

**TC
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**SIYÂSİ, İDÂRİ, İKTİSÂDİ, SOSYAL VE
KÜLTÜREL AÇIDAN
SÂSÂNÎ DEVLETİ
(MS. 226-652)**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr Abdulhalik BAKIR

HAZIRLAYAN
Ahmet ALTUNGÖK

ELAZIĞ-2012

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

SİYASİ, İDARİ, İKTİSADİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL AÇIDAN
SÂSÂNÎ DEVLETİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

HAZIRLAYAN
Ahmet ALTUNGÖK

Jürimiz, ... tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği/ oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. **Prof. Dr.**

2.

3.

4.

5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

SİYASİ, İDARİ, İKTİSADİ, SOSYAL ve KÜLTÜREL AÇIDAN
SÂSÂNÎ DEVLETİ

Ahmet ALTUNGÖK

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Ortaçağ Bilim Dalı

ELAZIĞ, 2012, Sayfa: XV+464

MS. 226 yılında I. Erdeşîr tarafından kurulmuş olan Sâsânî Devletinin Dünya Medeniyet tarihi açısından önemli bir konumu vardır. Günümüz modern devletlerinin sahip oldukları idari kurumların birçoğunun temelleri bu dönemde atılmıştır. Sâsânî Devletinin oluşturmuş olduğu siyasi, iktisadi ve sosyal yapı kendisinden sonraki devletler tarafından olduğu gibi devam ettirilmiştir. Sâsânî Devleti kaynağını halktan alan sosyal bir yapıya ve ciddi bir şekilde işleyen devlet kurumlarına sahiptir. Sahip olduğu kurumsal yapıdan dolayı çağdaşı olan birçok devletten daha modern bir devlet yapısına sahipti. Sâsânî devletinin, daha yakından yapılan bir incelemeyle; son sözün hükümdara ait olmasına rağmen, kısmen güçler ayrılığı ilkesine dayalı anayasal bir devlet olduğu görülecektir.

Bu çalışmamızda Sâsânî Devletini siyasi, idari, iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan beş ana başlıkta inceleyerek genel anlamda sahip olduğu ana unsurları ortaya koymaya çalıştık. Birinci bölümde devletin kuruluşundan yıkılışına kadarki siyasi tarihi üzerinde durduk. İkinci bölümde devletin kurumlarını, bu kurumlarda çalışan memurları ve kurumların işleyişini kendisinden sonraki dönemleri hangi alanlarda ve nasıl etkilediğini örnekler vererek anlattık. Üçüncü bölümde devletin ekonomik yapısını, tarım, ticaret, endüstri ve sanayi temelli olarak izah ederek; vergi ve toprak sistemi, para politikası ve maden sanayisi hakkında bilgiler verdik. Dördüncü bölümde sosyal sınıflarıyla beraber Sâsânî toplum yapısını ve Sâsânî toplumundaki dinleri inceleyerek ortaya koyduk. Beşinci bölümde ise Sâsânî Devletinin kültürel yapısını edebi, felsefî, mimari ve bilimsel açıdan ele alarak sanatsal yönünü ve halkın yaşam tarzını ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Sâsânî, Fârs, Mezopotamya, İran, Erken Ortaçağ.

ABSTRACT

Doctorate Thesis

POLITICAL, ADMINISTRATIVE, ECONOMIC, SOCIAL and CULTURAL
PERSPECTIVE OF SASSANIAN STATE

Ahmet ALTUNGÖK
The University of Firat
The Institute of Social Science
The Department of History
ELAZIĞ, 2012, Page: XV+464

The Sassanid state, established by Erdeshir I in the year of 226 A.D., has an important position in terms of the World Civilization history. Many of today's modern states have administrative institutions, the foundations of which were laid during this period. The political, the economic and the social structure, whereupon the Sassanid State relied, has been continued by the states coming after it much the same. The Sassanid state had a social structure, the source of which was the public and seriously functioning state institutions. Thanks to its institutional structure, it had a more modern form of government compared to the many states who were its contemporary. With a closer examination, it will be seen that the Sassanid state, although the last word was of the ruler, was a kind of a state with a constitution, partly based on the principle of separation of powers.

In this study we tried to reveal the main elements the Sassanid State had in general sense, by examining it in five main headings in terms of political, administrative, economic, social and cultural aspects. In the first section we focused on the political history beginning from its foundation until its fall. In the second section, by giving examples, we explained the institutions of the state, the officials working there and the functioning of these institutions, and which areas and how did it affected the times coming after it. In the third section we explained the economic structure of the state, agriculture, trade, industry by industry-based explanations and gave information regarding the taxes and land system, monetary policies, and mining industry. In the fourth section along with the social classes, we underlined by the Sassanid social structure and the religions in the Sassanid society by examining them. And in the fifth section we tried to underline the artistic aspect and the lifestyle of its people, by

considering the cultural structure of the Sassanid State in terms of literal, philosophical, architectural and scientific aspects.

Key Words: Sassanid, Persian, Mesopotamia, Iran, Early Medieval.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler.....	V
Harita ve Şekiller Listesi	IX
Önsöz.....	XI
Kısaltmalar.....	XII
Konu ve Kaynaklar	XIII

GİRİŞ

İRAN COĞRAFYASI ve SASANİ ÖNCESİ İRAN’IN SİYASİ DURUMU

I. İran Coğrafyası.....	1
I.I. İran’ın Ekolojik ve Siyasi Coğrafyası.....	3
I.II. İran’ın Ekonomik ve Demografik Coğrafyası.....	6
II. Sâsânî Öncesi İran’ın Siyasi Durumu.....	8
II.I. Media (Mad) Uygarlığı.....	10
II.II. Pers (Ahamaniş) İmparatorluğu.....	12
II.III. Seleucid (Selevkos) İmparatorluğu.....	18
II.IV. Part (Aşkani) İmparatorluğu.....	21

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SASANİ DEVLETİNİN SİYÂSİ TARİHİ

1.1. Kuruluş Öncesi Dönem.....	26
1.2. Sâsânî Devletinin Kuruluş Dönemi.....	30
1.2.1. Sâsânîlerin Eski Pers Sınırlarına Ulaşma Hedefleri.....	33
1.2.2. Sâsânîlerin Batıya Doğru Açılma Çabaları ve Roma ile ilişkileri.....	39
1.3. Sâsânî Devletinin Yükselme Dönemi.....	45
1.3.1. II. Şapur’un Hükümdarlık Dönemi ve Sâsânî Devletinin Kazanımları... ..	46
1.3.2. Sâsânîler ve Roma Arasında Ermenistan Sorunu	51
1.4. Sâsânî Devletinin Duraklama Dönemi.....	57
1.4.1. Sâsânî Devletinin Doğu Politikası ve Akhunlarla İlişkiler.....	62
1.4.2. Sâsânî Devletinin Akhun Himayesine Girmesi.....	66
1.5. Sâsânî Devletinin İkinci Yükselme Dönemi.....	74
1.5.1. Sâsânî-Göktürk İttifakı ve Akhunların Yıkılışı.....	78
1.5.2. Sâsânî Devletinin Doğu Politikası ve Göktürklerle İlişkiler.....	81

1.5.3. II. Hüsrev Dönemi İstilâları ve Bizansla İlişkiler.....	86
1.6. Sâsânî Devletinin Gerileme Dönemi.....	91
1.7. Sâsânî Devletinin Dağılma Dönemi.....	96
1.8. Sâsânî Devletinin Yıkılış Nedenleri.....	102

İKİNCİ BÖLÜM

2. SASANİ DEVLETİNDE İDÂRİ TEŞKİLAT VE KURUMLAR

2.1. Sâsânî İdari Teşkilatı.....	109
2.1.1. Sâsânî Merkez ve Saray Teşkilatı	113
2.1.2. Sâsânî Eyalet Teşkilatı ve Satraplık Sistemi.....	119
2.1.3. Sâsânî Devletinin Bayrağı ve Başkenti.....	124
2.2. Sâsânî Ordu Teşkilatı.....	130
2.2.1. Sâsânî Merkez Ordusu.....	135
2.2.2. Sâsânî Eyalet Orduları	146
2.3. Sâsânî Adliye Teşkilatı.....	148
2.3.1. Sâsânî Yargı Sistemi	152
2.3.2. Sâsânî Adli Teşkilatında Görevli Memurlar.....	156
2.4. Sâsânî Maliye Teşkilatı.....	160
2.5. Sâsânî Devletinde Eğitim	165
2.5.1. Sâsânî Devletinde Eğitim Kurumları.....	169
2.5.2. Sâsânî Devletinin Eğitim Görevlileri ve Öğretmenler (Amuzgaran).....	175
2.6. Sâsânî Posta (Berid) Teşkilatı ve İstihbarat.....	178
2.6.1. Sâsânî Devletinde Casusluk Faaliyetleri.....	181
2.6.2. Sâsânîler Dönemi Diplomasi Faaliyetleri.....	186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SASANİ DEVLETİNİN İKTİSÂDİ YAPISI

3.1. Sâsânî Devletinin Toprak Sistemi ve Gelir Kaynakları.....	190
3.1.1. Devlete ve Soylulara Ait Topraklar.....	192
3.1.2. Feodallere ve Halka Ait Topraklar.....	196
3.1.3. Sâsânî Devletinin Savaş Gelirleri.....	199
3.1.4. Sâsânî Devletinde Vergi Sistemi	201
3.1.5. Sâsânî Devletinde Para	208

3.2. Sâsânî Devletinin Tarımsal Yapısı.....	214
3.3. Sâsânî Devletinin Ticari Yapısı	219
3.3.1. Sâsânîlerde Karayolları Ticareti ve Gümrük Gelirleri.....	225
3.3.2. Sâsânîlerde Deniz Yolları ve Körfez Ticareti	231
3.4. Sâsânî Devletinde Sanayi ve Endüstri Kolları.....	238
3.4.1. Sâsânîlerde Yol ve Köprü Yapımı	240
3.4.2. Sâsânîlerde Baraj ve Kanal Yapımı.....	244
3.4.3. Sâsânîlerde Dokuma, İpekli Dokuma ve Halı Sanayisi.....	249
3.4.4. Sâsânîlerde Cam, Seramik, Deri, Kâğıt Endüstrisi.....	256
3.5. Sâsânî Maden Sanayisi.....	260
3.5.1. Sâsânî Kuyumculuğu	261
3.5.2. Sâsânî Demir, Çelik, Bronz ve Mermer Sanayisi.....	264

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SASANİ DEVLETİNİN SOSYAL VE DİNİ YAPISI

4.1. Sâsânî Toplum Yapısı ve Sosyal Sınıflar.....	267
4.1.1. Sâsânî Toplumunda Aile.....	271
4.1.2. Soylular (Bozorgan), Hanedanlar (Vaspuhran) ve Azadanlar.....	275
4.1.3. Din Adamları ve Ruhban Sınıfı.....	282
4.1.3.1. Mobadan, Hirbadan, Magan Sınıfları.....	285
4.1.4. Sâsânî Toplumunda Yönetici Sınıflar.....	292
4.1.4.1. Müdürler (Debiran), Kâtipler ve Diğer Saray Görevlileri.....	292
4.1.4.2. Orta Tabaka Yöneticiler (Dihganan), Feodaller ve Hizmetliler..	296
4.1.5. Esnaf, Sanatkâr, Tüccar ve Şehirli Sınıfı (Hutakhşan ve Şahrdaran).....	301
4.1.6. Çiftçiler, Köylüler, Köleler ve Savaş Esirleri	304
4.2. Sâsânî Toplumunda Beşeri Dinler.....	310
4.2.1. Sâsânîlerin Resmi Dini Olan Zerdüştlük.....	313
4.2.2. Mani ve Getirdiği Din.....	320
4.2.3. Mazdek ve Getirdiği Felsefi İnanç Sistemi.....	327
4.3. Sâsânî Toplumunda İlahi Dinler.....	333
4.3.1. Sâsânî Toplumunda Hıristiyanlık.....	334
4.3.2. Sâsânî Toplumunda Yahudilik.....	342

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SASANİ DEVLETİNİN KÜLTÜREL YAPISI

5.1. Sâsânîlerde Dil, Bilim ve Edebiyat.....	348
5.1.1. Sâsânîler Dönemi Felsefesi, Efsaneler, Şiir ve Destanlar.....	356
5.1.2. Sâsânîlerde Kitabe, Mühür ve Yazıtlar.....	360
5.2. Sâsânî Devletinde Mimari Yapı.....	363
5.2.1. Sâsânîlerde Saray Mimarisi.....	368
5.2.2. Sâsânî Tapınak Mimarisi.....	373
5.2.3. Sâsânî Kireç, Alçı, Taş ve Tuğla İşçiliği.....	378
5.3. Sâsânî Toplumunda Merasimler, Törenler, Şenlikler ve Oyunlar.....	381
5.3.1. Sâsânîlerde Bayramlar ve Bayram Kutlamaları.....	385
5.3.2. Sâsânîlerde Diğer Törenler; Culus, Düğün ve Dini Törenler.....	393
5.4. Sâsânî Toplumunda Sanat ve Şehircilik	398
5.4.1. Sâsânî Müziği ve Müzik Aletleri.....	404
5.4.2. Sâsânîlerde Resim, Kabartma, Oymacılık ve Heykeltıraşlık.....	410
5.5. Sâsânî Toplumunda Yaşam Tarzı ve Yemek Kültürü.....	419
5.5.1. Sâsânî Hükümdarlarının Özel Eşyaları ve Giyim Kuşamları	421
5.5.2. Sâsânî Soyluları ile Halkın Yaşam Tarzı	427
SONUÇ.....	431
BİBLİYOGRAFYA.....	435
EKLER	460
ÖZGEÇMİŞ	464

HARİTA VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Harita 1 İran coğrafyasının günümüzdeki sınırları ve önemli bölgeleri.....	2
Harita 2 Pers (Ahamaniş) İmparatorluğunun en geniş sınırları.....	17
Harita 3 Part (Aşkani) İmparatorluğunun en geniş sınırları.....	23
Şekil 1 Sırasıyla I. Yazdicer, V. Behram ve II. Yazdicer dönemlerinde kendi adlarına basılmış gümüş sikkeler.....	209
Şekil 2 Para yerine de kullanılan gümüş bir tabak.....	209
Şekil 3 I. Şapur'un Romalı esirlere yaptırmış olduğu meşhur Şuşter köprüsü.....	243
Şekil 4 Sâsânîler dönemi kurumuş Savand Nehri yatağı üzerinde Madabad Barajı kalıntıları.....	243
Şekil 5 Sâsânîler dönemi dokuma sanayisine Ait bir kumaş parçası ve üzerindeki desenler.....	250
Şekil 6 Sâsânî savaş tekniklerini gösteren bir Sâsânî dokuma ürünü.....	250
Şekil 7 Sâsânî hükümdarlarından birisine ait av sahnesini gösteren gümüş tabak üzerindeki resim.....	262
Şekil 8 I. Hüsrev'e ait bir av sahnesini gösteren gümüş tabak.....	262
Şekil 9 Sâsânî yönetim sarayı Tak-i Kısra'nın günümüzdeki hali.....	370
Şekil 10 Sâsânîler dönemi önemli mimari yapıtlarından Serustan Sarayı.....	370
Şekil 11 Sâsânîler dönemi Gur şehrinde bulunan ve <i>menar</i> adı verilen kule tarzı mimari yapı.	376
Şekil 12 I. Erdeşîr'e ait eyvan, kubbe ve kemerli mimari tarzlara sahip Firuzâbâd sarayı.....	376
Şekil 13 Adhur Gushnasb'ın (Taht-ı Süleyman) içerisinde bulunduğu dairevî şehir planı örneği.....	402
Şekil 14 Gûr şehrinin dairevi şehir planı ve şehrin ortasında bulunan menar adı verilen kule.....	402
Şekil 15 Valerianus'un II. Şapur tarafından esir edildiğini gösteren Bişabûr kabartması.....	412
Şekil 16 I. Erdeşîr'e ait bir taş kabartma.....	412
Şekil 17 St Leu Paris müzesinde sergilenen Sâsânîler dönemi üzerinde kanatlı at motifi bulunan ipekli dokuma örneği.....	460
Şekil 18 I. Erdeşîr'e ait Firuzabad kabartmaları.....	460
Şekil 19 II. Şapur'un Roma imparatoru Valerianus'a karşı olan	

zaferini gösteren Bişapur kabartmaları.....	460
Şekil 20 Sâsânîler dönemine ait I. Erdeşîr dönemi olaylarını gösteren taş kabartmalar.....	460
Şekil 21 Sâsânî başkenti Ctesiphon'da bulunan yönetim sarayı Tak-ı Kisra.....	460
Şekil 22 II. Hüsrev döneminde kendi adına basılmış bir Sâsânî gümüş dirhemine ait ön ve arka yüzü.....	460
Şekil 23 Sırasıyla Camasp, I. Hüsrev ve IV. Hüzmüz dönemine ait gümüş sikkeler.	461
Şekil 24 I. Behram'ı askeri üniforma içerisinde gösteren bir taş kabartma.....	461
Şekil 25 Tanrı Ahuramazda ve su tanrıçası Anahita arasında kutsanmakta olan Sâsânî hükümdarı kabartması.....	461
Şekil 26 Tak-ı Bostan'da II. Hüsrev ve çok sevdiği atı Şebdiz'i gösteren bir heykel.	461
Şekil 27 Tak-ı Bostan'da II. Erdeşîr'e ait bir taş kabartma.....	461
Şekil 28 II. Şapur'a ait kraliyet av merasimini gösteren altın tabak.....	461
Şekil 29 Firuzâbad şehri kalıntıları; Sâsânîler dönemi tipik dairevî şehir planı.....	462
Şekil 30 I. Şapur'un Romalılara karşı zaferlerin anısına yapılmış bir taş kabartma..	462
Şekil 31 Nakş-ı Rüstem'de I. Erdeşîr'e ait bir taş kabartma.....	462
Şekil 32 I. Şapur'un, Bişapur şehrinde bir mağaranın önünde bulunan meşhur heykeli.....	462
Şekil 33 Sâsânîlerin kuruluş döneminde uzun bir dönem baş vezir olarak görev yapan önemli devlet adamı Tenser'in (Kerdir) Nakş-ı Receb üzerindeki portresi....	462
Şekil 34 III. Hüzmüz ile Piruz'un taht kavgaları sırasında devleti yöneten anneleri Dinag.....	462
Şekil 35 Urumiye gölü kenarında dairevî bir şehrin ortasına kurulmuş olan Taht-ı Süleyman tapınağı.....	463
Şekil 36 II. Behram, eşi Şapurdoht ve şehzadesininin üzerinde fotoğraflarının bulunduğu kendi dönemlerine ait gümüş sikke.....	463
Şekil 37 Tak-ı Bostan'da II. Hüsrev'i at üzerinde gösteren heykel.....	463
Şekil 38 Tak-ı Bostan üzerinde II. Hüsrev ve eşini gösteren bir taş kabartma.....	463
Şekil 39 II. Hüsrev'i aslan avlarken gösteren gümüş bir tabak.....	463
Şekil 40 Nakş-ı Rüstem üzerinde hükümdar Narse'yi bir tören anında gösteren taş rölyef.....	463

ÖNSÖZ

Bu çalışmayı yapmamızdaki en büyük sebep, köklü ve güçlü bir medeniyete sahip Fars kavminin meydana getirmiş olduğu Sâsânî Devletinin, erken ortaçağlarda siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan Ortadoğu, Asya ve Avrupa ülkeleri üzerinde bırakmış olduğu önemli etkilerdir. Elbette geçmiş çağlarda kurulmuş önemli bir devlet olarak Sâsânîler hakkında mutlaka ortaya konulması gereken birçok nokta bulunduğu inancındayız. Bu milletin, birçok alanda kadim Türk kültür ve medeniyetinden etkilenmiş olması; kendi medeni unsurları üzerinde görülen Türk kültür ve medeniyet izleri, bu devlet üzerinde çalışma yapmamızın ikinci sebebini teşkil etmektedir. Yapmış olduğumuz bu çalışma üzerinde, dikkatli bir şekilde yapılacak tetkikler sonucunda; Sâsânî devlet ve toplumunun Türk kültür ve medeniyetinden ne şekilde etkilenmiş olduğu açıkça görülebilecektir.

Bu çalışmayı yapmamızdaki diğer bir amaç ülkemizde erken ortaçağ İran sahası üzerinde yapılan çalışmaların azlığıdır. Özellikle Sâsânî Devleti üzerine yapılan çalışmaların kısıtlı olması, bizi bu konuda geniş ve kapsamlı bir çalışma yapmaya sevk etmiştir. Bundan dolayı Sâsânî Devletini, siyasi, idari, iktisadi, sosyal ve kültürel olmak üzere beş ana başlık üzerinde geniş ve kapsamlı bir şekilde incelemeyi uygun gördük. Elbette bu devletle ilgili saymış olduğumuz alanlarda, ciltlerle çalışma yapılabileceğini de ifade etmek lazımdır. Fakat biz genel anlamda, bu medeniyetle ilgili bilinmesi gerekenleri bir giriş mahiyetinde genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Bundan amaç, bu alanda araştırma yapanlara, erken ortaçağ İran tarihiyle ilgili bilinmesi gereken konularda derli toplu bir çalışma sunmaktır. Yapmış olduğumuz bu çalışmanın kendi alanında önemli bir boşluğu dolduracağını ümit ediyoruz.

Bana böyle bir çalışma yapma fırsatı veren, yapmış olduğum tüm çalışmalarda maddi ve manevi tüm desteğini ortaya koyan; akademik kariyerimi ve başarılarımı kendisine borçlu olduğum kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR Bey'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Ahmet ALTUNGÖK

ELAZIĞ, 2012

KISALTMALAR

age. Adı geçen eser

agm. Adı geçen makale

bkz. Bakınız

C. cilt

çev. Çeviren.

DTCF. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

Edt. Editör

Edts. Editörler

IRCICA. Research Centre for Islamic History, Art and Culture

İSAM. İslam Araştırmalar Merkezi

MEB İA. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları İslam Ansiklopedisi.

No. Numara

OTAM. Osmanlı Tarih Araştırmaları Dergisi.

p. page

S. sayı

s. sayfa

TDV İA. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Trc. Tercüme

Trs. Translate.

Tsh. Tashih.

V. Volume

vd. ve devamında

vb. ve bunun gibi

Yay. Yayınları.

KONU VE KAYNAKLAR

Bu çalışmayı ortaya çıkarabilmek için Türkçe, Farsça, Arapça ve İngilizce dillerinde olmak üzere toplam 1500 adet kaynakta tarama yapılmıştır. Bu kaynakların sadece 415 tanesi çalışmamızda kullanılmıştır. Konuyla ilgili olarak öncelikli kaynakları Ortaçağ İslam dünyasına ait klasik kaynaklar ile Erken Ortaçağlara ait İran kaynakları oluşturmaktadır. İkinci olarak İran tarihi hakkında geniş ve kapsamlı çalışmalara sahip olan 19. yüzyıl batılı İran tarihi çalışmaları referans olarak alınmıştır. Bunun dışında üçüncü olarak 20. yüzyılda hem batıda hem Ortadoğu'da ve gerekse İran'da genel anlamda Antik İran tarihi ve Sâsânî tarihi sahasında farklı tetkik eserler ortaya koymuş batılı, İranlı ve Arap tarihçilerin çalışmaları referans olarak alınmıştır. Dördüncü olarak ta ülkemizde kıymetli eserler ortaya koymuş olan değerli tarihçi bilim adamlarımızın eserleri kaynak olarak kullanılmak amacıyla taranmış ve Sâsânîlerle ilgili kısımlarına bakılmıştır. Bu çalışmamızı ortaya koyarken üzerinde araştırma yapmış olduğumuz Türkçe eserlerde İran sahası üzerine ve özellikle Sâsânîler alanında kapsamlı çalışmaların çok kısıtlı olması çalışmamız için esas olarak yabancı kaynaklara yönelmemize sebep teşkil etmiştir. Çalışmamız için istifade etmiş olduğumuz kitapların büyük bir kısmı doğrudan kapsamlı İran tarihi çalışmalarıyla ilgili olup, bir kısmını da sadece Sâsânîlerle ilgili kaynak kitaplardan oluşmaktadır. Bunun dışında Sâsânî-Roma ve Sâsânî-Bizans ilişkileri üzerine geniş çalışmalara sahip olan Bizans tarihi çalışmaları da önemli kaynakları teşkil etmiştir. Bu çalışmaların bazıları Erken Ortaçağ Roma ve Bizans tarihçilerine ait olup önemli kısmı ise 19. ve 20. yüzyıl Bizans tarihi çalışmalarını ihtiva eden tetkik eserlerdir. Bunun dışında Sâsânî-Türk ve Sâsânî-Çin ilişkileri ile ilgili siyasi ve iktisadi bilgiler vermesi açısından Erken Ortaçağ Asya tarihi çalışmaları da üzerinde çalışılan ve tarama yapılan diğer kaynakları oluşturmaktadır. İstifade ettiğimiz kaynakların diğer bir kısmı Sâsânî-Arap ilişkileri ile alakalı olması açısından Sâsânîlerle ilgili siyasi, iktisadi ve kültürel bilgiler ihtiva etmesi ve Sâsânîlerin yıkılış dönemine ait zengin bilgiler vermesi açısından İslam tarihi kaynakları da önemli bir yeri teşkil etmiştir. Sâsânîlerin kuruluş öncesi dönem ve antik İran tarihi hakkında bilgiler vermelerinden dolayı İlkçağ Roma, Bizans, Yunan ve Ermeni tarihçilerine ait klasik kaynaklar da çalışmamızda istifade etmiş olduğumuz önemli kaynaklar arasındadır. Sâsânî-Ermeni ve Sâsânî-Kafkas Türk boyları ile ilgili ilişkilerde geniş bilgiler veren Kafkas tarihi çalışmaları da istifade etmiş olduğumuz

tetkik eserler arasında bulunmaktadır. Sâsânî devletinin kendisinden sonraki İslam devletleri üzerindeki etkilerini araştırmak açısından İslam Medeniyet Tarihi hakkında yazılmış tetkik eserler de çalışmamız açısından önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmamızda 35 adet klasik kaynak, 198 adet tetkik eser, 167 adet makale ve 15 adet ansiklopedi maddesi kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu çalışmada klasik kaynaklarda geçmekte olan eski Farsça sözcükler ile ölçü birimlerinin günümüz karşılıklarını bulmak amacıyla 1 adet Farsça-Türkçe sözlük kullanılmıştır. Kullanmış olduğum kaynakların 50 tanesi Türkçe, 53 tanesi Farsça ve Arapça, 312 tanesi ise İngilizcedir. Bu çalışmalar içerisinde Cambridge Üniversitesinin geçmişten günümüze kadar İran tarihi hakkında derlemiş olduğu siyasi, idari, ekonomik, kültürel ve sosyal tarih araştırmaları ile ilgili 7 ciltlik İngilizce *The Cambridge History of Iran* adlı ansiklopedik çalışması konumuz için gerekli çok sayıda makale sağlaması açısından önemlidir. Bunun yanında British İnstitute'nin 42 cilt halinde *Persian Studies* adıyla yayınlamış olduğu ve içerisinde İran tarihi ile alakalı siyasi, idari, iktisadi, kültürel ve sosyal alanlarda zengin bilgi edinebileceğimiz genelde arkeolojik çalışmalarla alakalı makalelerden önemli ölçüde istifade edilmiştir. Çalışmanın ana gövdesini birinci dereceden Yakûbî, Taberî, Mesûdî, Se'âlibî, Kazvinî, İbnu'l-Belhî, Halife b. Hayyat, Ammianus Marcellinus, Moses Horenasi gibi klasik kaynaklar ile P. M. Sykes, Sir John Malcolm, Williams Jackson gibi 19. yüzyıl batılı tarihçilerin İran tarihi çalışmaları, George Rawlinson, R. N. Frye, Artur Kristensen, Roman Grişmen, Raymon Furan, E. A. Grantovski, Howard Johnston gibi günümüz batılı tarihçilerin Sâsânî çalışmaları ve Said Nefisi, Rahim Reisneya, A. Hüseyin Zerrinkobb, Rıza İnayetullah, A. Rafi Hakikat, Touraj Deryaee, Cevad Meşkur gibi günümüz İranlı tarihçilerin Sâsânîlerle ilgili tetkik eserleri oluşturmaktadır. Diğer kaynakların birçoğu ise konu taraması ve dipnotlandırma amacıyla taranmış tetkik eser ve makalelerdir. Yine bu çalışmamız için Sâsânî ve Orta Asya Türk devletleri arasındaki siyasi ve iktisadi ilişkilerle ilgili bilgiler içermesi açısından önemli makale desteği sağlayan *Türkler Ansiklopedisi* de araştırmalarımızda önemli bir yere sahiptir. Bu kitapların birçoğuna ulaşmam noktasında Google'un oluşturmuş olduğu kütüphane ortamından en geniş şekilde istifade etmiş olmakla beraber çalışmamız açısından bize gerekli olan yüzlerce kitabı indirme ve satın alma olanağı sağlamasından dolayı ülkemizin kütüphanelerinde dahi ulaşamayacağımız birçok kitabı elde etme imkânı verdiğinden dolayı *Google Kütüphanesi* çalışmamızın zenginliği açısından en büyük paya sahiptir.

Bu çalışmamda bölüm içerisinde Sasaniler dönemine ait kurum adları, memuriyetler, memurlar, kitap isimleri, yer isimleri, şahıs isimleri, dini, felsefi, edebi ve bilimsel terimler siyah puntolarla o dönemdeki telaffuzlarıyla belirtilmiş ve günümüz Farsasıyla telaffuzları ise parantez içerisinde gösterilmiştir. Ayrıca bu kavramların ne anlamlara geldiklerinden bahseden Türkçe karşılıkları da italik olarak belirtilmiştir. Bunun dışında özel tanımlamalar, lakaplar, yer isimleri veya vurgulanmak istenen öğeler de yine yerine göre ya italik olarak veya kalın puntolarla gösterilmiştir.

GİRİŞ

İRAN COĞRAFYASI ve SASANİ ÖNCESİ İRAN'IN SİYASİ DURUMU

I. İran Coğrafyası

Sâsânî devletinin üzerinde kurulmuş olduğu coğrafyaya esas itibariyle İran adı verilmiştir¹. İran sözcüğü bir milletin karşılığı olarak değil birçok milletin üzerinde yaşadığı coğrafyanın karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu tabir Sâsânîler dönemi yazıtlarında ve hükümdarlarının konuşmalarında da mevcuttur². Bu tabirin kullanıldığı dönemlerde Aryen ırklarının üzerinde yaşamış olduğu coğrafya için kullanılan *İran* sözcüğü Moğollar döneminde ülke ismi olarak kullanılmaya başlanmıştır³. Bu coğrafyaya *İran* denmesinin sebebi Aryen topluluklarının bu toprakların muhtelif yerlerinde yurt tutmalarından kaynaklanmaktadır⁴. Aryen kavramı eski pers yazıtları ve Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da da görülen **ryn** sözcüğünden gelmektedir⁵. Aryen sözcüğü kutsal kitap Avesta'nın birçok yerinde görülmektedir⁶. Özellikle Avesta'da, Ahura Mazda "Aryenlerin Tanrısı" olarak ifade edilmektedir⁷. Bu sözcüğün okunuşu **ir**, **iyr**, **ari** şeklinde olup Aryen ırklarını ifade etmek için kullanılmaktaydı. Daha sonra **ir** veya **iyr** sözcüğüne mekân belirtmek için yer anlamı katan **an** eki getirilerek **İran** sözcüğü ortaya çıkarılmış ve bununla Aryenlerin üzerinde yaşadığı topraklar kastedilmiştir⁸. Daha sonraları bu topraklar için Moğollar döneminde İran tabiri kullanılmış ve XIX. yüzyıldan itibaren İran şeklinde kullanılmaya devam etmiştir⁹.

Aryenlerin istila ettikleri alanın genişliğinden dolayı bu coğrafyanın net olarak sınırlarını ifade etmek zordur¹⁰. Elbette bu isimle adlandırılan coğrafya Sâsânîler

¹ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara. 1996, s. 11.

² R N Frye, *The History of Ancient Iran*, München, 1984, s. 298.

³ İlber Ortaylı, age, s. 11.

⁴ Feridun Şayeste, "Coğrafyayı Tarihî İran", *Kitab-i Mah Tarih ve Coğrafya*, S. 134, Tahran, 1388, s. 84.

⁵ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, "Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, sy. 2, İzmir, 2011, s. 363.

⁶ R N Frye, "Ethnic Identity in Iran", *JSAT*, S. 26, Harward University, 2002, s. 81.

⁷ Matt Waters, "Cyrus and Achaemenids", *Iran*, V. XLII, London, 2004, s. 99.

⁸ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, agm, C. XXVI, sy. 2, s. 363, 364; Frantz Grenet, "An Archaeologist's Approach to Avestan Geography", *Birth of the Persian Empire, V. I*, (Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart), London, 2005, s. 35.

⁹ Mohammadali M. Shoja, R. Shane Tubbs, "The History of Anatomy in Persia", *J. Anat. (Journal Compilation Anatomical Society of Great Britain and Ireland)*, (2007), S. 210, s. 359.

¹⁰ Hugh Murray, *The Ancylopaedia of Geography Comprising a Complete Description of the Earth*, V. II, Philadelphia, 1839, s. 298.

dönemine gelinceye kadar küçülmüştü ve Persler döneminde *İran* tabiriyle ifade edilen coğrafya çok daha geniş bir alanı kapsamaktaydı¹¹. Aryen tabiri Hint, Avrupa ve İran kavimlerinin birbirlerinden ayrışmalarından önceki ön adları olup ilk anavatanları sayılan Hindistan veya Avrupa toprakları üzerinden farklı bölgelere dağılmalarından önce kullandıkları genel bir addi¹². Bir kısım Aryen toplulukları Rusya üzerinden Kafkasları aşarak İran sahasına inmişler ve Anadolu topraklarına yönelerek Hurrileri itaat altına alarak Doğu ve İç Anadolu topraklarına yerleşmişlerdir¹³. Aryenler atlı araba üstünlükleri sayesinde kolay bir şekilde İran ve komşusu olduğu coğrafyaları istila edebilmişlerdir. Aryen veya İran tabiri kutsal kitap Avesta'nın dışında Dara yazıtları ve Nakş-ı Rüstem'de de görülmektedir¹⁴. Bu yazıtlarda Pers hükümdarları uyruklarını Aryen olanlar ve Aryen olmayanlar şeklinde ifade etmişlerdir. Bundan dolayı mahiyetinde bulunan insanları şahanshah-ı iran ve aniran şeklinde tabir edip kendilerini *İranlı olan veya olmayan* herkesin hükümdarı olarak görmüşlerdir¹⁵. Çünkü İran coğrafyası üzerinde Aryen topluluklarının yanında Aryen olmayan Sami, Sind ve Turan kavimlerinden topluluklar da yaşamaktaydılar¹⁶. Hatta bu ifadeyi daha da genişleterek kendilerini bütün dünyanın hükümdarı olarak gören Pers hükümdarlarının kendi toprakları içerisinde yaşayan Aryenlerin ve topraklarının dışında yaşayan Aryen olmayan halklarının hepsini kendi uyrukları olarak gördükleri de söylenebilir.

Harita 1 İran coğrafyasının günümüzdeki sınırı. (Persian Studies, 1963, V. I, s. 106)

¹¹ Mohammadali M. Shoja, R. Shane Tubbs, agm, s. 260; Frantz Grenet, agm, V. I, s. 32, 33.

¹² R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 228; P. M. Sykes, *A History of Persia*, C. II, Macmillan Company Press, London, 1915, s. 96.

¹³ H. W. F. Saggs, *Everyday Life In Babylonia And Assyria*, (Yr), 1965, s. 18.

¹⁴ Feridun Şayeste, agm, s. 84; Matt Waters, agm, s. 98.

¹⁵ Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart, agm, V. I, s. 5; Feridun Şayeste, agm, s. 85.

¹⁶ Murtaza Ravendî, *Tarih-i İctimâiy-i Irân*, C. 3, Tahran, 1357, s. 2; R N Frye, age, s. 62; Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart, agm, V. I, 2005, s. 5.

I.I. İran'ın Ekolojik ve Siyasi Coğrafyası

Günümüz İran toprakları bir milyon altı yüz elli bin kilometre karelik yüz ölçüme sahip büyük bir ülkedir¹⁷. İki bin yedi yüz elli mil uzunluğundaki sınırının dört yüz mili Hazar Denizi ile sınırlı, bin yüz elli mili ise Fars Körfezi ile Umman Körfezine sınırdır¹⁸. Bununla beraber Kafkas ve Orta Asya ülkeleri ile Irak, Türkiye, Afganistan, Pakistan arasında bin yüz mil kara sınırı bulunmaktadır. Bu coğrafyanın kuzey batısı Hazar Dağları ve Aras nehriyle; doğudan Hazar Denizine kadar uzanan Horasan yükseltileri ve doğuda ise Mezopotamya düzlükleri ile arasında yükselen Zağros dağları ile çevrilidir¹⁹. Ülkenin doğusu ve güneyi birbirinden uzak dağlarla çevrilidir²⁰. İran topraklarının yüksek dağlarla çevrili iç bölgelerindeki kapalı havzalarında çöl bölgeleri bulunmaktadır²¹. Bu coğrafya üzerinde ilk olarak iskân edilen yerler Zağros ve Elburz dağları civarı ile Fars bölgesinin sahil kesimleridir²². Bununla beraber klasik eserlere göz attığımızda Sâsânîler dönemi İran'ının bundan biraz daha fazla bir sınıra sahip olduğunu görmekteyiz²³. Türk kaynakları Ceyhun nehrinin batısında kalan toprakları İran; İran kaynakları da Ceyhun nehrinin doğusunda kalan toprakları ise Turan olarak adlandırmışlardır²⁴. Turan toprakları Türklerin adına Ogüz dedikleri Ceyhun nehri ile başlamaktaydı²⁵. Buna göre İran coğrafyasının o dönemlerdeki son sınırı kuzeyde Ceyhun nehri kabul edilmekteydi. Günümüz Afganistan, Pakistan ve Türkmenistan topraklarının güney kısımları İran coğrafyası içerisinde yer almaktaydı²⁶. İran coğrafyasının doğudaki son sınırı İndus nehri olarak kabul edilmekteydi ve Mekran, Belucistan toprakları bu coğrafyanın içerisinde yer almaktaydı²⁷. Coğrafi olarak

¹⁷ W. B. Fisher, "Physical Geographia" *The Cambridge History of Iran*, V. I, (Edt. W. B. Fisher), New York, 1978, s. 3; Keith S. McLachlan, "Traditional Regions and National Frontiers of Iran", *Boundary Politics and International Boundaries of Iran*, Florida, 2006, s. 30.

¹⁸ W. B. Fisher, agm, s. 3.

¹⁹ George Rawlinson, *A Manuel of Ancient History from the Earliest Times to the Fall of the Sassanian Empire*, Oxford Universty Press, Second Edition, s. 569, 570, 571; X. Deplanhol, "Geography of Settlement", *The Cambridge History of Iran*, V. I, (Edt. W. B. Fisher), New York, 1978, s. 409.

²⁰ E. Mouri, *İran Bastan*, (Trc. Şehram Celiliyan), Tahrân, 1380, s. 16.

²¹ E. Mouri, age, s. 17; Keith S. McLachlan, agm, s. 30.

²² Andrew Burke, *Lonely Planet Iran*, London, 2004, s. 25.

²³ R N Frye, "Ethnic Identity in Iran", s. 81, 82.

²⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, C. I, İstanbul, 1969, s. 20vd; Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, agm, C. XXVI, sy. 2, s. 362, 363; Feridun Şayeste, agm, s. 84.

²⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Maveraünnehir", *TDVİA*, C. 28, s. 177.

²⁶ Piruz Müctehidzade, "Emergence and Evolution of Iran's North Eastern Boundaries", *Boundary Politics and International Boundaries of Iran, Florida*, 2006, s. 103, 104vd; E. Mouri, age, s. 16.

²⁷ Hugh Murray, age, C. II, s. 298; Wil Durant, *Tarih-i Temeddün*, (Trc. Ebu Talib Sarihi), Sazman-ı Amuşi-İ İslâmî, Tahrân, 1398, s. 117.

Sâsânîler dönemi İran topraklarının batıdaki son sınırı ise Dicle nehri olarak görülebilir. Bunun doğal sonucu olarak İran toprakları üzerinde devlet kuran toplumlar Mezopotamya toprakları üzerinde ciddi bir egemenlik alanı oluşturmuşlar ve Partlar ile Sâsânîler başkentlerini Dicle nehrinin kenarına taşımışlar²⁸. Bu coğrafyanın kuzey batıdaki doğal sınırlarını da Aras ve Kur nehirleri oluşturmaktaydı ve Alban ile İber toprakları Sâsânîlerin ağırlık alanı içerisinde bulunmaktaydı²⁹. Sâsânî devleti siyasi anlamda doğal sınırlarını aşarak en geniş sınırlarına miladi 7. yüzyılın başlarında ulaşarak ülkenin sınırları siyasi olarak Akdeniz'den Sind nehrine kadar genişlemiştir³⁰.

İran coğrafyası çok geniş bir alana ve zengin bitki örtüsüne sahiptir. Bu topraklar Avrupa-Sibiryaya, Hint ve Arap-Akdeniz flora bölgeleri arasındaki kavşakta yer almasından dolayı zengin bir bitki örtüsüne sahiptir³¹. Aynı anda dört mevsimin yaşandığı bu topraklarda aynı zamanda çok soğuk ve çok sıcak iklime sahip bölgeler de bulunmaktadır³². Hazar Denizinin güneyinde uzanan Elburz dağları İran coğrafyasının ılıman okyanussal iklim özelliklerine sahip en yeşil ve ormanlık alanlarını bünyesinde barındırmaktadır³³. İran coğrafyası Karadeniz, Kafkaslar, Hazar ve Maverâünnehir çizgisi üzerindeki milletlerin Basra aracılığı ile Hint okyanusuna açıldıkları stratejik bir ülke konumundadır³⁴. İran coğrafyasının en önemli özelliği bu stratejik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Maverâünnehir ve Mezopotamya düzlükleri arasında kalan yüksek dağlarla çevrili kapalı bir havza olmasından dolayı birkaç istila girişimi haricinde istilalardan uzak bir konuma sahip olmuştur³⁵. İran coğrafyası kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının tam ortasında bulunmaktadır. Kuzeyinde bulunan Hazar denizi ve güneyindeki Fars Körfezi üzerindeki egemenliğinden dolayı Asya ile Avrupa arasındaki ticari ilişkiler ve Afrika ülkeleri ile uzak doğu Asya ülkeleri arasındaki ticari münasebetlerde önemli bir konumu bulunmaktaydı³⁶. Bu yapısından dolayı İran'da devlet kuran medeniyetler genel olarak Kafkaslar, Doğu Anadolu, Maverâünnehir, Mezopotamya, Arap Yarımadasının doğusu ve güneyi ile Afganistan ve Pencab

²⁸ R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 227.

²⁹ George Rawlinson, *age*, s. 569.

³⁰ Hadî Hasan, *Sergüzeştî Keştiranî İraniân*, (Trc. Ümid İktidarî), (Yrz), (Trz), s. 115.

³¹ Bernard Hourcade, "İran", *İA*, C. 22, s. 393.

³² E. Mouri, *age*, s. 15.

³³ E. Mouri, *age*, s. 17.

³⁴ Wil Durant, *age*, s. 117; Bernard Hourcade, *agm*, s. 394.

³⁵ R N Frye, "Ethnic Identity in Iran", s. 82.

³⁶ Peggy J. Martin, *5 Steps to 5 Ap World History*, New York, 2008, s. 90; David Whitehouse, Andrew Williamso, "Sâsânîan Maritime Trade", *Iran*, (The Biritish Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973, s. 43; Hugh Murray, *age*, C. II, s. 300; Barbara Helwing, *agm*, s. 80.

bölgelerinde ciddi bir ağırlık noktası oluşturabilmekteydiler³⁷. İran coğrafyasına egemen olan devletler Hazar Denizi eliyle Kafkaslar ve Doğu Anadolu, Fars Körfezi eliyle Güney Arap Yarımadası ile Sint toprakları ve Afganistan'ın batısı, Horasan topraklarındaki varlığı nedeniyle Maverâünnehir üzerinde söz hakkına sahip olabilmekteydiler³⁸. Aryenlerin bölgeye akın ettikleri dönemlerde en kalabalık olarak yerleştikleri bölgeler genel olarak Hazar denizinin kıyı kesimleri olmuştur³⁹. Kalabalık kitleler halinde önce Rusya topraklarına yönelen Aryenler bu bölgede bulmuş oldukları vahşi at sürülerini evcilleştirerek icat ettikleri atlı arabalarla tekrar güneye yönelmiş ve bu bölgeleri istila etmişlerdir⁴⁰. Horasan'da güçlü bir satraplık kuran Sâsânîler bu satraplık eliyle Maverâünnehir üzerinde Akhun ve Göktürkler ile ciddi savaşlar yaparak bu bölgeye ait birçok noktayı kontrol altına alabilmişlerdir⁴¹. Horasan bölgesi için Belh ve Herat toprakları merkez olarak kullanılmaktaydı⁴². Yine Fars Körfezi üzerindeki gücünü kullanarak II. Şapur döneminde Arap Yarımadasının doğusunu itaat altına alan Sâsânîler I. Hüsrev döneminde Yemen ve Umman topraklarını ele geçirmişlerdir⁴³. Ağırlık merkezlerini Mezopotamya'ya kaydıran Sâsânî devleti bu konumunu kullanarak Doğu Anadolu ve Suriye'yi itaati altına almaya çalışmıştır⁴⁴. Yine Urumiye ve Hazar havzasındaki Atropaten üzerindeki varlıkları sayesinde Kafkasları itaat altına almaya çalışmışlardır⁴⁵. İran coğrafyası Ortadoğu ve Orta Asya ülkeleri arasında köprü vazifesi görmesi, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Küçük Asya'nın komşusu olması bakımından çok yönlü stratejik özelliklere sahip doğunun en önemli bölgelerinden biri olarak sayılabilmektedir⁴⁶.

³⁷ E A Grantovski, *Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz*, (Trc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran, 1359, s. 157; Hugh Murray, age, C. II, s. 298; Wil Durant, age, s. 117.

³⁸ George Rawlinson, age, s. 570.

³⁹ Mohammadali M. Shoja, R. Shane Tubbs, agm, s. 259.

⁴⁰ H. W. F. Saggs, age, s. 18, 19.

⁴¹ George Rawlinson, age, s. 581; Ehsan Yarshater, "Introduction", *The Seleucid, Parthian and Sâsânîan Periods, The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), Cambridge University Press, New York, 2000, V. 3(1), s. lv.

⁴² Hugh Murray, age, C. II, s. 300.

⁴³ M Cerir et-Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, C. II, Can Kitabevi Yay. Konya, 1982, s. 292vd.

⁴⁴ A. Rafi Hakikat, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362, s. 59; Sir John Malcolm, *The History of Persia from the Most Early Period to Present Time*, V. I, London, 1806, s. 72.

⁴⁵ Hugh Murray, age, C. II, s. 298; Reinhard Bernbeck, Susan Pollock, "A Cultural Historical Framework", *Archaeologies of the Middle East*, Victoria, 2005, s. 28vd.

⁴⁶ Osman Karatay, "İran ve Turan; Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta Doğu", Ankara, 2003, s. 19; Barbara Helwing, agm, s. 83.

I.II. Ekonomik ve Demografik Coğrafyası

Asıl anavatanları Avrupa veya Hindistan olan Aryen toplumları İran coğrafyasına geldikleri vakit buralarda yaşayan köylü gurupları üzerinde egemenlik kurmuşlar ve sahip oldukları atlı araba üstünlüğü sayesinde çok kolay hareket ederek bu toprakların her tarafına yayılmışlardır⁴⁷. Bu topraklar üzerinde rahat ve özgür bir şekilde hareket eden bu Aryen toplulukları *azadan* şeklinde tabir edilmişlerdir⁴⁸. Aryen kavramı Sâsânîler dönemine gelince yerini azadan kavramına bırakarak nadiren de olsa kullanılmaya devam etmiştir. Kuzeyde Kafkaslar, güneyde Hint Okyanusu; batıda Dicle nehri ile doğuda Ceyhun nehri arasındaki alana yayılan Aryenler buralarda meskûn topluluklarla karışarak İran coğrafyası üzerinde ortaya çıkan ilk çağ ve erken ortaçağların yerleşik uygarlıklarını meydana getirmişlerdir⁴⁹. Bu topraklar üzerinde ortaya çıkan en büyük medeniyetler hiç kuşkusuz Medya, Ahamaniş, Aşkani ve Sâsânî medeniyetleridir. Bu medeniyetler İran topraklarının farklı bölgelerinde ortaya çıkmışlardır⁵⁰. Hint-Avrupa uygarlıklarından olan ve Perslerle beraber İran medeniyetinin iki önemli kolunu oluşturan Medler, Zağros dağlarının güneyinde kalan saha ile Orta Asya'dan Doğu Anadolu'ya kadar yayılmışlar ve bugünkü Hamedan olan Ekbatana şehrini merkez olarak seçmişlerdir.⁵¹ Medler, MÖ. 1300'lü yıllarda Kafkaslar üzerinden İran topraklarına gelerek yerleşmişlerdir⁵². Medlerin üzerinde yaşamış olduğu coğrafya kuzeyden Hazar Denizi, güneyden Asur toprakları doğuda Parthia ve Hirkania toprakları batıda ise Ermeni topraklarına kadar uzanmaktaydı⁵³. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bu insanlar kuraklık nedeniyle hayvanları için otlak bulmak amacıyla İran platolarına girmişler ve MÖ. 837 yılında Asur kralı III. Salmanasar tarafından itaat altına alınmışlardır⁵⁴. Medialıların kendilerinden sonra bırakmış oldukları kalıntılardan yola çıkarak yaşam öğeleri ve kültürleri onların Saka soylu bir kavim olabileceklerini

⁴⁷ R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 56, 228.

⁴⁸ Mohsen Zakeri, agm, s. 30; David Nicolle, age, s. 10; Artur Kristensen, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, (Trc. Raşid Yasmi), Tahran, 1368, s. 168.

⁴⁹ J. Henry Breasted, *Ancient Times or A History of the Early World*, Boston, 1916, s. 176, 177.

⁵⁰ Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart, agm, V. I, 2005, s. 5.

⁵¹ Gene R Garthwaite, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005, s. 23; T. Cuyler Young, "The Early History of the Medes and the Persians and the Achaemenid Empire to the Death of Cambyses", *The Cambridge Ancient History: Persia, Greece and the Western Mediterranean c.525-479 B. C.*, V. IV, (Edt. John Boardman), Cambridge, 1988, s. 6.

⁵² Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş, İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Ankara, 2004, s. 161.

⁵³ John Eadie, "Media", *A Biblical Cyclopaedia*, London, 1870, s. 430; William Fordyce Mavor, *Universal History, Ancient And Modern: from the Earliest Records of Time to General Peace of 1801*, C. 8, New York, 1804, s. 1.

⁵⁴ Recep Yıldırım, age, s. 161; T. Cuyler Young, agm, s. 10.

işaret etmektedir⁵⁵. Medlerin üzerinde yaşamış olduğu topraklar Ekbatana merkezli Media Magna ve Media Atropatene şeklinde iki önemli parçadan oluşmaktaydı ve Atropatene adı verilen toprakların merkezi Tebriz şehriydi⁵⁶.

Hint-Avrupa kökenli Persler MÖ. IX. yüzyılda Asur kralı III. Salmanasar zamanında Medlerin güçlerini artırmaya başladığı dönemlerde Zağros Dağlarının eteklerinde **Parsua** adı altında yaşamaktaydılar⁵⁷. Anşan, **Persis** adı verilen bugünkü Fars toprakları üzerinde kurulmuş Elam krallığına bağlı bir mahalli krallıktı⁵⁸. Yunan kaynaklarının Persis dedikleri bu topraklara Araplar Parsua, eski İran kaynakları ise **Aryanam** adını vermekteydiler⁵⁹. Zağros dağlarından Huzistan ve Persis topraklarına kadar uzanan bu krallığın Susa ve Anşan olmak üzere iki merkezi bulunmaktaydı⁶⁰. Aryen ve Turan karışımı bir kavim olan Partlar MÖ. 1000 yılın başlarında göçebe olarak dolaştıktan sonra eski Farsça ile İranlıların **Parthava** (Perseve) adını verdikleri topraklara yerleştiler⁶¹. Bu bölge günümüzde tam olarak Horasan topraklarına mutabık gelmektedir. Bu bölgenin Parthava şeklindeki telaffuzuna Dareios'un **Bihsutun** yazıtlarında rastlanılmaktadır⁶². Partların yoğun olarak yaşadığı yerler Hazar Denizi'nin doğusu ve güneyi ile Aral Gölü arasında kalan bölgeler idi⁶³.

Sâsânî coğrafyası üzerinde Aryen kavimlerinin dışında yaşayan farklı unsurlar da bulunmaktaydılar. Sâsânî ülkesinin batı kısımlarında Aryen topluluklarının yoğun olarak yerleşmiş oldukları Huzistan adı verilen bölgelerde bu devletin uyruğundan olan Araplar bulunmaktaydılar⁶⁴. Bu bölge İran toprakları üzerinde ilk siyasal oluşum olan Elamların ortaya çıktığı ve devlet kurdukları yerdir⁶⁵. Bu bölge halkı ilk olarak Aramca konuşan insanlardan meydana gelmekteydi fakat Sâsânîler döneminde bölge halkı içerisinde çok sayıda Arapça konuşan insan bulunmaktaydı. Urumiye gölü ve Hazar

⁵⁵ Gustaf Clemens Hebbe, *An Universal History, in a Series of Letters*, C.1, New York, 1848, s. 174.

⁵⁶ William Fordyce Mavor, age, C. 8, s. 1; Gustaf Clemens Hebbe, age, C. 1, s. 173; John Eadie, agm, s. 430.

⁵⁷ Recep Yıldırım, age, s. 161.

⁵⁸ Barbara A. Somervill, *Great Empires of the Past: Empires of Ancient Mesopotamia*, New York, 2010, s. 63; Gene R Garthwaite, age, s. 22; Maria Brossius, *The Persians*, New York, 2006, s. 6.

⁵⁹ M. A. Dandamaev, *A Political History of the Achaemenid Empire*, Leiden, 1989, s. 1; A. Shapur Shahbazi, "The History of the Idea of İran", *Birth of the Persian Empire, V. I*, (Edt. Vesta Sarkhosh Curtis-Sarah Stewart), London, 2005, s. 105; T. Cuyler Young, agm, s. 15.

⁶⁰ D.T. Potts, "Cyrus the Great and the Kingdom of Anshan" *Birth of the Persian Empire, V. I*, (Edt. Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart), London, 2005, s. 15.

⁶¹ George Rawlinson, *Parthia*, New York, 2007, s. 8.

⁶² Gene R Garthwaite, age, s. 76; George Rawlinson, age, s. 8.

⁶³ Andrew Burke, age, s. 25.

⁶⁴ Said Nefisî, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331, s. 313; Keith S. McLachlan, agm, s. 30; Mohammadali M. Shoja, R. Shane Tubbs, agm, s. 260.

⁶⁵ Andrew Burke, age, s. 25; Mohammadali M. Shoja, R. Shane Tubbs, agm, s. 260.

Denizi arasındaki bölgelerde genel olarak Atropaten halkı ve bunların yanında Gürcü, Alan, Hazar, Hun ve Sabirler yaşamaktaydılar⁶⁶. Atropaten halkı, İran topraklarına Oğuzların akın etmesinden sonra bu bölge insanları ile Oğuzların kaynaşmaları günümüz Azeri halkını ortaya çıkaracaktır⁶⁷. Kuzey doğu topraklarında Soğdlular ile Baktıryalılar ikâmet etmekteydi ve güney doğu topraklarında ise Kionitler, Kidaralar, Asegiler, Beluciler ve Sintliler yaşamaktaydılar⁶⁸. Sâsânî devletinin batı komşularını Araplar, Ermeniler ve Romalılar oluşturmaktaydılar. Sâsânîlerin güney batı komşuları olan Lahmî Arapları, Sâsânîlerle ittifak halindeyken Gassani, Hatara ve Palmira Arapları Romalıların müttefikleri ve Sâsânîlerin amansız düşmanlarıydılar⁶⁹. Doğu Anadolu topraklarında ikâmet eden Ermeniler, Sâsânîlerin kuzey batı komşuları; Romalılar ile daha sonraları Bizanslılar ise Fırat nehri boyunca Sâsânî ülkesi ile sınır durumundaydılar⁷⁰. Sâsânî ülkesinin kuzeyinde Kafkaslarda meskûn Gürcüler, Alanlar, Hazarlar, Hunlar, Sabirler onların kuzey komşularını oluşturmaktaydılar⁷¹. Kuzey doğuda Sâsânîlerin müttefikleri olan Soğdlular vardı⁷². Daha doğuda ise ilk dönemler Kuşanlar ve onların güneyinde bulunan Kidaralar Sâsânîlerin güney doğu komşularıydılar ve sonraları bunların yerlerini Akhunlar ve onların yıkılması ile beraber ise yerlerini Göktürkler almışlardır⁷³. İran coğrafyası üzerindeki Fars nüfusu ise ülkenin güneybatısında ve Fars Körfezinin doğu sahilleri boyunca uzanan bölgelerde bu dönemlerde adına Pars denilen yerde yaşamaktaydılar⁷⁴.

II. Sâsânî Öncesi İran'ın Siyasi Durumu

Sâsânî devletinin kuruluşundan önce ağırlık merkezini İran coğrafyasının batısına Mezopotamya topraklarına kaydırmış olan ve Romalılar tarafından oldukça

⁶⁶ Artur Kristensen, age, s. 392.

⁶⁷ Elnur Ağaoğlu, "Azerbaycan'ın Etnik ve Demografik Yapısı", *Türkler*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 218, 219.

⁶⁸ R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 177vd; Wil Durant, age, s. 117; Dursun Ali Akbulut, "Mevaraünnehir ve Horasan'da Türkler" *Türkler*, C. I, s. 832, 383.

⁶⁹ Aleksander A Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, C. 1, Canada, 1952, s. 201; Patricia Crone, "Dünya'da İslam'ın Yükselişi", *Cambridge İslam Ülkeleri Tarihi*, (Edt. Francis Robinson), (Çev. Zülâl Kılıç), İstanbul, 2005, s. 30, 31.

⁷⁰ George Rawlinson, *A Manuel of Ancient History from the Earliest Times to the Fall of the Sassanian Empire*, s. 570.

⁷¹ George Rawlinson, age, s. 569, 570.

⁷² R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 38, 62, 112, 141.

⁷³ George Rawlinson, age, s. 569, 570.

⁷⁴ Will Durant, age, s. 117.

yıpratılmış ve zayıf düşürülmüş bir Part devleti vardı⁷⁵. Kendi başına buyruk çok sayıda mahalli krallıklardan oluşan bu devlet siyasi birliğini sağlayamamanın verdiği elverişsiz ortamdan dolayı düşmanlarına karşı güçsüz bir durumda bulunuyordu⁷⁶. Yönetici ve soylu sınıfını genel olarak Yunanlıların oluşturmuş olduğu bu mahalli krallıkların ülkenin asıl sahibi olan yerli uyrukları ile aralarında çekişmezlik bulunuyordu ve bu durum devletin zayıflamasına neden oluyordu. Sâsânî devletini kuran hanedan; siyasi birliğin bulunmadığı Part (Aşkani) devletinin Arapların **müluk-u tavaif** adını verdikleri mahalli krallıklardan oluşan bir yapıya sahip olmasından dolayı kolayca siyasi bir güç haline gelebilmiştir⁷⁷. Sâsânî devleti, Part devletinin aksine tek devlet, tek millet ve tek din anlayışını benimsemiş bir devlet geleneğine sahiptir⁷⁸. Bundan dolayı kurmuş oldukları devletin temelleri sağlam olmuş ve bu devlet uzun bir dönem ayakta kalmasını başarmıştır. Müluk-u Tavaif adı verilen sistemi Pers imparatorluğunu ortadan kaldıran Makedonya imparatoru İskender'in kendi komutanları arasında İran topraklarını bölüştürmek suretiyle tesis etmiş olduğu bir sistemdir. Bu sistemde devlet, mahalli krallıklar şeklinde tesis edilen ve merkezi krallığa bağlı olan küçük krallıklardan oluşan federal bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı merkezi krala *krallar kralı* anlamında **mülkan mülka** adı verilmekteydi. Son Part (Aşkani) hükümdarı Artabanus (Erdevan) döneminde bu mahalli krallıkların sayısının 240 tane olduğu eski pers yazıtları Karnamak ve Firdevsi'ye ait Şahname'de geçmektedir⁷⁹.

Toplunun genelinin benimsemiş olduğu Zerdüştlük dinini devletin resmi dini olarak ilan eden Sâsânîler milli bir din devleti oluşturarak devleti ve devleti yöneten hanedanı kutsal hale getirerek bir anlamda hükümdarlığın dokunulmaz olmasını sağlamıştır⁸⁰. Bundan dolayı Aşkani devletinin sahip olduğu federal yapıyı ilk iş olarak ortadan kaldırıp güçlendirilmiş merkezi bir yönetim oluşturulmuştur⁸¹. Sâsânî hanedanı egemen oldukları coğrafya üzerinde çok farklı ırklara mensup kavimlerin bulunmasını göz önünde bulundurarak Fars kimliği yerine İran üst kimliğini kullanmışlardır. Bundan

⁷⁵ Kevin Butcher, *Roman Syria and the Near East*, London, 2003, s. 51vd.

⁷⁶ P. M. Sykes, age, C. II, s. 392vd; Kevin Butcher, age, s. 34; Parvaneh Pourshariati, "Hamza el-Isfahani and Sâsânîd Historical Geography", *Res Orientales*, C. XVII, 2007, (Edt. Rika Gyselen), s. 133.

⁷⁷ P. M. Sykes, age, C. I, s. 423.

⁷⁸ Roman Girişmen, *İran ez Agaz ta İslam*, (Trc. Muhammed Mu'in), Tahran, 1336, s. 290.

⁷⁹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 422, 423, 424.

⁸⁰ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, *İran a Chronological History*, Tahran, 2002, s. 49; H. Mase, "Sâsânîan", *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 167; W. Seston, "İmparatoriye Bizans ve Sâsânî", *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 188.

⁸¹ Ali bin Hüseyin Mesudi, *Murucu'z Zeheb*, C. I, (Trc. Ebu'l Kasım Payende), Tahran, 1382, s. 239; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 49; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xviii.

dolayı kendilerini *İran'ın şahı* anlamında **şahanşah-ı iran** şeklinde adlandırmışlar ve hatta daha da ileri giderek *İranlıların ve İranlı olmayanların hükümdarı* anlamında **şahanşahi iran ve aniran** şeklinde isimlendirmişlerdir⁸². Sâsânî hükümdarları kendilerini İran coğrafyası üzerinde yaşayan Aryen ırkının ve hatta Aryen olmayan ırkların dahi hükümdarı olarak görmüşlerdir. Sâsânî hanedanının İranlı olmayan kavimleri bile dışlamayan bu yaklaşım tarzları Sâsânî ülkesinde yaşayan toplumlar üzerinde birleştirici etki yapmıştır⁸³. Bunun etkisi ile Sâsânîler egemen oldukları saha içerisinde milli bir din, milli bir sanat, milli bir kültür ve milli bir medeniyet oluşturmuşlardır⁸⁴. Sâsânî öncesi İran'ını daha iyi anlayabilmek için bu topraklar üzerinde kurulmuş medeniyetlere kısaca bir göz atmakta fayda olacaktır.

II.I. Media (Mad) Uygarlığı

Zağros dağlarının etekleri merkez olmak üzere yaşayan dağlı bir karaktere sahip olan Medialılar başlarında **Daiakku** (Dejoces) adında birisinin liderliğinde Babililerle beraber Asurluların İran toprakları üzerindeki egemenliğine son verdiler⁸⁵. Asurluların vasalları olarak varlıklarını devam ettirmekte olan Medialılar onların uzak doğuya yaptıkları lacivert taşı ticaret yolunun üzerinde bulunmaktaydılar ve onların ağır vergi yükleri altında zor şartlar altında yaşamaktaydılar⁸⁶. **Dejoces'in** (Daiakku) iktidarı döneminde kendisi tarafından yaptırılan ve Herodot'a göre Atina şehri ile eşdeğer olan; dünyanın en harika şehri olan Ekbatana şehri inşa edilerek burası başkent olarak seçilir⁸⁷. Dejoces'ten sonra başa geçen **Phraortes** Perslerle savaşarak onları itaat altına almıştır. Böylece Medler yukarı Asya topraklarına egemen olmuşlar ve ülke büyük bir

⁸² Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51; Ahmed bin İshak Yakubi *Tarih-i Yakûbî*, C. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382, s. 194; E A Grantovski, age, s. 157; Sir John Malcolm, age, s. 70; Sir Robert K. Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, C. II, London, 1822, s. 127; R N Frye, "The Political History of İran Under the Sâsânîans", *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Press, New York, 2000, s. 117; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 13.

⁸³ Roman Girişmen, age, s. 290.

⁸⁴ H G Wells, *The Outline of History, Volume 2: The Roman Empire to the Great War*, Barnes, 2004, C. II, s. 50; Roman Girişmen, age, s. 349. Bu tabirlerin Zerdüş olanlarla (İran) Zerdüş olmayanları (Aniran) kastettiğine yönelik değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bkz. İlber Ortaylı, age, s. 12.

⁸⁵ Marc Van de Mieroop, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000–323 BC*, Victoria, 2004, s. 253; Hamma F. Mirvaisi, *Return to Medes, An Analysis of Iranian History*, Arizona, 2010, s. 30.

⁸⁶ Marc Van de Mieroop, age, s. 255.

⁸⁷ Charles Rollin, *The Ancient History*, V. II, New York, 1820, s. 77; Gustaf Clemens Hebbe, age, C. 1, s. 175; Hamma F. Mirvaisi, age, s. 31.

imparatorluk haline gelmiştir⁸⁸. Bu başarının akabinde MÖ. 641 yılında Asurlular üzerine sefere çıkan Phraortes başkent Ninova üzerine çıkarma yapmak istemiş fakat Asur kralı Nabukednezar tarafından mağlup edilerek öldürülmüştür⁸⁹. Kendisinden sonra Medlerin başına geçen **Kyakeres** Asurluları İran topraklarının dışına attı⁹⁰. Ninova üzerine sefere çıkan ve burayı kuşatan Kyakeres beklemediği bir anda Kimmerleri kovalayarak Kafkaslar üzerinden Anadolu ve Mezopotamya üzerine akın eden İskit topluluklarıyla karşılaştı ve onları batıya doğru itti⁹¹. Medlerden kaçan İskitler Lidyalılara sığındılar ve bu durum Lidyalılar ve Medler arasında MÖ. 608 yılında beş yıl sürecek bir savaşın başlangıcı oldu⁹². Heredot'un belirttiğine göre Medler MÖ. 624 yılında İskitleri Kafkasların gerisine püskürterek bütün Kafkasya'ya egemen olmuşlardır⁹³.

Kyakeres MÖ. 606 yılında Babil kralı **Nabopolassar** ile beraber **Ninova'yı** kuşatarak ele geçirirler⁹⁴. Medler ve Lidyalılar arasındaki savaş 603 yılında bir güneş tutulması sayesinde mucizevî bir şekilde sona ermiş ve bu olaydan iki yıl sonra Kyakeres ölerək yerine oğlu **Astyages** (Keykavus) geçmiştir⁹⁵. Bu olay iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmış ve Kyakeres'in oğlu Astyages Lidya kralının kızı prenses **Aryenis** ile evlenmiştir⁹⁶. Bu hükümdar kendi döneminde Medler ve komşuları için önemli bir barış ortamı sağlamıştır. Astyages MÖ. 560 yılına kadar kırk dört yıl boyunca Medleri yönetmiştir. Astyages'ten sonra başa **II. Kyakeres** (Fariborz) geçmiş ve bu kişinin MÖ. 551 yılında ölmesi ile yerine geçen yeğeni Anşan kralı Kyros Medleri itaat altına alarak bu devleti Pers krallığına çevirmiştir⁹⁷. Bütün Med toplulukları altı kabileden oluşmaktaydı ve bundan dolayı ülke altı vilayete

⁸⁸ Edward Farr, *History of the Assyrians, Chaldeans, Medes, Lydians and Carthaginians*, New York, 1850, s. 151; Charles Rollin, age, s. 74, 79; Hamma F. Mirvaisi, age, s. 31.

⁸⁹ Edward Farr, age, s. 151, 152; Charles Rollin, age, s. 80. Asur kralının Asurbanipal olduğu da söylenir. Bkz. Hamma F. Mirvaisi, age, s. 31.

⁹⁰ Charles Rollin, age, s. 80; Edward Farr, age, s. 153.

⁹¹ Herodotus, *History of Herodotus*, C. 1, (Edt. George Rawlinson), London, 1862, s. 132; William Fordyce Mavor, age, C. 8, s. 5; Edward Farr, age, s. 153; Hamma F. Mirvaisi, age, s. 36, 37, 39; Charles Rollin, age, s. 80, 81.

⁹² Hamma F. Mirvaisi, age, s. 40vd; Charles Rollin, age, s. 81; William Fordyce Mavor, age, C. 8, s. 6, 7vd.

⁹³ Andrew Burke, age, s. 25.

⁹⁴ Herodotus, age, s. 168; William Fordyce Mavor, age, C. 8, s. 8; Edward Farr, age, s. 154.

⁹⁵ Edward Farr, age, s. 154; Hamma F. Mirvaisi, age, s. 42; Charles Rollin, age, s. 83.

⁹⁶ Charles Rollin, age, s. 82; William Fordyce Mavor, age, C. 8, s. 7.

⁹⁷ Herodotus, age, s. 90; Edward Farr, age, s. 155; Charles Rollin, age, s. 84; T. Cuyler Young, agm, s. 16, 29. Med kralı Astyages'in kızı Anşan (Pers) kralı Cambyses ile evlenmiş ve bunun sonucunda Kyros dünyaya gelmiştir. Bkz. Hamma F. Mirvaisi, age, s. 50, 68; Charles Rollin, age, s. 84.

bölünmüştü⁹⁸. İranlıların en savaşçı ve dağlı kültüre sahip olan bu milleti savaşlarda **naphtha** (neft) adını verdikleri petrole batırmış oldukları zehirli okları savaşlarda kullanmakla meşhurdular⁹⁹. Med sanatı genel olarak savaşçılıklarını gösteren motiflere dayanmakla beraber bu dönem sanatını gösteren çok az kalıntı geriye kalmıştır¹⁰⁰. Herodot, Medlerin Ekbatana şehrinin etrafında birbirini çevreleyen yedi büyük hisarın bulunduğunu ve bunların her birinin renginin ayrı olduğunu en içte kalan hisarın ise altın ve gümüş kaplamalı olduğunu rivayet eder¹⁰¹. Medlerin diğer toplumlardan farklı toplumsal tören ve şenlikleri vardı ve bu festivallerde insanlar arasındaki dostluğu pekiştirmek amacıyla yapılan danslarda parmaklarına bağladıkları ipler parmaklarını kanatıncaya kadar dans ederlerdi¹⁰². Daiakku ile beraber Zerdüştlük inancını benimseyen Medler daha sonraları II. Kyakeres ile beraber Daniel peygamberin öğretilerine uymaya başlamışlardır¹⁰³.

II.II. Pers (Ahamaniş) İmparatorluğu

Asur devletinin MÖ. 612 yılında yıkılması ile beraber Persler daha da güçlenerek Medlerle iyi ilişkiler kurmaya başladılar. MÖ. VI. Yüzyılın başlarında Ahamaniş hanedanına mensup Anşan hükümdarı **II. Kyros** (Büyük Kuroş) geniş bir istila faaliyetine girişerek farklı coğrafyalardan farklı toplumlara ait insanlardan oluşan tarihin en büyük imparatorluğunu kurmuştur¹⁰⁴. Anşan krallığı II. Kyros'a kadar sırasıyla Achaemenes, Teispes, I. Kyros, I. Kambyes tarafından yönetilmiş ve II. Kyros'la beraber Pers imparatorluğuna dönüşmüştür¹⁰⁵. II. Kyros'dan sonra yerine geçen halefleri **II. Kambyes** ve **I. Dareios** ülkeyi büyütürken imparatorluğun kurumsallaşmasını sağladılar¹⁰⁶. MÖ IV. yüzyılın üçüncü çeyreğinde toprakları Makedonyalı İskender tarafından işgal edilecek olan bu devletin kurumsal yapısı

⁹⁸ Charles Rollin, age, s. 74; Edward Farr, age, s. 148; Gustaf Clemens Hebbe, age, C. 1, s. 177, 178.

⁹⁹ Edward Farr, age, s. 146; William Fordyce Mavor, age, C. 8, s. 2.

¹⁰⁰ William Fordyce Mavor, age, C. 8, s. 2.

¹⁰¹ Hamma F. Mirvaisi, age, s. 31.

¹⁰² William Fordyce Mavor, age, C. 8, s. 2.

¹⁰³ Hamma F. Mirvaisi, age, s. 30, 31; Edward Farr, age, s. 155.

¹⁰⁴ Maria Brossius, age, s. 6; Ian Morris-Walter Scheidel, *The Dynamics of Ancient Empires State Power from Assyria to Byzantium*, Oxford University Press, New York, 2009, 65; Oliver Casabonne, "Akamenid İmparatorluğu; Büyük Kral ve Persler", *Arkeoatlas*, S. 6, 2007, (Edt. N. Karul), s. 23; Galya D. Toteva, "Pers Kentleri ve Sanatı-On Binlerin Düşü", *Arkeoatlas*, S. 6, 2007, (Edt. N. Karul), s. 36.

¹⁰⁵ P. M. Sykes, age, s. 152; M. A. Dandamaev, age, s. 9; D. T. Potts, age, s. 20, 23; Pierre Briant, "History of the Persian Empire", *Forgotten Empire*, (Edt. John E. Curtis-Nigel Tallis), Los Angeles, 2005, s. 12.

¹⁰⁶ Oliver Casabonne, age, s. 23.

Perslerin yıkılmasından sonra da devam ederek günümüze kadar gelmiştir¹⁰⁷. Ahamanişler İndus nehrinden Ege Denizine, Orta Asya steplerinden Nil nehrine kadar çok büyük bir alana yayıldılar¹⁰⁸. Perslerin egemenlik alanları içerisinde Elamlılar, Babilliler, Asurlular, Araplar, Mısırlılar, Lidyalılar, Medler, Ermeniler, Kapadokyalılar, Partlar, Aryenler, Baktıryalılar, Soğdıyanalılar, İskitler, Korasmianlar, Masienler bulunmaktaydılar¹⁰⁹.

Bu imparatorluğa adını veren **Akamened**, Kyros'un babası Teispes'in dedesidir ve bu kişinin adına I. Dareios'un, Res Gata yazıtlarında rastlanılmaktadır¹¹⁰. Yüzyıllar boyunca Elam toplumuyla yan yana yaşayan Persler, **Teispes**'in çabaları sonucunda kendi içlerinde soylu bir tabaka oluşturarak Pers uygarlığının ilk çekirdeğini oluşturmuşlardır¹¹¹. Elamlılar kendilerine bağlı olan Teispes'i Anşan ve Susa'nın kralı olarak tanıdılar. Teispes'in halefleri bu unvanı devam ettirerek bunu siyasi bir oluşum haline getirdiler. **Anşan** krallığı 639 yılında Asurluların Elamlıları yıkmasının ardından Asurlulara bağlı olarak siyasi varlığını devam ettirmiştir¹¹². Asurbanipal'in Asurluların başında bulunduğu bu dönemde I. Kyros kendisini Anşan veya kendi tabiri ile **Parsumah** kralı olarak ilan etti¹¹³. Mezopotamya'da önemli bir güç olarak ortaya çıkan Asurlulara karşı Persler Babilliler ve Medlerle ittifak kurarak onlara karşı koymaya çalıştılar¹¹⁴. I. Kyros'tan sonra yerine geçen oğlu I. Kambyzes ülkeyi bir müddet yönetecektir¹¹⁵. Bu arada başlarında Cyaxares adlı kralın bulunduğu Medler MÖ. 614 yılında Ninova'yı işgal ederek Asur, Elam ve Babillileri itaat altına alarak ülkelerini batıya doğru genişletirler¹¹⁶. I. Kambyses'ten sonra yerine geçen oğlu Kyros, MÖ. 554 yılında Med kralı **Astyages**'i yenerek başkent Ekbatana'yı ele geçirmiş ve kendisini esir etmiştir¹¹⁷. Bunun akabinde Pers başkenti Anşan'dan Pasargaday'a taşınmıştır¹¹⁸.

¹⁰⁷ Oliver Casabonne, agm, s. 23.

¹⁰⁸ Ian Morris-Walter Scheidel, age, 65; Osman Karatay, age, s. 20; Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali İnci), İstanbul, 2003, s. 19; Galya D. Toteva, agm, s. 36.

¹⁰⁹ Oliver Casabonne, agm, s. 23.

¹¹⁰ Recep Yıldırım, age, s. 161; Oliver Casabonne, agm, s. 24.

¹¹¹ Maria Brossius, age, s. 6; P. M Sykes, age, s. 151, 152.

¹¹² Josef Wiesehöfer, age, s. 20; Gene R Garthwaite, age, s. 28.

¹¹³ M. A. Dandamaev, age, s. 4; D.T. Potts, agm, s. 18.

¹¹⁴ Maria Brossius, age, s. 7.

¹¹⁵ M. A. Dandamaev, age, s. 5.

¹¹⁶ Gene R Garthwaite, age, s. 22; Josef Wiesehöfer, age, s. 19.

¹¹⁷ Jan P. Stronk, *Ctesias' Persian History*, V. I, Düsseldorf, 2010, s. 309vd; Recep Yıldırım, age, s. 161; Josef Wiesehöfer, age, s. 19; Ian Morris-Walter Scheidel, age, 68; Gene R Garthwaite, age, s. 28; P. M. Sykes, age, s. 152; Galya D. Toteva, agm, s. 39; M. A. Dandamaev, age, s. 16; Tom Holland, *Persian Fire*, New York, 2007, s. 10.

¹¹⁸ Recep Yıldırım, age, s. 161; Galya D. Toteva, agm, s. 38, 39; M. A. Dandamaev, age, s. 16.

Bundan böyle topraklarını batıya doğru genişletmeye başlayan Kyros, Herodot'un rivayetine göre MÖ. 547 yılında **Lidya** kralı **Krosios'u** esir olarak almış ve başkenti Sardes'i ele geçirmiştir¹¹⁹. Böylece Anadolu toprakları ile batı Yunan kentleri Perslerin eline geçmiştir¹²⁰. Bunun akabinde Mezopotamya'ya geri dönen Kyros son Babilonya devletinin başkenti Babil'i alarak kral **Nabonid'i** tutsak eder¹²¹. MÖ. 538 yılında Filistin ve Kudüs'ü ele geçiren Kyros, Babil'deki sürgün Yahudilerin Kudüs'e dönmelerini sağlamıştır¹²². Bu başarıdan sonra doğuya doğru yönelen Kyros Ceyhun nehrinin kuzey kısımlarını topraklarına katmak isterken Saka **Massaget** toplulukları tarafından ordusu dağıtılarak, kendisi öldürülür¹²³. Başlarında kraliçe Tomris'in bulunduğu Saka toplulukları Kyros'a karşı nihayi bir zafer elde etmiş ve bu durum Perslerin; Tanrının tayin ettiği sınırları aşması neticesinde almış oldukları ilahi bir ceza sonucuna bağlanmıştır¹²⁴. Yerine geçen oğlu **Kambyses** MÖ. 525 yılında Filistin ve Mısır topraklarını ele geçirerek kendisini Mısır firavunu olarak ilan eder, fakat ülkesine dönerken bir suikastla ortadan kaldırılır¹²⁵. Kambyses'in Mısır işgalinin devamında Etiyopya ve Kartaca'ya yönelik istilası başarısızlıkla sonuçlanmış ve ilahi sınırların Mısır'a sınırlı kaldığı sonucu çıkarılmıştır¹²⁶. Kambyses'in yerine geçen **I. Dareios** ülkedeki karışıklıkları önleyerek istikrarı sağlar ve ülkesini İndus nehrinden Trakya ve Makedonya'ya kadar genişletir¹²⁷. I. Dareios, MÖ. 531 yılında Karadeniz Sakalarına karşı bir istila hareketine girişmiş ve Tuna'yı geçerek Karadeniz'in kuzeyinde İskit topluluklarını doğuya doğru kaçmak mecburiyetinde bırakmıştır¹²⁸. Ahamaniş imparatorluğunun efsane başkenti Persepolis MÖ. 515 yılında I. Dareios tarafından inşa edilmiştir¹²⁹. Bunun yanında Susa ve Sard arasında uzanan ve bu ikisi arasındaki birçok

¹¹⁹ Jan P. Stronk, age, s. 315; Ian Morris-Walter Scheidel, age, 68; Josef Wiesehöfer, age, s. 20; Gene R. Garthwaite, age, s. 29; P. M. Sykes, age, s. 154, 156; M. A. Dandamaev, age, s. 25; Tom Holland, age, s. 14.

¹²⁰ P. M. Sykes, age, s. 159; M. A. Dandamaev, age, s. 21, 22, 23, 28.

¹²¹ Josef Wiesehöfer, age, s. 21; Ian Morris-Walter Scheidel, age, 68; Barbara A. Somervill, age, s. 64; Gene R. Garthwaite, age, s. 28; P. M. Sykes, age, s. 160vd; Galya D. Toteva, agm, s. 42; M. A. Dandamaev, age, s. 45, 47, Pierre Briant, agm, s. 12; Tom Holland, age, s. 41.

¹²² Barbara A. Somervill, age, s. 64; P. M. Sykes, age, s. 163; Pierre Briant, agm, s. 12.

¹²³ P. M. Sykes, age, s. 163; Josef Wiesehöfer, age, s. 21; Galya D. Toteva, agm, s. 43; M. A. Dandamaev, age, s. 66.

¹²⁴ Ian Morris-Walter Scheidel, age, 69.

¹²⁵ Jan P. Stronk, age, s. 323, 324, 325vd; Josef Wiesehöfer, age, s. 21; Ian Morris-Walter Scheidel, age, 69; P. M. Sykes, age, s. 167, 168; M. A. Dandamaev, age, s. 60, 100; Pierre Briant, agm, s. 12, 13.

¹²⁶ Ian Morris-Walter Scheidel, age, 69.

¹²⁷ Josef Wiesehöfer, age, s. 22; Pierre Briant, agm, s. 13. Sekiz isyan diye meşhur olmuş bu ayaklanmalar için bkz. P. M. Sykes, age, s. 170vd. En geniş sınırlar için bkz. Aynı eser, s. 175.

¹²⁸ P. M. Sykes, age, s. 175vd; Ian Morris-Walter Scheidel, age, 69; Jan P. Stronk, age, s. 329.

¹²⁹ Josef Wiesehöfer, age, s. 44; Galya D. Toteva, agm, s. 45; Maria Brossius, age, s. 51.

antik kenti birbirine bağlayan kral yolu I. Dareios tarafından inşa edilmiştir¹³⁰. Bunun akabinde İyon isyanı ve Eretrias'daki karışıklıklar yüzünden Persler ve Yunanlıların arası açılmıştır¹³¹.

I. Dareios, İonya'da ortaya çıkan karışıklıkları kışkırtan Atinalılara karşı savaş ilan eder ve MÖ. 490 yılında yapılan **Marathon** savaşını kaybeder ve bu durumu ortaya çıkaran sosyal şartları ortadan kaldırmak için bir takım idari, mali ve askeri reformlar yapar¹³². Maraton adı verilen bu savaşlarda Dareios'un hedefi bütün Yunanistan'ı işgal etmek olduğundan dolayı hedeflenen sonuçlara ulaşamaması nedeniyle Persler için bir kayıp olarak kabul edilmiştir¹³³. MÖ. 512 yılında I. Dareios kendileri gibi Aryen ırklarından olan Hindistan'a büyük bir sefer düzenlemiş ve İndus'a kadar Sind topraklarını ele geçirerek önemli miktarda ganimetle İran'a geri dönmüştür¹³⁴. I. Dareios ülkesini en geniş sınırlarına kavuşturmuş ve ekonomik anlamda güçlü bir Pers imparatorluğu ortaya koymuştur¹³⁵. MÖ. 486 yılında ölümünden sonra başa geçen **I. Kserkes**, Mısır ve Babilonya'da ortaya çıkan iç isyanları kanlı bir şekilde bastırmış ve Yunanlılar üzerine yapmış olduğu başarısız çıkarmalarda 480 yılında Salamis ve 479 yılındaki Plataea savaşlarında yenilgiye uğramıştır¹³⁶. Bunların akabinde Ege site kentleri ve Atina'ya karşı yapılan Eurymedon savaşında yenilince Ege Deniz'i üzerindeki Pers hâkimiyeti zora girmiştir¹³⁷. Bunların akabinde I. Kserkes MÖ. 465 yılında Persepolis'te çıkan bir isyan sırasında muhafız komutanı Artapanus tarafından öldürülmüştür¹³⁸. İki yüz yıl boyunca çok ciddi bir düşmanla karşılaşmayan Persler çok geniş bir alana yayılmışlar fakat MÖ. 334 ve 323 yılları arasında gerçekleşen İskender istilası sonucunda tarih sahnesinden çekilmişlerdir¹³⁹.

İran uygarlığının temeli özelde aynı dili konuşan Medler ve Persler tarafından atılmıştır¹⁴⁰. Perslerde hükümdarın yetkisi sınırsız ve mutlak olmamakla beraber ülkenin soylu ve din adamı sınıfına karşı saygılı olmak zorundaydı ve kendisi ile beraber devleti

¹³⁰ P. M. Sykes, age, s. 175.

¹³¹ Ian Morris-Walter Scheidel, age, s. 69.

¹³² Josef Wiesehöfer, age, s. 22; Pierre Briant, agm, s. 13.

¹³³ Ian Morris-Walter Scheidel, age, s. 73.

¹³⁴ P. M. Sykes, age, s. 179.

¹³⁵ Ian Morris-Walter Scheidel, age, s. 72.

¹³⁶ Jan P. Stronk, age, s. 333, 335; Josef Wiesehöfer, age, s. 75, 95; Ian Morris-Walter Scheidel, age, s. 74; Maria Brossius, age, s. 138.

¹³⁷ Ian Morris-Walter Scheidel, age, s. 74; Pierre Briant, agm, s. 13.

¹³⁸ Jan P. Stronk, age, s. 337.

¹³⁹ Barbara A. Somervill, age, s. 64; Ian Morris-Walter Scheidel, age, s. 65; Gene R Garthwaite, age, s. 22.

¹⁴⁰ Amelie Kuhrt, *The Persian Empire*, V. I, New York, 2007, s. 19; Recep Yıldırım, age, s. 161.

yöneten bir danışma kurulu bulunmaktaydı¹⁴¹. Ahamanişler, ülkelerinde yaşayan farklı ırktan insanlara vergilerini vermeleri ve devlete karşı isyan etmemeleri şartıyla çok iyi davranmışlardır¹⁴². Pers ülkesinde yaşayan bütün halklar, adına **phoros** denilen ve gümüş üzerinden alınan bir vergi ile *kralın masası* anlamına gelen **taga** dedikleri iki çeşit vergi vermekteydiler¹⁴³. Bu vergiler genel olarak yıllık elde edilen doğal ürünler ve altın, gümüş, bakır gibi yeraltından elde edilen doğal kaynaklar üzerinden alınmaktaydı. MÖ. 518 yılında I. Dareios ülkeyi 20 vergi bölgesine ayırmış ve bu bölgeleri satrap adını verdiği eyaletlere bağlamıştır¹⁴⁴. *İmpratorluğun koruyucusu* anlamına gelen ve eski Persçe ile ifade edilen **khchrapava/ksatrapa** tanımı eyaletlere isim olarak verilmiştir¹⁴⁵. Zamanla sayısı otuzu bulan bu satraplıklar devlet otoritesini ayakta tutan önemli bölgelerdi. Persler bu eyaletleri birbirine bağlayan ve adına **parasang** dedikleri uzun ve düzenli yollar inşa etmişlerdir¹⁴⁶. Ahamaniş ordusu atlı süvari ve atlı araba teknolojisine dayalı satraplık ordularıyla beraber yüz binleri bulan devasa bir imparatorluk ordusuydu¹⁴⁷.

Ahamanişler tanrı olarak bilgeliğin hükümdarı anlamına gelen Ahura Mazda'ya inanmakla beraber Anadolu'nun bereket tanrıçası Anahita ile Mezopotamya halklarının tanrısı olan Mitra'ya da inanmaktaydılar¹⁴⁸. Bundan dolayı tanrı Ahura Mazda'ya tapınmayı şart koşan ve güneşi, ayı, yıldızları, suyu, yeri, gökyüzünü, ateşi kutsayan Zerdüş'tün öğretilerine inanmaktaydılar¹⁴⁹. Ahamanişlerin estetik anlayışlarını onların mimari ve süsleme sanatlarında görmek mümkündür. Ahamaniş anıt mimarisi ve bezeme sanatı Urartu, Asur ve Babil kültürü etkisinde gelişmiştir. **Apadana** adı verilen ve on binleri içine alacak derecede büyük salonları olan Pers sarayları hafif tavanlarını üzerinde taşıyan güçlü sütunlara sahip harika mimari eserleri oluşturmaktadır¹⁵⁰. Sâsânî saray süslemeleri alçak kabartmalar şeklinde oluşturulmuş ve hükümdarların kahramanlık ve cesaretlerini anlatan figürlerle süslüdür ve genellikle Persepolis

¹⁴¹ Recep Yıldırım, age, s. 162.

¹⁴² Recep Yıldırım, age, s. 162; Galya D. Toteva, agm, s. 36.

¹⁴³ Josef Wiesehöfer, age, s. 105, 106; Oliver Casabonne, agm, s. 25.

¹⁴⁴ P. M. Sykes, age, s. 172, 173; Oliver Casabonne, agm, s. 25.

¹⁴⁵ Josef Wiesehöfer, age, s. 94; Maria Brossius, age, s. 47; Oliver Casabonne, agm, s. 25.

¹⁴⁶ Maria Brossius, age, s. 53, 54, 55.

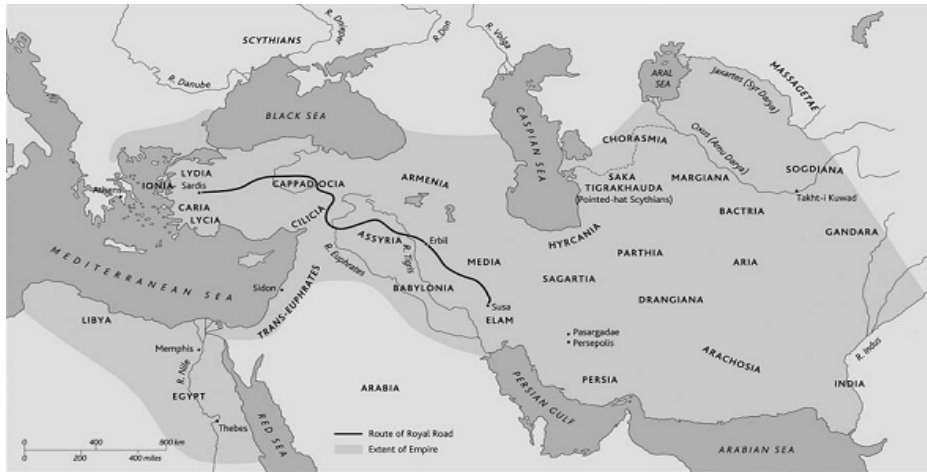
¹⁴⁷ Recep Yıldırım, age, s. 163; Maria Brossius, age, s. 53vd.

¹⁴⁸ Oliver Casabonne, agm, s. 24; Maria Brossius, age, s. 66.

¹⁴⁹ Maria Brossius, age, s. 66, 67; Recep Yıldırım, age, s. 163, 164.

¹⁵⁰ Michael Burgan, *Empires of Ancient Persia*, New York, 2009, s. 112; Amelie Kuhrt, age, s. 469; Recep Yıldırım, age, s. 164; Galya D. Toteva, agm, s. 48.

sarayları bunun örnekleri ile doludur¹⁵¹. Aristo, Perslerin; altın, kehribar ve fildişinden duvarlarını kapladıkları yüksek burçları ve birbirinden uzak kapıları olan muhteşem saraylarda oturduklarını belirtmiştir¹⁵². Bu sanatsal ürünler genellikle İyon, Lidya, Mısır ve Babil'den getirilen esirler içerisindeki sanatçılara yaptırıldığı için farklı medeniyetlere ait motifleri de beraberinde taşımaktadır¹⁵³. Pers mimari sanatına ait belirleyici objelerden birisi de anıt mezar mimarisidir¹⁵⁴. Bu mezarlar dikdörtgen bir mozolenin ortasında bulunduğu etrafı sütunlarla çevrili bir avlu ve bu avlunun üzerinde bulunan oval çatı Yunan işçiliğine ait izleri taşıması açısından benzersizdir¹⁵⁵. Antik pers dili ile Elam dilini kullanan Ahamanişler resmi yazışmalarını ve edebi ürünlerini **Aramca** ile yapmışlar ve bu dilin bütün İran coğrafyasına yayılmasına neden olmuşlardır¹⁵⁶. Bilimsel çalışmalarını Babillilerin astronomi, takvim bilimi ve matematiksel hesaplamalarına göre ayarlayan Persler bu alanda farklı bir buluş ortaya koymamışlardır¹⁵⁷. Heredot Perslerin kişiliğinden bahsederken onların yaşamlarında üç şeyin; ata binmeyi öğrenmek, savaşmayı öğrenmek ve doğru sözlü olmayı öğrenmenin en değerli şeyler olduğunu söyler¹⁵⁸. Persler farklı dönemlerde farklı başkentler kullanmışlardır. Kışın Babilon'u başkent olarak kullanan Persler, ilkbaharda Susa'yı, yaz aylarında ise Ekbatana'yı merkez olarak kullanmaktaydılar ve Pasargaday ile Persepolis ise diğer önemli başkentleriydi¹⁵⁹.

Harita 2 Pers (Ahamaniş) İmparatorluğunun en geniş sınırları. (John Curtis, 2005, xiv)

¹⁵¹ Recep Yıldırım, age, s. 164.

¹⁵² Galya D. Toteva, agm, s. 38.

¹⁵³ Recep Yıldırım, age, s. 164; Maria Brossius, age, s. 73vd.

¹⁵⁴ Maria Brossius, age, s. 71.

¹⁵⁵ Recep Yıldırım, age, s. 164.

¹⁵⁶ Maria Brossius, age, s. 50, 51; Recep Yıldırım, age, s. 164.

¹⁵⁷ Michael Burgan, age, s. 114; Recep Yıldırım, age, s. 165.

¹⁵⁸ P. M. Sykes, age, s. 182; Tom Holland, age, s. 32.

¹⁵⁹ Tom Holland, age, s. 29, 59; Galya D. Toteva, agm, s. 37.

II. III. Seleucid (Selevkos) İmparatorluğu

İskender'in Ahamaniş imparatoru III. Dareios'u **Gaugamela** savaşında yenmesinin akabinde İran topraklarını Hindistan'a kadar ele geçirmesinin üzerine kendisinden sonra İran toprakları üzerinde üç yüz yıllık bir Seleucid egemenliği söz konusu olmuştur¹⁶⁰. İskenderin ölümünden sonra generalleri İskenderin geriye bırakmış olduğu Helen topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır¹⁶¹. İran toprakları ise İskender'in generallerinden **Selevkos'a** düşmüş ve Balkanlar'dan Hindistan'a kadar olan kısımları kendi üzerine geçirmiştir¹⁶². Selevkos bu toprakları, merkezi Antakya olmak üzere yönetmiştir¹⁶³. Selevkos, MÖ. 312 yılında Babil'de devletini resmen ilan etmiş ve ülkesinin sınırlarını batıda Frig ülkesi ile doğuda İndus nehri olarak belirlemiştir¹⁶⁴. İskender'in ölümünden sonra generalleri arasındaki çekişme ve savaşlar baş göstermiş bu çekişmelerin devamında Selevkos, Hindistan'dan getirdiği 500 fil sayesinde 301 yılında yapılan **İpsus** savaşını kazanarak Anadolu ve Suriye topraklarını ele geçirmiştir¹⁶⁵. Selevkos ülkesini yönetmek için Antakya şehrini kurmuş ve bu şehre babası **Antiokos'un** adını vermiştir¹⁶⁶. Selevkos ülkesinin doğu topraklarını kontrol altına almak ve sahip olduğu topraklara hızlı irtibat kurmak amacıyla daha sonraki dönemlerde Sâsânîlerin başkent olarak kullanacağı ve o dönemlerdeki adı **Opis** olan Tisfun şehrinin karşısına MÖ. 305 yılında **Seleukeia** kentini kurmuştur¹⁶⁷. Selevkoslar,

¹⁶⁰ Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*, Los Angeles, 1993, s. 191; Ahmad Hasan Dani-P Bernard, "Alexander and His Successor in Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 2, (Edt. Janos Harmatta-B. N. Puri-G. F. Etemadi), Delhi, 1999, s. 67; Kevin Butcher, age, s. 24.

¹⁶¹ William Woodthorpe Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, New York, 2010, s. 1; Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 8; E. Bickerman, "The Seleucid Period", *Cambridge History of Iran; The Seleucid, Parthian and Sâsânian Periods*, V. 3, (Edt. Ehsan Yarshater), Cambridge University Press, 1983, s. 4.

¹⁶² Sir John Malcolm, age, s. 64; Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 7; Ahmad Hasan Dani-P Bernard, agm, s. 89.

¹⁶³ Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 183.

¹⁶⁴ E. Bickerman, agm, s. 4; Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 91vd; Ahmad Hasan Dani-P Bernard, agm, s. 89; Kevin Butcher, age, s. 25, 27.

¹⁶⁵ William Woodthorpe Tarn, age, s. 221; Bezalel B Kochva, *The Seleucid army: Organization And Tactics In The Great Campaigns*, Cambridge University Press, 1976, s. 78; Kevin Butcher, age, s. 25.

¹⁶⁶ Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 183; M. A. R. Colledge, "The Seleucid Kingdom", *The Cambridge Ancient History*, V. 7, (Edt. Roger Ling), New York, 1984, s. 17, 21; A. Missiou, "The Hellenistic Periods", *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, (Edt. A. F. Christidis), New York, 2001, s. 338.

¹⁶⁷ M. A. R. Colledge, agm, s. 17, 21; Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 135; E. Bickerman, agm, s. 4.

Ahamaniş topraklarını Hirkania ve Parthava adı verilen bölgelerini Parthia adı altında yeni bir satraplık haline getirmişlerdir¹⁶⁸.

Selevkos, İskender'in generallerinden **Lysimakhus'un** Avrupa'daki topraklarını ele geçirmeye çalışırken uğradığı bir suikast sonucu ortadan kaldırılmış ve yerine oğlu I. **Antiokhos Soter** geçmiştir¹⁶⁹. I. Antiokhos ve aynı adıyla halefi **Antiokus Theos** dönemlerinde Mısırlılar ve Anadolu'yu işgal eden Galathlarla mücadele edildi¹⁷⁰. Selevkosların batıdaki mücadeleleri doğu topraklarının sırasıyla elden çıkmasına neden oldu¹⁷¹. Selevkosların Baktiria bölgesi valisi **Diodotus** 245 yılında bağımsızlığını ilan ederek Greko-Baktiria krallığının temellerini attı¹⁷². Bu krallığın daha sonraları başına geçen Baktrialı I. **Demetrius** Hindistan'ı işgal ederek Greko-Hint krallığını kurmuş ve MÖ. 20 yılına kadar bu krallık ayakta kalmıştır¹⁷³. Baktiria'nın bağımsızlığının ardından Part bölgesi valilerinden **Androgoras** bağımsızlığını ilan etmiş ve daha sonra Arşaki hanedanının lideri I. Arsases (**Arşakes**) MÖ. 238 yılında Part devletini ilan etmiştir¹⁷⁴. Bu dönem Part toprakları üzerinde Selevkoslar tarafından müluk-u tavaif adı verilen mahalli krallıklar oluşturulmuştur¹⁷⁵. II. Selevkos'un Mısırlı III. Plotamy'e III. Suriye savaşında yenilmesinin ardından birçok bölgede ayrılımlar baş göstermiş ve kardeşiyle taht kavgasına girmişti¹⁷⁶. Kendisinden sonra başa geçen III. **Antiokhus**, IV. Suriye savaşında (**Rafya Savaşı**) Mısırlılara yenilince **Anabasis** adını verdiği ülkesini yeniden toparlama ve diriltme çalışmasını başlattı¹⁷⁷. Bu kapsamda ülkesinin Hindistan'a kadar olan topraklarını ülkesine bağlama ve bayındır hale getirme amacıyla Hindistan'a kadar sefer düzenledi¹⁷⁸. Bu sefer sonucunda imparatorluktan kopmuş olan Part toprakları

¹⁶⁸ Vesta Sarkhosh Curtis, "The Iranian Revival in the Parthian Period", *The Age of the Parthians; The Idea of Iran V. II*, (Edt: Vesta Sarkhosh Curtis- Sarah Stewart), New York, 2007, s. 7.

¹⁶⁹ Sir John Malcolm, age, s. 65.

¹⁷⁰ Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 35; Ahmad Hasan Dani-P Bernard, agm, s. 90.

¹⁷¹ P. Bernard, "The Greek Kingdoms of Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 2, (Edt. Janos Harmatta-B. N. Puri-G. F. Etemadi), Delhi, 1999, s. 100.

¹⁷² E. Bickerman, agm, s. 5, 6; Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 87, 105, 107; Ahmad Hasan Dani-P Bernard, agm, s. 95.

¹⁷³ William Woodthorpe Tarn, age, s. 129vd; Ahmad Hasan Dani-P Bernard, agm, s. 95vd; Richard Nelson Frye, *The Heritage Of Central Asia From Antiquity To The Turkish Expansion*, Princeton, 2001, s. 115.

¹⁷⁴ Sir John Malcolm, age, s. 65; E. Bickerman, agm, s. 6; G. A. Koshelenko-V. N. Pilipko, "Parthia", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 2, (Edt. Janos Harmatta-B. N. Puri-G. F. Etemadi), Delhi, 1999, s. 131.

¹⁷⁵ Sir John Malcolm, age, s. 65.

¹⁷⁶ Jeffrey D. Lerner, *The Impact of Seleucid Decline on the Eastern Iranian Plateau*, Stuttgart, 1999, s. 30vd.

¹⁷⁷ Jeffrey D. Lerner, age, s. 23vd; Erich S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, London, 1984, s. 611.

¹⁷⁸ E. Bickerman, agm, s. 6; Jeffrey D. Lerner, age, s. 12vd.

tekrar kontrol altına alındı¹⁷⁹. Bunun akabinde geri dönen Antiokus Makedonlarla anlaşma yaparak Mısırlılara karşı V. Suriye savaşını yapmış ve Panyum savaşıyla Suriye'yi Mısırlıların elinden alarak devleti eski ihtişamına kavuşturmuştur¹⁸⁰.

MÖ. 197 yılında eski müttefiki Filip'in Romalılara yenilmesi üzerine Yunanistan topraklarını işgal etmeye çalışan Antiokus MÖ. 191 yılında **Magnesia** ve **Termopile** savaşlarında Romalılara karşı büyük bir yenilgi almıştır¹⁸¹. MÖ. 188 yılında yapılan **Apamea** anlaşmasıyla Toros Dağlarının kuzeyine kadar olan topraklarını Romalılara bırakmak zorunda kalmış ve Romalılara çok ağır bir tazminat ödemek zorunda bırakılmıştır¹⁸². MÖ. 187 yılında bu tazminatın getirdiği ekonomik buhranı gidermek amacıyla çıkmış olduğu doğu seferi sırasında ölmüş ve yerine IV. Selevkos geçmiştir¹⁸³. Selevkos'tan sonra yerine geçen oğlu IV. Antiokus ülkesinin prestijini tekrar kazanmak için Mısırlılarla savaşmış fakat bu savaşta yenilmiştir¹⁸⁴. Ülkesinde ortaya çıkan Yahudi isyanları ve Babil'deki karışıklıklar üzerinde Babil'e yürüyen Antiokus burada Partlara yenilmiştir¹⁸⁵. MÖ. 139 yılında Partlar İran topraklarını Selevkoslardan kurtarmak amacıyla istila faaliyetlerine başladılar ve Mezopotamya topraklarını ele geçirdiler¹⁸⁶. Selevkos hükümdarı II. Demetrius Partlarla yaptığı savaşı kaybedince bütün İran toprakları Partların eline geçmiş oldu¹⁸⁷.

VII. Antiokus, Partlara karşı güçlü bir donanma ile kara ordusu hazırlayarak onları itaat altına almaya çalıştı. Fakat MÖ. 129 yılında Partlara karşı kesin bir şekilde mağlup olarak bu savaşta öldürülmüştür¹⁸⁸. Bunun akabinde ülke dağılma sürecine girdi ve Selevkos toprakları üzerinde kendi hâkimiyetlerini kurmak isteyen yerel krallıklar arasında bir iç savaş başladı. Bunun akabinde Roma egemenliğine girecekleri MÖ. 60 yılına kadar Selevkoslar Antakya ve çevresindeki birkaç şehre hapsolarak varlıklarını devam ettirmeye çalıştılar¹⁸⁹. Selevkoslar egemen oldukları doğu topraklarını sürekli olarak Yunan nüfusu ile besleyerek buralardaki doğu kültürünü etkilemeye ve buralarda

¹⁷⁹ G. A. Koshelenko-V. N. Pilipko, agm, s. 131, 132.

¹⁸⁰ Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 51vd; E. Bickerman, agm, s. 6; Kevin Butcher, age, s. 27.

¹⁸¹ Bezalel B Kochva, age, s. 8; G. A. Koshelenko-V. N. Pilipko, agm, s. 132.

¹⁸² Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 214vd; C. Habicht, "The Seleucids and Their Rivals", *The Cambridge Ancient History; Rome and Mediterranean to 133 B. C.*, Cambridge University Press, 1989, s. 324; Kevin Butcher, age, s. 28vd.

¹⁸³ Erich S. Gruen, age, s. 644, 645, 646; C. Habicht, agm, s. 336, 357.

¹⁸⁴ C. Habicht, agm, s. 336, 337.

¹⁸⁵ C. Habicht, agm, s. 336, 370vd.

¹⁸⁶ G. A. Koshelenko-V. N. Pilipko, agm, s. 132.

¹⁸⁷ E. Bickerman, agm, s. 6; G. A. Koshelenko-V. N. Pilipko, agm, s. 132; Kevin Butcher, age, s. 28, 29.

¹⁸⁸ G. A. Koshelenko-V. N. Pilipko, agm, s. 132; C. Habicht, agm, s. 372vd.

¹⁸⁹ E. Bickerman, agm, s. 3.

kurdukları Yunan kolonileri ile doğu topraklarını elde tutmaya çalıştılar¹⁹⁰. Bu dönemde çok kalabalık olan Yunan nüfusu Hindistan'a kadar olan topraklar üzerinde iskân ettirmek suretiyle Helen adı verilen bir medeniyet ortaya çıkarıldı ve diğer doğu toplumlarının bu kültürle kaynaşmaları için yoğun bir çaba içerisinde girildi¹⁹¹.

II. IV. Part (Aşkani) İmparatorluğu

Turan kökene dayandığı iddia edilen Arşakî (Part) hanedanlığı İran coğrafyasının Pers kültürüne yeniden geri dönmesinin önünü açmış ve MÖ. 240 yılından MS. 226 yılında yerini Sâsânîlere bırakıncaya kadar Ortadoğu'nun tartışmasız hâkimi olmuştur¹⁹². Partlar kısa bir zaman içerisinde egemenlik alanlarını Fırat nehrinden İndus nehrine kadar genişletmişlerdir¹⁹³. İskitlerin Farslarla akraba olan farklı bir etnik yapıya sahip olan Partlar “sürgün” anlamına gelen isimlerini de İskitçe olan bir kökenden almışlardır¹⁹⁴. Bu topraklara yerleşen Partlar kendilerini civar kavimlerinden korumak amacıyla askeri aristokrasi sınıfı meydana getirdiler. Partlar batıda Fırat nehri ve doğuda Ceyhun nehri arasında kalan topraklarda 470 yıl boyunca ayakta kalarak varlıklarını devam ettirmişlerdir¹⁹⁵. Ahamaniş döneminde kendilerine bağlı bir satraplık olarak varlıklarını devam ettiren Part topraklarını İskender Ahamanişleri yıktıktan sonra **Hirkania** topraklarıyla birleştirip aynı satraplık haline getirdi¹⁹⁶. İskender'den sonra her iki eyalette Selevkos krallığına bağlı birer satraplık haline geldiler. MÖ. 312 ve 226 yılları arasında Selevkos hükümdarlarından I. Selevkos ve I. Antiokus dönemlerinde göçebe **Aparniler** (Parni) Part topraklarına gelerek buradaki yerel Partlarla kaynaştılar¹⁹⁷. MÖ. 250 yıllarında Selevkoslara bağlı olarak varlıklarını devam ettiren Partlar, Selevkos imparatoru II. Antiokus döneminde Selevkoslara bağlı bir general olan

¹⁹⁰ Susan Sherwin White-Amelie Kuhrt, age, s. 158; Kevin Butcher, age, s. 26.

¹⁹¹ E. Bickerman, age, s. 14, 15, 16; Ahmad Hasan Dani-P Bernard, age, s. 69.

¹⁹² Osman Karatay, age, s. 20; George Rawlinson, age, s. 27vd; Ehsan Yarshater, “Introduction”, V. 3 (1), s. xviii.

¹⁹³ A. H. Ludwig Heeren, *History of the States of Antiquity*, New York, 1828, s. 308.

¹⁹⁴ George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies Of The Ancient Eastern World*, V. III, Gorgias Pres, New York, 2002, s. 10; S. Griswold Goodrich, *A History Of All Nations, From The Earliest Periods To The Present Time*, New York, 1855, s. 370, 371.

¹⁹⁵ S. Griswold Goodrich, age, s. 370.

¹⁹⁶ George Rawlinson, age, s. 15, 16; George Rawlinson, *Parthia*, New York, 2007, s. 6,7.

¹⁹⁷ Richard Nelson Frye, age, s. 111; George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies Of The Ancient Eastern World*, V. III, s. 10, 66; Gene R Garthwaite, age, s. 76; Ehsan Yarshater, “Introduction”, V. 3(1), s. xviii.

Parni hanedanından **Arsakes** (Arşak) önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler¹⁹⁸. Selevkosların Baktria satrapları olan **Diodotos'un** ayaklanarak bağımsızlığını ilan etmesinden sonra kendisine bağlı olarak Part topraklarını yöneten **Androgoras'ın** da bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Partlar harekete geçmiş ve Selevkoslarla bağlarını koparmışlardır¹⁹⁹. Arşak önderliğindeki Partlar adına **Eşk** dedikleri bir atanın soyundan geldiklerine inandıkları için kendilerine **Eşkanian** (Aşkanian) adını verdiler²⁰⁰. Bundan dolayı Partların başına geçen Arsakes kendini I. Eşk olarak isimlendirdi. Başlangıçta Partlar ülkelerinin başkenti olarak **Dara** (Kalat) şehrini seçtiler ve sonraları başkentlerini Hekatompylos'a (**Seddervaze**) taşıdılar²⁰¹. Arsakes'ten sonra başa geçen Tiridates Hirkania topraklarını ele geçirdi²⁰². III. Antiokus'un Selevkosların başına geçmesiyle düzenlemiş olduğu doğu seferi sırasında MÖ. 209 yılında Partlar tekrar itaat altına alındılar²⁰³. Antiokus'un 190 yılında **Magnesia** savaşında Romalıları yenilmesi ile beraber tekrar Partlar Selevkos kontrolünden çıktılar²⁰⁴. Partların kontrolden çıkması üzerine harekete geçen Seleucus Callinicus Part üzerine doğru yürür fakat ağır bir yenilgi alarak esir düşer²⁰⁵. MÖ. 171 ile 138 yılları arasında **I. Mithridates** (Mihrdad) döneminde tekrar güçlenmeye başladılar ve Media, Persis, Babilonya ile diğer bölgeleri ele geçirdiler²⁰⁶. Elam, Med ve Baktria topraklarını Partlara kaptıran Selevkos imparatoru Demetrius Nicator bu bölgeleri geri almak için Partlar üzerine sefere çıkar fakat Mithridates tarafından yenilgiye uğratılır²⁰⁷. II. Mithridates ve II. Artabanos zamanlarında Part toprakları MÖ. 160 ile 140 yılları arasında Hazar denizinin güney sahillerine kadar yayılmış bütün İran platosu ile Fırat ve Dicle havzası Partların eline

¹⁹⁸ John Lindsay, *A View of The History and Coinage of The Parthians*, Maryville, Cork, October 18, 1852, s. 2; Gene R Garthwaite, age, s. 67, 72; A. H. Ludwig Heeren, age, s. 308; S. Griswold Goodrich, age, s. 371; A. H. Ludwig Heeren, age, s. 310; E Bickerman, agm, s. 6.

¹⁹⁹ John Lindsay, age, s. 2; A. D. H. Bivar, "The History Of Eastern Iran", *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (1), Cambridge University Pres -1983, s. 186; E. V. Zeimal, "The Political History Of Transoxiana", *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Press, 1983, s. 237.

²⁰⁰ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, (Tashih ve sunuş: Gay Lesterenc-Reynold Elen Nikolsen), Tahran, 1339, s. 17, 18.

²⁰¹ Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr*, Odense, 1993, s. 132, 139; George Rawlinson, age, s. 26, 30, 31, 32.

²⁰² John Lindsay, age, s. 3; George Rawlinson, age, s. 28.

²⁰³ Richard Nelson Frye, age, s. 111; John Lindsay, age, s. 3, 4; Gene R Garthwaite, age, s. 72; A. H. Ludwig Heeren, age, s. 310; E Bickerman, agm, s. 6; A. D. H. Bivar, agm, s. 187.

²⁰⁴ George Rawlinson, age, s. 39vd, 47vd; Richard Nelson Frye, age, s. 111; Gene R Garthwaite, age, s. 76.

²⁰⁵ A. H. Ludwig Heeren, age, s. 310; S. Griswold Goodrich, age, s. 371.

²⁰⁶ Richard Nelson Frye, age, s. 111.

²⁰⁷ S. Griswold Goodrich, age, s. 371.

geçmiştir²⁰⁸. Partları Mezopotamya topraklarından atmak isteyen II. Demetrius Partlarla yaptığı savaşta yenilerek esir düşer²⁰⁹. Bundan böyle doğudaki göçebe kavimlerin sürekli olarak Part topraklarını tehdit etmeleri üzerine, Partların batıya doğru genişlemeleri durmuştur²¹⁰. Bunun üzerine Romalılarla anlaşma yoluna giden Partlar MÖ. 92 yılında her iki ülke arasında Fırat nehrini sınır olarak kabul ettiler²¹¹. Bunun üzerine Part hükümdarı **Orodes** ülkesinin başkentini Fırat'ın ve Dicle'nin birbirine en yakın olduğu bir kavşakta kurulmuş olan **Ctesiphon'a** taşıdı²¹². Ctesiphon'un dışında Partların yazlık başkent olarak kullanmış oldukları **Ekbatana** (Hagmatana/Hamedan) şehri de bulunmaktaydı²¹³. MÖ. 53 yılında Roma imparatoru **Licinius Crassus** ordusuyla Part başkenti üzerine yürüme kararı aldı fakat Harran'da ordusunun yolu kaybetmesi sebebiyle büyük bir hezime uğradı²¹⁴. Bu hezimetin akabinde Part orduları Antakya ve Kudüs önlerine kadar geldiler. MÖ. 36 yılında Partlar üzerine sefer düzenleyen Roma imparatoru **Marcus Antonius**, **Praaspa** savaşında tekrar Partlar'a yenilmiştir²¹⁵.

Harita 3 Part (Aşkani) İmparatorluğunun en geniş sınırları. (Vesta S, Curtis, 2007)

²⁰⁸ Gene R Garthwaite, age, s. 76, 77; George Rawlinson, age, s. 62vd, 69vd.

²⁰⁹ A. H. Ludwig Heeren, age, s. 310.

²¹⁰ Gene R Garthwaite, age, s. 76; A. H. Ludwig Heeren, age, s. 310.

²¹¹ A. H. Ludwig Heeren, age, s. 308vd.

²¹² George Rawlinson, age, s. 52, 85; Peter Christensen, age, s. 64.

²¹³ Gene R Garthwaite, age, s. 77.

²¹⁴ Warwick Ball, *Rome in the East: the Transformation of An Empire*, New York, 2001, s. 12; George Rawlinson, age, s. 95vd; Gene R Garthwaite, age, s. 78; S. Griswold Goodrich, age, s. 372.

²¹⁵ Warwick Ball, age, s. 107; S. Griswold Goodrich, age, s. 373; Gene R Garthwaite, age, s. 80; A. H. Ludwig Heeren, age, s. 312.

Böylece Partlar Romalıların doğuya doğru yayılmalarını büyük ölçüde durdurmuşlar ve askeri faaliyetlerine ara verip Mezopotamya ticaretini geliştirme yoluna gitmişlerdir²¹⁶. Partlar bu avantajlarını iyi değerlendirip elde ettikleri servetleri ülkelerinin bayındırlığı ve şehirlerinin imarı için kullanmaya çalıştılar. Partların Mezopotamya'ya yerleşmeleri üzerine Romalılar Ermenistan topraklarına egemen olma mücadelesini başlattılar²¹⁷. MS. 63 yılında Partlar ve Romalılar arasında imzalanan anlaşmaya göre Ermenistan Arşak kökenli bir aile tarafından yönetilecek fakat Roma'ya bağlı olacaktı²¹⁸. Roma imparatoru **Trajan**, Partların MS. 114 yılında içlerine düşmüş oldukları taht kavgalarından istifade ederek Ermenistan ve Mezopotamya topraklarını işgal ederek Partların buradaki merkezleri Ctesiphon'u işgal etmiştir²¹⁹. Trajan'dan sonra başa geçen Hadrianus Mezopotamya topraklarını boşaltır ve iki ülke arasında doğal sınır olan Fırat nehrinin gerisine çekilir fakat MS. 166 yılında imparator **Lucius Verus**, Partlar üzerine ikinci bir sefer düzenleyerek Ctesiphon'u tekrar ele geçirmiş ve burayı yağmalamıştır²²⁰. İyice güçten düşen ve eski ihtişamını kaybeden Partlar MS. 197 yılında üçüncü bir defa Roma imparatoru **Septimus Severus**'un Mezopotamya seferine ve başkent Ctesiphon'u işgal etmesine engel olamadılar²²¹. Bunun sonucunda Partlara bağlı mahalli krallıklardan birisinin başında olan Erdeşir ayaklanarak kısa bir zaman zarfında Part topraklarını ele geçirmiş ve MS. 214 yılında Part krallığını yıkmıştır²²². Partların zayıflayarak yıkılmasının arkasında birçok etken bulunmakla beraber en önemlisinin Part sarayı ve saraya bağlı mahalli krallıkların genel olarak Yunanlıların elinde olmasından kaynaklanmaktaydı²²³. Ülkede Selevkoslar döneminden kalma yoğun bir Yunan aristokrat sınıfı vardı ve devletin birçok idari mekanizmasına bunlar hâkimlerdi²²⁴. Partların egemen oldukları saha içerisinde oldukça fazla Yunan

²¹⁶ Gene R Garthwaite, age, s. 77, 78.

²¹⁷ A. H. Ludwig Heeren, age, s. 309; Gene R Garthwaite, age, s. 77.

²¹⁸ Gene R Garthwaite, age, s. 80; Miriam Griffin, "The Flavians", *The Cambridge Ancient History; The High Empire A.D. 70–192*, V. XI, (Edts. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone) Cambridge University Press, 2000, s. 38.

²¹⁹ Warwick Ball, age, s. 120; Gene R Garthwaite, age, s. 81; A. H. Ludwig Heeren, age, s. 313.

²²⁰ A. R. Birley, "Hadrian to the Antonines", *The Cambridge Ancient History; The High Empire A.D. 70–192*, V. XI, (Edts. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone) Cambridge University Press, 2000, s. 161vd; George Rawlinson, age, s. 180; A. H. Ludwig Heeren, age, s. 313, 314; Gene R Garthwaite, age, s. 81.

²²¹ Warwick Ball, age, s. 18.

²²² George Rawlinson, age, s. 19vd; Gene R Garthwaite, age, s. 67, 82; A. H. Ludwig Heeren, age, s. 314

²²³ Gene R Garthwaite, age, s. 68.

²²⁴ George Rawlinson, *Parthia*, s. 81vd.

şehri inşa edilmiş ve Akdeniz’den buraya yoğun bir nüfus göçü gerçekleşmişti²²⁵. Bu durum eski Med, Ahamaniş ve Part nüfusunun beraberinde getirmiş olduğu Pers ırkının tepkisine yol açmış ve Sâsânîlerin Partlara karşı milli bir hareket başlatmalarına neden olmuştur²²⁶. Part sanatı dışarıdan gelen Yunanlılar ile yerli İranlıların kaynaşması sonucunda ortaya çıkmış doğu-batı sentezi bir estetiğe sahiptir²²⁷. Ortaya çıkan sanatsal yapı daha sonraları milli bir kimliğe bürünerek Sâsânî sanatının temelini oluşturacaktır²²⁸. Partlar döneminde inşa edilen mimari eserlerin çoğu görünüm itibariyle Yunan sanatına ait izleri taşımaktaydı²²⁹. Bunlardan yarım sütunlu ayaklar, kabartma yerine duvarlara gömülü maskeler ve daha sonraları İslami dönemde adına **eyvan** denilecek olan yüksek kemerli salonlar Yunan sanatının Part sanatı üzerindeki izleridir²³⁰. Partlar dönemi mimari eserleri üzerindeki resimler, taş oymaları ve taş üzerine alçak kabartmalar Partların Yunan sanatının dışında kendine özgün sanatsal çalışmaları oluşturmaktaydı²³¹. Partlar kendi dönemlerinde metal sanayisine ait örnekleri ortaya koyması açısından imal edilen bronz, altın ve diğer metal ürünlerine ait birçok heykel ve nümizmatiğe sahiptir²³².

²²⁵ Ahmad Hasan Dani, George Rawlinson, age, s. 81, 82; Ehsan Yarshater, “Introduction”, V. 3(1), s. xviii.

²²⁶ Ehsan Yarshater, “Introduction”, V. 3(1), s. xviii; Gene R Garthwaite, age, s. 82.

²²⁷ Daniel Schlumberger, “Parthian Art”, *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Pres, 1983, s. 1027vd; Ehsan Yarshater, “Introduction”, V. 3(1), s. xxxvii, lxi.

²²⁸ Gene R Garthwaite, age, s. 84; George Rawlinson, age, s. 391; Ehsan Yarshater, “Introduction”, V. 3(1), s. xxvii.

²²⁹ Richard Nelson Frye, age, s. 112; George Rawlinson, age, s. 112; Gene R Garthwaite, age, s. 82.

²³⁰ Gene R Garthwaite, age, s. 84.

²³¹ George Rawlinson, age, s. 389vd; Ehsan Yarshater, “Introduction”, V. 3(1), s. xxxviii.

²³² George Rawlinson, age, s. 372vd.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÂSÂNÎ DEVLETİNİN SİYASÎ TARİHİ

1.1. Kuruluş Öncesi Dönem

Sâsânî devleti Pers imparatorluğunun büyük mirası üzerine kurularak, yine bu mirasın üzerine birçok yeni kültürel ve medeni öğeler ekleyerek daha ihtişamlı bir medeniyet oluşturmuş kadim İran imparatorluklarından bir tanesidir²³³. İran toprakları üzerinde Fars adı verilen bölgede güçlenerek büyük bir devlet haline gelebilen Sâsânîler, kendilerini Ahamaniş (Pers) imparatorluğunun yasal varisleri olarak görmekteydiler²³⁴. Sâsânî hanedanı kendisini eski Perslerin varisleri olarak gördüğü için Aşkanilere (Part) karşı konumlarını güçlendirerek onları ortadan kaldırmanın hesaplarını yaptılar²³⁵. Sâsânî devletinin adını kendisine borçlu olduğu kişi olan **Sâsân**, devletin kurucusu olan I. Erdeşîr'in dedesidir²³⁶. Sâsân, eski Pers imparatorluğunun başkenti İstahr şehrinde Anahita adı verilen bir tapınağın reisiydi ve ailesiyle birlikte burada kalmaktaydı²³⁷. Bu kişi Zerdüştlük inancına göre hareket eden ve kendisini zahitliğe veren bir din adamıydı²³⁸. Sâsânî devletinin temelleri bu tapınakta Sâsân'ın yapmış olduğu çalışmalar ile atılmıştır²³⁹. Sâsân İstahr şehrinin manevi bir büyüğü olarak ortaya çıkınca kendileri için önemli bir nüfuz alanı elde etmişler ve bu durum Sâsânî hanedanına bir kutsallık atfedilmesine neden olmuştur. İstahr şehri eski Pers başkenti Persepolis yakınlarında kurulmuştu ve Pars eyaletinin merkezi olarak kabul

²³³ P. M. Sykes, *A History of Persia*, C. I, London, 1915, s. 422.

²³⁴ M. Cerir et-Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, C. II, Can Kitabevi Yay. Konya, 1982, s. 191; Roman Girişmen, age, s. 290.

²³⁵ Roman Girişmen, age, s. 290; P. M. Sykes, age, C. I, s. 429; H. Mase, agm, s. 167.

²³⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 191; Hala Mundhir Fattah-Frank Caso, *A Brief History of Iraq*, New York, 2009, s. 49; R N Frye, "The Political History of İran Under the Sâsânîans", V. 3 (1), s. 116; Maria Brossius, age, s. 139.

²³⁷ M. Cevad Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366, s. 79; Roman Girişmen, age, s. 291; Kaveh Farrokh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, New York, 2007, s. 178; J. Howard-Johnston, *East Rome, Sâsânian Persia and the End of Antiquity*, Cornwall, 2006, s. 159; M. Taki Zehtabi, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, s. 386; Grantovski, age, s. 156; Recep Uslu, "İstahr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 23, İstanbul, 2001, s. 202.

²³⁸ İbnü'l-Belhi, *Farsname*, (Tsh. Guy Le Strange, R. Ellen Nikolsen), Tahran, 1339, s. 61; Kaveh Farrokh, age, s. 178; H. Mase, agm, s. 167.

²³⁹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51.

edilmektedir²⁴⁰. Sâsân, Anahita adı verilen bu tapınaktan Niriz civarındaki küçük Kehir krallığını, **V. Artabanus**'a (V. Erdevan) bağlı olarak yönetmekteydi²⁴¹.

Sâsân'ın oğlu **Papak**, (Babek) kendisinin yasal varisiydi ve Buhtegan nehrinin kenarında Hire adı verilen şehrin valisiydi²⁴². Papak, babası Sâsân'ın 208 yılında ölümünden sonra onun yerine geçerek kendisini hükümdar olarak ilan etti²⁴³. Bu sırada İstahr şehri Nesa şehrinde saltanat süren Bazrangî hanedanına mensup Guçihîr Şah'ın kontrolü altındaydı²⁴⁴. İstahr şehri Erdeşîr'in Sâsânî devletini kurma yolunda ilk adım attığı şehirdir²⁴⁵. Bundan dolayı Erdeşîr'in siyasi ve askeri açıdan ilk çıkış noktası İstahr şehri olarak kabul edilmektedir²⁴⁶. Sâsânî devletinin kurucusu olan Erdeşîr, Sâsân'ın oğlu Papak ve prenses Ridak'ın çocuğu olarak MS. 180 yılında Tirdah köyünde dünyaya gelmiştir²⁴⁷. Papak, oğlu **Erdeşîr'in** Guçihîr hanedana bağlı olan Darabgird şehrine argabad sıfatıyla atanmasını sağladı²⁴⁸. Bu makam, Part idaresi tarafından mahalli krallık olarak adlandırılmakla beraber; Papak ve oğlu Erdeşîr, İstahr ve Darabgird şehirlerinde mahalli bir kral olarak görev yapmaktaydılar²⁴⁹. Bu sırada, bu bölgelerin hepsinin bağlı bulunduğu Part (Aşkani) devletinde ise hükümdar IV. Vologases ölmüş ve geriye kalan iki oğlundan birisi V. Artabanus, Seleukeia merkezli olarak Fars topraklarını; diğer oğlu V. Vologases ise Babil merkezli Mezopotamya topraklarını yönetmekteydi²⁵⁰.

Miladi 209 yılında Papak, oğlu Erdeşîr ile beraber Guçihîr Şah'a karşı ayaklanarak onun hükümet merkezi olan Nesa şehrini ele geçirmiş ve Guçihîr'i ortadan kaldırmışlardır²⁵¹. Fakat Sâsân ve oğullarının bu girişimleri Part hükümdarı Artabanus tarafından kabul görmedi ve Sâsânî hanedanı ile Aşkaniler arasındaki köprülerin

²⁴⁰ E. A. Grantovski, age, s. 156; Hala Mundhir Fattah-Frank Caso, age, s. 49, 50; Maria Brossius, age, s. 139.

²⁴¹ Raymond Furon, *İran*, (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu), İstanbul, 1943, s. 93.

²⁴² Roman Girişmen, age, s. 291; J. Howard-Johnston, age, s. 159; H. Mase, agm, s. 167.

²⁴³ George Rawlinson, age, s. 573; M. Cevad Meşkur, age, s. 79; E. A. Grantovski, age, s. 157.

²⁴⁴ M. Taki Zehtabi, age, s. 385; E. A. Grantovski, age, s. 156; M. Cevad Meşkur, age, s. 79; Kaveh Farrokh, age, s. 178. Bu şehir İslam sonrası dönemde Beyda olarak adlandırılmıştır.

²⁴⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 61; Martin Sicker, *The pre-Islamic Middle East*, Greenwood, 2000, s. 173; Maria Brossius, age, s. 139.

²⁴⁶ Ahmed bin İshak Yakubî, *Tarih-i Yakubî*, C. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382, s. 194.

²⁴⁷ Kaveh Farrokh, age, s. 178; Maria Brossius, age, s. 139.

²⁴⁸ M. Cerir et-Taberi, age, C. II. S. 192; Kaveh Farrokh, age, s. 178; Maria Brossius, age, s. 139.

²⁴⁹ Sir John Malcolm, *The History of Persia from the Most Early Period to Present Time*, V. I, s. 69, London, 1806; P. M. Sykes, age, C. I, s. 424; Maria Brossius, age, s. 139vd.

²⁵⁰ N. N. Chegini-A V Nikitin, "Sâsânîan İran-Economy, Society, Arts and Crafts", *History of civilizations of Central Asia*, C.3, (Edt. Ahmad Hasan Dani), Delhi, 1999, s. 35; Martin Sicker, age, s. 173.

²⁵¹ M. Cevad Meşkur, age, s. 79; E A Grantovski, age, s. 157; İbnü'l-Esir, age, C. IV. s. 189, 190.

atılmasına neden oldu²⁵². Papak'ın ölümünden sonra oğlu Şapur babasının yerine geçti²⁵³. Papak'ın iki oğlu, Erdeşîr ve Şapur arasında soğukluk bulunmaktaydı. Şapur altında dinlendiği bir gölgeliğin üzerine yıkılması sonucunda veya bazı rivayetlere göre bir suikast sonucu ortadan kaldırılınca yerine 216 yılında küçük kardeşi Erdeşîr geçti²⁵⁴. Fars şehirlerini ele geçirmeye başlayan Erdeşîr bu eyalet üzerindeki mahalli krallıkları birer birer ortadan kaldırmaya ve eyaleti tek bir çatı altında toplamayı başardı²⁵⁵. Yarı bağımsız bir konuma sahip olan bu mahalli krallıklar merkezi bir yönetim ve güçlü bir imparatorluk kurmak için en büyük engeli teşkil etmekteydi²⁵⁶. Mahalli kralların içinde bulundukları şehir ve eyaletlerde halka kaba davranmaları Erdeşîr'in bu krallıkları ortadan kaldırmasını kolaylaştırmış ve bu krallıkları ortadan kaldırırken halkın desteğini kazanmasını sağlamıştır²⁵⁷. Erdeşîr'in yanında onun vezirliğini yapan Sâsânî soylularından bilge kişiliği ve siyasi dehasıyla tanınan **Tenser** veya Tessar adıyla önemli bir devlet adamı bulunmaktaydı²⁵⁸. Bu devlet adamının Sâsânî devletinin kuruluşunda ve başarılı bir şekilde yönetilmesinde önemli bir rolü bulunmaktaydı.

Konumunu iyice güçlendiren Erdeşîr MS. 220 yılında Artabanus'a kafa tutarak kendisine karşı isyan bayrağını açmıştır²⁵⁹. Erdeşîr'in asıl amacı eski Pers imparatorluğunu sahip oldukları en geniş sınırlar içerisinde tekrardan kurmaktı²⁶⁰. Bu sırada Aşkaniler, MS. 198 yılında büyük bir Roma işgali ile karşı karşıya kalmış ve bu işgali başarılı bir şekilde atlatabilmişti²⁶¹. Aşkani devletinin zayıflığının farkında olan Erdeşîr, Kirman üzerine yürüyerek bu bölge kasabalarını ele geçirmeye başladı²⁶². Kirman topraklarını ele geçiren Erdeşîr, Fars Körfezine kadar olan bölgeyi tamamen kontrolü altına aldı²⁶³. Bundan sonra yönünü İsfahan'a doğru çeviren Erdeşîr buranın hükümdarı Şadşapur'u öldürerek **Messene** adı verilen toprakları ele geçirdi²⁶⁴. Bu

²⁵² Roman Girişmen, age, s. 291.

²⁵³ Sir John Malcolm, age, V. I, s. 70; Kaveh Farrokh, age, s. 178; Maria Brossius, age, s. 139.

²⁵⁴ Roman Girişmen, age, s. 292; M. Cevad Meşkür, age, s. 79; Kaveh Farrokh, age, s. 178; R N Frye, "The Political History of İran Under the Sâsânîans", V. 3 (1), s. 117; Maria Brossius, age, s. 140.

²⁵⁵ Roman Girişmen, age, s. 292; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 116, 118; Maria Brossius, age, s. 141vd.

²⁵⁶ P. M. Sykes, age, C. I, s. 429.

²⁵⁷ Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, C. I, London, 1910, s. 103vd; İbnü'l-Belhi, age, s. 61.

²⁵⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 61; A Rafi Hakikat, age, s. 62.

²⁵⁹ A. Rafi Hakikat, age, s. 59; Beate Dignas, Engelbert Winter, Rome and Persia in Late Antiquity Neighbours and Rivals, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 18; İbnü'l-Esir, age, C. IV. s. 190.

²⁶⁰ W. Seston, agm s. 187; Hamdullah Kazvinî, age, s. 103vd.

²⁶¹ Kaveh Farrokh, age, s. 178.

²⁶² M Cerir et-Taberi, age, C. II. S. 193; A. Rafi Hakikat, age, s. 59; İbnü'l-Esir, age, C. IV. s. 191.

²⁶³ E. A. Grantovski, age, s. 157; M. Cevad Meşkür, age, s. 79; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 71;

²⁶⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 194; H. Mase, agm, s. 168.

gelişmeler karşısında endişelenen Artabanus, Erdeşîr'in istilacı girişimini durdurması için, Ahvaz hükümdarına emir yollar²⁶⁵. İsfahan'ı ele geçiren Erdeşîr yönünü Ahvaz'a çevirerek buraya doğru yürüyüp Ahvaz hükümdarını ortadan kaldırarak Mad toprakları olan Yezd, Meysan ve İsfahan'ı ele geçirir²⁶⁶. Böylece, Erdeşîr iyice güçlenerek Part (Aşkani) hükümdarı Artabanus ile boy ölçüşecek kadar büyük bir güce ulaşabilmiştir²⁶⁷. Erdeşîr'in ele geçirmiş olduğu Fars, Susania, İsfahan, Mesena ve Kirman'a karşılık Artabanus'un elinde sadece Atropaten, Media ve Adiabana toprakları kalmıştı²⁶⁸. Bu durumu kesinlikle hazmedemeyen Artabanus ve Erdeşîr arasında şiddetli savaşlar meydana gelecektir. Erdeşîr ile Artabanus üç defa karşı karşıya gelmiş ve şiddetli bir şekilde savaşmışlardır²⁶⁹. Bu savaşların sonuncusu olan ve 25 Nisan 226 yılında gerçekleşen **Hormuzdegan** Savaşında Artabanus'ın ordusu dağılarak kendisi öldürülmüş ve Aşkani devleti ortadan kaldırılmıştır²⁷⁰. Artabanus'u ortadan kaldırdıktan sonra gururla Fars topraklarına geri dönen Erdeşîr burada Erdeşîr Hurra adını verdiği büyük bir tapınak inşa ettirdi ve bu tapınak Sâsânî devletinin kurulmasından sonra yapılan ilk tapınak olması açısından önem kazandı²⁷¹.

Bu zaferden sonra Tisfun'a (Ctesiphon) gelen Erdeşîr tahta oturmuş ve Babil eyaletini itaati altına almıştır²⁷². Erdeşîr Papakan (Babekan) da önceki imparatorluk kurucuları gibi gücü elde eder etmez kardeşlerini ortadan kaldırmıştır²⁷³. Böylece beş yüz elli yıl önce yıkılmış olan Pers imparatorluğunun ardından İran toprakları üzerindeki yönetim tekrar Farsların eline geçmiş ve Fars ırkının üstünlüğüne dayalı milli bir devlet kurmuştur²⁷⁴. Bunun yanında Erdeşîr, Aşkanilerin yıkılması ile ortada

²⁶⁵ Roman Girişmen, age, s. 292.

²⁶⁶ İbnü'l-Esir, age, C. IV. s. 192; A. Rafi Hakikat, age, s. 59; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.194.

²⁶⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 79; Martin Sicker, age, s. 173; M Cerir et-Taberi, age, C. II. S. 195.

²⁶⁸ Kaveh Farrokh, age, s. 179; Raymond Furon, age, s. 93; Maria Brossius, age, s. 139, 140vd.

²⁶⁹ A. Rafi Hakikat, age, s. 59; Kaveh Farrokh, age, s. 180; Michael H.Dodgeon-Samuel N.C.Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226–363)*, London, 1991, s. 8.

²⁷⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.194; İbnü'l-Belhi, age, s. 60; Grantovski, age, s. 157; M. Cevad Meşkür, age, s. 79; P. M. Sykes, age, C. I, s. 425; Maria Brossius, age, s. 139. Bazı kaynaklara göre savaşın tarihi 28 Nisan 224'tür. Bkz. A. Rafi Hakikat, age, s. 59; Kaveh Farrokh, age, s. 180; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 118; Tony Jaques, "Hormizdagan", *Dictionary of Battles and Sieges*, C. 2, Greenwood Press, 2007, s. 456.

²⁷¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 194; William Ouseley, *Travels in Various Countries of the East, More Particularly Persia*, C. III, London, 1823, s. 134.

²⁷² Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51; A. Rafi Hakikat, age, s. 59; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 72; Wilhelm Eillers, "İran and Mesopotamia" *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3(1), Cambridge University Pres, 2000, s. 485; Robert Mignan, age, s. 84.

²⁷³ P. M. Sykes, age, C. I, s. 424; H. G. Wells, age, C. II, s. 50.

²⁷⁴ George Rawlinson, age, s. 573; Roman Girişmen, age, s. 292; H G Wells, age, C. II, s. 50; H. Mase, agm, s. 168; Maria Brossius, age, s. 139; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, İstanbul, 1981, s. 164.

kalan Part soyluları ve hanedanlarına sahip çıkarak onlara kendi kurmuş olduğu devlette yeni imkânlar ve görevler vermiştir²⁷⁵. Part devletinin yıkılması ile yerine kurulan yeni devlet batıda Romalıları ve doğuda ise Kuşanlıları rahatsız etmiştir. Aşkani devleti ile akraba olan Ermenistan yönetimi kuzeyde Kafkaslarda bulunan Sakalarla ve batıdaki dostları Romalıların desteğini alarak Sâsânî devletine baş kaldırmışlar ve Aşkani hanedanından geriye kalanların giderek sığındıkları Kuşanlılar da Sâsânî devletine karşı cephe almışlardır²⁷⁶. Sâsânîlerin kuruluş döneminde uğraşmak zorunda kaldıkları bu devletlerden Kuşanlar ve Romalılar Ermenileri erken terk ettiler ve Sadece Kuşanlılar birkaç yıl Sâsânî devletini doğuda uğraştırmaya devam ettiler²⁷⁷. Bunun dışında Sâsânî devletinin Ermenileri itaat altına almaları on seneyi aşkın bir zamandan sonra gerçekleşebilmiştir²⁷⁸. Bu zaman zarfında Mad eyaletini ele geçiren Erdeşîr Hamedan şehrini aldıktan sonra Azerbaycan ve Ermenistan üzerine seferler düzenlemiş fakat uzun uğraşlardan sonra bu iki eyaleti ülke topraklarına katabilmiştir²⁷⁹.

1.2. Sâsânî Devletinin Kuruluş Dönemi

Partları ortadan kaldırdıktan sonra egemenlik alanını doğuya doğru yaymaya çalışan Erdeşîr 228 yılında Horasan toprakları üzerine yürümüş ve buralardaki önemli şehirler olan Segestan, Eberşehr, Merv, Harzem ve Belh'i ele geçirerek doğudaki konumunu güçlendirmiş ve daha sonra yönünü batıya çevirmiştir²⁸⁰. Sâsânî devletinin kurulduğu sırada batı komşuları olan Roma imparatorluğunun başında **Alexander Severus** bulunmaktaydı²⁸¹. Part devletinin ortadan kaldırılmasından sonra Aşkani hanedanına mensup olduğunu iddia eden Ermenistan kralı **Hosro**, Erdeşîr'e karşı cephe açarak Roma imparatoru Alexander Severus ile ittifak kurmuş; öldürülen Part

²⁷⁵ Kaveh Farrokh, age, s. 180; H. Mase, "Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî", *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 184.

²⁷⁶ Maria Brossius, age, s. 142; Roman Girişmen, age, s. 292.

²⁷⁷ Martin Sicker, age, s. 174; Maria Brossius, age, s. 142.

²⁷⁸ Roman Girişmen, age, s. 292. Sâsânîlerin, Romalılar ve daha sonra Bizanslılar ile aralarındaki en büyük problemi Ermenistan meselesi oluşturmaktaydı. Bkz. H. Mase, agm, s. 169; Maria Brossius, age, s. 142.

²⁷⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.194; A. Rafi Hakikat, age, s. 59.

²⁸⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.194; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 196; A. Rafi Hakikat, age, s. 59; Nesrin Servetian, "Rabita-i Sâsânîyan ba Serzemihai Şark-i İran", *Bisto Heft Hitabe-Şişomin Kongre-i Tahkikat-i İran-Kirman*, (Edt. Muhammed Ruşen), Tahran, 1358, s. 934; Maria Brossius, age, s. 142.

²⁸¹ John Bagnell Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D to 800 A.D)*, C. I, Adamant Media Corporation, 2005, s. 304; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 35; Michael H. Dodgeon-Samuel N.C.Lieu, age, s. 8.

hükümdarı Artabanus'un mirasına sahip çıkmaya çalışmış ve Kafkaslar'da ikâmet eden Hun, Alan ve Çorlarla ittifak kurarak Sâsânîlere savaş açmıştır²⁸². Ermeni kralı Hosro bununla yetinmeyip Sâsânîlerin doğu komşusu Kuşan hükümdarı Vasudeva'ya bir elçilik heyeti göndererek onların da desteğini almaya çalışmıştır²⁸³. Roma imparatorunun Ermenistan kralını himaye ettiğini ilan etmesinden sonra Erdeşîr MS. 226 yılında Fırat nehrini geçerek Romalıların elinde olan Dura şehrine saldırıp burayı işgal etti²⁸⁴. Erdeşîr, Mezopotamya'nın Roma'ya ait olan kısımlarını ele geçirince Severus'un tepkisini çekmiş ve iki ülke arasındaki savaş kaçınılmaz bir hal almıştır²⁸⁵. Severus, Erdeşîr'e daha önce İran topraklarını işgal etmiş olan Trajan, Septimus Severus ve Augustus'u örnek olarak verip istilacı tavrından vazgeçmesi için kendisini uyaran mektuplar göndermiştir²⁸⁶. Bunun üzerine her iki ülke arasında başlayan diplomasi çalışmaları herhangi bir çaba vermeyince iki ülke arasında MS. 232 yılına kadar sürecek bazı savaşlar meydana gelmiştir²⁸⁷. 230 ve 232 yılları arasında Suriye ve Anadolu'ya saldıran Erdeşîr, Nisibis başta olmak üzere Roma'ya ait birçok yeri zapt etmiş ve Severus bu hamleyi ancak 233 yılında engelleyebilmiştir²⁸⁸. Antakya'yı, Sâsânî üzerine düzenleyeceği ordunun merkezi olarak seçen Severus burada güçlü bir ordu kurarak bu orduyu üç kola ayırdı²⁸⁹. Bir kolu Ermenistan kralı Hosro'ya destek amacıyla yollayan Serevus, ikinci kolu Huzistan üzerine yollayarak kendisi de doğrudan Sâsânî başkenti Tisfun'a yöneldi²⁹⁰. İmparatorun Huzistan üzerine yolladığı ordusu yenilince kendisi de başkent Tisfun'u muhasara etmekten vazgeçmiş ve 233 yılında geri çekilerek barışa razı olmuştur²⁹¹. Roma tehlikesini savuşturduktan sonra yönünü doğuya çeviren Erdeşîr devletin doğu sınırlarını tehdit eden Kuşanlara yönelik kapsamlı bir harekât düzenlemiş ve onları itaati altına almıştır²⁹².

²⁸² Martin Sicker, age, s. 173, 174; M. Cevad Meşkür, age, s. 80; Tarık Dostiyev, "Kafkasya'da Hunlar" (Çev. Sadık Sadıkov), *Türkler Dergisi*, C. I, s. 921.

²⁸³ Mehmet Tezcan, "Kuşanların Menşei", *Türkler Dergisi*, C. I, s. 791.

²⁸⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 80; P. M. Sykes, age, C. I, s. 426; Maria Brossius, age, s. 142.

²⁸⁵ Martin Sicker, age, s. 174; George Rawlinson, age, s. 573.

²⁸⁶ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.18; P. M. Sykes, age, C. I, s. 426; Martin Sicker, age, s. 174, 175.

²⁸⁷ George Rawlinson, age, s. 573; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xviii; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 124.

²⁸⁸ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.19; Martin Sicker, age, s. 175, 176; Maria Brossius, age, s. 142.

²⁸⁹ George Rawlinson, age, s. 573; P. M. Sykes, age, C. I, s. 427; M. Cevad Meşkür, age, s. 80.

²⁹⁰ M. Cevad Meşkür, age, s. 80; P. M. Sykes, age, C. I, s. 427.

²⁹¹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 427.

²⁹² A. D. H Bivar, "The History of Eastern Iran", *The Cambridge History of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Press, 2000, s. 203.

Alexander Severus'un bir suikastle ortadan kaldırılmasından sonra Roma'nın içerisine düşmüş olduğu karışıklığı fırsat bilen Erdeşîr tekrar Roma topraklarına yönelik istila girişimlerine başladı ve MS. 235 ve 238 yılları arasında Nusaybin ve Harran şehirlerini ele geçirdi ve kuzey Mezopotamya'yı kontrolü altına aldı²⁹³. Bunun üzerine Ermenistan üzerine sefere çıkan Erdeşîr, kendisini Erdeşîr'in yıkılmış olduğu Arşak hanedanının bir üyesi olarak gören Hosro'yu ortadan kaldırarak Ermenistan topraklarını Sâsânî ülkesine katmıştır²⁹⁴. Romalıların Sâsânîlerle yaptıkları barış anlaşması gereği Ermenistan'daki güçlerini geri çekmeleri sonucunda Ermeniler yalnız kalmış oldular. Ermeni Hosro bütün birliklerini eyaletinin dağlık alanlarına çekerek Sâsânî ordusunu bekledi. Erdeşîr tamamen süvari birliklerinden oluşan askeri gücünü Ermenilerin çekilmiş olduğu dağlık alanlara sevk etti²⁹⁵. Ermeni ordusundaki bir yakınına Hosro'yu ortadan kaldıran Erdeşîr, Ermeni ordusunun dağılarak geri çekilmesini sağlamış ve Ermenistan topraklarını ele geçirmiştir²⁹⁶. Bu, Erdeşîr'in son askeri başarısıydı ve böylece Erdeşîr bütün cephelerde istemiş olduğu sonucu elde edebilmiştir. Erdeşîr on dört yıllık iktidarı boyunca Aşkaniler döneminden kalma mahalli krallıkları ortadan kaldırarak Sâsânî ülkesinde milli birlik ve bütünlüğü sağlamaya çalışmıştır²⁹⁷. Bunun dışında Erdeşîr kendi iktidarı döneminde birçok şehir kurarak Sâsânî ülkesini bayındır hale getirmeye çalışmış ölmeden önce kendi haleflerine güçlü bir imparatorluk bırakmıştır²⁹⁸. Erdeşîr ülkesinin sınırlarını genişleterek doğuda Batı Afganistan topraklarını içine alacak şekilde bütün Horasan'ı; batıda, Orta ve Aşağı Mezopotamya topraklarını kuzeyde, Azerbaycan ve Ermenistan topraklarını alarak ülkesinin doğu sınırlarını belirlemiştir²⁹⁹.

²⁹³ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.19; Gene R. Gartwhite, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005, s. 89. Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xviii; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 124; Raymond Furon, age, s. 93; Maria Brossius, age, s. 142.

²⁹⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 80; George Rawlinson, age, s. 573.

²⁹⁵ P. M. Sykes, age, C. I, s. 427.

²⁹⁶ Gene R. Gartwhite, age, s. 89; P. M. Sykes, age, C. I, s. 428.

²⁹⁷ İbnü'l-Belhi, age, s. 61; H. Mase, agm, s. 168. İbnü'l-Belhi, I. Ardaşîr'in ülkesine katmış olduğu topraklarda 80 tane mahalli krallığı ortadan kaldırdığını rivayet etmiştir. Bkz. M. Cevad Meşkür, age, s. 80.

²⁹⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 60, 61; H. Mase, agm, s. 168.

²⁹⁹ E A Grantovski, age, s. 157; H. Mase, agm, s. 168.

1.2.1 Sâsânîlerin Eski Pers Sınırlarına Ulaşma Hedefleri

Erdeşîr'in ölümü üzerine 241 yılında onun yerine oğlu **I. Şapur** geçmiştir³⁰⁰. Şapur, I. Erdeşîr'in Partların son hükümdarı olan Artabanus'ın kızıdan olma oğludur³⁰¹. Erdeşîr'in, babasının intikamını almak isteyen bu eşi tarafından zehirlenerek öldürüldüğüne inanılmaktadır³⁰². Erdeşîr'den sonra yerine geçen oğlu I. Şapur iktidarının ilk dönemlerinde dış politika üzerine yoğunlaşmıştır³⁰³. İktidarı döneminde ülkesinin doğu komşuları Kuşanlar; batı komşuları Romalıları ve kuzeyde Kafkas üzerinden akınlar düzenleyerek Sâsânî ülkesinde karışıklıklar çıkaran kuzey göçebe boyları önemli bir problemi oluşturmaktaydı³⁰⁴. Ülkenin doğusunda en güçlü olduğu dönemlerde Ceyhun bölgesi merkez olmak üzere güçlü bir devlet kuran **Kuşanlar** bütün Maverâünnehir topraklarına sahip olmuşlar ve ülkelerini Afganistan'ın doğusu ile Pencab ve Sind sınırlarına kadar genişletmişlerdir³⁰⁵. I. Şapur ilk olarak Kuşan sorunu ile ilgilenerek kendi döneminde yazmış olduğu bir kitabede Kuşanlılarla ilgili olarak; Sind vadisini, Hindukuş dağlarını geçerek Belh şehrini, Ceyhun'u geçerek Semerkand ve Taşkent'i ele geçirdiğini ve Kuşanların ülkesini istila ettiğini belirtmektedir³⁰⁶. Şapur'un Kuşan varlığını ortadan kaldırmasının iki büyük nedeni vardı. Bunlardan birincisi onların ipek yolu üzerinde bulunmaları, Sâsânî ülkesini ekonomik olarak zayıflatmak istemeleri; diğer sebebi ise Sâsânîlerin, Ermeniler, Kafkas boyları ve Romalılarla uğraşmak zorunda kaldıkları dönemlerde doğuda istila faaliyetlerine girişmeleri idi³⁰⁷. Kuşan topraklarını ülkesine katan Şapur burayı bir eyalet haline getirerek oğlu Firuz'u bu eyalete Eberşah veya Kuşanşah lakabıyla vali olarak atadı³⁰⁸. Böylece büyük Kanişka'nın kurmuş olduğu bu Turan imparatorluğu I. Şapur'un eliyle tarih sahnesinden çekilmiştir³⁰⁹. Bunun yanında Hristiyanlar Şapur döneminde Fırat ve

³⁰⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.195; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51; George Rawlinson, age, s. 574; A. Rafi Hakikat, age, s. 60; Maria Brossius, age, s. 142.

³⁰¹ Hamdullah Kazvinî, age, s. 104; P. M. Sykes, age, C. I, s. 430; H. Mase, agm, s. 168vd.

³⁰² Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sâsânîan Empire*, New York, 2008, s. 46; P. M. Sykes, age, C. I, s. 430.

³⁰³ M. Cevad Meşkür, age, s. 81.

³⁰⁴ Roman Girişmen, age, s. 293; M. Cevad Meşkür, age, s. 81; W. Seston, agm, s. 187.

³⁰⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 81.

³⁰⁶ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 52; Roman Girişmen, age, s. 293; M. Cevad Meşkür, age, s. 81; A. D. H. Bivar, amg, V. 3 (1), s. 203.

³⁰⁷ Roman Girişmen, age, s. 293.

³⁰⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 81; A. D. H. Bivar, amg, V. 3 (1), s. 209, Nesrin Servetian, agm, s. 939, 940.

³⁰⁹ Mehmet Tezcan, agm, C. I, s. 790.

Dicle arasındaki topraklarda yerleşme imkânı bulabilmişlerdir³¹⁰. Bu dönemde henüz Romalılar Hristiyanlığı kabul etmemiş olduklarından dolayı bu din Sâsânîler için fazlaca bir tehlike arz etmiyordu.

Şapur'un saltanatı döneminde Ermenistan toprakları tekrar karıştı ve bu eyaletteki karışıklıkları gidermek için çalıştı³¹¹. Bunun yanında Arap Hataralar³¹² Şapur'u uğraştıran önemli konulardan bir tanesiydi. Erdeşîr'in ölümünün ardından bunu fırsat bilen Ermeniler ve Arap Hataralar tekrar isyan ederek kontrolden çıktılar³¹³. Hatara şehrini Romalılar Sâsânî ülkesine yönelik düzenlemiş oldukları saldırılarda garnizon olarak kullanmaktaydılar³¹⁴. MS. 238 yılında Şapur, Roma imparatorları Trajan ve Septimus Severus gibi Erdeşîr'in boyun eğdiremediği Hatara problemini çözerek onların kalelerini ele geçirdi ve burada yaşayan insanları dağıttı³¹⁵. İbnü'l-Belhi, Hatara meliki Deyzen'in Nadire adındaki kızının Şapur'a âşık olduğunu bu aşkın sonucunda melikin kızının Şapur'a, Hatara kalesini ele geçirmesi için yardım ettiğini böylece bu kavmi itaati altına alabildiğini rivayet eder³¹⁶. Hatara şehrinin aşılması güç olan kalelerini bir hile ile ele geçiren Şapur verdiği sözü tutmayarak Hatara kralının kızını idam ettirmiştir³¹⁷. Hatara problemini halleden Şapur Ermenistan'da baş gösteren isyanı ise 240 yılında kolay bir şekilde bastırmıştır³¹⁸. Hatara şehrinin düşmesi kuzeyinde bulunan Nisibis üzerine yapılacak saldırılarda Sâsânîler için önemli bir avantaj sağlanmıştır³¹⁹. I. Şapur'un iktidarı döneminde Roma imparatorluğu içerisindeki otorite zayıflığından istifade ederek ordusuyla Nusaybin üzerine yürüdü ve 241 yılında burayı kolay bir şekilde ele geçirdi³²⁰.

³¹⁰ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51.

³¹¹ George Rawlinson, age, s. 574; Roman Girişmen, age, s. 293.

³¹² Hatara Arapları, Ninova yakınlarında antik Hatra şehri merkez olmak üzere Pers imparatorluğu döneminde kurulmuş bir krallık olmakla beraber ele geçirilmesi oldukça güç sarp kalelere sahiptiler. Bkz. İbnü'l-Belhi, age, s. 61, 62. Bu şehir başkent Tisfun ile kuzey Mezopotamya'nın merkezi Nisibis arasında transit geçiş yolu üzerinde olmasından dolayı önemli bir konuma sahipti. Bkz. Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.19.

³¹³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 201; P. M. Sykes, age, C. I, s. 431.

³¹⁴ C. E. Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam" *The Cambridge History Of İran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3, Cambridge University Press, 2000, p. 596.

³¹⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 81; Gene R. Gartwhite, age, s. 90; P. M. Sykes, age, C. I, s. 431; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xviii.

³¹⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 201; İbnü'l-Belhi, age, s. 62; C. E. Bosworth, agm, V. 3, s. 596.

³¹⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. S. 205; İbnü'l-Belhi, age, s. age, s. 62; P. M. Sykes, age, C. I, s. 431.

³¹⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 431.

³¹⁹ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.21.

³²⁰ M Cerir et-Taberi, age, C. II. S. 201; George Rawlinson, age, s. 574; M. Cevad Meşkür, age, s. 81; P. M. Sykes, age, C. I, s. 431; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xviii.

Şapur'un bu istilasında Nusaybin şehrinin sağlam surlarının bir deprem ile yıkılmasının büyük bir etkisi olduğu zannedilmektedir³²¹. Ordusu ile ilerlemeye devam eden I. Şapur, Nisibis, Carhae ve Edessa'yı ele geçirerek Antakya'ya kadar ilerlemiş ve Suriye topraklarını ele geçirmiştir³²². Kuzey Mezopotamya'dan başlayarak ilerlemesine devam eden Şapur sonuç olarak ordularıyla Akdeniz'e dayanmıştı fakat bütün bu istila girişimleri daha önceki işgaller gibi kalıcı olmamıştır³²³. Roma imparatoru genç **Gordianus**, Şapur üzerine yürüyerek onunla savaşa tutuşmuş ve Şapur'un ele geçirmiş olduğu şehirleri Nisibis ve Carhae dâhil olmak üzere geri almıştır³²⁴. Gordianus başlattığı harekâtı devam ettirerek Şapur'u Fırat nehrinin doğu tarafına çekilmeye zorlamıştır³²⁵. Gordianus'un bu savaştaki amacı başkent Ctesiphon'u ele geçirerek Sâsânîleri Mezopotamya'nın dışına atmak³²⁶. Fakat Nisibis ve Karha (Harran) arasında 244 yılında meydana gelen Resaina savaşında genç imparator öldürülmüş ve Roma ordusu dağılmıştır³²⁷. Bunun üzerine Gordianus'un yerine 244 yılında M Julius Philippus unvanıyla bir Arap şeyhinin oğlu olan ve Roma siyasi sahasında önemli bir role sahip olan Arap Filip geçmiştir³²⁸. Filip ile Şapur arasında yapılan bir antlaşma ile Roma imparatorluğu Ermenistan üzerindeki talebinden vazgeçerek Anadolu'nun doğusu ile Mezopotamya topraklarının Sâsânîlere bırakılmasını kabul etmiş ve Sâsânî ülkesine abartılı bir vergi vermeyi kabul etmiştir³²⁹. Fakat bu anlaşma sadece birkaç yıl sürmüş ve 252 yılında Ermenistan'ın Arşaki kralı Sâsânî entrikası sonucu öldürülünce oğlu

³²¹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 431.

³²² Roman Girişmen, age, s. 294; Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium*, Singapore, 2010, s. 26; Edward Gibbon-Henry Hart Milmana, age, C. I, s. 221; Cyril A. Mango, *The Oxford History of Byzantium*, New York, 2002, s. 23; J. Howard Johnston, age, s. 161; W. Seston, agm, s. 188.

³²³ P. M. Sykes, age, C. I, s. 431.

³²⁴ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.22; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 76; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 125; Maria Brossius, age, s. 144.

³²⁵ Gene R. Gartwhite, age, s. 90; P. M. Sykes, age, C. I, s. 431.

³²⁶ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 22.

³²⁷ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 52; George Rawlinson, age, s. 574; M. Cevad Meşkür, age, s. 81; P. M. Sykes, age, C. I, s. 432; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 22. Ctesiphon yakınlarında Gordianus'un yenildiği ve yenildiği bölgeye, Şapur'un Piruzşapur adını verdiği şehri kurduğu da söylenir. Bkz. Maria Brossius, age, s. 144.

³²⁸ Timothy E. Gregory, age, s. 26; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 52; Michael P. Speidel, *Riding for Caesar: The Roman Emperors' Horse Guards*, Great Britain, 1994, s. 69; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.22; Edward Gibbon-Henry Hart Milmana, age, C. I, s. 221.

³²⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 81; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.22; 52; Roman Girişmen, age, s. 294; P. M. Sykes, age, C. I, s. 432; Gene R. Gartwhite, age, s. 90; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 125, Maria Brossius, age, s. 144; Timothy E. Gregory, age, s. 26.

Tridates Roma'ya kaçmış ve 262 yılında Ermenistan, Şapur'un oğlu Hürmüz'ün yönettiği bir eyalet halini almıştır³³⁰.

Valerianus'un Roma tahtına oturmasıyla beraber iki ülke arasındaki savaşlar tekrar başlamıştır³³¹. Bunun sebebi I. Şapur'un 256 yılında Antakya ve çevresini ele geçirmiş bulunmasıydı³³². 252 yılında Anadolu üzerine yürüyen Şapur, Suriye'de elde etmiş olduğu **Barbalissos** zaferiyle Suriye, Hirapolis, Antakya'yı ve Kapadokya'ya kadar Anadolu topraklarını ele geçirmiştir³³³. Bunun üzerine yaşlı imparator Valerianus ordusuyla harekete geçerek Şapur'u işgal etmiş olduğu topraklardan geri çıkarmaya başlayarak onu ordusuyla Urfa'ya kadar geri çekilmek mecburiyetinde bırakmıştır³³⁴. İki ordu arasında 260 yılında yapılan **Edessa** savaşından sonra Roma ordusu imha edilmiş ve Valerianus yetmiş bin küsur askeriyle beraber Sâsânî hükümdarı I. Şapur'un ordusu tarafından esir edilmiştir³³⁵. Roma ordusunun almış olduğu bu hezimette Romalıların kendi aralarındaki entrikaların rolü büyüktür. Valerian'ı devirerek onun yerine geçme planları yapan Roma ordusu komutanlarından Macrianus'un, Roma ordusunun Urfa'ya varmasıyla bu planının ortaya çıkması ve ordu içerisindeki huzursuzluk Şapur'un oldukça işine yaramıştır³³⁶.

Valerianus'un yerine Roma ordusu komutanlarından Antakyalı Cyriades'i Roma tahtına geçiren I. Şapur, Romalı esirleri Şuş, Şuşter, Cundişapur gibi Sâsânî şehirlerine yerleştirmiştir³³⁷. Valerianus'u Sâsânî başkentine getiren Şapur sevinç gösterileri yapan binlerce meraklı insana imparatoru teşhir ederek bu zaferi halkıyla beraber kutlamıştır³³⁸. Önünde diz çöktürülen Valerianus'un omuzlarına basarak atına binen Şapur bu anın ölümsüzleştirilmesini isteyerek bunu birçok yerde yaptırdığı taş

³³⁰ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.22; Gene R. Gartwhite, age, s. 90, 92, 97; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 125; Maria Brossius, age, s. 145.

³³¹ George Rawlinson, age, s. 575; Gene R. Gartwhite, age, s. 91.

³³² Timothy E. Gregory, age, s. 27; H. G. Wells, age, C. II, s. 50; W. Seston, agm, s. 188.

³³³ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 23; Martin Sicker, age, s. 178; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xviii; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 125; J. Howard Johnston, age, s. 161; Maria Brossius, age, s. 145.

³³⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 432.

³³⁵ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 52; Roman Girişmen, age, s. 294; M. Cevad Meşkür, age, s. 81, 82; Marjorie E Mackintosh, Roman Influences on the Victory Reliefs of Shapur I of Persia, *California Studies in Classical Antiquity*, C. 6. (Edt. Ronald Stroud, Norman Austin) p. 181; Timothy E. Gregory, age, s. 28; A. Rafi Hakikat, age, s. 60; Michael P. Speidel, age, s. 120; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xviii. Savaşın tarihi için 258 veya 259 diyenler de bulunmaktadır. Bkz. R N Frye, agm, V. 3(1), s. 126.

³³⁶ George Rawlinson, age, s. 575; P. M. Sykes, age, C. I, s. 432.

³³⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 82; P. M. Sykes, age, C. I, s. 433; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 23

³³⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 433.

kabartmalar üzerinde resmettirmiştir³³⁹. Daha sonraları Şapur tarafından serbest bırakılan Valerianus ömrünün geri kalan birkaç yılını utanç içinde geçirecekti³⁴⁰. Yeni kurulmuş bir devlet için Roma imparatorluğu gibi köklü ve güçlü bir devletin hükümdarını savaşıarak ele geçirmek önemli bir moral kaynağı oluşturmuştur. Valerianus'un esir düştüğü bu savaşın etkisi Avrupa ve Asya'da büyük bir yankı uyandırmıştır³⁴¹. Şapur ele geçirmiş olduğu esirleri yeni kurmuş olduğu **Cündişapur'a** getirerek burada yerleştirmiş; onların güç ve tecrübelerinden mimari alanda istifade etmiştir³⁴². Bu savaşın Sâsânî devletine getirmiş olduğu manevi kazanç imparatorluğun ayakta kaldığı müddetçe hatırlanmış ve Persepolis ile Bîşapur gibi şehirlerde bu zaferi gösteren kabartmalar yapılmıştır³⁴³.

Bu savaşın akabinde Şapur, tekrar Fırat nehrini aşarak Suriye ve Kapadokya'yı yakıp yıkmış ve Antakya'yı ikinci bir defa daha ele geçirmiştir³⁴⁴. Torosları aşarak Anadolu'nun içlerine doğru ilerleme fırsatı bulan Şapur, Kapadokya bölgesinin merkezi olarak kabul edilen Cassera Mazaca³⁴⁵ şehrini ele geçirmiştir³⁴⁶. Şapur bu hamlesi ile Suriye üzerinde kalıcı bir işgal kurmak ve hazinesini savaş ganimetleriyle doldurmak istiyordu³⁴⁷. Şapur'un kendi ifadesine göre bu savaştan sonra Romalılara ait otuz yedi tane şehir ele geçirmiştir³⁴⁸. Fakat Şapur bu seferden dönerken Suriye üzerinde Tedmür (Palmira) Arapları tarafından yenilgiye uğratılmış ve bu durum onun elde etmiş olduğu zaferlerin üzerine soğuk bir duş etkisi yapmıştır³⁴⁹. Tedmür Arapları, Şam ile Fırat nehri arasında bir çölde kurulmuş olan Palmira şehri merkez olmak üzere başlarında **Odenathus** (Odayna) adı verilen bir mahalli kralın emrinde bu topraklar üzerinde

³³⁹ Roman Girişmen, age, s. 294; Marjorie E Mackintosh, agm, C. 6, s. 181; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xviii; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 485; James J. Morier, *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople*, Philadelphia, 1816, s. 366, 367.

³⁴⁰ John Robinson, *Ancient History*, London, 1831, s. 481; P. M. Sykes, age, C. I, s. 432; Gene R. Gartwhite, age, s. 91.

³⁴¹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 433.

³⁴² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.195; Nina Garsoian, "Byzantium and The Sâsânîans" *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Press, 2000, p. 570; Gene R. Gartwhite, age, s. 92.

³⁴³ Gene R. Gartwhite, age, s. 91; P. M. Sykes, age, C. I, s. 433; J. Howard Johnston, age, s. 161.

³⁴⁴ H. G. Wells, age, C. II, s. 50; Roman Girişmen, age, s. 294; P. M. Sykes, age, C. I, s. 433; George Rawlinson, age, s. 575; Josef Wiesehöfer, *King, Court and Royal Representation in the Sâsânîan Empire, The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, (Edt. A. J. S. Spawforth) Cambridge University Press, New York, 2007, s. 59; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 23.

³⁴⁵ Günümüz Kayseri yakınlarında antik bir Roma kenti. Bkz. P. M. Sykes, age, C. I, s. 433.

³⁴⁶ George Rawlinson, age, s. 575.

³⁴⁷ P. M. Sykes, age, C. I, s. 433.

³⁴⁸ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.23; Maria Brossius, age, s. 145.

³⁴⁹ George Rawlinson, age, s. 575; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.23; H. G. Wells, age, C. II, s. 50; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 125; Maria Brossius, age, s. 145.

yaşamaktaydılar³⁵⁰. Palmira şehri, Roma imparatoru Hadrian tarafından Suriye ve Mezopotamya arasında ticari bir güney yolu açılması amacıyla kurulmuş bir sınır gümrük şehriydi³⁵¹. Bundan dolayı zenginleşerek ekonomik açıdan güçlü bir konuma gelmişler ve bu dönemde yarı bağımsız bir yapıya kavuşmuşlardır³⁵². Tedmürlüler buradaki etki alanlarını Suriye ve Filistin toprakları üzerine yaymışlardır³⁵³. Şapur'a bir deve üzerine yüklediği kıymetli hediyelerle beraber bir mektup yollayan Odenathus sert bir karşılık almıştır³⁵⁴. Bunun üzerine etraftaki başıboş bedevilerle beraber büyük bir süvari gücü oluşturan Odenathus, Şapur'un savaş ganimetleri ile dolu ordusunun önünü keserek Şapur'a unutamayacağı bir ders vermiş savaş ganimetlerinin birçoğu ile beraber eşlerinden bazılarını esir alarak geri dönmüştür³⁵⁵. Odenathus 263 yılında beraberindeki yağmacılarla Şapur'u Fırat nehrinin doğusuna çekilmeye mecbur ederek hem Suriye topraklarını ele geçirmiş ve hem de Ctesiphon'a kadar dayanmış bulunuyordu³⁵⁶. Bu yenilgide Şapur'un Romalılarla uzun süreli savaflara girmiş olmasının ve bundan dolayı ordusunun yorgun olmasının payı büyüktü³⁵⁷. Bununla beraber Odenathus'un bir suikastla öldürülerek son bulacak kısa bir yönetiminin ardından Palmira, Roma ile dost ve Sâsânîlere düşman güçlü bir tampon eyalet haline gelecektir³⁵⁸. Şapur bu yenilginin üzerinde fazla durmamış ve ülkesine çekilmiştir.

I. Şapur'un, Sâsânî iç ve dış politikasındaki etkin rolü onun Sâsânîler döneminin Daryuş'u olarak adlandırılmasına vesile olmuştur³⁵⁹. Şapur'un iktidarının 264 ve 272 yılları arasındaki kısmı barış ve sükûnet içerisinde geçmiştir³⁶⁰. Şapur bu dönemde kendi adıyla yeni şehirler kurmak, büyük barajlar ve kanallar açmakla uğraşmıştır³⁶¹. I. Şapur ülkesinin dış politikasına vermiş olduğu önemin aynısını Sâsânî iç politikası üzerinde de yoğunlaştırarak babasının ülke içerisinde oluşturmaya çalıştığı birlik

³⁵⁰ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 52; H G Wells, age, C. II, s. 50; P. M. Sykes, age, C. I, s. 433; Josef Wiesehöfer, age, s. 59; Timothy E. Gregory, age, s. 28.

³⁵¹ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.19; P. M. Sykes, age, C. I, s. 434; Walter E Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, 1992; s. 55vd.

³⁵² Martin Sicker, age, s. 178.

³⁵³ George Rawlinson, age, s. 575.

³⁵⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 434.

³⁵⁵ Edward Gibbon-Henry Hart Milmana, *The History of the decline and fall of the Roman Empire*, V. I, Philadelphia, 1868, s. 318vd; P. M. Sykes, age, C. I, s. 434.

³⁵⁶ George Rawlinson, age, s. 575; P. M. Sykes, age, C. I, s. 434; Martin Sicker, age, s. 178.

³⁵⁷ Roman Girişmen, age, s. 294.

³⁵⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 435; H G Wells, age, C. II, s. 50.

³⁵⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 82; P. M. Sykes, age, C. I, s. 438.

³⁶⁰ George Rawlinson, age, s. 575.

³⁶¹ Sir John Malcolm, age, V. I, s. 77; George Rawlinson, age, s. 575; R N Frye, age, V. 3(1), s. 126.

beraberliği ve merkeziyetçi yapıyı güçlendirmek için uğraşmıştır³⁶². Sâsânî devleti kuruluş aşamasında Erdeşîr ve Şapur gibi iki güçlü lidere sahip olmanın verdiği bir avantajla kısa bir zaman içerisinde güçlü bir dünya devleti haline gelmeyi başarmıştır³⁶³.

1.2.2. Sâsânîlerin Batıya Doğru Açılma Çabaları ve Roma ile İlişkiler

Şapur'un iktidarı döneminde nakkaşlık işiyle meşgul olan Mani peygamberliğini ilan ederek kendi dinin propagandasına başlamıştır³⁶⁴. Şapur babası Erdeşîr döneminde ortaya çıkarak yeni bir din getiren ve Zerdüştlüğün ıslahı üzerinde duran Mani'yi himaye ederek onu siyasi nüfuz aracı olarak kullanmaya çalışmış ve kendi dinini yaymasına izin vermiştir³⁶⁵. Kendi adına kurmuş olduğu kitabelerde unvan olarak "şahenşah-ı iran ve aniran" lakabını kullanan I. Şapur 272 yılında hayata veda etmesi üzerine Sâsânî toplumun çok sevdiği bu hükümdarın ölümü ülkede büyük bir matem havası oluşturmuştur³⁶⁶. Ölümünün üzerine yerine geçen **I. Hürmüz** kısa süren bir saltanat sürmüştür³⁶⁷. Saltanat dönemi Mani'ye vermiş olduğu destek ve onun dinini kolay bir şekilde yayması için vermiş olduğu uğraşların gölgesinde geçmiştir³⁶⁸. Bu hükümdar Şapur'un iktidarı döneminde Horasan valisi olarak görev yapmıştır. Tahta oturduktan sonra kendi adıyla meşhur olan Ramhürmüz şehrini bina etmiştir³⁶⁹. Hem kendisi ve hem kendisinden sonra gelen Behram dönemi Sâsânî devleti açısından sönük geçmiştir³⁷⁰. Bu dönemde Mani Çin ülkesine giderek dinini burada yaymaya çalışmıştır. Hürmüz kısa süren saltanatından sonra 273 yılında ölmüş ve yerine kardeşi **I. Behram** geçmiştir³⁷¹. Bu iki kardeş dönemine ait fazlaca bir bilgi elde mevcut değildir³⁷². Bu

³⁶² Roman Girişmen, age, s. 294.

³⁶³ P. M. Sykes, age, C. I, s. 438.

³⁶⁴ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 204.

³⁶⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.195; Roman Girişmen, age, s. 296; A. Rafi Hakikat, age, s. 60; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51; Gene R. Gartwhite, age, s. 92; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 24; H. G. Wells, age, C. II, s. 59.

³⁶⁶ A. Rafi Hakikat, age, s. 60; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.24.

³⁶⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 205vd; İbnü'l-Belhi, age, s. 64; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 78; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 127; Maria Brossius, age, s. 146.

³⁶⁸ Sir John Malcolm, age, V. I, s. 79; George Rawlinson, age, s. 576.

³⁶⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.196; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 78.

³⁷⁰ P. M. Sykes, age, C. I, s. 438.

³⁷¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 83; Maria Brossius, age, s. 146.

³⁷² Roman Girişmen, age, s. 296.

hükümdar kişilik olarak yumuşak huylu ve alçak gönüllü bir karaktere sahipti; halkına karşı da adaletle hüküm etmekteydi³⁷³. I. Behram döneminde Sâsânî ve Roma arasında Suriye ile Filistin arasında bulunan **Palmira** (Tadmür) Arapları problem teşkil etmeye başlamıştır. **Aurelien**, 273 yılında Palmira Araplarını ortadan kaldırarak topraklarını ülkesine bağlamıştır³⁷⁴. Buradaki Arapları kontrol altına almaya çalışan Roma imparatoru Aurelien, Sâsânîlerin bu konuya müdahil olmaları üzerine Sâsânîlere savaş ilan etmiştir³⁷⁵. Dış politikada zayıf bir siyaset izleyen Behram kendisinden yardım isteyen Palmira hükümdarı **Zenobia**'ya³⁷⁶, göstermelik cılız bir yardımla onun Romalılar tarafından yok edilmesine bir nevi destek olarak Şapur dönemindeki mağlubiyetin intikamını almak istemiştir³⁷⁷.

Sâsânîlerin bu savaştaki tavrını bahane ederek durumun kendi lehlerine geliştiğini fark eden Aurelien, Sâsânî ülkesine doğru harekete geçti³⁷⁸. Fırat'ı geçerek Sâsânî ülkesine ordusuyla giren Aurelien'in amacı Sâsânî başkenti Tisfun'u kuşatmaktır³⁷⁹. Fakat bu savaş sırasında Aurelien Roma ordusu içerisinde ortaya çıkan karışıklıkların sonucunda kendi adamları tarafından öldürülünce savaş sona erdirilmiş ve Roma ordusu geri dönmüştür³⁸⁰. Eğer bu karışıklık meydana gelmemiş olsa belki de Sâsânîler, zayıf bir kişiliğe sahip Behram yönetiminde çok zor durumlarda kalabileceklerdi³⁸¹. I. Behram dönemindeki önemli olaylardan bir tanesi de Mani sorunu idi. Behram, yeni bir din ile ortaya çıkmış olan Mani'yi ülkesinde iç karışıklık meydana getirdiği gerekçesiyle idam ettirmiştir³⁸². Behram üç yıllık saltanatı boyunca Mani'nin Sâsânî toplumu üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için uğraşarak bu dine

³⁷³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 208; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 78.

³⁷⁴ Richard N. Frye, "The Sassanians", *The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire, A.D. 193–337*, V. XII, (Edt. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron), Cambridge University Press, 2005, s. 472; H. G. Wells, age, C. II, s. 50.

³⁷⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 83; George Rawlinson, age, s. 576.

³⁷⁶ **Zenobia**: Palmira merkezli Suriye toprakları üzerine Roma ve Sâsânî toprakları arasında güçlü bir krallık oluşturmuş olan Tadmür Araplarının kralı Odenathus'un kendisinden sonra başa geçen eşi idi. Bu bayan hükümdarın soyu, Mısır'da Roma imparatorluğuna bağlı olarak hüküm süren Ptolemieslere dayanmaktadır. Bkz. P. M. Sykes, age, C. I, s. 435, 439; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 52; Timothy E. Gregory, age, s. 28.

³⁷⁷ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.24; P. M. Sykes, age, C. I, s. 439; Patricia Crone, age, s. 30.

³⁷⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 439.

³⁷⁹ Gene R. Gartwhite, age, s. 97.

³⁸⁰ George Rawlinson, age, s. 576; M. Cevad Meşkür, age, s. 83; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 25.

³⁸¹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 439.

³⁸² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 208; İbnü'l-Belhi, age, s. 65; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; M. Cevad Meşkür, age, s. 83; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 79; Gene R. Gartwhite, age, s. 97.

mensup insanları Sâsânî sarayı ve ordusundan temizlemekle meşgul olmuştur³⁸³. Behram Romalıların Sâsânî Devleti üzerine saldırı düzenlediği 275 yılında hayata veda etmiştir³⁸⁴. Behram'ın ölümünden sonra 276 yılında onun yerine Kuşan ülkesinin valisi ve Kuşanşah lakaplı oğlu **II. Behram** geçmiştir³⁸⁵. Başkent olarak kendisine Cündişapur'u seçen II. Behram ordunun desteğini alarak ve halkına iyi davranarak on yedi yıl boyunca iktidarda kalabilmiştir³⁸⁶. İktidarının ilk dönemlerindeki sert tutumunu Sâsânî devletinin en büyük dini otoritesi olan mobad başının ikazından sonra tavrını değiştirmiş ve halkına adaletle davranmaya çalışmıştır³⁸⁷. İktidarının hemen başında Segestan ve Afganistan'da karışıklıklar çıkaran Saka topluluklarını itaati altına almak için çaba sarfetmiştir³⁸⁸.

Kendi döneminde Roma imparatoru olan **Carus**, 282 ve 283 yıllarında Sâsânî topraklarına saldırı düzenleyerek Mezopotamya topraklarını işgal etmiş ve Tisfun önlerine kadar gelerek birçok bölgeyi işgal etmiştir³⁸⁹. Carus, Aurelien'in Sâsânîlere karşı kazanmış olduğu üstünlüğü devam ettirerek bu avantajı kullanmak suretiyle Sâsânî devletini Mezopotamya'nın dışına atmayı planlıyordu³⁹⁰. Roma imparatoru Carus'un önünde zor anlar yaşayan II. Behram, Carus'un bir savaş esnasında kurmuş olduğu kampta savaşı yönetirken çıkan bir fırtınanın ardından yıldırım çarpması sonucu ölmesiyle, Roma ordusu tarafından ele geçirilmekten bir mucize eseri kurtulmuştur³⁹¹. Carus'un başkent Tisfun'a hücum etmesini önlemeye ve bunun zorluğuna kendisini inandırmaya çalışan Roma ileri gelenlerine kel olan başını gösteren Carus; "ya ağaçlarla dolu Mezopotamya topraklarını başım gibi çıplak bırakırım ya da Tisfun'u alırım" diyerek bu istilasını kararlı bir şekilde devam ettirmiştir³⁹². Carus'un ölümü üzerine yerine geçen Numerian, Sâsânî devleti ile bir barış anlaşması imzalayarak

³⁸³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 205; İbnü'l-Belhi, age, s. 66; Maria Brossius, age, s. 147.

³⁸⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 439.

³⁸⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; İbnü'l-Belhi, age, s. 66; M. Cevad Meşkür, age, s. 83; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 79, 80; Gene R. Gartwhite, age, s. 97; Nesrin Servetian, agm, s. 939, 940; Mehmet Tezcan, agm, C. I, s. 790.

³⁸⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 66.

³⁸⁷ P. M. Sykes, age, C. I, s. 439.

³⁸⁸ George Rawlinson, age, s. 576.

³⁸⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 83; P. M. Sykes, age, C. I, s. 440; George Rawlinson, age, s. 577; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 127; Gene R. Gartwhite, age, s. 97; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 81.

³⁹⁰ P. M. Sykes, age, C. I, s. 439; George Rawlinson, age, s. 577; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.26; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 80; Gene R. Gartwhite, age, s. 97.

³⁹¹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 26; M. Cevad Meşkür, age, s. 83; P. M. Sykes, age, C. I, s. 440.

³⁹² P. M. Sykes, age, C. I, s. 440.

Mezopotamya topraklarını terk etmiştir³⁹³. Böylece Sâsânî başkenti Tisfun tehlikeli bir Roma istilasından kurtulmuş oluyordu³⁹⁴. Yine bu dönemde doğuda eski güçlerini kazanan ve Sâsânîlere kaptırmış oldukları toprakları geri almak isteyen Kuşanlar, Sâsânî iç işlerine müdahale etmeye başlamışlar ve II. Behram'ın Sistan valisi olan kardeşini kendisine karşı ayaklandırarak ona siyasi ve askeri destek sağlamışlardır³⁹⁵. II. Behram'ın Romalılarla savaş yaptığı döneme rastlayan bu karışıklıktan dolayı, kendisi Romalılarla bir barış anlaşması imzalayarak Mezopotamya ve Ermenistan topraklarını onlara bırakmış ve Kuşan meselesi ile taht kavgasını önlemek için uğraşmıştır³⁹⁶. II. Behram döneminde Romalılarla yapılan ikinci savaş 286 yılında **Diokletianus**'un iktidarı döneminde meydana gelmiştir³⁹⁷. Bu savaşın ana gerekçesini, Diokletianus'un Sâsânîlerden bağımsız bir Ermenistan oluşturmak ve bu toprakları Roma'ya bağımlı hale getirmek arzusu oluşturmaktaydı³⁹⁸. 290 yılında Roma baskısıyla Ermenistan tahtına oturan III. Tiridates, Ermenistan'ın Sâsânîlerle olan bağlarını kopararak ülkesini Roma'ya bağlamıştır³⁹⁹. Romalılardan aldığı destekle Sâsânîlere karşı savaşan Tiridates hem Ermenistan'ın bölünmesine ve hem de bu savaşlar sırasında talan olmasına neden olmuştur⁴⁰⁰. II. Behram bu savaşların devam ettiği bir dönemde hayata veda edince Ermenistan üzerinde kesin bir egemenlik kurulamamıştır⁴⁰¹. II. Behram dönemi Sâsânîler açısından durağan geçmiş, genel olarak ülkesinin iç problemleriyle ilgilenmeyi tercih etmiş ve kendi dönemi batıdaki toprak kayıplarıyla son bulmuştur⁴⁰².

II. Behram hükümdarlığının bazı dönemlerinde ülkesinin doğusunda istikrar sağlamak için uğraşmış ve Sistan için Sakalarla savaşmıştır⁴⁰³. On yedi yıllık saltanatı boyunca Tisfun'a bağlı kentlerden birisi olan ve I. Şapur'un inşa etmiş olduğu Cündişapur'u başkent olarak kullanan II. Behram 293 yılında hayata veda ederek yerini oğlu **III. Behram**'a bırakmıştır⁴⁰⁴. Babasının saltanatı sırasında Sistan valisi olduğu için

³⁹³ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 26; George Rawlinson, age, s. 577; Warren T. Treadgold, A *History of the Byzantine State and Society*, California, 1997, s. 14.

³⁹⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 440; George Rawlinson, age, s. 577.

³⁹⁵ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; Roman Girişmen, age, s. 296.

³⁹⁶ Roman Girişmen, age, s. 296.

³⁹⁷ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.27; George Rawlinson, age, s. 577.

³⁹⁸ George Rawlinson, age, s. 577.

³⁹⁹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 440; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.27; Gene R. Gartwhite, age, s. 97.

⁴⁰⁰ George Rawlinson, age, s. 577.

⁴⁰¹ George Rawlinson, age, s. 577.

⁴⁰² Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.27

⁴⁰³ P. M. Sykes, age, C. I, s. 439.

⁴⁰⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; İbnü'l-Belhi, age, s. 66, 67; M. Cevad Meşkur, age, s. 83

kendisine Segenşah⁴⁰⁵ ünvanı verilmişti⁴⁰⁶. Kendisi de babası gibi Cündişapur'u başkent olarak seçmiştir. III. Behram tahtta oturduğu süre içerisinde iç ve dış politikada herhangi bir varlık gösterememiştir⁴⁰⁷. III. Behram yaklaşık dört aylık bir iktidarının ardından 293 yılında, I. Şapur'un oğlu **Nersi** tarafından tahttan indirilmiştir⁴⁰⁸. Nersi'nin saltanatı döneminde Ermenistan kralı III. Tiridates 302 yılında Hristiyanlık dinini benimseyerek bu dini devletin resmi dini olarak ilan etmiştir⁴⁰⁹. Romalıların Mısır isyanlarıyla uğraşmalarını fırsat bilen Nersi, saltanatının üçüncü yılında Ermeni Hosro'nun oğlu Tiridates'in üzerine yürümüş ve bu kralın 296 yılında Roma'ya sığınmasına sebep olmuştur⁴¹⁰. Sadece Ermenistan'ı almakla yetinmeyen Nersi aynı zamanda Mezopotamya topraklarının Roma'ya bırakılmış olan kısımlarını da ele geçirdi⁴¹¹. Bu sırada Roma tahtında oturmakta olan imparator **Diokletianus** şöhretinin ve gücünün zirvesinde bulunmaktaydı⁴¹². Tiridates'in yardım isteğine karşı Sâsânî ülkesine savaş ilan eden Diokletianus, komutanlarından Galerius'u Sâsânî üzerine gönderdi⁴¹³. Sâsânî ve Roma arasında vuku bulan iki şiddetli savaş sonunda herhangi bir netice alamayan her iki devlet üçüncü defa Harran yakınlarında karşı karşıya geldiler⁴¹⁴. Bu son savaşta Roma ordusu bozguna uğrayarak komutan Galerius ve Tiridates canlarını zor kurtarabilmişlerdir⁴¹⁵. İmparator Diokletianus 298 yılında ikinci defa generali Galerius'u kaybetmiş olduğu itibarını geri kazanmak amacıyla Sâsânî üzerine gönderdi⁴¹⁶. Daha önce İranlılarla savaş tecrübesi yaşamış olan bu general, Nersi'nin başında bulunduğu Sâsânî ordusunu dağıttı ve Nersi'nin yaralanarak geri çekilmesine

⁴⁰⁵ Sâsânîler döneminde Sistan'a verilen isim Segestan'dır. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi Sistan'ın bir Saka şehri olmasından dolayıdır. Saka varlığından dolayı Saka vilayeti anlamında **Saka astana** şeklinde İranlılar tarafından isimlendirilmiş ve zamanla bu Segestan'a ve daha sonraları Sistan'a dönüşmüştür. Bkz. İbnü'l-Belhi, age, s. 66.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 67; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; M. Cevad Meşkur, age, s. 84; Nesrin Servetian, agm, s. 937, 938, 939.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Belhi, age, s. 67.

⁴⁰⁸ Roman Girişmen, age, s. 296; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; P. M. Sykes, age, C. I, s. 441. Bu hükümdarın saltanat süresi ve tahttan iniş şekliyle ilgili farklı rivayetler vardır. İbnü'l-Belhi; onun, on üç yıllık saltanatının ardından tahttan indirildiğini söyler. Bkz. İbnü'l-Belhi, age, s. 87. Ancak sadece dört aylık bir saltanattan sonra yönetimi kendi isteğiyle Nersi'ye bıraktığı da rivayet edilir. Bkz. George Rawlinson, age, s. 577.

⁴⁰⁹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; Martin Sicker, age, s. 178; Raymond Furon, age, s. 97; Gene R. Gartwhite, age, s. 98; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 131.

⁴¹⁰ George Rawlinson, age, s. 577; P. M. Sykes, age, C. I, s. 441; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.28; Martin Sicker, age, s. 178; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 23.

⁴¹¹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 441; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 81; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 130; Gene R. Gartwhite, age, s. 98.

⁴¹² Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.28; P. M. Sykes, age, C. I, s. 441.

⁴¹³ M. Cevad Meşkur, age, s. 84, George Rawlinson, age, s. 577; P. M. Sykes, age, C. I, s. 441.

⁴¹⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 441; Warren T. Treadgold, age, s. 23.

⁴¹⁵ M. Cevad Meşkur, age, s. 84; P. M. Sykes, age, C. I, s. 441; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.28.

⁴¹⁶ George Rawlinson, age, s. 577; P. M. Sykes, age, C. I, s. 441; Michael P. Speidel, age, s. 73.

neden olmuştur⁴¹⁷. Ağır bir yenilgi alan Nersî'nin bütün aile fertleri, eşleri, kız kardeşleri, çocukları, tıpkı Pers imparatoru III. Dara'nın da başına geldiği gibi, bu savaşta Romalıların eline esir düşmüştür⁴¹⁸. Bu savaşta Sâsânî devletinin önemli aristokrat kesimi de Roma ordusu tarafından esir edilmiştir⁴¹⁹. Sonuç olarak bu savaş, Sâsânî devletinin kuruluşundan miladi III. yüzyılın sonuna kadar elde etmiş olduğu avantajların önemli bir kısmını kaybettiği büyük bir kayıpla son bulmuştur⁴²⁰.

Roma imparatorluğu ile yapılan bir anlaşma sonucunda Sâsânî devleti küçük Ermenistan topraklarını kaybetmiş, büyük Ermenistan iç işlerine karışmamayı da taahhüt etmiş, Gürcistan Roma devletinin himayesine girmiş ve kuzey Mezopotamya toprakları Roma'nın eline geçerek daha önce sınır olarak kabul edilen Fırat nehri yerine Dicle nehri iki ülke arasında sınır olarak belirlenmiştir⁴²¹. Böylece Ermenistan uzun bir aradan sonra Sâsânî devletinin hegemonyası dışına çıkmış; Tiridates, Sâsânîler tarafından Ermenistan'ın yasal kralı olarak tanınmış ve kendisi ülkesinin başkentini Tebriz'e kaydırmıştır⁴²². Dicle nehrinin batısında bulunan beş vilayet Arzanene, Zabdicene, Cordyene, Rehimene ve Moxoene Sâsânî kontrolünden çıkarak Romalıların eline geçmiştir⁴²³. Bununla beraber Medya toprakları içinde bulunan Zentha kalesine kadar olan kısımlar Ermenistan ülkesine dâhil edilmiştir⁴²⁴. Yapılan anlaşma ile Nisibis (Nusaybin) kenti iki ülke arasında sadece ticari faaliyetlerde iki halkın kullanabileceği bir gümrük şehri olarak belirlenmiştir⁴²⁵. Bu kayıplarla doğuda Mad toprakları ve güneyde başkent Tisfun Roma saldırılarına ve istila girişimlerine açık bir tehditle karşı karşıya kalmış olacaktı⁴²⁶. Yaklaşık iki asır boyunca Romalıları karşı önemli zaferler

⁴¹⁷ M. Cevad Meşkur, age, s. 84; P. M. Sykes, age, C. I, s. 441; Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s.29; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 82; Gene R. Gartwhite, age, s. 98.

⁴¹⁸ Roman Girişmen, age, s. 296; Rowland Smith, "The Imperial Court of the Late Roman Empire", *The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, (Edt. A. J. S. Spawforth) Cambridge University Press, New York, 2007, s. 176; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 130.

⁴¹⁹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 442; Rowland Smith, agm, s. 176.

⁴²⁰ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 29. Diocletian'ın bu başarısı ona Avrupa'da "altın çağın babası" lakabının takılmasına vesile olmuştur. Bkz. George Rawlinson, age, s. 577.

⁴²¹ Roman Girişmen, age, s. 296; M. Cevad Meşkur, age, s. 84; P. M. Sykes, age, C. I, s. 442; Martin Sicker, age, s. 181; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Caucasus", *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999, s. 365.

⁴²² Robert K. Porter, age, s. 97; George Rawlinson, age, s. 578; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 82. Bazı kaynaklar adı **Şahistan** olan bu şehri ele geçiren Ermeni kralı Hosro'nun 346 yılında şehrin adını **Tavrez** olarak değiştirdiğini ve bunun daha sonraları **Tebriz** şeklini aldığını iddia ederler. Bkz. A. V. Williams Jackson, *Persia Past and Present*, The Macmillan Company, London, 1906, s. 39.

⁴²³ Martin Sicker, age, s. 181; George Rawlinson, age, s. 578; P. M. Sykes, age, C. I, s. 442; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 82.

⁴²⁴ Sir John Malcolm, age, V. I, s. 82vd; P. M. Sykes, age, C. I, s. 442.

⁴²⁵ P. M. Sykes, age, C. I, s. 442.

⁴²⁶ Sir John Malcolm, age, V. I, s. 82, 83; P. M. Sykes, age, C. I, s. 443.

kazanmış ve siyasi üstünlük elde etmiş olan Sâsânî devleti bu kazanımların birçoğunu kaybetmiş bulunmaktaydı⁴²⁷. Özellikle Atropatene ve Kuzey Mad topraklarının büyük bir kısmı ilk defa Sâsânî kontrolünden çıkmış bulunmaktaydı⁴²⁸. Sâsânîler daha önce Roma'ya karşı sağlamış oldukları avantajları kaybederek bu bölgelerdeki Roma üstünlüğü yaklaşık kırk yıl boyunca devam etmiştir⁴²⁹. Bu anlaşmanın getirdiği ağır sorumluluğu taşıyamayan Nersi yönetimi bırakarak tahttan inmiş ve yerine oğlu **II. Hürmüz** 302 yılında Sâsânî tahtına oturmuştur⁴³⁰. Nersi'nin iktidarı döneminde doğu vilayetleri valisi olan prens Hürmüz doğu komşuları olan Akhunlarla ilk defa temas kurmuş ve onlarla iyi geçinmeye çalışmıştır⁴³¹.

1.3. Sâsânî Devletin Yükselme Dönemi

II. Hürmüz'ün tahta çıktığı dönemde batıda Romalılara karşı üstünlüğü kaybeden Sâsânî devletine karşı doğuda Kuşanlılar itaatsizlik göstermeye başladılar. Batıdaki üstünlüğünü kaybeden ve siyasi açıdan zayıflayan Sâsânî devleti doğuda Kuşanlılara karşı yeni bir cephe oluşturmayı göze alamadı. Kuşanlılarla arayı düzeltmek isteyen Hürmüz, Kuşan şahının kızı ile evlendi, böylece iki ülke arasında bir akrabalık bağı oluşmasını sağlayarak ortaya çıkabilecek herhangi bir savaşın önünü almaya çalıştı⁴³². İktidarı döneminde komşu ülkelerle bir denge politikası takip ederek ülkesini savaşlardan korumaya çalışmış ve genellikle iktidarı dönemi barış ortamı içerisinde geçmiştir⁴³³. Halkına karşı yumuşak davranan II. Hürmüz halkını ülkesindeki soyluların baskılarından korumaya çalışarak devlet ve halk arasında adaleti sağlamaya çalışmıştır⁴³⁴. II. Hürmüz'ün kendi ülkesindeki Hristiyan tebaaya toleranslı davrandığı ve babası Nersi'nin intikamını almak için Romalıların ülkelerindeki Hristiyan azınlığa uygulamış oldukları baskıcı politikaları bahane ederek Roma üzerine kısa bir saldırı

⁴²⁷ Roman Girişmen, age, s. 297; Peter Wilcox, Angus McBride, *Rome's Enemies: Parthians and Sassanid Persians*, Osprey Publishing, Oxford, 1986, s. 4.

⁴²⁸ George Rawlinson, age, s. 578.

⁴²⁹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53; P. M. Sykes, age, C. I, s. 443; Dignas, Engelbert Winter, age, s. 28; Robert Browning, *The Emperor Julian*, California University Press, 1978, s. 188; Martin Sicker, age, s. 183.

⁴³⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; İbnü'l-Belhi, age, s. 67, P. M. Sykes, age, C. I, s. 443, 444; George Rawlinson, age, s. 578; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 81; Gene R. Gartwhite, age, s. 98; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 131.

⁴³¹ Dursun Ali Akbulut, agm, s. 832.

⁴³² M. Cevad Meşkur, age, s. 84; George Rawlinson, age, s. 578; Roman Girişmen, age, s. 297.

⁴³³ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 32; Martin Sicker, age, s. 183; George Rawlinson, age, s. 578.

⁴³⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 444.

düzenlediği de söylenmektedir⁴³⁵. Ayrıca tahtta oturmuş olduğu süre içerisinde ülkesindeki şehir ve kasabaların imarı için çalışmıştır⁴³⁶. İktidarının son yılında Bahreyn’de yerleşik olan Arapların, Sâsânî ülkesine başkaldırmaları ve karışıklık çıkarmaları üzerine onlara karşı saldırı yapan Hürmüz, Araplarla yaptığı savaşlardan birinde öldürülmüştür⁴³⁷. Bunun üzerine oğlu **Azer Nersi** tahta oturdu⁴³⁸. II. Hürmüz’ün hükümdarlığı sırasında Sâsânî soyluları ile arasının açık olmasından dolayı Sâsânî soyluları kendisinden sonra oğlunun tahta çıkmasına sıcak bakmadılar⁴³⁹. Bundan dolayı ölümü üzerine Sâsânî ülkesinde kısa bir kargaşa ortamı hâkim olmuştur⁴⁴⁰. Kendisinden sonra tahta çıkan ve kötü bir tabiata sahip olan Azer Nersi, Soylularla arasının açık olması ve etrafındaki insanlara uyguladığı kötü muamelelerden dolayı Sâsânî soyluları tarafından tahttan indirilmiştir⁴⁴¹. Bu kişinin Helen kültürüne olan ilgisi ve temayülünün kendisinin Sâsânî soyluları tarafından dışlanmasına sebep olduğuna yönelik bir kanı da bulunmaktadır⁴⁴². Hürmüz’ün başka bir çocuğu olmadığı için onun hamile olan bir eşine taç takarak çocuğunu doğurmasını beklediler⁴⁴³. Şapur ismi verilen bu çocuğunun büyüyerek iktidarı kendi eline almasına kadar geçen on altı yıllık süre Sâsânîler için karışık bir dönem olmuştur⁴⁴⁴.

1.3.1. II. Şapur’un Hükümdarlık Dönemi ve Sâsânî Devletinin Kazanımları

II. Hürmüz’ün kendisinin ölümünden sonra doğan çocuğu **II. Şapur** on altı yaşına varıncaya kadar ülkeyi Sâsânî soyluları yönetmişlerdir⁴⁴⁵. MS. 309 ve 379 yılları arasında 71 yıl yaşayan Şapur Sâsânî tahtında en uzun kalan hükümdardır⁴⁴⁶. Kendisi hükümdar olduğu dönem içerisinde Galerius’tan başlayarak II. Valentinian dâhil olmak üzere tam on tane Roma imparatoru ile aynı çağda yaşamıştır⁴⁴⁷. Bundan dolayı

⁴³⁵ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 32.

⁴³⁶ George Rawlinson, age, s. 578.

⁴³⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 85.

⁴³⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 132.

⁴³⁹ George Rawlinson, age, s. 578.

⁴⁴⁰ Beate Dignas, Engelbert Winter, age, s. 33.

⁴⁴¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 85.

⁴⁴² Hadi Hasan, age, s. 119; P. M. Sykes, age, C. I, s. 444.

⁴⁴³ İbnü’l-Belhi, age, s. 67; M. Cevad Meşkür, age, s. 85, P. M. Sykes, age, C. I, s. 444; A. Rafi Hakikat, age, s. 60; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 83.

⁴⁴⁴ George Rawlinson, age, s. 578.

⁴⁴⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 209.

⁴⁴⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.199; Roman Girişmen, age, s. 297; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 54; George Rawlinson, age, s. 578; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 133.

⁴⁴⁷ P. M. Sykes, age, C. I, s. 444.

hükümdarlık dönemi genel olarak üç dönem halinde incelenmektedir. Birinci dönem onun ordusunun başında Romalılar üzerine savaşa çıktığı 337 yılına kadar geçen yirmi yedi senelik zaman dilimidir. İkinci dönemi ise Roma savaşlarının başlamasından 363 yılında imzalanan Dura anlaşmasına kadar geçen yirmi sekiz yıllık bir süredir. Üçüncü dönem ise bu anlaşmadan Şapur'un öldüğü 379 yılına kadar devam eden on altı yıllık süredir⁴⁴⁸. Bu hükümdarın çocukluk döneminde Sâsânî sarayı, doğuda Kuşanlıların ve güneyde Bahreyn merkezli Ben-i Ayyar ile Abdu'l-Kays Araplarının çıkarmış olduğu karışıklıklarla uğraşmıştır⁴⁴⁹. Kuşanlılar, Nersi'nin iktidarının ikinci döneminden itibaren Sâsânî sarayı üzerindeki gücünü kullanarak ülkenin içinde bulunduğu karışık ve zor durumdan istifade etmişler ve doğuda kaybetmiş oldukları toprakları geri almışlar ve sürekli olarak Sâsânî iç işlerine müdahalede bulunmuşlardır⁴⁵⁰. Şapur'un çocukluk dönemleri Kuşanlıların Sâsânî sarayı üzerindeki nüfuzu ile geçmiştir. Bundan dolayı II. Şapur 356 yılında Kion ve Kuşanlar ile Romalılara karşı anlaşma yaparak ortak bir cephe kurdu⁴⁵¹.

On altı yaşında ülke idaresini eline alan Şapur, Bahreyn merkezli olmak üzere Fars Körfezi üzerinde karışıklıklar çıkaran Arapları buradan kovarak körfezin güvenliğini sağlamaya çalıştı⁴⁵². Buradaki Araplar egemenlik alanlarını Babil topraklarının güney batı yönünde genişletmek amacıyla Sâsânî toprakları üzerine sürekli akınlarda bulunmaktaydılar⁴⁵³. Fars Körfezinin batı taraflarına gemilerle saldıran Şapur Arap Yarımadasının doğu kısımlarını ve Bahreyn'i istila ederek buradaki Arapları etkisiz hale getirdi ve onların birçoğunu esir etti⁴⁵⁴. Şapur yakalamış olduğu esirlerin omuzlarını deldirerek halkalar taktırmış ve bu esirlerin hepsini halkaların içerisinde geçirmiş olduğu zincirlerle birbirine bağlamıştır⁴⁵⁵. Bundan dolayı Araplar II. Şapur'a *omuzlar sahibi* anlamında **zülektaf**, İranlılar ise aynı anlama gelen **huba sumba** lakabını takmışlardır⁴⁵⁶. Arapların Sâsânî ülkesine yönelik saldırılarını ortadan kaldıran

⁴⁴⁸ George Rawlinson, age, s. 578.

⁴⁴⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 210; M. Cevad Meşkür, age, s. 85; Martin Sicker, age, s. 183; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 83; Hadi Hasan, age, s. 119.

⁴⁵⁰ Roman Girişmen, age, s. 297.

⁴⁵¹ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 832.

⁴⁵² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 210; İbnü'l-Belhi, age, s. 67, 68; P. M. Sykes, age, C. I, s. 445; A. Rafi Hakikat, age, s. 60; C. E. Bosworth, agm, V. 3, s. 603.

⁴⁵³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 210; George Rawlinson, age, s. 579.

⁴⁵⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 211; A. Rafi Hakikat, age, s. 60.

⁴⁵⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; P. M. Sykes, age, C. I, s. 445.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 69; M. Cevad Meşkür, age, s. 85; C. E. Bosworth, agm, V. 3, s. 603; P. M. Sykes, age, C. I, s. 445, George Rawlinson, age, s. 579; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 84; Robert Mignan, age,

II. Şapur, yönünü doğuya Kuşan topraklarına çevirerek Sâsânî ülkesi aleyhine sınırlarını genişletmeye çalışan ve Sâsânî içişlerine müdahale eden bu devleti ortadan kaldırmak için çaba harcamıştır⁴⁵⁷. Doğuda Kuşan varlığını ortadan kaldıran Şapur Kuşan ülkesini Sâsânîlerin bir eyaleti haline getirdi. Bundan böyle Kuşan ülkesi Belh merkezli olmak üzere Sâsânî hanedanından seçilen bir kişi tarafından idare edilecek ve kendisine de Kuşanşah lakabı verilecekti⁴⁵⁸. Şapur saltanatının otuzuncu yılına geldiğinde atası Nersi'nin Romalılar karşısında almış olduğu ağır mağlubiyetin ve II. Behram döneminde imzalanan iki ağır anlaşma ile kaybedilen toprakların intikamını almaya karar verir⁴⁵⁹. Roma üzerine sefer düzenleyen II. Şapur, Costantinus'u yenerek yüklü miktarda ganimet elde etmiştir⁴⁶⁰. Bu dönemler Costantinus'un zor durumda kaldığı zamanlara denk gelmektedir. Dış politikada başarısız olan Costantinus aynı zamanda ülke içerisindeki karışıklıklarla da uğraşmaktaydı⁴⁶¹.

Bundan dolayı Costantinus, Roma ileri gelenlerinin tavsiyesi üzerine saltanatını güçlendirmek maksadıyla 312 yılında Hristiyanlığı kabul etmiştir⁴⁶². Costantinus, bu dini kabul ettikten sonra kendi adıyla bugünkü İstanbul şehrini kurarak burayı Hristiyanlığın merkezi haline getirmek için çalışmıştı⁴⁶³. Costantinus bununla da yetinmeyerek kendisini İran Hristiyanlarının koruyucusu olarak ilan etmiş ve bu durum Şapur'u fazlasıyla rahatsız etmeye yetmişti⁴⁶⁴. Çünkü bundan sonra Suriye kökenli Mezopotamyalılar ile Romalılar arasında dini bir sempati ve bağlılık meydana gelecek ve bu bağlılık Sâsânî devletinin İran Hristiyanlarına yönelik baskısını da beraberinde getirecekti⁴⁶⁵. Kendi saltanatı döneminde Romalıların 312 yılında Milano fermanıyla Hristiyanlığı kendi ülkelerinde serbest hale getirmelerini bahane olarak gören Şapur,

s. 84, 85. İranlı tarihçiler buna şiddetle karşı çıkarak Şapur'un her iki omzunun çok geniş olmasından dolayı ona bu lakabın takıldığına inanmaktadırlar. Bkz. A. Rafi Hakikat, age, s. 60; M. Cevad Meşkur, age, s. 85.

⁴⁵⁷ Roman Girişmen, age, s. 297.

⁴⁵⁸ Roman Girişmen, age, s. 297; A. D. H. Bivar, agm, V. 3 (1), s. 209; Nesrin Servetian, agm, s. 939.

⁴⁵⁹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 54; Roman Girişmen, age, s. 297; Robert Browning, age, s. 188.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 70; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 85.

⁴⁶¹ İbnü'l-Belhi, age, s. 70.

⁴⁶² İbnü'l-Belhi, age, s. 70, 71; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 54; H. Masse, agm, s. 168; Roman Girişmen, age, s. 297; Gene R. Gartwhite, age, s. 98; M. Cevad Meşkur, age, s. 85.

⁴⁶³ İbnü'l-Belhi, age, 71; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 54; Raymond Furon, age, s. 97. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, (Edt. Feridun M. Emecen), İstanbul, 2010, s. 149-174.

⁴⁶⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 445, George Rawlinson, age, s. 579.

⁴⁶⁵ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 54; H. Masse, agm, s. 169; Raymond Furon, age, s. 97.

Romalıların bu dini benimsemelerinden sonra daha önce kendileriyle aynı dini paylaşan Ermenilerin de Hristiyanlığı kabul etmelerini gerekçe göstererek Roma'ya cephe aldı⁴⁶⁶. Fakat Şapur'un başlatmış olduğu savaşlar çok uzun bir zaman almış ama sonuç olarak Sâsânîlerin lehine sonuçlanmış ve 335 yılında Ermenistan'ın tampon olan kısımlarını işgal etmiştir⁴⁶⁷.

337 yılında uçsuz bucaksız bir ordu ile Roma üzerine yürüyerek İstanbul'u ele geçirip yakıp yıkmaya karar veren Şapur ordusuyla Roma topraklarına girmiştir. Bunun akabinde Costantinus'un ölüm haberi Şapur'a ulaşmış ve kendisi bu seferini yarıda kesmek zorunda kalmıştır. Şapur'u durdurmak üzere Antakya'yı üs olarak kullanan Costantinus'un oğlu Costantius da İstanbul'a geri dönmüştür⁴⁶⁸. Roma imparatorluğunun Costantinus'un üç oğlu arasında paylaşılması ve onların arasında meydana gelecek olan çekişmelerin Roma'yı daha da yıpratacağı ihtimalini göz önünde bulunduran Şapur, İstanbul seferinden vazgeçerek geri dönmüştür⁴⁶⁹. Bu durumun ortaya çıkardığı elverişli koşulu göz önünde bulunduran Şapur, Ermenistan ve doğuda Bactiria'yı istila eden Kuşan sorunu üzerine yoğunlaşmak istemiştir⁴⁷⁰. Ermenilerin Romayla olan ittifaklarından sonra halkın bir kısmının Hristiyanlığı kabul etmesi üzerine; Ermeni soylularından birçoğunun eski dinleri olan Zerdüştlüğü bırakmaları nedeniyle Ermeniler ikiye bölünmüşlerdir⁴⁷¹. Sâsânî Devletiyle Roma arasındaki savaşların önemli sebeplerinden birisini teşkil eden Ermenistan, Roma yanlıları ve Sâsânî yanlıları olmak üzere ikiye ayrılarak, bundan sonra her iki tarafın sürtüşme halinde olacağı bir mesele haline gelmiştir⁴⁷². Tiridates otoriter bir politika izleyerek buradaki insanların Hristiyanlığı kabul etmeleri noktasında büyük bir baskı uygulamakta ve bu durum büyük bir hoşnutsuzluğu beraberinde getirmekteydi⁴⁷³. Buna ek olarak Costantinus'un ölümünden sonra başıboş kalan Roma lejyonları Ermenistan'da keyfi uygulamalar içerisine girince, Ermenistan politikası konusunda

⁴⁶⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 85.

⁴⁶⁷ Roman Girişmen, age, s. 297; Robert Browning, age, s. 189; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 48.

⁴⁶⁸ Robert Browning, age, s. 34; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 54; P. M. Sykes, age, C. I, s. 445; Aleksandr A Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, C. I, Canada, 1952, s. 68.

⁴⁶⁹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 445. Bu bölünmenin sonucunda Trakya, Anadolu, Suriye, Mısır ve Yukarı Mezopotamya toprakları Costantius'a kalmıştır. Bkz. Martin Sicker, age, s. 184.

⁴⁷⁰ Martin Sicker, age, s. 184; P. M. Sykes, age, C. I, s. 445; Raymond Furon, age, s. 97.

⁴⁷¹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 54; Roman Girişmen, age, s. 298.

⁴⁷² Roman Girişmen, age, s. 298; George Finlay, *Greece Under the Romans*, C. I, London, 1857, s. 316.

⁴⁷³ P. M. Sykes, age, C. I, s. 446.

Şapur haklı bir gerekçe elde etmiştir⁴⁷⁴. Ermeni kralı Tirdad'ın faaliyetlerini hazmedemeyen Şapur bu eyalette Zerdüştlerin başına Erşek'i getirerek Tirdad'a karşı kullanmaya çalıştı. Bunun akabinde Şapur hafif süvari birlikleri ile Ermenistan topraklarına girdi⁴⁷⁵. O, bununla da yetinmeyerek Dicle nehrini geçip Sincar şehrini ele geçirdi⁴⁷⁶. Şapur, Ermenistan üzerindeki Sâsânî etkisini tekrar elde etmiş ve Ermenistan'ı büyük ölçüde Roma nüfuzunun dışına itmiştir⁴⁷⁷. Şapur'un bu tavrı üzerine Romalılar, sınırları içerisindeki Arapları Sâsânî topraklarına baskınlar düzenlemeleri amacıyla harekete geçirerek onlara yağmacılık yaptırdılar⁴⁷⁸.

II. Şapur, 338 yılında Romalıların içerisinde bulunduğu bölünmüşlük ve iç karışıklıkları iyi bir fırsat olarak değerlendirmiş ve askerlerini yeni bir düzene koyarak ordusunu güçlendirmiş ve Roma'nın, Mezopotamya topraklarına yönelik askeri bir garnizon olarak kullandıkları Nusaybin şehrini almak için harekete geçmiştir⁴⁷⁹. Fakat ilginç bir şekilde burada yaşayan Romalılar İran ordularına karşı gerilla savaşlarına girerek Şapur'u yıprattılar⁴⁸⁰. Şapur iki yıl süren bir kuşatmanın ardından burada tutunamayacağını anlayınca, doğuda Kuşanların topraklarına egemen olan Akhunların yapmış oldukları baskınlardan dolayı bu kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır⁴⁸¹. Şapur'un 337 yılında Roma'ya karşı başlatmış olduğu savaşlar 350 yılında doğuda meydana gelen istilalar nedeniyle son bulmuş ve bu savaşların sonucunda önemli kazanımlar elde etmiştir⁴⁸². 341 yılında Ermenilerle yeni bir anlaşma yapan II. Şapur daha önce yakalanarak gözlerine mil çektirilen Tiran'ın oğlu Arşak'ı tahta geçirmiştir⁴⁸³. Bu adımla Ermenistan üzerindeki karışıklıkları gidererek burayı düzene koyan Şapur tekrar 346 yılında Nusaybin üzerine başarısız bir saldırı daha düzenlemiştir⁴⁸⁴. İki yıl süren bir mücadeleden sonra 348 yılında bütün Mezopotamya topraklarını işgal eden Şapur modern Sincar kentine komşu olan antik Singara kentinde

⁴⁷⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 446.

⁴⁷⁵ Parvaneh Pourshariati, age, s. 57; P. M. Sykes, age, C. I, s. 446.

⁴⁷⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 85.

⁴⁷⁷ George Rawlinson, age, s. 579.

⁴⁷⁸ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 212; P. M. Sykes, age, C. I, s. 446.

⁴⁷⁹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 446.

⁴⁸⁰ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 54; P. M. Sykes, age, C. I, s. 446.

⁴⁸¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 86.

⁴⁸² George Rawlinson, age, s. 579; Robert Browning, age, s. 189.

⁴⁸³ Parvaneh Pourshariati, age, s. 57; P. M. Sykes, age, C. I, s. 446.

⁴⁸⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 446.

Costantius'un ordusuyla karşılaştı⁴⁸⁵. Roma ordusunu bozguna uğratan Şapur'un çocuklarından bir tanesi Romalıların eline geçmiş ve işkence edilerek bu savaşta öldürülmüştür⁴⁸⁶. Costantius'un kaçarak kurtulduğu bu savaş 350 yılına kadar devam etmiş ve Şapur, Nusaybin'e karşı üçüncü ve son saldırısını düzenlemiştir⁴⁸⁷. Bu savaşta müttefiği olan Hintliler filli birliklerle kendisine yardım etmişlerdir⁴⁸⁸. Sonuçsuz kalan bu savaşların ardından kuzey doğudan Turan topluluklarının Sâsânî sınırlarına girmesi ve Roma'da meydana gelen iç savaşların neticesinde her iki taraf sekiz yıllık bir savaşızsız döneme girmiş oldular⁴⁸⁹. Sonuçsuz biten bu savaşların ardından Costantius'un İran Hristiyanlarının koruyucusu sıfatıyla kendisini tanıtmaya Şapur'un kendi ülkesinde yaşayan Hristiyanları baskı altına almasına neden olmuştur⁴⁹⁰. Şapur'un, ülkesine sürekli akınlar düzenleyerek doğu sınırlarını tehdit eden komşuları Turan kavimleri ile olan mücadelesi yedi yıl sürmüştür⁴⁹¹.

1.3.2. Sâsânîler ve Roma Arasında Ermenistan Sorunu

Şapur doğudaki faaliyetlerini sorunsuz bir şekilde devam ettirmek amacıyla Ermenistan ile ilgili problemleri gidermek için bir takım çalışmalar başlattı⁴⁹². Fakat Şapur'un doğuya hareketini bir fırsat olarak gören Ermeni Arşak, Roma imparatoruna bir elçi yollayarak yakınlaşma yoluna gitmiş ve bu durumu Sâsânî egemenliğinden çıkmak için bir fırsat olarak kullanmaya çalışmıştır⁴⁹³. Bu yakınlaşma sonucunda imparatorun kardeşi Constans ile nişanlı olan Olimpia, Constans'ın 351 yılında ölmesi ile beraber Ermeni Arşak ile evlendirildi⁴⁹⁴. Böylece Ermenistan tekrar Roma'ya yakınlaşmış oldu. Bu sırada doğu harekâtını devam ettiren Şapur en son olarak Akhun, Hionit, Kidara ve Kuşan topluluklarından oluşan bir ordunun üzerine sefere çıkarak, 353 yılından 358 yılına kadar sürecek olan bu savaşların akabinde başlarında **Grombiat**

⁴⁸⁵ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; Martin Sicker, age, s. 185; P. M. Sykes, age, C. I, s. 446, 447; Raymond Furon, age, s. 97; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 55.

⁴⁸⁶ P. M. Sykes, age, C. I, s. 447.

⁴⁸⁷ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; P. M. Sykes, age, C. I, s. 447.

⁴⁸⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 447.

⁴⁸⁹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 447.

⁴⁹⁰ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 304; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; P. M. Sykes, age, C. I, s. 447, 448.

⁴⁹¹ Robert Browning, age, s. 189; P. M. Sykes, age, C. I, s. 448.

⁴⁹² P. M. Sykes, age, C. I, s. 449.

⁴⁹³ P. M. Sykes, age, C. I, s. 449.

⁴⁹⁴ Robert Browning, age, s. 194; P. M. Sykes, age, C. I, s. 449.

(Gurumbat) adında bir hakanın bulunduğu Akhun ordusunu yenerek onları itaat altına aldı⁴⁹⁵. Bu başarıdan sonra Akhunlarla anlaşma yapan Şapur onlarla ittifak kurarak Roma üzerine düzenlemiş olduğu seferlere Akhunları da beraberinde götürmüştür⁴⁹⁶.

359 yılında Roma'nın Ermenistan'ı tekrar Sâsânî devletinden koparması ve ana müttefiki haline getirmesi Sâsânî ve Roma savaşlarının tekrar başlamasına sebep olmuştur⁴⁹⁷. Akhunları itaat altına almak için uzun bir zaman harcayan Şapur daha sonra Roma topraklarına yönelerek Nusaybin'i kuşatmadan doğruca **Amida**⁴⁹⁸ üzerine yürümüştür⁴⁹⁹. Şapur müttefikleri olan Ermeni, Arap, Alban, Gilan, Saka ve Kionitlerden oluşmuş büyük bir ordu ile Roma topraklarına girmiştir⁵⁰⁰. Asıl hedefi Suriye topraklarını ele geçirmektir, ancak Fırat nehrinin taşması ve azgın sellerin oluşturduğu tehlike Şapur'un Fırat'ı aşmasını imkânsız hale getirince yönünü kuzey doğuya çevirerek Amida'ya yönelmiştir⁵⁰¹. Burada, Roma ordusuyla karşılaşan Şapur, 362 yılında müttefikleri olan Akhunlarla beraber Rumları büyük bir bozguna uğratarak Amida (Diyarbakır) ve Nusaybin'i ele geçirmiştir⁵⁰². Amida, Tigris (Dicle) nehrinin doğu tarafında kurulmuş geniş bir alanı kaplayan büyük surlara sahip aşılması zor bir kentti. Bu kent sekiz bin kişilik büyük bir muhafız birliği tarafından korunmaktaydı⁵⁰³. Şehir surlarına yapılan ilk akında Şapur'un müttefiki olan Akhun hükümdarının oğlu öldürülmüştür⁵⁰⁴. Şapur'un Amida surlarına yönelik ardı ardına düzenlemiş olduğu akınlar Amida'nın ele geçmesiyle sonuçlanmış ve buradan önemli miktarda ganimet elde etmiştir⁵⁰⁵. Burayı bin bir güçlkle ele geçiren Şapur kayıplarının çokluğundan dolayı sinirlenmiş ve ele geçirdiği komutanların birçoğunu çarpiha germiş, diğerlerini

⁴⁹⁵ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. 1v.

⁴⁹⁶ Roman Girişmen, age, s. 297, P. M. Sykes, age, C. I, s. 449; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 832.

⁴⁹⁷ George Rawlinson, age, s. 579.

⁴⁹⁸ Amida, günümüz Diyarbakır şehrinin bazı kısımlarını içerisine alan eski bir antik kenttir. (P. M. Sykes, age, C. I, s. 449, 450); Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55.

⁴⁹⁹ Robert Browning, age, s. 189; P. M. Sykes, age, C. I, s. 450.

⁵⁰⁰ Brent D. Shaw, "War and Violence", *Late Antiquity: a Guide to the Postclassical Worlds*, (Edt. Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar), Harvard University Press, 1999, s. 136; İnyetullah Rıza, *İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan*, Tahrân, 1376, s. 9.

⁵⁰¹ Martin Sicker, age, s. 186; P. M. Sykes, age, C. I, s. 450; W. Seston, agm, s. 189.

⁵⁰² M. Cevad Meşkur, age, s. 86; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; Roman Girişmen, age, s. 297; Gene R. Gartwhite, age, s. 102; İnyetullah Rıza, age, s. 10.

⁵⁰³ P. M. Sykes, age, C. I, s. 450; Ayrıca Amida şehri için ayrıntılı bilgi olarak bkz. Abdulhalik Bakır, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) ile İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", *T. C. Diyarbakır Valiliği I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848.

⁵⁰⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 450.

⁵⁰⁵ George Rawlinson, age, s. 580.

ise köle olarak satmış ve bu şehri yerle bir etmiştir⁵⁰⁶. Amida'nın düşmesi ile beraber Şapur bir yıl sonra yani 360 yılında etraftaki Bezabde (Cizre), Singara, Virta gibi Mezopotamya'nın en uç bölgelerinde yer alan Roma kentlerini ele geçirmiştir⁵⁰⁷. Bu savaşlar sırasında Şapur'un doğuda kazanmış olduğu Akhun ve Kidaralı müttefiklerinin büyük yardımları olmuştur⁵⁰⁸. Roma imparatoru II. Costantinus ise yeğeni Julianus'un korkusundan ülkeyi terk ederek Şapur'un üzerine yürüme cesaretini gösterememiştir. Bundan dolayı Şapur, bu savaş sırasında çok rahat hareket etmiştir⁵⁰⁹. Bunun üzerine Costantinus Ermeni kralı Arşak'a değerli hediyelerle beraber bir elçilik heyeti göndererek Roma'ya bağlılıklarının devamını sağlamaya çalışmış ve Bezabde'yi (Cizre) Sâsânîlerin elinden almak için başarısız bir saldırı düzenlemiştir⁵¹⁰. Bu savaştan sonra imparator II. Costantinus 361 yılında ölmüş ve yerine **Julianus** geçmiştir⁵¹¹.

Julianus tahta çıktıktan sonra Roma'nın resmi olarak kabul etmiş olduğu Hıristiyanlık öğretisini tekrar yürürlükten kaldırarak, Roma inancını paganizme döndürmeye çalışmıştır⁵¹². Julianus, 363 yılında Sâsânîleri ele geçirmiş oldukları kuzey Mezopotmaya topraklarından çıkarmak için mücadele ederken bu savaşlardan birisinde Sâsânî orduları tarafından ordusu imha edilerek öldürülmüştür⁵¹³. Roma tahtına oturmadan önce çıkmış olduğu Galya seferlerinden başarı ile dönen ve ülkesindeki iç ayaklanmaların önüne geçerek tahtını sağlamlaştıran Julianus Sâsânî üzerine yürüme kararı almıştı⁵¹⁴. Bunun için harekât merkezini Antakya'ya kaydıran Julianus Sâsânî ülkesine yönelik ağır bir saldırı için çalışmalarını hızlandırır⁵¹⁵. II. Şapur'un kendilerine yönelik katliamlarından dolayı kendisinden nefret eden Araplarla ittifak kuran Julianus onların Sâsânî başkenti Ctesiphon'a kadar akınlarda bulunmalarını sağlamıştır⁵¹⁶.

⁵⁰⁶ James Baillie Fraser, *Mesopotamia and Assyria: From the Earliest ages to the Present Time*, New York, 1842, s. 197; P. M. Sykes, age, C. I, s. 451.

⁵⁰⁷ George Rawlinson, age, s. 580; James Baillie Fraser, age, s. 181; P. M. Sykes, age, C. I, s. 451; Robert Browning, age, s. 189.

⁵⁰⁸ Roman Girişmen, age, s. 297; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. lv.

⁵⁰⁹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 451.

⁵¹⁰ P. M. Sykes, age, C. I, s. 451.

⁵¹¹ Robert Browning, age, s. 189; P. M. Sykes, age, C. I, s. 451.

⁵¹² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 213; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; P. M. Sykes, age, C. I, s. 450, 451; Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 68, 69; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 60.

⁵¹³ Raymond Furon, age, s. 97; M. Cevad Meşkur, age, s. 86; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284-1081*, California, 1995, s. 10; Josef Wiesehöfer, agm, s. 60; Peter Wilcox, age, s. 4; H. Masse, agm, s. 169.

⁵¹⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 451; Cyril A. Mango, age, s. 30.

⁵¹⁵ Robert Browning, age, s. 190; P. M. Sykes, age, C. I, s. 452.

⁵¹⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198.

Julianus Ermenistan üzerine yaptığı saldırıda ise Hazar Türklerinin desteğini görmüştür⁵¹⁷. Kendisini, Partlar döneminde Ctesiphon'u işgal eden Marcus Aurelios olarak gören Julianus, geçmişte Trajan'ın yaptığı gibi bu kenti tekrar ele geçirerek Sâsânî devletini yıkmanın hesaplarını yapmaktaydı⁵¹⁸. Yüz binden fazla bir muharip güçle 363 yılının Mart ayı başlarında Sâsânî üzerine harekete geçen Julianus, Fırat'ı geçerek Carrhae (Karha) şehrine yürüdü⁵¹⁹. Julianus, Sâsânî devletine hissettirmeden Fırat üzerinde bir filo oluşturarak bu filo ile Fırat nehrinin kenarında olan Sâsânî devletinin kalbine doğru inmeyi planladı⁵²⁰. Fırat üzerinde 1100 adet gemiden oluşturmuş olduğu filo ile Sâsânî başkenti Tisfun üzerine yürüyen Julianus'un bu harekâtına ünlü Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus'da canlı bir tanık olarak katılmıştır⁵²¹. Julianus ordusuyla Fırat üzerinde ilerleyerek çok sıkı bir şekilde korunan Piruzşapur'a vardı⁵²². Burada güçlü bir fırtınaya yakalanan imparator yine de kararından vazgeçmeyerek hareketli yüksek kuleler inşa ettirmek suretiyle Piruzşapur'u ele geçirmeye çalıştı⁵²³. Uzun uğraşlardan sonra burayı ele geçiren Julianus başkent Medain'in büyük kentlerinden olan Seleukeia'nın kuzeyinde dağınık kasabalar halinde bulunan ve Coche adı verilen bölgeye ulaştı⁵²⁴. Burada Julianus, Sâsânîlerin Fırat ve Dicle Nehrini birleştirmek için açmış oldukları **kanat mulka** (kraliyet kanalı) adlı yapay kanalı kullanarak Dicle Nehrine geçmeyi ve böylece Ctesiphon'u işgal etmeyi düşündü, fakat ordusundaki generalleri bu duruma karşı çıktılar⁵²⁵.

Buna rağmen komutanları, Julianus'u bu kararından vazgeçiremediler. Neticede Dicle önündeki Sâsânî savunmasını yaran imparator şehre hücum emrini verdi. Ctesiphon'a çıkan Roma ordusu burayı yağmalamaya başladı⁵²⁶. Fakat Şapur, Romalılara ait bütün gemilerin yakılması emrini verdi. Fırat ve Dicle nehrinde bulunan

⁵¹⁷ Mualla Uydu Yücel, agm, C. II, s. 446; Ali Ahmetbeyoğlu, agm, C. I, s. 525.

⁵¹⁸ Robert Browning, age, s. 190; Martin Sicker, age, s. 187.

⁵¹⁹ Timothy E. Gregory, age, s. 79; P. M. Sykes, age, C. I, s. 452.

⁵²⁰ Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 61; P. M. Sykes, age, C. I, s. 452, 453; Cyril A. Mango, age, s. 31.

⁵²¹ Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Paris, 1996, s. 207; P. M. Sykes, age, C. I, s. 453; Timothy E. Gregory, age, s. 79; Robert Browning, age, s. 206. Miladi IV. yüzyılda Antakya'da dünyaya gelen bu tarihçi 359 yılında düzenlenen Amid kuşatmasının canlı şahidi olup bu dönem hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir. Bkz. İlber Ortaylı, age, s. 15.

⁵²² P. M. Sykes, age, C. I, s. 453. Şapur'un, Julianus'un ölümüyle sonuçlanan zaferinden sonra buranın adını *Şapur'un zaferi* anlamında **Piruzşapur** olarak değiştirdiği söylenir. Bkz. Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 485.

⁵²³ Tony Jaques, "Maiozamalcha", *Dictionary of Battles and Sieges*, C. 2, Greenwood Pres, 2007, s. 618.

⁵²⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 453.

⁵²⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; Robert Browning, age, s. 200; P. M. Sykes, age, C. I, s. 453.

⁵²⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; Robert Browning, age, s. 204, 205, 206.

gemiler Sâsânî okçularının fırlattığı ateşli oklarla tutuşturularak birçoğu imha edildi⁵²⁷. Julianus'un içinden çıkılmaz bir hal alan bu saldırısına karşılık olarak kendisi, Şapur'un yapmış olduğu barış teklifini mağrurca reddetmiştir⁵²⁸. 16 Temmuz günü başlayan geri çekilme işlemi 26 Temmuz'da ordunun Samarra'ya ulaşmasına kadar sürmüş ve burada Sâsânî öncü birliklerinin takibi akabinde yapılan ani bir saldırı anında ağır yaralanarak hayatını kaybetmiştir⁵²⁹. Böylece Julianus doğrudan Sâsânî başkentine doğru yürüyerek Tisfun'u ele geçirmek ve Sâsânîleri Irak topraklarından tamamen atmak için düzenlemiş olduğu harekât sonuçsuz kalmıştır⁵³⁰. Julianus'un geri kalan askerleri Dicle nehrini kendi yapmış oldukları sallarla karşı tarafa geçerek Roma sınırına ulaşmışlardır⁵³¹. Bu yenilgi sonucunda, Diokletian'ın Roma imparatorluğuna kazandırmış olduğu büyük kazanımların hepsi yok olup gitmiştir⁵³².

Onun yerine, Costantinus dönemindeki bir savaştan önce Şapur'un hayatını kurtarmış bulunan Roma ordusundaki bir komutan olan **Jovianus**, II. Şapur'un baskısıyla ordu tarafından seçilerek Roma tahtına oturmuştur⁵³³. Ordusunu geri çekerek 363 yılında Sâsânîlerle kendileri açısından ağır şartlar içermekte olan **Dura** anlaşması adı verilen otuz yıllık bir barış anlaşması imzalamıştır⁵³⁴. Nersi'nin Romalılara bırakmış olduğu Dicle'nin kenarındaki beş büyük vilayet Romalılardan geri alınmıştır⁵³⁵. Bu anlaşma ile Nusaybin, Singara, Küçük Ermenistan Romalılardan geri alınmış ve imparator Büyük Ermenistan kralı Arşak'ı himaye etmeyeceğine dair söz vermiştir⁵³⁶. Bu anlaşma ile Roma'ya kaybedilen üstünlük ve avantajlar geri alınmış; Doğu Mezopotamya toprakları merkezi olan Nisibis ile beraber Sâsânî ülkesine geri

⁵²⁷ Warren T. Treadgold, age, s. 61; P. M. Sykes, age, C. I, s. 456; John Robinson, age, s. 121.

⁵²⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 456.

⁵²⁹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; P. M. Sykes, age, C. I, s. 456, 457; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 11; John Robinson, age, s. 121.

⁵³⁰ Roman Girişmen, age, s. 297; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 304; Timothy E. Gregory, age, s. 79; Robert Browning, age, s. 214; Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 76; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 212; Gene R. Gartwhite, age, s. 102; Martin Sicker, age, s. 187; W. Seston, agm, s. 189.

⁵³¹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 457.

⁵³² Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 62vd; P. M. Sykes, age, C. I, s. 457.

⁵³³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.198; İbnü'l-Belhi, age, s. 72; Josef Wiesehöfer, agm, s. 60.

⁵³⁴ George Rawlinson, age, s. 580; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; Martin Sicker, age, s. 189; Gene R. Gartwhite, age, s. 102; James Baillie Fraser, age, s. 181; Raymond Furon, age, s. 97.

⁵³⁵ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 304; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; P. M. Sykes, age, C. I, s. 457; George Rawlinson, age, s. 580.

⁵³⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 214; M. Cevad Meşkür, age, s. 86; P. M. Sykes, age, C. I, s. 457.

dönmüştür⁵³⁷. Bunun neticesinde Ermenistan toprakları askeri bir çıkarma ile ele geçirilerek burası Sâsânî devletine bağlı Kuşan eyaleti gibi bir eyalet haline getirilmiştir⁵³⁸. Sâsânî devletinin Roma'ya tattırmış olduğu bu yenilgi Roma'nın iki yüz yıl boyunca Avrupa ve Ortadoğu'da elde etmiş olduğu merkezi gücün yıkılmasına sebep olmuştur⁵³⁹. Bu sırada 364 yılında Roma tahtına oturan Valentinian ülkesini doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırmış ve ülkesinin doğu kısmına Valens'i atamıştır⁵⁴⁰. 370 yılında Roma'nın Dük Terentius'u on iki büyük lejyonun başında İberia'ya yollayarak Gürcistan'ın kuzeni ile beraber kendisi arasında ikiye bölüştürülmesini kendilerinden izinsiz yapılan bir anlaşma olarak telakki eden Şapur'un buna tepki vermesiyle beraber tekrar Sâsânî Roma savaşı kaçınılmaz bir hale gelmiştir⁵⁴¹. Şapur'un kendi döneminin bu üçüncü periyodunda Roma ile yaptığı üçüncü ve son savaşın ana sebebini İber, Alban ve Ermenistan problemi oluşturmaktaydı⁵⁴². II. Şapur, 371 yılının bahar ayında Roma sınırını geçerek, Vagabanta adı verilen bölgeye saldırdı⁵⁴³. Sâsânîlerle yapılan anlaşmalarının bozulmasını istemeyen Romalılar savunmada kalarak sadece Sâsânî ordusunu geri püskürtmekle yetinerek birkaç sene sürecek sonuçsuz bir savunma savaşının içine girdiler⁵⁴⁴. 376 yılına kadar devam eden bu savaşlar sonuçsuz kalınca en son olarak bir barış antlaşması ile sona ermiştir⁵⁴⁵. Yapılan bu anlaşmanın Sâsânî açısından en zayıf noktası İberia ve Ermenistan'ın dini açıdan Roma'ya bağlı olması şartının kabulüydü⁵⁴⁶. Bununla beraber Roma ordusu Kafkasya üzerindeki İber ve Alban topraklarından çekilerek buradaki askeri varlığını yitirmiştir. Böylece Nersi döneminde Romalılara kaybedilen siyasi üstünlük Şapur'un gayretleri sonucu tekrar Sâsânîlerin eline geçmiştir⁵⁴⁷. Bu son hamle ve Şapur'un bu hamleyi başarılı bir şekilde etkisiz hale getirmesi kendisinin Büyük İskender'den sonra, Büyük Şapur olarak

⁵³⁷ Timothy E. Gregory, age, s. 82; George Rawlinson, age, s. 580; P. M. Sykes, age, C. I, s. 457; James Baillie Fraser, age, s. 185.

⁵³⁸ Roman Girişmen, age, s. 297; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55.

⁵³⁹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 458.

⁵⁴⁰ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55.

⁵⁴¹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 459.

⁵⁴² George Rawlinson, age, s. 580.

⁵⁴³ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, (Trs. C. D. Yonge), London, 2009, s. 503, 504; John Curran, "From Jovian to Theodosius", *The Cambridge Ancient History; The Late Empire, A.D. 337–425*, (Edts. Averil Cameron, Peter Garnsey,), Cambridge, 1998, s. 92.

⁵⁴⁴ P. M. Sykes, age, C. I, s. 459.

⁵⁴⁵ Ammianus Marcellinus, age, s. 504; Michael H. Dodgeon-Samuel N.C. Lieu, age, s. 25; P. M. Sykes, age, C. I, s. 460.

⁵⁴⁶ P. M. Sykes, age, C. I, s. 460.

⁵⁴⁷ Kaveh Farrokhi, age, s. 201 vd.

adlandırılmasına vesile olmuştur⁵⁴⁸. Bunun yanında Şapur'un Romalılarla savaşını fırsat bilen Akhunlar 370 yılında Sâsânîlerin ekonomik müttefikleri olan Soğdiana topraklarını işgal ettiler ve 375 yılına kadar buradaki egemenliklerini oturtular⁵⁴⁹. II. Şapur 379 yılında yetmiş yıllık saltanatından sonra halefi olan **II. Erdeşîr**'e güçlü bir devlet bırakmıştır⁵⁵⁰. II. Şapur güçlü fiziği, cesaretli yapısı ile beraber kendisini halkına adanmış bir hükümdar olmakla beraber atası Nersi'nin Roma'ya kaptırmış olduğu üstünlüğü uzun süren savaşların sonunda elde ettikten sonra hayata veda etmiştir⁵⁵¹.

1.4. Sâsânî Devletin Duraklama Dönemi

II. Şapur'un ölümünden sonra 126 senelik zaman diliminde başa geçen Sâsânî hükümdarları genel olarak sakin tabiatlı ve sadece var olan devlet yapısını korumayı amaçlayan kimselerden oluşmaktadır⁵⁵². Bundan dolayı Sâsânî devletin genişlemesi açısından durgun bir döneme girilmiş ve Roma savaşları tamamen durmuş bu yüz yirmi altı yıllık dönem içerisinde sadece iki defa ufak çaplı bir savaş yaşanmıştır⁵⁵³. Sâsânîlerin II. Şapur'dan sonra başlayan duraklama döneminde Romayla ile yapılan savaşlar yerini Akhunlarla yapılan savaşlara bırakmıştır⁵⁵⁴. Akhunların güçlü bir yapı olarak ortaya çıkması ve Maverâünnehir ile Horasan bölgesine egemenlik alanlarını yaymak istemeleri Sâsânî devletin doğu ticaret yolları üzerindeki ekonomik çıkarlarını tehlikeye soktuğundan dış politikasındaki batıya açılma hedefini askıya alarak doğuya yönelmiş ve ticaret yolları üzerindeki egemenliğini Akhun tehlikesinden kurtarmaya çalışmıştır⁵⁵⁵. Erdeşîr, Şapur'un kardeşi olup yaşlı bir kimseydi. Bu hükümdarın dönemi kendisinden önceki döneme göre daha sakin ve barış ortamı içerisinde geçmiştir⁵⁵⁶. Bazı tarihçilere göre iyi huylu ve adil bir kişiliğe sahip olup, insanlar üzerindeki birçok vergiyi hafifletmiş ve bu nedenle ona *güzel işler yapan Erdeşîr* anlamına gelen

⁵⁴⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 457.

⁵⁴⁹ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 832.

⁵⁵⁰ Parvaneh Pourshariati, age, s. 57; M. Cevad Meşkür, age, s. 86; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 55; Gene R. Gartwhite, age, s. 103; John Robinson, age, s. 121.

⁵⁵¹ A. Rafi Hakikat, age, s. 61; P. M. Sykes, age, C. I, s. 460.

⁵⁵² Kaveh Farrokh, age, s. 208; George Rawlinson, age, s. 581.

⁵⁵³ George Rawlinson, age, s. 581.

⁵⁵⁴ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 304; George Rawlinson, age, s. 581; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 832; Gene R. Gartwhite, age, s. 103.

⁵⁵⁵ George Rawlinson, age, s. 581; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. iv.

⁵⁵⁶ John Robinson, age, s. 121; George Rawlinson, age, s. 580.

Artahşir kerfek kertar lakabı takılmıştır⁵⁵⁷. Fakat bazı tarihçiler ise onun kan dökücü ve kötü huylu bir insan olduğunu halka kaba davrandığını ve Sâsânî soylularından bazılarını haksızlıkla idam ettirdiğini bundan dolayı Sâsânî soyluları tarafından tahttan indirildiğini rivayet ederler⁵⁵⁸. II. Erdeşîr döneminde Sâsânî hanedanı ile Sâsânî soyluları arasında sürtüşme baş göstermiştir. Bu dönemde ülkedeki diğer hanedanlar oldukça güçlenmişler ve Sâsânî tahtını etki altına alacak derecede büyük bir güce ulaşmışlardır. II. Erdeşîr Sâsânî soylularının bu nüfuzunu kırarak onları zayıflatmak istemiştir. Fakat Sâsânî din adamlarının soylu sınıfı lehine tavır takınmaları sonucu II. Erdeşîr bu sürtüşmeden zararlı çıkmıştır⁵⁵⁹.

Sonuç olarak Erdeşîr dört yıllık bir saltanattan sonra azledilerek tahttan indirilmiştir⁵⁶⁰. Sâsânî soylularının güçlerini ve nüfuzlarını arttırmaları bu dönemden başlayarak bundan sonraki iki hükümdar döneminde de güçlenerek devam etmiş ve Sâsânî tahtı üzerinde söz sahibi olmalarına sebep olmuştur⁵⁶¹. Erdeşîr iktidarı döneminde Ermenistan'ı kendi içinde serbest bırakarak onlara karşı ılımlı bir politika izlemiştir⁵⁶². Fakat Erdeşîr'in bu tutumunu istismar eden Ermeniler ülkelerinde konuşlanmış Sâsânî birliklerine karşı katliam yaparak bağımsızlıklarını ilan ettiler ve bu da yeni bir sürtüşmenin başlangıcını teşkil etti⁵⁶³. Bu sürtüşmelerin devam ettiği dönemde Erdeşîr tahttan indirilmiş ve yerine 383 yılında kardeşi **III. Şapur** tahta çıkmıştır⁵⁶⁴. Bu hükümdarın döneminde Ermenistan tekrar Sâsânî ve Roma arasında problem haline gelmiştir⁵⁶⁵. Ermenistan sorunu 386 yılında Sâsânî ve Roma arasında savaş yapılmadan halledilerek iki ülke arasında paylaşılmış, ülkenin doğu ve güney kısmı Sâsânîlere bırakılmış ve batı kısmı ise Romalıların eline geçmiştir⁵⁶⁶. Romalılar, Ermenistan'ın Sâsânî nüfuzu altında olan bölgelerini **Parsemania** olarak tanımlamışlardır⁵⁶⁷. Bu dönemdeki diğer önemli bir sorun Avrupa Hunlarının Kafkasları aşarak Ermenistan, Kapadokya ve kuzey Suriye topraklarına kadar akınlar

⁵⁵⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 86; George Rawlinson, age, s. 581.

⁵⁵⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.199; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 217; İbnü'l-Belhi, age, s. 74.

⁵⁵⁹ Roman Girişmen, age, s. 299.

⁵⁶⁰ Sir John Malcolm, age, V. I, s. 88, 89; Raymond Furon, age, s. 97.

⁵⁶¹ Roman Girişmen, age, s. 299.

⁵⁶² George Rawlinson, age, s. 582.

⁵⁶³ George Rawlinson, age, s. 582; Gene R. Gartwhite, age, s. 103.

⁵⁶⁴ Raymond Furon, age, s. 97; George Rawlinson, age, s. 582.

⁵⁶⁵ Kaveh Farrokh, age, s. 208.

⁵⁶⁶ Roman Girişmen, age, s. 299; M. Cevad Meşkür, age, s. 87; George Rawlinson, age, s. 582.

⁵⁶⁷ Aleksandr A Vasiliev, age, C. I, s. 313; Roman Girişmen, age, s. 299; George Rawlinson, age, s. 582.

düzenlemeleri idi⁵⁶⁸. Bu hükümdar döneminde 385 yılında Romayla yapılan bir anlaşma ile Kafkaslar üzerinde önemli geçitler üzerine kurulan istihkâmlar Sâsânîler tarafından korunacak ve bunun karşılığında Romalılar Sâsânî devletine her yıl bu sınır muhafızlığı karşılığında belirli bir miktar para ödeyecekti⁵⁶⁹. Genç yaşta Sâsânî tahtına oturmuş olan bu hükümdar otağında dinlenirken bir suikast sonucu öldürülmüştür⁵⁷⁰.

Şapur'un öldürülmesinin ardından 388 yılında kardeşi **IV. Behram** Sâsânî tahtına oturdu⁵⁷¹. Bu kişi babasının hükümdarlığı döneminde Kirman eyaletinde vali olduğu için kendisine *Kirmanşah* lakabı takılmıştı⁵⁷². Bu hükümdarın saltanatı döneminde 395 yılında Roma imparatorluğu doğu ve batı diye ikiye ayrılmıştır. İmparator Theodosius'un hükümdarlığı döneminde gerçekleşen bu olaydan sonra Doğu Roma imparatorluğu Bizans olarak adlandırılmaya başlanmış ve bu ülkenin merkezi ise o dönemlerde Konstantin olarak adlandırılan İstanbul olmuştur⁵⁷³. IV. Behram döneminin önemli olaylarından bir tanesi ise Doğu Anadolu ve Mezopotamya topraklarının Kafkas Hunlarının istilasına uğramasıydı. IV. Behram Sâsânî başkentine yaklaşan Hun akınlarını durdurmak için bunlarla şiddetli bir mücadeleye girmiştir⁵⁷⁴. IV. Behram on bir yıllık saltanatından sonra 399 yılında kendi askerleri tarafından öldürülünce yerine III. Şapur'un oğlu **I. Yazdicürd** geçmiştir⁵⁷⁵. Bu hükümdar ülkesindeki Hristiyan ve Yahudileri koruyup kolladığı için Sâsânî din adamları tarafından *günahkâr* anlamında **Yazdgard-ı badhahgar** (bezehger) şeklinde adlandırılmıştır⁵⁷⁶. Bazı tarihçiler ise onun kötü huylu, zevk ve işrete düşkün, cimri birisi olmasından dolayı Farısların ona **bezehger** ve Arapların ise **esîm** lakabını verdiklerini ileri sürmektedirler⁵⁷⁷. Bu hükümdar kendi döneminde Sâsânî ülkesindeki

⁵⁶⁸ Roman Girişmen, age, s. 300.

⁵⁶⁹ Roman Girişmen, age, s. 300.

⁵⁷⁰ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 217; İbnü'l-Belhi, age, s. 74; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 88, 89.

⁵⁷¹ Raymond Furon, age, s. 97; George Rawlinson, age, s. 582. Behram'ın III. Şapur'un oğlu olduğunu söyleyen kaynaklar da vardır. Bkz. Gene R. Gartwhite, age, s. 103; John Robinson, age, s. 121.

⁵⁷² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 217; İbnü'l-Belhi, age, s. 74; George Rawlinson, age, s. 582; M. Cevad Meşkür, age, s. 87; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 89; Nesrin Servetian, age, s. 936, 937, 939.

⁵⁷³ M. Cevad Meşkür, age, s. 87; W. Seston, age, s. 188.

⁵⁷⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", *Türkler Dergisi*, C. I, s. 524.

⁵⁷⁵ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 217; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56; George Rawlinson, age, s. 582; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 304; Gene R. Gartwhite, age, s. 103.

⁵⁷⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 87; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 89; Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 96; George Rawlinson, age, s. 583.

⁵⁷⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 199; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 217; İbnü'l-Belhi, age, s. 75. Diğer taraftan Bizans ve batılı tarihçiler I. Yazdicürd hakkında çok olumlu görüşler belirtmişlerdir. Bkz. John Robinson, age, s. 121.

diğer hanedanların nüfuzlarını kırarak onları zayıflatmak için çalışmıştır⁵⁷⁸. Bu dönem Bizans'ın zayıfladığı ve eski gücünü yitirmeye başladığı bir döneme rastlamasına rağmen Yezdicürd etkili bir dış politika izlemeyi düşünmeyerek sınırlarını Bizans aleyhine genişletme çabası içerisine girmemiştir⁵⁷⁹. Bu hükümdar iktidarı döneminde siyasi konulardan çok ülkesindeki dini konularla ilgilenmiştir⁵⁸⁰. Kendi döneminde Hristiyanların Sâsânî topraklarındaki faaliyetlerine serbestlik getirerek Sâsânî başkenti Ctesiphon'un büyük kentlerinden birisi olan Seleukeia'da büyük bir konsül toplayarak onların burada bir piskoposluk okulu kurmalarına izin vermiş ve Hristiyanlar I. Yezdicürd'ün sağlığına dualar okuyarak bu okulun açılışını yapmışlardır⁵⁸¹.

Yezdicürd'ün Hristiyanlara kendi ülkesinde tanımış olduğu dinsel özgürlüğün kıymetini bilmemişler ve ateşgedelerden bazılarını tahrip edip tapınaklarda görevli Zerdüşî din adamlarından bazılarını öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Yezdicürd Hristiyanlara yönelik tavrını değiştirerek onları kovuşturma yoluna gitmiştir⁵⁸². Bu arada Sâsânî devleti ile Akhun devletinin arasının bozulması I. Yezdicürd dönemine rastlamaktadır⁵⁸³. II. Şapur döneminde Akhunlarla kurulan ittifak, onların Kuşanların bulundukları sahayı ele geçirerek bir yandan İran sahasına diğer yandan da Hint sahasına doğru ilerleyerek genişlemeye dayalı siyasetleri üzerine sona ermiştir⁵⁸⁴. I. Yezdicürd 420 yılında atını kendi elleriyle eyerlemek isterken atın kendisine çifte atması sonucu hayata veda etmiştir⁵⁸⁵. Ölümünden sonra iki oğlu Behram ve Hüsrev (Kesri) arasında taht kavgası meydana gelmiştir⁵⁸⁶. Yezdicürd'ün tayin etmiş olduğu yasal varisi Behram Gûr idi ve bu hükümdar Arapların içinde yetişmekle beraber 420 ile

⁵⁷⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 75.

⁵⁷⁹ George Rawlinson, age, s. 582.

⁵⁸⁰ George Rawlinson, age, s. 582.

⁵⁸¹ Roman Girişmen, age, s. 299; M. Cevad Meşkür, age, s. 88; Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 97; Gene R. Gartwhite, age, s. 103, 104, 105; Hükümdarlığı döneminde Bizans imparatoru Arcadius veliahdı olan oğlu Theodosius'u, Yezdicürd'e emanet ederek onun himayesine verdiği söylenmektedir. Theodosius'u himayesine alan Yezdicürd'ün onun iyi yetişmesi için Antiokos adında bir hocayı görevlendirdiği söylenir. Bkz. M. Cevad Meşkür, age, s. 88; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 90; Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London, 1996, s. 153. Arap ve İran tarihçileri II. Theodosius'un Yezdicürd'ün himayesinde büyüdüğü konusunun doğruluğunda hemfikir iken batılı tarihçiler bunun bir uydurma hikâyeye dayandığını iddia etmektedirler. Bkz. George Rawlinson, age, s. 583; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 304, 305; Yezdicürd'ün himayesinde büyüyen Theodosius'un babasının ölümünden sonra Yezdicürd'ün yardımıyla Bizans tahtına oturduğu söylenir. Bkz. Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 96; John Robinson, age, s. 121; Nina Garsoian, agm, V. 3, s. 578.

⁵⁸² George Rawlinson, age, s. 583; Roman Girişmen, age, s. 299; M. Cevad Meşkür, age, s. 88.

⁵⁸³ Roman Girişmen, age, s. 300.

⁵⁸⁴ Roman Girişmen, age, s. 300.

⁵⁸⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.199; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 218; İbnü'l-Belhi, age, s. 75; George Rawlinson, age, s. 583; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 89.

⁵⁸⁶ Roman Girişmen, age, s. 300.

440 yılları arasında Sâsânî devletini yönetmiştir⁵⁸⁷. Fakat bu iki oğlundan biri olan Behram ilk etapta tahta çıkmak için bazı engellerle karşılaşmış ve Hire Araplarının yardımıyla Sâsânî tahtına geçebilmiştir⁵⁸⁸. Bu hükümdar avcılığa olan hevesinden ve yaban eşiği avına olan düşkünlüğünden dolayı *yaban eşiği* anlamına gelen **gûr** lakabı kendisine takılarak **Behram Gûr** diye adlandırılmıştır⁵⁸⁹. Yezdicürd, oğlu Behram'ı Hire Araplarının reisi Numan'ın yanına yetiştirmesi için vermişti⁵⁹⁰. **Hire**, Arami dilinde *çadırlar* anlamına gelmekle beraber, Hire şehri **Ben-i Lahmî** Araplarının ikamet etmiş oldukları bugünkü Necef şehrinin güneyinde Fırat nehrinin kıyısında bulunan bir şehirdi ve onların yaşamış oldukları toprakların merkeziydi⁵⁹¹. Ben-i Lahmî Arapları Hire ve Şam arasındaki topraklar üzerinde yaşıyorlardı ve başlarındaki reisleri Sâsânî hükümdarları tarafından tayin edilmekteydi⁵⁹². Sâsânî hükümdarları Hire şehrinde hükümdar adayı şehzadelerin yetiştirmesi ve barınması amacıyla buraya **hurang** ve **sedir** adı verilen iki saray yaptırmışlardı⁵⁹³. Behram Hire'de ikamet ettiği dönemlerde bu saraylarda ikamet etmekteydi. Yezdicürd'ün ölümünden sonra Beram'ın tahta çıkması konusunda Sâsânî soyluları arasında anlaşmazlık çıkmıştır⁵⁹⁴. Sâsânî soylularından bazıları ve din adamlarının tamamı Behram'ın Arap kültürü ile yetiştirmiş olduğunu bahane ederek onun hükümdar olmasına karşı çıkmışlardır⁵⁹⁵. Sâsânî soyluları toplanarak hanedan mensuplarından Hüsrev adında birisini tahta oturtular ve Behram'ı ve onun soyundan gelebilecek herkesi Sâsânî tahtından mahrum bırakacak kanunlar ihdas ettiler⁵⁹⁶. Behram Gûr, Münzir idaresinde Lahmî Araplarından oluşmuş barbar bir ordu ile Sâsânî başkenti Tisfun'u kuşatarak, Sâsânî soylularını, Sâsânî tahtını yönetecek

⁵⁸⁷ George Rawlinson, age, s. 583; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.199; Gene R. Gartwhite, age, s. 103.

⁵⁸⁸ Roman Girişmen, age, s. 300; Gene R. Gartwhite, age, s. 103.

⁵⁸⁹ M. Cevad Meşkur, age, s. 88; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 91; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 223; Gene R. Gartwhite, age, s. 103.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 75, 76; M. Cevad Meşkur, age, s. 88; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.199; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 485; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 90; C. E. Bosworth, agm, V. 3, s. 598.

⁵⁹¹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 255; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükut*, Tahran, 1378, s. 31; M. Cevad Meşkur, age, s. 88; Roman Girişmen, age, s. 300; Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 201; C. E. Bosworth, agm, V. 3, s. 596; Abdulhalik Bakır, "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hire", *Fırat Üniversitesi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri, Elazığ 29-31 Mayıs 2009, Bildiriler*, Elazığ, 2011, s. 30, 31.

⁵⁹² M. Cevad Meşkur, age, s. 88; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 31; C. E. Bosworth, agm, V. 3, s. 596; J. Howard Johnston, age, s. 189; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 536.

⁵⁹³ M. Cevad Meşkur, age, s. 88; C. E. Bosworth, agm, V. 3, s. 598; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 219; İrfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 1, Harvard University Press, 1995, s. 74

⁵⁹⁴ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 91.

⁵⁹⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.199; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 224; İbnü'l-Belhi, age, s. 76.

⁵⁹⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 224; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 91.

liyakate sahip olmayan Hüsrev'i (Kesri) indirtip yerine Behram'ı geçirmeye zorladılar⁵⁹⁷. Sâsânî soyluları ve Hüsrev; Ctesiphon'u muhasara eden Behram ve Lahmî Arapları ile başa çıkamayacaklarını anlayınca yönetimi Behram Gûr'a devrettiler⁵⁹⁸. Behram tahta oturduktan sonraki ilk yıllarında ülkesinin işlerini kardeşi Nersi'ye bırakıp eğlence ve av merasimleri ile ilgilenmeye başlayıp ülke sorunlarına karşı kayıtsız kalmıştır⁵⁹⁹.

1.4.1. Sâsânî Devletin Doğu Politikası ve Akhunlarla İlişkiler

Behram Gur döneminde Bizansla daha önce tesis edilmiş olan iyi ilişkiler 420 yılında tekrar bozulmuştur⁶⁰⁰. Behram Gur döneminin başlıca problemleri doğuda Akhunlar ve batıda ise Bizanslılar teşkil etmiş; fakat Akhunlar karşısında kazandığı başarının aynısını Bizanslılara karşı gösterememiştir⁶⁰¹. Sâsânîlerin ülkesinde yaşayan Hristiyanları ülkesinde karışıklık çıkarmak ve Bizans ülkesi lehine casusluk yapmak suçlamasıyla sürgün etmesi Bizans'ın tepkisine neden olmuştur⁶⁰². Behram ve Theodosius arasındaki bu sürtüşme daha sonra bir savaşa dönüşmüştür⁶⁰³. Behram Gur ve generali Mihr Nersi ordularıyla beraber Bizans topraklarına girerek Erzenrum'a kadar ilerlediler. 422 yılında Behram Gur ile Bizans ordusu komutanı Procopius arasında bir barış anlaşması imzalanarak Sâsânîler ve Bizans arasındaki pürüzler giderilerek iki ülke arasında yüz yıllık bir saldırmazlık anlaşması imzaladılar⁶⁰⁴. Her iki ülkede yaşayan azınlıkların dinlerini özgür bir şekilde yaşamaları noktasında anlaşma imzalayarak Bizans sınırını güvence altına almış oldular⁶⁰⁵. Behram Gûr kendi döneminde Sâsânî ülkesindeki Hristiyan kilisesini Sâsânî devletin himayesine alarak bu kiliseyi müstakil bir hale getirerek Bizans nüfuzundan kurtarmaya çalışmıştır⁶⁰⁶. Bu anlaşmanın üzerinden kısa bir zaman sonra Sâsânî ülkesine bağlı olan Ermeni kralı

⁵⁹⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 224; İbnü'l-Belhi, age, s. 77.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 76 vd; M. Cevad Meşkür, age, s. 88; Gene R. Gartwhite, age, s. 103.

⁵⁹⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.200.

⁶⁰⁰ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 305; John Robinson, age, s. 122.

⁶⁰¹ Roman Girişmen, age, s. 300.

⁶⁰² M. Cevad Meşkür, age, s. 89.

⁶⁰³ Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 90; George Rawlinson, age, s. 583; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 499.

⁶⁰⁴ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56; M. Cevad Meşkür, age, s. 89; George Rawlinson, age, s. 583; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 305.

⁶⁰⁵ H. G. Wells, age, C. II, s. 50; George Rawlinson, age, s. 583; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56; Roman Girişmen, age, s. 300.

⁶⁰⁶ Roman Girişmen, age, s. 301.

Hitherto kendisini bir kral olarak tanımlamış ve ülkesini Sâsânîlere bağlı bir satrap şekline sokarak kendisi de vasal bir kral olmuştur⁶⁰⁷. Bu sorunları halleden Behram yönünü Kafkaslar üzerinden Sâsânî ülkesine akınlar düzenleyen göçebeler üzerine çevirdi. Kafkas geçitlerini koruma altına alan Behram 395 yılında Roma ile imzalanan anlaşmanın aynısını Bizanslılarla imzalayarak bu geçitlerin muhafazası karşılığında Bizanslılardan her yıl belirli bir ücret alacaktı⁶⁰⁸. Bu sırada doğuda Toharistan'da Kuşanlıları yıkarak onların yerine bir devlet kuran Akhunlar, Bedehşan, Belh ve Soğd'u ele geçirdiler ve 425 yılında ise Ceyhun nehrini geçerek Sâsânî ülkesine akınlar düzenlemeye başladılar⁶⁰⁹. Akhun hakanı Behram'ın ülke işleri ile ilgilenmeyip sürekli olarak av ve eğlence merasimleri ile meşgul olmasını fırsat bilerek Sâsânî ülkesine yönelik büyük bir saldırıya geçti⁶¹⁰. Kalabalık Akhun ordusu Sâsânîlere ait doğudaki verimli toprakları ele geçirerek Rey önlerine kadar geldi⁶¹¹. 427 yılında yanına almış olduğu seçkin süvari birlikleri ile ülkeyi terk etmiş görüntüsü veren Behram, Akhun ordusunun rehavete kapılarak tedbirsiz bir şekilde Sâsânî topraklarına girmesini sağlayarak gizli bir şekilde Akhun ordusu üzerine doğru hücumu geçmiştir⁶¹². Akhun ordusunu yanıltarak onları ani bir baskınla hezimete uğratan Behram Gûr, bu savaşta Akhun hakanını öldürerek onun tacını, tahtını ve ailesini Atropaten topraklarındaki Şiz şehrinde bulunan Azer Geşnesb tapınağına göndermiştir⁶¹³. Akhunlara ölümcül bir darbe indiren Behram onlarla bir anlaşma yapıp ülkesini yaklaşık bir yirmi yıllık süre için Akhunların tahribatından koruyabilmiştir⁶¹⁴. Behram Gûr, her iki ülke sınırları arasına yüksek kuleler inşa ettirerek sınır ihlallerini önlemeye çalışmış ve Farab şehri sınır olarak tayin edilmiştir⁶¹⁵.

⁶⁰⁷ George Rawlinson, age, s. 583; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 305.

⁶⁰⁸ Roman Girişmen, age, s. 301.

⁶⁰⁹ Zeki Velidi Togan, age, s. 42; M. Cevad Meşkür, age, s. 89; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 305, 306; Enver Konukçu, "Akhunlar", *Türkler Dergisi*, C. I, s. 829.

⁶¹⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.200; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 227.

⁶¹¹ George Rawlinson, age, s. 584; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 92; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 832.

⁶¹² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 228; İbnü'l-Belhi, age, s. 81, 82; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 93; Raymond Furon, age, s. 97; Roman Girişmen, age, s. 300; Zeki Velidi Togan, age, s. 42; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. Iv.

⁶¹³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 228; M. Cevad Meşkür, age, s. 89; A. V. Williams Jackson, age, s. 135; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 833.

⁶¹⁴ George Rawlinson, age, s. 584.

⁶¹⁵ Enver Konukçu, agm, C. I, s. 829; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 833.

Akhun tehlikesini ortadan kaldıran Behram ele geçirdiği yerleri kardeşi Nersi'ye vererek onu Horasan valisi olarak atadı ve onun için Belh'i merkez olarak tayin etti⁶¹⁶. Akabinde ordusuyla Hindistan'a yönelince buranın imparatoru kendi kızını Behram ile evlendirerek Deybul ve Mekran topraklarını Behram'a verip onun Hindistan'a yönelik sefer yapmasını engellemiş oldu⁶¹⁷. Hint seferinden dönen Behram kardeşi Nersi'yi Bizans üzerine yolladıktan sonra kendisi de Yemen ve Kızıldeniz üzerine sefere çıkarak bu seferden sonra Yemen'i yıllık haraca bağlamıştır⁶¹⁸. Behram Gur, Sâsânî toplumunda sevilen hükümdarlardan birisiydi, sanata ve müziğe olan düşkünlüğü ile tanınmaktaydı⁶¹⁹. Behram Gur, çok sevdiği yaban eşiği avlarından birisi sırasında arkasına takıldığı bir yaban eşiğinin ardından atıyla giderken bir bataklığa saplanarak ölmüştür⁶²⁰. Behram Gur, Sâsânî tarihi açısından farklı bir simgedir. Bu hükümdar Fars kültürü açısından avcılık ve sanata olan düşkünlüğünden dolayı müziğin, aşkın ve şiirin sembolü olarak tanınmaktadır⁶²¹. Behram'ın ölümü üzerine 439 veya 440 yılında yerine Sâsânî devletini on yedi sene yönetecek olan oğlu **II. Yazdicerd** geçmiştir⁶²². Kendi döneminde Sâsânî toplumu barış ve huzur içerisinde yaşamış ve genel olarak ülkesini savaşların dışında tutmuştur⁶²³. Bu hükümdara yumuşak huylu olmasından dolayı yumuşak anlamına gelen **narm** (narm) lakabı takılmıştır⁶²⁴. Ülkenin yönetimini büyük ölçüde amcası olan bilge vezir Mihr Nersi'nin kontrolüne bırakmıştır⁶²⁵. Bizans ile babası döneminde yapılan anlaşmayı yenileyerek her iki ülke sınırlarında askeri müstahkemler yapılmaması, Kafkas derbentlerinin bakım ve onarımının iki ülkenin ortak girişimiyle yapılması konusunda anlaşmalar yapmışlardır⁶²⁶. Kendi döneminde dinler üzerinde araştırma yapılması için bir komisyon kurarak hangi dinin daha gerçekçi olduğu konusunda araştırma yapılarak bunun sonucunun açıklanmasını isteyen bu hükümdar, ülkesinde mevcut bulunan dinler üzerine yaptırdığı incelemeden sonra en doğru din olarak Zerdüştlükte karar kılmış ve diğer din mensuplarına yönelik kısıtlayıcı

⁶¹⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 228; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 833.

⁶¹⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 230; İbnü'l-Belhi, age, s. 83.

⁶¹⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 83; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 93.

⁶¹⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 90.

⁶²⁰ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 231; İbnü'l-Belhi, age, s. 83; M. Cevad Meşkür, age, s. 90; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 94, 95.

⁶²¹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56.

⁶²² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 200; Roman Girişmen, age, s. 301; George Rawlinson, age, s. 584; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 56; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 96.

⁶²³ İbnü'l-Belhi, age, s. 83.

⁶²⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 83; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 306.

⁶²⁵ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 231; Parvaneh Pourshariati, age, s. 60.

⁶²⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 90; Martin Sicker, age, s. 199.

bir takım faaliyetlere girişmiştir⁶²⁷. Bu hükümdar iktidarda olduğu dönem içerisinde ülkesindeki memurların mevcut kanunlara göre hareket etmeleri yönünde çalışmalar yapmış ve mevcut kanunları düzenleyerek kuvvetlendirmeye çalışmıştır⁶²⁸.

II. Yezdicürd'ün saltanatı döneminde Maverâünnehir dolaylarında göçebe **Kidaralar** Sâsânî ülkesine akınlar düzenleyerek doğu bölgelerinde karışıklıklar çıkardılar⁶²⁹. II. Yezdicürd, Taligan bölgesinde Kidaritleri mağlup ederek onların oluşturmuş oldukları tehlikeyi ortadan kaldırmıştır⁶³⁰. 443 yılında kuzey komşuları Akhunlar tekrar Sâsânî ülkesi için tehdit oluşturmaya başladılar⁶³¹. Bu dönemden itibaren Akhunlar yaklaşık elli yıl boyunca Sâsânîlerin doğu sınırlarında önemli bir problemi teşkil edecekler ve Sâsânî siyasi tarihi üzerinde önemli bir baskı unsuru haline geleceklerdir⁶³². II. Yezdicürd döneminde Akhunların Sâsânî ülkesine yönelik akınları ve Sâsânîlerin savunma savaşları yaklaşık olarak dokuz yıl sürecektir⁶³³. Sonuç olarak 451 yılında II. Yezdicürd Akhunları Amu Derya'nın kuzeyinde bulunan çöllere doğru püskürterek buranın bütün verimli topraklarını ülkesine katmıştır⁶³⁴. Bunlarla eş zamanlı olarak 452 yılında Sâsânî devletinin Albania'daki ordusu Kafkas Hunları (Haylandur) tarafından yenilgiye uğramış ve büyük kitleler halinde Ermenistan, İberia ve Albanya topraklarını istila ederek büyük ganimetler elde etmişlerdir⁶³⁵. Akhunlarla mücadelesinde Nişabur'u merkez olarak alan Yezdicürd genel olarak kazandığı başarıların akabinde Akhunların 455 yılında Horasan'a girmelerine engel olamadı ve Sâsânî devleti doğal sınırlarına geri çekildi⁶³⁶. İktidarı döneminde Bizans'ın, Ermenistan üzerindeki etkisini kırmak amacıyla, buradaki din adamlarına Zerdüştlük dinini benimsetmek için çalışmalar yapmış fakat bunda başarılı olamamıştır⁶³⁷. Ordusunun başında Ermenistan'da meydana gelen Zerdüştlük ve Hristiyanlar arasındaki iç savaş bastırmak için giden II. Yezdicürd bu isyanı bastırarak Hristiyan din adamlarından önde gelenleri kendi yanında başkent Tisfun'a getirmiştir⁶³⁸. 456 yılında Akhunlar

⁶²⁷ Roman Girişmen, age, s. 301; Raymond Furon, age, s. 98.

⁶²⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 83.

⁶²⁹ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 832, 383.

⁶³⁰ M. Cevad Meşkur, age, s. 90; Roman Girişmen, age, s. 301.

⁶³¹ George Rawlinson, age, s. 584; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 832; Gene R. Gartwhite, age, s. 103.

⁶³² Gene R. Gartwhite, age, s. 104; Brent D. Shaw, agm, s. 139.

⁶³³ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 306; George Rawlinson, age, s. 584; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 833.

⁶³⁴ George Rawlinson, age, s. 584.

⁶³⁵ Tarık Dostiyev, agm, C. I, s. 923.

⁶³⁶ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 833.

⁶³⁷ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 306; George Rawlinson, age, s. 584; Raymond Furon, age, s. 98.

⁶³⁸ Roman Girişmen, age, s. 301; Gene R. Gartwhite, age, s. 103.

tekrar Sâsânî ülkesinin doğu sınırlarına yönelik akınlara başlamışlardır⁶³⁹. Bu akınlara karşı koymak amacıyla sefere çıkan Yezdicürd bir Akhun tuzağına düşüp ağır bir yenilgi almıştır⁶⁴⁰. Yezdicürd 18 yıllık saltanatının ardından 457 yılında ölünce yerine iki oğlundan birisi olan **III. Hürmüz** geçmiştir⁶⁴¹. Fakat Yezdicürd'ün Sistan valisi olan büyük oğlu Piruz babasının yasal varisi olduğundan dolayı kendisini tahta geçmeye daha layık ilan edip Hürmüz'ün hükümdarlığını tanımadı ve iki kardeş arasında iki yıl sürecek olan bir taht kavgası başladı⁶⁴². Ceyhun'un diğer tarafına kaçan Piruz buradan toplamış olduğu göçebe kavimlerden oluşturduğu kalabalık bir orduyla Hürmüz'e karşı savaşmıştır⁶⁴³. Bu iki kardeşin iki yıl süren taht kavgası boyunca anneleri **Dinag** başkent Tisfun'da tahta oturarak ülkeyi yönetmiştir⁶⁴⁴. Dinag, kendi adına bastırmış olduğu paraların üzerinde lakap olarak kraliçeler kraliçesi anlamına gelen *banbishnan-ı banbishn* ibaresini kullanmıştır⁶⁴⁵. Taht kavgasını kaybeden Piruz, Akhun ülkesine kaçarak Türk hakanı Hoşnavaz'dan (Aksungur) yardım istedi⁶⁴⁶.

1.4.2. Sâsânî Devletinin Akhun Himayesine Girmesi

Piruz, 459 yılında Akhun hakanı Hoşnavaz'ın yardımıyla gelerek Sâsânî tahtına oturmuştur⁶⁴⁷. Piruz'un saltanatının ilk yılları büyük bir kıtlık felaketi ile geçmiş; akarsu, göl, içme suları kurumuş ve bu kıtlıktan dolayı binlerce insan açlıktan ölmüş; birçok şehir ve nahiye harap olmuştur⁶⁴⁸. 464 veya 469 yılına kadar sürecek olan bu kıtlık döneminde halkın üzerinden vergi yükünü kaldırmak zorunda kalan Piruz halkın rahat bir nefes almasını sağlamıştır⁶⁴⁹. Ülkesindeki kıtlık yaklaşık yedi sene sürmekle

⁶³⁹ George Rawlinson, age, s. 584.

⁶⁴⁰ George Rawlinson, age, s. 585.

⁶⁴¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.200; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 232; İbnü'l-Belhi, age, s. 83, 84; M. Cevad Meşkür, age, s. 90; George Rawlinson, age, s. 585; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 97; Gene R. Gartwhite, age, s. 104.

⁶⁴² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.200; İbnü'l-Belhi, age, s. 84; George Rawlinson, age, s. 585; Brent D. Shaw, agm, s. 153.

⁶⁴³ Sir John Malcolm, age, V. I, s. 97.

⁶⁴⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 90.

⁶⁴⁵ Artur Kristensen, age, s. 392.

⁶⁴⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.200, 201 (1 nolu dipnot); İbnü'l-Belhi, age, s. 84; George Rawlinson, age, s. 585; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 100; Enver Konukçu, agm, C. I, s. 829.

⁶⁴⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.201; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 232; İbnü'l-Belhi, age, s. 84; George Rawlinson, age, s. 585; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 306; Gene R. Gartwhite, age, s. 104.

⁶⁴⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.201; İbnü'l-Belhi, age, s. 84; M. Cevad Meşkür, age, s. 91; Roman Girişmen, age, s. 301; George Rawlinson, age, s. 585; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 100; Gene R. Gartwhite, age, s. 104.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Belhi, age, s. 84; Roman Girişmen, age, s. 301; George Rawlinson, age, s. 585.

beraber bu hükümdarın Sâsânî hükümdarları arasındaki en dindar hükümdar olduğu rivayet edilerek onun dindarlığı sayesinde bu kıtlıktan kurtulduklarına dair bir inanç vardır⁶⁵⁰. Yine bu dönemde Sâsânî ülkesinde yaşayan Hristiyan tebaa Yakubi ve Nesturi olmak üzere iki ayrı mezhebe ayrılmışlardır⁶⁵¹. Sâsânî ülkesinde bulunan bu mezheplerden Yakubi Mezhebi mensupları Edessa merkezli olarak örgütlenmişler ve Bizans tarafından himaye edilmişlerdir⁶⁵². Bunun yanında anılan hükümdarın iktidarının ilk yıllarında Ermenistan çok karışık bir durumdaydı dolayısıyla da bu ülkede çıkan isyanların bastırılması ile uğraşmak zorunda kalmıştır⁶⁵³. Bizanslıların Yakubiler üzerindeki nüfuzlarını kullanarak bu mezhebe mensup insanları Sâsânîlere karşı kullanmak istemeleri iki ülke arasında siyasi problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁶⁵⁴. Sâsânî devleti bu mezhep mensuplarını baskı altında tutmak amacıyla onların aralarında ihtilaflar meydana getirerek kendi içlerinde bir çatışma ortamı oluşturmaya çalışmıştır. Sâsânî devletini kendi hamileri olarak gören Nesturileri, Piruz Yakubiler aleyhine kullanarak onları baskı altında tutmuştur⁶⁵⁵. Kıtlığın da devam ettiği ülkede Hristiyanlar arasındaki kavgalar, Yahudilere karşı girişilen katliamlar ve dini çekişmelerden dolayı ülkeye tam anlamıyla bir kargaşa hâkim olmuştur⁶⁵⁶. 470 ve 483 yılları arasında Piruz; İber ve Parsermania'da meydana gelen Hristiyan isyanlarını bastırmak ve Kafkaslar üzerinden topraklarına akın eden Hazarları durdurmakla uğraştı⁶⁵⁷. Piruz'un iktidarının ilk dönemlerinde taht kavgalarını fırsat bilen Alban kralı Vaçe 461 yılında ülkesini Sâsânîlerden kurtarmak amacıyla Sâsânî ülkesine savaş ilan etmiş fakat Piruz, Kafkas Hunları ile anlaşma yaparak onları Ablanlar üzerine yönlendirerek Albanya'nın Sâsânî ülkesinden kopmasını engellemeye çalışmıştır⁶⁵⁸.

Piruz dönemindeki en önemli gelişmelerden birisi doğuda Hionit, Kidara ve Akhunların düzenlemiş oldukları baskınlardır. Piruz, 465 yılında Kidara ve Kuşanları yenerek onların Kandehar'a çekilmelerini sağlamış ve Horasan topraklarının büyük bir kısmını ele geçirmiştir⁶⁵⁹. Hionit ve Kidara topluluklarını topraklarından çıkaran Piruz; Akhun Hakanın bu savaşlar sırasında kendisine sağlamış olduğu destekten dolayı

⁶⁵⁰ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 233; İbnü'l-Belhi, age, s. 84; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 100.

⁶⁵¹ H G Wells, age, C. II, s. 50; Roman Girişmen, age, s. 301; M. Cevad Meşkur, age, s. 91.

⁶⁵² Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 499.

⁶⁵³ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 306.

⁶⁵⁴ M. Cevad Meşkur, age, s. 91.

⁶⁵⁵ M. Cevad Meşkur, age, s. 91.

⁶⁵⁶ Roman Girişmen, age, s. 301.

⁶⁵⁷ Mualla Uydu Yücel, agm, C. II, s. 446.

⁶⁵⁸ Tarık Dostiyev, agm, C. I, s. 923.

⁶⁵⁹ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 836.

Taligan ile Tirmiz şehrini Akhunlara bırakmış ve kendi kızını Akhun hükümdarı **Ahşunvar**'a (Aksungur) vermeyi taahhüt etmiştir⁶⁶⁰. Piruz, Akhunlarla yapmış olduğu anlaşma gereği ona kızı yerine sarayındaki cariyelerden birisini yollaması ve kısa bir zaman sonra bunun ortaya çıkması üzerine Piruz'un hamisi konumunda olan Akhun hükümdarı Ahşunvar, Piruz'un bu aşağılayıcı tavrından dolayı 470 yılında Sâsânî ülkesine savaş ilan etmiştir⁶⁶¹. Gürgen şehrini ordugâh olarak seçen Piruz'a karşılık Akhun hükümdarı Ahşunvar, Badgis'i harekât merkezi olarak seçti⁶⁶². Piruz, Akhunlarla yapmış olduğu savaştan sonra 475 yılında esir düşmüş ve Akhunlara çok mübalağalı bir fidye ödeme karşılığında serbest kalabilmiş ve oğlu Kabad'ın Akhunların elinde rehin olarak kalmasına razı olmuştur⁶⁶³. Akhunların Sâsânîlerden istemiş olduğu fidenin miktarının büyüklüğünden dolayı Piruz, Bizans imparatoru Zenon'dan mali yardım talebinde bulunmuş, imparatora istediği meblağı altın sikke olarak ödemiştir⁶⁶⁴. Piruz'un bu yenilgisi Sâsânî ülkesi açısından pahalya patlamış ve Maveraünnehir toprakları tamamen Akhun egemenliğine geçmiştir⁶⁶⁵.

Bizans'ın bu dönemdeki tutumu doğudaki komşusu Akhunlar tarafından zayıflatılmış ve kendilerine bağımlı bir Sâsânî devleti ortaya çıkarma siyaseti üzerine kurulmuştu⁶⁶⁶. Bu badireyi atlatarak ülkesine dönen Piruz durumunu düzelterek Bizans'a olan borcunu ödedikten sonra tekrar Akhunlar üzerine sefere çıkmaya karar vermiş ve Sâsânî soylularının tüm ısrarlarına rağmen bu kararından vazgeçmemiştir⁶⁶⁷. Bu esnada Gurgan şehrini merkez olarak seçen Piruz doğrudan Akhun başkentine yürüyerek Akhun devletini ortadan kaldırmayı amaçlıyordu⁶⁶⁸. Fakat 484 yılında ikinci bir defa Ahşunvar ile Piruz arasında cereyan eden şiddetli bir savaştan sonra Akhun ordusunun güzergâhı üzerinde kazmış olduğu hendeklere askerlerinin birçoğu ile birlikte düşen Piruz hayatını kaybetmiş; hazinesi, tacı, tahtı ve ailesi Akhun hükümdarının eline geçmiştir⁶⁶⁹. Bu savaşın sonucunda Merv ve Herat Akhunların eline

⁶⁶⁰ M. Cevad Meşkür, age, s. 91; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 834.

⁶⁶¹ George Rawlinson, age, s. 585; M. Cevad Meşkür, age, s. 91.

⁶⁶² Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 836.

⁶⁶³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 238; Roman Girişmen, age, s. 302; Cyril A. Mango, age, s. 42; Enver Konukçu, agm, C. I, s. 829; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 836; Gene R. Gartwhite, age, s. 104; Brent D. Shaw, agm, s. 153.

⁶⁶⁴ Roman Girişmen, age, s. 302.

⁶⁶⁵ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 834.

⁶⁶⁶ Roman Girişmen, age, s. 302.

⁶⁶⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 238; Roman Girişmen, age, s. 302.

⁶⁶⁸ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 836.

⁶⁶⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.201; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 240,241; İbnü'l-Belhi, age, s. 84; Gerard Chaliand, *Nomadic empires: from Mongolia to the Danube*, New Jersey, 2004, s. 36; M.

geçmiş; Akhunlar Baktırya ve Soğdiyana üzerinde nüfuzlarını genişletmişlerdir⁶⁷⁰. Daha da önemlisi Sâsânî devleti bu savaşın etkisinden uzun bir süre kurtulamamış ve Sâsânî hükümdarları uzun bir dönem Akhunların baskısı altında kalmışlardır⁶⁷¹. Piruz'un ölümünden sonra Segestan valisi ve doğu eyaletleri ordu komutanı olan Karen hanedanına mensup Zermihr (Suhra) adındaki komutan arta kalan Sâsânî ordusunu toplayarak geri çekilmiş ve ordunun tamamen imha edilmesini engellemiştir⁶⁷². Piruz'un ölümünden sonra Sâsânî devletinin iki büyük hanedanı olan Karen ve Mihran hanedanı arasında çekişme de su yüzüne çıkmış ve askeri ayaklanmalar başlamıştır⁶⁷³. Bu iki hanedan tahta yeni çıkacak olan hükümdar için kendi nüfuzlarını kullanmayı amaçlıyorlardı⁶⁷⁴. Bu sırada Rey valisi ve ülkenin kuzey eyaletleri komutanı olan Mihran hanedanına mensup General Şahpur, Ermenistan'da çıkan bir isyanı bastırmakla meşgul iken Piruz'un ölüm haberini alınca hemen başkent Tisfun'a gelerek Akhunların'da onayını alarak Piruz'un oğlu **Balaş'ı** tahta çıkardı⁶⁷⁵. Bu hükümdarın oldukça sakin ve barışçı bir yapısı bulunmaktaydı⁶⁷⁶. Piruz'un diğer oğlu Kabad ise kaçarak babası döneminde birkaç yıl yanında ikamet etmek zorunda olduğu Akhun hükümdarı Ahşunvar'a sığındı⁶⁷⁷. Ahşunvar, Kabad'a hemen yardım etmeyerek onu dört yıl boyunca ülkesinde alıkoymuştur. Akhunlarla yapılan anlaşma gereği her yıl Sâsânî devleti Akhunlara yüklü miktarda vergi vermeyi kabul etmiş bunun sonucunda da Akhunların esir aldığı Piruz'un yakınları serbest bırakılmıştır⁶⁷⁸. Sâsânî devletinin yetişmiş tecrübeli devlet adamları ve soylu sınıfının Akhunlarla yapılan savaştan sonra dağılması sonucunda anılan devlet Akhun himayesine girmiştir⁶⁷⁹. Akhun tehlikesini bu

Cevad Meşkür, age, s. 91; George Rawlinson, age, s. 585; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57; A. Rafi Hakikat, age, s. 63; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 306; Gene R. Gartwhite, age, s. 104; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. Iv; Gerard Chaliand, age, s. 36; İrfan Şahîd, age, s. 78; Enver Konukçu, agm, C. I, s. 829.

⁶⁷⁰ Josef Wiesehöfer, agm, s. 60; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 836.

⁶⁷¹ Roman Girişmen, age, s. 303.

⁶⁷² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.201; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 240, 241, 242; M. Cevad Meşkür, age, s. 91; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 836.

⁶⁷³ Brent D. Shaw, agm, s. 153; A. Rafi Hakikat, age, s. 63.

⁶⁷⁴ A. Rafi Hakikat, age, s. 63.

⁶⁷⁵ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57; M. Cevad Meşkür, age, s. 92; Roman Girişmen, age, s. 303.

⁶⁷⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 201; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 306; George Rawlinson, age, s. 585.

⁶⁷⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 240,241; İbnü'l-Belhi, age, s. 84, 85; A. Rafi Hakikat, age, s. 63; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 103.

⁶⁷⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.201; George Rawlinson, age, s. 585; M. Cevad Meşkür, age, s. 92.

⁶⁷⁹ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1383, s. 160; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 837; H. Masse, agm, s. 169.

şekilde önlemeye çalışan Balaş, Ermenistan'da Sâsânîler aleyhine başlatılan isyanı bastırmak için harekete geçmiştir. Ermenistan'a Zerdüştlük dinini yaymak ve Hristiyanları baskı altında tutmak amacıyla bu ülkeye giden din adamlarını geri çağırıştır⁶⁸⁰. Ermeni komutan Vahan ile yaptığı anlaşma sonucu Ermenistan kendi içinde muhtar olmakla beraber doğrudan Sâsânî hükümdarına bağlanmayı kabul etmiş ve Sâsânî devleti de Ermenistan'ın resmi dininin Hristiyanlık olduğunu onaylamıştır⁶⁸¹.

Bu anlaşmadan sonra amcası Balaş'a karşı isyan eden Zerir'i yakalayan Vahan onu Balaş'a teslim etmiştir. Balaş iktidarı döneminde din adamı sınıfı ve büyük bir soylu gurubunun muhalefeti ile karşılaşmış ve bunun sonucunda bozorgan meclisi tarafından tahttan indirilerek gözlerine mil çektirilmiştir⁶⁸². Balaş'ın tahttan indirildiğini duyan Akhun hükümdarı Aksungur (Hoşnavaz), kendilerine sığınmış olan Piruz'un oğlu **Kabad**'ı 488 yılında büyük bir orduyla göndererek Sâsânî tahtına oturtmuştur⁶⁸³. Balaş'ın yerine kolay bir şekilde tahta çıkan Kabad, kendisinden önceki selefinin Akhunlar ile yapmış olduğu ağır anlaşmayı mecburen devam ettirmiştir⁶⁸⁴. Kabad, ordularının genel komutanı olarak Zermihr'i (Suhra) tayin ederek kendisine rakip olarak gördüğü kuzey eyaletleri komutanı Şahpur'u ortadan kaldırmıştır. Kabad'ın hükümdarlığının oturmasında ve Sâsânî soylularının kendi etrafında toplanmasında Suhra'nın rolü büyüktür⁶⁸⁵. Fakat ileriki dönemlerde komutanı olan Suhra'yı gözden çıkararak onu idam ettirmiş ve yerine ordularının genel komutanı olarak Mihran'ı getirmiştir⁶⁸⁶. Kabad'ın iktidarının ilk dönemlerinde uğraşmak zorunda kaldığı en büyük problem Kafkaslardaki Hazar boyları olmuştur⁶⁸⁷. IV. yüzyılın ikinci dönemine kadar Sâsânî yanlısı bir politika izleyen Hazarlar, bundan sonra Sâsânîlere karşı Bizans yanlısı bir politika takip etmeye başlamışlardır ve bu iki ülke arasındaki savaşlarda belirleyici bir rol oynamışlardır⁶⁸⁸. Hazar boyları bu dönemde Don ve Volga nehirleri arasında Hazar denizinin kuzey batı bölgelerinde yaşamakla birlikte Temürhan şehrini

⁶⁸⁰ George Rawlinson, age, s. 585.

⁶⁸¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 92; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 306; George Rawlinson, age, s. 585; Martin Sicker, age, s. 199; Gene R. Gartwhite, age, s. 104.

⁶⁸² Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57; M. Cevad Meşkür, age, s. 92.

⁶⁸³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 244; İbnü'l-Belhi, age, s. 84; George Rawlinson, age, s. 585; Martin Sicker, age, s. 199; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 103; C. E. Bosworth, agm, V. 3, s. 602; Enver Konukçu, agm, C. I, s. 829.

⁶⁸⁴ George Rawlinson, age, s. 586.

⁶⁸⁵ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 245; A. Rafi Hakikat, age, s. 63; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 103.

⁶⁸⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 201; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 246.

⁶⁸⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 92; Mualla Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı", Türkler Dergisi, C. II, s. 446.

⁶⁸⁸ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyehatnamesi ve Ekleri*, İstanbul, 2010, s. xı; Mualla Uydu Yücel, agm, C. II, s. 446; Ali Ahmetbeyoğlu, agm, C. I, s. 525.

merkez olarak seçmişlerdi⁶⁸⁹. Hazarlar üzerine sefere çıkan Kabad bu boyları Kafkasların gerisine çekilmeye mecbur etmiştir⁶⁹⁰.

Kabad çok buhranlı bir dönemden sonra Sâsânî tahtına çıkmıştır⁶⁹¹. Bu hükümdar tahta çıktığı zaman ülke Piruz döneminde ortaya çıkan kıtlık ve veba salgınlının, toplumsal karışıklıkların ve Akhunlar karşısında alınan bozgunun olumsuz sonuçlarını üzerinden atamamıştı. Ayrıca o, Kafkas boylarının Sâsânî ülkesine düzenlemiş olduğu akınların, Ermenistan probleminin ve Akhunlara ödenen ciddi miktardaki yıllık verginin sonucunda zayıflamış olan Sâsânî ekonomisi ve fakir düşmüş bir halk ile karşı karşıya kalmıştır⁶⁹². Bundan dolayı Kabad, halkın fakirliği üzerine harekete geçen ve fakir halk yığınlarını etkisi altına alan Mazdek akımı karşısında çaresiz kalmıştır⁶⁹³. Kabad'ın iktidarı döneminde ortaya çıkan önemli problemlerden bir tanesi de biraz önce de belirttiğimiz gibi Mazdek ve onun getirmiş olduğu felsefi akım olmuştur⁶⁹⁴. Mazdek'in getirmiş olduğu öğretiyeye sahip çıkmak zorunda kalan Kabad din adamları ve soylu sınıfının tepkisine sebep olmuştur. Mazdek'in Sâsânî devletinin teokratik yapısını hedef alan ve toplumsal düzen üzerinde oluşturmuş olduğu olumsuz etkinin önüne geçemeyen Kabad, sekiz yıl süren iktidarının ardından din adamları ve soylular tarafından tahttan indirilmiştir⁶⁹⁵. Kabad'ı tahttan indiren Sâsânî ileri gelenleri onun yerine kardeşi **Camasb'**ı tahtta oturtular⁶⁹⁶. Eşlerinden veya kız kardeşlerinden birisinin yardımıyla hapisten kurtulan Kabad kaçarak Türkistan'a gider ve ikinci bir defa Akhun hükümdarına sığınır⁶⁹⁷. Bu kaçış sırasında Eberşehr'de kendisine yardım eden doğu eyaletleri asphabadının kızıyla evlenen Kabad'ın, bu evliliği sonucunda

⁶⁸⁹ George Rawlinson, age, s. 586.

⁶⁹⁰ M. Cevad Meşkür, age, s. 92.

⁶⁹¹ Gene R. Gartwhite, age, s. 105.

⁶⁹² Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57; Roman Girişmen, age, s. 303; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 306; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 837.

⁶⁹³ Roman Girişmen, age, s. 303; Josef Wiesehöfer, agm, s. 60; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 103vd.

⁶⁹⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 85; M. Cevad Meşkür, age, s. 93; George Rawlinson, age, s. 586; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57; Enver Konukçu, agm, C. I, s. 829; Gene R. Gartwhite, age, s. 105.

⁶⁹⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.201; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 246, 247; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 105; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57; George Rawlinson, age, s. 586; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 307; Gene R. Gartwhite, age, s. 105; M. Cevad Meşkür, age, s. 93.

⁶⁹⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.201; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 247; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 307; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 105.

⁶⁹⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 201; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 247, 248; İbnü'l-Belhi, age, s. 86; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57; George Rawlinson, age, s. 586; M. Cevad Meşkür, age, s. 93; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 105; Enver Konukçu, agm, C. I, s. 829; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 837; Gene R. Gartwhite, age, s. 105.

kendisinden sonra Sâsânî tahtına çıkacak olan Sâsânî devletinin en meşhur hükümdarı I. Hüsrev dünyaya gelecektir⁶⁹⁸.

Genç hükümdar Camasb, Kabad'ın devrildiği 498 yılından 501 yılına kadar üç yıl boyunca Sâsânî devletini yönetmiştir⁶⁹⁹. Elbette bu zaman zarfında Sâsânî devleti din adamları ve soylular tarafından yönetilmiş ve genç Camasb'ın yönetiminde herhangi bir etkisi olmamıştır. Bu arada Akhun Hakanından istediği desteği alabilen Kabad, otuz bin kişilik bir orduyla 499 veya 501 yılında gelerek Jamasb'ı tahttan indirmiş ve Sâsânî tahtına oturmuştur⁷⁰⁰. Sâsânî din adamları ve soyluları, Mazdek'e destek vermemesi şartıyla bu hükümdara itaat etmişlerdir⁷⁰¹. Bu gelişmeyle Kabad'ın ikinci saltanat dönemi de başlamış oluyordu. Kabad'ın saltanatının ikinci dönemi ise Bizans ve Akhunlarla yapılan savaşlarla geçmiştir⁷⁰². Tekrar koltuğuna oturan Kabad, her yıl Sâsânî devletinin Akhunlara vermek zorunda olduğu ağır vergi yükünden dolayı hazinenin boşaldığını görerek bunun tedbirini almayı düşündü⁷⁰³. Kabad hükümdarlığının ikinci döneminde iç politikada bir değişiklik yapmak zorunda kalarak tekrar Sâsânî soylularının desteğini almaya ve bozulan ekonomik yapıyı düzeltmeye; Akhun ordusunun kendisini Sâsânî tahtında tutmalarına mukabil onlara olan vergi borcu için Bizans hükümdarı Anastasius'tan yeterli kaynak bulmaya çalışmıştır⁷⁰⁴. Bununla beraber Bizans imparatorunun altmış yıldır devam eden anlaşmayı bozarak Kafkas geçitlerini koruma karşılığında Sâsânî ülkesine vermesi gereken vergiyi kesmesi üzerine tekrar Bizans üzerine sefer kararı almıştır⁷⁰⁵. 502 yılında başlayan bu savaş otuz yıl sürmüş ve 532 yılında sonlandırılabilmiştir⁷⁰⁶. Kuzey Mezopotamya topraklarına saldırarak Bizans topraklarına giren Kabad, Erzurum, Amida ve Ermenistan sınırındaki Matripolis ve Theodosipolis şehirlerini ele geçirerek önemli miktarda ganimet elde

⁶⁹⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 202; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 243vd; İbnü'l-Belhi, age, s. 86; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 103. Evlendiği kadının bir Akhun prensesi olduğunu söyleyen tarihçiler de vardır. Bkz. Gene R. Gartwhite, age, s. 105; Raymond Furon, age, s. 99.

⁶⁹⁹ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 307; George Rawlinson, age, s. 586.

⁷⁰⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 202; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 248, 249; Roman Girişmen, age, s. 304; George Rawlinson, age, s. 586.

⁷⁰¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 93.

⁷⁰² Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 169; George Rawlinson, age, s. 587.

⁷⁰³ M. Cevad Meşkür, age, s. 93.

⁷⁰⁴ Roman Girişmen, age, s. 304; Raymond Furon, age, s. 99; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 307; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 837; Brent D. Shaw, agm, s. 153.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 86; M. Cevad Meşkür, age, s. 93; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 307; Martin Sicker, age, s. 199.

⁷⁰⁶ Raymond Furon, age, s. 99; George Rawlinson, age, s. 587; İrfan Şahîd, age, s. 12, 13. 14. 61vd.

etmiş ve bununla bozulan ekonomisini düzeltmeye çalışmıştır⁷⁰⁷. Bu esnada Anastasius, Kabad'ı durdurmak üzere harekete geçer; Amida'yı alarak, Parsarmania'ya saldırır ve iki ülke arasında sonuçsuz kalan bir takım savaşlar yapılır⁷⁰⁸. Anastasius buna ek olarak, içerisinde üç bin tane Sabir Türkünün bulunduğu bir Bizans ordusunu Ermenistan üzerine göndermiştir. Sabirler bu savaş sırasında kimi zaman Sâsânîlerin kimi zaman ise Bizanslıların safında yer almışlardır⁷⁰⁹. Anastasius döneminde başlayan bu savaşlar Justin döneminde de devam etmiştir⁷¹⁰. Batıda Bizanslılarla savaşlar devam ettiği bir sırada 503 yılında Akhunlar doğudan Sâsânî topraklarına girdiler⁷¹¹. Batıda Bizansla yapılan savaşları generallerinin kontrolüne bırakan Kabad ordusuyla birlikte acele bir şekilde doğuya yönelmiş ve Akhunları durdurmaya çalışmıştır⁷¹². İki ülke arasında cereyan eden savaşlar on üç yıl sürmüş ve 516 yılında sonuçlandırılabilmiş; bu esnada Turfan ve Karaşahr bölgeleri Akhunların kontrolüne geçmiştir⁷¹³.

Bu sırada Kafkaslar üzerinden Sâsânî topraklarına akın eden Hunları durdurmak isteyen Kabad, Bizanslılarla savaşlar devam ettiği halde 503 yılında Kafkaslar üzerine yönelir⁷¹⁴. Kafkas Hun boyları ile on yıl sürecektir olan savaşlara girişen Kabad sonunda buradaki boyları Kafkaslardan çıkararak onların akınlarını engellemek için burada Piruz Kabad adını verdiği bir kale inşa eder⁷¹⁵. Sabir ve Hunlarla yapılan savaşlar için 504 yılında generallerinden Şapur'u bu bölgeye yollayan Kabad'ın, Kafkasya'da istikrarı sağlama çabaları kendi saltanatının sonlarına kadar devam etmiştir⁷¹⁶. Bir yandan Kafkas Hunları ile uğraşan Kabad diğer taraftan Bizans'ın Kafkasya'daki çıkarlarını sekteye uğratmak için Gürcistan'dan başlayarak onların, Bizans etkisinden çıkıp Sâsânî himayesine girmeleri için uğraşır ve Hristiyanlığı bırakarak tekrar Zerdüştlük dinine dönmeleri için onlara baskı yapar⁷¹⁷. Sonuç olarak 508 yılında büyük Sabir güçlerini Derbent'in kuzeyine püskürtmeyi başaran Sâsânî ordusu, Albanya'daki egemenliğini

⁷⁰⁷ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57; Roman Girişmen, age, s. 304; George Rawlinson, age, s. 587; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 308; Cyril A. Mango, age, s. 42.

⁷⁰⁸ İrfan Şahîd, age, s. 12, 13; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 307; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–1081*, s. 15; J. Howard Johnston, age, s. 163; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 169.

⁷⁰⁹ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 837; Tarık Dostiyev, agm, C. I, s. 923.

⁷¹⁰ George Rawlinson, age, s. 587; Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–1081*, s. 11, 15.

⁷¹¹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 837; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 169.

⁷¹² Martin Sicker, age, s. 200; George Rawlinson, age, s. 588.

⁷¹³ George Rawlinson, age, s. 588; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 837.

⁷¹⁴ Roman Girişmen, age, s. 304; Tarık Dostiyev, agm, C. I, s. 923; Gene R. Gartwhite, age, s. 105.

⁷¹⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 93.

⁷¹⁶ Roman Girişmen, age, s. 304; Tarık Dostiyev, agm, C. I, s. 923.

⁷¹⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 93; Martin Sicker, age, s. 200.

güçlendirmek amacıyla Derbent, Gilgilçay ve Beşparmak setlerinin temellerini atmıştır⁷¹⁸. İleriki zamanlarda I. Kabad, Kafkas Hunlarıyla anlaşma yaparak 515 yılında Bizans imparatorluğunun Ermenistan, Mezopotamya ve Anadolu üzerindeki müstahkemlerini yağmalamaya başlamıştır⁷¹⁹. 522 yılı itibari ile Kabad ve Bizanslılar arasındaki savaşlar hızlanarak devam etmiştir⁷²⁰. Sâsânî ülkesine bağlı olan Gürcistan kralı Gorgin, Kabad'ın ülkesi üzerindeki baskısından bıkarak Bizans'ı Sâsânîlere karşı kıskırtmıştır. Bizans imparatoru Justinianus ordusuyla hareket ederek Karadeniz kıyısında bulunan ve Gürcistan'a bağlı olan Lazika eyaletinde Sâsânî ordusuyla savaşa tutuşur⁷²¹. 527 yılında Sâsânî orduları komutanı Buya bu savaştan sonra Lazika'yı ele geçirir. Diğer Sâsânî komutanları Nersi ve Erşek ise Bizans orduları komutanı Belisarius'u yenerek ordusunu geri çekilmek mecburiyetinde bırakmışlardır⁷²². Bunun üzerine Kabad emrindeki bütün eyalet ordularını Bizans üzerine hücumla geçirerek güneyden de Hire kralı III. Münzir'e ordusuyla güneyden ilerlemesi yönünde talimat verir. Ordusuyla Fırat'ı geçen III. Münzir Antakya önlerine kadar gelir⁷²³. Sâsânîlerin bu büyük harekâtı karşısında barış yapmaya mecbur kalan Bizans imparatoru 531 yılında Sâsânîlerle yaptığı savaşa son vermiştir⁷²⁴.

1.5. Sâsânî Devletinin İkinci Yükselme Dönemi

Eski gücünü elde etmeye başlayan Kabad ülkesindeki iç karışıklıkların önüne geçmek için Mazdek'in Sâsânî devletine yönelik oluşturmuş olduğu tehlikeyi ortadan kaldırmak üzere tedbirler almaya çalışmıştır⁷²⁵. Bunun üzerine Mazdek taraftarı olan bazı Sâsânî soyluları, Kabad'ı azlederek onun büyük oğlu Kavus'u başa geçirmek için ayaklandılar, fakat Kabad daha önce davranarak küçük oğlu **I. Hüsrev**'in tahta geçmesini sağladı⁷²⁶. Böylece I. Hüsrev babasının ölümünden önce onun rızasıyla 531 yılında Sâsânî tahtına oturmuştur. I. Hüsrev 579 yılına kadar Sâsânî devletini 48 yıl

⁷¹⁸ Mualla Uydu Yücel, agm, C. II, s. 446; Tarık Dostiyev, agm, C. I, s. 923, 924.

⁷¹⁹ Tarık Dostiyev, agm, C. I, s. 924.

⁷²⁰ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 57.

⁷²¹ Martin Sicker, age, s. 200.

⁷²² M. Cevad Meşkür, age, s. 93; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 58; Martin Sicker, age, s. 201.

⁷²³ İrfan Şahîd, age, s. 62vd, 79.

⁷²⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 93; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 15.

⁷²⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 87; A. J. S. Spawforth, age, s. 60. Mazdek'in bu dönemde yapmış olduğu çalışmalar ve ortaya çıkan karışıklıklar dördüncü bölümde detaylı anlatılmıştır.

⁷²⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 202; M. Cevad Meşkür, age, s. 94.

boyunca yönetmiştir⁷²⁷. Bu hükümdar Sâsânîler döneminin en kudretli ve en sevilen hükümdarı olarak bilinmekle beraber saray teşkilatının başında Bezergumhur adı verilen çok yetenekli ve bilgin bir veziri bulunmaktaydı⁷²⁸. Arapların kendisine **kisra** şeklinde hitap ettikleri bu hükümdar kendi devleti ve halkı için yapmış olduğu hizmetlerden dolayı ölümünden sonra **Anuşek revan** (Enûşirvân) yani *ölümsüz ruh* şeklinde lakaplandırılmıştır⁷²⁹. I. Hüsrev dönemi Sâsânî ülkesinin askeri, siyasi, iktisadi açıdan gelişmesine vesile olduğu; kültür ve medeniyet açısından da ilim, fen ve edebiyat alanlarında büyük bir ilerleme kaydettiği dönemdir⁷³⁰. I. Hüsrev'in annesi Nivendoht, Sâsânî orduları güney eyalet komutanı olan Buya'nın kızıydı⁷³¹. Kabad, Akhunlara sığınmak üzere Sâsânî ülkesini terk ettiği bir sırada doğu eyaletlerinde Buya tarafından ağırlanmış ve onun kızıyla evlenmişti⁷³². Akhunların yardımıyla tekrar dönerek tahta çıkan Kabad, Buya'nın kızını ve çocuğunu yanına almıştır⁷³³.

I. Hüsrev, Sâsânî tahtına oturduktan sonra ilk iş olarak ülke içerisinde askeri, iktisadi ve sosyal reformlar yaparak Sâsânî devlet ve toplum düzenine yeni bir şekil vermeye çalışmıştır⁷³⁴. I. Hüsrev yapmış olduğu bu çalışmalarla Mazdek'in Sâsânî devlet ve toplum yapısı üzerinde yapmış olduğu tahribatın izlerini silmeyi amaçlamaktaydı⁷³⁵. İlk iş olarak Mazdek taraftarlarının yağmalamış olduğu mallar, emlakler, kadın ve çocuklar eski sahiplerine geri verildi⁷³⁶. I. Hüsrev zayıflamaya yüz tutmuş Zerdüştlük inancını tekrar canlandırmaya ve güçlendirmeye çalıştı⁷³⁷. Adaleti ile meşhur olan I. Hüsrev'in din adamları, soylular ve halk tabakalarına karşı tarafsız olması ve her kesime eşit mesafede durması bütün sınıfların kendisine itaat etmelerini

⁷²⁷ George Rawlinson, age, s. 588; A. Rafi Hakikat, age, s. 61.

⁷²⁸ A. Rafi Hakikat, age, s. 61.

⁷²⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 94; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 108. Fars ve İslam kaynakları buna ek olarak kendisini Hosrev-i Nuşirevan, Nuşirevan-ı Adil, Dadgar gibi ünvanlarla da anmışlardır. Bkz. İlber Ortaylı, age, s. 8; Gene R. Gartwhite, age, s. 108; A. Rafi Hakikat, age, s. 61; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Khosro", *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999, s. 534.

⁷³⁰ Roman Girişmen, age, s. 307.

⁷³¹ A. Rafi Hakikat, age, s. 61.

⁷³² İbnü'l-Belhi, age, s. 86.

⁷³³ M. Cevad Meşkür, age, s. 94.

⁷³⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 89; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 58; H. G. Wells, age, C. II, s. 51; Aleksander A. Vasiliev, age, C. I, s. 228; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 115, 116; Brent D. Shaw, agm, s. 142; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 533; H. Masse, agm, s. 170; M. Cevad Meşkür, age, s. 94; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 58; Gene R. Gartwhite, age, s. 105, 106.

⁷³⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 92; A. Rafi Hakikat, age, s. 64; Roman Girişmen, age, s. 305; A. J. S. Spawforth, age, s. 60; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 108vd; Gene R. Gartwhite, age, s. 105; İnayetullah Rıza, age, s. 10; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 533.

⁷³⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II, s. 253; Roman Girişmen, age, s. 304.

⁷³⁷ H. G. Wells, age, C. II, s. 51; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 58.

sağladı⁷³⁸. I. Hüsrev'in sahip olduğu kişilik halk tarafından sevilmesine, toplumun bütün sınıfları tarafından kabul görmesine ve ölümünden sonrada Sâsânî toplumu arasında efsanevi bir kişilik kazanmasına vesile olmuştur⁷³⁹. Bizansla iyi ilişkiler kurmak isteyen Hüsrev, imparator Justinianus ile 532 yılında bir anlaşma yaparak Kabad döneminde alınmış bazı sınır şehirlerini buralarda askeri istihkâmlar yapmamak şartıyla ona bıraktı⁷⁴⁰. Bunun karşılığında Justinianus Kafkas geçitlerinin bakımı için Sâsânî devletine yıllık 11 bin sikke altın ödemeyi kabul etmiştir⁷⁴¹. *Sonsuz barış* adı verilen bu anlaşma iki ülke arasındaki dini azınlıklar açısından önemli toleranslar taşıdığı için bu din mensupları ve özellikle Sâsânî toplumundaki Hıristiyanlar açısından önemli bir rahatlama dönemini başlatmış, ancak bu durum sadece yedi yıl devam etmiştir⁷⁴². Justinianus'da kuzey Afrika üzerine yapacağı seferlerden dolayı Sâsânîlerle anlaşmayı kabul ederek yönünü Afrika'ya çevirmiştir. Bizans komutanı Belisarius, Afrika ve İspanya üzerinde önemli fetihlere imza atmıştır⁷⁴³. Başlangıçta Justinianus ile aralarında başarılı bir barış ve güven ortamı oluşturan ve kendisiyle sağlam bir anlaşma ile iki ülke ilişkilerini olumlu bir zemine oturtan Hüsrev, Bizans'ın Kuzey Afrika üzerinde sağlamış olduğu önemli başarılarından dolayı 539 yılında Bizansla ilişkilerini soğutmaya başlamıştır⁷⁴⁴. I. Hüsrev, Bizans'ın Afrika ve Batı Avrupa üzerinde kazanmış olduğu başarılar üzerine Bizanslıların müttefik konumunda olan Suriye'deki Gassani Arapları ile kendi müttefikleri olan Hire Arapları arasındaki sürtüşmeyi bahane ederek Suriye üzerine sefere çıkmış ve Antakya'yı ele geçirmiştir⁷⁴⁵. Gassani Araplarının Sâsânî ve müttefiki Lahmîlere karşı Bizans'tan yardım istemesi üzerine daha önce iki hükümdar arasında tesis edilmiş olan sürekli barış bozularak yerini savaşırlara bırakmıştır⁷⁴⁶. 540 yılında Fırat nehrini geçerek Suriye topraklarına giren I. Hüsrev; ünlü komutan

⁷³⁸ Roman Girişmen, age, s. 305; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 533.

⁷³⁹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 58; H. Masse, agm, s. 170.

⁷⁴⁰ M. Cevad Meşkur, age, s. 94; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 58; İrfan Şahîd, age, 61; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁷⁴¹ Martin Sicker, age, s. 201.

⁷⁴² John Bagnell Bury, age, C. I, s. 418; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 58; Timothy E. Gregory, age, s. 135; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 15; Martin Sicker, age, s. 202; İrfan Şahîd, age, s. 143vd.

⁷⁴³ Martin Sicker, age, s. 202; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 181.

⁷⁴⁴ George Rawlinson, age, s. 588; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 418; Warren T. Treadgold, age, s. 191.

⁷⁴⁵ M. Cevad Meşkur, age, s. 95; İrfan Şahîd, age, s. xxvi; John Bagnell Bury, age, C. I, s. 418; C. E. Bosworth, agm, V. 3, s. 596vd; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 111; Gene R. Gartwhite, age, s. 107.

⁷⁴⁶ A. J. S. Spawforth, age, s. 60; Martin Sicker, age, s. 202; Warren T. Treadgold, age, s. 180. Bizans-Gassani ve Sâsânî-Lahmî ilişkileri için bkz. Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 201; Patricia Crone, agm, s. 30, 31.

Belisarius'un direnişine rağmen Suron, Hirepolis, Berhea, Apameia, şehirlerini alarak Antakya şehrine girmiştir⁷⁴⁷. Erken ortaçağın en modern doğu şehri olan Antakya'yı yerle bir ederek yakıp yıkan I. Hüsrev buradan büyük ganimetle geri dönmüş ve bu şehirde yaşayan insanların büyük bir kısmını esir olarak Sâsânî ülkesi başkenti Tisfun'a getirmiştir⁷⁴⁸. Bu savaştan sonra Justinianus, I. Hüsrev ile kendileri açısından ağır bir anlaşma imzalamıştır⁷⁴⁹.

Fakat bu anlaşma kısa bir zaman sonra bozulmuş ve 541 yılından 562 yılına kadar devam edecek olan ve Lazika ile Ermenistan üzerine gerçekleşen savaşlar meydana gelmiştir⁷⁵⁰. Karadeniz sahilleri boyunca ilerleyen Sâsânî ordusu Petra şehrini ele geçirmiş ve Lazika topraklarını işgal ederek buradaki Bizanslıların hepsini kovmuştur⁷⁵¹. Lazika verimli bir bölge olmamasına rağmen Sâsânîler bu bölgeyi Karadeniz sahillerine açılmak suretiyle buradaki deniz ticareti üzerinde söz sahibi olabilmek amacıyla almak istiyorlardı⁷⁵². Hüsrev, Karadeniz üzerindeki Bizans ticari tekeli kırmayı ve İstanbul'a deniz yoluyla açılabilceği önemli bir koridor elde etmeyi arzulamaktaydı⁷⁵³. Bu durum Bizans'ın endişelenmesine neden olmuş ve bunun üzerine Justinianus, I. Hüsrev ile anlaşma yoluna gitmiştir. Sâsânîlerin Lazika eyaletini terk etmelerine karşılık, Sâsânîler Kafkas derbentlerini koruyacak ve Bizans elli yıl boyunca yıllık otuz bin altın sikke vergi verecekti⁷⁵⁴. Sâsânîlerin Lazika'dan çekilmesine asıl sebep olan olay Lazika halkının Sâsânîler aleyhine gerçekleşen ve bir yıldan fazla süren ayaklanmalarıydı. Sâsânîler tarafından İran topraklarının farklı şehirlerine göç ettirileceğinin farkına varan Lazika halkı Bizanslıların kışkırtmasıyla ayaklanmışlar ve Sâsânîlerin barışa yanaşarak Lazika topraklarını terk etmelerine neden olmuşlardı⁷⁵⁵. Bununla beraber Bizans'ın Sâsânî ülkesindeki Hristiyanların kendi dinlerini özgür bir

⁷⁴⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 203; George Rawlinson, age, s. 588; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 58; Timothy E. Gregory, age, s. 147; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486; Gene R. Gartwhite, age, s. 107; W. Seston, agm, s. 189; Raymond Furon, age, s. 99.

⁷⁴⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 203; İbnü'l-Belhi, age, s. 95; Roman Girişmen, age, s. 306; George Rawlinson, age, s. 588; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 59; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 194; W. Seston, agm, s. 189.

⁷⁴⁹ Roman Girişmen, age, s. 306; A. Rafi Hakikat, age, s. 64; A. J. S. Spawforth, age, s. 60.

⁷⁵⁰ Touraj Daryaei, *Sâsânian Persia the Rise and Fall of an Empire*, London, 2009, s. 31; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁷⁵¹ George Rawlinson, age, s. 588; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁷⁵² İrfan Şahîd, age, s. 269; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 59; George Rawlinson, age, s. 588.

⁷⁵³ George Rawlinson, age, s. 588.

⁷⁵⁴ M. Cevad Meşkur, age, s. 95; George Rawlinson, age, s. 588; W. Seston, agm, s. 189.

⁷⁵⁵ Warren T. Treadgold, age, 1997, s. 195; George Rawlinson, age, s. 588.

şekilde yaşayabilmeleri konusundaki anlaşma maddesini, I. Hüsrev onların kendi dinlerinin propagandasını yapmamaları kaydıyla kabul etmiştir⁷⁵⁶. Bizans ile ilgili kazanımlarını yeterli olarak görmeyen I. Hüsrev 542 yılında ikinci bir defa daha Suriye topraklarına girdi, fakat burada meydana gelen veba salgınından dolayı Suriye'yi terk etmek zorunda kaldı⁷⁵⁷. Bu dönemde ortaya çıkan veba salgını sadece Suriye'yi değil bütün Avrupa'yı da etkisi altına almış ve Avrupa'yı kasıp kavurmuştu⁷⁵⁸. Devam eden günlerde Ermenistan toprakları üzerinde Sâsânî ve Bizans orduları savaşa tutuşmuşlar ve I. Hüsrev'in generallerinden Nabedes 543 yılında Ermenistan'da önemli zaferler elde etmiş ve bu toprakları Sâsânî ülkesine katmıştır⁷⁵⁹. I. Hüsrev, 544 yılında Urfa'ya bir hamle düzenleyerek yukarı Mezopotamya topraklarını ele geçirdi, fakat buradaki savunma gücü karşısında şaşkına dönerek 545 yılında on beş yıllık bir ateşkes anlaşması imzalamaya razı oldu⁷⁶⁰. 549 yılında Bizanslılar Karadeniz sahilinde bulunan Petra kalesini Sâsânîlerden almak için iki yıl boyunca sürecektir olan bir kuşatma başlattılar⁷⁶¹. 551 yılında büyük bir saldırı sonucunda **Petra** kalesini ele geçiren Bizanslılar bu kaleyi yerle bir ettiler⁷⁶². 552 yılında Sâsânî devleti, Kafkas Hunları ve Sabirlerin desteği ile Anadolu'da bulunan Bizans güçlerine yönelik kapsamlı bir harekâta girişmiştir⁷⁶³. Yine aynı dönemde diğer Sabir kolları ise Derbent geçitlerinden Sâsânî ülkesine doğru akınlar düzenlemekteydiler ve I. Hüsrev onların bu akınlarını durdurmakla meşgul olmaktaydı⁷⁶⁴.

1.5.1. Sâsânî-Göktürk İttifakı ve Akhunların Yıkılışı

Mermereos komutasındaki Sâsânî orduları 551 yılından 553 yılına kadar bütün Scymnia ve Suaina topraklarını ele geçirdiler, fakat Mermereos'un ölümü ile komutayı devralan Nachoragan aynı başarıyı gösteremedi⁷⁶⁵. 557 yılına kadar devam eden

⁷⁵⁶ Roman Girişmen, age, s. 306.

⁷⁵⁷ İrfan Şahîd, age, s. 230; George Rawlinson, age, s. 588. 542 yılında Suriye'nin ele geçirilmesi ile ilgili bkz. GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁷⁵⁸ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 59.

⁷⁵⁹ George Rawlinson, age, s. 588; Martin Sicker, age, s. 202vd; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁷⁶⁰ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 421; George Rawlinson, age, s. 588; Martin Sicker, age, s. 202; İrfan Şahîd, age, s. 61; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁷⁶¹ George Rawlinson, age, s. 588.

⁷⁶² George Rawlinson, age, s. 588.

⁷⁶³ Tarık Dostiyev, agm, C. I, s. 924.

⁷⁶⁴ Tarık Dostiyev, agm, C. I, s. 924.

⁷⁶⁵ George Rawlinson, age, s. 589.

savaşların akabinde üstünlük sağlanamayınca iki ülke arasında bir ateşkes imzalandı. Bu ateşkesten sonra 562 yılında I. Hüsrev ile Justinianus arasında elli yıllık bir barış anlaşması yapılarak savaşlara son verildi⁷⁶⁶. Yapılan bu anlaşmayla Sâsânîler bütün Lazika topraklarını boşaltacaklar, Bizanslılar ise yıllık 30 000 sikke altın vergi vereceklerdi⁷⁶⁷. 562 yılı Sâsânî ülkesinde I. Hüsrev tarafından bütün Mani ve Mazdek dinine ait kalıntıların da tasfiye edildiği önemli bir yıl olmuştur⁷⁶⁸. Batıdaki üstünlüğünü Bizanslılara kabul ettiren I. Hüsrev yönünü doğuya doğru çevirerek Behram Gûr döneminden beri Sâsânî topraklarına saldırılar düzenleyen Akhun sorununu haletmek istemiştir. Piruz'un almış olduğu mağlubiyetten sonra Akhunlara karşı büyük bir vergi yükü altına giren Sâsânî devletini bu ağır yükten kurtarmak isteyen I. Hüsrev, 560 yılında iyice güçlenerek ortaya çıkan **Göktürklerin** güçlü hükümdarı **İstemi**⁷⁶⁹ Kağan ile ittifak kurmuş ve Akhun Devletini yıkmıştır⁷⁷⁰. Akhunların yaşadığı bölgelerde siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Göktürkler batıya doğru açılarak ipek yolu denetimini ele geçirmek istiyorlardı ve bunun sonucunda ortak düşmanları olan Akhunlara karşı Sâsânîlerle ittifak kurdular⁷⁷¹. Göktürk devletinin genel dış siyaseti, “yakındaki düşmanın uzaktaki komşusu ile işbirliği yapmak suretiyle düşmanlarına karşı birçok kazanımlar elde etmek” taktiği üzerine kuruluydu⁷⁷². İlk olarak Göktürk hükümdarı İstemi Kağan, Sâsânî ülkesine yolladığı elçilerinin Akhun hükümdarı Gatkar tarafından öldürülmeleri üzerine Akhunlara savaş ilan edip onları Nahşab'da mağlup etmiş ve hükümdarlarını öldürmüştür⁷⁷³. 566 yılında ise ikinci bir defa doğudan Göktürklerin ve batıda Sâsânîlerin, başlarında Fagan adı verilen bir hükümdarın bulunduğu Akhun ülkesi üzerine yürümeleri neticesinde bu devlet ortadan kaldırılarak toprakları Sâsânî ve Göktürk arasında taksim edilmiş böylece Ceyhun nehri Türklerle İranlılar arasında sınır

⁷⁶⁶ Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 170; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 59; İrfan Şahîd, age, s. 266; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534; H. Masse, agm, s. 170.

⁷⁶⁷ George Rawlinson, age, s. 589.

⁷⁶⁸ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 59.

⁷⁶⁹ İstemi Kağan: Göktürk imparatorluğunun kurucusu ve Doğu Göktürk Devletinin hükümdarı Bumin Kağan'ın Batı Göktürk Devletinin kağanlığına atamış olduğu kardeşidir. Bu hükümdara Arap kaynakları Sincabu; Bizans kaynakları Silzibolos, Silzibol, İstamabolos gibi isimler vermişlerdir. Bkz. Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 59; A. D. H. Bivar, agm, V. 3 (1), s. 215.

⁷⁷⁰ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 255; M. Cevad Meşkur, age, s. 95; Roman Girişmen, age, s. 307; Gerard Chaliand, age, s. 29; George Rawlinson, age, s. 589; A. J. S. Spawforth, age, s. 60; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 837; Gene R. Gartwhite, age, s. 107; H. Masse, agm, s. 170.

⁷⁷¹ Enver Konukçu, agm, C. I, s. 829.

⁷⁷² Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 837.

⁷⁷³ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 839.

olmuştur⁷⁷⁴. Bunun dışında Baktırya, Toharistan ve Zabulistan Sâsânî devletinin hâkimiyetine girmiş; Şaş, Fergana, Keş, Nesef ve Buhara ise Göktürklerin eline geçmiştir⁷⁷⁵. I. Hüsrev buralardaki Hun topluluklarını itaat altına almak için ele geçirmiş olduğu bu şehirlere yeni askeri garnizonlar kurmak zorunda kalmıştır⁷⁷⁶.

Bu ittifakın sonucu olarak Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev, İstemi Kağan'ın kızı ile evlenmiştir⁷⁷⁷. Göktürklerle olan ittifakını güçlendirdikten sonra I. Hüsrev, Kafkaslar üzerinde Sâsânîler için tehlike arz eden Hazar ülkesi üzerine sefer düzenlemiştir⁷⁷⁸. Bu sefer sonucunda I. Hüsrev, Hazarlardan binlerce kişiyi öldürmüş ve binlercesini esir olarak kendi ülkesine getirmiştir⁷⁷⁹. Kafkaslar üzerinde önemli geçit noktalarına birçok derbent, kale ve istihkâm kuran I. Hüsrev getirmiş olduğu insanlara bu bölgeleri ikta olarak verip sınır boylarını koruma altına almıştır⁷⁸⁰. Daha sonra doğuya doğru yönelen I. Hüsrev Hindistan ve Çin'e ait toprakların bir kısmını işgal etmiş ve bu ülkelerin her yıl Sâsânî ülkesine vergi vermeleri şartıyla topraklarını onlara geri vererek ülkesine dönmüştür⁷⁸¹. Bu seferlerden sonra başkent Tisfun'a dönen, I. Hüsrev bu defa Bizanslıların müttefiki olan Habeşlilerin, Sâsânîlerle müttefik olan Yemen'i işgal etmeleri üzerine bu ülkeyi Habeşlilerden geri almak için bir donanma göndermiştir⁷⁸². Bizanslıların kışkırtması üzerine **Etiyopyalılar** (Habeşliler) otuz bin kişilik bir kuvvetle gemilerle Yemen'e çıkarak **Himyar** Araplarına ait bu ülkeyi istila etmişler ve burada Yemenlilere karşı birçok katliama girişmişlerdir⁷⁸³. Yemen hükümdarı Seyf Ziyeyn önce Bizans hükümdarına sığınarak kendisinden yardım istemiş fakat istediği yardımı alamayınca Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev'e sığınmıştır⁷⁸⁴. Bunun üzerine bu hükümdar kendisine sığınan devrik Yemen kralı Seyf Ziyeyn'i, Deylem soylularından Vahriz adında birisinin komutasında Yemen üzerine göndermiş ve burayı Habeşlilerden geri

⁷⁷⁴ Roman Girişmen, age, s. 307; Gerard Chaliand, age, s. 29; Peter Wilcox, age, s. 4; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 839; Gene R. Gartwhite, age, s. 107; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁷⁷⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 95; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 839; Raymond Furon, age, s. 99.

⁷⁷⁶ Roman Girişmen, age, s. 307.

⁷⁷⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 255; İbnü'l-Belhi, age, s. 95; M. Cevad Meşkür, age, s. 95; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 840.

⁷⁷⁸ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 254; George Rawlinson, age, s. 589.

⁷⁷⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 95.

⁷⁸⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 95.

⁷⁸¹ İbnü'l-Belhi, age, s. 94.

⁷⁸² M. Cevad Meşkür, age, s. 95.

⁷⁸³ İbnü'l-Belhi, age, s. 96; Martin Sicker, age, s. 205; İrfan Şahîd, age, s. 146; Gene R. Gartwhite, age, s. 108.

⁷⁸⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 203, 204; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 45, 46.

almıştır⁷⁸⁵. I. Hüsrev, Sâsânî zindanlarında tutuklu bulunan soylu hanedanlara mensup siyasi mahkûmları da bu orduyla beraber Yemen'e göndermiştir⁷⁸⁶. Bu kimselere Yemen'i alarak oraya yerleşmeleri ve Sâsânî ülkesine geri dönmeleri karşılığında siyasi mahkûmlarla anlaşılan I. Hüsrev bu kuvveti Sâsânî donanmasına ait sekiz gemi ile Yemen üzerine yollamıştır⁷⁸⁷. Fars Körfezi ve Umman denizi yoluyla buraya gelen Sâsânî donanması 571 ve 575 yılları arasında Yemen'i Habeşlilerden geri almış ve burada Sâsânîlere bağlı bir krallık kurmuşlardır⁷⁸⁸. Afrikalı istilacılara karşı kendilerini ve topraklarını koruyan İranlılara, ülkelerinin geniş topraklarını açan Yemenliler onları kolay bir şekilde kabullenmişlerdir⁷⁸⁹.

1.5.2. Sâsânî Devletinin Doğu Politikası ve Göktürklerle İlişkiler

Göktürklerin, Akhunların yıkıldığı saha üzerinde kurmuş olduğu egemenlik ve bunun sonucunda ticaret yolları üzerinde kontrolü ele geçirmiş olması, Sâsânîlerin aleyhine gelişen bir durum teşkil etmiştir. Göktürklerin Hazar Denizinin doğusunda yaşayan Soğdlular üzerinde hâkimiyet kurmaları ve Hazar Denizinin doğu ticaretinde ön plana çıkması Sâsânîleri tedirgin etmiştir⁷⁹⁰. Doğuda Kadirgan dağlarından batıda Ceyhun'a kadar çok büyük bir saha içerisindeki güçlü bir Göktürk devletinin varlığı, Enûşirvân'ı oldukça tedirgin ettiği gibi Gürgen şehrinin de Göktürklerle karşı askeri bir merkez haline getirmiştir⁷⁹¹. İlerleyen dönemlerde Sâsânîler ile doğudaki müttefikleri Göktürkler arasında ipek yolu ticareti yüzünden çıkan anlaşmazlık bir savaşa dönüşmüştür⁷⁹². 567 yılında Sâsânîlerle ipek yolu ticareti üzerine bazı pürüzlerin giderilmesi için görüşmeler teklif eden Göktürklerle, Sâsânîlerin olumsuz yanıt vermeleri üzerine iki ülke ilişkileri kopma noktasına gelmiştir⁷⁹³. Sâsânîlerle olan ittifaklarını sonlandıran Göktürkler bundan böyle Sâsânîlere karşı Bizans ile ittifak

⁷⁸⁵ George Rawlinson, age, s. 589; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 204; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, s. 49; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 292vd; H. Masse, agm, s. 170.

⁷⁸⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 288, 291; İbnü'l-Belhi, age, s. 96; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 48.

⁷⁸⁷ İbnü'l-Belhi, age, s. 95, 96.

⁷⁸⁸ Roman Girişmen, age, s. 307; M. Cevad Meşkür, age, s. 95; George Rawlinson, age, s. 589; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 60; H. G. Wells, age, C. II, s. 51; Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 201; Gene R. Gartwhite, age, s. 108; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁷⁸⁹ A. Rafi Hakikat, age, s. 71; George Rawlinson, age, s. 589.

⁷⁹⁰ George Rawlinson, age, s. 589.

⁷⁹¹ Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 840.

⁷⁹² M. Cevad Meşkür, age, s. 96.

⁷⁹³ George Rawlinson, age, s. 589.

kuracaklardır ve 568 yılında İstemi Kağan tarafından Bizans imparatoru II. Justin'e bir elçilik heyeti gönderilecektir⁷⁹⁴. Bu siyasi yaklaşımın sonucu olarak 569 yılında Sâsânî ülkesinin kuzey doğu sınırlarından topraklarına giren Göktürkler Fregana, Semerkand, Buhara gibi şehirleri yağmalamaya başladılar⁷⁹⁵. Bunun üzerine oğlu Hürmüz'ü Göktürkler üzerine yollayan I. Hüsrev iki ülke arasında çıkan savaşların önünü almaya çalışmıştır.

Kısa bir zaman sonra iki ülke arasında meydana gelen anlaşmazlıklar giderilerek tekrar barış tesis edilmiş ve bu iki ülke arasında meydana gelen ilk savaşta Sâsânîler kansız bir zafer elde etmişler ve bu esnada Horasan ve Maverâünnehir'i geri almışlardır⁷⁹⁶. Sâsânîlerin doğu komşuları olan Göktürlere karşı kazanmış oldukları bu başarı Bizans'ta hayal kırıklığı yaratmış ve Sâsânîler aleyhine bir kampanya başlatmalarına yol açmıştır⁷⁹⁷. Bizans'ın, Sâsânîler aleyhine yürüttüğü kampanya Ermenistan'da meyvelerini vermiş ve burada bazı ihtilaller meydana gelmiştir⁷⁹⁸. Bunun üzerine I. Hüsrev 573 yılında tekrar Bizans üzerine sefere çıkarak Antakya şehrini ele geçirmiştir. I. Hüsrev karşısında ağır bir yenilgi alan Justinianus tahtını koruyamamış ve yerini II. Justin ve Conte Tiberus'a bırakmıştır⁷⁹⁹. Bu savaş sırasında Bizanslılar Göktürklerden siyasi ve askeri destek sağlamışlar ve bu durum Sâsânîlerle Göktürkler arasında siyasi sürtüşmeleri beraberinde getirmiştir⁸⁰⁰. Göktürklerin doğuda elde ettiği başarıların aynısını batıda gösteremeyen Bizanslılar barışa yönelmek zorunda kalmışlardır⁸⁰¹. Tiberus, I. Hüsrev ile bir anlaşma imzalayarak savaş tazminatı olarak kırk beş bin altın sikke vermeyi kabul etmek zorunda kalmıştır⁸⁰². I. Hüsrev, iktidarının sonlarına doğru 575 ve 578 yılları arasında Ermenistan'da meydana gelen isyanları bastırmak için uğraşmıştır⁸⁰³. I. Hüsrev, Ermenistan'da sükûneti sağladıktan sonra 579 yılında ölmüş ve tahtı oğlu **IV. Hürmüz**'e bırakmıştır⁸⁰⁴. Bu hükümdar akıllı, zeki ve

⁷⁹⁴ H. G. Wells, age, C. II, s. 51; Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 170; Gerard Chaliand, age, s. 41; Martin Sicker, age, s. 205.

⁷⁹⁵ George Rawlinson, age, s. 590.

⁷⁹⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II, s. 299; George Rawlinson, age, s. 590.

⁷⁹⁷ George Rawlinson, age, s. 590.

⁷⁹⁸ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, age, s. 534.

⁷⁹⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 96; Justinianus'un ölümünden sonra II. Justin ve Tiberus, Bizans tahtını ortak olarak yönetmişlerdir.

⁸⁰⁰ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 60; George Rawlinson, age, s. 590.

⁸⁰¹ George Rawlinson, age, s. 590.

⁸⁰² Aleksander A Vasiliev, age, C. I, s. 170.

⁸⁰³ Gene R. Gartwhite, age, s. 108.

⁸⁰⁴ George Rawlinson, age, s. 590; Gene R. Gartwhite, age, s. 108, 109.

uyanık bir kişiliğe sahip olmakla beraber iyi bir eğitim görmüştü⁸⁰⁵. Kendisi de babasının başlatmış olduğu siyasi ve ekonomik açılımların takipçisi olarak onun politikalarını devam ettirmiş ve soylulara karşı halkın tarafını tutmuştur⁸⁰⁶. I. Hüsrev'in iktidarının kırkinci yılında Hz. Muhammed dünyaya gelmiştir⁸⁰⁷. Anlatılanlara göre, 5 Nisan 571 günü gece yarısı meydana gelen korkunç bir deprem ile Hüsrev'in sarayının on dört burcu yıkılmış ve Save gölü kurumuş ve bin yıl boyunca yanmakta olan Azer Geşnesb ateşi sönmüştür⁸⁰⁸. Bu olay karşısında tedirgin olan I. Hüsrev'e astrologları kendisinden on dört hükümdar sonra Sâsânî saltanatının yıkılarak Sâsânîlerin kutsal ateşlerinin söndürüleceği ve Save gölünün kuruması gibi Sâsânî hanedanının kuruyacağını haber vermişlerdir⁸⁰⁹. I. Hüsrev'den sonra yerine geçen oğlu Hürmüz, İstemi Kağan'ın kızıdan olma torunudur⁸¹⁰. Bu hükümdar fiziki görünüm olarak Türklere benzemektedir. Yüzü yuvarlak ve gözleri çekikti. Bundan dolayı kendisine *Türk evladı* anlamında **Türkzade** lakabı verilmiştir⁸¹¹. Bu hükümdar yumuşak başlı, barışçı ve halim, selim kişiliği ile tanınmakla beraber halkına çok iyi davranmış, fakat Sâsânî soylularının nüfuzlarını kırarak onların etkinliklerini kırmak için uğraşmış ve yaklaşık olarak Sâsânî soylularından on üç bin kişiyi ortadan kaldırmıştır⁸¹². Bu hükümdar takip etmiş olduğu bu politikadan dolayı nüfuz alanını genişletmek amacıyla Hristiyanların gücünden de istifade etme yoluna gitmiştir⁸¹³.

İktidarının ilk döneminde babası zamanında Bizanslılarla yapılan anlaşmanın bozulması üzerine Bizans üzerine sefer düzenlemiş, bu seferler sırasında ordusunun komutanı olan Behram Çubin başarılarıyla ön plana çıkmıştır⁸¹⁴. 579 yılından 590 yılına kadar süren savaşların sonucunda hiçbir taraf herhangi bir üstünlük elde edemedi. Sâsânîliler I. Hüsrev döneminde alınan Daras ve Nisibis'i elde tutmak için büyük bir direnç gösterdiler ve Costantina ile Martyropolis'e defalarca akınlar düzenlediler ve

⁸⁰⁵ Roman Girişmen, age, s. 307.

⁸⁰⁶ A. J. S. Spawforth, age, s. 60; Roman Girişmen, age, s. 307.

⁸⁰⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 315; A. Rafi Hakikat, age, s. 71; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 59; William Sandys Wright Vaux, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arap Conquest*, New York, 2005, s. 176

⁸⁰⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 96, 97; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 157.

⁸⁰⁹ İbnü'l-Belhi, age, s. 97.

⁸¹⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.204; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 315; İbnü'l-Belhi, age, s. 99; Gene R. Gartwhite, age, s. 109.

⁸¹¹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 318; M. Cevad Meşkur, age, s. 97; Zeki Velidi Togan, age, s. 72; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s. 25.

⁸¹² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 315; İbnü'l-Belhi, age, s. 99; George Rawlinson, age, s. 590.

⁸¹³ Roman Girişmen, age, s. 307; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 60.

⁸¹⁴ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 315, 316; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 226; George Rawlinson, age, s. 590; Gene R. Gartwhite, age, s. 109.

sonuçta 588 yılında Martyropolis'i ele geçirebildiler⁸¹⁵. Bizans ordusu ise Arzanane ve Doğu Mezopotamya topraklarına yönelik sürekli akınlarda bulundu, fakat buraları bir türlü ele geçiremediler⁸¹⁶. İçeride Sâsânî soyluları ve din adamları ile mücadele halinde olan Hürmüz için Bizanslılar takip ettikleri siyasi manevralarla, aynı zamanda Hürmüz'ü kuzeyde Hun toplulukları, kuzey doğuda Göktürkler ve batıda kendileri ile uğraşmak zorunda bırakarak onun içeride soylulara karşı savunmasız kalmasına sebep oldular⁸¹⁷. Savaşlardan hoşlanmayan ve barışçı bir kişiliğe sahip olan Hürmüz daha çok sarayında oturarak eğlenme ve dinlenmeyi tercih ettiğinden dolayı Bizansla devam eden savaşları sonlandırmıştır, fakat 589 yılında ülkesine yönelik akınlar düzenleyen Hazar, Hun, Arap ve Göktürklerle uğraşmak zorunda kalmıştır⁸¹⁸. Bu kavimlere karşı ülkesini korumaya çalışan Hürmüz toprak kaybını önleyerek ülkesine ait toprakların işgaline izin vermemiştir. Arap ve Hazar kabileleri Sâsânî ülkesine yönelik sadece yağma yapmak ve ekonomik anlamda ganimet elde etmek için baskınlar düzenledikleri için bunların akınları kalıcı olmamıştır⁸¹⁹. Fakat doğudaki Göktürk ilerlemesi Sâsânîler aleyhine tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır⁸²⁰.

588 yılında Sâsânî ordusunun Bizanslılarla yaptığı bir muharebe sırasında Göktürk orduları doğudan İran topraklarına girdiler⁸²¹. Hürmüz'e bir ultiatom göndererek kendisinin, Bizans üzerine sefere çıkacağını ve bu yüzen yolları üzerindeki köprüleri tamir etmesini isteyen Göktürk yabgusu **Şabe** Hakan (Baga Tekin) bu bahane ile Sâsânî topraklarını istila etmeye başladı⁸²². Hürmüz, generallerinden **Behram Çubin** adındaki komutanını Baga Tekin ile savaşması için Göktürk üzerine sefere gönderir⁸²³. Behram doğudaki ilerlemeleri tehlikeli boyutlara ulaşan Göktürk ilerlemesini ancak iki başarılı savaşla durdurabilmiştir⁸²⁴. Behram 589 yılında yanındaki deneyimli fakat az sayıdaki bir ordu ile Belh yakınlarında Göktürk ordusunu yenerek dağıtır ve Göktürk

⁸¹⁵ George Rawlinson, age, s. 590; Tony Jaques, "Martyropolis", *Dictionary of Battles and Sieges*, C. 2, Greenwood Press, 2007, s. 640.

⁸¹⁶ George Rawlinson, age, s. 590.

⁸¹⁷ Roman Girişmen, age, s. 308.

⁸¹⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 204; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 315, 316; George Rawlinson, age, s. 591.

⁸¹⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 315; George Rawlinson, age, s. 591.

⁸²⁰ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 314, 315; George Rawlinson, age, s. 591.

⁸²¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 97.

⁸²² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 204; İbnü'l-Belhi, age, s. 99.

⁸²³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 204; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 316, 317; M. Cevad Meşkür, age, s. 97; Roman Girişmen, age, s. 308; Gene R. Gartwhite, age, s. 109; Hakkı Dursun Yıldız, age, 26.

⁸²⁴ George Rawlinson, age, s. 591.

hakanını da öldürür⁸²⁵. Öldürülen hakanın oğlu olan **Bermude** (Buyruk Tekin) Göktürklerin Sâsânîlerle olan savaşını devam ettirir, fakat kendisi de Behram Çubin ile yaptığı bir savaşta esir edilerek başkent Tisfun'a Hürmüz'ün yanına gönderilir ve Hürmüz onu oldukça büyük bir nezaketle ağırlar⁸²⁶. Bu başarısından dolayı Hürmüz, Behram'ı Lazika'ya Bizans üzerine yollar fakat Behram burada Bizans ordusuna yenilir⁸²⁷. Bu duruma kızan Hürmüz daha önce kazanmış olduğu başarılarından dolayı oldukça popüler bir hale gelen Behram'a uygun bir fırsat yakaladığı için aşağılayıcı hareketlerde bulunur ve ona hakaret içeren bir mektup yazar⁸²⁸. Bu durum Behram'ın kendisine bağlı olan askerleri ile beraber isyan etmesine ve Sâsânî başkentine doğru yürümesine sebep olur⁸²⁹. Hürmüz, ordusuyla beraber doğu eyaletlerine çekilen Behram'ın üzerine bir ordu gönderir fakat İranlıların yanında Türklerin de çoğunlukta olduğu Behram'ın ordusuna yenilir⁸³⁰. Behram'ın Hürmüz'e karşı isyanı kendisinden nefret eden soyluların Hürmüz'e karşı harekete geçmesi için uygun bir fırsat yaratmıştır⁸³¹. Ordusunun dağılmasıyla beraber aynı zamanda Hürmüz'ün Sâsânî soyluları aleyhine takınmış olduğu sert tavrı Sâsânî başkentinde bir ayaklanmaya neden olarak Sâsânî soyluları 590 yılında Hürmüz'ü tahttan indirerek onun yerine oğlu II. Hüsrev'i getirirler⁸³². Hürmüz'ün tahttan indirilmesinde Sâsânî bozorgan meclisinin iki üyesi ve II. Hüsrev'in dayıları olan Visteham ve Benduye adındaki iki soylu başı çekmişlerdir⁸³³. Önce zindana atılarak gözlerine mil çekilen Hürmüz birkaç gün sonra yine zindandayken oğlu II. Hüsrev'in onayı ile dayıları Visteham ve Benduye tarafından ortadan kaldırılmıştır⁸³⁴. İleriki dönemlerde Sâsânî devletini yıkarak topraklarını ele geçirecek olan Halife Ömer b. el-Hattap, Hürmüz'ün hükümdarlığı döneminde 586 yılında dünyaya gelmiştir⁸³⁵.

⁸²⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 99.

⁸²⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 204, 205; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 317.

⁸²⁷ Roman Girişmen, age, s. 308; George Rawlinson, age, s. 591.

⁸²⁸ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 317; M. Cevad Meşkür, age, s. 96, 97; George Rawlinson, age, s. 591.

⁸²⁹ George Rawlinson, age, s. 591; Roman Girişmen, age, s. 308; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 60; A. J. S. Spawforth, age, s. 60; Gene R. Gartwhite, age, s. 109.

⁸³⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 206; İbnü'l-Belhi, age, s. 100; Hakkı Dursun Yıldız, age, s. 26.

⁸³¹ Roman Girişmen, age, s. 308.

⁸³² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 318; M. Cevad Meşkür, age, s. 97, Roman Girişmen, age, s. 308; George Rawlinson, age, s. 591; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 164; Gene R. Gartwhite, age, s. 109.

⁸³³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 206; M. Cevad Meşkür, age, s. 97; İbnü'l-Belhi, age, s. 101.

⁸³⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 100, 101; Touraj Daryae, age, s. 33.

⁸³⁵ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 60.

1.5.3. II. Hüsrev Dönemi İstilâları ve Bizansla İlişkiler

II. Hüsrev tahta oturduktan sonra bağlılığını bildirmesi ve orduyu geri getirmesi için Behram'a bir mektup yazar, fakat Behram buna karşı çıkarak Tisfun'a doğru yürür⁸³⁶. II. Hüsrev tehlikeyi görünce derhal Azerbaycan eyaletine kaçır ve bu durumdan istifade eden Behram Çubin Sâsânî tahtını askeri bir darbe ile ele geçirir⁸³⁷. Sâsânî tahtına çıkan Behram ise kendisini VI. Behram olarak ilan eder. Aşkani devletinin ardılı olan hanedanlardan Mihran hanedanına mensup olan Behram kendini tahta layık olarak görmüş ve Sâsânî hanedanını yönetimden uzaklaştırmaya çalışmıştır⁸³⁸. Üstelik yapmış olduğu davranışlardan dolayı isyancı olarak itham edilerek yok edilmek veya hükümdarlığı ele geçirmek arasında kalınca hükümdarlığı işgal etmeyi daha mantıklı olarak görmüştür⁸³⁹. Behram, Hürmüz'e karşı darbe yaparak onu tahttan indiren Visteham ve Benduye'yi hapse attırmış fakat bu kimseler kendi akrabalarının yardımıyla zindandan kaçır Azerbaycan topraklarına gitmişlerdir⁸⁴⁰. Azerbaycan ordusu ile beraber Behram'ı iktidardan uzaklaştırmak amacıyla harekete geçen II. Hüsrev, Hulvan nehri kenarında Behram ile yaptığı savaşta yenilir⁸⁴¹. Behram Çubin'in askeri gücü karşısında iktidarı ele geçiremeyeceğini anlayan II. Hüsrev bu olaydan sonra Bizansa sığınmıştır⁸⁴². İktidarı ele geçiren Behram, Sâsânî tahtına oturmuş ve kendi adına sikke bastırmıştır⁸⁴³. Bu sırada Sâsânî başkenti Medain'de Sâsânî hanedanına mensup kimseler Sâsânî soylularından Behram bin Siyavuş liderliğinde bir darbe ile Behram Çubin'i tahttan indirmeye çalışırlar fakat Behram bunun farkına vararak bu komploju etkisiz hale getirir ve Behram bin Siyavuş'u öldürür⁸⁴⁴. Bizans'ın sınır şehirlerinden olan Hırapolis'e giderek burada ikamet eden Hüsrev, Bizans imparatoru **Mauricius**'den (Morikyos) yardım talep etmiştir⁸⁴⁵. II.

⁸³⁶ A. Rafi Hakikat, age, s. 66.

⁸³⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 319; İbnü'l-Belhi, age, s. 101; M. Cevad Meşkür, age, s. 97; A. Rafi Hakikat, age, s. 66; William Ouseley, age, C. III, s. 195; Gene R. Gartwhite, age, s. 109; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, age, s. 534.

⁸³⁸ Roman Girişmen, age, s. 308.

⁸³⁹ George Rawlinson, age, s. 591.

⁸⁴⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 207; İbnü'l-Belhi, age, s. 102; M. Cevad Meşkür, age, s. 98.

⁸⁴¹ George Rawlinson, age, s. 591.

⁸⁴² Gene R. Gartwhite, age, s. 109; George Rawlinson, age, s. 591; Peter Wilcox, age, s. 4.

⁸⁴³ Touraj Daryaei, age, s. 32; M. Cevad Meşkür, age, s. 98.

⁸⁴⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 103.

⁸⁴⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 207; M. Cevad Meşkür, age, s. 98, Roman Girişmen, age, s. 308; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 60; A. Rafi Hakikat, age, s. 66; Tony Jaques, "Ganzac", *Dictionary of Battles and Sieges*, C. 2, Greenwood Press, 2007, s. 382; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 19; Peter Wilcox, age, s. 4; Warren T. Treadgold, *A History of the*

Hüsrev'e yardım sözü veren Mauricius bir dostluk nişanesi olarak kızı Miriam'i (Meryem) onunla evlendirir⁸⁴⁶. Morikyos, II. Hüsrev'e yapacağı yardım karşılığında daha önce Sâsânî ülkesine ödenen verginin kaldırılması konusunda anlaşmaya varmış ve kendisine yüklü miktarda bir para ile oğlu Theodosius komutasında altmış bin kişilik bir orduyu II. Hüsrev ile beraber yollamıştır⁸⁴⁷. Kısa bir zaman sonra Bizans'tan aldığı askeri destekle yola çıkan Hüsrev'e Azerbaycan üzerinden gelen Vistehem ve Bendeviye komutasındaki ordularla birleşerek Urumiye gölü kıyısındaki Genzek şehrinde Behram Çubin ile savaşa tutuşmuşlardır. Bu orduya katılan kırk bin kişilik Atropaten ordusuyla Irak ve Fars'tan gelen birliklerin katılımıyla ordunun sayısı yüz bini aşmıştır. 591 yılında II. Hüsrev ve Behram arasında Atropaten topraklarında Urumiye Gölü kenarında yapılan bu savaşta yenilen Behram kaçarak Göktürk kağanına sığınmış ve II. Hüsrev'de babasının tahtına tekrar oturmuştur⁸⁴⁸.

Behram Çubin'in Göktürk Kağan'ından yardım alarak tekrar üzerine gelmesinden korkan II. Hüsrev yüklü miktarda bir para karşılığında Behram'ı kendi toprakları üzerinde tutması için Göktürk kağanı ile anlaşarak daha sonraları Behram'a yönelik düzenletmiş olduğu bir suikast ile onu ortadan kaldırtmıştır⁸⁴⁹. Mauricius, Hüsrev'e yapmış olduğu yardım karşılığında Ermenistan topraklarının büyük bir bölümünü geri almış, Bizans sınırı doğuda Van Gölü ve Tiflis'e dayanmıştır⁸⁵⁰. Mauricius ile Hüsrev arasında savaş öncesinde yapılan anlaşmaya göre Bizanslılar Parsermania üzerinde önemli kazanımlara kavuşacak, doğu Mezopotamya toprakları Bizanslılara geri bırakılacak, Martyriopolis ve Daras kaleleri tekrar Bizans'a geri verilecekti⁸⁵¹. Bununla beraber Bizanslılar Galerius komutasında 297 yılında Sâsânîlerin

Byzantine State and Society, s. 231; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534; Touraj Daryaee, age, s. 32.

⁸⁴⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 208; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 322; İbnü'l-Belhi, age, s. 103; Timothy E. Gregory, age, s. 163; Grantovski, age, s. 172; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 500; Nina Garsoian, agm, V. 3, s. 579.

⁸⁴⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 322; İbnü'l-Belhi, age, s. 103; A. Rafi Hakikat, age, s. 67; George Rawlinson, age, s. 591; Timothy E. Gregory, age, s. 163;.

⁸⁴⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 209; İbnü'l-Belhi, age, s. 103; M. Cevad Meşkur, age, s. 98; George Rawlinson, age, s. 591; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 60; Warren T. Treadgold, age, s. 231; Gene R. Gartwhite, age, s. 109.

⁸⁴⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 323vd; İbnü'l-Belhi, age, s. 103; Touraj Daryaee, age, s. 32; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 60; A. Rafi Hakikat, age, s. 67; Tony Jaques; agm, C. III. s. 282; Gene R. Gartwhite, age, s. 109.

⁸⁵⁰ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 60; M. Cevad Meşkur, age, s. 98; Peter Wilcox, age, s. 4; Roman Girişmen, age, s. 308; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 19; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 231.

⁸⁵¹ Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 231; George Rawlinson, age, s. 591.

elinden almış oldukları toprakları tekrar geri almasıyla birlikte Sâsânîler son yüzyılda Bizans'a karşı kazanmış oldukları başarıların bütün meyvelerini kaybetmiş oldular. Bundan sonra II. Hüsrev doğuda Eftalit ve Kuşanlara karşı yapılan savaşlarla meşgul oldu ve bu savaşlar 591 yılından 601 yılına kadar devam etti⁸⁵². 602 yılında Hüsrev'in en iyi müttetiki olan Mauricius'un muhaliflerinden Phocas tarafından öldürülmesinden sonra iki ülke arasındaki barış anlaşması bozulmuş ve savaşlar tekrar başlamıştır⁸⁵³. II. Hüsrev, Phocas'ın Kuzey Afrika'da kendisi aleyhine başlayan isyanlar ile uğraşmasını fırsat bilerek ilk olarak Ermenistan topraklarını ele geçirmekle işe başlamıştır⁸⁵⁴. Hüsrev'in yollamış olduğu Sâsânî ordusu ilk olarak Edessa'yı işgal ederek Mezopotamya ve Suriye topraklarını ele geçirmiş ülke topraklarını Akdeniz'e dayandırmıştır⁸⁵⁵. 608 yılında Bizans'ın Sicilya ve Kıbrıs üzerine sefere yollamış olduğu ordunun komutanı olan Herakleios, 610 yılında Phocas'ı ortadan kaldırarak Bizans tahtına oturmuştur⁸⁵⁶. Phocas döneminde Sâsânî orduları Doğu Anadolu ve Suriye toprakları üzerindeki birçok yeri ele geçirmişlerdi. II. Hüsrev, Herakleios döneminde de istilalarına devam ederek; batıya göndermiş olduğu orduları sayesinde kısa zamanda İstanbul Boğazına kadar olan Anadolu topraklarını, Suriye, Filistin ve Mısır topraklarını tamamen ele geçirmiştir⁸⁵⁷. 613/14 yılında Filistin topraklarını ve Kudüs'ü ele geçiren Sâsânî ordusu Hz İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan **kutsal haçı** olarak Sâsânî başkenti Tisfun'a getirmişlerdir⁸⁵⁸. Üç gün boyunca burada katliam yapan Sâsânî ordusunun yaklaşık olarak elli bin Hristiyan'ı öldürdüğü söylenmektedir⁸⁵⁹. Yine bu dönemlerde Sâsânî ordusu Araplar karşısında ilk yenilgisini almıştır. II. Hüsrev, Bizans'a sığınmış olduğu dönemde Hire kralı Numan'ı kendisine yardım

⁸⁵² George Rawlinson, age, s. 591.

⁸⁵³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 212; John Bagnell Bury, age, C. II, s. 198; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 61; Grantovski, age, s. 172, 173; Gene R. Gartwhite, age, s. 110; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 61; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 325.

⁸⁵⁴ Roman Girişmen, age, s. 308; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 19; Raymond Furon, age, s. 100.

⁸⁵⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 98; E. A. Grantovski, age, s. 173; H. G. Wells, age, C. II, s. 51; Warren T. Treadgold, age, s. 19; George Finlay, age, C. I, s. 375; Gene R. Gartwhite, age, s. 110.

⁸⁵⁶ Walter Emil Kaegi, age, s. 39; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 19; Cyril A. Mango, age, s. 53; James Howard-Johnston, age, s. 71.

⁸⁵⁷ George Rawlinson, age, s. 592; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 61; H. G. Wells, age, C. II, s. 51; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xviii; Warren T. Treadgold, age, s. 20; Peter Wilcox, age, s. 4.

⁸⁵⁸ E. A. Grantovski, age, s. 173; Roman Girişmen, age, s. 309; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 62; M. Cevad Meşkür, age, s. 98; James Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis*, Oxford, 2010, s. 66; Timothy E. Gregory, age, s. 172; Nina Garsoian, agm, V. 3, s. 586; Walter Emil Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Cambridge, 2003, s. 80; Gene R. Gartwhite, age, s. 110; Touraj Daryaei, age, s. 33.

⁸⁵⁹ Roman Girişmen, age, s. 308.

amacıyla çağırılmış ancak ondan olumsuz yanıt almıştı. Hüsrev tahta çıktıktan sonra Numan'ı Tisfun'a getirterek onu fillerin ayakları altına atmak suretiyle öldürtmüş ve kendisine ait malları Ben-i Şeyban adı verilen Araplardan istemiştir⁸⁶⁰. Onun isteğine olumsuz yanıt verilince II. Hüsrev, İranlılar ve Araplardan oluşan bir orduyu Hire üzerine yollamıştır. **Zükar** adı verilen bir kuyunun başında toplanan Arap kabileleri Sâsânî ordusunu yenerek komutanlarını öldürmüştür⁸⁶¹. Bu durum Arap yarımadasında bir sevinç dalgası yaratmış ve Hz. Peygamber bu savaştan dolayı *bugün Arap, Acem'den intikamını almıştır* şeklinde Araplara bu zaferin müjdesini vermiştir⁸⁶². II. Hüsrev generallerinden Şahrbaraz adındaki komutanını Mısır üzerine yollayarak İskenderiye'yi ve Mısır topraklarını ele geçirmiştir. Anılan bu hükümdar bir diğer komutanı olan Şahin'i ise Anadolu üzerine yollayarak İstanbul Boğazına kadar olan bütün Anadolu'yu ele geçirerek Chalcedon'da (Kadıköy) konuşlandırmıştır⁸⁶³. 616 yılında Suriye ve Filistin'i ele geçirdikten sonra Gazze yoluyla Mısır'a giren Şahrbaraz, Babylon⁸⁶⁴ şehrini ve İskenderiye'yi ele geçirmiş daha sonra 619 yılında Mısır'a hâkim olarak Nil boyunca ilerlemiş ve Habeş sınırına varmıştır⁸⁶⁵. Aynı yıl Sâsânî orduları Batı Anadolu'da Sard ve Efes'i ele geçirdiler⁸⁶⁶. Herakleios'un, II. Hüsrev'e göndermiş olduğu barış yapılması yönündeki mesajı geri çeviren Hüsrev, Sâsânî ordusunun İstanbul'u kuşatarak burayı ele geçirmesi emrini vermiştir. Khalkedon'da ordugâhını kuran Sâsânî generali Şahrbaraz İstanbul üzerine yürümek için hazırlık yapar⁸⁶⁷. Miladi 619 yılında Bizans imparatorluğu tarihinin en buhranlı dönemlerini yaşamış ve koca imparatorluk on beş sene zarfında elindeki bütün toprakları kaybederek İstanbul'a hapsolmuştur⁸⁶⁸. II. Hüsrev'in bütün bu başarılarında ordusunun komutanları olan Şahin ve Şahrbaraz'ın askeri dehalarının önemli bir yeri vardır⁸⁶⁹.

⁸⁶⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 106; Touraj Daryae, age, s. 33.

⁸⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. IV. s. 91; M. Cevad Meşkür, age, s. 98.

⁸⁶² İbnü'l-Belhi, age, s. 107; Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 454.

⁸⁶³ E. A. Grantovski, age, s. 173; M. Cevad Meşkür, age, s. 99; H. G. Wells, age, C. II, s. 51; Warren T. Treadgold, age, s. 20; George Finlay, age, C. I, s. xxvii; Walter Emil Kaegi, age, s. 67vd; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 61; Roman Girişmen, age, s. 308.

⁸⁶⁴ Günümüzdeki Kahire şehrinin o dönemdeki adıdır. Bkz. Roman Girişmen, age, s. 309.

⁸⁶⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 105; Roman Girişmen, age, s. 309; E. A. Grantovski, age, s. 173; Gene R. Gartwhite, age, s. 110; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534; E. A. Grantovski, age, s. 173; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 62; Cyril A. Mango, age, s. 55.

⁸⁶⁶ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 62.

⁸⁶⁷ İbnü'l-Belhi, age, s. 104; Raymond Furon, age, s. 100.

⁸⁶⁸ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 63; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486.

⁸⁶⁹ E. A. Grantovski, age, s. 173; Walter Emil Kaegi, age, s. 67.

Avarların da, Sâsânîlere destek vermiş olduğu bu kuşatmada Sâsânîler doğudan ve Avarlar batıdan İstanbul'u ele geçirmek için saldırıya geçmişlerdir⁸⁷⁰. Herakleios Sâsânî ve Avarların eline geçmemesi amacıyla Bizans hazinesinin önemli bir kısmını dört gemiye yükleyerek kaçırmak istemiş, fakat bu gemiler rüzgârın sürüklemesi sonucunda Sâsânî ordusunun eline geçmiştir⁸⁷¹. Herakleios, Avarları bu ittifaktan ayırmak için onlara yıllık iki yüz bin altın para vermeyi taahhüt etmiş ve bunun garantisi olarak oğlunu Avarlara rehin olarak göndermiştir⁸⁷². II. Hüsrev döneminde elde edilen bu başarı ile beraber Sâsânî devleti Pers imparatorluğunun ulaşmış olduğu sınırlara ulaşmış bulunmaktaydı⁸⁷³. Eğer Hüsrev, Herakleios'un barış önerisini kabul etmiş olsaydı bu avantajı iyi değerlendirmiş olacaktı. Halkına bir çağrıda bulunan Herakleios insanların elinde bulunan gümüş eşyaları toplayarak bunları eritip sikke bastırarak savaş harcamaları için kullanmıştır⁸⁷⁴. Diğer taraftan da 622 yılında Hazarlarla ittifak kuran Herakleios, başlarında **Ziabal** adında bir Hakan bulunan 40 bin kişilik Hazar ordusunun kuzeyden İran topraklarına girmelerini sağlamıştır⁸⁷⁵. 623 yılında Hazarlar, İberya ve Lazika topraklarını Sâsânîlerden geri almışlardır⁸⁷⁶. Bizans ve Hazar arasındaki bu ittifaktan sonra Hazarlar, Göktürklerden koparak müstakil bir devlet haline geleceklerdir⁸⁷⁷. Bunun üzerine Sâsânî devleti ordularının bir kısmını kuzeye yönlendirince, Avarlarla bir ateşkes anlaşması imzalayarak ülkesinin batı ve kuzey sınırlarını güvence altına alan Herakleios 627 yılında Çanakkale üzerinden Anadolu'ya kırk bin askerle saldırı düzenlemiş Sâsânî ordusunu geri çekilmeye mecbur etmiş ve Trabzon'u ele geçirmiştir⁸⁷⁸. Ordusuyla beraber Sâsânîlere karşı büyük bir harekâta başlayan Herakleios, beş sene zarfında bütün Anadolu'yu Sâsânî ordusunun elinden alarak eski sınırlarına ulaşmış ve Sâsânî üzerine büyük bir sefer düzenlemek

⁸⁷⁰ George Finlay, age, C. I, s. xxvii; Gerard Chaliand, age, s. 42; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 20; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁸⁷¹ İbnü'l-Belhi, age, s. 105.

⁸⁷² Gerard Chaliand, age, s. 42; W. Seston, agm, s. 191.

⁸⁷³ Gene R. Gartwhite, age, s. 110; M. Cevad Meşkür, age, s. 99; Roman Girişmen, age, s. 309.

⁸⁷⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 99.

⁸⁷⁵ Roman Girişmen, age, s. 309; E. A. Grantovski, age, s. 173; Gerard Chaliand, age, s. 42; George Finlay, age, C. I, s. xxvii. Hazar hakanın adı Türk kaynaklarda **Çarpan Tarhan** şeklinde de geçmektedir. Bkz. Mualla Uydu Yücel, agm, C. II, s. 446; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁸⁷⁶ Peter Wilcox, age, s. 4; Mualla Uydu Yücel, agm, C. II, s. 446, 447.

⁸⁷⁷ Mualla Uydu Yücel, agm, C. II, s. 447.

⁸⁷⁸ Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 295vd; M. Cevad Meşkür, age, s. 99; Timothy E. Gregory, age, s. 172; W. Seston, agm, s. 191.

için hazırlıklara başlamıştır⁸⁷⁹. Sâsânî topraklarına giren Herakleios, bu defa Şehrbaraz'ı yenmiş ve Azerbaycan eyaletini ele geçirerek; Ganzak (Şiz) şehrinde bulunan Zerdüştlere en önemli ateşkedesi olan Adhur Goshnasb (Azer Geşnesb) tapınağını yerle bir etmiştir⁸⁸⁰. Bizans'ın, Sâsânîler üzerine harekâta başladığı dönemlerde doğuda Göktürkler bu durumu fırsat olarak bilip Tung Yabgu komutasında Sâsânî topraklarına girdiler ve 628 yılına kadar İran topraklarının çoğunu ele geçirdiler, Rey ve İsfahan'ı işgal ettiler⁸⁸¹.

1.6. Sâsânî Devletinin Gerileme Dönemi

628 yılında Sâsânî başkenti Tisfun'a doğru harekete geçen Herakleios'u yetmiş kilometre mesafede Destegerd'de karşılayan II. Hüsrev ağır bir yenilgi alarak Tisfun'a kaçmıştır⁸⁸². Herakleios ordusuyla II. Hüsrev'i takip ederek Ctesiphon'un kuzeyinde bulunan Destagerd şehrine girmiş ve buradaki hükümdar sarayını yakıp yıkmış, Ctesiphon'a doğru yürümüştür⁸⁸³. Bizans ordusunun yaklaşmakta olduğunu haber alan Ctesiphon halkı arasında büyük bir panik yaşanmış; saraya Bizanslılarla anlaşma yapılması ve şehirlerinin harap olmaması yönünde güçlü bir baskı yapmaya başlamış fakat Hüsrev bunu red etmiştir⁸⁸⁴. Herakleios ile bir barış anlaşması yapmayı gururuna yediremeyen Hüsrev ülkesinde 26 yıldır mevcut olan bu savaşı bıkırmış olan Sâsânî halkının ve soyluların tepkisi üzerine tahttan indirilmiş ve oğlu Şireveyh tarafından öldürülmüştür⁸⁸⁵. II. Hüsrev'in ortadan kaldırılmasıyla beraber Herakleios'da Tisfun kuşatmasını kaldırarak yeni hükümdar Şireveyh ile anlaşma yoluna gitmiştir⁸⁸⁶.

⁸⁷⁹ Touraj Daryaee, age, s. 33; George Rawlinson, age, s. 592; Roman Girişmen, age, s. 309; Gerard Chaliand, age, s. 42; Martin Sicker, age, s. 208, 209; Peter Wilcox, age, s. 4; Gene R. Gartwhite, age, s. 110.

⁸⁸⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 212; M. Cevad Meşkür, age, s. 99; Roman Girişmen, age, s. 309; Timothy E. Gregory, age, s. 172; A. V. Williams Jackson, age, s. 141; Nina Garsoian, agm, V. 3, s. 592; Warren T. Treadgold, age, s. 294, 295; Gene R. Gartwhite, age, s. 110; GlenWarren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534; Touraj Daryaee, age, s. 33.

⁸⁸¹ Zeki Velidi Togan, age, s. 7; Hakkı Dursun Yıldız, age, s. 26.

⁸⁸² Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 70; George Finlay, age, C. I, s. Warren T. Treadgold, age, s. 298.

⁸⁸³ E. A. Grantovski, age, s. 173; George Rawlinson, age, s. 592; A. Rafi Hakikat, age, s. 68; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 20; Peter Wilcox, age, s. 4; Walter Emil Kaegi, age, s. 153; W. Seston, agm, s. 191.

⁸⁸⁴ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 70; George Rawlinson, age, s. 592.

⁸⁸⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 99; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 70; Grantovski, age, s. 173; H. G. Wells, age, C. II, s. 52; Martin Sicker, age, s. 209; George Finlay, age, C. I, s. 419; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486; Gene R. Gartwhite, age, s. 110; Touraj Daryaee, age, s. 33.

⁸⁸⁶ Roman Girişmen, age, s. 309; Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284–108*, s. 20.

Kendisine *zafer ve fetih* anlamına gelen Perviz lakabı takılmış olan II. Hüsrev, I. Hüsrev Enûşîrvân'dan sonra; sarayları, özel eşyaları ve ortaya koyduğu eserleri bakımından Sâsânî devletinin en meşhur ikinci hükümdarıdır⁸⁸⁷. Bununla beraber II. Hüsrev, tarihe hırslı, kötü tabiatlı, ikiyüzlü ve pervasız bir kişilik olarak da geçmiştir⁸⁸⁸. Hz. Peygamber'e Hüsrev'in saltanatının 10. yılında vahiy gelerek peygamberlik görevine başlamış yine onun döneminde Mekke'den Medine'ye hicret etmiş; Hüsrev'in saltanatının otuz yedinci yılında ise elçisi Abdullah bin Huzafe aracılığı ile bu hükümdarı İslam'a davet eden bir mektup göndermiştir⁸⁸⁹. Yanındaki tercümanlarına mektubu tercüme ettiren II. Hüsrev, Hz. Peygamber'in adının kendi adından önce yazılmış olmasına sinirlenmiş, mektubun geri kalan kısmını hiç okumadan yırtarak elçiyi sarayından kovmuştur⁸⁹⁰.

Bununla yetinmeyen II. Hüsrev, Yemen valisi Badan'a, Hz. Peygamber'in tutuklanarak kendisine gönderilmesi talimatını vermiş ve başında Deylem soylularından Firuz adında birisini bir heyetle ona yollamıştır⁸⁹¹. Medine'ye gelen bu heyeti Hz. Peygamber güzel bir şekilde ağırlayarak onlara Hüsrev'in bir önceki gece oğlu Şireveyh'in emriyle öldürüldüğü haberini vermiştir⁸⁹². II. Hüsrev'in, Şirin adlı eşinden Merdanşah isimli bir çocuğu; Meryem adlı eşinden ise Şireveyh adlı bir çocuğu vardı⁸⁹³. Şirin ve Meryem arasında gerçekleşen veliaht kavgasını din adamları ve Sâsânî soylularının baskısı ile Meryem kazanmış ve oğlu **Şireveyh**, II. Kabad lakabıyla Sâsânî tahtına oturmuştur⁸⁹⁴. Şireveyh'in tahta çıkmasının hemen akabinde tahtını sağlama almak için aralarında kardeş ve yeğenlerinin de bulunduğu on yedi kişiyi idam ettirmiştir⁸⁹⁵. Bu Meryem, Bizans imparatoru Morikyo'sun kızıdır ve bu hükümdar II. Hüsrev'in Sâsânî tahtına çıkmasında önemli bir rol oynamıştı⁸⁹⁶. 628 yılında tahta çıkan Şireveyh altı aylık bir süre hükümdarlık yapmıştır⁸⁹⁷. Tahta çıktıktan sonra Bizansla

⁸⁸⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 99; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 534.

⁸⁸⁸ Roman Girişmen, age, s. 309.

⁸⁸⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 325; İbnü'l-Belhi, age, s. 106; A. Rafi Hakikat, age, s. 71.

⁸⁹⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 106. II. Hüsrev'in bu tavrını, elçi Hz. Peygamber'e aktarınca kendisinin de "Allah da onun saltanatını ve ordusunu parça parça etsin" diye beddua ettiği ifade edilmektedir. Bkz. A. Rafi Hakikat, age, s. 71.

⁸⁹¹ İbnü'l-Belhi, age, s. 106; A. Rafi Hakikat, age, s. 71, 72.

⁸⁹² İbnü'l-Belhi, age, s. 107; A. Rafi Hakikat, age, s. 72.

⁸⁹³ A. Rafi Hakikat, age, s. 68.

⁸⁹⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 100; George Rawlinson, age, s. 592; A. Rafi Hakikat, age, s. 68; Grantovski, age, s. 173; Martin Sicker, age, s. 209.

⁸⁹⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 213; İbnü'l-Belhi, age, s. 108; George Rawlinson, age, s. 593; E. A. Grantovski, age, s. 173; A. Rafi Hakikat, age, s. 72; Touraj Daryae, age, s. 34.

⁸⁹⁶ Nina Garsoian, agm, V. 3, s. 579.

⁸⁹⁷ Raymond Furon, age, s. 102; A. Rafi Hakikat, age, s. 68.

anlaşma yaparak 28 yıllık Sâsânî-Bizans savaşlarına son vermiştir⁸⁹⁸. Şireveyh, Herakleios ile yapmış olduğu anlaşma gereği Mısır, Filistin, Suriye ve Anadolu toprakları üzerinde bulunan bütün Sâsânî garnizonlarını lağvederek hepsini Sâsânî ülkesine geri çağırılmış ve Bizans'tan alınan bütün bölgeler tahliye edilmiştir⁸⁹⁹. Fakat bu duruma Sâsânîlerin Bizans'tan ele geçirmiş olduğu topraklar üzerindeki askeri güçlerin komutanlığını yapan Şahrbaraz karşı çıkmış ve isyan bayrağını açmıştır⁹⁰⁰. Anılan hükümdar babası döneminde Kudüs'ten getirilmiş olan kutsal haçı Bizans'a geri vermiş ve Bizanslılar 629 yılında bu haçın geri alınmasından dolayı büyük şenlikler düzenlemişlerdir⁹⁰¹. Tahtta kaldığı süre içerisinde kardeşlerinin tamamını öldüren Şireveyh sadece siyasi tutukluları serbest bırakarak halka iyi davranmaya çalışmıştır. Bu hükümdar döneminde Medain'de büyük bir taun salgını meydana gelmiştir⁹⁰². Bu hastalıktan dolayı Sâsânî soyluları ve komutanlarından birçoğu hayatını kaybetmiştir. Bu hükümdar da yakalanmış olduğu taun hastalığından dolayı 629 yılında ölmüş ve Sâsânîler için karışıklıklar dönemi başlamıştır⁹⁰³.

II. Hüsrev'den sonra ülke, içine düşmüş olduğu siyasi buhranlardan dolayı 629 ile 632 yılları arasındaki bu üç yıl içerisinde Sâsânî tahtı on bir hükümdar arasında el değiştirmiştir⁹⁰⁴. Bu üç yıl boyunca Sâsânî sarayı ordu komutanlarının ve soyluların kontrolü altında olmuştur. Bu dönemde hükümdarların birçoğunu kendileri belirlemişler, işlerine gelmeyen ortadan kaldırmış ve başka birisini tahta geçirmişlerdir⁹⁰⁵. Bu zaman zarfında Sâsânî ülkesinin bütün şehirlerinde ayaklanmalar ve katliamlar baş göstermiştir⁹⁰⁶. Şireveyh'in ölümünden sonra onun yedi yaşındaki oğlu **III. Erdeşîr** hükümdar ilan edilmiştir⁹⁰⁷. Bu dönemde Erdeşîr'in yaşının küçük olmasından dolayı, devlet yönetimini baş vezir **Azermihr Geşnesb** kendi ellerine

⁸⁹⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 100.

⁸⁹⁹ Touraj Daryae, age, s. 34; E. A. Grantovski, age, s. 173; George Rawlinson, age, s. 593; Martin Sicker, age, s. 209.

⁹⁰⁰ George Rawlinson, age, s. 593.

⁹⁰¹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 70; M. Cevad Meşkür, age, s. 100; Gene R. Gartwhite, age, s. 110.

⁹⁰² İbnü'l-Belhi, age, s. 108; George Rawlinson, age, s. 593; A. Rafi Hakikat, age, s. 68.

⁹⁰³ İbnü'l-Belhi, age, s. 108; George Rawlinson, age, s. 593; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 70; Gene R. Gartwhite, age, s. 110; Raymond Furon, age, s. 102.

⁹⁰⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 100; E. A. Grantovski, age, s. 173; Gene R. Gartwhite, age, s. 110.

⁹⁰⁵ E. A. Grantovski, age, s. 173.

⁹⁰⁶ George Rawlinson, age, s. 594.

⁹⁰⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 213; İbnü'l-Belhi, age, s. 108; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 72; George Rawlinson, age, s. 593; A. Rafi Hakikat, age, s. 68, 72; George Finlay, age, C. I, s. xxviii; Gene R. Gartwhite, age, s. 110; Touraj Daryae, age, s. 35.

almıştır⁹⁰⁸. Bizans ile anlaşma yapan Şahrbaraz, Sâsânî devletinin kendisi ile herhangi bir görüşme yapmayarak kendisini yok saymasını protesto etmiş ve saraya cephe almıştır⁹⁰⁹. Az bir zaman sonra II. Hüsrev döneminin ünlü fatihi **Ferhan Şahrbaraz**, Herakleios'dan almış olduğu askeri destekle başkent Tisfun'u işgal ederek küçük yaştaki Erdeşîr'i ortadan kaldırmış ve Sâsânî tahtına oturmuştur⁹¹⁰. Bu komutan kendi kızını Herakleios ile evlendirmiş ve kendisi de onun kızıyla evlenmiş sonra da Herakleios'un desteğini alarak Sâsânî tahtını ele geçirmiştir⁹¹¹. Tahta çıktığı andan itibaren Sâsânî soylularının birçoğunu ortadan kaldıran Şahrbaraz kendi hanedanına mensup kimseleri sarayda istihdam etmeye başlamıştır⁹¹². Ancak tahta çıktığı günlerde kuzeyden Hazarlar Sâsânî topraklarına girmişlerdir. Şahrbaraz, 630 yılında Hazarlar üzerine sefere hazırlandığı sırada muhaliflerinin yapmış olduğu bir darbe ile iki ay süren saltanatı sona ermiş ve kendi muhafızları tarafından öldürülerek cesedi Tisfun sokaklarında dolaştırılmıştır⁹¹³. Şahrbaraz'a karşı düzenlenen isyanı Sâsânî saltanat ailesinden Burandoht'un tertip ettiği rivayet edilmektedir⁹¹⁴. Şahrbaraz'ın Tahttan indirilmesinin ardından IV. Hürmüz'ün torunu olan **III. Hüsrev** hükümdar yapılmış ve hemen onun akabinde tahttan indirildikten sonra yerine II. Hüsrev Perviz'in oğlu **Cavanşir** tahta çıkarılmıştır⁹¹⁵. Kabad lakabıyla tahta oturan bu hükümdar Türkistan'da yetiştirilmiştir⁹¹⁶. Ancak bu hükümdar da üç aylık saltanatından sonra tahttan indirilmiştir.

Cavanşir'in ardından II. Hüsrev'in kızı olan **Burandoht** 630 yılında soylular tarafından Sâsânî tahtına çıkarılmıştır⁹¹⁷. Sâsânî ve Bizans arasındaki savaşların tam olarak durduğu dönem Burandoht'un tahtta oturduğu döneme denk gelmektedir. Bizans ile yapılan anlaşmadan sonra 630 yılında Nusaybin, Sâsânî devletine bırakılmıştır⁹¹⁸. Uzun süren savaş ve kargaşa döneminden sonra toplumsal bir rahatlama meydana gelmiş ve bu hükümdar iktidarda olduğu dönemde halkın üzerinden vergiyi

⁹⁰⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 213; İbnü'l-Belhi, age, s. 108, 109.

⁹⁰⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 214; İbnü'l-Belhi, age, s. 109; A. Rafi Hakikat, age, s. 68.

⁹¹⁰ A. Rafi Hakikat, age, s. 69, 72; George Rawlinson, age, s. 593; M. Cevad Meşkür, age, s. 100; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 191; Gene R. Gartwhite, age, s. 110.

⁹¹¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 100; E. A. Grantovski, age, s. 173.

⁹¹² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 214.

⁹¹³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 214; Grantovski, age, s. 173; George Rawlinson, age, s. 594; M. Cevad Meşkür, age, s. 101; A. Rafi Hakikat, age, s. 69, 72; Gene R. Gartwhite, age, s. 110.

⁹¹⁴ George Rawlinson, age, s. 594; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 191.

⁹¹⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 101; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 72; Gene R. Gartwhite, age, s. 110.

⁹¹⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 110.

⁹¹⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 214; İbnü'l-Belhi, age, s. 111; Roman Girişmen, age, s. 310; A. Rafi Hakikat, age, s. 69, 72; Gene R. Gartwhite, age, s. 111; Raymond Furon, age, s. 102.

⁹¹⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 101.

kaldırmıştır⁹¹⁹. Burandoht'un on altı aylık saltanatının ardından III. Hüsrev'in danışmanı **Goshnasb** (Geşnesb) Sâsânî tahtına oturmuştur. Bu kişinin babası I. Yezdicürd'ün, annesi ise I. Hüsrev'in soyundan gelmekteydi⁹²⁰. Goshnasb'ın altı aylık saltanatından sonra II. Hüsrev'in diğer kızı **Azermidoht**, 631 yılında Sâsânî tahtına çıkarılmıştır⁹²¹. Azermidoht kısa bir saltanatın ardından idam ettirmiş olduğu ordu komutanı Ferruh Hürmüz'ün yine komutan olan oğlu Rüstem Ferruhzad tarafından öldürülmüştür⁹²². Azermidoht'un kişisel çabalarıyla düzene girmeye başlayan devlet yönetimi Ferruh Hürmüz olayı üzerine tekrar bozulmuştur⁹²³. Bunun ardından 631 yılında II. Hüsrev'in torunu olan **V. Hürmüz** Nusaybin'de kendisini hükümdar ilan etmiştir⁹²⁴. Ancak, bu hükümdar da kısa bir zaman sonra en yakınındaki komutanlar tarafından ortadan kaldırılmıştır⁹²⁵. Bunun akabinde 632 yılında sırasıyla **IV. Hüsrev**, onun arkasından **II. Piruz**, Piruz'dan sonra da **Hüsrev Ferruhzad** birbiri ardınca Sâsânî tahtına çıkmışlardır⁹²⁶. II. Piruz tahta çıktığı zaman cülus töreni sırasında başına taktığı taç ile dalga geçerek "bu Aşkani tacı başıma dar ve ağır geliyor" sözü Sâsânî soylularının tepkisine neden olmuş ve sırf bu yüzden tahttan indirilmiştir⁹²⁷. Hüsrev Ferruhzad ise II. Hüsrev'in ölümünden sonra Şireveyh tahta çıktığı dönemde çok küçük yaşlarda olduğu için öldürülmekten kurtulmuştu. Bu hükümdar devlet işlerinden anlamayan yeteneksiz bir kişiliğe sahipti. Altı aylık bir saltanatının sonucunda Sâsânî soyluları kendisinden rahatsız olarak onu tahttan indirdiler⁹²⁸. En sonunda Sâsânî soyluları Rüstem'in desteği ile II. Hüsrev'in oğlu ve İstahr şehrinde ikamet etmekte olan **III. Yezdicürd**'ü Sâsânî tahtına çıkardılar⁹²⁹. Bu hükümdar Hüsrev Perviz'in Habeşli bir karısından doğma çocuğuydu ve Şireveyh'in akrabalarını ortadan kaldırdığı dönemde dadısı tarafından kaçırılarak İstahr şehrine getirilmiş ve bu şehirde

⁹¹⁹ İbnü'l-Belhi, age, s. 111; Touraj Daryae, age, s. 35.

⁹²⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 111.

⁹²¹ A. Rafi Hakikat, age, s. 69, 72; M. Cevad Meşkür, age, s. 101; Roman Girişmen, age, s. 310.

⁹²² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 214; İbnü'l-Belhi, age, s. 111; A. Rafi Hakikat, age, s. 72; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 192.

⁹²³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 214.

⁹²⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 101; A. Rafi Hakikat, age, s. 69.

⁹²⁵ A. Rafi Hakikat, age, s. 69; Raymond Furon, age, s. 102.

⁹²⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 214; Touraj Daryae, age, s. 36; M. Cevad Meşkür, age, s. 101.

⁹²⁷ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 160.

⁹²⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 112.

⁹²⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 25, 26; M Cerir et-Taberi, age, C. III, s. 66; Roman Girişmen, age, s. 310; George Rawlinson, age, s. 594; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 73; A. J. S. Spawforth, age, s. 61; Grantovski, age, s. 173; A. Rafi Hakikat, age, s. 72; Gene R. Gartwhite, age, s. 111; Touraj Daryae, age, s. 35.

yetiştirilmişti⁹³⁰. Kargaşa ve isyanlardan bıkmış olan Ctesiphon halkı Yazdicürd'ün hükümdarlığına hemen razı oldular⁹³¹. Miladi 628 ile 632 yılları arasındaki dört sene zarfında Sâsânî tahtı tam 12 defa el değiştirmiş ve iktidara gelen bu hükümdarların zayıf politikalarından dolayı sürekli olarak topluma istikrarsızlık hâkim olmuştur⁹³².

1.7. Sâsânî Devletinin Dağılma Dönemi

Yezdicürd Sâsânî tahtına oturduğu zaman ülke büyük bir enkaz yığını haline gelmiştir. Sasânî devleti siyasi buhranlar, iç karışıklıklar, kuzeyde Hazar ve doğuda Göktürk akınları ile yıpranmış bir orduyla çöküşün eşiğindeki bir devleti andırmaktaydı⁹³³. Yezdicürd, kabiliyetsiz ve devlet tecrübesi olmayan bir hükümdar olmakla beraber ülkesini İslam fetihlerine karşı koruyabilecek askeri tecrübe ve cesarete sahip değildi⁹³⁴. Buna rağmen devlet işlerini düzene koyarak ülkeye kısmi bir istikrar getirmeyi başarabilmiştir⁹³⁵. Yezdicürd'ün tahta çıkışı Arap yarımadasında Müslümanların siyasi ve örgütlü bir güç haline geldiği ve Hz. Ebubekir'in halife olduğu bir zamana denk gelmektedir⁹³⁶. III. Yezdicürd'ün tahta çıktığı günlerde Hz. Peygamber vefat etmiş ve yerine Hz. Ebubekir halife seçilmişti. Herakleios ve II. Hüsrev'in kendi aralarındaki kanlı savaşlar sırasında kolay bir şekilde güçlenerek siyasi bir güç haline gelen ve kısa bir sürede Arap Yarımadasının her tarafına yayılan İslam dini artık Bizans ve Sâsânî topraklarını tehdit eder duruma gelmişti⁹³⁷. Hz. Ebubekir, halife olduğu dönemde verimli Irak topraklarını fethetmek amacıyla emrindeki orduları Sâsânî ve Bizans ülkesine doğru seferber etti⁹³⁸. Bu savaşlar 633 yılında başlayarak 643 yılında Sâsânî devletinin ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir. Arapların Sâsânîlere yönelik ilk fetih hareketleri onların **Sevâd** adını verdikleri ve daha önce Sâsânîlere bağlı Hire krallığının kurulmuş olduğu Fırat nehri ile Arap çölleri arasında kalan bölgelere, başlarında Halid b. el-Velîd ve el-Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî'nin olduğu orduların

⁹³⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216; İbnü'l-Belhi, age, s. 112; A. Rafi Hakikat, age, s. 72.

⁹³¹ George Rawlinson, age, s. 594.

⁹³² Raymond Furon, age, s. 102; A. Rafi Hakikat, age, s. 69; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 160; H. Masse, agm, s. 171.

⁹³³ M. Cevad Meşkür, age, s. 101; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486.

⁹³⁴ George Rawlinson, age, s. 594.

⁹³⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 26.

⁹³⁶ M. Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 66; George Rawlinson, age, s. 594.

⁹³⁷ Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 458; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 301; George Rawlinson, age, s. 594.

⁹³⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 101; George Rawlinson, age, s. 594.

633 yılında yapmış oldukları akınlardır⁹³⁹. Daha sonra Halid b. el-Velîd, Bizanslılarla yapılan savaşları yönetmesi için Suriye tarafına gönderilince onun yerine Müsenna ile beraber Sâsânîlere yönelik fetihler için Ebu Ubeyde atanmıştır⁹⁴⁰. Ebu Ubeyde komutasında İslam ordusu aynı yıl içinde ikinci defa bir Sâsânî ordusunu mağlup etmiştir⁹⁴¹. Sâsânîler üzerine düzenlenecek olan en ciddi akınlar Hz. Ömer'in 634 yılında Hz. Ebubekir'in vefatı üzerine onun yerine geçmesi ile beraber başlamıştır⁹⁴². 634 yılında Araplar Fırat nehrini geçerek Mezopotamya'nın en güney kısımlarına girdiler, fakat Sâsânîler buraya giren Arap ordularını Köprü savaşında yenerek geri püskürttüler ve bu savaş bütün Arap-Sâsânî savaşları boyunca Sâsânî ordusunun kazanabildiği ilk ve son savaş olmuştur⁹⁴³. Müsenna ordusuyla Hire yakınlarında Sâsânî ordusunu üçüncü defa bozguna uğratarak kaybettiği toprakları tekrar geri almıştır⁹⁴⁴.

Hz Ömer, Utbe bin Gazvan'ı Übülle ve Meysan'ın fethi için göndermiş ve düşmana karşı bir üs olarak kullanmak amacıyla Basra şehrinin mevkisini tespit edip burada bir mescit kurmuşlardır⁹⁴⁵. Sâsânîler ve Araplar arasında yapılan savaşların en büyüğü 636 yılında meydana gelen **Kadisiye** savaşıdır⁹⁴⁶. Bu dönemde İslam orduları Azib'e kadar gelmişler ve Sâsânî başkenti Medain ise saldırıya açık bir duruma gelmişti⁹⁴⁷. Bundan dolayı Rüstem'i, Sad b. Ebî Vakkas üzerine yollayan Yezdicürd kendi maiyetindekilerle beraber Nihavend'i sığınak olarak seçmiştir⁹⁴⁸. Ağır donanımlı Sâsânî ordusu sayıca kendilerinden az olan Arap ordusunu karşılarında görünce onları hafife almışlar ve ellerindeki mızrakları kadınların iğ ipliklerine benzetmişlerdir⁹⁴⁹. Sad b. Ebî Vakkas ile Rüstem arasında dört ay boyunca o kadar çok elçi gidip gelmiştir ki

⁹³⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 66vd; George Rawlinson, age, s. 595.

⁹⁴⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 22, 23, 24; Halife bin Hayyat, *Tarihu Halife bin Hayyat (Halife bin Hayyat Tarihi)*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001, s. 152; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 56; George Rawlinson, age, s. 595.

⁹⁴¹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 75.

⁹⁴² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 1-25; A. Rafi Hakikat, age, s. 72; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 75.

⁹⁴³ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 63; Touraj Daryae, age, s. 37; George Rawlinson, age, s. 595; Tony Jaques, "Nimaraq", *Dictionary of Battles and Sieges*, C. 2, Greenwood Press, 2007, s. 731.

⁹⁴⁴ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 75.

⁹⁴⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 26; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 70, 71. Basra ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, C. 5, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, 108-111.

⁹⁴⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216 ve C. II, 28; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 67; Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 464; A. Rafi Hakikat, age, s. 69, 72; Gerard Chaliand, age, s. 36; Roman Girişmen, age, s. 311; A. J. S. Spawforth, age, s. 61; Gerard Chaliand, age, s. 36; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486; Gene R. Gartwhite, age, s. 111.

⁹⁴⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 28.

⁹⁴⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 113.

⁹⁴⁹ A Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, s. 64.

bu elçiler Rüstem ile uzun uzun konuşarak onun ruh halini olumsuz etkilemişlerdir⁹⁵⁰. Başında Sad b. Ebî Vakkas'ın olduğu 30 000 kişilik Arap ordusu ile başında Rüstem'in bulunduğu 120 000 kişilik Sâsânî ordusu arasındaki savaşta Sad b. Ebî Vakkas kesin bir galibiyet elde etmiştir⁹⁵¹. Rüstem Ferruhzad adındaki Sâsânî orduları genel komutanı ile Sad b. Ebî Vakkas komutasındaki İslam ordusu Kûfe şehrinin on beş fersah güneyinde bulunan Kadisiye'de dört gün süren bir savaşa girişmişler ve bu savaşın dördüncü gününde Rüstem Ferruhzad İslam orduları tarafından öldürülerek askerleri dağıtılmıştır⁹⁵². Müslümanlar bu savaşta büyük bir ganimet elde ettiler ve her süvariye 14 bin dinar, her piyadeye ise 7 bin dinar ganimet düşmüştür⁹⁵³. Rüstem'in, Hilal bin Alkame adlı birisi tarafından öldürülmesinin ardından Sâsânîlerin ölüm kalım savaşları verdikleri zor zamanlarda açmış oldukları Kave bayrağı Müslümanların eline geçmiştir⁹⁵⁴. Ordusuyla bugünkü Kûfe toprakları üzerine gelen Sad b. Ebî Vakkas burada bir mescit yaparak bu şehrin temellerini atmıştır⁹⁵⁵. Kadisiye savaşının akabinde 637 yılında İslam orduları önemli bir direnişle karşılaşmadan Sâsânî başkenti Tisfun'u⁹⁵⁶ (Medâin) ele geçirerek bütün Irak topraklarına egemen olmuşlardır⁹⁵⁷. Araplar şehre girdiği zaman şehir neredeyse boşalmış ve hayalet bir şehirden farksızdı, sadece saraydaki malları koruması amacıyla Yezdicürd'ün tayin ettiği askerlerin dışında kimse yoktu. Sâsânî başkenti Tisfun'a ordusuyla giren Sad b. Ebî Vakkas hükümdarlık sarayı olan Eyvan-ı Kısra'da ordusuyla beraber Cuma namazını kılmıştır⁹⁵⁸. Sâsânî başkentinde elde edilen gelirlerin İslam dinine göre beşte biri 60 000 bin kişilik İslam ordusu arasında paylaştırılmış ve her askere 12 000 dirhem ganimet düşmüştür⁹⁵⁹. Yezdicürd, Tisfun'un ele geçirilmesinden önce hazinesinin bir kısmını, özel eşyalarını

⁹⁵⁰ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 65, 66, 67, 68; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 64, 65.

⁹⁵¹ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 66vd; George Rawlinson, age, s. 595; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 75; M. Th. Houtsma, Al-Kadisiya, *E. J. Brill's first encyclopaedia of Islam 1913–1936*, C. IV, Leiden, 1987, s. 612; Peter Wilcox, age, s. 4.

⁹⁵² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 28; İbnü'l-Belhi, age, s. 113; A. Rafi Hakikat, age, s. 69; M. Cevad Meşkur, age, s. 102; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 75.

⁹⁵³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 28.

⁹⁵⁴ A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 67.

⁹⁵⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 38; Halife bin Hayyat, age, s. 170; Abdulhalik Bakır, *Hiz. Ali ve Dönemi*, s. 465; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 67.

⁹⁵⁶ Medâin şehri ile ilgili danışman hocam Prof. Dr. Abdulhalik Bakır ile beraber ortak makale çalışmamız bulunmaktadır ve bu çalışma Belleten dergisinde yayın aşamasındadır. Bu şehirle ilgili olarak geniş bilgi elde etmek için ilgili makaleye bakılabilir.

⁹⁵⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 28, 29; Roman Girişmen, age, s. 311, Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 75; M. Cevad Meşkur, age, s. 102; A. Rafi Hakikat, age, s. 72; Tony Jaques, "Madain", *Dictionary of Battles and Sieges*, C. 2, Greenwood Press, 2007, s. 613.

⁹⁵⁸ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 78; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 69.

⁹⁵⁹ M. Cevad Meşkur, age, s. 102; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 68.

ve ailesini alarak Hulvan'a⁹⁶⁰ kaçırmıştır⁹⁶¹. Araplar Medain'i ele geçirdikleri zaman üç milyon dirhem tutarında bulunan hazinenin yarısının burada durduğunu görmüşlerdir⁹⁶². İslam fetihlerinden sonra Basra, Kûfe ve Vasıt şehirlerinin kurulması ile beraber Medain şehri bu şehirlerin gölgesinde kalmış ve zamanla canlılığını yitirmiştir⁹⁶³. Medain şehrinin düşmesinden sonra Zağros dağlarının sarp yamaçlarını sığınak olarak seçen yüz bin kişilik Sâsânî ordusu Mihran komutasında üç ay boyunca İslam ordularına dayanmaya çalışmıştır⁹⁶⁴.

Sonuç olarak 638 yılında yapılan **Calula** savaşında Mihran öldürülmüş ve Sâsânî ordusu dağıtılmıştır⁹⁶⁵. Bu savaşın akabinde İslam ordusu otuz milyon dirhem savaş ganimeti ile beraber yüz bin savaş atı ele geçirmiştir⁹⁶⁶. Calula savaşından sağ kurtulabilen askerler Hulvan'da bulunan Yezdicürd'ün yanına kaçtılar⁹⁶⁷. Yezdicürd, hizmetinde bulunanlar ile beraber Rey'e çekilmiştir⁹⁶⁸. Hz. Ömer, Sad b. Ebî Vakkas'a Sâsânî hükümdarı Yezdicürd'ü takip etmesi için izin vermemiş ancak ele geçirilen toprakların istikrarını sağlamasını ondan istemiştir⁹⁶⁹. Bununla beraber Yezdicürd emrinde bulunan komutanlardan Hürmüzan adlı birisini Sûs ve Suster'e göndererek burada güçlü bir ordu oluşturmalarını ve İslam ordusunun ilerlemesini durdurmasını istemiştir⁹⁷⁰. Burada İslam ordusuna direnen Hürmüzan uzun bir kuşatmadan sonra esir edilerek Medine'ye gönderilmiş ve böylece Sûs ile Suster şehirleri Müslümanların eline geçmiştir⁹⁷¹. Böylece Müslümanlar 638 ve 642 yılları arasında bütün Mezopotamya, Irak, Susania ve Fars topraklarının önemli bir kısmını zapt ederek Dicle ile Zagros

⁹⁶⁰ Anuşirvan'ın babası Kabad b. Firuz tarafından inşa edilen bu şehir, Fars bölgesi ile Ahvâz arasında bulunmaktaydı. Ekonomisi tarıma dayalı olan bu şehir hurması ile meşhurdur. Bkz. Mahfuz Söylemez, "Câhız'ın et-Tebessur bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 42, Ankara, 1953, s. 328.

⁹⁶¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 37; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 78; George Rawlinson, age, s. 595.

⁹⁶² A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 70.

⁹⁶³ Andrew Petersen, *Dictionary of Islamic Architecture*, New York, 1999, s. 125; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 70; Amira K. Bennison, *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*, New York, 2009, s. 5.

⁹⁶⁴ George Rawlinson, age, s. 595; M. Cevad Meşkür, age, s. 102.

⁹⁶⁵ Halife bin Hayyat, age, s. 168vd; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 79vd; A. Rafi Hakikat, age, s. 72; George Rawlinson, age, s. 595; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486.

⁹⁶⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 102.

⁹⁶⁷ A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 71.

⁹⁶⁸ A. Rafi Hakikat, age, s. 74; George Rawlinson, age, s. 595.

⁹⁶⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 79, 80; David Nicolle, *The Great Islamic Conquest*, New York, 2009, s. 60; M. Cevad Meşkür, age, s. 102.

⁹⁷⁰ A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 72.

⁹⁷¹ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 88; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 74.

dağları arasındaki önemli ticaret yollarını ele geçirmişlerdir⁹⁷². Bu savaşa kadar Yezdicürd İslam ordularının Sevad topraklarını ele geçirdikten sonra işgali devam ettirmede zorlanacaklarını ve Cibal bölgesini kendisine bırakacaklarını zannetmekteydi. Fakat bu savaştan sonra bütün umudunu yitirmiş oldu ve son olarak Araplara karşı büyük bir saldırıya hazırlandı⁹⁷³. Sâsânîler ile Müslümanlar arasındaki son büyük savaş 642 yılında Zağros dağlarının batı tarafında yapılan **Nihavend** savaşıdır⁹⁷⁴. Yezdicürd ülkesinin doğu, kuzey ve güney kısımlarından toplamış olduğu 130 000 kişilik bir orduyu Ctesiphon'a doğru hareket ettirerek burayı tekrar ele geçirip Arapları Mezopotamya topraklarından atmayı planlıyordu⁹⁷⁵. Medine'de büyük bir toplantı düzenleyen Hz. Ömer, Hz Peygamber'in yakın ashabından birçoğuna bu savaş için ne tedbir alınması gerektiği konusunu danışarak ele geçirilen bütün şehirlerin valilerine mektuplar yazmış ve kendi şehirlerini savunmaları için hazırlık yapmalarını ve her aileden gönüllü bir kişiyi bu savaş için göndermelerini istemiştir⁹⁷⁶. Bu savaş için Hz Ömer, İslam ordusunun komutanı olarak Numan bin Mukarrin'i atamıştı, Sâsânî ordusunun komutanı ise Firuzan'dı⁹⁷⁷. Bu savaşta Sâsânî ordusu İslam ordusunu yıpratmak amacıyla dağ yamaçlarında kurmuş olduğu büyük kale ve siperlerin arkasına saklanarak Müslümanların kendilerine yaklaşmalarına izin vermiyorlardı. Bu esnada Numan bir tuzak olarak halifenin öldüğü haberini düşmanın arasında yaymış ve ordusunu geri çeker gibi yaparak Sâsânî ordusunun siperlerinden çıkıp arkalarına takılmalarını ve ordunun dağılmasını sağlamıştır⁹⁷⁸. Bu şekilde geri dönerek düşmana ani bir saldırı düzenleyen İslam ordusu Sâsânî ordusunun tamamen dağılmasına sebep olmuştur⁹⁷⁹. Bu savaşta İslam ordusu komutanı Numan bin Mukarin şehit olmuş ve yerine Huzeyfe b. el-Yemen geçmiştir⁹⁸⁰. Bu savaşın Araplar açısından tesiri o kadar büyük olmuştur ki bundan dolayı bu savaşın adını *zaferler zaferi* anlamında **fethu'l-**

⁹⁷² George Rawlinson, age, s. 595.

⁹⁷³ A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 75, 76, 77.

⁹⁷⁴ Roman Girişmen, age, s. 311; A. J. S. Spawforth, age, s. 61; A. Rafi Hakikat, age, s. 72; Gerard Chaliand, age, s. 43; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486; Gene R. Gartwhite, age, s. 111.

⁹⁷⁵ George Rawlinson, age, s. 595.

⁹⁷⁶ Halife bin Hayyat, age, s. 183; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 95vd; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 77.

⁹⁷⁷ Halife bin Hayyat, age, s. 183vd; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 96, 97; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 75; M. Cevad Meşkür, age, s. 102; Tony Jaques, "Nihavend", *Dictionary of Battles and Sieges*, C. 2, Greenwood Press, 2007, s. 720.

⁹⁷⁸ A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 78.

⁹⁷⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 103; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 75; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 78.

⁹⁸⁰ Halife bin Hayyat, age, s. 185; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s.101, 102, 103.

fütûh koymuşlardır⁹⁸¹. Bu savaşla birlikte Sâsânîlerin topraklarını kurtararak ülkelerini Arapların elinden alma düşüncesi son bulmuş ve bundan sonra bulundukları toprakları elde tutabilmenin mücadelesini vermeye başlamışlardır⁹⁸². Müslümanların Sâsânîlerle yapmış oldukları Kadisiye, Calula ve Nihavend gibi bu üç büyük savaşın akabinde Sâsânî devleti artık dağılmaya başlamış ve III. Yezdicürd kaçak bir hükümdar durumuna düşmüştür⁹⁸³. Nihavend savaşından sonra 642 yılının sonuna kadar bütün Media, Kuzey Fars, Taberistan, Gürgan, Azerbaycan ve Horasan toprakları Müslümanlar tarafından ele geçirildi⁹⁸⁴. Artık Sâsânî devletinin ayakta kalamayacağını farkına varan III. Yezdicürd'ün ailesine mensup kimseler ve varisleri Çin'e kaçtılar⁹⁸⁵. Sâsânîlerin İslam ordusuyla yapmış olduğu en son savaş 643 yılında yapılan **Vacrud** savaşıdır. Bu savaşta İslam ordusunun komutanı Nuaym bin Mukarrin; Sâsânî ordusunun komutanı ise İsfendiyar'dır. Vacrud savaşını kaybeden Sâsânîlerin düzenli orduları dağılarak bir daha toparlanamamış ve Sâsânîlerin son sınır şehirleri birer birer İslam ordularının eline geçmeye başlamıştır⁹⁸⁶.

Böylece 643 yılının sonuna kadar güney Fars, Kirman, Sistan, Mekran toprakları tamamen ele geçirilmiştir⁹⁸⁷. Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra MÖ. 612 yılında Fars imparatorluklarının eline geçmiş bulunan Irak toprakları tekrar Sami ırklarından olan Arapların eline geçmiştir⁹⁸⁸. Vacrud savaşından sonra Horasan'a kaçan Yezdicürd mahiyetindekileri hazinesiyle beraber Çin'e yollayarak, Türk Hakanına ve Çin'e elçi yollamış onlardan yardım istemiştir⁹⁸⁹. Fakat Yezdicürd'ün bu talebine ne Türk Hakanı ve ne de Çin hükümdarı olumlu yanıt vermemiştir⁹⁹⁰. Karşısında ciddi hiçbir güçle karşılaşmayan Arap orduları 650 yılına kadar Sâsânî ülkesi dâhilinde bulunan bütün bölgeleri ele geçirmiş ve en son olarak Merv, Belh, Herat ve Harzem toprakları fethedilmiştir⁹⁹¹. Sâsânî devletinin kesin bir şekilde yıkılmasının ardından Fars

⁹⁸¹ Halife bin Hayyat, age, s. 169; David Nicolle, age, s. 58; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 78; M. Cevad Meşkür, age, s. 103; Tony Jaques, "Nihavend", *agm*, C. 2, s. 720; Peter Wilcox, age, s. 4; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 197.

⁹⁸² George Rawlinson, age, s. 595.

⁹⁸³ A Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, s. 78; George Rawlinson, age, s. 595.

⁹⁸⁴ Halife bin Hayyat, age, s. 170, 171, 173, 174, 188, 189, 203; A. Rafi Hakikat, age, s. 73; George Rawlinson, age, s. 595; A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 78.

⁹⁸⁵ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 75.

⁹⁸⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 103.

⁹⁸⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 103-113; George Rawlinson, age, s. 595.

⁹⁸⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 103.

⁹⁸⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 119; A. Rafi Hakikat, age, s. 74; M. Cevad Meşkür, age, s. 104; Gene R. Gartwhite, age, s. 111.

⁹⁹⁰ George Rawlinson, age, s. 594; A. Rafi Hakikat, age, s. 74.

⁹⁹¹ Zeki Velidi Togan, age, s. 165; George Rawlinson, age, s. 595; Peter Wilcox, age, s. 4.

toprakları üzerinde Rey, İstahr gibi şehirlerde İslam ordularına karşı yer yer mahalli ayaklanmalar baş göstermiş ve bunlar da Araplar tarafından bastırılmışlardır⁹⁹². Sâsânî ordusu komutanlarından Hûrazad, Yezdicürd ve beraberindekileri Merv'e getirerek, buranın merzbanı olan Mahviye'ye emanet etmiştir⁹⁹³. Merv'e yerleşen Yezdicürd, Göktürk hükümdarı Tulu Kağan'dan yardım talebinde bulunmuş, fakat olumlu bir cevap alamamıştır⁹⁹⁴. Mahviye, hem kendi hazinesini Yezdicürd'e savaş ödemeleri için vermemek ve hem de onun hazinesini ele geçirmek için Badgis'te Akhun topluluklarına hükümdarlık yapan Neyzek Tarhan ile birlik olmuş ve 652 yılında Yezdicürd'e saldırmıştır⁹⁹⁵. Bunun üzerine Yezdicürd çareyi kaçmakta bulmuş ve etrafındaki insanlar ise dağılmışlardır. Merv dışında bir değirmene gizlenmek amacıyla giren Yezdicürd, üzerindeki kıymetli elbise ve mücevherlere göz diken değirmen sahibi tarafından öldürülerek Mergab suyuna atılmıştır⁹⁹⁶. Yezdicürd'ün öldürülmesinden sonra Sâsânî hanedanının yasal bir varisi kalmadığı için Sâsânî devletinin hazinesi ve kıymetli tacı Çinlilerin elinde kalmış oldu⁹⁹⁷. Böylece III. Yezdicürd'ün ölümü Sâsânî devletinin yasal olarak sona ermesine yol açmış; Sâsânîlerin yıkılmış olduğu topraklarda Zerdüştlük dinin yerini İslam dini almaya başlamıştır⁹⁹⁸. Yezdicürd'ün öldürülmesinden sonra oğlu Piruz, Bedehşan topraklarını merkez olarak alıp; Soğd ve Akhunların yardımıyla Araplara karşı bir güç oluşturmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır⁹⁹⁹. Çin kağanına ülkesini geri almak için çağrıda bulunan Piruz'a, Çinliler başkentleri Çangan'da bir tapınak yaptırarak kendisini Sâsânî devletinin yasal hükümdarı olarak tanımaktan başka bir şey yapmamıştır¹⁰⁰⁰.

1.8. Sâsânî Devletinin Yıkılış Nedenleri

Oturmuş bir devlet yapısına ve köklü bir medeniyete sahip olan Sâsânî devletinin adı sanı duyulmamış; düzenli bir devlet yapısına sahip olmayan Arapların

⁹⁹² A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 85; A. Rafi Hakikat, age, s. 69.

⁹⁹³ M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 116vd; İbnü'l-Belhi, age, s. 113.

⁹⁹⁴ Zeki Velidi Togan, age, s. 165.

⁹⁹⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 38; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 117, 118, 119; M. Cevad Meşkur, age, s. 104; Touraj Daryae, age, s. 37.

⁹⁹⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216 ve C. II, s. 38; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 153; İbnü'l-Belhi, age, s. 113; M. Cevad Meşkur, age, s. 104; A. J. S. Spawforth, age, s. 61; A. Rafi Hakikat, age, s. 74; Touraj Daryae, age, s. 37.

⁹⁹⁷ İbnü'l-Belhi, age, s. 113.

⁹⁹⁸ A. V. Williams Jackson, age, s. 27.

⁹⁹⁹ Gene R. Gartwhite, age, s. 111.

¹⁰⁰⁰ Touraj Daryae, age, s. 37, 38; Gene R. Gartwhite, age, s. 111.

düzenlemiş oldukları akınlar karşısında kolay bir şekilde yıkılması tarih boyunca gerçekleşmiş düşündürücü olaylardan bir tanesidir¹⁰⁰¹. Yüzyıllarca Roma, Bizans, Akhun, Göktürk, Hazar, Kuşan gibi imparatorlukların saldırılarına maruz kalan ve bu savaşların birçoğundan zaferle çıkan Sâsânî imparatorluğunun siyasi birliğini henüz yeni tamamlamış ve daha önce herhangi bir devlet ve ordu tecrübesi bulunmayan Araplar tarafından kolay bir şekilde yıkılmasının birçok siyasi, sosyal ve dini nedenleri vardır¹⁰⁰². Bunlardan birincisi Sâsânî din adamlarının halka uygulamış oldukları baskılar ve Sâsânî soylularının halka karşı adaletsiz tutumları ile yapmış oldukları zulümlerdir¹⁰⁰³. Sâsânî toplumunda zamanla ortaya çıkan Maniheizm, Mazdekizm, Budizm, Nesturizm, Zervanilik, Yakubilik, Yahudilik gibi din ve inançlar Sâsânî devletinin kurulduğu ilk dönemlerde halkın sahip olduğu tek milli din olan Zerdüştlük inancını zayıflatmıştır. Böylece farklı dinlere inanan insanların ortaya çıkmasıyla beraber toplumdaki milli birlik bozularak bu durum Sâsânî din adamlarının halka baskı uygulamalarına neden olmuştur. Bu durum, ülke yönetiminde önemli bir role sahip olan din adamlarının kendi aralarında fikir ayrılıklarına düşmelerine bile sebep olmuştur¹⁰⁰⁴. Bununla beraber Mazdek akımının toplum içerisinde yaymış olduğu komünal ve eşitlikçi düşünceler Sâsânîlerin dine dayalı toplum yapısı üzerinde büyük bir bozulmanın önünü açmıştır¹⁰⁰⁵. Devletin kast yapısını hedef alan bu yapılanma kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış toplumsal sınıflar arasında çekişmeyi beraberinde getirmiş ve din adamları ile soyluların halka olan baskılarını arttırmış bunun sonucunda da feodallere ve devlete yönelik sürekli halk isyanları baş göstermiştir¹⁰⁰⁶. Bununla beraber Hristiyanlığın ülkenin batısında yayılması ve ülkenin doğusunda ise Budizmin yerleşmesi toplum içerisinde Zerdüştlüğe olan inancın zayıflamasına bu da toplumdaki çözülmeyle beraberinde getirmiştir¹⁰⁰⁷. Ayrıca farklı dine mensup insanlar arasındaki

¹⁰⁰¹ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 157; Patricia Crone, agm, s. 29.

¹⁰⁰² A. Rafi Hakikat, age, s. 68; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xix.

¹⁰⁰³ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, s. 81; A. Rafi Hakikat, age, s. 70; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 162.

¹⁰⁰⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 103; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, s. 81; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 158.

¹⁰⁰⁵ Roman Girişmen, age, s. 291.

¹⁰⁰⁶ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 162.

¹⁰⁰⁷ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, s. 81; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 159.

kavga ve çekişmeler de toplumdaki sosyal yapı üzerinde olumsuz tesirler bırakmış ve halkın bölünmesine yol amıřtır¹⁰⁰⁸.

Bir diğerk neden ise şireveyh döneminde aşırı yağışlardan dolayı Fırat ve Dicle nehirlerinin taşmasından dolayı bu nehirler üzerindeki barajların yıkılması ile beraber birçok tarım alanının bataklık haline gelmesi ve bunun sonucunda taun hastalığının ortaya ıkmasıdır¹⁰⁰⁹. Bu hastalığın etrafa yayılması üzerine şâsânî ülkesindeki nüfus yoğunluğının fazla olduğu Mezopotamya toprakları ile başkent Tisfun etrafındaki kalabalık nüfusun dağılmasına sebep olmuřtur¹⁰¹⁰. Bu bölgelerdeki tarım arazilerinin bataklık haline gelmesi veba ve taun hastalıklarının ortaya çıkmasına ve salgın hastalıklardan dolayı insanların toplu halde ölmelerine neden olmuřtur¹⁰¹¹. Bu durum hem halkın ekonomik olarak durumlarının bozulmasına ve yaygın bir sağık sorununu da beraberinde getirmesine, ayrıca Arapların Medain’e dayandıkları dönemde halk arasında büyük bir kıtlığın ortaya çıkmasına neden olmuřtur¹⁰¹². Bunun yanında ülkenin içerisinde bulunduğu zorunlu savaşlardan dolayı toprağını bırakarak bu savaşlara iştirak eden köylüler toprakların bakımsız kalmasına ve üretim durmasına neden oldular¹⁰¹³. Diğerk nedenlerden bir tanesi de şâsânî tahtına II. Hüsrev’den sonra liyakatsiz hükümdarların oturması ve siyasi alanda meydana gelen ekiřmelerdir¹⁰¹⁴. II. Hüsrev’den itibaren şâsânî eğıitim düzenin bozulması da toplumun seviyesini düşürerek devlet için kaliteli elamanlar yetişmesini engellemiştir. II. Hüsrev dönemindeki karışıklıklar toplumda anarşi ve huzursuzluk ortamının doğımasına ve huzursuluğın bastırılması da büyük katliamların ortaya çıkmasına sebep olmuřtur¹⁰¹⁵. II. Hüsrev’in öldürülmesinden sonra tahta çıkan şireveyh’in yapmış olduğu büyük bir hata şâsânî tahtını uzun bir süre hkmdarsız bırakmıştır. şireveyh hanedanı içerisinde hükümdarlık liyakatine sahip on yedi kişiye öldürtmüş ve kendisinin kısa süren saltanatından sonra şâsânî devletini yönetebilecek liyakatte kimse bulunamamıřtır¹⁰¹⁶.

¹⁰⁰⁸ Henri Charles Puech, “Vaz’i Mezheb der İran-ı Garbî der Zaman-ı şâsânîyan”, *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahrân, 1337, s. 178.

¹⁰⁰⁹ A. Rafi Hakikat, age, s. 68; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 161; Raymond Furon, age, s. 102; Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 15.

¹⁰¹⁰ M. Cevad Meşkr, age, s. 103; A. Rafi Hakikat, age, s. 68.

¹⁰¹¹ Peter Cristensen, “Middle Eastern Irrigation: Legacies and Lessons”, *Yale Bulletin*, C. 103, (Trz), s. 19.

¹⁰¹² A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 67.

¹⁰¹³ Maria Brossius, age, s. 184; Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, “Nizam-ı Abyâriy-i İran der Ruzgar-ı şâsânîyan”, *Faslnameyi İlmî-Pejohişi Tarihi*, Sal. 3, şomare. 8, s. 10.

¹⁰¹⁴ Touraj Daryae, age, s. 37.

¹⁰¹⁵ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 160.

¹⁰¹⁶ Ahmed bin İşhak Yakubi, age, C. I, s. 213; Touraj Daryae, age, s. 34.

Bunun sonucunda devlet işleri saray mensupları tarafından yürütülmeye çalışılmış fakat bu durum da Sâsânî soylularının, din adamlarının ve askerlerin kendi aralarındaki çekişmelerin su yüzüne çıkmasına ve devlet düzeninin bozulmasına sebep olmuştur¹⁰¹⁷. Bunun yanında Sâsânî hanedanının Ferhan Şahrbaraz isyanı ile devrilmesi ve hanedana mensup soyluların ve yetişmiş birçok insanın bu isyan ile öldürülmesi saraydaki tecrübeli devlet adamlarının birçoğunun yok edilmesine yol açmıştır¹⁰¹⁸. Şireveyh'den sonra tahta çıkan hükümdarlardan hiçbirisi devlet otoritesini sağlayarak ülkeyi eski ihtişamına kavuşturma cesaretini kendisinde bulamamışlardır. Sâsânîlerin son dönemi sürekli toprak kaybeden ve ekonomisi zayıflayan bir devlet ile bunun karşısında halka baskı uygulayan ve ekonomik yükümlülüğü halkın sırtına yükleyen ve onları sömüren din adamları, askerler ve vergi memurlarının iktidarı haline gelmiştir¹⁰¹⁹. Devlet otoritesinin zayıflamış olması merkezi hükümetin eski gücünü kaybetmesi, eyalet valileri ile bağlı ülkelerin hükümdarlarının itaatsizlik göstermesine ve merkezi yönetimle bağlarını koparmalarına sebep olmuştur¹⁰²⁰.

Sâsânî ve Bizans devletleri, Suriye ve Anadolu toprakları üzerinde egemenlik kurmak amacıyla yüzyıllar süren savaşlar sonucunda karşılıklı olarak zayıflamış ve yorgun düşmüşlerdi¹⁰²¹. En son olarak 627 yılında Sâsânî topraklarına giren Herakleios Sâsânî başkenti Ctesiphon'a kadar ulaşmış ve İran topraklarını yakıp yıkmış, böylece Sâsânî savunma gücünü önemli ölçüde yok etmiştir¹⁰²². Bu ortam içerisinde Sâsânî ordusunun yirmi sekiz yıl boyunca batıda Bizans, kuzeyde Hazar ve doğuda Göktürkler ile uzun süreli savaşlara girmeleri Sâsânî ordusunu yıpratarak zayıflatmıştır¹⁰²³. Birçok cephede birden savaşmak zorunda kalan Sâsânî ordusu gittikçe zayıflayarak güçten düşmüş ve devlet ekonomik yönden zayıflamış ve bundan böyle Sâsânî devleti Arap istilalarına karşı koyacak güçlü bir ordu ve güçlü bir hazineden yoksun kalmıştır¹⁰²⁴. Bu yıkım sadece Sâsânîler için değil aynı zamanda Bizans için de vaki olmuş ve Arap akınları karşısında Bizans'ın kısa zamanda Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya

¹⁰¹⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 213; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 158; H. Mase, "Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî", s. 185.

¹⁰¹⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 214; Touraj Daryae, age, s. 34; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 160.

¹⁰¹⁹ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, s. 81; H. Masse, agm, s. 171.

¹⁰²⁰ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 159, 160.

¹⁰²¹ A. Rafi Hakikat, age, s. 68; Walter Emil Kaegi, age, s. 219, 249; W. Seston, agm, s. 192.

¹⁰²² İlber Ortaylı, age, s. 8; Touraj Daryae, age, s. 37.

¹⁰²³ Roman Girişmen, age, s. 291; E. A. Grantovski, age, s. 173; Hakkı Dursun Yıldız, age, s. 25, 26.

¹⁰²⁴ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 73; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 160; W. Seston, agm, s. 192; David Nicolle, age, s. 58.

topraklarını kaybetmesine yol açmıştır¹⁰²⁵. Bununla beraber Sâsânî devleti için sürekli olarak problem teşkil eden Ermenistan uzun süre anılan devleti iç isyanlarla meşgul etmiştir. Ayrıca, Bizans ile kurdukları ittifaklarla Sâsânî topraklarına saldırılar düzenleyerek Sâsânîleri sürekli olarak uğraştıran Ermenistan, Sâsânî ülkesinde ortaya çıkan siyasi ve ekonomik buhranlarda önemli paya sahiptir¹⁰²⁶. Sâsânîlerin 620 yılına kadar Bizans'a karşı elde etmiş oldukları askeri ve siyasi üstünlük ve hazinenin altın ve gümüş para ile dolmasının Sâsânî halkına ekonomik herhangi bir yansıması olmamış, aksine hazine parayla dolu olduğu halde savaşın bütün ekonomik yükümlülüğü vergilerin arttırılması yoluyla halkın sırtına yüklenmiştir¹⁰²⁷. Sâsânî ülkesinde Aşkanilerin yıkılmasıyla eski gücünü kaybetmiş bulunan vaspurhan adı verilen mahalli kralların eski güçlerini elde etmek amacıyla sürekli iç isyanlarla devleti uğraştırmaları ve taht kavgalarını körüklemeleri Sâsânî devletinin yıpranmasına yol açan önemli etkenlerden bir tanesidir¹⁰²⁸. Sâsânî ülkesinde mevcut yedi büyük hanedanın kendi aralarındaki çekişmeleri, Sâsânî devletinin bu hanedanları zayıflatmak amacıyla uygulamış olduğu politikalar ve bu hanedanların sürekli siyasi komplolara, isyanlara karışmaları ile Sâsânî tahtı üzerinde söz hakkına sahip olmak için vermiş oldukları uğraşlar devlet otoritesinin zayıflamasına neden olmuştur¹⁰²⁹. Bu hanedanlar I. Erdeşir ve II. Şapur'un vermiş olduğu mücadeleler sayesinde zayıflamışlar, fakat I. Hüsrev döneminde eski güçlerini yeniden elde etmeye başlamışlardır¹⁰³⁰. Bu durum karşısında yeni ve birleştirici bir din ile Arapların, Sâsânîlerin karşısına çıkmaları; sahip oldukları dini yeryüzünde yayma ve bunun sonucunda şehitliği elde etme düşüncesi ile ölümüne savaşan Arap orduları karşısında savunma savaşı veren Sâsânî devleti on yıl gibi bir zaman içerisinde İslam orduları karşısında çözülerek tarih sahnesinden çekilmiştir¹⁰³¹. Hastalıklardan, ekonomik sıkıntılardan, yöneticilerin baskılarından ve dini çekişmelerden bıkmış olan Sâsânî toplumu İslam ordularının Sâsânî ülkesini ve şehirlerini ele geçirmeleri karşısında Sâsânî ordusuna yardım etmeyerek İslam

¹⁰²⁵ Walter E Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s. 2; Brent D. Shaw, agm, s. 163; W. Seston, agm, s. 192.

¹⁰²⁶ Roman Girişmen, age, s. 291; W. Seston, agm, s. 192.

¹⁰²⁷ E. A. Grantovski, age, s. 173; H. Masse, agm, s. 171.

¹⁰²⁸ Roman Girişmen, age, s. 291.

¹⁰²⁹ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 158; Roman Girişmen, age, s. 312.

¹⁰³⁰ Roman Girişmen, age, s. 312.

¹⁰³¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 28; M. Cevad Meşkur, age, s. 103; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 157; Roman Girişmen, age, s. 291; Patricia Crone, agm, s. 34.

ordularının işini daha da kolaylaştırmışlardır¹⁰³². Sâsânî toplumunun Zerdüştlüğe olan inancı ve bağlılığı çok ciddi bir şekilde hasar görmüş olduğundan, İslam fetihleri sırasında kendilerinden daha iyi muamele görmüş oldukları Arapların, getirmiş olduğu bu yeni dini kısa bir zaman içerisinde benimsemişlerdir¹⁰³³. Sâsânî devletinin toplum içerisinde oluşturmuş olduğu sosyal düzen, bu düzen içerisinde sınıflar arası geçişin olmaması, yüksek sınıflara mensup insanların görkemli yaşam biçimi ve bunun karşısında halkın çektiği sefalet; İran'ı fetheden Arapların kendi aralarında sınıf farklarının olmaması ve yaşam tarzlarındaki sadelik Sâsânî toplumunun Arap fatihlerini çok çabuk bir şekilde sahiplenmelerine neden olmuştur¹⁰³⁴. Ayrıca dine bağlılığın azaldığı ve ahlaki yozlaşmanın başgösterdiği Sâsânî toplumunda toplumsal alanda meydana gelen ahlaki çöküntü, yıkılmanın başlıca sebepleri arasında sayılmaktadır¹⁰³⁵. Sâsânî devletinin ayakta kalmasının en büyük dayanağı olan ordu teşkilatının kendisini meydana getirmiş olduğu farklı sosyal kitleleri arasındaki anlaşmazlığın ordunun işlevsizleşmesine neden olduğu ve Sâsânî devletinin en büyük dayanağının zayıflaması çöküntünün en büyük nedenleri arasında sayılmaktadır¹⁰³⁶.

Güçlü bir medeniyete ve oturmuş bir devlet yapısına sahip olan Sâsânî imparatorluğunun düzensiz ve donanımsız bir orduya sahip olan Araplar tarafından kısa bir zamanda ve kolay bir şekilde yıkılmış olmaları Arapların sahip oldukları güçlü bir yapıdan kaynaklanmamaktaydı¹⁰³⁷. Bu dönemde dünyanın merkezi olarak kabul edilen Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarındaki birçok devletin kendi aralarında yapmış oldukları savaşlar ve iç çekişmelerden dolayı yorgun düşmeleri üzerine bu ülkelerin topraklarının birçoğu Araplar tarafından ele geçirilmiş ve ciddi bir mukavemetle karşı karşıya kalmamışlardır¹⁰³⁸. Aynı akıbeti paylaşan Sâsânî devleti de hem uzun bir süre içinde bulunduğu savaşlar ve diğer yandan yüz yüze kalmış olduğu iç problemlerden dolayı Araplar tarafından kısa bir süre içerisinde yıkılmıştır¹⁰³⁹. Sâsânî bürokrasisi ve devlet yapısı iyice köhneyerek, çürümüş ve Arap akınları karşısında kolayca çözünerek dağılmıştır¹⁰⁴⁰. Sâsânî devletinin yıkılmasının akabinde Medine'ye doğru İranlı esir

¹⁰³² A. Rafi Hakikat, age, s. 70.

¹⁰³³ A Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, s. 82.

¹⁰³⁴ A Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 84.

¹⁰³⁵ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 158.

¹⁰³⁶ Touraj Daryae, age, s. 37; İnayetullah Rıza, age, s. 19.

¹⁰³⁷ Roman Girişmen, age, s. 352.

¹⁰³⁸ Gerard Chaliand, age, s. 42.

¹⁰³⁹ Roman Girişmen, age, s. 352.

¹⁰⁴⁰ A. Rafi Hakikat, age, s. 70.

akışı yaşanmış ve Sâsânî devletinin yıkılmasında önemli bir rolü olan Hz Ömer Medine’de yaşayan İranlı kölelerden birisi tarafından öldürülmüştür¹⁰⁴¹. Sâsânî devletinin son dönemlerinde din adamları ve soyluların devlet yönetimine sürekli olarak müdahaleleri siyasi çekişmeleri de beraberinde getirmiş ve her kesim kendi desteklediği hanedan üyesini Sâsânî tahtına çıkarmak istemiş ve bu durum liyakatli hükümdarların tahta çıkması yerine siyasi çekişmelerden dolayı idari yapının başsız kalmasına neden olmuştur¹⁰⁴². Ekonomik ve siyasi gücü elinde bulunduran din adamlarının halktan kopuk yaşantısı toplum içerisinde Zerdüştlüğün zayıflamasına ve kilisenin güçlenmesine sebep olmuştu. Tarihçiler arasında “İslam dini İran’a yayılmış olmasaydı, kilise ateş tapınaklarının önüne geçecekti”, görüşü bile yaygınlık kazanmıştır¹⁰⁴³.

¹⁰⁴¹ David Nicolle, age, s. 60; A Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, s. 86.

¹⁰⁴² A. Rafi Hakikat, age, s. 69.

¹⁰⁴³ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba’d-e’z İslam*, s. 159.

İKİNCİ BÖLÜM

SASANİ DEVLETİNDE İDARİ TEŞKİLAT VE KURUMLAR

2.1. Sâsânî İdari Teşkilatı

Sâsânî devletinin yönetim şekli taçlı demokrasidir¹⁰⁴⁴. Hükümdarın yetkilerini sınırlayan ve düzenleyen yazılı kanunların yanında, hükümdarın yetkileri dini, ahlaki, örfi gelenekler ile de sınırlandırılmıştır. Sâsânî devletinin yazılı kanunlarını derleyen **matikan hezar dadıstan** olarak adlandırılan bir anayasası bulunmaktaydı¹⁰⁴⁵. Aslında bu anayasa, hukuki kararları ihtiva eden; daha çok mülkiyet ve aile hukuku üzerine görüşler bildiren bir mukarrerat kitabıydı¹⁰⁴⁶. Bu kanunlar evlenme, boşanma, kadın ve köle hakları, evlat edinme, miras hukuku, mülkiyet hakları, vesayet, tapınak bağışları, hediyeler, satışlar, kredi ve borçlar, kişisel yaralamalara ait cezalar, eşler arasında aldatma, hırsızlık, yolsuzluk gibi suçlarda hüküm bildirmekteydi¹⁰⁴⁷. Bunun yanında Sâsânî devletinin kurucusu I. Erdeşîr döneminde kendisi ve bilge veziri Tenser tarafından yazılmış ve **Name-i Tenser** diye meşhur olmuş kanunname tarzında bir kitap daha bulunmaktaydı¹⁰⁴⁸. Erdeşîr bu kitapta siyaset, adalet ve devlet teşkilatları için tayin etmiş olduğu kuralları ve bazı konularla ilgili vasiyetlerini ekleyerek ülkeyi idare eden herkesin bu kurallara uymasını istemiştir¹⁰⁴⁹. Kendisinden sonra gelen Sâsânî hükümdarları da bu hükümlere bağlı kalarak bu kitabın öğütlerinden istifade etmişlerdir¹⁰⁵⁰. Bu anayasaya sıkı sıkıya bağlı kalan I. Hüsrev gibi hükümdarlar olduğu gibi bu kanunların aksine hareket eden Sâsânî hükümdarları da olmuştur¹⁰⁵¹. I. Hüsrev bu anayasaya bağlı kalmakla beraber yönetim, ordu ve adli teşkilatlarla ilgili yeni kanunlar ihdas ederek bu anayasa kitabına eklemiştir. Sâsânî anayasası her şeyden önce

¹⁰⁴⁴ Artur Kristensen, age, s. 174.

¹⁰⁴⁵ Rahim Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (Trz), s. 629; Nina Garsoian, agm, V. 3, s. 587; Michael G. Morony, age, s. 295; A. Perikhanian, "Iranian Society and Law", The Cambridge History of Iran, V. 3 (2), New York, 2007, s. 628; Hüseyin Nadirî Karababa, agm, s. 15.

¹⁰⁴⁶ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 83.

¹⁰⁴⁷ Michael G. Morony, age, s. 295.

¹⁰⁴⁸ A. Rafi Hakikat, age, s. 62; İnyetullah Rıza, age, s. 8; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 83.

¹⁰⁴⁹ İbnü'l-Belhi, age, s. 61.

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 61.

¹⁰⁵¹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 254; İbnü'l-Belhi, age, s. 89.

dini bir anayasadır ve özellikle devlet yöneticileri ile ordu komutanlarının dini özelliği olan insanlar arasından seçilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır¹⁰⁵².

Erdeşîr ve kendisinden sonra gelen hükümdarlar bu kanunlara yeni şerhler ekleyerek kitabın güncelleşmesini ve gelişmesini sağlamışlardır. Devlet yönetimi ve adalet ile ilgili güçlü kanunlara ve öğütlere sahip olan bu kitap Sâsânîlerin yıkılmasından sonraki dönemlere kadar ulaşmış ve birçok devlet adamı bu kitabın içeriğinden istifade etmişlerdir¹⁰⁵³. Hükümdarın başında bulunduğu ve son sözü söylediği fakat kararların karşılıklı görüşülerek alındığı bir danışma kurulu bulunmaktaydı ve bu kurul günümüzdeki bakanlar kurulu gibi çalışmaktaydı¹⁰⁵⁴. Bu danışma kurulunun içerisinde bozorgan denen ileri gelenler mobad ve hirbad adı verilen iki ayrı din adamı sınıfı ve hanedan üyeleri bulunmaktaydı¹⁰⁵⁵. Bunların dışında din adamlarından, askerlerden, debir adı verilen müdürlerden, dihgân denen feodallerden ve vezirlerden oluşan ayrı ayrı danışma kurulları bulunmaktaydı¹⁰⁵⁶. Kısaca devleti yöneten erk veya hükümet; hanedan üyeleri, din adamları, ordu komutanları ve soylulardan meydana gelmekteydi¹⁰⁵⁷. Simocotta, Sâsânîler dönemi idari teşkilatı içerisindeki önemli memuriyetleri sayarken bunların süvari komutanları, yargıçlar, sayım memurları, maliye memurları ve hazinedarlar olduğunu ifade etmektedir¹⁰⁵⁸. Bu görüntüsüyle Sâsânî idari mekanizması bir üst krala bağlı alt krallıklar, prensler ve güçlü soyluların oluşturmuş olduğu bir devlet mekanizmasını andırmaktaydı¹⁰⁵⁹.

Sâsânî devlet yönetimi oldukça güçlendirilmiş yüksek kapasitede merkeziyetçi bir yapıya sahiptir¹⁰⁶⁰. Başka bir yönüyle de birbirine bağlı meclislerden oluşmuş karmaşık bir idari mekanizma söz konusuydu¹⁰⁶¹. Sâsânî devlet yönetimi başında hükümdarın bulunduğu saray monitoryumundan aşağı doğru köylü sınıfı idarecilerini

¹⁰⁵² İbnü'l-Belhi, age, s. 90.

¹⁰⁵³ İbnü'l-Belhi, age, s. 61.

¹⁰⁵⁴ Ali Farazmand, "State Tradition and Public Administration in Iran Ancient and Contemporary Perspectives", *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, (Edt. Ali Farazmand), New York, 2001, s. 620, 621.

¹⁰⁵⁵ İlber Ortaylı, age, s. 11, 12, 13.

¹⁰⁵⁶ Said Nefisi, age, s. 26; Roman Girişmen, age, s. 313; Antonio Panaino, "Commerce and Conflict of Religions in Sâsânian Iran Between Social Identity and Political Ideology". *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction*, (Edt. Robert Rollinger, Christoph Ulf) Stuttgart, 2004, s. 385.

¹⁰⁵⁷ Roman Girişmen, age, s. 350; Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, *Civilizations of Ancient Iraq*, New Jersey, 2009, s. 178; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xxi.

¹⁰⁵⁸ İnyetullah Rıza, age, s. 10.

¹⁰⁵⁹ David Nicolle, age, s. 10.

¹⁰⁶⁰ Ali Farazmand, agm, s. 620.

¹⁰⁶¹ İnyetullah Rıza, age, s. 11.

içine alan dihganlardan oluşmuş küçük kurullara kadar birbirine bağlı iç içe farklı örgütlenmeler şeklinde ülkeyi ve halkı idare etmekteydi¹⁰⁶². Sâsânî devleti sanılanın aksine tek parça bir devlet değil birçok devletten oluşan bir devletler topluluğuydu¹⁰⁶³. Başka bir deyişle kendi içlerinde serbest fakat dış yönetim açısından Sâsânî devletine bağlı federatif bir yapıya sahipti¹⁰⁶⁴. Bu devletin bünyesinde farklı dilleri konuşan, farklı dinlere inanan, farklı ırklara mensup müstakil hükümdarlıklar bulunmaktaydı ve bunların yönetimleri babadan oğula geçebilmekteydi¹⁰⁶⁵. Sâsânîler döneminde Yemen, Hire, Ermenistan gibi bağlı ülkelerin yöneticilerine **şah** veya **şahî** unvanı verildiği için Sâsânî hükümdarlarına da şahların şahı anlamında **şahenşah** adı verilmekteydi¹⁰⁶⁶. Aynı şekilde Sistan, Kirman ve Kuşan gibi eyaletlerde yöneticilik yapmakta olan hükümdar çocukları veya Sâsânî soylularından kimselere de şahî unvanı verilmekteydi¹⁰⁶⁷. Sâsânî devleti bu yapısını Aşkaniler (Partlar) dönemi devlet yapısından almaktaydı. Aşkaniler döneminde mevcut teşkilat ve kurumlar Sâsânî devletinin kurulması ile beraber olduğu gibi devam etmiştir. Aşkaniler döneminde ülke, adına **mülük-ü tavaif** denilen, kendi içlerinde bağımsız mahalli krallıklardan oluşmaktaydı¹⁰⁶⁸. Sâsânî devletinin kurulması ile beraber bütün bu mahalli krallıklar tek çatı altında toplanarak merkezi bir devlet sistemi oluşturmuştur¹⁰⁶⁹. Bu mahalli krallıklardan boşalan eyaletler ise hanedan mensubu prensler ve ileri gelen soylular tarafından doldurulmaya çalışılmıştır¹⁰⁷⁰.

Bunun yanında Sâsânî imparatorluğu büyük ölçüde mobad adı verilen din adamlarının kontrolünde olan bir din devletidir¹⁰⁷¹. Bu din adamlarının hükümdar tayin etme, hükümdar azletme ve hükümdarlara resmi olarak taç takma gibi yetkileri bulunmaktaydı¹⁰⁷². Din adamları Zerdüş dinine aykırı tutum içine giren hükümdarları azletmişlerdir ve bunun en bariz örneği Kabad'ın tahttan indirilmesidir¹⁰⁷³. Sâsânî devleti merkez yönetim teşkilatı içerisinde hükümdarlar üzerinde önemli yaptırım güçleri olan bir din adamları konseyi bulunmaktaydı. Sâsânî imparatorluğunun

¹⁰⁶² Artur Kristensen, age, s. 152, 153; İnayetullah Rıza, age, s. 11; İlber Ortaylı, age, s. 13.

¹⁰⁶³ E A Grantovski, age, s. 157.

¹⁰⁶⁴ Maria Brossius, age, s. 179; Said Nefisi, age, s. 296.

¹⁰⁶⁵ Rahim Reisneya, age, s. 626.

¹⁰⁶⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Artur Kristensen, age, s. 154; M. Cevad Meşkur, age, s. 104; Roman Girişmen, age, s. 311; E A Grantovski, age, s. 156, 157; İlber Ortaylı, age, s. 16; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Sâsânians", s. 683.

¹⁰⁶⁷ Roman Girişmen, age, s. 311.

¹⁰⁶⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 392; Roman Girişmen, age, s. 311; David Nicolle, age, s. 11.

¹⁰⁶⁹ Hamdullah Kazvinî, age, s. 104; M. Cevad Meşkur, age, s. 104.

¹⁰⁷⁰ David Nicolle, age, s. 11.

¹⁰⁷¹ H. Mase, "Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî", s. 185; Ali Farazmand, agm, s. 620.

¹⁰⁷² Rahim Reisneya, age, 636.

¹⁰⁷³ Said Nefisi, age, s. 297.

kurulmasından sonra meydana gelen iki önemli adımdan bir tanesi Zerdüştlüğün devletin resmi dini olarak kabul edilmesinin yanı sıra devletin merkezi otoritesini kuvvetli hale getirerek merkezi yönetimin kuvvet bulması olarak gösterilmektedir¹⁰⁷⁴. Sâsânî hükümdarlarının devlet yönetimi için taşımaları gereken birçok örfi kural bulunmaktaydı ve herhangi bir hükümdar bu kurallara uymaz veya hükümdarlık liyakatini taşıyamazsa tahttan zorla indirilirdi¹⁰⁷⁵.

Sâsânî hükümdarlarının taşımaları gereken liyakatler arasında şunları saymak mümkündür. Hükümdarın akliselim, iyi huylu, affedici ve hoşgörülü, reayaya sevgi besleyen, reaya için asayiş sağlama kudretine sahip, neşeli, işçi ve çalışanları teşvik eden, suçluları cezalandıran, devlet idarecileri ile iyi geçinen, kendisinden sürekli adil emirler sadır olan, gelenek ve göreneklerin devamı için çalışan, cömert, ülkesini savunan, halkını cesaretlendirmek için motive eden, devlet idarecilerini iyilik ve adalet için teşvik eden, devlet idarecilerini seçerken dikkatli olan, tanrıya tam olarak itaat eden bir kimse olması gerekmektedir¹⁰⁷⁶. İran dinlerinin genelinde var olan bir inanca göre hükümdarların yanında dört kişi önemli bir yere sahipti¹⁰⁷⁷. Zerdüş, Mani ve Mazdek'in savunmuş olduğu inanç sistemine göre iyilik tanrısı Mazda'nın gökyüzünde bir tahtın üzerinde oturduğuna ve yanında dört büyük gücün bulunduğu inanılmaktaydı. Bu dört kuvvetin yeryüzündeki temsilcileri ise hükümdarın etrafında bulunan mobadan-ı mobad, hirbadan-ı hirbad, aspahbad ve vozorg farmadar adı verilen üst düzey yöneticilerdir¹⁰⁷⁸. Sâsânî tahtına çıkan bazı hükümdarların önemli makamları, en yakınındaki akrabaları arasında dağıttığı olurdu¹⁰⁷⁹. Sâsânî hükümdarlarından Mihr Nersi iktidara geldiğinde ordu, maliye ve adliye teşkilatlarının başına üç oğlunu dikerek devlet aygıtı üzerinde tam bir otorite sağlamak istemiştir¹⁰⁸⁰.

Sâsânî devlet işleri **divan**¹⁰⁸¹ adı verilen kurullarda icra edilmekteydi ki divan kelimesi Pehlevicede bir sözcük olup *idare* anlamına gelmektedir¹⁰⁸². Sâsânî devletinde ilk

¹⁰⁷⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 108; A. Rafi Hakikat, age, s. 59; Artur Kristensen, age, s. 149.

¹⁰⁷⁵ Artur Kristensen, age, s. 359.

¹⁰⁷⁶ Artur Kristensen, age, s. 358.

¹⁰⁷⁷ Antonio Panaino, agm, s. 386.

¹⁰⁷⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 105; Artur Kristensen, age, s. 457; Gene R. Gartwhite, age, s. 104; H. Mase, agm, s. 184.

¹⁰⁷⁹ İnyetullah Rıza, age, s. 9.

¹⁰⁸⁰ İnyetullah Rıza, age, s. 9.

¹⁰⁸¹ Devlet işlerinin yürütülmesi için oluşturulan ve divan adı verilen bu organlar ilk olarak Pers ve Sâsânî devletlerine ait bir uygulama olup bu uygulama aynen halifeler ve Abbasiler döneminde olduğu gibi İslam dünyasındaki diğer devletler tarafından da aynı isimle alınarak kullanılmıştır. Bkz. Artur Kristensen, age, s. 518, 519; Ali Farazmand, agm, s. 621.

olarak divan mali işlerin yürütülmesinde kullanılmıştır. Daha sonraları bunun dışında devletin diğer işlerini ilgilendiren alanlar için de divanlar kurulmuştur. Bu divanlarda alınan kararlar hükümdarın onayına gider ve hükümdar tarafından onaylanırdı. Hükümdarın farklı divan işleri için farklı mühürleri bulunmaktaydı¹⁰⁸³. Bunlar mali defterlerin tutulduğu defterdarlık divanlarını onaylamak için kullandığı mühür, bir diğeri divanlara başkanlık eden debir adı verilen yöneticilerinin yapmış oldukları işleri onaylamak için kullandıkları mühür, bir diğeri mahkeme kayıtları ve yargı işleri ile ilgili kararlar için kullandığı mühür, diğeri rütbe ve derecelerin dağıtımı ve itası için kullanılan mühürdür¹⁰⁸⁴. Hükümdarın mühürlerinden her biri saray teşkilatında çalışan ve adına mühürdar adı verilen müdürlerden birisinin elinde bulunurdu¹⁰⁸⁵. Sâsânî hükümdarları genellikle saray teşkilatında çalışacak memurların atamalarını Mihrican ve Nevruz gibi önemli bayramlarda büyük şöenler tertip ederek gerçekleştirirlerdi¹⁰⁸⁶. Sâsânî devletinin sahip olduğu saray, ordu, maliye, posta, eğitim gibi teşkilatların her birine ait kurumları bulunmaktaydı¹⁰⁸⁷. Sâsânîlerin sahip olduğu devlet teşkilatı ve organları Sâsânîlerin yıkılmasından sonra da Ortadoğu ve dünya ülkelerinden birçoğunu derinden etkilediği ve devlet aygıtlarının yapısı üzerinde önemli ölçüde izler bıraktığı söylenmektedir¹⁰⁸⁸.

2.1.1. Sâsânî Merkez ve Saray Teşkilatı

Sâsânî devletinin idari kurumlarının merkezi; hanedan üyelerinin ve kendilerine yakın soyluların da içerisinde ikamet etmiş oldukları, adına genelde **kasr** adı verilen saraydır¹⁰⁸⁹. Bu saray idari büroların bulunduğu, divanların tutulduğu ve önemli evrakların korunduğu ana idari mekanizmaydı¹⁰⁹⁰. Saray teşkilatına ait bürolarda maliye, askerlik, posta ve adliye işlerini yürüten organlar bulunmaktaydı¹⁰⁹¹. Sâsânî üst

¹⁰⁸² Said Nefisi, age, s. 26; Artur Kristensen, age, s. 512; Ali Farazmand, agm, s. 621; Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 24.

¹⁰⁸³ Rika Gyselen, *Acta Iranica, Sâsânian Seals and Sealings in the A. Saeedi Collection*, Belgium, 2007, s. 86; İnayetullah Rıza, age, s. 13.

¹⁰⁸⁴ Artur Kristensen, age, s. 518; Said Nefisi, age, s. 26, 27.

¹⁰⁸⁵ İnayetullah Rıza, age, s. 13; J. Howard-Johnston, age, s. 218; Said Nefisi, age, s. 27.

¹⁰⁸⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 91; Michael G. Morony, age, s. 73.

¹⁰⁸⁷ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163.

¹⁰⁸⁸ İlber Ortaylı, age, s. 8, 12.

¹⁰⁸⁹ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 507; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Kharana", *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999, s. 533.

¹⁰⁹⁰ Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xxi.

¹⁰⁹¹ İlber Ortaylı, age, s. 14.

düzy bürokrasisi bu sarayda görev yapmaktaydı. Hükümdarın da başında bulunduğı idari saray Sâsânîlerin adına Tyspwn dedikleri başkent Ctesiphon'daydı¹⁰⁹². Sâsânî saray teşkilatı içerisinde görev yapan yüksek rütbeli görevliler; **vezirler ve debir** adı verilen idareciler olmak üzere iki kategoride ele alınmaktadır¹⁰⁹³. Bu tabir genelde Arap tarihçileri tarafından “veziran ve debiran” şeklinde ifade edilmiştir¹⁰⁹⁴. Sâsânî sarayında devletin farklı alanlarıyla ilgili görev yapan çok sayıda vezir ve debir bulunmaktaydı. Vazurg, sözcük anlamını Avesta'da geçen **vicira**¹⁰⁹⁵ kelimesinden almakla beraber reis (magnat) anlamını ihtiva etmekte ve günümüzdeki vezir sözcüğü terim anlamını bu kelimeden almaktadır¹⁰⁹⁶. Sâsânî sarayında vezirlik makamında bulunanların sayısı fazla olmakla beraber bu kişilere genel olarak **framadar** (farmadar) adı verilmekteydi¹⁰⁹⁷. Debir adı verilen yöneticilerin başındaki sorumluya ise **debirbez** denilmekteydi¹⁰⁹⁸. Bu iki yönetici sınıfı saraydaki vezarethane ve divanları idare etmekteydiler¹⁰⁹⁹. Sâsânî saray teşkilatı içerisinde bu iki yönetici tabaka arasında genel olarak vaspuhran, azazan, vazurgan adı verilen soylu kimseler bulunmaktadır¹¹⁰⁰. Bu kimseler genelde zenginler, büyük hanedan mensupları veya ileri gelen din adamlarından meydana geliyordu. Saray teşkilatının başında bulunan vezir genelde bu kimseler arasından seçilmekteydi. Saray teşkilatının başında bulunan vezir başbakan sıfatıyla bu yönetim aygıtının başında bulunuyordu¹¹⁰¹. İdari teşkilatın başında bulunan bu vezire **vazurgan framadhar** veya **bozorg farmadar** adı verilirdi¹¹⁰². Sâsânîler dönemi sonrası Abasiler ve diğer dönemlerde kullanılan vezir-i azam tabiri kaynağını bu kavramdan almaktadır¹¹⁰³. Sâsânî saray teşkilatında görev yapan vezir ve debirlerin dışında onlardan aldıkları bürokratik emirleri yerine getiren müşir ve nedimler de görev

¹⁰⁹² David Nicolle, age, s. 11.

¹⁰⁹³ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, “Sâsânîans”, s. 683.

¹⁰⁹⁴ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 834; Roman Girişmen, age, s. 313; Ali Farazmand, agm, s. 621.

¹⁰⁹⁵ **Vicira**; kaynağını Avesta'dan alan bir kelimedir ve *aldığı kararlarının kesin olarak yerine getirilmesi gereken kişi* anlamına gelmekteydi. Bkz. H. Mase, agm, s. 184.

¹⁰⁹⁶ İlber Ortaylı, age, s. 12; H. Mase, agm, s. 184.

¹⁰⁹⁷ David Nicolle, age, s. 12; Josef Wiesehöfer, age, s. 187.

¹⁰⁹⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163; Gene R. Gartwhite, age, s. 104; İlber Ortaylı, age, s. 13; Michael G. Morony, age, s. 85.

¹⁰⁹⁹ Roman Girişmen, age, s. 313.

¹¹⁰⁰ İnyetullah Rıza, *İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan*, Tahran 1376hş, s. 10; Josef Wiesehöfer, age, s. 187.

¹¹⁰¹ Roman Girişmen, age, s. 313; David Nicolle, age, s. 12; Ali Farazmand, agm, s. 619.

¹¹⁰² M. Cevad Meşkur, age, s. 105; Nina Garsoian, agm, V. 3, s. 588; H. Mase, agm, s. 184; İlber Ortaylı, age, s. 12; İnyetullah Rıza, age, s. 12; David Nicolle, age, s. 12; Ali Farazmand, agm, s. 620; Josef Wiesehöfer, age, s. 187.

¹¹⁰³ İlber Ortaylı, age, s. 12; H. Mase, agm, s. 184.

yapmaktaydılar¹¹⁰⁴. Bu kişiler genel olarak soylu kimseler arasından seçilir fakat onların zeki, ileri görüşlü ve fazilet sahibi kimselerden olmasına dikkat edilirdi¹¹⁰⁵. Ayrıca bu insanların eğitimli, bütün ilimlere vakıf edebi kişilikleri ile öne çıkmış insanlardan olmaları gerekmektedir.

Bozorg farmadar adı verilen baş vezir Sâsânî hükümdarının en yakınında bulunan kişidir ve ikinci adam konumundadır¹¹⁰⁶. Bu görevli Sâsânî sarayında tıpkı hükümdar gibi saygı görmektedir¹¹⁰⁷. Bozorg farmadar, Sâsânî devletinin yürütme kurulunun başındaki başbakan yetkisine sahiptir ve bütün yazışmalar ile kararnamele kendisi imzalayarak mühürlendi¹¹⁰⁸. Sâsânî sarayındaki bütün bakanlıklar (veziran), müdürlükler (debiran) ve divanlar (devavin) bu kişiye karşı sorumluydular ve bu vezirin başkanlığında toplanmaktaydılar¹¹⁰⁹. Bu vezir, Sâsânî hükümdarının sefere çıkmadığı zamanlarda Sâsânî orduları genel komutanı sıfatıyla sefere çıkarak bütün sorumlulukları üzerine alarak savaşı yönetir veya hükümdarın sefere çıktığı dönemlerde hükümdar adına devleti yönetirdi¹¹¹⁰. Bu vezirin devletin iç ve dış konularında tam anlamıyla geniş yetkileri vardı¹¹¹¹. Soylular ve ileri gelenlerden oluşan saltanat şurasının başında bulunan bu vezire Sâsânî devletinin ilk dönemlerinde **hazarbaz** adı verilirdi. Ancak, Sâsânî dönemi sonlarına doğru bu vezire bozorg farmadar denmeye başlanmıştır¹¹¹². Sâsânîlerin ilk dönemlerinde Hazarbaz adı verilen baş vezir, Ahamanişler döneminde **hazarapat** adı verilen vezirin karşılığıdır¹¹¹³. Enûşirvân döneminde bu görevde bulunan kişiye Arap kaynaklarının **Bezergumhur** (Bezercumhur) demelerinin sebebinin buzurg fermadar tabirinden kaynaklandığını ve bu isimle adlandırılan vezirin asıl adının bu şekilde olmadığı rivayet edilmektedir¹¹¹⁴. Bozorg farmadar adı verilen baş vezirin **iran mazgar** adı verilen vekilleri bulunmaktaydı ve bu vekildarlar Sâsânî hükümdarının yanına kolayca girip çıkabiliyorlardı ve bunlar geniş yetkilerle donatılmışlardı¹¹¹⁵. I. Hüsrev tarafından ihdas edilen iran mazgar makamındaki vekiller aynı zamanda vezaret

¹¹⁰⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 73.

¹¹⁰⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 73.

¹¹⁰⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Gene R. Gartwhite, age, s. 104; H. Mase, agm, s. 184; Ali Farazmand, agm, s. 620.

¹¹⁰⁷ Roman Girişmen, age, s. 313.

¹¹⁰⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 105.

¹¹⁰⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 105.

¹¹¹⁰ Roman Girişmen, age, s. 313; H. Mase, agm, s. 184.

¹¹¹¹ İlber Ortaylı, age, s. 12.

¹¹¹² Ali Akbar Sarfaraz, *Mad, Ahamaniş, Aşkani, Sâsânî*, Marlik, 1996, s. 344; Cevad Meşkür, age, s. 105.

¹¹¹³ Nicholas Secunda-Simon Chew, "The Persian Army, 560–330 BC" Osprey Publishing, 1992, s. 11; Artur Kristensen, age, s. 170; Ali Farazmand, agm, s. 619; Josef Wiesehöfer, age, s. 188.

¹¹¹⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 105.

¹¹¹⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 220; İbnü'l-Belhi, age, s. 92; Gene R. Gartwhite, age, s. 104.

makamına naiplik ederler ve bu kişiler arasından vezirler de seçilirdi¹¹¹⁶. Bazı dönemlerde baş vezir saraydaki bütün meclis ve divanların toplantılarına başkanlık edebilmekteydi¹¹¹⁷. I. Hüsrev'in baş veziri Bezergumhur sahip olduğu bilgi, tecrübe ve faziletinden dolayı hükümdar, bütün divan ve saray meclislerinin toplantılarında hazır bulunmasını istemiştir¹¹¹⁸.

Sâsânî saray teşkilatının başında bulunan vezir için kullanılan başka bir tabir de II. Yezdicürd'ün vezirine yönelik yazmış olduğu bir mektupta görülmektedir. Yezdicürd, Sâsânî hükümdarları için kullanılan “*şahenşahi iran ve aniran*” tabirini bu defa veziri için “*hazarapati iran ve aniran*” şeklinde kullanmıştır¹¹¹⁹. Aynı vezir Ermenilere yazmış olduğu bir mektupta da kendisini “*vozorg farmadar iran ve aniran*” şeklinde ifade etmiştir. Bu ünvanlar, vezirler için kullanılan resmi ünvanlar olarak kabul edilmekteydi. Bunun yanında hazarbaz adı verilen vezirin Sâsânî saray teşkilatındaki baş vezir makamında bulunan bozorg farmadarın dışında ikinci dereceden görev yapan vezirlere verilen bir isim olduğu da kabul edilmektedir. Sâsânî saray teşkilatında görevli üçüncü büyük vezir ise **andarbardh** (enderbez) adı verilen görevlidir¹¹²⁰. Bu vezir danışma kurulu üyelerine başkanlık eder ve bir müsteşar rütbesi ile görev yapardı.

Sâsânî hükümdarlarını devlet yönetimini tamamen baş vezire bırakmışlardır ve bu kişi de hükümdar adına onun yetkilerini kullanırdı. Baş vezir sarayda alınan kararları imzalar, hükümdar sefere veya savaşa çıktığı zaman onun adına hükümdar naibi olarak devleti yönetirdi¹¹²¹. Devlet idaresi ile ilgili tüm konularda hükümdara danışmanlık yapmak, yol göstermek, alınan kararlara müdahale etmek gibi görevleri bulunmaktaydı¹¹²². Bundan dolayı bu vezirin dönemin en bilge ve en fazilet sahibi bireyi olması gerekmektedir¹¹²³. Devlet teşkilatının ve hükümdarın bile çıkmaza girdiği içinden çıkılmaz en zor durumlarda bile hem hükümdara ve hem devlet teşkilatına yol gösterecek ve sorunları çözecek kapasiteye sahip kâmil bir insan olması gerekiyordu. Sâsânî devletinde çoğu dönemde başa geçen çocuk yaşta veya yeteneksiz hükümdarlar zamanında bile bu vezirlerin güçlü yol göstericilikleri sayesinde Sâsânî devleti varlığını

¹¹¹⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 92.

¹¹¹⁷ Ali Farazmand, agm, s. 621.

¹¹¹⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 93; A. Rafi Hakikat, age, s. 61.

¹¹¹⁹ Artur Kristensen, age, s. 171.

¹¹²⁰ Pervane Pourshariati, age, s. 88; Artur Kristensen, age, s. 171.

¹¹²¹ Roman Girişmen, age, s. 313.

¹¹²² Artur Kristensen, age, s. 173.

¹¹²³ İbnü'l-Belhi, age, s. 92vd.

devam ettirebilmiştir¹¹²⁴. Bu vezirlerin sadece üç konuda herhangi bir yetkileri bulunmamaktaydı. Birincisi herhangi bir memuru görevden alamazlardı¹¹²⁵. İkincisi kendileri yerine herhangi birisini atayamazlardı ve üçüncüsü halkla herhangi bir irtibatları yoktu. Bu nedenle nüfuz alanları oldukça kısıtlıydı¹¹²⁶. “Düsturu’l-Vüzerâ” adlı Arapça bir eser, “İran hükümdarlarının vezirlerini çok saygın kabul ettiklerini; onları devlet işlerini düzene koyan kimse, saltanatlarının süsü ve sarayın dili olarak gördüklerini, Sâsânî hükümdarlarının uzaktaki düşmanlarının hilelerini vezirlerinin sayesinde daha ortaya çıkmadan etkisiz hale getirdiklerini” ifade etmektedir¹¹²⁷. Sâsânî hükümdarlarından I. Hüsrev, “vezirler yönetiminde saltanatın ortaklarıdır, devlet işlerinin maslahatı bundadır” şeklinde onların taşımış oldukları misyonun önemini ifade etmeye çalışmıştır¹¹²⁸.

Sâsânî saray teşkilatında görevli bir diğer yüksek rütbeli görevli ise **arran spahbad** adı verilen kimsedir¹¹²⁹. Bu kişi ordudan sorumlu en yüksek rütbeli askerdir. Saray teşkilatında savaş ve savunma bakanı göreviyle hizmet etmekteydi ve aynı zamanda barış görüşmelerinde baş müzakereci olarak çalışırdı¹¹³⁰. Bu komutanın emrinde bulunan diğer yüksek rütbeli subaylara ise **aspahbad** adı verilirdi ve bunların sayısı dördü geçmezdi¹¹³¹. Aspahbad adı verilen komutanlar aynı zamanda ordudaki seçkin süvari birliklerinin komutanıydılar¹¹³². Saray teşkilatındaki bir diğer görevli ise Sâsânî maliye depoları, evrak depoları ve askeri teçhizatın muhafaza edildiği ambarlardan sorumlu kişidir¹¹³³. Bu kişiye **erran anbaragbad** adı verilirdi ve genelde saraydaki soylu kimseler arasından seçilirdi¹¹³⁴. Saray teşkilatında görevli yüksek rütbeli memurlardan bir diğeri de yazışma işlerini yürüten ve kâtiplerinin reisi konumunda olan **arran dabirbast** adı verilen kişidir¹¹³⁵. Saray teşkilatında baş yargıçlık işlerini yürüten ve din adamlarının en büyük reisi olarak kabul edilen **mobadan-ı**

¹¹²⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 93.

¹¹²⁵ İlber Ortaylı, age, s. 12.

¹¹²⁶ Artur Kristensen, age, s. 174.

¹¹²⁷ Artur Kristensen, age, s. 174.

¹¹²⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 92.

¹¹²⁹ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163; M. Cevad Meşkür, age, s. 105; Gene R. Gartwhite, age, s. 104; H. Mase, agm, s. 186; İlber Ortaylı, age, s. 11, 12.

¹¹³⁰ David Nicolle, age, s. 14.

¹¹³¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Maria Brossius, age, s. 167; M. Cevad Meşkür, age, s. 105.

¹¹³² İlber Ortaylı, age, s. 11.

¹¹³³ İlber Ortaylı, age, s. 12.

¹¹³⁴ David Nicolle, age, s. 14; İlber Ortaylı, age, s. 12.

¹¹³⁵ Gene R. Gartwhite, age, s. 104; İlber Ortaylı, age, s. 12.

mobad da saray teşkilatının merkez üyelerinden bir tanesidir¹¹³⁶. Merkez teşkilatında zirai işler ve vergi işlerinden sorumlu yüksek rütbeli memura **satrayoşansa** adı verilmekteydi¹¹³⁷. Bu memurlar taşrada adına **şahrig** denen ve dihanlar arasından seçilen yüksek rütbeli memurlar aracılığı ile işlerini yürütürlerdi¹¹³⁸.

“Karnameg” adlı eserde hükümdarın düzenlemiş olduğu bir av partisine katılan Sâsânî üst düzey yöneticileri bir arada verilmiştir¹¹³⁹. Bu esere göre Sâsânî hükümdarı için düzenlenen bir av merasiminde kendisinin yanında din adamları reisi olan mobad başı, Sâsânî ordularının genel kumandanı olan arran aspahbad, Sâsânî devlet bürokrasisinin başında bulunan dabiran mahiş, Sâsânî saray muhafız birliği komutanı poştigban salar, Sâsânî saray teşkilatının başkanı andarzbaz, vaspuhragan adı verilen Sâsânîler dönemi büyük hanedanlara ait soylular, magan sınıfına ait eğitim kurumu başkanı olan magan andarzbaz gibi Sâsânî saray teşkilatının üst düzey yöneticilerinin bulundukları belirtilmektedir¹¹⁴⁰. Yine bu kitabın verdiği bilgilerden yola çıkarak Sâsânî saray teşkilatında çalışan diğer görevliler hakkında da bilgi edinmekteyiz. Bu görevlilerden bazıları; hükümdarın mühürdarı, bir diğeri ise Sâsânî istihbarat teşkilatının reisidir. Bunlara ek olarak Sâsânî salnamelerinin muhafızları ve bunların reisi de yüksek rütbeli görevliler arasındadır. Ayrıca hükümdarın yazışma işlerinden sorumlu sekreteri olan ve adına münşi denilen yüksek rütbeli müdür de saray teşkilatının önemli üyelerindendir¹¹⁴¹. Bununla beraber Sâsânî saray teşkilatında vezir rütbesine sahip olan diğer görevliler ise mobadan-ı mobad, arranspahbad, vastrayuşbad, hirbad-ı hirbad, astabadh adı verilen görevlilerdir¹¹⁴².

Sâsânî sarayında oturma düzeni şu şekilde belirlenmişti. Sarayın yönetim salonunda hükümdarın altından yapma bir tahtı bulunmaktaydı ve hükümdar bu tahtın üzerine otururdu¹¹⁴³. Hükümdarın tahtının yanında ondan bir basamak aşağıda olacak şekilde bozorg farmadar adı verilen baş vezirin altın tahtı olurdu¹¹⁴⁴. Baş vezirin yan tarafında ve kendisinin tahtından yine bir basamak aşağıda salonun ortasına ve

¹¹³⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Gene R. Gartwhite, age, s. 104; H. Mase, agm, s. 184; İlber Ortaylı, age, s. 12; Ali Farazmand, agm, s. 620.

¹¹³⁷ İlber Ortaylı, age, s. 13

¹¹³⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; İlber Ortaylı, age, s. 13.

¹¹³⁹ Artur Kristensen, age, s. 199

¹¹⁴⁰ Gene R. Gartwhite, age, s. 104; Artur Kristensen, age, s. 200; Ali Farazmand, agm, s. 621

¹¹⁴¹ Said Nefisi, age, s. 27

¹¹⁴² Artur Kristensen, age, s. 201; Ali Farazmand, agm, s. 621

¹¹⁴³ İbnü'l-Belhi, age, s. 98

¹¹⁴⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 98; Ahmad Tafazzoli, “The Kings Seat in the Fire Temple” *Acta Iranica*, c. XII, (Edt. J. Peter Asmussen), Belgium, Liege, 1988, s. 105

hükümdar tahtına yan gelecek şekilde din adamları reisi ve onun yan tarafında sırasıyla ordu komutanı ve aspahpadlar için kurulan kürsülerde oturmaktaydılar¹¹⁴⁵. Sâsânî saray teşkilatı sahip olduğu güçlü bürokrat sınıfı ve ortaya koymuş olduğu farklı memuriyetlerle çağdaşı olduğu diğer saraylardan çok farklı bir konuma sahipti¹¹⁴⁶.

2.1.2. Sâsânî Eyalet Teşkilatı ve Satraplık Sistemi

Sâsânîler dönemi eyalet sistemi ilk olarak Sâsânî devletini kuran ve mahalli krallıkları ortadan kaldıran I. Erdeşîr tarafından ihdas edilmiştir¹¹⁴⁷. Ülkesinde milli birlik ve beraberliği tesis eden Erdeşîr ülkesindeki yerel krallıkları ortadan kaldırarak bu toprakları devlete bağlı eyaletler haline getirmiştir¹¹⁴⁸. Erdeşîr eyalet sistemi için Pers hükümdarı Daryuş'un tesis etmiş olduğu eyalet sisteminin aynısını oluşturmaya çalışmıştır¹¹⁴⁹. Sâsânîlerin oluşturmuş olduğu eyalet sistemi günümüz devlet yapılarının ortaya çıktığı endüstriyel döneme kadar bile birçok dünya devleti tarafından taklit edilmiş bir yapıya sahiptir¹¹⁵⁰. Sâsânî ülkesindeki eyaletler genel olarak hanedan üyesi kimseler veya Sâsânî hükümdarı tarafından seçilmiş büyük hanedanlara mensup kimseler tarafından yönetilmekteydi¹¹⁵¹. Ülke dört ana eyaletten oluşuyordu ve bu eyaletlere **satrap** adı verilmekteydi¹¹⁵². Bu terim anlamını eski pehlevce yazıtlarda da rastlanan ve Ahamanişler döneminde kullanılan **ksatrapa** sözcüğünden almaktadır¹¹⁵³. Bu tabire Paykuli kitabelerinde rastlanılmaktadır¹¹⁵⁴. Satrap adı verilen eyaletler **marzaban** adı verilen valiler tarafından idare ediliyordu¹¹⁵⁵. Bu eyaletleri yöneten valiler merkez teşkilatında görev yapan vezirlerle aynı makama sahiplerdi ve bunlara *şahi* unvanı verilmekteydi¹¹⁵⁶. Bu satraplar kendi arasında bir takım idari bölümlere

¹¹⁴⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 98

¹¹⁴⁶ Ali Farazmand, agm, s. 620, 621; James E. McClellan, Harold Dorn, *Science and Technology of World History*, Hopkins University Press, 2006, s. 102.

¹¹⁴⁷ Hamdullah Kazvinî, age, s. 104vd; M. Cevad Meşkür, age, s. 80; P M Sykes, age, C. I, s. 429.

¹¹⁴⁸ Roman Girişmen, age, s. 312.

¹¹⁴⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 80, P M Sykes, age, C. I, s. 429.

¹¹⁵⁰ İlber Ortaylı, age, s. 15.

¹¹⁵¹ Roman Girişmen, age, s. 314.

¹¹⁵² A. Rafi Hakikat, age, s. 65; H. Mase, agm, s. 186.

¹¹⁵³ A. Behnam, "Temeddün-i İrani" *Fransız İranoloji Dergisi*, s. 186, Tahran 1337; İlber Ortaylı, age, s. 15.

¹¹⁵⁴ Artur Kristensen, age, s. 155.

¹¹⁵⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; David Nicolle: "Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD" s. 10, Montvert, 1996; H. Mase, agm, s. 186; İlber Ortaylı, age, s. 15

¹¹⁵⁶ Artur Kristensen, age, s. 201; İnyetullah Rıza, age, s. 10.

ayrılıyordu. Bunlar, **astan** adı verilen küçük sancaklara ayrılmıştı¹¹⁵⁷. Bu astanlar ise **istandar** adı verilen soylu yöneticiler tarafından idare edilmekteydi¹¹⁵⁸. Sâsânîler dönemi astanlarından bir tanesi olan Nusaybin'e Sâsânî hanedanına mensup Babhai adında birisi istandar olarak atanmıştı¹¹⁵⁹. Bu istandarlar bulundukları vilayetlerde saltanata ait mülk ve toprakları hükümdar adına idare ederlerdi. Astan adı verilen vilayetler birkaç kazadan oluşan **şehristan**lara ayrılmıştı¹¹⁶⁰. Bu şehristanlar, **şahrdar** veya **şahrig** adı verilen yerel yöneticiler tarafından yönetilirdi¹¹⁶¹. Şahrig adı verilen bu yöneticiler dihgân adı verilen sınıfa mensup insanlar tarafından seçilirdi¹¹⁶². Irak toprakları üzerindeki şehristanları yöneten şahrigler ise azadan sınıfına mensup kişiler arasından seçilirdi ve bunlar dihgân sınıfına mensup yöneticilerden mertebe olarak daha yüksekte olurlardı¹¹⁶³. Bunun yanında Sâsânîler döneminden önce İran toprakları üzerinde yöneticilik yapan mahalli krallardan da Sâsânî devletinin kurulmasından sonra bağılıklarını bildirenlere şahrdar ünvanı verilmiştir¹¹⁶⁴. Şehristanlar adına **kurak** denilen kazalara ayrılmıştı¹¹⁶⁵. Bu şehristanlara bağlı kazalar ise başlarında **dihşalar**, **dihgân** veya **dihig** adı verilen görevliler tarafından idare edilirdi¹¹⁶⁶. Bu kazalar genelde **dih** denilen büyük köylerden oluşmaktaydı. Bu köylere bağlı olan daha küçük yerleşim yerleri ve mezralara da **rustak** (rusta) adı verilmekteydi¹¹⁶⁷. Sulak arazilerden oluşan bu rustakların merkezinde genellikle soylulardan birisine ait bir malikâne olurdu¹¹⁶⁸.

Daha sonraları bu dört eyalete hanedan üyeleri vali olarak atanmaya başlanmış ve bunlara hanedan ailesine mensup oldukları için şahî ünvanı verilmiştir¹¹⁶⁹. Sâsânî devleti askeri açıdan dört olağan üstü bölgeye ayrılmıştı¹¹⁷⁰. Sâsânî devletini askeri açıdan dört bölgeye ayıran I. Hüsrev bu idari bölgelere **padgos** adını vermiştir¹¹⁷¹. Bu

¹¹⁵⁷ İlber Ortaylı, age, s. 16; M. Cevad Meşkur, age, s. 105; Ali Farazmand, agm, s. 621.

¹¹⁵⁸ M. Cevad Meşkur, age, s. 105; H. Mase, agm, s. 186; İlber Ortaylı, age, s. 16; Ali Farazmand, agm, s. 621.

¹¹⁵⁹ Artur Kristensen, age, s. 204.

¹¹⁶⁰ Amira K. Bennison, age, s. 64; David Nicolle, age, s. 13.

¹¹⁶¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Artur Kristensen, age, s. 205; İlber Ortaylı, age, s. 12; David Nicolle, age, s. 13.

¹¹⁶² İlber Ortaylı, age, s. 13.

¹¹⁶³ Artur Kristensen, age, s. 205, 4 nolu dipnot.

¹¹⁶⁴ Şehram Emiri, agm, s. 21; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 40.

¹¹⁶⁵ Ira Marvin Lapidus, age, s. 61; David Nicolle, age, s. 13.

¹¹⁶⁶ İlber Ortaylı, age, s. 16; M. Cevad Meşkur, age, s. 105, Artur Kristensen, age, s. 205.

¹¹⁶⁷ M. Cevad Meşkur, age, s. 105; Ira Marvin Lapidus, age, s. 61.

¹¹⁶⁸ David Nicolle, age, s. 13.

¹¹⁶⁹ Roman Girişmen, *İran Ez Agaz Ta İslam*, (Terc. Muhammed Mû'in) s. 311, Tahran, 1336; İnayetullah Rıza, age, s. 10.

¹¹⁷⁰ Josef Wiesehöfer, agm, s. 60; Aleksander A Vasiliev, age, s. 228.

¹¹⁷¹ M. Cevad Meşkur, age, s. 105; İlber Ortaylı, age, s. 16.

bölgeler kuzeyde Avahtar veya Apahtar, doğuda Horasan, güneyde Nimruz, batı tarafında ise Harvaran askeri eyaletleriydi¹¹⁷². Bu eyaletler kuzeyde Azerbaycan ve Ermenistan, güneyde Fars ve Huzistan, batıda Irak ve Mezopotamya, doğuda ise Horasan ve Kirman topraklarını kapsamaktaydı¹¹⁷³. Bu eyaletlere *düşmanı sürüp çıkaran* anlamına gelen **padgosban** adı verilen askeri valiler tayin edilmişlerdi.¹¹⁷⁴ Bu eyaletleri yöneten padgosbanlar hükümdar tarafından atanan bir naip veya yüksek rütbeli bir asker olabilmekteydi. Bu durum bazı tehlikeli sonuçları da beraberinde getirmiştir. Olağanüstü yetkilere sahip olan askeri valiler bu konumlarını güçlendirerek zamanla devlete kafa tutabilecek güce ulaşabilmişlerdir¹¹⁷⁵. Bununla beraber bazı eyalet yöneticileri için merzaban tabiri yerine **bidhaksh** (bitahş) tabiri de kullanılmaktaydı¹¹⁷⁶. Bidhaksh tanımı daha çok Ermenistan ve Gürcistan gibi bağlı ülke yöneticilerine verilmekteydi¹¹⁷⁷. Bu ibarenin aynısı Paykuli kitabelerinde de görülmektedir. Bu tabir Sâsânî devletinin sonlarına doğru merzeban şeklini almıştır¹¹⁷⁸. Daha sonraları 430 yılından itibaren Ermenistan Sâsânî ülkesine ait bir eyalet halini aldığı için iki ülke birleştirilerek buraya sadece bir merzaban atanmış oldu¹¹⁷⁹. Sâsânî devleti sürekli savaş halinde olduğu için çok değişken ve elastiki sınırlara sahipti. Bundan dolayı sürekli el değiştiren bu eyaletlerin yönetimi için de bazı eyalet yöneticileri tayin edilmekteydi ve bunlara da **kanarang** adı veriliyordu¹¹⁸⁰.

Aşkaniler döneminde eyaletler için kullanılan **khshatrpav** (kşatrapav) sözcüğü Sâsânîlerin ilk dönemlerinde **shatrapan** şeklinde ifade edilmiş, daha sonraları bu sözcük **shahraban** şekline dönüşmüştür¹¹⁸¹. Merzeban sözcüğü Sâsânîler döneminin ilk zamanlarında görülen bir şey değildir ve hiçbir yazıtta görülmez. Eyalet valilerinin merzeban unvanını kullanmaları V. Behram döneminde Ermenistan eyalet valiliği için atanan bir görevli için ilk defa kullanılmıştır. Kuşan eyaletinin valisi olan Narseh için de merzeban tabiri kullanılmıştır. Amianus Marsellinus, Sâsânî ülkesinin eyaletlerini bidhaksh, şahî ve ksatrpa adı verilen görevlilerin yönettiğini ifade etmiştir¹¹⁸². Yine

¹¹⁷² A. Rafi Hakikat, age, s. 66; M. Cevad Meşkur, age, s. 105; İlber Ortaylı, age, s. 16.

¹¹⁷³ P M Sykes, age, C. I, s. 500.

¹¹⁷⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Cevad Meşkur, age, s. 1005; İlber Ortaylı, age, s. 16.

¹¹⁷⁵ P. M. Sykes, age, C. I, s. 501; İnyetullah Rıza, age, s. 9, 10.

¹¹⁷⁶ A. Rafi Hakikat, age, s. 65; Josef Wiesehofer, age, s. 188; Maria Brossius, age, s. 167.

¹¹⁷⁷ İnyetullah Rıza, age, s. 14.

¹¹⁷⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Ali Farazmand, age, s. 621.

¹¹⁷⁹ Artur Kristensen, age, s. 155.

¹¹⁸⁰ Parvaneh Pourshariati, age, s. 155; David Nicolle, age, s. 13, Kaveh, 10.

¹¹⁸¹ Artur Kristensen, age, s. 201, 4 no.lu dipnot.

¹¹⁸² Artur Kristensen, age, s. 202.

aynı tarihçinin yaşamış olduğu dönemdeki Sâsânî eyaletleri Asur, Huzistan, Mad, Pars, Part, Kirman, Hirkania (Gürgen), Merv, Belh, Soğd, Segestan (Sistan), Serika, Herat, Zereng, Rehc, Gudruz eyaletlerinden oluşmaktaydı¹¹⁸³. Küçük olan Pars, Kirman, Sepahan, Azerbaycan, Taberistan, Zereng, Bahreyn, Herat, Merv, Serehs, Nişabur, Tus gibi vilayetler merzebanlar tarafından yönetilmekteydi. Bu merzebanların önemli vasıflarından birisi askeri ve sivil yöneticilik vasıflarının ikisine birden sahip olmalarıydı¹¹⁸⁴. Bu merzebanlar savaş dönemlerinde aspahbadların emrinde hareket ederlerdi¹¹⁸⁵. İleriki dönemlerde padgosban adı verilen genel askeri valilikler ihdas edilince merzebanlar, padgosbanların, padgosbanlar da aspahbadların emrinde hareket etmeye başladılar¹¹⁸⁶. V. Behram döneminde ilk olarak Yezdgeşnesb adında bir askeri vali padgosban sıfatıyla aspahbad'ın emrine girmiştir¹¹⁸⁷. Sâsânî ülkesinde merzebanlar tarafından yönetilen eyaletler padgos adı verilen askeri bölgelerin kendi içlerinde farklı askeri bölgelere ayrılmasından dolayı ortaya çıkmışlardır¹¹⁸⁸. Zamanla bu merzebanlıklar ülkenin temel eyalet birimleri halini alacaklardır. Sâsânîler zamanla kontrollerinin daha kolay sağlanması açısından büyük satraplık veya padgoslar yerine küçük merzebanlıkları oluşturarak bu eyaletlerin başlarına yüksek soylu sınıfa mensup askerleri atamaya başladılar¹¹⁸⁹. Bunlar eyalet merkezlerinde yapılmış olan saraylarda oturlardı ve kendilerine gümüşten yapılmış bir taht merkezi yönetim tarafından verilmekteydi. Miladi 7. yüzyılda Bizans imparatorluğu Sâsânî devletindeki merzebanlık sistemini aynen alarak uygulamak istemiştir¹¹⁹⁰.

Beşinci yüzyıl başlarından itibaren Sâsânî ülkesindeki bu dört eyaletin yöneticilerine artık merzeban denmeye başlanmıştır. Bu merzebanlar da şahî unvanına sahip olmakla beraber saltanat ailesinden kimseler arasından da marzaban seçildiği oluyordu¹¹⁹¹. Şahzadelerin ülke yönetimi ile ilgili bilgi ve görgülerinin artması açısından onların eyaletlerde görevlendirilmesi yaygın bir gelenektir. I. Şapur'un iki kardeşi Erdeşîr ve Firuz, Kirman ve Kuşan eyalet valisi olarak atanmışlardır. Bunların yanında I. Şapur, I. Hürmüz, I. Behram, II. Behram saltanata geçmeden önce Horasan

¹¹⁸³ A. Rafi Hakikat, age, s. 65; Artur Kristensen, age, s. 202; İlber Ortaylı, age, s. 15.

¹¹⁸⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; İnayetullah Rıza, age, s. 14.

¹¹⁸⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 105; H. Mase, agm, s. 186.

¹¹⁸⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219.

¹¹⁸⁷ Artur Kristensen, age, s. 203.

¹¹⁸⁸ İlber Ortaylı, age, s. 16.

¹¹⁸⁹ İlber Ortaylı, age, s. 16.

¹¹⁹⁰ İnayetullah Rıza, age, s. 14.

¹¹⁹¹ A. Rafi Hakikat, age, s. 65; Artur Kristensen, age, s. 155.

ve Kuşan eyaletlerine vali olarak görevlendirilmişlerdir. Bu şahzadeler atanmış oldukları satrapların adıyla anılmışlardır. Mesela Ermenistan satraplığına atanan I. Hürmüz'e Armanşah, Gilan satraplığına atanan I. Beram'a Gilanşah, Sicistan'a atanan I. Şapur'un oğlu Narse'ye ve aynı şekilde III. Behram ile III. Hürmüz'e Seganşah, Mişan satraplığına atanan Şapur'a Mişanşah, Kirman satraplığına atanan IV. Behram'a Kirmanşah ünvanları verilmişti¹¹⁹². Sâsânî soylularının satraplarda görev yapmayan şahzadelerin tahta çıkmalarına engel oldukları da görülmüştür. V. Behram'ın Sâsânî tahtına oturmasına Sâsânî soyluları onun herhangi bir satrapa yönetici olarak atanmaması, devleti iyi bir şekilde yönetecek tecrübeye sahip olmamasını gerekçe göstererek karşı çıkmışlardır¹¹⁹³. Bu şahzadelerin uymaları gereken bazı kurallar vardı. Kesinlikle merkezi hükümetin emirleri dışına çıkmayacaklar, istenildiği zaman devlete mali kaynak temin edecekler, herhangi bir savaş anında ordunun ihtiyacı olan asker ve erzakı seferber hale getireceklerdi. Kendi başlarına hareket etmeleri ve isyan teşebbüsünde bulunmaları halinde bunlara verilen ceza gözlerine mil çektirmek şeklinde olurdu.

Merzebanlar Sâsânî sarayındaki seçkin sınıf içerisinde birinci dereceden görevliler olarak seçilirlerdi¹¹⁹⁴. Bu soylular genel olarak büyük hanedanlara mensup olurlardı. I. Hüsrev döneminde kendi hanedanının adıyla Suren adında bir soylu Ermenistan merzebanı olmuştu. Narseh döneminde Şahpurveraz birinci dereceden eşraf sıfatıyla Azerbaycan merzebanlığına getirilmişti. Mihran hanedanına mensup Şehrin adındaki bir soylu Beytdara eyaletinin merzebanı olmuştu. Yine aynı hanedana mensup Piran Geşnesb birinci dereceden soylu rütbesiyle birkaç bin kişilik seçkin süvari birliği ile beraber gittiği Gerzan ve Erran vilayetlerinin merzebanı olmuştu. Sâsânî hanedanına mensup insanlardan da bu sıfatla vali atandığı olmaktaydı. Vahriz adında Sâsânî hanedanına mensup bir soylu I. Hüsrev'in Yemen'i ele geçirmesinden sonra bu eyalete vali olarak atanmıştı. Bu merzebanların genelde valilik yaptıkları eyalet merkezlerinin yanında Sâsânî başkenti Ctesiphon'da köşkleri olurdu. Merzebanlara ait hususi özelliklerden bir tanesi de onların gümüş tahtlar üzerinde oturmalarıydı¹¹⁹⁵. Sadece Alan

¹¹⁹² Artur Kristensen, age, s. 156.

¹¹⁹³ Artur Kristensen, age, s. 156.

¹¹⁹⁴ A. Rafi Hakikat, age, s. 65; David Nicolle, age, s. 10.

¹¹⁹⁵ David Nicolle, age, s. 10.

ve Hazar ülkesinin merzabanları kendilerine özgü bir özellik olarak altın taht üzerine oturdular¹¹⁹⁶. Bu kişilerin Sâsânî hükümdarı nazarında ayrıcalıklı yerleri vardı.

2.1.3. Sâsânî Devletinin Bayrağı ve Başkenti

Sâsânî imparatorluğunun bayrağı İranlıların milli bayrağı olan **Dırefş-i Kaviyanî** (Kave ailesinin bayrağı) adı verilen bayraktır¹¹⁹⁷. Bu bayrak Sâsânî sarayının büyük salonunda hükümdar tahtının yanında dikili olarak durmaktaydı¹¹⁹⁸. Deriden yapılmış olan bu bayrak İran destanlarına göre Dehhak’a karşı başkaldıran demirci Kave’nin; iş önlüğü olarak kullandığı bu deriyi uzun bir sırığın etrafına bağlayarak insanları onun etrafında toplayıp, Fars kavmini bağımsızlığına kavuşturmasından sonra bağımsızlığın simgesi olarak bayrak haline getirilmiştir¹¹⁹⁹. Böylece Ahamanîşlerden itibaren bu bayrak Farsların önemli sembollerinden biri olarak Sâsânîler döneminin sonuna kadar İranlılar için birleştirici bir unsur olarak kalmıştır¹²⁰⁰. Fakat, günümüzde bayrağın bu şekilde adlandırılmasının sebebinin, bayrağın üzerindeki öküz başı resminden dolayı **dırefş-i gaveh** şeklinde olan ismin zamanla dırefş-i kaveh şeklinde değişmiş olabileceği yönünde görüşler de bulunmaktadır¹²⁰¹. Zamanla bu bayrağa yapılan eklemelerden dolayı bayrak büyümüş en son olarak eni 5 ve genişliği 7 metre olmak üzere 35 metrekare büyüklüğe ulaşmıştır¹²⁰². Bayrak baştanbaşa mücevherlerle süslü olup, her tahta geçen Sâsânî hükümdarı bayrağa yeni mücevherler eklemiştir¹²⁰³.

Bu bayrak ölüm kalım mücadelesi verilen önemli savaşlarda açılır ve bu bayrak savaş meydanının gerisinde yüksek bir yere dikilerek altına Sâsânî hükümdarlarının otağı kurulurdu¹²⁰⁴. Savaş sırasında bu bayrağı mobad adı verilen din adamlarından birisi taşırdı. Kadisiye Savaşından sonra Arapların eline geçen bu bayrak üzerindeki mücevherlerle beraber parçalara ayrılarak savaş gazileri arasında ganimet olarak

¹¹⁹⁶ İlber Ortaylı, age, s. 16; David Nicolle, age, s. 10.

¹¹⁹⁷ Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, s. 474; A. Rafi Hakikat, age, s. 69; W. C. Taylor, *A Manual of Ancient History*, New York, 1852, s. 285, 286

¹¹⁹⁸ Said Nefisi, age, s. 96.

¹¹⁹⁹ W. C. Taylor, age, s. 156; David Nicolle, *Sâsânian Armies*, s. 26; Said Nefisi, age, s. 162; Kaveh Farrokh, *Sâsânian Elite Cavalry*, s. 23; Ehsan Yarshater, “Iranian National History” *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (1), Cambridge University Press, 2000, s. 372.

¹²⁰⁰ Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sâsânian Empire*, s. 371 (2120. dipnot); Ehsan Yarshater, agm, s. 372.

¹²⁰¹ Said Nefisi, age, s. 163.

¹²⁰² A. Rafi Hakikat, age, s. 69; David Nicolle, age, s. 26; Said Nefisi, age, s. 23.

¹²⁰³ Said Nefisi, age, 22, 23; Kaveh Farrokh, age, s. 23; Ehsan Yarshater, agm, s. 372.

¹²⁰⁴ Kaveh Farrokh, age, s. 34.

paylaştırılmış ve bu parçalar Medine pazarlarında satılmıştır¹²⁰⁵. Sâsânî devletinde sadece kendi bayraklarının değil yabancı ülke bayraklarının da önemli bir yeri bulunmaktaydı. Yabancı ülkelerle yapmış oldukları savaşlar sırasında ele geçirmiş oldukları bayrakları teslim etmezler onları sarayda güzel bir şekilde saklarlardı. Herakliyos'un 628 yılında İran üzerine düzenlemiş olduğu sefer sırasında Destegerd şehrini ele geçirdiğinde burada saklanmış üç yüz adet Bizans bayrağı bulmuştur¹²⁰⁶. Bu bayraklar Sâsânîlerin Bizans ile çeşitli zamanlarda yapmış oldukları savaşlardan sonra ele geçirmiş oldukları bayrak ve sancaklardı.

Sâsânî devletinin asıl kalbi sayılan topraklar onların çıkış noktası olan Fars toprakları ve buranın merkezi de İstahr şehridir¹²⁰⁷. Fakat buranın dışında Sâsânîlerin doğu da Belh ve batıda Irak topraklarında Medain adı verilen iki başkenti daha bulunmaktaydı¹²⁰⁸. Sâsânî devletinin kurulduğu ilk dönemlerde İstahr ve Tisfun şehri bu devletin iki ayrı başkenti olarak kullanılmaktaydı¹²⁰⁹. Sâsânî devleti kuruluşundan yıkılışına kadar farklı amaçlarla çok farklı başkentler edinmişlerdir. Sâsânîler çeşitli nedenlerden dolayı idari, askeri ve dini amaçlı başkentler oluşturmuşlardır¹²¹⁰. Sâsânîlerin siyasi ve idari anlamda kullanmış oldukları başkentleri İstahr, Medain ve Hamedan şehirleridir¹²¹¹. Bunun dışında askeri amaçla kullanmış oldukları başkentleri doğuda Belh ve batıda Cündişapur şehriydi¹²¹². Sâsânîlerin bunların yanında dinsel başkentleri de bulunmaktaydı. Sâsânîlerin dinsel başkentleri Zerdüştlüğün kalesi konumunda olan Atropaten topraklarının merkezi Tebriz ve Şiz şehridir¹²¹³. Belh şehri Meveraünnehir, Türkistan, Afganistan ve Hindistan topraklarına yönelik olarak askeri bir başkent olarak kullanılmaktaydı¹²¹⁴. Sâsânî devletinin idari başkenti olan **Medain**¹²¹⁵

¹²⁰⁵ Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, s. 474; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 66, 67; A. Rafi Hakikat, age, s. 69; Hamma Mirwaisi, *Return of the Medes*, s. 112.

¹²⁰⁶ Artur Kristensen, age, s. 609.

¹²⁰⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 218; E A Grantovski, age, s. 157.

¹²⁰⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 218; İbnü'l-Belhi, age, s. 99. Hamdullah Mustavfi bu şehri eski Pers imparatorlarından Tahmurasp'ın inşa ettiğini ve adını **Gardabad** koyduğunu ve daha sonra Cemşid'in bu şehre son halini vererek **Taisaboon** adını verdiğini söylemektedir. Bkz. Robert Mignan, *A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia*, C. II, London, 1839, s. 83.

¹²⁰⁹ E A Grantovski, age, s. 157.

¹²¹⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 218; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xx; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 40.

¹²¹¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 218.

¹²¹² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 218; P M Sykes, age, C. I, s. 432; Ira Marvin Lapidus, age, s. 78.

¹²¹³ R N Frye, agm, V. 3(1), s. 121.

¹²¹⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 99.

şehri yedi büyük şehirden oluşmuş şehir ve kasabalar topluluğudur¹²¹⁶. Bundan dolayı farklı dillere mensup insanlar tarafından sürekli olarak “şehirler” şeklinde adlandırılmıştır¹²¹⁷. Süryani diliyle konuşan Mezopotamyalılar bu şehirler topluluğuna *şehirler* anlamına gelen **Mahoza** veya *kralın şehirleri* anlamına gelen **Mahoza Mülka** adını vermektedirler¹²¹⁸. Bunun yanında yine Sami diliyle şehirler anlamına gelen **Medinetta** şeklinde de isimlendirilmiştir¹²¹⁹. Araplar bu şehri ele geçirdikleri zaman Mahoza veya Medinetta sözcüğünün karşılığı olarak bu şehirler topluluğuna *şehirler* anlamına gelen **Madain** adını vermişlerdir¹²²⁰. Orta Farsça ile konuşan Sâsânî elitinin ise bu şehre verdikleri isim **Tyspwn**’du ve **Tisfun** şeklinde telaffuz edilmekteydi¹²²¹. Sâsânîlerin yıkılışı itibariyle adına artık Medain denilen bu şehirler topluluğu Tisfun (Ctesiphon), Rumegan (Rumiye veya Vehantiok Husrev), Seleukeia (Sülûkiye), Biherdeşîr, Aspanbar, Vehantiok Şapur ve Balâş Abad adı verilen kentlerden oluşmaktaydı ve bunların dışında da birçok köy, kasaba ve şehir tarafından çevrelenmiştir¹²²². Bu şehirler Fırat ve Dicle nehrinin birbirine en yakın olduğu bir nokta etrafında kurulmakla beraber bu iki nehirden kaynağını alan birçok kanal ile birbirine bağlıydılar¹²²³. Sâsânî devletinin 226 yılında kurulmasından sonra bu şehir I. Erdeşîr tarafından başkent olarak seçilmiş ve 642 yılında Araplar tarafından yıkılmasına kadar Sâsânî devletinin başkenti olarak kalmıştır¹²²⁴. Dicle nehrinin her iki yakasına kurulu olan bu şehirlerin en eskileri ikiz kent görünümünde olan ve Dicle nehrinin doğu tarafında bulunan **Ctesiphon** şehri ile diğeri Dicle nehrinin batı tarafında Ctesiphon’un tam karşısında kurulu olan **Seleukeia** şehridir¹²²⁵. Bu şehirlerin bulunduğu bölgenin başkent olarak seçilmesinde ülkenin önde gelen müneccim, doktor ve bilim adamlarının

¹²¹⁵ Abbasi halifesi Mansur döneminde Bağdat şehri kurulduktan sonra bu şehir canlılığını yitirmiş ve bu şehirdeki bütün zenginlikler Bağdat şehrine taşınmıştır. Bkz. A. Rafi Hakikat, age, s. 61; Robert Browning, age, s. 279.

¹²¹⁶ Sir William Muir, *The Caliphate: Its rise, Decline and Fall From Original Sources*, Edinburg, 1924, s. 124; Artur Kristensen, age, s. 507vd; A. Rafi Hakikat, age, s. 61; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 120; Robert Mignan, age, s. 83; David Nicolle, age, s. 12; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 41.

¹²¹⁷ A. Rafi Hakikat, age, s. 61.

¹²¹⁸ Artur Kristensen, age, s. 507; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 120; Ebulfazıl Rezevi, “Sahtar-ı Zendeği Şehri der İran Devran-ı İslam”, *Kitab-i Mah Tarih ve Coğrafya*, S. 134, Tahran, 1388, s. 4.

¹²¹⁹ Casim Avcı, “Medâin”, *İA*, c. XXVIII, s. 289. Ankara, 2003.

¹²²⁰ Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, London, 1908, s. 132; A. Rafi Hakikat, age, s. 61; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 120; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 488.

¹²²¹ David Nicolle, age, s. 11.

¹²²² A. Rafi Hakikat, age, s. 61.

¹²²³ R N Frye, agm, V. 3(1), s. 121.

¹²²⁴ Cevad Meşkur: “Tarih-i İran Zemin” s. 80, Tahran-1366; E. Grantovski: “Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz” (Trc. Keyhüsrev Kişaverzi) s. 156, Tahran, 1359; Robert Mignan, age, s. 85.

¹²²⁵ Sir William Muir, “The Caliphate: Its rise, Decline and Fall From Original Sources” Edinburg, 1924, s.50.

rolü büyüktür. Bunlar Sâsânî devleti için havası, suyu ve iklimi en müsait bölge olarak Babil topraklarını ve Babil toprakları üzerinde de Medain arazisini uygun görmüşlerdir¹²²⁶. Bu şehir çoğunluğu Aramca konuşan milletlerden oluştuğu için Pers şehri denilemeyecek kadar farklı bir nüfusa sahipti ve şehrin Farsî görünümü askeri ve idari kadroyla sınırlıydı¹²²⁷.

Ctesiphon şehri antik Opis şehri harabeleri üzerinde kurulmuş olup Seleukeia ise İskenderin Pers ülkesini zapt etmesinden sonra buraya vali olarak tayin ettiği komutanlarından Selevkos tarafından kurulmuştur. Sâsânîler döneminde bu şehrin harabelerinin güneyinde kalan kısmında Sâsânî devletinin kurucusu olan I. Erdeşîr, antik Seleukeia kentinin hemen yanına Dicle nehrinin kenarına **Veherdeşîr** veya Biherdeşîr adını verdiği ve Erdeşîr'in en iyi şehri anlamına gelen kenti kurmuştur¹²²⁸. Yunan ve Bizans kaynaklarının adına Ctesiphon dedikleri şehre Sâsânîliler **Tizpon** adını vermekteydiler. Tizpon diye söylenmesinin sebebi eski Pers dilinde bu şehre Teiseboon denmesinden kaynaklanmaktaydı¹²²⁹. Araplar bu şehre kendi telaffuzları ile **Tusfun** demekteydiler. Bu kent Partlar döneminde etrafı surlarla çevrilerek ordugâh olarak kullanılmıştır¹²³⁰. Bu şehirlerin hepsi aşılması güç yüksek surlarla çevrilmiş olup sağlam kapılarla kapatılmışlardır. Dicle nehrinin her iki yanındaki şehirler birbirlerine bu nehrin üzerinde kurulmuş olan köprüler sayesinde bağlıydılar. II. Şapur saltanatının gençlik yıllarında biri gidiş diğeri dönüş amaçlı kullanılması için bu nehrin üzerine bir köprü daha inşa etmiştir¹²³¹.

Dicle nehrinin doğu tarafında kurulu olan Tisfun şehrinin etrafında yarım daire şeklinde birçok burcu olan sağlam bir hisar bulunmaktaydı. Bizans imparatoru Julianus'un bu şehre yapmış olduğu bir çıkarmaya katılmış olan ünlü Bizans tarihçisi Ammianus Marcellinus bu şehrin etrafındaki sağlam ve yüksek surlardan dolayı aşılması çok güç bir yer olduğunu ifade etmiştir¹²³². 58 hektarlık bir arazi üzerinde kurulmuş olan bu şehir Medain şehirlerinin en eskisidir. Bundan dolayı bu şehre aynı

¹²²⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 218.

¹²²⁷ Hugh N. Kennedy, *The Great Arap Conquests*, Philedelphia, 2007, s. 118; Ebulfazıl Rezevi, agm, s. 4.

¹²²⁸ M. Cevad Meşkur, age, s. 80; Kamyar Abdi, Susan Pollock, Reinhard Bernbeck, "Fars Archaeology Project 2003: Excavations At Toll-e Bashi" *İran* (The Biritish Institute of Persian Studies) V. XLI, p. 333, London, 2003; Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, s. 232; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 120.

¹²²⁹ Robert Mignan, age, s. 83.

¹²³⁰ Feridun Cüneydi, *Tarih-i Mühendisî der İran*, Nişabur, 1376, s. 191.

¹²³¹ Artur Kristensen, age, s. 509.

¹²³² P M Sykes, age, C. I, s. 454; İlber Ortaylı, age, s. 15.

zamanda Medine-i Atika veya Şehr-i Kadim adı da verilmiştir. Bu şehirde Sâsânîler dönemi Hristiyanlarının kurmuş oldukları büyük bir kilise mevcuttu. Bu şehrin güneyinde **Aspanbar** adı verilen bir şehir daha vardı. Bu şehirde I. Hüsrev'e ait bağ ve bostanlar bulunmaktaydı. Bu bahçelere Bostan-ı Kisra adı verilmekteydi. Medain şehirlerinden olan Aspanbar şehrinin güneyine I. Şapur, Tak-ı Kisra adı verilen sarayı yaptırmıştı ve burası Sâsânî devletinin yönetim merkezi olarak kullanılmaktaydı¹²³³. 632 yılında Tisfun'un Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra büyük bir görkem ve ihtişama sahip olan bu sarayın bütün görkemi yok edilmiştir¹²³⁴. Bu şehir Dicle nehrinin eski yatağı üzerinde kurulmuştu ve nehrin diğer tarafına ulaşımı sağlayan Hazine-i Kisra adı verilen bir köprü bulunmaktaydı. Bu köprünün temelleri üzerinde büyük bir bina bulunmaktaydı. Madain metropolüne ait şehirlerden bir diğeri I. Hüsrev'in kurmuş olduğu *Antakya'dan daha iyi* anlamına gelen, **Vehantiok Khosrov** adı verilen şehirdir¹²³⁵. Bu şehirde ikamet eden Rumlardan dolayı şehre Rumagan ve Rumiye adı da verilmiştir¹²³⁶. I. Hüsrev Bizans üzerine yapmış olduğu bir seferden sonra Antakya şehrini ele geçirerek buranın insanlarını Tisfun yakınlarına kurmuş olduğu bu şehre yerleştirmiştir¹²³⁷. Bu şehir plan olarak Antakya şehir planının aynısı olarak inşa edilmiştir¹²³⁸. Bunun yanında Balas'ın inşa ettiği Valaşabad şehri ile bunun yanında daha küçük bir şehir olan Darzanidhan şehri bulunmaktaydı¹²³⁹. Bunun yanında Ctesiphon'a yakın olmasından dolayı Destagerd şehri de bazı Sâsânî hükümdarları tarafından başkent olarak kullanılmıştır ve burada büyük bir kraliyet sarayı yaptırılmıştı¹²⁴⁰.

Dicle nehrinin batı tarafında kurulu olan Seleukeia şehrinin binaları Babil ülkesinden getirilen tuğlalardan inşa edilmiştir. Bu şehir 286 hektar genişliğinde bir arazi üzerinde kuruludur. Sâsânî imparatorluğu ilk kurulduğu dönemde şehrin merkezi burasıydı. Erdeşîr şehrin güney kısmında at nalı şeklinde kendi şehrini kurarak adını Veh Erdeşîr koymuş ve ülkenin merkezini buraya taşımıştır. Seleukeia şehrinin kuzey

¹²³³ Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, New York, 2011, s. 34; A. Rafi Hakikat, age, s. 61; Amira K. Bennison, age, s. 69.

¹²³⁴ A. Rafi Hakikat, age, s. 69.

¹²³⁵ Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3 (1), s. lxiv; M. Cevad Meşkür, age, s. 95; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 41.

¹²³⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 254; İbnü'l-Belhi, age, s. 95; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündi), Beyrut, (Trz), s. 89vd; R. N. Frye, agm, V. 3 (1), s. 120.

¹²³⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 254; İbnü'l-Belhi, age, s. 95; Roman Girişmen, age, s. 306.

¹²³⁸ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 254; İbnü'l-Belhi, age, s. 95; Yakût el-Hamevî, age, s. 89.

¹²³⁹ Artur Kristensen, age, s. 512.

¹²⁴⁰ Walter E Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s. 55.

kısımında sonraları bu şehirlerin hepsine ismi şamil kılınan Mahoza şehri bulunmaktaydı¹²⁴¹. Veherdeşîr şehri Sâsânî soylularının ve elit tabakanın ikamet ettiği bir şehirdi. Bu şehir köşklerle kaplıydı ve bu şehrin sokakları taşlarla döşenmişti. Veherdeşîr şehri ile Mahoza arasında Akaba Mahoza adı verilen Dicle'nin bir kolu bulunmaktaydı. Bu şehir ticari açıdan çok faal bir yerdi, şehrin büyük bir çarşısı vardı ve önemli Yahudi tüccarları bu şehirde ikamet etmekteydiler.

Bunların yanında I. Şapur'un Bizans üzerine yapmış olduğu bir seferden sonra Antakya şehrinin bir benzerini burada yaparak adını Vehantiok Şapur olarak koymuştur¹²⁴². Şapur bu şehre Arapların adına Kasru'l-Abyâd dedikleri Eyvan-ı Kısra adıyla bir idari saray yaptırarak ülkeyi buradan yönetmiştir¹²⁴³. Bu şehirlerin dışında Medain şehirler topluluğunun etrafına kurulan diğer iki önemli şehir ise I. Şapur'un kurmuş olduğu Cündişapur ile II. Hüsrev'in inşa etmiş olduğu Dastagird (Destacird) şehridir¹²⁴⁴. Bu şehirlerde açılan üniversiteler, Sâsânî başkentinin bir bilim yuvası haline gelmesine vesile olmuştur¹²⁴⁵. Bu şehir daha sonraları Hristiyanlar için önemli merkezlerden birisi haline gelecektir¹²⁴⁶. Medain'de bulunan bu şehirler Sâsânî hükümdarları tarafından kışlak başkent olarak kullanılmıştır¹²⁴⁷. Yaz aylarında daha serin olan Arranşahr platosundaki Hamedan şehrini yaylak başkent olarak kullanmaktaydılar¹²⁴⁸. Medain şehirler topluluğu Bizans ile sınır olan Mezopotamya topraklarının kalbinde yer aldığı için birçok defalar Roma ve Bizans istilasına maruz kalmıştır¹²⁴⁹. Bundan dolayı Sâsânîler bu şehri kalıcı bir başkent olarak kullanmaktan kaçınmışlardır. I. Şapur, şehrin istilalara açık olmasından dolayı Bişapur adını verdiği bir şehir kurarak burayı kendi döneminde ülkenin idari başkenti haline getirmiştir¹²⁵⁰.

¹²⁴¹ Artur Kristensen, age, s. 512.

¹²⁴² M. Cevad Meşkür, age, s. 82; R. N. Frye, agm, V. 3 (1), s. 126; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 41.

¹²⁴³ İbnü'l-Belhî, age, s. 22, 70; Guy Le Strange, age, s. 34.

¹²⁴⁴ R N Frye, agm, V. 3(1), s. 121.

¹²⁴⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 82; Ali Farazmand, agm, s. 620.

¹²⁴⁶ Richard Kalmin, *Jewish Babylonia Between Persia and Roman Paletsine*, Oxford Universty Pres, 2006, s. 7.

¹²⁴⁷ Guy Le Strange, age, s. 25; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 121.

¹²⁴⁸ William Sandys Wright Vaux, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arap Conquest*, s. 123; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 42; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 121.

¹²⁴⁹ P M Sykes, age, C. I, s. 443.

¹²⁵⁰ Georg Gerster, Charlotte Trümpler, *The Past from Above: Aerial Photographs of Archaeological Sites*, Munich, 2003, s. 69; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 121; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 41.

2.2. Sâsânî Ordu Teşkilatı

Sâsânî ordu teşkilatı Aşkani ordu teşkilatının devamı olarak kabul edilmektedir. Sâsânî ordusu yapı ve kurumsal açıdan Aşkani ordu teşkilatının aynısı olarak yapılandırılmıştır¹²⁵¹. I. Erdeşîr, Sâsânî ordu düzenini Pers hükümdarı Daryuş'un tanzim etmiş olduğu şekilde ayarlamaya çalışmıştır¹²⁵². Sâsânîler döneminde savaş tekniğine ait çok sayıda risale bulunmaktaydı. Bu risalelerde savaş ve barış durumlarındaki ordu teşkilatının yapısı ile ilgili bilgiler bulunurdu. Bu risaleler içerik olarak süvari birliklerinin yapısı, atların bakımı, okçuluk eğitimi, ordunun iâşe şekli gibi konuları ve hükümdarın bu konularla ilgili emirlerini ihtiva etmekteydi¹²⁵³. Bu risalelerden bazılarında savaş teknikleri, düşmanın tavrı, savaş için yer seçimi ve savaş günleri geniş bir şekilde izah edilmiştir¹²⁵⁴. Sâsânî hükümdarları açısından en önemli olan kurum ordu teşkilatı idi ve bu teşkilatın düzen tertibi ve askerlerin eğitimi ile teçhizatlarının bakımı en önemli konuların başında gelmekteydi¹²⁵⁵. Bunun yanında Sâsânî ordu teşkilatı genel olarak dört ana grupta incelenmektedir. Bunlardan birincisi ağır süvariler olarak kabul edilen filli birlikler, ikincisi ağır zırhlarla donatılmış atlı süvari birlikleri, üçüncüsü okçu ve mızraklı birlikler ile yaya birliklerden oluşmaktaydı¹²⁵⁶. Bu birliklerin toplam sayısı 50 bin ile 80 bin kişi arasındaydı¹²⁵⁷. Sâsânî ordu komutanlarını ve sarayda görev yapan ordu bakanını doğrudan Sâsânî hükümdarı atamaktaydı¹²⁵⁸. Sâsânî ordu teşkilatı hükümdar adına **arran spahbad** adı verilen merkez teşkilatında görevli vezirlerden bir tanesi tarafından yönetilirdi¹²⁵⁹. Bu görevli Sâsânî sarayında savaş bakanı olarak görev yapmaktaydı¹²⁶⁰. Bu görevli I. Hüsrev dönemine kadar Sâsânî ordusunu geniş yetkilere sahip olarak tek başına idare etmiş ve bu bakanlık I. Hüsrev tarafından ilga edilmiştir¹²⁶¹. Kendisi orduyu birbirinden bağımsız olarak dört kısma ayırmış ve aran asphbad'ın yetkilerini de kendi üzerine

¹²⁵¹ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33.

¹²⁵² M. Cevad Meşkür, age, s. 80.

¹²⁵³ Roman Girişmen, age, s. 317.

¹²⁵⁴ David Nicolle, age, s. 14; Roman Girişmen, age, s. 317.

¹²⁵⁵ İnyetullah Rıza, age, s. 16.

¹²⁵⁶ Said Nefisi, age, s. 21, 22; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 502; Roman Girişmen, age, s. 316; İnyetullah Rıza, age, s. 18.

¹²⁵⁷ Maria Brossius, age, s. 186.

¹²⁵⁸ A. Rafi Hakikat, age, s. 59.

¹²⁵⁹ Ali Akbar Sarfâraz, *Mad, Ahamaniş, Aşkani, Sâsânî*, s. 344, Marlik, 1996; İnyetullah Rıza, age, s. 16; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163; İlber Ortaylı, age, s. 11; David Nicolle, age, s. 14; H. Mase, agm, s. 186.

¹²⁶⁰ David Nicolle, age, s. 14; H. Mase, agm, s. 186.

¹²⁶¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 106; İnyetullah Rıza, age, s. 14; Roman Girişmen, age, s. 306.

geçirmiştir¹²⁶². Aynı zamanda hükümdarın savaş danışmanı olarak görev yapan bu kişi onun savaşla ilgili almış olduğu kararlara müdahale edebiliyor kendi fikirlerini hükümdara kabul ettirebiliyordu¹²⁶³. Sâsânî devletinin ilk dönemlerinde ordu yönetiminde iki önemli komutan göze çarpmaktaydı ve bunlardan birincisi ordu genel komutanı, diğeri ise süvari birliklerinin komutanıydı. I. Hüsrev döneminde ihdas edilen padgosbanlık sistemi ile bu komutanın yetkileri bölünmüş oldu ve ordu komutanlığı yerine vazifesi ordu işlerinden sorumlu vezirlik makamına çevrilmiş oldu¹²⁶⁴. Spahbad'ın yardımcıları padgosbanlardan oluşur ve bu bakanın yanında ordu işleri ile ilgili çalışan sivil memurlara **padan** adı verilirdi¹²⁶⁵. Tek komutana bağlı güçlü bir ordunun iç karışıklıklarda saray aleyhine düzenlemiş oldukları darbelerle devlet yönetimine karşı oluşturmuş oldukları tehditten dolayı tek komutana bağlılık lağvedilmiştir¹²⁶⁶. Bunlar eyaletlerin yönetimine karışmazlar sadece kendi bölgelerindeki askeri garnizonların komutanlığına bakarlardı ve sivil yetkileri bulunmamaktaydı¹²⁶⁷. Bunun yanında hükümdar çocuklarının da bazı dönemlerde ordu ile ilgili işleri yürüttükleri olurdu. Bu durumda bunlara **arteştaran salar** adı verilirdi¹²⁶⁸. Bu rütbe hükümdar çocuklarının dışındaki kimselere de ita edilebilirdi ve Sâsânîler devletinin ilk dönemlerinde aran aspahbad yerine arteştaran salar adı kullanılmaktaydı¹²⁶⁹. Sâsânîler döneminde ordu komutanlarına arteştaran salar denmesi I. Kabad dönemine kadar sürmüştür. Miladi dördüncü yüzyıldan sonra Sâsânî ordu komutanlarına artık arran aspahbad ünvanı verilmiştir¹²⁷⁰. Arran aspahbadın emrinde çalışan generallerine ve eyaletlerdeki bağlı komutanlarına ise **aspahbad** adı verilmekteydi¹²⁷¹. Sâsânî devlet işlerini elinde bulunduran yedi büyük hanedanlarından Suren ve Mihran aileleri Sâsânî ordusundan sorumluydular¹²⁷². Sâsânî ordusunun bütün komutanları bu iki aileden seçilirdi. Ordunun ihtiyacı olan erzak ve mühimmatı bunlar idare eder, ordunun her türlü ihtiyaçlarını karşıarlardı. Sâsânî ordusunun bu iki

¹²⁶² Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 24, 33; İnyetullah Rıza, age, s. 16.

¹²⁶³ Artur Kristensen, age, s. 193.

¹²⁶⁴ Roman Girişmen, age, s. 316.

¹²⁶⁵ Kaveh Farrokh-Angus McBride, *Sassanian Elite Cavalry-AD 624-642*, Osprey Publishing, New York, 2005, s. 8.

¹²⁶⁶ İnyetullah Rıza, age, s. 16.

¹²⁶⁷ David Nicolle, age, s. 13.

¹²⁶⁸ İnyetullah Rıza, age, s. 14; Ali Farazmand, agm, s. 621.

¹²⁶⁹ David Nicolle, age, s. 14.

¹²⁷⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Artur Kristensen, age, s. 195; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163; İnyetullah Rıza, age, s. 14.

¹²⁷¹ İnyetullah Rıza, age, s. 16; David Nicolle, age, s. 14.

¹²⁷² Parvana Pourshariati, age, s. 51; Kaveh Farrokh-Angus McBride, age, s. 4, 8, 53; Artur Kristensen, age, s. 165. Yedi büyük hanedanlara intisapları için bkz. İlber Ortaylı, age, s. 11.

hanedana dayanıyor olması bazı olumsuz etkileri de beraberinde getirmiştir. Ayrıca ordu komutanının savaşlarda elde edilen ganimetlerden aldığı pay çok büyük olduğu için sahip olduğu askeri ve ekonomik gücü kullanarak devlet otoritesine karşı çıkabiliyordu¹²⁷³. Nitekim IV. Hürmüz ve komutanı Behram Çubin arasındaki mücadelenin aslı da bundan ibaretti. IV. Hürmüz döneminde ordunun büyük bir kısmının Mihran hanedanına mensup kimselere dayanmasından dolayı yine Mihran hanedanına mensup Behram'ın ayaklanarak Sâsânî tahtını ele geçirmesine sebep olmuştur¹²⁷⁴.

Sâsânî ordusunda üç tane önemli yönetim mekanizması bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi askeri işler yöneticiliği, diğeri ordu komutanlığı ve üçüncüsü ise orduya ait hazinenin sorumluluğuydu¹²⁷⁵. Bu memuriyetlerden ikisi sivil yönetici tarafından idare edilir diğeri ise askeri yönetici tarafından yürütülürdü. Ordunun işleri ile ilgili bütün memuriyetlere Sâsânî ülkesindeki bu iki büyük hanedanın üyeleri seçilirlerdi ki bu memurlara **argabadh** (ergebez) adı verilirdi¹²⁷⁶. Sâsânî ordusunun komutanlıklarında olduğu gibi argabadh görevinde bulunan yüksek rütbeli memurlar da yetkilerini irsi olarak kendi çocuklarına bırakabilmekteydiler¹²⁷⁷. Bunun dışında orduda görevli olan subaylara ise **asvaran** adı verilmekteydi¹²⁷⁸. Bu subaylar azadan adı verilen sınıftan seçilirdi ki bunlar kendi toprakları üzerinde yaşarlar ve kendi toprakları üzerinde ziraatla uğraşarak emri altındaki insanların geçimini sağlarlardı¹²⁷⁹. Bunlar gerek duyulduğu zaman orduya askerleri ile beraber katılırlardı ve ordunun genel gövdesini oluşturlardı¹²⁸⁰. Bununla beraber Sâsânî ülkesinde yaşayan herkes mecburi olarak askerlik görevlerini yerine getirmek zorundaydılar. Bir savaş anında herkesin orduya katılması mecburiydi¹²⁸¹. Muvazzaf olanların dışında paralı askerlik yapan daimi birlikler de bulunmaktaydı. Bunların mesleği askerlikti ve devletten maaş alırlardı. I. Hüsrev dönemine kadar devam eden paralı ve profesyonel askerlik hizmeti toplumun

¹²⁷³ İnayetullah Rıza, age, s. 16.

¹²⁷⁴ Roman Girişmen, age, s. 308.

¹²⁷⁵ Artur Kristensen, age, s. 164.

¹²⁷⁶ Josef Wiesehöfer, age, s. 188; Artur Kristensen, age, s. 165; İnayetullah Rıza, age, s. 10; Maria Brossius, age, s. 167; Parvaneh Pourshariati, age, s. 61.

¹²⁷⁷ İnayetullah Rıza, age, s. 14.

¹²⁷⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; David Nicolle, age, s. 10.

¹²⁷⁹ İnayetullah Rıza, age, s. 18.

¹²⁸⁰ Artur Kristensen, age, s. 168; David Nicolle, age, s. 10.

¹²⁸¹ Roman Girişmen, age, s. 306.

bütün kesimleri için mecburi ve zorunlu askerliğe dönüşmüştür¹²⁸². Böylece I. Hüsrev Sâsânî devletini otoriter bir askeri güce dönüştürmüştür.

Sâsânî sarayında görevli bu yüksek rütbeli askeri görevliler aynı zamanda barış görüşmeleri için yabancı ülkelere gönderilen elçiliklerde görev almaktaydılar. Bizanslı bazı tarihçiler Bizans ülkesine barış görüşmeleri için gelen Sâsânî komutan ve görevlilerinin isimlerini zikretmişlerdir. Justinianus döneminde Bizans sarayına gelen Sâsânî elçi gurubu içerisinde arteşteran salar rütbesi ile Siyavuş adında bir generalin ve Mahbodh (Mahbuz) adında bir aspahbadın görevli olarak bu görüşmeye katıldıklarını fakat bu elçilik heyetinin başkanı olarak ta Suren adında sivil bir danışmanın bulunduğu ifade edilmektedir¹²⁸³. Siyavuş Sâsânî ülkesinde arteşteran salar unvanı ile anılan en son komutan olarak bilinmektedir. Bu kişinin I. Kabad tarafından idam edilmesinden sonra kendisine ait olan bu unvanı da lağvedilmiş oldu¹²⁸⁴.

Altıncı yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Sâsânî ordusunda bazı reformlara gidilerek ordu dört farklı komutanlığa ayrılmıştır¹²⁸⁵. Ülke askeri açıdan dört kısma ayrılarak her askeri bölgede bulunan eyaletlerin genel komutanlıklarına aspahbezler atanarak arran aspahbad komutanlığı lağvedilmiştir¹²⁸⁶. Doğu aspahbezi Horasan, Segestan ve Kirman eyaletleri komutanı, güney aspahbezi Pars, Huzistan eyaletleri komutanı, batı aspahbezi Irak ülkesi eyaletleri komutanı, kuzey aspahbezi büyük Mad ülkesi ve Azerbaycan toprakları eyaletleri komutanı olarak belirlenmiştir¹²⁸⁷. Bunun yanında Sâsânî hükümdarları ordunun teftişi için yanındaki sivil görevlilerden müfettişler de görevlendirmişlerdir. I. Hüsrev'in münşilerinden Pabek adında birisini ordu mensuplarının maaşlarını ve teçhizatlarını denetlemek için görevlendirdiği Taberi ve Firdevsi tarafından rivayet edilmektedir¹²⁸⁸.

Sâsânî ordusunda genel olarak kullanılan silahlar ve savunma araçları şunlardan oluşmaktaydı: Ağır metalden yapılmış zırh, giysi şeklinde elbise gibi giyilen hafif zırhlar, uzun kalkanlar, bacakları dize kadar örten bot şeklinde zırh, kılıç, mızrak, yuvarlak kalkan, kemere bağlı ucu topuz şeklinde gürz, iki ucu keskin balta, sırta atılan ve içine ok doldurulan okluk ki bunların içine genelde otuz tane ok konurdu, bunları

¹²⁸² Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadmia, age, s. 58.

¹²⁸³ Artur Kristensen, age, s. 194.

¹²⁸⁴ Artur Kristensen, age, s. 195.

¹²⁸⁵ Josef Wiesehöfer, age, s. 174.

¹²⁸⁶ Artur Kristensen, age, s. 492.

¹²⁸⁷ Kaveh Farrokhi-Angus McBride, age, s. 11.

¹²⁸⁸ Artur Kristensen, age, s. 494.

fırlatmak için biri yedek olarak kullanılmak üzere iki tane telli yay, başı örtecek şekilde kafaya geçen sadece gözleri gösteren hafif zırhlı başlık ve bunların üzerine takılan ağır metalden yapılmış başlıklar¹²⁸⁹. Bununla beraber Sâsânî ordusunun en çok kullandıkları silah, mızrak ve yaydır¹²⁹⁰. Persler özellikle ok fırlatmada ve mızrak kullanmada ustaydılar. Sâsânî ordusu sahip olduğu askeri yapı ve teçhizatları ile beraber Bizans lejyonları ile göğüs göğüse savaşılarak onları alt edebilecek bir güce sahipti, fakat kendilerinden önceki Aşkaniler döneminde İran orduları Roma orduları ile yüz yüze savaşılabilecek kabiliyete sahip olmadıkları için genelde okçu birliklerini önemli bir güç olarak kullanmaya çalışmaktaydılar¹²⁹¹.

Sâsânî savaş taktikleri arasında düşman ordularının geçeceği yollar üzerinde üzeri örtülü büyük hendekler açmak gibi yöntemler bulunmaktaydı¹²⁹². Bu yöntem Akhun Türklerinin uygulamış olduğu bir savaş taktiğidir. Sâsânîler bu yöntemi ilk defa 484 yılında Piruz'un hayatını kaybetmiş olduğu Akhun savaşı sırasında Akhunların kazmış olduğu hendeklerden öğrenmişlerdir¹²⁹³. Sâsânîlerin adına **kandak** dedikleri bu yöntem Araplar **khandaq** (hendek) adını vermişler ve Hz. Peygamber döneminde Mekkelilere karşı Medine savunmasını bu şekilde yapmışlardır¹²⁹⁴. Sâsânîlerin savaş sırasında uygulamış oldukları taktiklerden bir tanesi Saka savaş tekniği olan **Turan** taktiğidir¹²⁹⁵. Düşmanı pusuya düşürerek imha etme sistemine dayalı olan bu teknikte sahte bir ricattan sonra geri dönerek düşmanı çember içine alarak yok etme şeklinde uygulanan bir imha taktiğidir. Herhangi bir savaş sırasında savaşa katılan hükümdarlar için yüksek bir kule kurularak üzerine bir taht konulur ve savaşı buradan izleyen hükümdar etrafındaki birliklere buradan çeşitli taktikler iletirdi¹²⁹⁶. Savaşa katılan hükümdar özel gün ve törenlerde giymiş olduğu hükümdarlık giysilerini bu günde de giyinirdi. Hükümdarın kulesinin etrafında savaş işlerinden sorumlu soylular bulunur ve hükümdarın verdiği emir ve taktikleri yanlarındaki ulaklara söyleyerek gerekli

¹²⁸⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 964; Artur Kristensen, age, s. 489; Kaveh Farrokh-Angus McBride, age, s. 12, 13, 14.

¹²⁹⁰ Kaveh Farrokh-Angus McBride, age, s. 15.

¹²⁹¹ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 503.

¹²⁹² Kaveh Farrokh, age, s. 199; Said Nefisi, age, s. 24; İrfan Şahîd, age, s. 78; Ali Farazmand, "State Tradition and Public Administration in Iran; Ancient and Contemporary Perspectives", *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, (Edt. Ali Farazmand), New York, 2001, s. 622.

¹²⁹³ İrfan Şahîd, age, s. 78.

¹²⁹⁴ İrfan Şahîd, age, s. 79. Hz. Peygamber, Medine üzerine yürüyen ve Kur'an'ın kendilerine "ahzab" dediği birleşik Arap kabilelerine karşı, İranlı Selmân-ı Fârisî'nin tavsiyesi üzerine Medine'nin etrafına hendekler kazarak şehri müdafaa etmiştir. Bkz. Muhammed Hamîdullah, "Hendek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, İstanbul, 2001, s. 194.

¹²⁹⁵ Said Nefisi, age, s. 21.

¹²⁹⁶ H. Mase, agm, s. 186.

komutanlara ulaştırılmalarını sağlarlardı¹²⁹⁷. Bununla beraber savaşa katılan din adamları bu tahtın biraz uzağında kutsal ateşler yakarak ordunun maneviyatını bununla desteklemeye çalışırlar ve askeri gayrete getirecek sözler söylerlerdi¹²⁹⁸.

2.2.1. Sâsânî Merkez Ordusu

Sâsânî merkez ordusu daha önce de bahsettiğimiz gibi temel olarak filli birlikler, atlı birlikler, okçu birlikler ve mızraklı birliklerden oluşmaktaydı¹²⁹⁹. Bununla beraber Sâsânî ordusunun ana gücünü atlı süvari birlikleri oluşturmaktaydı¹³⁰⁰. Sâsânî ordusu içerisinde piyade sınıfı ordunun çok az bir kısmını teşkil etmekteydi¹³⁰¹. Sâsânî ordusunun iki ana gövdesi olan süvari birlikleri ile piyade birlikleri arasında süvari birliklerinin tartışmasız önemli bir yeri bulunmaktaydı¹³⁰². Sâsânî ordusunda önemli bir yeri olan filli¹³⁰³ birlikler merkez ordusuna ait dev mancınıkları taşıma görevini de yerine getirmekteydiler. Bu mancınıklar oldukça büyük ve yüksek aygıtlardan oluşmaktaydı ve bu mancınıkların üzerine askerler oturmaktaydılar. Mancınıkların üzeri renkli ve süslü bayraklarla donatılırdı. Savaş sırasında bu mancınıklar askerlerin arkasına dizilir ve askerlere lojistik destek olarak kullanılırlardı. Orduya verilecek genel bir hücum öncesinde düşman birliklerini dağıtmak veya onları geri püskürtmek amacıyla bu mancınıklarla düşman üzerine dev kayalar fırlatılırdı. Mancınıklarla fırlatılan kaya parçalarının üzerine petrol veya erimiş kurşun dökülürdü¹³⁰⁴. Kale ve surların etrafında yapılan kuşatmalarda ise genelde kale surlarını yıkmak amacıyla bu mancınıklardan istifade edilirdi. Sâsânî ordusu filli birlikleri Arapların Sâsânî ülkesini ele geçirmek amacıyla yapmış oldukları akınlara karşı başarılı bir şekilde kullanmaya çalışmışlardır¹³⁰⁵. Köprü savaşında Sâsânîlerin filli birliklerini karşılarında gören Arap atlıları panik olmuşlar ve bundan dolayı da ordu dağılmış, bu fillerden birisinin hortumunu kesen ordu komutanı Ebu Ubeyde b. el-Cerrah fillerin ayağı altında şehit

¹²⁹⁷ H. Mase, agm, s. 186.

¹²⁹⁸ Said Nefisi, age, s. 23; H. Mase, agm, s. 186.

¹²⁹⁹ Roman Girişmen, age, s. 316; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 502; İnyetullah Rıza, age, s. 18.

¹³⁰⁰ H. Mase, agm, s. 186.

¹³⁰¹ Said Nefisi, age, s. 22.

¹³⁰² İnyetullah Rıza, age, s. 16.

¹³⁰³ Sâsânî ordusunun önemli bir gücünü oluşturan filli birlikleri, ilk olarak İskender ile Dara arasında yapılan Arbela savaşında kayıtlara geçmiştir. Bkz. P. M. Sykes, age, C. 1, s. 502.

¹³⁰⁴ Said Nefisi, age, s. 24.

¹³⁰⁵ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 502, 503.

olmuştur¹³⁰⁶. Sâsânî ordusunu Part ordusundan ayıran en önemli özelliklerden bir tanesi, yapısında bulunan filli birliklerdir. Sâsânî ordusunda mevcut bulunan filli birlikler Part ordusunda bulunmuyordu¹³⁰⁷. Bu filli birlikleri Romalılara karşı başarılı bir şekilde kullanan Sâsânîler, 260 yılında I. Şapur'un öncülüğünde Edessa savaşında Valerian'a acı bir yenilgi tattırmışlardır¹³⁰⁸.

Sâsânî merkez ordusu birkaç kolorduya ve bunlarda birçok tugaylara bölünmüş durumdaydılar¹³⁰⁹. Sâsânî merkez ordusundaki önemli seçkin birliklerden bir tanesi Sâsânî saray muhafız ordusudur. Bu muhafız birliğinin başında **poshtekban salar** unvanı verilmiş bir komutan bulunurdu¹³¹⁰. Bu komutanların emrinde bulunan muhafızlar saray muhafız alayı ve hükümdar muhafız alayı şeklinde ikiye ayrılmaktaydılar. Saray muhafızlarının başında bulunan **derban sardar** adı verilen komutan poshtekban salar adı verilen bu komutana bağlıydılar¹³¹¹. Büyük ihtimalle hükümdar muhafız alayının başında bulunan kişi de yine devlet memurlarının mensup ve rütbelerinden bahseden Bundahişn adlı kitapta lakap olarak geçen **kestigban serdar** adı verilen komutandır ki bu da diğer muhafız birliği komutanı gibi sarayda önemli bir konuma sahip olan poshtekban salar adı verilen muhafızlar birliği komutanına bağlıdır¹³¹². Sayıları on bin kişiyi bulan bu iki birlik hükümdarı ve saray görevlilerini korumakla görevli oldukları için giyim kuşam ve teçhizatlarıyla beraber Sâsânî devletinin azamet ve görkemini yansıtmaktaydılar¹³¹³. Bu muhafız birliği hükümdar saraydan çıkarken iki kıta halinde dizilirler, her muhafız özel zırhının içerisinde kılıçları takılı bir ellerinde kalkan ve diğer ellerinde mızrak olduğu halde hükümdarı görür görmez kalkanlarını önlerine çekerek çene altına kadar kaldırarak mızraklarını yere vurarak hükümdarı selamlarlardı¹³¹⁴. Bunun yanında sarayın dış muhafız birliğine de **darigan salar** adı verilir ve bu muhafızların başında da *kapı muhafızı* anlamına gelen **darbed** adı verilen subay bulunurdu¹³¹⁵.

¹³⁰⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. II, s. 25; M Cerir et-Taberi, age, C. III. s. 62.

¹³⁰⁷ Roman Girişmen, age, s. 316.

¹³⁰⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 8.

¹³⁰⁹ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33; Jane Penrose, *Rome and Her Enemies; An Empire Created and Destroyed by War*, New York, 2005, s. 257.

¹³¹⁰ M. Cevad Meşkur, age, s. 106; Artur Kristensen, age, s. 195.

¹³¹¹ Artur Kristensen, age, s. 521.

¹³¹² Artur Kristensen, age, s. 521(aynı yer).

¹³¹³ A. D. Lee, *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, New York, 1993, s. 19.

¹³¹⁴ Artur Kristensen, age, s. 522.

¹³¹⁵ Josef Wiesehöfer, age, s. 188; Maria Brossius, age, s. 167.

Sâsânî merkez ordusu genel olarak binli bölüklerden oluşmaktaydı. Bu binli bölüklerin başında **hazar mard** adı verilen komutanlar bulunmaktaydı¹³¹⁶. Bu komutanlardan hükümdar için önemli hizmetlerde bulunmuş olanlara hükümdarın ismiyle lakaplar takılmaktaydı ki bu lakaplar en önemli lakap olarak kabul edilmekteydi. Devlet için önemli savaşlarda bulunan ve zafer kazanan komutanlara **razmkhah** (rezmhah) lakabı verilirdi¹³¹⁷. Bunlardan en önemlisi *kuvvetli* anlamına gelen **tahm** sözcüğü ile yapılan lakaplardır¹³¹⁸. Bu şekilde lakap verilmiş birçok komutan vardır. Bunlardan bazıları Tahmyazdgerd, Tahmşapur, Tahmhürmüz, Tahmhüsrev'dir. Sâsânî merkez ordusu I. Hüsrev dönemine kadar başında sadece bir komutanın olduğu tek çatı altında bulunan bir orduydü fakat kendisi merkez orduyu dört ayrı kola ayırmıştır¹³¹⁹. Güçlü Sâsânî ordusunun sadece bir generalin emrinde olması tehlikeli sonuçlar doğurduğu için, I. Hüsrev orduyu dört farklı bölgede ve dört ayrı komutanın emrinde olacak şekilde bölmüştür¹³²⁰.

Sâsânî ordusunun önemli bir kısmını Sâsânî deniz gücü oluşturmaktaydı¹³²¹. Sâsânîler özellikle Fars Körfezi sahillerinde bulunan ticari kolonilerini ve ticari gemilerinin güvenliklerini sağlamak amacıyla bu körfez üzerinde güçlü bir filo kurmuşlardır¹³²². Sâsânîlerin kendi dönemlerinde oluşturmuş oldukları bu donanma Fars Körfezinin yanında Umman Denizi ve Hint okyanusundaki ticari faaliyetlerin güvenliğini sağlamaktaydı ve Ortadoğu'nun en büyük deniz gücü olarak kabul edilmekteydi¹³²³. Sâsânîlerin bu körfez üzerinde büyük bir güç oluşturma çalışmaları Sâsânîlerin kurulduğu ilk dönemlerde I. Erdeşîr tarafından başlatılmıştır¹³²⁴. Burada büyük bir filo ihdas eden Erdeşîr aynı zamanda bu körfezin sahillerinde Gur Erdeşîr, Guzeran Erdeşîr, Haşt Erdeşîr, Rev Erdeşîr, Esterabad gibi liman kentlerinin temellerini atmıştır. II. Şapur döneminde Fars Körfezi limanlarından olan Siraf dünyanın en büyük askeri ve ticari limanı olarak kabul edilmekteydi¹³²⁵. Bu dönemde Araplar deniz yolunu kullanarak bu körfezin liman şehirlerine saldırarak buraları yağmalamaktaydılar.

¹³¹⁶ Artur Kristensen, age, s. 539.

¹³¹⁷ Parvaneh Pourshariati, age, s. 80.

¹³¹⁸ Artur Kristensen, age, s. 539.

¹³¹⁹ Josef Wiesehöfer, age, s. 174; Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33; Roman Girişmen, age, s. 316.

¹³²⁰ Roman Girişmen, age, s. 316.

¹³²¹ Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 6.

¹³²² Feridun Cüneydi, age, s. 213.

¹³²³ Feridun Cüneydi, age, s. 213.

¹³²⁴ Touraj Daryaee, age, s. 6.

¹³²⁵ Feridun Cüneydi, age, s. 213.

II. Şapur, Sırafta bulunan Sâsânî donanmasını Arapları geri püskürtmek ve onların denize açılan topraklarını işgal etmek amacıyla kullanmıştır. Fars Körfezinin batı yakasında Araplara ait olan toprakları Sâsânî deniz gücü sayesinde ele geçiren II. Şapur buralarda ele geçirdiği Arapları omuzlarına taktırdığı halkalardan birbirlerine zincirleyerek onlara boyun eğdirmiş ve bu yüzden Araplar tarafından Zülektaf olarak adlandırılmıştır¹³²⁶. II. Şapur bu körfez üzerinde birçok noktada güçlü istihkâmlar oluşturarak ticari gemileri yağmacılara karşı korumaya çalışmıştır. Firuzabad ve Şiraz'a açılan iki kolu bulunan bu liman askeri vasfını İslami dönemde de koruyarak devam ettirmiştir¹³²⁷. I. Hüsrev döneminde Yemen Sâsânî topraklarına bu deniz gücü sayesinde katılmıştır. Bizanslıların müttefiki olan Habeşistanlıların, Sâsânîlerin müttefiki olan Yemen topraklarını istila etmeleri üzerine Sâsânî hanedanı mensuplarından Vahriz adında bir soyluyu sekiz adet gemiden oluşan bir deniz gücüyle Yemen üzerine yollayan I. Hüsrev Yemen'i Habeş istilasından kurtarmış ve bu olaydan sonra Yemen Sâsânî ülkesine bağlı bir eyalet haline gelmiştir¹³²⁸. Sâsânîliler oluşturmuş oldukları donanmalarda en çok istifade ettikleri birlikler okçu birliklerdi. Okçu birlikleri Sâsânî donanmasında önemli bir savunma gücü olarak görev yapmaktaydılar. I. Hüsrev, Yemen'i almak için görevlendirmiş olduğu donanmaya Sâsânî ordusunun en iyi okçuları olan Deylemlî okçu birliklerinden beş yüz tane okçuyu yerleştirmiştir¹³²⁹.

Sâsânî merkez ordusuna bağlı muhasara birliklerinin de ayrı bir yeri vardı¹³³⁰. Sâsânî muhasara birlikleri kuşatmış oldukları şehir ve kaleleri ele geçirmek amacıyla içinde bulunmuş oldukları dönemin bütün fen ve tekniklerini kullanmaktaydılar¹³³¹. Sâsânîler bu tekniklerin bir kısmını Bizanslılardan öğrenmişler ve kendi muhasara teknikleri ile geliştirmişlerdir¹³³². Sâsânî merkez ordusunun bütün birimlerinin kendilerine has üniforma ve bayrakları vardı¹³³³. Bu bayrakların üzerinde **tamga** adı verilen ve her bir bölüğü temsil eden resimler bulunmaktaydı¹³³⁴. Bu işaretler aslında Sâsânî toplumundaki soylu aileleri temsil eden figürlerdi ve bu aileler ordunun hangi bölümlerine sahipler ise kendi bayraklarını temsili olarak kullanmaktaydılar. Bu

¹³²⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 68.

¹³²⁷ Touraj Daryaei, age, s. 6, 7.

¹³²⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. s. 95.

¹³²⁹ İbnü'l-Belhi, age, s. s. 95.

¹³³⁰ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33; Roman Girişmen, age, s. 316, 317.

¹³³¹ Roman Girişmen, age, s. 316.

¹³³² Said Nefisi, age, s. 24.

¹³³³ Jane Penrose, age, s. 257; Kaveh Farrokh, *Sâsânîan Elite Cavalry*, s. 22.

¹³³⁴ Kaveh Farrokh, age, s. 22.

bayrakların üzerinde ejderha gibi mitolojik hayvanların yanında kurt, kaplan, aslan gibi yabani hayvanların resimleri bulunmaktaydı¹³³⁵. Ayrıca sadece askeri amaçlarla giyinmiş oldukları kendilerine has bir elbise türü vardı ve bu bir çeşit üniforma olarak kullanılmaktaydı.

Sâsânî ordusunun önemli kısımlarından bir tanesi de ordu bandosudur. Bu bandoda görevli müzisyenler ellerindeki trompetler ve borularla savaşı yönlendirirlerdi. I. Şapur'un Amida muhasarasının canlı tanığı olan Bizanslı tarihçi Ammianus Marcellinus Sâsânî ordusuna hücum emrini veren bando takımının çalmış olduğu yüksek ritimdeki müziğin gümbürtüsünün her tarafı kapladığından ve düşmana korku verdiğinden bahsetmektedir¹³³⁶. Bunun yanında Leningrad müzesinde bulunan ve Sâsânîler dönemine ait olan gümüş bir kap üzerinde muhasara edilen bir Sâsânî kalesinin saldırıya uğradığını elinde tuttuğu trompet ve çaldığı brozanı ile haber veren Sâsânî askerine ait resim bulunmaktadır¹³³⁷. Bu bando takımı dağılan orduyu toplama, yola çıkarma, hücum emri verme, düşmanın yaklaştığını haber verme, askerleri saf tutmaya çağırma, savaşın bittiğini duyurma gibi komutları vermek için kullanılmaktaydı¹³³⁸.

Sâsânî ordusundaki piyade birlikleri **paygan** şeklinde adlandırılmaktaydı¹³³⁹. Sâsânî piyade birlikleri orduda filli birliklerin arkasından gelen düzensiz ve hafif silahlı kalabalık birliklerdi¹³⁴⁰. Bunlar düzensiz birliklerden oluşurlardı ve ellerinde kendilerini korumak için liflerden yapılmış uzun ve dörtgenimsi siperlerle kendilerini düşman oklarına karşı korurlardı. Hasırdan yapmış oldukları bu siperlerin üzerini deri ile kaplarlar ve savaş sırasında düşmanın atmış olduğu ok ve mızraklara karşı bununla korunmaya çalışırlardı¹³⁴¹. Yaya birliklerini genel olarak mecburi olarak askerliğini yapan halk kitleleri oluşturmaktaydı¹³⁴². Yaya birlikleri mecburi askerlik yapan insanlardan müteşekkil olduğu için herhangi bir eğitime tabi tutulmazlardı. Bunlar orduya mecburi olarak katılırlar ve herhangi bir ücret almadıkları gibi kendilerine ganimet, ödül gibi şeylerde verilmezdi. Bizans imparatoru Jülyen'in, Sâsânîlerle yaptığı

¹³³⁵ Kaveh Farrokhi, age, s. 23.

¹³³⁶ İlber Ortaylı, age, s. 15; Artur Kristensen, "Makam-ı Musiki der Temeddün-i Sâsânî", *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 199.

¹³³⁷ Artur Kristensen, agm, s. 199.

¹³³⁸ Artur Kristensen, agm, s. 199, 200.

¹³³⁹ M. Cevad Meşkur, age, s. 106; David Nicolle, age, s. 14; Jane Penrose, age, s. 258.

¹³⁴⁰ Roman Girişmen, age, s. 316.

¹³⁴¹ H. Mase, agm, s. 186.

¹³⁴² H. Mase, agm, s. 186.

bir savaştan sonra bu yaya birliklerini “çirkin yaban keçilerine” benzettiği söylenmektedir¹³⁴³. Sâsânî ordusunda asil arien sınıfı ağır donanımlı birliklere alınırken bunların dışında kalan ve Arien olarak kabul edilmeyen köylü sınıfları daha donanımsız piyade birliklerine alınmaktaydılar¹³⁴⁴. Bunun nedeni Arienlerin kendilerinden saymadıkları halk yığınlarını kendilerine karşı büyük bir güç elde etmeyecekleri şekilde donanımsız bırakmak ve savaşlarda asıl kaybı bu halk yığınlarına verdirmekten kaynaklanmaktaydı¹³⁴⁵. Bununla beraber piyade birlikleri içerisinde ağır donanımlı olanlar da bulunmaktaydı ve bunlar piyade birliklerinin en önünde bulunurlardı¹³⁴⁶. Sâsânî ordusu savunmak zorunda kaldıkları şehirlerinin etraflarına hendekler kazarlar ve buraların savunmasını hendek arkasından yaparlardı. Bu kazı çalışmalarını piyade birlikleri yerine getirmekteydiler¹³⁴⁷. İranlılar bu konuda ustaydılar ve nitekim Hz Peygamber, Hendek savaşında hendek kazma fikrini İranlı Selman-ı Farisi’den edinmiştir.¹³⁴⁸

Sâsânî piyade birliklerinin başında **paygan salar** adı verilen komutan bulunmaktaydı¹³⁴⁹. Eyalet ordusu içerisindeki piyade birliklerinin komutanlarına da bu rütbe verilmiştir¹³⁵⁰. Bu komutanın emrindeki birlikler aynı zamanda jandarma birliği gibi çalışırlar ve cellâtlık gibi işlere de yine bunlar bakmaktaydılar¹³⁵¹. Bizanslı komutanlardan Belisair ve Hermonege’nin ifade ettiklerine göre bu piyadeler Sâsânî ordusunun asıl gücünü oluşturan süvari birliklerinin önünde hareket eden canlı kalkanlardan başka bir şey değillerdir¹³⁵². Savaş sırasında en çok zayıyatı bu birlikler verirlerdi¹³⁵³. Süvari birliklerinin önünde hareket eden köylülerden oluşmuş bu birlikler ölüme hazır bir şekilde canlı kalkan olarak kullanılırdı¹³⁵⁴. Savaştan sonra bu birliklere herhangi bir ödül veya maaş verilmezdi¹³⁵⁵. Sâsânîlerin kurmuş olduğu dihanlara bağlı askeri birliklerin bir benzerini Bizans imparatoru Heraklios da kurmak istemiş fakat

¹³⁴³ Said Nefisi, age, 22.

¹³⁴⁴ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33; David Nicolle, age, s. 10.

¹³⁴⁵ David Nicolle, age, s. 10.

¹³⁴⁶ Jane Penrose, age, s. 258.

¹³⁴⁷ Jane Penrose, age, s. 258.

¹³⁴⁸ Said Nefisi, age, s. 24.

¹³⁴⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 106; David Nicolle, age, s. 14.

¹³⁵⁰ Artur Kristensen, age, s. 195.

¹³⁵¹ David Nicolle, age, s. 14.

¹³⁵² Artur Kristensen, age, s. 489; Jane Penrose, age, s. 258.

¹³⁵³ Rahim Reisneya, age, s. 641.

¹³⁵⁴ Jane Penrose, age, s. 258.

¹³⁵⁵ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 164.

Sâsânîlerin oluşturmuş olduğu köklü yapıyı oluşturamamıştır¹³⁵⁶. Eski Romalılar peditatus adını verdikleri Bizans yaya birlikleri ile Sâsânî piyadeleri arasında büyük bir fark bulunmaktaydı¹³⁵⁷. Bizanslılarda piyadeler ordunun önemli bir gücünü oluşturmaktayken Sâsânîlerde bu sınıfa çok kolay bir şekilde gözden çıkarılabilen ucuz kuvvetler gözüyle bakılmaktaydı¹³⁵⁸. Piyade birlikleri genel olarak köylüler, azadanlar ve dihanların emrinde çalışan reayadan oluşmaktaydılar¹³⁵⁹. Herhangi bir ücret almaksızın orduya katılan köylüler genel olarak angarya işlere bakarlar ordunun mühimmat ve malzemesini taşırlardı¹³⁶⁰. Bundan dolayı piyade sınıfının savaş sırasında düşmana zayıf verme ve savaşın sonucunu belirleme noktasında herhangi bir olumlu katkısı yoktu. Orduya ait malzeme taşıyıcılarının başında emrindeki muhafızlarla beraber denetleme ve takip etmeden sorumlu subay olan **safsardar** bulunmaktaydı¹³⁶¹. Dihganların emrinde orduya katılarak savaşan piyade güçlerine **çakeran** adı verilmekteydi ve bunlar Çin kaynaklarında **cho-ki** (çoki) şeklinde ifade edilmişlerdir¹³⁶². Bu çakerler dihanların emrinde onu korumak amacıyla çalışan bir nevi güvenlik görevlisiydiler. Diğer piyade birliklerine nazaran çakerlerin daha imtiyazlı bir konumları vardı. Bunlar yolculuk yapan soylulara güvenlikleri açısından eşlik ederler ve onların koruma görevliliğini yerine getirirlerdi¹³⁶³. Bundan dolayı güçlü ve kuvvetli piyadelerden seçilen bu koruma birliklerine maaş verilir ve yaptıkları görevlerden dolayı ödül alırlardı. Bu görevlilerin koruma görevlisi olarak soyluların yanında yabancı ülkelere gittikleri de olurdu ve rivayetlere göre Çin hükümdarının yanındaki eçileri korumak amacıyla ülkesine gelen çakerler için sarayın üç salonunu onlara ayırdığı onlar için verdiği ziyafetten sonra her birine üç parça ipekli kumaş hediye ettiği anlatılmaktadır¹³⁶⁴. Dihganları korumakla görevli olan bu piyadeler savaş durumlarında sahipleri olan dihanların yanında piyade birliklerine katılarak savaşa giderlerdi.

¹³⁵⁶ Roman Girişmen, age, s. 346.

¹³⁵⁷ İlber Ortaylı, age, s. 11.

¹³⁵⁸ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33; İlber Ortaylı, age, s. 11.

¹³⁵⁹ Roman Girişmen, age, s. 316; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 164; H. Mase, agm, s. 186; İnayetullah Rıza, age, s. 16.

¹³⁶⁰ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹³⁶¹ Josef Wiesehöfer, age, s. 188.

¹³⁶² David Nicole, age, s. 57; İnayetullah Rıza, age, s. 17.

¹³⁶³ İnayetullah Rıza, age, s. 17.

¹³⁶⁴ İnayetullah Rıza, age, s. 17.

Sâsânî ordusunun en temel dört unsurundan birisini de **okçu birlikleri** oluşturmaktaydı¹³⁶⁵. Sâsânî ordusunda atlı ve yaya olarak görev yapan bu birlikler genel olarak yaya birlikleri arasında görev yapmaktaydılar¹³⁶⁶. Bunun yanında Sâsânî ordusunda ok fırlatan piyade birlikleri de bulunmaktadır. Sâsânî okçu birliklerinin komutanına **tirbadh** (tirbez) adı verilmekteydi¹³⁶⁷. Bu birliklerin kendilerini düşmanın ok yağmurundan koruyan uzun ve geniş kalkanları olurdu ve üzerlerine rahat hareket edebilecekleri hafif zırhlı giysiler giyerlerdi¹³⁶⁸. Bu zırhlar genel olarak tunç veya demirden imal edilmekteydiler¹³⁶⁹. Bu okçu birlikleri aynı zamanda göğüs göğüse savaşmak zorunda kaldıklarında kullanmaları durumunda kullanabilecekleri kılıç ve mızraklar kullanıyorlardı. Bu bölüğün hem savunma ve hem de saldırı sırasında savaşın akibetini tayin etme noktasında belirleyici bir rolü bulunmaktaydı¹³⁷⁰. Bunların yanında mızraklı birlikler adı verilen ve mızrakları ile savaşan birlikler ile mancınıklı birlikler ve filli birlikler de piyade sınıfına ait bölükleri oluşturmaktadır¹³⁷¹. Roma tarihçisi Procopius, Sâsânî piyade birliklerinin süvari birlikleri tarafından düşman toprakları üzerinde ele geçirilen toprakları ve ganimetleri kollaması ve koruması amacıyla konuşlandırıldıklarını ifade etmektedir¹³⁷². Buna göre asıl savaşan muharip güç süvari birlikleriydi ve bunların ele geçirdikleri toprakları korumak ve kollamak görevi ise piyade birliklerine aitti.

Sâsânî ordusunun en büyük ve önemli kısmını süvari birlikleri oluşturmaktaydı¹³⁷³. Bu birlikler çok düzenliydi ve savaşlarda en etkin rolü üstleniyorlardı¹³⁷⁴. Bu süvari birlikleri temel olarak Persler dönemindeki süvari birlikleri örnek alınarak oluşturulmuştur¹³⁷⁵. Sâsânî süvari birliği **savaran** adı verilen düzenli atlı birliklerden oluşmaktaydı¹³⁷⁶. Perslerin ihdas etmiş olduğu süvari birlikleri içerisinde zamanla Partlar döneminde zırhlarla donatılmış ağır süvari sınıfı ortaya çıkmış, bu sınıf Sâsânîler döneminde gelişme kaydetmiştir¹³⁷⁷. Bu süvari birliklerinin

¹³⁶⁵ Jane Penrose, age, s. 258.

¹³⁶⁶ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 503; İneyetullah Rıza, age, s. 18.

¹³⁶⁷ David Nicolle, age, s. 14.

¹³⁶⁸ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 503.

¹³⁶⁹ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33.

¹³⁷⁰ İneyetullah Rıza, age, s. 18.

¹³⁷¹ Said Nefisi, age, s. 22, 23, 24; İneyetullah Rıza, age, s. 18.

¹³⁷² İneyetullah Rıza, age, s. 18.

¹³⁷³ Roman Girişmen, age, s. 316; Said Nefisi, age, s. 21; H. Mase, agm, s. 186.

¹³⁷⁴ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹³⁷⁵ Kaveh Farrokh-Angus McBride, age, s. 3.

¹³⁷⁶ M. Cevad Meşkur, age, s. 106; Jane Penrose, age, s. 257.

¹³⁷⁷ Jane Penrose, age, s. 258; David Nicolle, age, s. 10.

canlı tanığı olan Heredot, süvari birliklerini bronz zırhlar ile donanmış, ağır topuz ve miğferleri, acımasız *kopis* kılıçları, sırtlarında 30'lu ok kılıfları ve yayları, uzun mızrakları ile donanmış atlı askerler olarak tanımlamıştır¹³⁷⁸. Bu süvarilerin atları da aynı şekilde göğüslerini ve uyluklarını korumak amacıyla bronz zırhla kaplıydı. Üzerleri tamamen zırhlarla kaplı olan süvari birliklerinin bu haliyle Ortaçağ Avrupa şövalyelerini andırdığı söylenmektedir¹³⁷⁹. Süvari birlikleri Sâsânî soyluları arasından seçilirdi ve savaş sırasında ordunun en ön safında bulunurdu¹³⁸⁰. Süvari birliklerinin başında bulunan kişiye **asvaran sardar** adı verilmekteydi¹³⁸¹. I. Hüsrev döneminde Yemen'in ele geçirilmesinden sonra buraya atanan Vehriz ile ondan sonra yerine geçen Zeyn bilinen bu süvari birliği komutanlarından¹³⁸².

Bu süvarilerin kendilerine has bir elbiseleri vardı. Bu elbiseler zırhtan oluşmaktaydı¹³⁸³. Taberi'nin belirttiğine göre Sâsânî süvarilerinin donanım araçları at zırhı, zırhlı gömlek, göğüs zırhı, bacak zırhı, kılıç, mızrak, kalkan, gürz, balta, topuz, iki kirişli yay, 30 ok içeren bir sadaktan oluşmaktaydı¹³⁸⁴. Gömlek şeklindeki bu zırhların kolları ve yakaları da zırhla kaplıydı. Zırhın yakaları boyunlarını kapatacak şekilde olup bu zırhı giyen süvari kafasına aynı zamanda yüzünü kapatacak şekilde zırhtan bir miğfer geçirirdi.¹³⁸⁵ Zırhın yüksek yakası süvarinin boynunu herhangi bir kılıç veya ok darbesine karşı korumaktaydı. Omuzlarının üzerinde ise kılıç darbelerine karşı güçlendirilmiş ek bir çelik zırh ilave edilmişti. Kafalarına geçirmiş oldukları çelik başlık ise yüzlerini, sadece gözleri görünecek şekilde tamamen kapatmaktaydı¹³⁸⁶. Bu başlığın üzerinde ise yüksek bir başlık daha takmaktaydılar. Böylece bu süvarilerin genel olarak başlarına taktıkları bir başlık, üzerlerini tamamen kapatan bir zırh ve ellerinde bulundurdıkları bir kalkanları olurdu¹³⁸⁷. Bu süvarilerden her birinin sağ elinde ise yaklaşık olarak iki metre uzunluğunda bir mızrak bulunmaktaydı. Süvarinin sol elinde ise yuvarlak bir kalkan bulunurdu¹³⁸⁸.

¹³⁷⁸ Kaveh Farrokh-Angus McBride; age, s. 3; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 503.

¹³⁷⁹ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 503.

¹³⁸⁰ Said Nefisi, age, 21; H. Mase, agm, s. 186; Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33.

¹³⁸¹ Artur Kristensen, age, s. 490; M. Cevad Meşkur, age, s. 106.

¹³⁸² Mohsen Rasî, agm, s. 281.

¹³⁸³ H. Mase, agm, s. 186.

¹³⁸⁴ Josef Wiesehöfer, age, s. 182.

¹³⁸⁵ Said Nefisi, age, s. 21.

¹³⁸⁶ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33, 34.

¹³⁸⁷ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 503.

¹³⁸⁸ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33, 34.

Süvari birliğindeki her atının kemerinde bir ok kılıfı vardı. Süvarilerin üzerlerine binmiş oldukları atlarının da gövdesi, boynu ve kafası zırhla kaplıydı¹³⁸⁹. Aynı zamanda bu süvarilerin ellerinde bazen mızrak yerine gürz veya kılıç diğer ellerinde ise balta olurdu. Bazen bir süvari bu sayılanların hepsine sahip olurdu ve savaşın seyrine göre bu silahları kullanırdı. Süvariler başlıklarına dolamış oldukları kemer bentlerini düşmanlarına karşı da kullanırlardı. Bu süvariler düşman atlılarının atlarının başlarına atarak onları devirdikleri içi lifli geniş ve esnek tasmalar kullanırlardı¹³⁹⁰. Özellikle Sâsânî süvarileri ok fırlatma konusunda oldukça yetenekliydi. Hareketli Sâsânî süvarileri atlarını dörtnala koştururken bile oklarını çok usta bir şekilde düşmana fırlatabilirlerdi¹³⁹¹.

Sâsânî süvari birliği içerisinde temelleri Persler döneminde atılan **ecan epasper** adı verilen bir süvari birliği bulunmaktaydı¹³⁹². Bu süvari birliği en ön safta savaşan yüksek maaşlı canlarını feda etmeye hazır göçebe paralı askerlerden oluşmaktaydı¹³⁹³. Bu paralı askerler yabancı uyruklulardan da oluşabilmekteydi. Taberi'nin nakline göre bir dönem bu birliğin başında Calinus adında bir Yunanlı paralı subay bulunmaktaydı.¹³⁹⁴ Bunun dışında süvari birliği içerisinde adına **cavidan** denilen iyi eğitilmiş bir gurup bulunmaktaydı. Bu seçkin süvari birliğin temelleri de Persler döneminde atılmıştı¹³⁹⁵. Bu süvari birliğinin sayısı on bin kadardı. Altıncı yüzyıldan sonra Sâsânî ordusunda Enûşirvân tarafından yapılan bir düzenleme ile süvari birliği de gözden geçirilerek bu birliklerin devlete ait olan at ve savaş malzemeleri süvarilere dağıtılarak bunlar için belirli bir maaş bağlanmıştı¹³⁹⁶. Sâsânî süvari birliklerinin hukuku ve taşımaları gereken vasıflar Sâsânî anayasası *matikan hezar dadistanda* geniş bir şekilde belirtilmiştir¹³⁹⁷.

Cahiz ve Mesudi'nin rivayetine göre Sâsânî süvari birliğini oluşturan ve adına asvaran denen kimselerle, padişah çocuklarının Sâsânî sarayındaki en seçkin insanlar oldukları ifade edilmiştir¹³⁹⁸. Sâsânî hükümdarları özel korumalarını da bu birlik içerisinde seçiyorlardı. Bu koruma birlikleri hükümdarın eşlerinin ve çocuklarının

¹³⁸⁹ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 503.

¹³⁹⁰ Said Nefisi, age, s. 21.

¹³⁹¹ Said Nefisi, age, s. 21.

¹³⁹² M. Cevad Meşkür, age, s. 106; Said Nefisi, age, s. 22.

¹³⁹³ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33; Jane Penrose, age, s. 257.

¹³⁹⁴ Said Nefisi, age, s. 22.

¹³⁹⁵ H. Mase, agm, s. 186.

¹³⁹⁶ Artur Kristensen, age, s. 489.

¹³⁹⁷ David Nicolle, age, s. 14.

¹³⁹⁸ Artur Kristensen, age, 490.

korunmasını da üstlenmişlerdi. Koruma birliklerinin komutanlarına **çetreng** (şetreng) adı verilmekteydi¹³⁹⁹. Süvari birliği genel olarak Sâsânî soyluları ve büyük hanedan mensuplarından oluşmaktaydı¹⁴⁰⁰. Süvari birlikleri içerisine kesinlikle orta veya düşük sınıflara mensup insanlar alınmazdı. Bu süvari birlikleri tamamen soylular ve asilzadeler tarafından oluşturulmuştu. Bunların dışında ordu içerisinde hafif zırhlı süvari birlikleri de bulunmaktaydı ve bu süvariler genelde orta tabaka soylular ve seçkin insanlardan oluşmaktaydı ve görevleri ağır zırhlı süvari birliklerine öncülük etmekte¹⁴⁰¹. Sâsânî süvari birliklerinin ağır ve hafif süvariler şeklinde iki kısma ayrılması bu birliği oluşturan insanlar arasındaki sınıf farkından kaynaklanmaktaydı¹⁴⁰². Ağır zırhlı süvari birlikleri ileri gelen soylu sınıfından insanlar tarafından oluşturulmuş ve hafif süvari birlikleri ise azadan sınıfına mensup insanlar tarafından oluşturulmuştu¹⁴⁰³. Hafif süvariler savaş sırasında düşmana ok fırlatarak saldıran birliklerdi ve bundan dolayı bunlara okçu süvariler adı verilmekteydi¹⁴⁰⁴. Merkez ordusunun önemli bir parçası olan süvari birliğinin dışında VI. yüzyıldan itibaren büyük dihanların emrinde orduya ücretli olarak katılan bağımsız süvari birlikleri de eklenmeye başlamıştır¹⁴⁰⁵. Süvari birliğindeki okçulara özellikle bir savaşta ricat sırasında geriye dönerek ok atma taktikleri öğretilmekteydi¹⁴⁰⁶. Bu eğitim önemli bir konuyu teşkil etmekle beraber Sâsânîler döneminden kalma resimlerde geriye doğru ok atan asker figürlerine çokça rastlanılmıştır. Sâsânî süvari birliği içerisindeki önemli birliklerden bir tanesi de **arzbâd-i asparaghcm** (arzbâd-i asparahcem) adı verilen subay birliğidir. Bu birliği oluşturan subaylar süvari eğitimi veren öğretmenlerden oluşmaktaydı¹⁴⁰⁷. Süvari birliğinin eğitimi ve disiplini bu eğitimci subay birliğinden sorulmaktaydı. Süvari birliğinin önemli bölümlerinden bir tanesi de veteriner olarak görev yapan ve süvarilerin atlarının bakımı ve sağlık kontrolleri ile ilgilenen **stor-bezashk** (astar pezeşkh) adı verilen veteriner bölümü bulunmaktaydı¹⁴⁰⁸.

¹³⁹⁹ Artur Kristensen, age, 490.

¹⁴⁰⁰ Roman Girişmen, age, s. 316.

¹⁴⁰¹ Roman Girişmen, age, s. 316.

¹⁴⁰² David Nicolle, age, s. 10.

¹⁴⁰³ Kaveh Farrokh-Angus McBride, age, s. 3; David Nicolle, age, s. 10.

¹⁴⁰⁴ Jane Penrose, age, s. 257; Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33.

¹⁴⁰⁵ David Nicolle, age, s. 10.

¹⁴⁰⁶ Jane Penrose, age, s. 258.

¹⁴⁰⁷ David Nicolle, age, s. 14.

¹⁴⁰⁸ Said Nefisi, age, s. 289; David Nicolle, age, s. 14.

2.2.2. Sâsânî Eyalet Orduları

Sâsânî eyalet ordularının da ana iskeletini süvari birlikleri oluşturmaktaydı¹⁴⁰⁹. Eyaletlerden gelen bu süvari birlikleri genelde eyalet valilerinin yollamış olduğu paralı askerlerden oluşmaktaydı. Paralı süvarilerin dışında toprak iktası alan ve bunun karşılığında devlete hizmet veren süvariler de vardı. Bu süvarilerin **nipek** adı verilen listeleri devlet tarafından tutulmaktaydı¹⁴¹⁰. Bu süvarilerin ölümü durumunda sahip oldukları iktaları devlete geri dönmekteydi. Eğer bu süvarilerin kendi yerlerine geçebilecek varisleri varsa bu durumda ölen süvarinin adı listeden silinir ve varisi listeye yazılır iktası varisine geçerdi¹⁴¹¹. Eyaletlerden gelen süvari birlikleri kendi içerisinde Segân, Gîlân ve Deylem birlikleri olarak farklı birliklere ayrılmışlardı. Bu birlikler içerisinde en yetenekli olanları Deylemli birliklerdi. Bu birlikler kılıç kullanma, mızrak atma, hançer sallama ve ok fırlatma konusunda oldukça ustaydılar. Enûşirvân döneminde kuzey eyaletlerden gelen süvariler içerisinde çok sayıda Hun, Hionit, Çul ve Sulu Türkleri bulunmaktaydı¹⁴¹². Bu birlikler içerisinde Ermeni süvariler de bulunmaktaydı ve Sâsânîler bu birliklere özel bir değer verirdi. Sâsânî eyalet orduları miladi VI. yüzyıldan sonra dört askeri eyalet çatısı altında birleştirilerek bu eyalet ordularının başına padgosban adı verilen generaller getirildiğinden eyalet orduları birleştirilmiştir¹⁴¹³.

Eyaletlerden gelen ordu içerisinde filli birliklerin önemli bir yeri vardı¹⁴¹⁴. Bu birlikler özellikle ordunun zahiresini taşımakla görevliydi. Bir anlamda ordu için önemli bir kargo gücünü oluştuyorlardı¹⁴¹⁵. Bu birlik aynı zamanda savaş sırasında düşman atlarını ürkütürerek onların kaçmalarını sağlamak amacıyla ordunun en önünde önemli bir kara gücünü meydana getiriyorlardı. Özellikle hayatlarında hiç fil görmemiş Roma ve Bizans atlıları Sâsânîlerle yapmış oldukları savaşlarda bu fillerden ürkerek kaçmaktaydılar¹⁴¹⁶. Julianus'un başkent Ctesiphon'a düzenlemiş olduğu bir sefer sırasında, filolarını Dicle nehrine geçirmek isteyince II. Şapur'un bu nehrin kenarına

¹⁴⁰⁹ H. Mase, agm, s. 186.

¹⁴¹⁰ David Nicolle, age, s. 14.

¹⁴¹¹ David Nicolle, age, s. 14.

¹⁴¹² Anuşirvan bu Türk boylarını Kafkaslardan Sâsânî topraklarına getirmişti. Özellikle Atropaten topraklarına yerleştirmiş olduğu bu boyları Hazar Türklerine karşı yapılan savaşlarda kullanmaktaydı. Bkz. Said Nefisi, age, s. 22.

¹⁴¹³ Roman Girişmen, age, s. 306.

¹⁴¹⁴ Jane Penrose, age, s. 257; H. Mase, agm, s. 186.

¹⁴¹⁵ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33; Jane Penrose, age, s. 257.

¹⁴¹⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 106.

dizmiş olduğu filli birlikler Bizans ordusunda büyük bir panik yaşanmasına sebep olmuştu¹⁴¹⁷. Filleri birlikler genellikle Sâsânîlerin Hindistan'dan getirmiş oldukları fillerden oluşmaktaydı¹⁴¹⁸. Bunların dışında Sâsânî eyaletlerinde büyük hanedanlara ait vaspuhran adı verilen derebeylerinin emrinde çalışan reayadan oluşmuş düzensiz birlikler bulunmaktaydı¹⁴¹⁹. Bunlar para karşılığında savaşan eğitimsiz köylü sınıfına mensup insanlardı. Aslında bu birlikler Aşkaniler döneminde vaspuhran adı verilen mahalli krallara bağlı askeri birliklerden oluşmaktaydılar. Sâsânîler döneminde mahalli krallıkların lağvedilmesi ile birlikte kendilerine tımar ve ikta verilen veya kale sahibi vaspuhranlar, emirlerinde bulunan reaya ile birlikte para karşılığında savaşlara katılmaya başlamışlardır¹⁴²⁰.

I. Hüsrev döneminde eyalet ordularına bağlı olarak köylülerden müteşekkil bir birlik oluşturmuştur. Bu birlikler genel olarak sınır eyaletlerdeki ordu birliklerini takviye ederek ülke sınırlarına yönelik herhangi bir saldırı anında bu eyaletleri kuvvetlendirmek amacıyla oluşturulmuş ve bunlar sürekli hale getirilmiştir¹⁴²¹. Bununla beraber eyalet ordularına bağlı birliklerin bir kısmı, ülke sınırlarında önemli geçitlere kurulan ve adına **derbent** denen askeri istihkâmlar yapılarak buralarda ileri karakollar şeklinde konuşlandırılmışlardı¹⁴²². Bu derbentler genel olarak Kafkas kavimlerinin Sâsânî devletine karşı yapmış oldukları hücumları önlemek amacıyla kurulmuş birkaç kilometre uzunluğunda duvarları olan istihkâmlardır¹⁴²³. Sâsânî devletinin başlısı olan eyaletlerin savaş zamanlarında merkeze göndermiş oldukları seçkin süvari birlikleri bulunmaktaydı. Hion, Kuşan, Alban ve Sistan eyaletlerine ait seçkin süvari birlikleri eyalet orduları ile beraber savaşa katılırlar ve oldukça başarılı bir şekilde savaşmışlardır¹⁴²⁴. Bu eyaletler arasında Ermeni süvari birliklerinin önemli bir yeri vardı ve savaşlarda kendilerine ayrıcalıklı yerler verilirdi¹⁴²⁵.

I. Hüsrev döneminde Sâsânîler, sınır eyaletlerinde ülke topraklarını savunmak amacıyla farklı topluluklardan savunma kolonileri kurmuşlardır¹⁴²⁶. Bunlar, Sâsânî devletine itaat etmiş savaşçı topluluklardan oluşmaktaydı. Bu topluluklar yapmış

¹⁴¹⁷ P M Sykes, age, C. I, s. 453.

¹⁴¹⁸ Said Nefisi, age, 22; Jane Penrose, age, s. 257.

¹⁴¹⁹ Artur Kristensen, age, s. 355.

¹⁴²⁰ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 164.

¹⁴²¹ Roman Girişmen, age, s. 306.

¹⁴²² Rahim Reisneya, age, s. 596vd; Roman Girişmen, age, s. 306.

¹⁴²³ Roman Girişmen, age, s. 306.

¹⁴²⁴ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33; Roman Girişmen, age, s. 316.

¹⁴²⁵ Roman Girişmen, age, s. 316.

¹⁴²⁶ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 33; Roman Girişmen, age, s. 317.

oldukları bu savunma savaşlarından dolayı kazanmış oldukları ganimetleri ödül olarak alırlardı. Bu savunma kolonileri genelde Kafkas üzerinden gelen göçebe kavimlerin akınlarını durdurmak amacıyla oluşturulmuşlar ve bunların benzerlerine kuzey doğu sınır boylarında da rastlanmaktaydı¹⁴²⁷. Anılan koloniler büyük akınlarda Sâsânî ordusu gelinceye kadar düşman akınlarını püskürtmeye veya yıpratmaya çalışırlardı.

2.3. Sâsânî Adliye Teşkilatı

Sâsânî devleti kurulduğu andan itibaren adalet mekanizmasının doğru bir şekilde işlemesine özen göstermiş ve devleti ayakta tutan en önemli etkenlerden biri olarak adalet kavramının anlamına uygun bir şekilde toplumda tatbik edilmesi için çalışmıştır¹⁴²⁸. Bundan dolayı Sâsânî hükümdarı adil olmak ve toplumda adaleti ayakta tutmakla görevliydi¹⁴²⁹. Sâsânî devletinin kurucusu Erdeşîr'e göre devleti ayakta tutan iki önemli unsur vardır, bunlar da iman ve adalettir¹⁴³⁰. Bundan dolayı Sâsânîler adalet kavramını kurumsal hale getirmişlerdir. Sâsânî devleti oluşturmuş olduğu milli birliğin aynısını, toplum içerisinde farklı etnik yapıdan oluşan reaya arasında adalet birliği şeklinde toplumsal birlik sağlayarak devletin temellerini güçlendirmişlerdir¹⁴³¹. Sâsânî hükümdarları kendilerinden önce bu topraklar üzerinde kurulan devletlerin adaleti ayakta tutmalarından dolayı güçlü devletler kurabildiklerini gördüklerinden dolayı adalet mekanizmasının doğru işlemesine önem vermişlerdir¹⁴³². Eflatun, "Kanunlar Risalesi" adını verdiği kitabında Fars adaletinden bahsederken şunları ifade etmiştir; "Pers hükümdarları, toplum içerisinde adaleti ayakta tutmalarından ve herkesi eşit görmelerinden dolayı hedeflerinin hepsine ulaşabilmişlerdir"¹⁴³³. Bunun farkında olan Sâsânî hükümdarları toplum içerisinde adaleti sağlamak ve insanların hukukunu güvence altına almak amacıyla *talimat* anlamına gelen **chashtag** (çaştag) adı verilen bir adli kanunname hazırlatmışlardır¹⁴³⁴. İran'da adliye teşkilatı hirbad ve mobad adı verilen din adamlarının kontrolünde olurdu ve din adamları yargıçlık işlerine

¹⁴²⁷ Roman Girişmen, age, s. 317.

¹⁴²⁸ A. Rafi Hakikat, age, s. 59; H. Mase, agm, s. 185.

¹⁴²⁹ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁴³⁰ A. Rafi Hakikat, age, s. 59.

¹⁴³¹ Babek Ruzruh, "Daveri der Nizam Kazay-i Sâsânîyan", *Arbitration Center of Iran Chamber (ACIC)*, S, 254, s. 2, Tahran, 1358.

¹⁴³² Artur Kristensen, age, s. 403.

¹⁴³³ Babek Ruzruh, agm, s. 2.

¹⁴³⁴ Hüseyin Nadirî Karababa, "Ticaret ve Mesail-i Hukukî-i an der Dore-i Sâsânîyan", *Roşd Amuzeş-i Tarihi*, C 12, S. 4, Tabistan, 1390, s. 15.

bakarlardı¹⁴³⁵. Bunun nedeni yargı görevinin ilahi (tanrısal) bir görev olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktaydı¹⁴³⁶. Fars adalet sistemine göre din adamlarının haksızlık yapmayacaklarına olan inançtan dolayı mobad adı verilen din adamları tarafından yönetilmekteydi¹⁴³⁷. Bu kurum genel anlamda din adamları reisi olan mobadan-ı mobadın gözetimi altında bulunmaktaydı¹⁴³⁸. Din adamları yargıçlık görevlerini ifa ederler, dava açma, yargılama ve hakemlik yapma işlerine bakarlardı¹⁴³⁹. Adliye teşkilatının başına mobadların dışında bazen hirbadların da atandığı olurdu. V. Behram döneminde adliye teşkilatının başına Behram'ın hirbad olan yeğeni Zarvand getirilmişti¹⁴⁴⁰. Yargıçlık işlerine bakan din adamlarına verilen isim **dadhvaran** (dazveran) idi¹⁴⁴¹. Yargıçlar taifesinin başında bulunan din adamına ise **dadhvaranı dadhvar** (dazveranı dazver) adı verilmiştir¹⁴⁴². Adli teşkilat sivil ve askeri olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Sivil yargının başında bir din adamı bulunurdu ve bu kişiye **şahrdazur** adı verilirdi¹⁴⁴³. Sivil yargının saraydaki divan işleri debir adı verilen bürokratlar tarafından yürütülmekteydi¹⁴⁴⁴. Debirlerin bulunduğu bu adli divanın başında da şahrdazur adı verilen sivil baş yargıç bulunmaktaydı. Askeri yargının başında bulunan baş yargıca ise *ordu yargıcı* anlamında **sepahdazur** adı verilmekteydi¹⁴⁴⁵. Askeri yargıçlık görevine atanan kişiler hirbadlar arasından seçilmekteydi¹⁴⁴⁶. Bu askeri başyargıcın başında bulunduğu divanın görevlileri de yine saray debirleri arasından atanmaktaydılar. Sâsânî adli teşkilatının taşradaki sorumlusuysa dihanlardır¹⁴⁴⁷. Dihanlar köy ve kasabalardaki adli vakalarla ilgilenirler ve yargıçlık görevini yerine getirirlerdi¹⁴⁴⁸. Ülkede yargılama toplumun resmi dini olan Zerdüştlük inancı gereği Avesta esas alınarak yapılmaktaydı¹⁴⁴⁹. Avesta'nın Husparem

¹⁴³⁵ Said Nefisi, age, s. 25; İlber Ortaylı, age, s. 11; Michael G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, Gorgias Press, New Jersey, 2005, s. 85.

¹⁴³⁶ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁴³⁷ Artur Kristensen, age, s. 403; H. Mase, agm, s. 185.

¹⁴³⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 93; İlber Ortaylı, age, s. 12; Josef Wiesehöfer, age, s. 187.

¹⁴³⁹ Said Nefisi, age, s. 30; Artur Kristensen, age, s. 404.

¹⁴⁴⁰ M Cerir et-Taberi, age, C. II, s. 230.

¹⁴⁴¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 107; İlber Ortaylı, age, s. 12; Josef Wiesehöfer, age, s. 187.

¹⁴⁴² Artur Kristensen, age, s. 404.

¹⁴⁴³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 220; M. Cevad Meşkür, age, s. 107; Artur Kristensen, age, s. 404.

¹⁴⁴⁴ Roman Girişmen, age, s. 313; Ali Farazmand, agm, s. 621.

¹⁴⁴⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 107; Artur Kristensen, age, s. 405; Bu yargıç İslam ve Osmanlı dönemlerindeki Kadiasker (Kazasker)'in aynısıdır. Said Nefisi, age, s. 35.

¹⁴⁴⁶ Artur Kristensen, age, s. 405.

¹⁴⁴⁷ Said Nefisi, age, s. 35.

¹⁴⁴⁸ İlber Ortaylı, age, s. 13; Said Nefisi, age, s. 35.

¹⁴⁴⁹ Babek Ruzruh, agm, s. 2.

adı verilen nüshalarında yargılama işleri ile ilgili tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır¹⁴⁵⁰. Sâsânî adli teşkilatı Avesta'daki hükümlere göre düzenlenmiş bir ceza kanunu kitabı üzerine yargılama faaliyetlerini yürütmekteydi. Bu kanun kitabına **icma-i nikan** adı verilmekteydi¹⁴⁵¹. Bu ise din adamlarının Avesta kitabı üzerinde yapmış oldukları yorumların sonucunda oluşturulmuş bir kanun kitabıydı. Bu kitaptaki hükümlerin çoğu Sâsânî anayasası olan *matikan hezar dadestan* adı verilen ve *bin yargı hükmü* anlamına gelen bir mecmuada toplanmıştı¹⁴⁵². Bu kitap halen daha günümüzde eski metnin aynısı olarak bulunmaktadır. Bu kitap yargı işlerine bakan hâkimler için **datavber** sözcüğünü kullanmıştı¹⁴⁵³. Sâsânî sarayında adalet divanı adı verilen yargıç ve hâkimlerinin din adamlarından oluştuğu; devlete ve halka karşı cürüm işleyen, vazifesini kötüye kullanan devlet adamlarının ve hanedan mensuplarının yargılandığı, kanunlarının ise tamamen kutsal kitap Avesta'ya dayandığı bugünkü yüce divan mahiyetinde büyük bir mahkeme bulunmaktaydı ve bu mahkemelerde sadece yüksek rütbeli devlet memurları ve soylular yargılanırdı¹⁴⁵⁴. Ayrıca davaların büyüklük ve küçüklüklerine göre iki tür mahkeme oluşturulmuştu. Büyük davalara ve olaylara bakan mahkemelere *yüksek mahkeme* anlamında **meh dadvar** ve daha küçük davalara olaylara bakan mahkemelere ise *düşük mahkeme* anlamında **keh dadvar** adı verilmekteydi¹⁴⁵⁵.

Sâsânî kanunları devlete karşı nankör olanlar ve asker kaçakları için çok sert hükümlere sahipti¹⁴⁵⁶. Ammianus Marcellinus, İran toplumunun yasalardan çok korktuğunu ve özellikle görevden kaçanlar için Sâsânî yasalarının çok ağır yaptırımlar içerdiğini belirtmiştir¹⁴⁵⁷. Göze mil çekme olayı çok yaygın bir cezalandırma yöntemi idi. Özellikle isyan eden şehzadeler ve savaştan kaçan komutanlar bu cezaya çarptırılırdı. Devlete karşı isyan edenlerin boynu vurulur, derileri yüzülerek içi samanla doldurulur ve şehir kapısının üzerine asılırdı¹⁴⁵⁸. Diğer dinlere mensup olanlardan suçlu bulunanlara genelde taşlama cezası verilirdi. Bunlar için mobadlar soruşturma yapar ve suçlu olup olmadığı yönünde oy kullanırlardı¹⁴⁵⁹. Cezası daha ağır olan başka din mensuplarına ayrıca açlıktan ölme cezası da verilirdi. Toplum içerisinde hakkını

¹⁴⁵⁰ Artur Kristensen, age, s. 403.

¹⁴⁵¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 107.

¹⁴⁵² M. Cevad Meşkür, age, s. 108.

¹⁴⁵³ Babek Ruzruh, agm, s. 3.

¹⁴⁵⁴ Roman Girişmen, age, s. 314.

¹⁴⁵⁵ Touraj Daryae, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 403.

¹⁴⁵⁶ Said Nefisi, age, s. 35.

¹⁴⁵⁷ H. Mase, agm, s. 185.

¹⁴⁵⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 65; Said Nefisi, age, 37; Raymond Furon, age, s. 96.

¹⁴⁵⁹ Josef Wiesehöfer, age, s. 187.

alamayan vatandaşlar Mihrigan ve Nevruz bayramlarında hükümdarların saraylarda halk ile görüşmek amacıyla kurmuş oldukları törenlerde sırasıyla hükümdar ile görüşen insanlar davalarını hükümdarlara iletirler ve onlardan adalet dilerlerdi¹⁴⁶⁰. Özellikle Nevruz'un son günü adalet divanı kurulur bütün önemli davalar bugün görülür ve karara bağlanırdı¹⁴⁶¹. Hükümdarlar halkın şikâyetlerini not aldirarak bunlarla ilgilenmeye çalışırlardı. Bu tören sırasında hükümdar halkın şikâyetlerini dinlerken mobadan-ı mobad adı verilen din adamları reisi de onun yanında durarak bu yargılamaya tanık olurdu¹⁴⁶². Bütün bu adli taksimata rağmen hükümdar ülkenin tartışmasız en büyük yargıcı olarak kabul edilmekteydi ve kendisinin verdiği bir karar derhal yerine getirilmekteydi¹⁴⁶³. Bu usul Sâsânîlerden sonraki dönemde de varlığını devam ettirerek önemli günlerde adına **mezalim** denilen meclisler kurulmaktaydı¹⁴⁶⁴. Tahta çıkan hükümdarlar bazen devlet ve halk arasında adalet dışı yargılamalardan doğan güvensizliği aşmak amacıyla ülkenin her tarafına mektuplar yazarlar ve halka devletin kendilerine adaletle hükmedeceği yönünde güvenceler vermeye çalışırlardı¹⁴⁶⁵. Bazen iktidara gelen hükümdarlar halk ile aralarında güçlü bağlar oluşturmak amacıyla zindanlarda bulunan yükümlülere genel bir af ile serbest bıraktırırlar ve halka karşı iyi niyetlerini ortaya koymak isterlerdi¹⁴⁶⁶. Bazen hükümdarlar halkın arasında etrafındaki insanlarla beraber gezer ve atının üstünde olduğu halde insanların şikâyetlerini dinleyerek onların müşküllerinin halli için emirler verirlerdi¹⁴⁶⁷. Sâsânîlerin içine düşmüş olduğu karışık bir dönemde tahta çıkan Hüsrev Perviz'in kızı Burandoht halka yönelik yazmış olduğu fermanlarda insanların adil bir şekilde yargılanacağına ve devlet görevlilerinden haksızlık görmeyeceklerine dair söz vermiş ve ülkesindeki karmaşayı önlemeye çalışmıştır¹⁴⁶⁸.

¹⁴⁶⁰ M. Cevad Meşkür, age, s. 107; Artur Kristensen, age, s. 406; H. Mase, agm, s. 185.

¹⁴⁶¹ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁴⁶² Artur Kristensen, age, s. 406; Michael G. Morony, age, s. 85; H. Mase, agm, s. 185.

¹⁴⁶³ Roman Girişmen, age, s. 314.

¹⁴⁶⁴ Parvaneh Pourshariati, age, s. 51; Michael G. Morony, age, s. 85.

¹⁴⁶⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 199, 200.

¹⁴⁶⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 213.

¹⁴⁶⁷ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁴⁶⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 214.

2.3.1. Sâsânî Yargı Sistemi

Sâsânî devletinde insanların yargılanma ve cezalandırılmasına emir verme yetkisi birinci dereceden hükümdarın yetkisindeydi. Hükümdarın gücenmesine sebep olan bir kimse hiçbir yere kaçamaz, sarayın önünde kurulmuş olan üçayaklı demir iskelenin üzerinde hükümdarın kendisi hakkında bir karar vermesine kadar burada beklemek zorundaydı¹⁴⁶⁹. Bu durumda hiç kimsenin onu himayesine alma ve onun bağışlanmasına aracı olma cesareti olamazdı. İdam cezası verilen kimselerin infazı sarayın ortasında bulunan geniş meydanda insanların görebileceği yerde infaz edilirdi. Bununla beraber hükümdar en önemli temyiz merciiydi¹⁴⁷⁰. Tartışmalı olan ve içinden çıkılmaz kararlarda durum hükümdara arz edilir ve son sözü kendisi söylerdi. Taşradaki yargılama şekli iki yolla yapılırdı. Birincisi şehir, kasaba ve köylere atanan hâkimler eliyle yapılan yargılama yöntemi¹⁴⁷¹. İkincisiyse yargıç ve hakem olarak tayin edilen ve hâkimlere bağlı olarak çalışan memurlar tarafından hakemlik ve arabuluculuk şeklinde yapılan basit ve sulha dayalı yargılama şekli¹⁴⁷². Bununla beraber Sâsânî toplumunda din adamlarının veya dini özelliği bulunan kimselerin yargılandığı *din adamları mahkemesi* bulunmaktaydı¹⁴⁷³. Din adamlarından oluşan bir yargı konseyinin başında bulunduğu bu mahkeme din adamlarını, yabancı dinlere mensup önemli kimseleri, toplumda ortaya çıkan ve etki bırakan *yalancı peygamberleri* yargılama işlerine bakmaktaydılar¹⁴⁷⁴. Bu mahkeme azınlıklara ait dinlere mensup kimselerin de yargılanması işine bakardı¹⁴⁷⁵. Genelde Sâsânî ülkesinde Bizans ile meydana gelen savaşlardan dolayı Hristiyanlar casusluk yaptıkları gerekçesi ile yargılanırlar ve çoğu zaman cezalandırılırlardı¹⁴⁷⁶. Romalılar döneminde Sâsânî ülkesinde yaşayan Hristiyanlar Zerdüştlük dinine mensup kimselerle aralarındaki ihtilaftan dolayı yargılanırken, Bizanslılar döneminde onlarla aynı dini paylaşımları sebebiyle casusluk ithamlarına maruz kaldıklarından dolayı yargılanıyorlardı¹⁴⁷⁷.

¹⁴⁶⁹ Artur Kristensen, age, s. 542.

¹⁴⁷⁰ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁴⁷¹ Said Nefisi, age, s. 35; Babek Ruzruh, agm, s. 2.

¹⁴⁷² Artur Kristensen, age, s. 404.

¹⁴⁷³ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 52.

¹⁴⁷⁴ Said Nefisi, age, s. 37; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 52.

¹⁴⁷⁵ Said Nefisi, age, s. 37.

¹⁴⁷⁶ P. J. de Menasce, "Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî", *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 209.

¹⁴⁷⁷ Raymond Furon, age, s. 96; P. J. de Menasce, agm, s. 208, 209.

Sâsânî toplumunda ölümle cezalandırmayı gerektiren üç büyük suç bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi dininden dönmeydi, ikincisi ise Sâsânî hükümdarına karşı yapılan saygısızlık ve ihanetlerdi¹⁴⁷⁸. Üçüncüsü ise herhangi bir kimsenin malına ve namusuna yönelik fiili bir saldırıydı ve bunlar en büyük üç günah olarak kabul edilmekteydi. Bu üç günahın cezası idam edilmeyi gerektirmekteydi¹⁴⁷⁹. Bu üç büyük günahı işleyen kimseler *günahkâr* anlamında **badhahgar** (bezehger) şeklinde tabir edilmekteydi¹⁴⁸⁰. Sâsânî yargı kanunları Avesta'ya dayandığı için bu kitabın en büyük suç olarak gördüğü hükümdara karşı gelme, ülkeye, dine ve komşulara karşı işlenen suçlar büyük suç olarak kabul edilmekteydi¹⁴⁸¹. İlk iki günahı işleyen bir kişinin günahı kesinlikle ertelenmez ve bağışlanmazdı. Fakat üçüncü günahı işleyen bir kimse duruma göre idamdan kurtulabilir, sadece hapis cezası alabilirdi. Sâsânî devletinde yargılama sadece halk için değil aynı zamanda Sâsânî soyluları veya hükümdarları içinde geçerliydi¹⁴⁸². Sâsânî hükümdarlarından yargılanarak hapse atılan hükümdarlardan Kabad'ın yargılanması meşhurdur. Sâsânî soylularına karşı yoksul halkın yanında yer alarak soylular aleyhine kanunlar çıkaran Kabad, soyluların saray ve köşklerine doldurduğu kadın ve cariyelerle ilgili bir sınırlama getiren kanun ihdas ettiği için soylu sınıfının tepkisini çekmiş ve tutuklanarak yargılanmış ve bu yargılama sonucunda suçlu bulunarak hapse atılmıştır¹⁴⁸³. Bunun yanında Sâsânî devleti yasalarına göre devleti yöneten hanedan üyelerinin devletin resmi dini olan Zerdüştlüğü terk etmeleri kanunen yasaktı ve kesinlikle cezası idamla infaz edilirdi. Örneğin, II. Şapur'un yeğenlerinden Pur Guşnasb Hristiyanlık dinini benimsediği için Şapur tarafından idam edilmiştir¹⁴⁸⁴.

Sâsânî yargı sisteminde adına **varih** denilen bir yargılama çeşidi vardı¹⁴⁸⁵. Bu yargılama muhakeme ile içinden çıkılmaz bir hal alan işlerde hakikati tayin etmede tabiat kuvvetlerinden istifade etme yöntemi idi¹⁴⁸⁶. Bu yargılama çeşidi bir kimsenin suçlu veya suçsuz olduğuna karar verilemediği zamanlarda uygulanan bir yöntemdi¹⁴⁸⁷. Bu yargılama işi soğuk ve sıcak olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı ve **sarmag varih** ile

¹⁴⁷⁸ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁴⁷⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 107; İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁴⁸⁰ Hüseyin Nadirî Karababa, agm, s. 15.

¹⁴⁸¹ Roman Girişmen, age, s. 314; Babek Ruzruh, agm, s. 2.

¹⁴⁸² Said Nefisi, age, s. 37.

¹⁴⁸³ Roman Girişmen, age, s. 304.

¹⁴⁸⁴ İlber Ortaylı, age, s. 10.

¹⁴⁸⁵ Artur Kristensen, age, s. 409; M. Cevad Meşkür, age, s. 107; H. Mase, agm, s. 185.

¹⁴⁸⁶ H. Mase, agm, s. 185.

¹⁴⁸⁷ Roman Girişmen, age, s. 314.

garmag varih şeklinde adlandırılmaktaydı¹⁴⁸⁸. Bu yöntemde herhangi bir suçla suçlanan kişinin önce suçsuz olduğuna dair ant içmesi gerekmekteydi. Ant içme şekli biraz farklıydı ve kükürt suyu içme yemin etme anlamına gelmekteydi. Kükürt suyunu içen kişi yemin etmiş sayılırdı¹⁴⁸⁹. Bunun yanında herhangi bir suçla itham edilen kişi içinde harman yakılan bir ateşin içerisinden geçirdi. Tutuşturulmuş harmanın içerisinden geçen zanlı eğer ateşin içerisinde yanmazsa bu onun suçsuz olduğuna delalet ederdi¹⁴⁹⁰. Çünkü kutsal ateşin bu kişiyi suçsuz olduğu için yakmadığına hükmedilirdi. Eğer bu kişi ateşin içersinden geçerken yanmışsa kutsal ateşin suçlu kişiyi cezalandırdığına inanılırdı. Bu yargılama çeşidine garmag varih adı verilirdi. Bunun dışında suyla deneme yönetimi de vardı. Aynı yargılama çeşidine ait olan bu denemede zanlı olan kişi hızlı akan soğuk bir suyun içerisinden geçirilirdi. Eğer su bu kişiyi yutarsa bu kişinin suçlu olduğuna hükmedilir veya su zanlıyı yutmaz da suyun içerisinden karşı tarafına sağ salim ulaşırsa bu onun masum olduğuna delalet ederdi¹⁴⁹¹. Buna da sarmag varih adı verilirdi. Bu yargılama şekli genel olarak suçlu veya suçsuzu ayırt etme yöntemi olarak kullanılmaktaydı, çünkü bu dönemlerde suçluyu suçludan ayırt edebilecek kesin kanıt bulmak zor olduğu için bu tür batıl uygulamalara yönelmekteydiler¹⁴⁹². Bu tür yargılamalar Sâsânî adliyesinin görevlendirdiği **varih serdar** adı verilen görevlinin huzurunda icra edilmekteydi¹⁴⁹³. Klan sisteminin bir kalıntısı olarak bazı suçlarda suçu işleyen kişi bütün aile ile birlikte cezalandırılır hatta idam dahi edilirdi¹⁴⁹⁴. Diğer bir yargılama çeşidi ise Sâsânî devletinin yaygın olarak uygulamış olduğu işkence yöntemidir¹⁴⁹⁵. Suçluyu ortaya çıkarmak veya insanların yaptıkları suçları itirafa zorlamak amacıyla en çok uygulanan yöntem işkenceydi¹⁴⁹⁶. Bu yöntem özellikle dininden dönen İranlıları eski dinlerine döndürmek veya yabancı din mensuplarının; özellikle Hristiyanların kendi dini faaliyetleri ve Bizans devleti ile olan ilişkilerinde onları konuşurma konusunda uygulanan en yaygın yöntemdi¹⁴⁹⁷. Suriye Hristiyanlarının o dönemde hazırlamış oldukları; Sâsânîler dönemi Hristiyanlarının

¹⁴⁸⁸ Artur Kristensen, age, s. 409.

¹⁴⁸⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 107; Artur Kristensen, age, s. 410.

¹⁴⁹⁰ Artur Kristensen, age, s. 409.

¹⁴⁹¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 107.

¹⁴⁹² Roman Girişmen, age, s. 314.

¹⁴⁹³ Artur Kristensen, age, s. 410.

¹⁴⁹⁴ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁴⁹⁵ Bazı tarihçiler bunun aksini iddia ederek Ammianus Marcellinus'dan rivayetle Sâsânî yargısında işkence ve eziyet etme gibi yöntemlere fazlaca başvurulmadığını savunmaktadırlar. Bkz. H. Mase, agm, s. 186.

¹⁴⁹⁶ Roman Girişmen, age, s. 314.

¹⁴⁹⁷ Roman Girişmen, age, s. 314.

gördüğü işkenceler ve idamların anlatıldığı “İsevi Şehitler” adlı kitap bu dine mensup olan kimselerin görmüş oldukları işkencelerle ilgili bilgiler içermektedir¹⁴⁹⁸.

Sâsânî devletinde soyluların ve hanedan mensuplarının yargılanması farklı olurdu. Sâsânî devletinin suçlu gördüğü ileri gelenler veya hanedan mensubu kimseler farklı yerlerde hapsedilirlerdi. Sâsânî ileri gelenleri suçlu bulunmaları durumunda *unutulmuşların kalesi* anlamına gelen **Anuşbord** kulesine hapsedilirdi¹⁴⁹⁹. Sâsânî soylularının ve din adamlarından ileri gelenlerin oluşturmuş olduğu bozorgan meclisi hükümdar ve hanedan mensubu bir kimse veya ileri gelenlerden herhangi birisini suçlu buldukları zaman bu kişinin gönderildiği yer bu kule olurdu. Nitekim bu meclisin suçlu bularak hapsettiği Sâsânî hükümdarı I. Kabad bu kaleye gönderilmiştir¹⁵⁰⁰. Sâsânî kanunlarına göre üst sınıflara mensup kimselere ölüm cezası verilmesi yasaktı ve bundan dolayı bu insanlardan devlete karşı suç işlemiş olanlar tutuklanarak hapsedilirdi¹⁵⁰¹. Bu insanlara onların toplum içerisinde sahip olmuş oldukları saygınlıklardan dolayı ölüm cezası verilmesi kendilerine reva görülmezdi. II. Hüsrev döneminde Sâsânî hanedanı mensubu veya diğer ileri gelen hanedanlara mensup tutuklularla beraber komutan, memur, mutasarrıf gibi Sâsânî sosyal sınıflarından en üst tabakaya at tutukluların sayısı yaklaşık olarak otuz altı bin kişiye tekabül etmekteydi¹⁵⁰². Buna rağmen II. Hüsrev bu tutukluların hepsinin öldürülmesi konusunda saray meclisini toplayarak onlarla görüş alış verişinde bulunmuş ve kendi ileri gelen vezir ve danışmanları tarafından büyük tepkiyle karşılaşmıştır¹⁵⁰³.

Sâsânî kanunlarında cezalandırma kısas esasına göre işlemekteydi¹⁵⁰⁴. Karşılıklı işlenen suçlarda suçlu bulunan kişi karşısındaki insana ne tür bir zarar vermişse aynıyla cezalandırılmaktaydı. Sâsânîler döneminde tutukluların barınması ve hapsedilmesi için tertip edilmiş cezaevleri bulunmaktaydı. Bu ceza evleri **zندانig** şeklinde adlandırılmaktaydı ve bu kurumun yöneticisine ise **gilkard** adı verilmekteydi¹⁵⁰⁵. Bu kimseler idam cezasından kurtulup ta sadece hapis cezası ile cezalandırıldıklarından dolayı affedilenler şeklinde tanımlanırlardı. Bu tip kimselerin tutulduğu iki ceza evi bulunmaktaydı ve bunlar Sus ve Karun şehirlerinde

¹⁴⁹⁸ Artur Kristensen, age, s. 403; P. J. de Menasce, “Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî”, s. 209.

¹⁴⁹⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 93.

¹⁵⁰⁰ M. Cevad Meşkür, age, s. 93.

¹⁵⁰¹ Said Nefisi, age, s. 37; İbnü'l-Belhi, age, s. 107.

¹⁵⁰² İbnü'l-Belhi, age, s. 107.

¹⁵⁰³ İbnü'l-Belhi, age, s. 107.

¹⁵⁰⁴ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁵⁰⁵ Josef Wiesehöfer, age, s. 188.

bulunmaktaydı. Tecavüz ve hırsızlık gibi suçlardan dolayı tutuklanarak hüküm giymiş olanlar *unutulmuşların evi* anlamına gelen **Feramuşhane** adı verilen ve Cündişapur yakınlarındaki bir hapishaneye atılırlardı ve burada unutulmaya terk edilirdiler¹⁵⁰⁶. Hırsızlık yapanlar buralarda direklere bağlanır, tecavüz suçu işleyenlerin ise uzuvları kesilirdi. Herhangi bir suçtan dolayı insanların tutuklanarak gözlem altına alınması olayına Kabe-i Zerdüşt yazıtlarında ifade edildiği gibi **dastgara** (destgir) adı verilirdi¹⁵⁰⁷.

2.3.2. Sâsânî Adli Teşkilatında Görevli Memurlar

Sâsânî sarayında adliye teşkilatının yazışma ve bürokratik işlemleri adına **dadh dibhar** adı verilen müdür tarafından yürütülmekteydi¹⁵⁰⁸. Adliye teşkilatı içerisinde yargılamaların gelenek ve göreneklere göre takibini yürüten bazı memurlar bulunmaktaydı ve bu memurlara **ayinber** adı veilmekteydi¹⁵⁰⁹. Sâsânî ülkesinde başkentin dışındaki şehirlerde yargılama işlerini din adamları yürütürler ve her şehir ile kasabaya yargı işlerini yürütmek amacıyla bir yargıç atarlardı¹⁵¹⁰. Bu yargıçlar din adamı olmakla beraber genellikle soylu ve nüfuz sahibi kimseler arasından seçilmekteydi. Bu kişiler hukuk, eğitim ve diğer ilimlerde uzman olmak zorundaydılar¹⁵¹¹. Bu kimselerin yargılamanın temelini teşkil eden Zerdüştlük dinine vakıf din bilgini olmasının yanında soylu ve nüfuz sahibi olması önemli bir şarttı¹⁵¹². Bu yargıçlar insanlar arasındaki davalara bakarlar ve onların sorgulanarak adaletin yerini bulması için çalışırlardı. Yargıçlık olayı güç bir iş olduğundan dolayı iyi bir eğitim istiyordu ve bu işte çalışan insanlar sıkı bir eğitimden geçmek zorundaydılar¹⁵¹³. Bu yargıçlara yardımcı olması için adına **desturber** denilen görevliler verilmişti¹⁵¹⁴. Bu görevliler yargıçların fermanlarını davalı veya davacılara iletmede, yazışmaları yürütmekte ve verilen farklı emirleri yerine getirmede yargıçlara yardımcı olurlardı. Desturber adı verilen görevliler yargıç naibi olarak bir nevi savcılık ve hakemlik

¹⁵⁰⁶ Said Nefisi, age, s. 36.

¹⁵⁰⁷ W. B. Henning, *Acta Iranica*, V. VI, Tahran, 1977, s. 612.

¹⁵⁰⁸ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁵⁰⁹ Artur Kristensen, age, s. 404.

¹⁵¹⁰ Roman Girişmen, age, s. 314; H. Mase, agm, s. 185.

¹⁵¹¹ Artur Kristensen, age, s. 404.

¹⁵¹² Said Nefisi, age, s. 37.

¹⁵¹³ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁵¹⁴ Babek Ruzruh, agm, s. 2.

görevlerini de yürütmekteydiler. Bu kişiler halkın şikâyetlerini mahkemeye iletirler, taraflar arasında uzlaşma ve sulh sağlamaya çalışırlar ve delil toplama işlerine bakarlardı. Sulh mahkemelerine **şahrişt** adı verilen yargıçlar bakmaktaydılar¹⁵¹⁵. Bu yargıçlar kendilerine gelen delillerden yola çıkarak taraflar arasında uzlaşma sağlamaya çalışırlardı. Desturber adı verilen görevliler bazen dihbân veya kethüdalar arasından seçildikleri de olurdu. Bunlar köylerde görülen davalarda hakemlik görevlerini yürütürlerdi. Savcılık işlerini yürüten kimseler genel olarak orta tabakadan nüfuz sahibi insanlar arasından seçilmekteydi. Dih adı verilen köylerde halkı yargılama işleri dihbân veya toprak sahipleri tarafından yürütülürdü¹⁵¹⁶. Toplum içerisinde meydana gelen yargılamalarda hakemlik yapması için her bölgeden bir hakem tayin edildiği de olurdu. Bunlar yargılanan insanların haklarını korumak amacıyla onlara bir nevi vekillik yaparlardı. Bu kimselerin toplum içerisinde hatırı sayılır ve güvenilir insanlar tarafından seçilmesi gerekirdi¹⁵¹⁷. Sâsânî adli teşkilatında görev yapan yargıçlar aynı zamanda vergi memurları ile üzerinde vergi alınan arazileri denetleyerek bu konudaki istismarın önüne geçmeye çalışırlardı¹⁵¹⁸. Toplumsal davalara bakmak için Sâsânî devleti şehir ve kasabalarda davalara bakması ve adli işleri yürütmesi için, yargıçlar, hâkimler ve jüriler tayin etmişlerdir¹⁵¹⁹. Köy ve kasabalarda yargı işini yürüten yargıç ve hâkimler şehirlerde bulunan ve ruhaniler arasından seçilen baş yargıca bağlıydılar¹⁵²⁰. Bu ruhanilerin yanında toplum içerisinde soruşturma yapmak amacıyla görevlendirilmiş naipler de bulunmaktaydı¹⁵²¹. Köy ve kariyelerde yargıç olarak seçilen kimseler ruhani olmayabilirdi¹⁵²². Bunun yanında toplumsal davalar, kavgalar, barışlar ve arabuluculuk işlerine bakan *sulh emini* adı verilen görevliler bulunmaktaydı¹⁵²³. Köylerde yargılama işlerini yapan kişiler kethuda ve dihbânlar arasından da seçilebilirlerdi¹⁵²⁴. Bu kişiler hem yargılama, soruşturma işlerini yürütebilirler ve hem de şehirlerde mukim olan baş yargıç adına hâkimlik yaparak karar verebilirlerdi. Sâsânî devletinde yargılama iki şekilde olurdu; birincisi hukuki olarak adli bir şekilde yapıldı ve daha ciddi davalarla

¹⁵¹⁵ Artur Kristensen, age, s. 404.

¹⁵¹⁶ Roman Girişmen, age, s. 314.

¹⁵¹⁷ Said Nefisi, age, s. 35.

¹⁵¹⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 94.

¹⁵¹⁹ Said Nefisi, age, s. 35; Babek Ruzruh, agm, s. 2.

¹⁵²⁰ Artur Kristensen, age, s. 404; Babek Ruzruh, agm, s. 2.

¹⁵²¹ Babek Ruzruh, agm, s. 3.

¹⁵²² Artur Kristensen, age, s. 404.

¹⁵²³ Babek Ruzruh, agm, s. 3.

¹⁵²⁴ Artur Kristensen, age, s. 404; Babek Ruzruh, agm, s. 3.

ilgili konular bu şekilde hal edilirdi¹⁵²⁵. İkincisi ise hakemlik ve muhakeme yoluyla yapılan yargılamaydı ki bu toplum içerisindeki adi ve basit davalarla ilgili yargı işlerini oluşturmaktaydı ve hukuki bir takibatı gerektirmemekteydi¹⁵²⁶. Bu işlerde görevli insanlar farklı kategorilerde seçilmekteydiler. Adli kurumlarda ve şehirlerde görev yapan yargıç ve hâkimler soylular ve seçkinler arasından seçilirken köylerde ve karyelerde görev yapan yargıç ve hâkimler dihbhanlar, dihgânlar ve kethüdalar arasından seçilirdi fakat bu seçilen kimselerin düşman sahibi ve başkalarıyla kavgalı insanlar olmamasına dikkat edilirdi¹⁵²⁷. Bununla beraber köy ve karyelerdeki tüccarlar, esnaflar; ziraatla uğraşanlar ve köylüler arasındaki su ve arazi problemleri, karı koca arasındaki evlilik problemleri ile ilgili davalara bakan ve adına **daver-i münferid** denilen seyyar yargıçlar görevlendirilmekteydi¹⁵²⁸. Bunların yanında taşrada yargı işleri ile görevlendirilen **destur hemdaz** ve **sroşavarz darig** adı verilen görevliler de bulunmaktaydı¹⁵²⁹. Genel olarak karye ve köylerdeki yargıç ve hâkimlerin sabit birer yerleri olmayıp genel olarak seyyar çalışmaktaydılar ve bu kişiler genelde yerli oldukları için yargılama işlerini ya olayların olduğu yerlerde veya kendi evlerinde yapmaktaydılar. Bunun dışında özel ve farklı durumlarla ilgili yargıç olarak atanan soylular vardı ve bunlar Sâsânî ülkesinde göçebe olarak yaşayan insanların davaları için görevlendirilirdi¹⁵³⁰. Bu göçebelerin birbirleriyle olan ihtilafları genel olarak otlaklarla ilgili konuları teşkil etmekteydi. Sâsânî ülkesinde bulunan yedi büyük hanedana mensup kimseler ve din adamlarının; ağır suç, hükümdara hakaret, dini ve mezhebi suçlar, devletin güvenliği gibi suçlarıyla ilgili özel yargıçlar ve hâkimler atanmaktaydı¹⁵³¹. II. Erdeşîr'in iktidarı döneminde İsevîliği seçen mobad başını yargılamak amacıyla din adamlarının dışından ordu ambarlarının müfettişi olan bir görevli din adamları mahkemesinin reisi olarak atanmış ve din adamlarının tepkisinden korktuğu için mobad başına sürgün cezası vermiştir¹⁵³². Sâsânî yargısında yargılama usulü taraflar arasında şahıslar ve tanıkların hepsi birbirinden ayrı yerlerde sorgulanarak hepsinin ifadesi alınır ve sonra yargılanan kimseler yargıç ve hâkimler huzurunda bir arada yargılanarak karara varılırdı. Sâsânî devletinde yargıçların sahip olduğu görevin

¹⁵²⁵ Babek Ruzruh, agm, s. 3.

¹⁵²⁶ Said Nefisi, age, s. 35vd.

¹⁵²⁷ Artur Kristensen, age, s. 404; Babek Ruzruh, agm, s. 3.

¹⁵²⁸ Babek Ruzruh, agm, s. 3.

¹⁵²⁹ Artur Kristensen, age, s. 404.

¹⁵³⁰ Babek Ruzruh, agm, s. 3.

¹⁵³¹ Artur Kristensen, age, s. 404; Said Nefisi, age, s. 37.

¹⁵³² Said Nefisi, age, s. 37, 38.

zorluğu ve ehemmiyeti o dönemden kalma “Minu Hired” adlı kitapta “yargıç olan kimse eğer bir davayı adaletli bir şekilde hal eder ve birbiriyle davalı iki tarafı barıştırabilirse Allah’ın katındaki meleklerden birisi gibidir” sözüyle görevlerinin kutsallığını ve önemini ifade etmiştir¹⁵³³. Bununla beraber toplum içerisinde medeni hukukun takipçisi olmaları açısından bazı **müfettişler** de tayin edilmişlerdir¹⁵³⁴. Bunlar din adamlarından oluşurlardı. Ölen bir kimsenin malının varisleri arasında kanunlara uygun bir şekilde dağıtılmasının takibatını yapmakla görevliydi. Bunlar ölen kimselerin cenaze törenlerinden itibaren malının paylaşımı sonlanıncaya kadar görevlerinin başından ayrılmazlardı. Sâsânî adliye teşkilatında görevli bu memurların atanmaları için yetkilerine göre on ile on beş yıl arasında bir süre ilim tahsil etmeleri gerekmekteydi¹⁵³⁵.

Sâsânî devletin kurulduğu ilk yıllarda Sâsânî adalet mekanizmasının başında bulunan Tenser veya diğer adıyla Kartir aynı zamanda baş yargıç unvanıyla bütün yargı mekanizmasını kendi kontrolünde bulundurmuş I. Erdeşîr’den itibaren I. Behram dönemi ortalarında yaşama veda edinceye kadar bu kurumu idare etmiştir¹⁵³⁶. Tenser veya Kartir yargı kurumunu Sâsânîlerin kuruluş döneminde Zerdüştlüğü yaymak ve bu dinin karşısındaki dinlere mensup insanların kovuşturması ve cezalandırılmalarını sağlamak amacıyla kullanmıştır¹⁵³⁷. Özellikle Sâsânîlerin kurulmasıyla beraber ortaya çıkan ve Zerdüştlük dininin yapısına zarar veren Mani dinini yok etmek amacıyla bütün mesaisini sarf etmiş ve hatta Mani’nin idam kararını dahi bu mahkemeyi yürüten Kartir tarafından verilmiş ve cezası kısa bir zamanda infaz edilmiştir¹⁵³⁸. Cündişapur’da kurulan bu mahkeme, Mani’yi yirmi altı gün boyunca sorgulamış ve bu sorgulamanın sonucunda kendisinin idamına karar vermiştir¹⁵³⁹. Sâsânî ülkesinde genel olarak yargılama işleri sarayda yapılırdı. Fakat II. Hürmüz yargılama faaliyetlerinin yürütülmesi için farklı mahkeme binalarının yapılmasını istemiştir¹⁵⁴⁰. İktidarı döneminde halkın soylular tarafından ezilmesini önlemek amacıyla güçlü bir adalet mekanizması kurmaya çalışan II. Hürmüz, bu mahkeme binalarını özellikle soylulardan şikâyetçi olan ve hakları onlar tarafından gasp edilen fakir halk yığınlarının şikâyetlerini

¹⁵³³ Babek Ruzruh, agm, s. 4.

¹⁵³⁴ Said Nefisi, age, s. 42.

¹⁵³⁵ Artur Kristensen, age, s. 405.

¹⁵³⁶ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51.

¹⁵³⁷ Said Nefisi, age, s. 35; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51.

¹⁵³⁸ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51.

¹⁵³⁹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 53.

¹⁵⁴⁰ P M Sykes, age, C. I, s. 444.

dinlemek ve değerlendirmek amacıyla tesis etmiştir¹⁵⁴¹. İktidarı dönemi barış içerisinde geçen bu hükümdarın amacı halkını soyluların baskılarına karşı korumaktı ve bundan dolayı diğer hükümdarlardan farklı olarak Sâsânî adliyesini başlı başına bir kurum haline getirerek sarayın dışında kurmuştur¹⁵⁴². Bu mahkeme anılan hükümdardan sonra sadece soyluların yargılandığı soylular mahkemesi halini almış ve onun kurmuş olduğu amacın dışında hizmet vermiştir. Bu mahkeme, yanında çalışmış oldukları soyluların baskılarını ve yenilmiş haklarını kendilerine sunan fakir halkın şikâyeti üzerine hakkında şikâyet bulunan soylunun takibatı yapılır kendisine isnat edilen suçlamalara karşı hareketleri gözlenir ve ifadesi alınırdı¹⁵⁴³. Hürmüz'ün bu uygulaması onun Sâsânî soylularının tepkisini çekmesine sebep olmuş ve aralarında bir sürtüşmeyi başlatmıştır.

2.4. Sâsânî Maliye Teşkilatı

Sâsânî maliyesi ülkedeki ordu teşkilatından sonra en büyük ve en devasa kurumdu¹⁵⁴⁴. Bu teşkilat bünyesinde çalışan görevliler için esaslı bilgi, beceri ve özel eğitim isteyen önemli bir işti¹⁵⁴⁵. Bu kurum çalışanlarının oluşturmuş olduğu dev maliye ordusu ile bunlara ait çok sayıda vergi depolama merkezleriyle Sâsânî maliyesi ülkenin en büyük kurumları arasındaydı¹⁵⁴⁶. Bu kurumla ilgilenen kişi hükümdarın saray danışmanlarından olan, ziraat ve tarım işleriyle uğraşan, adına **vesteryuşan salar** veya **satrayoşansa** denilen vezirdi¹⁵⁴⁷. Bu tabir *çiftçilerin reisi* anlamına da gelmekteydi. Bu görevli özellikle Sâsânî ülkesindeki toprağa dayalı tarım ürünlerinin vergileri ile ilgilenirdi¹⁵⁴⁸. Bu vezirler Sâsânî sarayında görevli iran mazgar adı verilen baş vezirin naipleri arasından seçilmekteydiler¹⁵⁴⁹. Bu göreve gelen kişi yüksek bir zekâyâ asalet ve fazilete sahip olmasına, Sâsânî dilini çok iyi konuşmasına dikkat edilmekteydi¹⁵⁵⁰. Bu bakanlığın daha sonraları İslam döneminde karşılığı *sahib-i divan ve haraç* şeklini almıştır¹⁵⁵¹. Toprakla ilgili bütün çalışmalar çiftçilerin omzunda olduğu için bu görevli

¹⁵⁴¹ P M Sykes, age, C. I, s. 444.

¹⁵⁴² George Rawlinson, age, s. 578.

¹⁵⁴³ George Rawlinson, age, s. 578.

¹⁵⁴⁴ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁵⁴⁵ İlber Ortaylı, age, s. 13.

¹⁵⁴⁶ P. M. Sykes, age, C. I, s. 501.

¹⁵⁴⁷ İnayetullah Rıza, *İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan*, s. 12, Tahran 1376; İlber Ortaylı, age, s. 13.

¹⁵⁴⁸ Artur Kristensen, age, s. 183.

¹⁵⁴⁹ İbnü'l-Belhi, age, s. 92.

¹⁵⁵⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 92.

¹⁵⁵¹ İnayetullah Rıza, age, s. 13.

onların arazilerinin sulu veya kuru olmasına, arazilerini sürüp sürmemelerine dikkat ederdi. Daha sonraları bu görevlinin yetkileri genişlemiş ve emlak vergisi, bac vergileri de bu görevlinin sorumlulukları arasına girmiştir¹⁵⁵². Sâsânî maliye teşkilatının başında bulunan bu görevliye **raydasht** (ray daşt) adı da verilmekteydi¹⁵⁵³. Sâsânî mali teşkilatı içerisinde maliye bakanı olarak görev yapan bu görevlinin emrinde adına **dibhar** denilen çok sayıda müdür ve kâtip görev yapmaktaydı¹⁵⁵⁴. Sâsânî mali teşkilatında görev yapan kadroların çok iyi derecede eğitim görmüş olmaları, özel eğitim ve becerilere sahip olmaları gerekmektedir. Bu memurlar ziraat yapılan araziye iyi tanımalı, ölçmeli ve ürünün niteliğini bilerek elde edilecek ürünü halkın yaşamını devam ettirebileceği bir şekilde ve devlet hazinesinin acil ihtiyacını da karşılayacak şekilde vergilendirebilmelidir¹⁵⁵⁵.

Aynı zamanda Sâsânî devletinin hazinesine bu danışman bakardı. Hazine ve gelir giderlerle ilgili raporları tutarak bunları hükümdara sunardı¹⁵⁵⁶. Bu görevli zamanla Sâsânî ülkesindeki bütün mali konularla ilgilenen saray vezirlerinden birisi haline gelmiştir. Vesteryuşan salar devlet hazinesine gelen gelir veya vergileri hükümdarın yanında yüksek sesle okur ve bunlar defterlere yazılarak hükümdar tarafından mühürlenirdi¹⁵⁵⁷. Bu görevle ilgilenen Sâsânî görevlilerinden bazılarının isimleri bilinmektedir. V. Behram'ın tahta çıktığı dönemde **Goshnasbazar** (Geşnebazer) adında birisi sarayın mali danışmanı yani satrayoşansa olarak görev yapmaktaydı. Bilinen diğer bir mali müşavir ise hükümdar Mihr Narseh'in oğlu olan **Mahgoshnasb** (Mahgeşnesb) adında birisiydi¹⁵⁵⁸. Sâsânî ülkesinde bu göreve gelebilen diğer din mensuplarına da rastlanmaktadır. II. Hüsrev döneminde **Yezdin** adında bir Hristiyan mali müşavir olarak görev yapıyor ve Sâsânî maliyesiyle ilgileniyordu¹⁵⁵⁹.

Sâsânî maliyesinde görevli bazı vergi memurlukları vardı ve bunların ayrı ayrı görevleri bulunmaktaydı. Sâsânî maliye divanında görevli muhasebe, tahsilât ve mali görevlilerin başında bulunan ve debirlerden oluşan üç müdürlük bulunmaktaydı¹⁵⁶⁰. Bunun dışında vastaryuşan salar adı verilen mali vezire bağlı adı **hitahshbad**

¹⁵⁵² Artur Kristensen, age, 183.

¹⁵⁵³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 231.

¹⁵⁵⁴ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁵⁵⁵ İlber Ortaylı, age, s. 15.

¹⁵⁵⁶ İnyetullah Rıza, age, s. 13.

¹⁵⁵⁷ Artur Kristensen, age, s. 519.

¹⁵⁵⁸ İnyetullah Rıza, age, s. 9. Taberi bunun ismini Arapça Mahbeş şeklinde telaffuz etmiştir. Bkz. M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 231.

¹⁵⁵⁹ Artur Kristensen, age, s. 184.

¹⁵⁶⁰ Roman Girişmen, age, s. 313.

(hitahşbez) olan yüksek rütbeli bir mali görevli bulunmaktaydı¹⁵⁶¹. Bu görevli Sâsânî toplumundaki sanat, zanaat, el işleri ve tüccar kesiminin vergileri ile ilgilenmekteydi. Köle ticareti ve halk arasındaki alışverişlerden doğan mali yükümlülüklerle de bu memur ilgilenmekteydi. Yüksek rütbeli vergi memurlarının başında **arran amarkar** adı verilen vergi sayım ve hesap memuru gelmektedir¹⁵⁶². Bu görevli muhasebe işlerinden sorumluydu. Ülkenin gelir gider kayıtları, muhasebat işleri ve divanların tutulmasından sorumluydu¹⁵⁶³. Maliye teşkilatına ait ofis, divan ve büroların başında bu görevli bulunmaktadır¹⁵⁶⁴. Bu görevlinin yaptığı işin aynısını yapan ve taşradaki ofislerin başında duran amarkarlar da bulunmaktadır. Amarkar adı verilen yüksek rütbeli vergi memurları eyalet gelirleri ile ilgilenen, bunların muhasebesini tutan kimselerdir. Mesela Van ve civarına ait bölgelerin mali işlerini yürüten ve bu bölge bürolarının başında bulunan görevliye **Vaspuhergan amarkar** adı verilemekteydi¹⁵⁶⁵. Bunun yanında Azerbaycan eyaleti için özel imtiyazlı yüksek rütbeli vergi memuru vardı ve adına **Azerbazegan amarkar** denilmekteydi¹⁵⁶⁶. Bu amarkarlar görev yaptıkları eyaletin defterdarları gibi çalışıyorlardı. Şehirlerin mali işleri ile ilgilenen, buradaki gelirlerin muhasebesini tutan yüksek rütbeli vergi memuru ise **şaharpav amargar** şeklinde adlandırılırdı. Bunun yanında saltanat hazinesine bakan özel görevliye **ganzabar** veya **gencur** denilirdi¹⁵⁶⁷. Sâsânîlere ait darphanelerin başında ise adına **gohbadh** (gehbez) adı verilen yüksek rütbeli bir görevli bulunmaktaydı ve bu kişi sikkelerin basımı ile ilgilenir, Sâsânî parasını kontrol ederdi¹⁵⁶⁸. Sâsânî devletinin hazine odası sarayda bulunmaktaydı, fakat II. Hüsrev döneminde hazine odası yetersiz gelmeye başlayınca bu dönemde başkent Tisfun'da büyük bir hazine binası yaptırılmıştır¹⁵⁶⁹. Sâsânî maliyesini ve bu kurumda çalışan memurları denetleme görevi din adamlarından oluşan müfettişler tarafından yapılırdı. Sâsânî ülkesinin maliyesini her zaman için din adamları kontrol ederdi¹⁵⁷⁰. Bunun yanında çarşı pazarlarda satılan ürünlerin denetimini yapan mali müfettişler de bulunmaktaydı. Bizans imparatorluğunda adına **agoranomos**, İslam

¹⁵⁶¹ Artur Kristensen, age, s. 183, 184.

¹⁵⁶² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 220; M. Cevad Meşkür, age, s. 107; Artur Kristensen, age, s. 184; İlber Ortaylı, age, s. 15; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 42.

¹⁵⁶³ M. Cevad Meşkür, age, s. 107.

¹⁵⁶⁴ İlber Ortaylı, age, s. 15.

¹⁵⁶⁵ Josef Wiesehöfer, age, s. 187; İlber Ortaylı, age, s. 15.

¹⁵⁶⁶ İlber Ortaylı, age, s. 15.

¹⁵⁶⁷ Artur Kristensen, "İran der Zaman-i Sâsânîyan"(Trc. Raşid Yasmi) s. 183, Tahran, 1368 hş; İlber Ortaylı, age, s. 15.

¹⁵⁶⁸ Artur Kristensen, age, s. 185.

¹⁵⁶⁹ Said Nefisi, age, s. 94.

¹⁵⁷⁰ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 501.

devletlerinde ise **muhtesip** adı verilen bu görevlilerin Sâsânîlerdeki karşılığı **vazarbad** idi¹⁵⁷¹. Vazarbad sözcüğü *çarşı ve pazarı koruyan kollayan* anlamına gelmektedir¹⁵⁷². Bu görevli çarşı pazarlarda satılan malların fiyatını, dayanıklılığını ve vergilerini denetlerdi.

Sâsânîler döneminde altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde yeniden yapılandırılan vergilendirme sistemi ile beraber yeni mali divanlar ve yeni mali görevliler ortaya çıktı¹⁵⁷³. Sâsânî maliyecilerinin taşrada yapmış oldukları suiistimaller genel olarak halkın vergi borçlarının hepsini ödeyememelerine ve sürekli devlete borçlu olmalarına yol açtığı için devlet halkın vergi yükünden dolayı isyanlarını önlemek amacıyla sürekli vergi affı çıkarmak zorunda kalmaktaydı¹⁵⁷⁴. Bunun önünü almak için de takdir edilen bütün vergilendirme çeşitleri mali divanlara yazılarak bunların takibi için bazı mali görevliler tayin edildi ve bu vergilerin adil bir şekilde toplanması, adaletsizlik ve vergi kaçırma gibi olayların olmaması için her mali bölüğün içerisine din adamlarından bir yargıç yerleştirilmiştir¹⁵⁷⁵. Mali görevlilerle birlikte hareket eden bu yargıç; arazisi, ürünü veya ağaçları hasar görmüş kimseleri vergiden muaf tutarlar, memurlardan dolayı zarar görmüş olanların zararını vergilerinden düşerlerdi. Bu yargıçlar reyanın ürünleri hakkında saraya bilgi verirler ve saray da bu bilgiler ışığında vergi tahsildarlarına toplayacakları vergiler ile ilgili emirnameler yollarlardı. Sâsânî ülkesindeki bütün gelir giderler kayıt altına alınırdı. Sâsânî ülkesinin giderleri genelde savaş giderleri, saray harcamaları, devlet memurları ve hizmetlilerin maaşları, köprü, baraj, şehir, kanal yapımı gibi toplumsal hizmetleri kapsamaktaydı ki bütün bu harcamalar maliye görevlileri tarafından kayıt altına alınmaktaydı¹⁵⁷⁶. Saraydaki mali divanlarda genelde debir adı verilen idareciler görev yapmaktaydılar ve bu kimseler yazışma ve haberleşme işlerini takip ederlerdi¹⁵⁷⁷. Taşrada vergileri toplama işlemi dihanlar üzerinden yürütülür, dihanlar vergileri **azat** adı verilen askeri süvarilerle beraber toplarlardı¹⁵⁷⁸. Vergi toplamakla görevlendirilen bu memurlar azadan sınıfı içerisinden seçilirlerdi ve bunlara azat adı verilirdi¹⁵⁷⁹.

¹⁵⁷¹ İlber Ortaylı, age, s. 15; Artur Kristensen, age, s. 192; Antonio Panaino, agm, s. 392.

¹⁵⁷² Antonio Panaino, agm, s. 392.

¹⁵⁷³ Artur Kristensen, age, s. 487, 519.

¹⁵⁷⁴ Roman Girişmen, age, s. 314.

¹⁵⁷⁵ Artur Kristensen, age, s. 488.

¹⁵⁷⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 107.

¹⁵⁷⁷ Roman Girişmen, age, s. 313.

¹⁵⁷⁸ İlber Ortaylı, age, s. 13.

¹⁵⁷⁹ İnayetullah Rıza, age, s. 18.

Sâsânî devletinde merkeze bağlı bölgelerde veya eyaletlerde insanlar için tayin edilen verginin cinsine ve ödeme şekline göre fihrist tutulur, tutulan bu fihristler Sâsânî sarayında biriktirilirdi. İçinde vergilerin cinsi, ayni veya nakdi durumları belirtilen bu fihristlere divan adı verilmekteydi¹⁵⁸⁰. Devletin bütün mali işleri bu divanda görüşülür ve defterlere yazılarak saklanırdı. Bu divanda alınan kararlar ve tutulan defterlerin hepsi hükümdar tarafından teker teker mühürlenirdi¹⁵⁸¹. Bu defterler genelde deriden yapılırdı. Fakat bu derilerin kokusu rahatsızlık verdiği için I. Hüsrev divanların tutulduğu defterlerin kâğıttan yapılmasını emrederek bu kâğıtlar üzerine yazılan mürekkeplerin zaferan ve gül suyu ile kokulandırılmasını ve böylece güzel kokmasını istemiştir¹⁵⁸². Sâsânîlerin yıkılmasından sonra Abdülmelik bin Mervan döneminde Hicri 75 ve 95 yılları arasında bu divanlar Arap diline tercüme edilmiş ve bundan sonraki dönemlerde Arapların adına **devavin** dedikleri bu divan usulünü geliştirerek kullanmaya devam etmişlerdir¹⁵⁸³. Abbasiler döneminde divan usulü aynen Sâsânîler döneminde olduğu gibi kullanılmış hatta paranın ayarı, vergilerin miktarı aynı şekil hesap edilerek kullanılagelmiştir¹⁵⁸⁴.

Hükümdarın mali işlerle ilgili konularda buyurmuş olduğu fermanları saray debiri yazarak zapt altına alır, mali bir memur bu yazıyı alarak divana günlük defterlerin arasına yerleştirirdi¹⁵⁸⁵. Günlük olarak tutulan bu defterler aylık olarak düzenlenerek hükümdarın kontrolünden geçer onun mührüyle beraber gencur adı verilen hazine görevlisine teslim edilerek divanlarda saklanırdı¹⁵⁸⁶. Enûşirvân'ın iktidarı döneminde okuma yazma bilenlerin çoğu maliye teşkilatına üye yapılarak bunları ülkedeki nüfus sayımı için görevlendirmiş ve bununla beraber bu memurlar ülkede yaşayan insanların sayısını, sahip oldukları arazilerin genişliğini ve bu arazileri üzerinde sahip oldukları ağaçların sayısını kayıt altına aldırılmıştır¹⁵⁸⁷. Sâsânî ülkesinde halk sahip olduğu ağaçların meyveleri üzerinden de vergi vermekteydi¹⁵⁸⁸. Bu nedenle bu ağaçlar vergi memurları tarafından kayda alınmışlardır. Sâsânî devleti saray ambarlarında depoladığı maliye gelirlerinin bir kısmını savaş giderleri, bir kısmını saray ve devlet giderleri, bir

¹⁵⁸⁰ Said Nefisi, age, 301.

¹⁵⁸¹ Artur Kristensen, age, s. 518, 519.

¹⁵⁸² Artur Kristensen, age, s. 519.

¹⁵⁸³ Nizamî Arûdî, *Chahar Maqala*, (Trs. Edward G. Browne), Cambridge, 1921, s. 29.

¹⁵⁸⁴ Said Nefisi, age, s. 26; Ali Farazmand, agm, s. 621.

¹⁵⁸⁵ Artur Kristensen, age, s. 519.

¹⁵⁸⁶ İnayetullah Rıza, age, s. 13.

¹⁵⁸⁷ Rahim Reisneya, age, 642. Ayrıca Sasanilerde nüfus sayımı için bkz. Murtaza Ravendî, age, c. 3, s. 3.

¹⁵⁸⁸ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 501.

kısmını da bayındırlık hizmetleri için ayırmaktaydılar¹⁵⁸⁹. Sâsânî devletinin mali miladı Mihrigan ve Nevruz ayları esas alınarak yapıldı¹⁵⁹⁰. Hesap kitap işleri ve zirai vergilendirmeler için en iyi dönemler olarak bu aylar kabul edilmekteydi¹⁵⁹¹.

2.5. Sâsânî Devletinde Eğitim

Sâsânî toplumunda okuryazarlık oranı çok düşüktü, cahil halkın birçoğu okuma yazma bilmez; soyluların dışında sadece dihanlar ve tüccarlar okuma yazma bilirlerdi¹⁵⁹². Sâsânî toplumunda eğitim sadece soylular ve orta tabakada bulunan kimseler için geçerliydi bunun dışındaki halk eğitimden yoksun bırakılmıştı. Sâsânî hükümdarlarının eğitimi ise henüz çok küçük yaşlarda başlar; ilim ve hünerin hükümdarların süsü olduğu kabul edilirdi¹⁵⁹³. Bundan dolayı Sâsânî hanedanındaki bütün bireyler ileride Sâsânî tahtına oturma ihtimallerinden dolayı küçük yaşlardan itibaren onlar için tutulan hekim ve muallimler eşliğinde eğitim ve öğretim faaliyetlerini sarayda veya bulundukları vilayetlerin şahzade saraylarında devam ettirirlerdi. Çinli seyyah Hung Tüsang'ın Sâsânî ülkesine yaptığı seyahatte İranlıların eğitim ve öğretim de dâhil bilgi konularıyla hiç ilgilenmediklerini ve onların genel olarak kendi meslekleriyle ilgilendiklerini söylemektedir¹⁵⁹⁴. Sâsânî sarayının borç istediği zengin esnaflardan birisinin devlete verdiği borç karşılığında çocuğunun bilim okullarında okutulması için Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev'in veziri Bezercumhur'a yalvardığı rivayet edilmektedir¹⁵⁹⁵. Bununla beraber Sâsânî devleti ileri düzeyde eğitim veren bilim okullarına oldukça büyük bir ehemmiyet vermekteydiler. Bu nedenle ülkenin önemli büyük şehirlerinde farklı alanlarda eğitim veren üniversiteler açmışlar ve bu üniversitelerin bütün sınıflarında "ilim ve fazilet; pazu ve kılıçtan daha üstündür" şeklinde levhalar asmışlardır¹⁵⁹⁶. Özellikle altıncı yüzyıldan itibaren eğitim

¹⁵⁸⁹ Rahim Reisneya, age, 643.

¹⁵⁹⁰ Glen W. Bowersock, age, s. 450; Jacob Neusner, *Talmudic Judaism in Sâsânîan Babylonia: Essays and Studies*, c.1, Leiden, 1976, s. 143; Michael G. Morony, age, s. 73.

¹⁵⁹¹ İlber Ortaylı, age, s. 15.

¹⁵⁹² Artur Kristensen, age, s. 546.

¹⁵⁹³ İbnü'l-Belhi, age, s. 76.

¹⁵⁹⁴ Rahim Reisneya, age, s. 716.

¹⁵⁹⁵ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 162; Rahim Reisneya, age, s. 717.

¹⁵⁹⁶ Feridun Cüneydi, age, s. 354.

kurumlarının artmasıyla beraber insanlar okuryazarlığa ilgi duymaya başladılar böylece toplum içerisinde edebi ve ahlaki alanda ilerleme kaydedildi¹⁵⁹⁷.

Sâsânî ülkesinde eğitim ve bilim ile ilgili konular Sâsânî sarayı ve soylularına hitap ettiği için eğitim de sadece üst sınıflara mensup ailelerin çocuklarını kapsamaktaydı¹⁵⁹⁸. Sasani hükümdarları eğitime önem verirler ve eğitim hizmetleri için maliyeden hatırı sayılır düzeyde bütçe ayırırlardı¹⁵⁹⁹. Ayakkabıcı, marangoz, fırıncı ve bunların dışında esnaf ile tüccar sınıfı çocuklarının devletin yüksek okullarında okumaları kesinlikle yasaktı ve bunların okuyarak memur sıfatıyla saraya girmelerinin asil aile çocuklarının önünü kesebileceğine dair bir korkuyu beraberinde getirmekteydi¹⁶⁰⁰. Bununla beraber Sâsânî devletinde eğitim kurumları mobad adı verilen din adamlarının tekelinde bulunuyordu¹⁶⁰¹. Bilim ve eğitim kurumları Sâsânî tapınaklarına bağlı kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitimin ilk basamağı olan okuma yazma öğretimi genelde dini öğretilerin talimi üzerine gerçekleşmekteydi ve eğitim öğretim faaliyetleri tamamen Zerdüştlük dininin öğretileri üzerine kuruluydu. Eğitimin ikinci basamağında sadece soyluların çocuklarına yönelik amuzgar asvaran adı verilen eğitimcilerin gözetiminde yapılan okuma, yazma, hesap ilimleri, basit anlamda kılıç kullanma, ok atma gibi savaş eğitimi, polo oyunu, satranç eğitimi, binicilik, avcılık gibi konularda yapılan eğitimleri kapsamaktaydı¹⁶⁰². Özellikle çovgan adı verilen polo oyununun eğitimi önemli bir yere sahipti çünkü bu spor soylular arasında çok yaygın bir şekilde oynanmaktaydı ve bu oyunu ustaca oynayan kimseler oldukça itibar görmekteydi¹⁶⁰³. Bu alanda verilen eğitimler için Sâsânîler döneminde *çocukların eğitimi* anlamına gelen **Khveşkarih-i Radegan** adlı kitap oluşturulmuş ve bunun üzerinden dersler verilmekteydi¹⁶⁰⁴. Sâsânîler dönemi eğitim faaliyetleri genel olarak birinci dereceden eğitim ve ileri düzeyde eğitim olarak iki ana başlıkta incelenmekle beraber birinci dereceden eğitim faaliyetleri dini eğitim, beden eğitimi ve orta düzeyde eğitim olmak üzere üç şekilde karşımıza çıkmaktadır¹⁶⁰⁵.

¹⁵⁹⁷ Roman Girişmen, age, s. 350.

¹⁵⁹⁸ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 162.

¹⁵⁹⁹ Abdülmelik bin Muhammed bin İsmail es-Seâlebî, *Gureru'l-Ahbâr fî Mülûki Fars ve Siretehûm*, Paris, 1900, s. 306.

¹⁶⁰⁰ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 162.

¹⁶⁰¹ Said Nefisi, age, s. 25; Artur Kristensen, age, s. 546.

¹⁶⁰² Artur Kristensen, age, s. 547; İbnü'l-Belhi, age, s. 76; Roman Girişmen, age, s. 350; Seâlebî, age, s. 300.

¹⁶⁰³ P. M. Sykes, age, C. I, s. 430.

¹⁶⁰⁴ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 83.

¹⁶⁰⁵ Ali Rıza Semiazar, *Tarih-i Tahavvulat-i Medaris der İran*, (Yrz), 1376, s. 241.

Eğitimin üçüncü basamağı olan daha ileriki dönemde ise astronomi, felsefe, fen, edebiyat, musiki, at biniciliği, güzel konuşma, ok atma, mızrak kullanma gibi eğitimler verilmekteydi. Behram Gur'un lalası Münzir'e ileri düzeyde eğitim almak için istekte bulunduğu ve Münzir'in buna karşı çıkarak kendisinin henüz oyun çağında olduğunu söylemesine rağmen Behram'ın on beş yaşına kadar ileri düzeyde eğitim aldığı rivayet edilmektedir¹⁶⁰⁶. Sâsânîlerde ahlaki ve bedeni eğitimlerin son yaş sınırı on beş yaş idi. Bu yaşa kadar asilzade çocukları birinci ve ikinci derecede eğitim ve öğretim faaliyetlerini bitirmiş olurlardı. Yirmi yaşına gelmiş olan bir kişi ise üçüncü derecede eğitim düzeyini bitirerek hirbad ve destur adı verilen din adamlarından oluşan eğitimciler önünde imtihan olurlardı¹⁶⁰⁷. Sâsânî toplumunda kızların eğitimi okuma yazmanın yanında genelde ev işleri ile ilgili konuları kapsamaktaydı¹⁶⁰⁸.

Sâsânîlerde eğitim öğretim faaliyetleri genel olarak ilk ve orta tabakada bulunan kimselerin ekonomik, siyasi ve askeri açıdan devletin işlerini yürüten merkezi ve yerel yöneticiler ile onların yerine geçecek olan varislerini kapsamaktaydı. Mesela, Sâsânî devletin mahalli yöneticileri olan dihanlar devletin köylülerden vergi toplama işini yürüttükleri ve onlara asker temin ettikleri için onlara askeri, mali ve okur-yazarlık eğitimi verilmekteydi¹⁶⁰⁹. Sâsânîler dönemi eğitim bürokrasisi hakkında geniş bir bilgiye sahip olmamakla beraber eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için gerekli olan güçlü bir eğitim bürokrasinin varlığını tahmin edebilmek mümkündür. Basit düzeydeki eğitim öğretim faaliyetlerinden bilimsel okullar ve üniversitelere kadar verilen yüksek düzeydeki eğitim faaliyetlerini görünce bu ülkede eğitim alanında önemli bir bürokratik yapının varlığını çıkarabilmekteyiz¹⁶¹⁰. Sâsânî bürokrasisinde görev almak iyi bir eğitim gerektirdiğinden dolayı, kitabet eğitimi alan bürokratların eğitilmesi uzun ve ağır bir eğitim gerektirmekteydi¹⁶¹¹. Erken ortaçağlarda ülkedeki eğitim öğretim faaliyetleri nazari ve ameli ilimler üzerine kuruluydu. Nazari ilimler edebiyat, felsefe, hikmet, hukuk, yargıcılık, riyaziyat, astronomi gibi konuları içermekle beraber ameli ilimler; tarım, hayvancılık, sulama teknikleri, kerhiz ve kanal yapımı, mimari, şehircilik ve tıp gibi alanları kapsamaktaydı¹⁶¹².

¹⁶⁰⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 222; Artur Kristensen, age, s. 547.

¹⁶⁰⁷ P M Sykes, age, C. I, s. 430; Artur Kristensen, age, s. 548.

¹⁶⁰⁸ Artur Kristensen, age, s. 549.

¹⁶⁰⁹ Şehram Emirî, agm, s. 22, 23.

¹⁶¹⁰ Ali Farazmand, agm, s. 620vd.

¹⁶¹¹ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁶¹² Feridun Cüneydi, age, s. 354.

Sâsânîlerde eğitim olayı sadece ülkenin başkenti olan Ctesiphon ve bunun etrafındaki kentlerde değil aynı zamanda eyalet merkezleri ve bu eyaletlerin büyük şehirlerinde de yaygındı. Horasan eyaletinde doğu eyaletleri komutanı olan Buye'nin kızından dünyaya gelen I. Kabad'ın oğlu Enûşîrvân'ın gençlik çağında Sâsânî sarayına gelmesinin ardından kendisinin ilmi düzeyi ve savaş kabiliyetini ölçmek amacıyla saraya getirilen hocalar onun farklı alanlardaki bilgisini; binicilik, kılıç ve ok kullanma gibi savaş yeteneklerini imtihan ederek onun büyük bir deha olduğunu görmüşlerdir¹⁶¹³. Bu durumdan onun içinde yetişmiş olduğu doğu eyaletlerinde de nazari ve askeri ilimlerin öğretildiğine dair ipuçları edinmek mümkündür. Sâsânî devletinin eğitim alanında inkişaf ettiği dönemler I. Hüsrev'in iktidarı dönemi olmakla beraber kendisinin eğitim alanında yapmış olduğu reformlardan dolayı bilge hükümdar şeklinde adlandırılmasına vesile olarak Sâsânî kültür ve medeniyeti bu dönemde zirve yapmıştır¹⁶¹⁴. Sâsânîlerin kuruluş döneminde eğitim faaliyetleri Zerdüştlük dininin öğretilmesine dayalı tamamen dini bir eğitimden ibaretti ve bu eğitim faaliyetleri Erdeşîr'in kurmuş olduğu din adamları sınıfının kontrolündeydi¹⁶¹⁵. Bu sınıf öncelikli olarak bozulan Zerdüştlük inancını düzelterek mevcut ateşe tapınma yerine, güneşe, aya ve atalara tapınma olayını bu inanç sisteminin içerisinden ayıklamaya çalışmışlardır¹⁶¹⁶. Eğitim kurumlarında yapılan bütün faaliyetlerin denetimi ve teftişi din adamları tarafından yapılır ve burada okutulan ilimler din adamlarının gözetiminde gerçekleştirilirdi¹⁶¹⁷.

Sâsânîler dönemi eğitimin gerilediği dönem II. Hüsrev Perviz ile beraber gerçekleşmiştir. Zevk ve sefahata dalan II. Hüsrev, Bizans ile yapmış olduğu uzun soluklu savaşların neticesinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin durma noktasına gelmiş olduğu ve Sâsânî ülkesinde cehaletin arttığına şahit olunmuştur. II. Hüsrev'in cehaletin artmasıyla beraber toplumda meydana gelen anarşinin kökünü kazmak için vezirlerinden birisine ülkesinde tutuklu bulunan otuz altı bin adli hükümlünün öldürülmesi emrini vermesini Taberi; ülkedeki mevcut anarşiye ve II. Hüsrev'in cehaletine yormuştur¹⁶¹⁸. Çünkü saray teşkilatında görev yapan ve bürokratik işleri yürüten debir, müşîr ve nedim gibi görevliler bu eğitim kurumlarında küçük yaştan

¹⁶¹³ İbnü'l-Belhi, age, s. 87.

¹⁶¹⁴ Josef Wiesehöfer, agm, s. 60.

¹⁶¹⁵ P M Sykes, age, C. I, s. 428.

¹⁶¹⁶ P M Sykes, age, C. I, s. 428.

¹⁶¹⁷ H. Mase, agm, s. 185.

¹⁶¹⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 100.

itibaren eğitim görerek kendisini yetiştirmiş soylu çocuklarından oluşmaktaydı¹⁶¹⁹. Bu kurumun bozulması sarayda çalışan bu kesimin cahil kalmasına ve bürokrasinin aksamasına yol açmıştır. Bunun yanında azınlıklar açısından Sâsânî ülkesinde eğitim bağımsızlığı bulunmaktaydı. Sâsânî ülkesinde Hristiyanların, Yahudilerin ve diğer din mensuplarının kendilerine ait okulları vardı ve buralarda kendi müfredatlarına göre eğitim almaktaydılar¹⁶²⁰.

2.5.1. Sâsânî Devletinde Eğitim Kurumları

Sâsânîler dönemi eğitim kurumları basit düzeyde yapılan dini ve sosyal eğitimler ile daha ileri düzeyde yapılan bilimsel eğitim olmak üzere iki aşamalı olarak oluşturulmuştu. Buna göre eğitimin birinci basamağı din adamlarının eşliğinde tapınaklara bağlı öğretim kurumlarında ve sarayda yapılmaktaydı. Birinci basamak eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü derslikler genellikle ateşkedelerde açılır ve çocukların ilk eğitimleri burada yürütülürdü¹⁶²¹. İkinci ve ileri düzeydeki eğitim ise ülkedeki farklı şehirlerde bulunan bilimsel okullarda yapılmaktaydı. Eğitimin birinci basamağını teşkil eden okullarda görevli amuzgarlar genellikle din adamları olan hirbadlar arasından seçilmekteydiler. Okuma yazma eksenli verilen ilköğretimin amacı dini ilimlerin öğretilmesini amaçlamaktaydı. Bundan sonraki aşamada savaş sanatı ve teknikleri öğretilirdi. Bundan dolayı eğitimin ilk basamağı da dini ve askeri amaçlı olmak üzere ikiye ayrılırdı. Dini eğitimi tamamlayan çocuklara bundan sonrası için askeri eğitim verilmekteydi. İran topraklarının farklı bölgelerinde yapılan kazılarda ele geçirilen içi kitaplarla dolu mahzenler Sâsânî ülkesinin birçok yerinde eğitim kurumlarının varlığını ispat etmektedir¹⁶²². Sâsânî devleti ülke hazinesinden okullar, üniversiteler ve kültürel konularla ilgili eğitim kurumlarının yapımı için mübalağalı bir bütçe ayırmaktaydı¹⁶²³.

Eğitimin ileri düzeyi olan bilimsel aşaması da farklı branşlara ayrılmaktaydı. En revaçta olan branşlar genellikle tıp, astronomi, matematik ve edebiyat olurdu. Sâsânîler döneminde ileri düzeyde eğitim veren kurumlarda yabancı hocaların ders vermelerinin yanı sıra farklı milletlere ve dinlere mensup yabancı öğrencilerin de eğitim görmeleri

¹⁶¹⁹ İbnü'l-Belhi, age, s. 73.

¹⁶²⁰ İlber Ortaylı, ege, s. 9.

¹⁶²¹ Feridun Cüneydi, age, s. 354.

¹⁶²² Rahim Reisneya, age, s. 709.

¹⁶²³ Roman Girişmen, age, s. 348.

serbestti¹⁶²⁴. Sâsânî ülkesindeki Tisfun, Seleukeia, Cündişapur¹⁶²⁵, Riverdeşîr, Azerbadegân, Nusaybin gibi okullarda açılmış olan tıp, astronomi, riyaziyyat, edebiyat okullarında ülkedeki hastane, kütüphane, rasathane ve mimari alanlarda hizmet veren öğrenciler yetiştirilmekteydi¹⁶²⁶. Cündişapur şehri sahip olduğu ilmi ve kültürel yapısından dolayı buralarda araştırma ve inceleme yapmak ve ders yapmak amacıyla Hintli, Yunanlı, Romalı, İranlı bilim adamları tarafından mesken olarak seçilmiştir. Bu şehirdeki okullarda tıp, astronomi, edebiyat, matematik gibi alanlarda eğitim verilir Sanskritçe, Süryanice, Pehlevice ve Yunanca kitapların bir diğerine çevirisi yapıldı¹⁶²⁷. Bu okullarda farklı ülkelerden gelmiş öğretmenler ders verebilmekteydiler. Cündişapur tıp okulundan mezun olan doktorlar genel olarak Sâsânî sarayı, vilayet merkezleri, askeri garnizonlar, hastanelerde görevlendirilirdiler. Tisfun'daki edebiyat okulundan mezun olan öğrenciler kütüphanelerde farklı dillerde yazılmış eserleri çeviri yapmada; Yunanca kitapların Pehlevice ve Süryanice çevirilerini, Pehlevice ve Süryanice kitapların Yunanca ve Hintçe tercümeleri ile meşgul olmaktadır¹⁶²⁸. Bin Bir Gece Masalları, Kelile ve Dimne, Merzuban Name I. Hüsrev döneminde Sâsânî diline çevirisi yapılmış meşhur kitaplardan bazılarıdır¹⁶²⁹. Astroloji eğitimi alan öğrenciler ise yıldız bilimci ve münecim olarak rasathaneler ve Sâsânî sarayında görev almaktaydılar. Sâsânî ülkesinde ileri düzeyde eğitim veren okullarda Hintli, Yunanlı, Bizanslı, Çinli bilim adamları da ders vermekte ve öğrenci yetiştirebilmekteydiler¹⁶³⁰.

Bunlara ek olarak Atina'daki felsefe okulunda görevli bilim adamlarının I. Hüsrev döneminde Sâsânî ülkesine davet edilmesi ile beraber Sâsânî başkenti Ctesiphon'da felsefe okulu açılarak burada ileri düzeyde felsefî eğitim verilmeye başlanmıştır¹⁶³¹. 529 yılında Bizans imparatoru Justinianus tarafından kapatılan felsefe okulunda görevli Yunanlı filozoflar I. Hüsrev'in davetiyle Ctesiphon felsefe okuluna

¹⁶²⁴ Yunus Ferruhmend, agm, s. 10.

¹⁶²⁵ Sâsânîler döneminde dünyanın en büyük üniversitesine ev sahipliği yapan Cündişapur şehrindeki ilk üniversiteyi eski Pers imparatoru I. Dara kurmuştur ve şehir bilimsel özelliğini koruyarak Sâsânîler döneminde bu alanda en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bkz. Feridun Cüneydi, age, s. 354.

¹⁶²⁶ Ira Marvin Lapidus, age, s. 78; Feridun Cüneydi, age, s. 354; Rahim Reisneya, age, 702.

¹⁶²⁷ Rahim Reisneya, age, 703; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Khosro", *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999, s. 534.

¹⁶²⁸ James E. McClellan, Harold Dorn, age, s. 102; Rahim Reisneya, age, 702, 703.

¹⁶²⁹ A. Rafi Hakikat, age, s. 64.

¹⁶³⁰ Rahim Reisneya, age, 703.

¹⁶³¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 96; Ira Marvin Lapidus, age, s. 78; Yunus Ferruhmend, agm, s. 8; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Khosro", *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999, s. 534.

gelerek talimlerini buradan devam ettirmişlerdir¹⁶³². Felsefi bir taassuba sahip olmayan I. Hüsrev onların Tisfun felsefe okulunda Yunan felsefesi ile ilgili dersler vermelerinde herhangi bir sakınca görmemiştir¹⁶³³. I. Hüsrev'in eğitim alanındaki girişimleri Sâsânî başkenti Ctesiphon'un ilim ve irfan yuvası haline gelmesine vesile olmuştur¹⁶³⁴. Bununla yetinmeyen I. Hüsrev İskenderiye tıp okulu benzeri bir okulu Sâsânî ülkesinde kurmayı amaçlamış, bu okulda okutulan Galenos'un (Calinus) tıbbını kendi ülkesindeki tıp okulunda okutulmasını emretmiştir¹⁶³⁵. Bu okuldaki İsevî öğretmenler Calinus ve Hipokrat tıbbı üzerine eğitim vermektedirler ve aynı şekilde bu okulun başında bulunan Cercius, İskenderiye okuluna ait tıp kitapları ile Hipokrat, Calinus ve Teribonos'un tıp kitaplarını Pehlevice ve eski Farsça'ya çevirmektedir¹⁶³⁶. Cündişapur okulu I. Hüsrev döneminde mükemmel bir üniversite hüviyetine kavuşmuştur¹⁶³⁷. I. Hüsrev ayrıca Cündişapur'a ek olarak bir hastane ile bir okul yaptırmış ve burada tıp eğitimi vermesi için çok farklı bölgelerden tabipler getirmiştir¹⁶³⁸. I. Hüsrev Yunan tıbbının yanında Hind tıbbına ait kitapları getirterek bunları Pehlevi ve Süryani diline çevirtmiş ve bu Hint tıbbına ait ilaçların yapımı ile ilgili olarak Berzuye adlı İranlı doktoru görevlendirerek Hindistan'a yollamış ve oradan bu ilaçların yapımında kullanılan bitkilerin getirilmesini sağlamıştır¹⁶³⁹. Hindistan'a giden Berzuye burada **Panchatantra** adı verilen fabl türünde bir kitabı da yanında getirterek Sâsânî kültürüne kazandırmıştır¹⁶⁴⁰. Burada görev yapan doktorlar oldukça uzman olmakla beraber başarılı ameliyatlar yapmaktaydılar ve bu ameliyatlar sırasında öğrencilerini yetiştirmektedirler¹⁶⁴¹. I. Hüsrev döneminde tıp okullarında ders veren doktorlardan meydana gelen bir danışma kurulu oluşturulmuş ve bunlar aracılığı ile tıbbi araştırmalar yaptırılmıştır¹⁶⁴². Sâsânî ülkesindeki bilimsel okullarda tıp ilmi ilk olarak Yunan diliyle yapılmaktaydı, daha sonraları Süryani dili resmi dil haline getirildi ve tıp ilmi bu dille okutulmaya başlandı, I. Hüsrev ile beraber ise Süryanice yerini Pehlevice'ye bıraktı¹⁶⁴³.

¹⁶³² A. Rafi Hakikat, age, s. 64; Josef Wiesehöfer, agm, s. 77; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486.

¹⁶³³ Yunus Ferruhmend, agm, s. 7.

¹⁶³⁴ Raymond Furon, age, s. 99.

¹⁶³⁵ Rahim Reisneya, age, s. 704.

¹⁶³⁶ Yunus Ferruhmend, agm, s. 8.

¹⁶³⁷ Ali Farazmand, agm, s. 620; Yunus Ferruhmend, agm, s. 3.

¹⁶³⁸ A. Rafi Hakikat, age, s. 61, 62; Wilhelm Eillers, agm, V. 3 (1), s. 486.

¹⁶³⁹ Yunus Ferruhmend, agm, s. 9.

¹⁶⁴⁰ Josef Wiesehöfer, agm, s. 77.

¹⁶⁴¹ A. Rafi Hakikat, age, s. 62.

¹⁶⁴² Yunus Ferruhmend, agm, s. 10.

¹⁶⁴³ Yunus Ferruhmend, agm, s. 11.

I. Şapur da kendi döneminde Yunanca ve Sanskritçe'ye ait tıp, felsefe, astronomi ile ilgili kitaplarının Cündişapur'da toplanarak burada dil bilimci ve tıpçılar tarafından bu kitapların Pehlevice ve eski Farsça'ya çevrilmesini emretmiştir¹⁶⁴⁴. II. Şapur ise meşhur Yunanistanlı Doktor Theodosius'u ülkesindeki tıp okulunun başına getirerek onu aynı zamanda Sâsânî sarayının özel doktoru olarak atamıştır¹⁶⁴⁵. Yaşadığı dönemde büyük bir şöhrete kavuşan bu tıp bilimcisi Cündişapur okulunda ders verdiği öğrencileri için hazırlamış olduğu notlardan oluşturmuş olduğu Kennaş-i Theodosius adlı kitapla tanınmıştır¹⁶⁴⁶. Bu kitap Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra Arapça'ya tercüme edilmiştir. Sâsânîler dönemi okullarında okutulan Yunan, Roma ve Hint medeniyetlerine ait bilimsel kitapların birçoğu Sâsânî devletinin yıkılması üzerine Arapça'ya çevrilmek suretiyle İslam dünyasına aktarılmıştır¹⁶⁴⁷. İslam Dünyasının en büyük kazanımlarından birisi olan Sâsânî tıbbı, İskenderiye, Yunan, Roma ve İran tıbbının birleşimi sonucunda ortaya çıkmış döneminin en önemli bilim dalıdır¹⁶⁴⁸.

Sâsânî ülkesindeki bilim okullarının merkezi Cündişapur bilim okuludur¹⁶⁴⁹. Günümüz üniversitelerinin bir benzeri olarak inşa edilmiş olan bu okulun büyük bir kütüphanesi ile büyük bir hastanesi bulunmaktaydı¹⁶⁵⁰. Bu okulun kütüphanesi iki yüz tane büyük odadan oluşmaktaydı. Bu odaların raflarında Yunanca, Süryanice, Pehlevice ve Hintçe kitaplar bulunmaktaydı. Bu okulun kütüphanesi dünyanın en büyük kütüphanesi olarak kabul edilmekteydi. Bu okulun kurulmasından sonraki beş sene içerisinde okulun öğretmen ve öğrencilerinin sayısı binleri bulmuştur. Bu okuldaki mezun olan öğrencilerin sayısının beş bin kişi olduğu ifade edilmektedir¹⁶⁵¹. İslam dünyasının yetiştirdiği Razi, Ebu Ali Sina ve Mecdî Ahvazî gibi bilim adamları ve bunların dışında yüzlercesi bu okulda yetişmiş olan önemli bilim adamlarındandır¹⁶⁵². Hâris bin Kelede es-Sakafî, yedinci yüzyılın başlarında bu okuldaki mezun olduktan sonra Taif'e yerleşmiş ve buradan öğrenmiş olduğu tıp ilmini Araplar arasında

¹⁶⁴⁴ Roman Girişmen, age, s. 294.

¹⁶⁴⁵ Rahim Reisneya, age, s. 703; Yunus Ferruhmend, agm, s. 7. Sâsânî devletinin yıkılmasından sonraki dönemlerde dahi bu okulun yöneticileri ve hocaları Yunanlılar arasından seçilmekteydiler. Abbasi halifesi Mansur, Cündişapur Okulu reisi Cercis'i sarayına kendisini tedavi etmesi için çağırılmış ve ondan birkaç yıl Abbasi sarayında kalarak bazı Yunanca, Pehlevice ve Süryanice tıp kitaplarını Arapça'ya çevirmesini istemiştir. Bkz. Rahim Reisneya, age, s. 704.

¹⁶⁴⁶ Yunus Ferruhmend, agm, s. 7; Rahim Reisneya, age, s. 704.

¹⁶⁴⁷ Rahim Reisneya, age, s. 704; Patricia Crone, agm, s. 57.

¹⁶⁴⁸ Yunus Ferruhmend, agm, s. 5, Rahim Reisneya, age, s. 706.

¹⁶⁴⁹ Ira Marvin Lapidus, age, s. 78; M. Cevad Meşkur, age, s. 82; Ali Farazmand, agm, s. 620.

¹⁶⁵⁰ Nizamî Arûdî, age 146; Rahim Reisneya, age, s. 705.

¹⁶⁵¹ Rahim Reisneya, age, s. 705.

¹⁶⁵² Rahim Reisneya, age, s. 705.

uygulamaya ve yaymaya çalışmıştır¹⁶⁵³. Bu okul Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra 250 yıl boyunca İslam dünyası üzerinde derin etkiler bırakmıştır¹⁶⁵⁴. Bu okulun hastanesi Sâsânî ülkesinin ilaç ihtiyacını karşılamaktaydı ve önemli miktarda ilaç üretimi gerçekleştirilmekteydi¹⁶⁵⁵. Bunun yanında Cündişapur bilim okulunda heyet, hendese, ressamlık, astronomi, riyaziyyat ve tıp dersleri okutulmaktaydı¹⁶⁵⁶.

Sâsânî ülkesinde tıp, edebiyat, matematik, felsefe, astronomi gibi bilimsel okulların yanında sanat ve mesleki eğitim veren eğitim kurumları da vardı. I. Hüsrev dönemine kadar basit usta çırak eğitimine dayalı bu eğitim yerini yabancı ülkelerden getirilmiş sanat ve meslek erbabı öğretmenler tarafından verilen eğitime bırakmıştır¹⁶⁵⁷. Bu türden eğitim genel olarak çocukluk evresini yeni geride bırakmış yeni gençler için verilen mesleki eğitimi kapsamaktaydı. I. Hüsrev bu amaçla İstanbul'dan çok sayıda meslek erbabı eğitmen getirtmiştir. Bu türden eğitim mimari, nakkaşçılık, ressamlık, kabartma, ticaret, esnafılık, gibi alanları kapsamaktaydı. Bununla beraber Sâsânî ülkesinde miladi 5. yüzyıldan itibaren azınlıklara ait dini okullar da açılmıştır. Nesturilere ait Reha okulunun 489 yılında Bizans imparatoru Zeno tarafından kapatılmasıyla, bu okulun öğretmenleri Sâsânî ülkesine sığınarak başkent Ctesiphon'da Nesturi okulu açarak buradaki dini eğitimlerine başlamışlardır¹⁶⁵⁸. Bu okul gençlik çağına yeni girmiş kişilere din eğitimi veren lise dengi bir okuldu. Daha sonraları Cündişapur'u merkez olarak alan Nesturiler büyük okullarını buraya inşa ettiler ve bunun dışında Sâsânî ülkesinin birçok noktasında okullar açtılar¹⁶⁵⁹. Nesturi okullarındaki din öğretmenlerinin, Yunan medeniyetine ait eserleri Süryani ve Pehlevi'ye çevirmelerindeki rolü büyüktür. Bunlar Pehlevi eserleri Yunan diline çevirmenin yanında Yunanca'ya ait eserleri de İran dillerine çevirme konusunda büyük

¹⁶⁵³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 266, 267; A. Rafi Hakikat, age, s. 62.

¹⁶⁵⁴ Yunus Ferruhmend, agm, s. 3. Cündişapur okulu I. Şapur tarafından kurulduktan sonra Sâsânîlerin yıkılmasından itibaren Mansur'un (754-775) hilafetinin ilk yıllarına kadar hizmet vermiş ve Mansur'un emriyle yeni yapılan Bağdat şehrine taşınmıştır. Bkz. Nizamî Arûdî, age, s. 146; Abdulhalik Bakır, age, s. 266, 277.

¹⁶⁵⁵ Rahim Reisneya, age, s. 705.

¹⁶⁵⁶ Ira Marvin Lapidus, age, s. 78; Feridun Cüneydi, age, s. 354.

¹⁶⁵⁷ Yunus Ferruhmend, agm, s. 6.

¹⁶⁵⁸ Aleksander A Vasiliev, age, s. 99; Yunus Ferruhmend, agm, s. 7; Nina Garsoian, agm, V. 3, s. 573.

¹⁶⁵⁹ Ira Marvin Lapidus, age, s. 78; Rahim Reisneya, age, s. 711.

gayret sarf etmişlerdir¹⁶⁶⁰. I. Hüsrev'in bu çalışmaları sonucunda Sâsânî devleti doğu ve batı medeniyetleri arasında kültür aktarımının merkezi konumuna gelmiştir¹⁶⁶¹.

Sâsânîler dönemi bilimsel okullarında eczacılığın da önemli bir yeri vardı. İlaç yapımında kullanılan bitkiler Çin, Hindistan ve Yunan ülkelerinden getirilmekteydi. Bununla beraber Sâsânî ülkesi ilaç yapımında kullanılan bitkilerin çokluğuyla meşhurdur. Sâsânîlerden sonra İslam dünyasında kullanılan bitkisel ilaçların ve ilaç yapımında kullanılan bitkilerin isimlerinin birçoğunun Pehlevice olması bu bitkilerin birçoğunun İran'da yetiştirildiğini göstermektedir¹⁶⁶². Eczacılığın yanında Sâsânî ülkesinde kimya bilimi ile ilgili okullar da bulunmaktaydı ve bu alanda dersler verilmekteydi. Tıp ilminin aksine eczacılık okullarında verilen ders Yunanca değil Pehlevice üzerinden yapılmaktaydı¹⁶⁶³. Sâsânîler döneminde eğitimi verilen dallardan en önemlileri riyaziyyat ve astrolojiydi. Gelecekle ilgili haberlere ve olağanüstü olayların yorumlanmasına ehemmiyet veren Sâsânî hükümdarları beraberlerinde mutlaka astrologlardan oluşmuş kalabalık bir heyet bulundururlardı. Sâsânî ülkesindeki rasathanelerin çokluğu bu alana verilen önemi göstermektedir¹⁶⁶⁴. Sâsânî ülkesinde Cündişapur, Ctesiphon ve Seleukeia okullarında çok sayıda astroloji öğrencisi yetiştirilmekteydi. Bu döneme ait çok sayıda astroloji kitabı daha sonraları Arapça'ya çevrilmiştir¹⁶⁶⁵. Bu kitapların çoğu yıldız bilimi ve burçlarla ilgili astroloji okullarında verilen derslere ait kitaplar ve Yunanca çevirilerden oluşmaktaydı¹⁶⁶⁶.

Sâsânîler döneminde eğitim kurumlarının yanında, eğitim ve öğretim alanında yapılan çalışmalarda araştırma yapılması için çok sayıda kütüphane kurulmuştu. Bu kütüphaneler Sâsânî sarayı, mabetler ve okullarda mevcut olanların yanında bağımsız büyük binalar şeklinde de kurulmuşlardır. Sâsânî ülkesinde, Ahamaniş ve Aşkaniler döneminden kalma İstahr Kütüphanesi, Kuhendej Kütüphanesi, Fesa Kütüphanesi, Turnan Kütüphanesi, Buranha Kütüphanesi gibi kütüphanelerin yanında Sâsânîler döneminde II. Erdeşîr tarafından kurulan Şahî Kütüphanesi, I. Erdeşîr tarafından kurulan Erdeşîr Papakan kütüphanesi, I. Hüsrev tarafından genişletilen Cündişapur

¹⁶⁶⁰ Rahim Reisneya, age, s. 712. Sâsânî hükümdarları, yabancı dildeki bütün bilimsel eserleri İran'da konuşulan dillerin hepsine çevirilerini yaptırırlardı. Bkz. Aynı eser, s. 712vd.

¹⁶⁶¹ Josef Wiesehöfer, agm, s. 60.

¹⁶⁶² Yunus Ferruhmend, agm, s. 9.

¹⁶⁶³ Yunus Ferruhmend, agm, s. 11.

¹⁶⁶⁴ Rahim Reisneya, age, s. 707.

¹⁶⁶⁵ Patricia Crone, agm, s. 57.

¹⁶⁶⁶ Rahim Reisneya, age, s. 707.

Kütüphanesi gibi büyük kütüphaneler bulunmaktaydı¹⁶⁶⁷. Sâsânîler imparatorluk bünyesindeki önemli şehirlerde de büyük kütüphaneler kurmuşlar ve buralara bilim adamları yollamışlardır. Bunlardan en önemlileri Buhara’da kurulan kütüphanedir¹⁶⁶⁸. Bu kütüphaneye Sâsânî sarayından edebiyatçı ve bilim adamları gönderilmiştir. Bu kütüphanelerden Erdeşîr Papakan ve Cündişapur Kütüphanesinin kitapları İslam sonrası dönemde Bağdat’ta kurulan kütüphanelere taşınmışlardır¹⁶⁶⁹. Pers imparatorluğu döneminde dünyanın en büyük kütüphanesi özelliğine sahip olan İstahr kütüphanesinin birçok kitabı İskender istilası döneminde yakılarak yok edilmiştir¹⁶⁷⁰. Sâsânî devletinin din adamı ihtiyacını karşılaması amacıyla açılan dini okullar da bulunmaktaydı. Bu okulların en büyüğü Rey’de kurulmuştu ve bu okulda din adamlarının mesleki eğitimleri amacıyla talim ve terbiye yapılmaktaydı¹⁶⁷¹. Bu okullarda yetişen din adamları aldıkları dini eğitime ek olarak; merasim bilgileri, ilahiler, hesap yapma, ilaç yapma, tılsım yapma bilgisi, formüller ve Zerdüştlük dinine ait kanunları öğrenirlerdi¹⁶⁷².

2.5.2. Sâsânî Devletinin Eğitim Görevlileri ve Öğretmenler (Amuzgâran)

Sâsânî ülkesinde eğitim veren ileri düzeydeki eğitim kurumlarında görev alacak bilim adamları ilk dönemlerde ileri düzeyde bilim tahsil etmek amacıyla Yunan ve Çin ülkelerine gönderilmekteydiler. I. Şapur ülkesindeki bilim okullarında ders verecek öğretmenleri yurt dışına Yunan ve Hint ilimlerini tahsil etmeleri amacıyla yollamıştır¹⁶⁷³. Eğitim kurumlarında çalışan öğretmenler genel olarak kâtipler sınıfına mensup kimseler arasından seçilmekteydiler¹⁶⁷⁴. Sâsânîler döneminde eğitim öğretim faaliyetlerini yürüten öğretmenler genelde kendi branşlarında uzman kimseler tarafından yapılmaktaydı. Mesela tıp dersi veren kişiler genel olarak doktorlardı. Mimarlık eğitimi veren eğitimciler yetenekli mimarlar arasından seçilmekteydiler. Astroloji eğitimi veren eğitimciler genellikle müneccimlerdi. Din eğitimini din

¹⁶⁶⁷ Feridun Cüneydi, age, s. 354.

¹⁶⁶⁸ Maurice Lombard, *The Golden Age of Islam*, New York, 2004, s. 49.

¹⁶⁶⁹ Ira Marvin Lapidus, age, s. 78; Feridun Cüneydi, age, s. 354.

¹⁶⁷⁰ Feridun Cüneydi, age, s. 354.

¹⁶⁷¹ P. J. Menasce, “Mezheb-i Zerdüşť-Mezheb-i Resmi Devleti”, *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 180.

¹⁶⁷² P. J. Menasce, agm, s. 180.

¹⁶⁷³ Yunus Ferruhmend, agm, s. 6.

¹⁶⁷⁴ İlber Ortaylı, age, s. 11.

adamları, edebiyat ve ahlak derslerini ise şair ve edipler vermekteydiler. Sâsânî devleti yabancı eğitimcilerle tanışmış olduğu geniş imkânlardan dolayı diğer ülkelerden Sâsânî bilim okullarına birçok yabancı öğretmen ve bilim adamı akın etmiştir. Bu bilim adamları içerisinde fizikçi, kimyacı, biyolog, tıpçı, filozof, edebiyatçı birçok bilim adamı bulunmaktaydı. Sâsânîler bu bilim adamlarını ülkelerindeki eğitim kurumlarında öğretmen olarak istihdam etmişlerdir¹⁶⁷⁵. I. Hüsrev'in Bizans'tan davet ederek İran'a getirtmiş olduğu yedi tane Yunanlı filozof buradaki bilim okullarında felsefe dersleri vermekteydiler¹⁶⁷⁶. Sâsânî hükümdarları Zerdüşt öğretisine sahip olmalarına rağmen ülkelerine gelen yabancı eğitimcilerin dinleri ve dünya görüşlerini problem etmemişler ve onları kendi dinlerine inanmaları yönünde herhangi bir baskı uygulamamışlardır¹⁶⁷⁷. Miladi 4. yüzyıldan sonra Sâsânî ülkesine doğru büyük bir beyin göçü yaşanmıştır. Bu durum Bizans imparatorluğunun zayıflamasına ve Sâsânî devletinin ilerlemesine sebep olmuştur¹⁶⁷⁸. Sahip olduğu beyin gücünü Sâsânîlere kaptırmaya başlayan Bizanslılar seküler anlayışı terk ederek skolâstik felsefenin esiri olmaya; Sâsânî devletinin ise aydınlanmasına sebep oldular.

Sâsânî devleti eğitim kurumlarında ders veren amuzgarlar farklı branşlarda ders vermekle beraber bu okullarda okuttukları ders kitaplarından günümüze kadar ulaşabilenler de bulunmaktadır. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra İslam sonrası döneme sarkan Sâsânî kitaplarından bu kurumlarda okutulan kitaplara ait bilgiler edinilmektedir¹⁶⁷⁹. Buna göre ilim, edebiyat ve dini konularda ders veren amuzgarlar Avesta, Yasna, Paştlar, Gatalar, Bundahiş, Vispard ve Minevi gibi kitapları kullanmaktaydılar. Tarım ve çiftçilik alanında uygulamalı eğitim veren amuzgarlar **Verznamek** adlı kitabı, astronomi ve riyaziyyat alanında ders veren amuzgarlar **Advar-ı Hazarat** adlı kitabı, coğrafya alanında ders veren öğretmenler **Rahnamek** adlı kitabı kullanıyorlardı. Bunun yanında Sâsânî okullarında uygulamalı eğitim veren kurumlarda ferdi eğitim de söz konusuydu. Temel eğitim bilgilerini alan öğrenciler uzmanlaşmak istedikleri mimari, madencilik, dokumacılık, seramikçilik gibi alanlarda edebiyat, mekanik, matematik gibi temel dersleri öğrendikten sonra ders aldıkları amuzgarın yanında birebir eğitim görmekteydiler¹⁶⁸⁰. Bu sistem daha çok usta çırak eğitimine

¹⁶⁷⁵ Nizamî Arûdî, age, s. 146.

¹⁶⁷⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 96.

¹⁶⁷⁷ Nina Garsoian, agm, V. 3, s. 571.

¹⁶⁷⁸ Nizamî Arûdî, age, s. 146.

¹⁶⁷⁹ Feridun Cüneydi, age, s. 355.

¹⁶⁸⁰ Feridun Cüneydi, age, s. 355.

dayalı eğitim ve öğretim faaliyetini andırmaktaydı. Sâsânîler dönemindeki eğitimcilerin devletten bağımsız olarak çalışan ve kendilerini bağımsız bir şekilde yetiştirmiş olan bilim adamlarından oluştuğu görülmektedir. Sâsânî sarayında veya diğer vilayetlerin saraylarında şehzade veya soyluların çocuklarını eğitecek olan eğitmenler dışarıdan ücreti ödenmek şartıyla görevlendirilmekteydiler¹⁶⁸¹. Bu eğitimcilerin çoğu bağımsız olarak çalışır ve ücret karşılığı insanlara eğitim hizmetlerinde bulunurlardı. İbn-i Belhi'nin belirttiğine göre Hire'de şehzade sarayında Lahmî Araplarının reisi Numan ve oğlu Münzir tarafından eğitilmekte olan Behram Gur daha çocuk denecek yaşta kendisi için edip ve muallimler getirerek kendisine fen ve diğer ilimleri öğretmesini istediğini ancak Numan'ın, yaşının küçük olmasından dolayı buna karşı çıktığı rivayet edilmektedir¹⁶⁸². Bu durum Sâsânî toplumunda eğitim öğretimin farklı basamaklarında eğitim görmek için yaş sınırlandırmasının varlığına da işaret etmektedir. Sâsânî ülkesinde hükümdar ve soyluların çocuklarını imtihan eden büyük eğitimciler de bulunmaktaydı¹⁶⁸³. I. Erdeşîr, genç oğlunu kendi yerine varis olarak tayin etmeden önce onun yeteneklerini sınamak amacıyla amuzgarlardan oluşan bir heyet tertip etmiş bu yolla onun bedeni ve ilmi gelişiminin boyutunu öğrenmek istemiştir¹⁶⁸⁴.

Sâsânî devletinde eğitim kurumlarında görev yapan öğretmenlere genel olarak **enderzbez** adı verilmekteydi¹⁶⁸⁵. Saraya bağlı okullarda okuryazarlık ve dini konularda eğitim veren öğretmenlere ise **magugan enderzbez** adı verilmekteydi. Bu sınıfa giren öğretmenler aynı zamanda din adamı olduklarından dolayı oldukça saygı görmekteydiler. Bundan dolayı aynı zamanda başöğretmen olarak kabul edilen din adamları reisi olan mobadan-ı mobad için dahi bu tabir kullanılmaktaydı¹⁶⁸⁶. Bu eğitmenler hukuk dersleri verdiklerinden dolayı yargı görevinde bulunan adliye teşkilatı yöneticileri için danışman olarak da görev yapmaktaydılar¹⁶⁸⁷. Sâsânî devletinde askeri alanda eğitim veren, özellikle süvari birliklerini eğiten eğitimciler bulunurdu. Bu eğitim gurubunun başında bulunan kişiye **amuzgâr asravan** adı verilirdi. Bu kişinin emrinde görev yapan amuzgarlar şehir ve kasabalarda gezerek insanlara süvari eğitimi ve savaş tekniklerini öğretirlerdi¹⁶⁸⁸. Bu görevliler ordu için yetenekli insanlara ulaşarak onları

¹⁶⁸¹ İbnü'l-Belhi, age, s. 76.

¹⁶⁸² İbnü'l-Belhi, age, s. 76 (aynı yer)

¹⁶⁸³ P M Sykes, age, C. I, s. 430.

¹⁶⁸⁴ P M Sykes, age, C. I, s. 430.

¹⁶⁸⁵ Josef Wiesehöfer, age, s. 187; Said Nefisi, age, s. 271.

¹⁶⁸⁶ Said Nefisi, age, s. 271.

¹⁶⁸⁷ Said Nefisi, age, s. 271.

¹⁶⁸⁸ Artur Kristensen, age, s. 196.

orduya kazandırmaya çalışırlar ve insanları askeri konularda eğitirlerdi. Bununla beraber Sâsânî ülkesindeki ilk eğitim veren kurumlarda görevli satranç, tavla, aştepez gibi oyunları öğretmek amacıyla da öğretmenler görevlendirilmiş olmakla beraber bu oyunlar sadece soylu kimselerin çocuklarına öğretilmekteydi¹⁶⁸⁹. Sanskritçe'den Sâsânî dillerine çevrilen satranç oyunu ile ilgili kitaplardan bu oyunun kuralları çocuklara da öğretilirdi. Yakut'un Mucemu'l Buldan adlı eserinde Sâsânîler döneminde **goshtak** (geşteğ) adı verilen bazı eğitimcilerden bahsedilmektedir¹⁶⁹⁰. Bu eğitimciler kendi aralarında oluşturmuş oldukları rumuzlu bir yazı çeşidi ile bu dönemin tıp, astronomi, felsefe kitaplarını toplayarak not etmekteydiler. Bundan dolayı insanlar kendilerine yazıcı *geşteğler* adını takmışlardı.

2.6. Sâsânî Posta (Berid) Teşkilatı ve İstihbarat

İran posta teşkilatının temelleri Ahamanişler zamanında atılmış, Sâsânîler döneminde geliştirilmiştir¹⁶⁹¹. İran medeniyetinde ilk olarak posta teşkilatı ihdas eden kişi I. Daryuş'tur¹⁶⁹². Postacılık faaliyetlerinin düzenli olarak işleyebilmesi için Daryuş bu amaçla düzgün yollar inşa ettirmiştir¹⁶⁹³. Daryuş ülkesinin birçok noktasına görevlendirmiş olduğu sahib-i haber adı verilen posta memurlarını sarayında berid divanı adıyla bir kurum oluşturarak bu divana bağlamıştır¹⁶⁹⁴. Daryuş bu postacılar için *hükümdarın göz ve kulakları* lakabını takmıştır¹⁶⁹⁵. Sâsânî posta teşkilatının temelleri ise Aşkaniler döneminde atılmıştır ve Aşkaniler, Perslerin kurmuş olduğu posta teşkilatını geliştirmişlerdir. Sâsânîler dönemi posta teşkilatı kendisinden önceki Babil, Asur ve Hititlerde görülen posta teşkilatının benzeri olarak Aşkaniler tarafından da kullanılmaktaydı¹⁶⁹⁶. İranlılar posta teşkilatını orduya bağlı bir birim olarak kullanmaktaydılar ve bu işi askeri bir faaliyet olarak görmekteydiler¹⁶⁹⁷. Aşkani posta teşkilatını aynen alan Sâsânîler onu geliştirme yoluna gittiler. Sâsânî posta teşkilatının

¹⁶⁸⁹ Rahim Reisneya, age, s. 742.

¹⁶⁹⁰ Artur Kristensen, age, s. 549; A. Perikhanian, agm, s. 629.

¹⁶⁹¹ Said Nefisi, age, s. 27.

¹⁶⁹² İbnü'l-Belhi, age, s. 56.

¹⁶⁹³ Ali Farazmand, "Learning from Ancient Persia; Administration of the Persian Achaemenid World State Empire", *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, (Edt. Ali Farazmand), New York, 2001, s. 48, 58.

¹⁶⁹⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 56.

¹⁶⁹⁵ Ali Farazmand, "State Tradition and Public Administration in Iran; Ancient and Contemporary Perspectives", s. 616.

¹⁶⁹⁶ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁶⁹⁷ İbrahim Harekât, "Berid", *MEB İA*, C. 5, İstanbul, 1997, s. 500.

asıl amacı merkez ve eyaletler arasındaki iletişimi sağlamak ve eyaletlerde devlet işlerinin nasıl yürütüldüğünden haberdar olmak¹⁶⁹⁸. Sâsânîler ülkelerinin şehirlerini birbirine bağlayan yollar üzerinde menziller inşa ederek bu menzillerde postacıların yeme, içme, barınma ve binek temin etme gibi ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamışlardır¹⁶⁹⁹. Bu menzillerde görev yapan memurlar postacıların kullanmaları için besili ve güçlü atların bakımını yaparlardı. Çöl üzerinde bulunan menzillerde develer de bulunmaktaydı. Genelde menziller arasında at kullanan bu postacılar daha sıcak olan yerler ve çöllerde deveye binerler, dağlık ve yüksek bölgelerde ise postacılık faaliyetlerini yaya ulaklar gerçekleştirirdi¹⁷⁰⁰. Postacıların kullanmış oldukları yollar genel olarak insanların yoğun olarak kullanmış oldukları ana yollardı ve menziller genel olarak bu yollar üzerinde kurulmaktaydı. Bu yollar İran ülkesinin bütün şehirlerini başkente bağlamaktaydı¹⁷⁰¹. Bizanslılar, Sâsânîlerden öğrendikleri postacılık işlerini *cursus puplicus* adını vermiş oldukları teşkilatla ifa etmekteydiler ve bu amaçla yollar inşa etmişlerdi¹⁷⁰². Bizanslılar ise Sâsânîlerdekinin aksine insanların genel olarak kullanmış oldukları yolların dışında sadece posta amaçlı tali yollar oluşturmuşlardı¹⁷⁰³. Sâsânî posta teşkilatında çalışan memurların çok uzaklara gidecek olan mektupları tek başına götürmeleri gerekmiyordu. Bayrak yarışı şeklinde gerçekleşen bu haberleşme şeklinde ulaklar belirli mesafelerdeki posta istasyonlarına mektupları bırakarak geri dönerler ve orada çalışan başka bir ulak aldığı mektupları bir sonraki istasyona bırakırdı. Böylece, mektup bir istasyondan diğer istasyona gideceği yere kadar giderdi. Böylece postacılık faaliyetleri hızlı ve ivedi bir şekilde yerine getirilir gönderilen postalar kısa zamanda yerlerine ulaştırılırdı¹⁷⁰⁴. **Parvanak** adı verilen bu sistem aynı şekil İslam dünyası tarafından alınarak devam ettirilmiştir¹⁷⁰⁵. Sâsânî posta teşkilatına daha sonraki İslamî dönemde *berid* adı verilerek Emeviler ve Abbasiler tarafından da aynen devam ettirilmiş ve daha da geliştirilmiştir¹⁷⁰⁶. Berid kavramı Farsça *kesik kuyruk*

¹⁶⁹⁸ Artur Kristensen, age, s. 191, 192.

¹⁶⁹⁹ Said Nefisi, age 28; Artur Kristensen, age, s. 192.

¹⁷⁰⁰ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁷⁰¹ Ali Farazmand, agm, s. 58.

¹⁷⁰² Fuad Köprülü, "Berid", *MEB İA*, C. 2, İstanbul, 1970, s. 542.

¹⁷⁰³ Kevin Butcher, *Roman Syria and the Near East*, London, 2003, s. 129.

¹⁷⁰⁴ Ehsan Yarshater, "The Persian Presence in the Islamic World", *The Persian Presence in the Islamic World*, (Edt. Richard G. Hovannisian, Georges Sabagh), Melbourne, 1988, s. 13.

¹⁷⁰⁵ David Nicolle, age, s. 13.

¹⁷⁰⁶ Amira K. Bennison, *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*, New York, 2009, s. 28; Said Nefisi, age 28; İlber Ortaylı, age, s. 14; Hala Mundhir Fattah-Frank Caso, age, s. 80; Joseph W. Meri, "Post or Barid", *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*, New York, 2006, s. 631; Glen

anlamında **buride dum** terkiibinden gelmektedir. Bunun sebebi de postacıların birbirlerini tanınması için postacılık faaliyetlerinde kullanılan atların kuyruklarının kesik olmasından kaynaklanmaktaydı¹⁷⁰⁷. Bunun yanında bu sözcüğün *posta hayvanı* anlamında Yunanca **veredus** sözcüğünden geldiği ve bu tanımın Emeviler döneminde kullanılmaya başlandığı da söylenmektedir¹⁷⁰⁸.

Sâsânî posta teşkilatının başında bulunan vezir aynı zamanda casusluk teşkilatına da başkanlık ederdi. İbnü'l-Belhi, Sâsânî posta ve casusluk teşkilatının başındaki kişi ve görevleri hakkında şöyle bilgi vermektedir. "...sahib-i haber ve berid büyük bir makama haizdi. Fazilet ehli, asil, kalem ve kâmil marifet sahibi bir kimse olurdu. Bütün memleketlerde berid ve mesrua ehlinden naipleri vardı. Gidip geldikleri bütün memleketlerden onu haberdar ederlerdi ve kendisi işlerinin tedbirinin hesabını görürdü..."¹⁷⁰⁹. İbnü'l-Belhi'nin bu sözlerinden sarayda posta ve casusluk teşkilatının başında bulunan vezirin Sâsânî ülkesinin diğer şehirlerinde bir naibinin olduğunu ve bilgi toplamış oldukları bölgelerin bilgilerini kendisiyle paylaştıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Sahib-i haber adı verilen vezirin başında olduğu divan-ı haber denilen posta divanının yürütme işlerini debir adındaki idareciler yapmaktaydı ve sahib-i haber de bu memurların başında bulunmaktaydı¹⁷¹⁰. Sâsânî posta teşkilatının ülkenin birçok şehirlerinde posta istasyonları bulunmaktaydı ve postacılık işleri bu istasyonlar sayesinde sorunsuz bir şekilde işletilmeye çalışılırdı¹⁷¹¹. Bu teşkilatta çalışan memurların en öncelikli görevi hükümdarın fermanlarını ivedi bir şekilde ülkenin bütün bölgelerine ulaştırmak ve eyalet çalışanları ile halkı bu emirlerden haberdar etmektir¹⁷¹². Bu istasyonlar Sâsânîler tarafından inşa edilmiş düzenli yollarla birbirlerine bağlıydılar ve aynı zamanda bu yollar ulaşım, ticaret amacıyla da kullanılmaktaydı¹⁷¹³. Sâsânî ülkesinde ve kendilerinden sonraki diğer İslam devletlerinde postacılık faaliyetleri genel olarak casusluk faaliyetleri ile iç içe kullanılmıştır¹⁷¹⁴. Bu teşkilat için çalışan postacılar genel olarak casusluk amacıyla kullanılmaktaydılar. Sâsânîlerden sonra İslam

Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Introduction", *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, s. vii.

¹⁷⁰⁷ İbrahim Harekât, agm, s. 498.

¹⁷⁰⁸ Fuad Köprülü, agm, s. 541.

¹⁷⁰⁹ İbnü'l-Belhi, age, s. 94.

¹⁷¹⁰ Roman Girişmen, age, s. 313.

¹⁷¹¹ İlber Ortaylı, age, s. 14.

¹⁷¹² Fuad Köprülü, agm, s. 541.

¹⁷¹³ Joseph W. Meri, "Road Network", *Medieval Islamic Civilization; An Encyclopedia*, s. 681.

¹⁷¹⁴ C. E. Bosworth, "The Early Ghaznavids", *The Cambridge History of Iran; From the Arab Invasion to the Saljuqs*, V. 4, (Edt. R. N. Frye), New York, 1975, s. 182; Fuad Köprülü, agm, s. 542.

devletleri İranlılardan devraldıkları posta teşkilatını geliştirerek devam ettirdiler ve bu kurumla ilgili Farsça kitapları Arapça'ya çevirdiler¹⁷¹⁵. İran sahasına hâkim olan Araplar İran, Irak ve Horasan gibi bölgelerde bulunan Sâsânî posta teşkilatına ait unsurları aynı şekilde kullanmaya devam etmişlerdir¹⁷¹⁶.

2.6.1. Sâsânî Devletinde Casusluk Faaliyetleri

Sâsânî devletinin en güçlü yönlerinden bir tanesi kurmuş olduğu casusluk teşkilatıdır¹⁷¹⁷. Bu teşkilat sayesinde Sâsânî hükümdarları devletin her köşesine hâkim olabilmişler ve konumlarını güçlendirmişlerdir. Sâsânîlerin casusluk teşkilatı alanında güçlü olmalarının nedeni geçmişte Perslerin kurmuş oldukları düzenli casusluk örgütleridir. Persler döneminde hükümdarın emrinde çalışan on bin kişilik bir güvenlik örgütü bulunmaktaydı ve bunlar “hükümdarın göz ve kulakları” unvanıyla devlet kurumlarını ve satraplıkları gözetlerlerdi¹⁷¹⁸. Bu sistemin uzun süre varlığını devam ettirmesi Sâsânîlerin geçmişten düzenli bir casusluk teşkilatı devralmasına vesile olmuştur¹⁷¹⁹. Hükümdar, sarayında kendisine bağlı ulak ve hizmetlileri casusluk amacıyla kullanıyordu. Bu kişiler hükümdarın saraydaki yokluğunda veya seferde olduğu sıralarda soyluların veya diğer görevlilerin konuşmalarını dinlerler ve onları hükümdarın yokluğunda rapor ederlerdi¹⁷²⁰. Bunlar genelde gizli çalışanlar ve kimse onları tanıyamazdı. Sâsânî casusluk teşkilatı üyeleri genel olarak komşuları olan Bizanslıların askeri hareketliliklerini gözlemlerler ve bu faaliyetleri birbirlerine karşı askeri bir koz olarak kullanırlardı¹⁷²¹. Hükümdarlar çoğu zaman bu ulak ve hizmetçileri eyaletlere yollayarak onların valiler hakkındaki söylentilere kulak vermelerini, şehirlerin durumlarını, ekinler ve meralar hakkında bilgiler edinmelerini isterlerdi. Bunun yanında valilerin veya soyluların insanlara karşı uygulamış oldukları haksız davranışlarla ilgili bilgi edinmek amacıyla da casuslar yollamaktaydılar. I. Hüsrev, Azerbaycan valisi hakkında yaşlı bir kadının evine ve arazisine el koyma suçlamasıyla saraya gelen şikâyetini araştırmak için özel bir ulağını bu topraklara yollayarak işin

¹⁷¹⁵ İbrahim Harekât, agm, s. 500.

¹⁷¹⁶ Fuad Köprülü, agn, s. 542.

¹⁷¹⁷ Artur Kristensen, age, s. 355.

¹⁷¹⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 185; Recep Yıldırım, age, s. 162.

¹⁷¹⁹ Fuad Köprülü, agm, s. 541.

¹⁷²⁰ Artur Kristensen, age, s. 533.

¹⁷²¹ Abdulhalik Bakır, “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri”, *OTAM*, C. I, S. I, Elazığ, 2003, s. 11, 12; Fuad Köprülü, agm, s. 542.

aslını öğrenmesini istemiştir¹⁷²². Bu görevliler özellikle hükümdarlara yönelik herhangi bir suikast girişimine karşı uyanık olmak ve insanları takip etmek zorundaydılar. Sâsânî hükümdarları hiçbir zaman belirli bir mekânda uyumamışlardır. Sâsânî sarayında hükümdarların uyumaları için kırk tane yatak odası bulunurdu ve onların hangi odada uyuyacağını kimse bilemezdi¹⁷²³. Bununla beraber casuslar ülke içerisindeki kötü gidişatı da hükümdara rapor ederlerdi. Balaş döneminde casusların halkın birçok bölgede köylerini terk ederek göç etmelerini ve bunun sonucunda toprağın çoraklaşmaya başlayarak verimin düştüğünü rapor etmeleri üzerine sarayda bulunan ve köylü sınıfını yöneten dihgân sınıfının saraydaki temsilcisi olan dihbânı çağırarak onun hakkında soruşturma başlatmış ve onun bu konudaki ihmaliinden dolayı halkın fakirleşerek toprağını terk etmeye başladığını öğrenince onu cezalandırmıştır¹⁷²⁴. Sâsânî hükümdarları kimi zamanlarda bu casusların idaresini bilgili ve siyasi dehalaları olan vezirlerine bırakmışlardır. I. Erdeşîr siyasi dehaya ve ileri görüşlülüğe sahip olan veziri Tenser'e bu işlerin tedbirini bırakmıştı. Çünkü anılan vezir düşmanın hilelerini çabuk kavrayan onların hile ve tuzaklarına karşı isabetli kararlar alabilen bir kişiliğe sahipti¹⁷²⁵.

Sâsânî devleti için çalışan casuslar genelde ülkenin işlek yollarında ve şehirlerinde genel olarak yabancı ülkelerden gelen yolcuların faaliyetlerini gözleyerek bu gözlemlerini saraya rapor ederlerdi. Casuslar özellikle Sâsânî ülkesine gelen elçilerin takip edilmesi işine bakarlardı. Bu casusların yoğun olarak bulunduğu şehirler genel olarak Derbend, Hulvan, Hit, el-Udaid, Sarifeyn'di. Suriye üzerinden gelen yabancılar genel olarak Hit şehrine, kuzeyden Hazar ülkesinden gelen yolcular Derbend şehrine, güneyden Arap ülkelerinden gelen yolcular el-Udaid şehrine, güneyden gelen yolcular Sarifeyn şehrine ve Türkistan'dan gelen yolcular Hulvan şehirlerine uğramaktaydılar. Arapların Sâsânîlerle olan temasları onların daha sonraları casusluk alanında kendilerinden istifade etmelerine de etki etmiştir¹⁷²⁶. Yabancı ülkelerden gelen elçilik heyetlerinin casusluk yapmamaları için onların güvenlikleri bahane edilerek başlarına muhafız dikilir farklı yollardan saraya getirilerek yolların ahvali hakkında bilgi edinmelerini önlemeye çalışırlardı. Sâsânî ülkesi tarafından yabancı ülkelere yollanan

¹⁷²² Artur Kristensen, age, s. 497, 498.

¹⁷²³ Artur Kristensen, age, s. 534.

¹⁷²⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 92.

¹⁷²⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 61.

¹⁷²⁶ Abdulhalik Bakır, "Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri", s. 32.

elçilik heyetleri içerisinde casuslar bulundurulurdu¹⁷²⁷. Bu casusların görevi yollar, boğaz ve geçitler hakkında bilgi toplayarak nerelerde akarsu ve kuyu suları bulunduğunu, atların beslenmesi için otlakların yerlerinin tespit edilmesiydi. Bunun yanında onlar; gittikleri ülkelerin durumları, hükümdarın halk tarafından sevilip sevilmediği, valilerin halka nasıl davrandıkları konusunda da bilgi topluyorlardı¹⁷²⁸.

I. Hüsrev kendi döneminde geniş bir casusluk ağı kurmuştu. Özellikle geniş yetkiler ile donatmış olduğu eyalet valilerinin icraatlarını takip etmek amacıyla dört büyük eyalete casuslarını gönderiyor, bu yolla da valilerin her hareketini takip ediyordu¹⁷²⁹. Bu valiler sahip oldukları konumu kendi menfaatleri için kullanarak devlete karşı büyük bir güç haline gelmeye çalışıyorlardı. Bu durumun farkında olan I. Hüsrev onları yakından takip etme yoluna gitmiştir. I. Hüsrev'in farklı yerlere yollanmış olduğu bu haberciler ona sürekli olarak mektuplar yollarlar ve hükümdarın yanında bulunan iran mazgar rütbesindeki casusların saraydaki sorumlusu olan naip tarafından bu mektuplar kendisine okunur; bu mektuplardan önemli gördükleri hakkında görüş alışverişinde bulunurlardı¹⁷³⁰. Sâsânî casuslarının çalışmaları arasında düşman ordusuna ait askerleri kaçırma faaliyetleri de bulunmaktaydı. Kadisiye savaşından önce Sâsânî ordu komutanı Rüstem casuslara İslam ordusuna ait askerlerin kaçırılarak sorgulanmasını emretmiş ve bu çerçevede bazı müslüman askerler kaçırılıp sorgulanmışlardır¹⁷³¹.

Sâsânî devletinin ileri görüşlü ve bilgili hükümdarlarından olan II. Şapur kendi döneminde bilim adamlarından ve faziletli kimselerden kurulu bir istihbarat örgütü kurmuştur¹⁷³². II. Şapur ülkesinde ve ülkesinin dışında olup biten her şeyden haberdar olmak ve bütün gelişmeleri yerinde takip etmek istiyor böylece kendi konumunu güçlendirerek merkezi bir devlet oluşturmak ve bu devleti komşularına karşı üstün konuma getirmek istiyordu¹⁷³³. Bu nedenle yarım yüzyıldan fazla süren iktidarı boyunca kurmuş olduğu istihbarat örgütü sayesinde uzun bir süre tahtta kalmasını başarabilmiş ve hem de kendi döneminde Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'daki Bizans varlığına son vererek, doğuda Akhunları etkisiz hale getirecek çok yönlü bir siyaset takip etmiştir.

¹⁷²⁷ Artur Kristensen, age, s. 545.

¹⁷²⁸ Artur Kristensen, age, s. 544.

¹⁷²⁹ P M Sykes, age, C. 1, s. 501.

¹⁷³⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 90, 91.

¹⁷³¹ Abdulhalik Bakır, "Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri", s. 25.

¹⁷³² İbnü'l-Belhi, age, s. 73.

¹⁷³³ İbnü'l-Belhi, age, s. 72, 73.

Ayrıca o, Kafkas halklarını tekrar Sâsânî ülkesine bağlayabilmiş ve Sâsânî devletinin temellerini güçlendirmiştir¹⁷³⁴. II. Şapur özellikle habercilerinin doğru sözlü ve ileri görüşlü olmalarını istiyordu. Bu nedenle kurmuş olduğu istihbarat örgütündeki kimseleri ilim adamları, bilginler ve faziletli insanlar arasından seçmişti¹⁷³⁵. İleri görüşlü ve keskin bir zekâyâ sahip olan II. Şapur habercilerin doğru söylemediklerini derhal kavrır ve onları cezalandırırdı. Şapur'un bazı savaşlar sırasında sivil kıyafet giyerek habercileri ile beraber bilgi toplamak amacıyla düşman topraklarına gittiği de olurdu¹⁷³⁶. Özellikle imparator Julianus'un Fırat üzerinde gizli bir donanma inşa ederek bu donanmayla Sâsânî başkenti Tisfun'a düzenlemek istediği bir saldırıdan önce casuslarına ordunun bütün adımlarını izleterek kendisine not ettirmiş ve Julianus'un donanmasını çok iyi bir şekilde takip ettirmiştir¹⁷³⁷.

Şapur'un Bizans ordusu içerisinde çok önemli casusları bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi de Bizans ordusunda önemli görevleri bulunan Jovianus'tu. Bu komutan, Julianus'un Mezopotamya çıkarması sırasında öncü birliklerinin arasına sivil kıyafetle katılarak Bizans ordusunu gözetlemek isteyen Şapur'un, fark edilerek yakalanmasını son anda önlemiştir¹⁷³⁸. Şapur'un çok iyi organize etmiş olduğu casusları düşmanın her hareketini gözetlerler ve onlar hakkında dakik bilgiler aktarırlardı. Şapur çoğu zaman bu casuslarını suikast timleri olarak da kullanmaktaydı. MS. 363 yılında Mezopotamya topraklarına giren Julianus'un ordusunu onu takip ettirdiği bir casus grubuna öldürterek ordusunu durdurmasını başaramamıştır¹⁷³⁹. Şapur, Julianus'a yollamış olduğu elçilik heyetinin içerisine casuslarını yerleştirerek Julianus'u oyalamış ve heyetle birlikte gelen casuslar bir fırsatını bularak uzaktan attıkları mızraklarla Julianus'u öldürmüşlerdir¹⁷⁴⁰. Bununla beraber Sâsânî ülkesinde yaşayan Hristiyanlar içerisinden de casusluk amacıyla insanlar seçilerek Costantin'in yapmış olduğu çalışmalar hakkında bilgi edinmek amacıyla kullanılmışlardır¹⁷⁴¹. II. Hüsrev kendi döneminde, Göktürk kağanına sığınan Sâsânî ordu komutanı ve kısa bir dönem Sâsânî tahtını işgal ederek VI. Behram ünvanıyla tahta oturan Behram Çubin'i ortadan

¹⁷³⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 75, 76.

¹⁷³⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 73.

¹⁷³⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 72.

¹⁷³⁷ P M Sykes, age, C. I, s. 453.

¹⁷³⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 72.

¹⁷³⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 86; İbnü'l-Belhi, age, s. 72.

¹⁷⁴⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 72.

¹⁷⁴¹ Raymond Furon, age, s. 95.

kaldırmak için yine casuslarından istifade etmiştir¹⁷⁴². Sâsânîlerin kurmuş olduğu istihbarat teşkilatının önemli özelliklerinden bir tanesi de yabancı ülke topraklarına giderek burada gerçekleştirmiş oldukları suikastlardır. Göktürk kağanına bir elçilik heyeti yollayan II. Hüsrev, bu heyetin arasına girerek Göktürk ülkesine giden casuslar eliyle Behram Çubin'i ortadan kaldırmıştır¹⁷⁴³. Göktürk kağanı ise elçilik heyetinin ülkesinden ayrılmasından sonra Behram'ın öldürüldüğünü fark edebilmiştir.

Sâsânî ülkesinde yaşayan Hristiyan tebaanın Sâsânî ülkesinde Bizans imparatorluğu lehine casusluk faaliyetleri içinde oldukları görülmektedir. Bundan dolayı iki ülke arasında şiddetli savaşlar meydana gelmekteydi. Sâsânî ülkesinde yaşayan Hristiyan tebaanın geneli Sâsânî başkenti Tisfun'da ve buraya bağlı kentlerde yaşamaktaydılar. Buradaki Hristiyan İranlılardan birçoğu aynı dini paylaşmış oldukları Bizans imparatorluğu için kendi ülkeleri aleyhine casusluk faaliyetleri yapıyorlardı¹⁷⁴⁴. Bu faaliyetlere karışan Sâsânî vatandaşı Hristiyanlar çoğu zaman ülkeden kovularak sürgün edilmekteydiler. Bunu bahane eden Bizanslılar da Sâsânî ülkesindeki Hristiyan azınlığın haklarını bahane ederek Sâsânî ülkesi ile olan siyasi münasebetlerini dondurarak kimi zaman bu sürtüşmeyi bir savaşa dönüştürecek kadar ileri götürmekteydiler¹⁷⁴⁵. Sâsânî devleti de bu kimselerin ülkenin iç güvenliğini bozduklarını ve ülke içerisinde karışıklıklar meydana getirdiklerini ileri sürmekteydi. Bunun yanında Sâsânîler, Bizans topraklarına sürgün etmiş oldukları Mani dini taraftarları arasında Bizans aleyhine casusluk yapan kimseler bulundurmışlar ve bu din mensuplarının casusluk yapmak şartıyla kendi ülkelerine gelip gitmelerine izin vermişlerdir¹⁷⁴⁶.

Sâsânî ülkesinde yabancı ülkelere ait casuslar da bulunmaktaydı. Bu casuslar eliyle de Sâsânî devleti bazen düşmanı yanıltma yoluna giderdi. Ülkesine doğru büyük bir orduyla Akhunların çıkarma yapmaları üzerine yanına almış olduğu birkaç bin kişilik süvari ile beraber Behram Gur başkent Ctesiphon'dan Azerbaycan'a doğru kaçmış görüntüsü vererek bu haberin Akhunlu casuslar tarafından Akhun hakanına ulaşmasını sağlayarak onların rehavete kapılmasını ve yavaşlamalarını sağlamıştır¹⁷⁴⁷. Akhun hakanını gözetlemek için gönderilen casuslar hakanın Behram'ın kaçtığına

¹⁷⁴² M. Cevad Meşkür, age, s. 98.

¹⁷⁴³ İbnü'l-Belhi, age, s. 102, 103.

¹⁷⁴⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 89.

¹⁷⁴⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 89.

¹⁷⁴⁶ W. Seston, agm, s. 190.

¹⁷⁴⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 200; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 227.

inanarak ordusunu farklı bölgelere dağıttığını rapor edince Behram süratli ve gizli bir şekilde hakanın üzerine yürümüştür¹⁷⁴⁸. Sâsânî orduları genel komutanı Behram Çubin, IV. Hürmüz ile arasındaki sürtüşme sırasında emrindeki casuslara farklı bir yöntem takip ettirmiştir. Hürmüz ve oğlu II. Hüsrev arasında bir çatlak meydana getirmek ve onları birbirine düşürmek isteyen Behram, Horasan darphanelerinde II. Hüsrev adına sikke bastırmış ve emrindeki casusları tüccar kılığında Ctesiphon'a yollamış burada bu paralarla alışveriş yapmışlar ve bu paraları gören Hürmüz'ün casusları onları derhal saraya getirmişlerdir¹⁷⁴⁹. Bunun sonucunda babasından korkan II. Hüsrev Azerbaycan topraklarına kaçmış, böylece Behram Çubin bu kurnazlığı sayesinde Sâsânî sarayı içerisinde bir çatlak meydana getirmiştir¹⁷⁵⁰.

2.6.2. Sâsânîler Dönemi Diplomasi Faaliyetleri

Sâsânîler dönemi diplomasisinin günümüz modern diplomasi faaliyetlerinin temelini teşkil etmesi açısından benzersiz olduğu düşünülmektedir. Bu dönem diplomasisi Avrupa ve Amerika tarafından bile taklit edilmektedir¹⁷⁵¹. Sâsânî devletinin Hindistan ve Çin gibi savaş halinde olmadığı ülkelerde daimi temsilcileri bulunmaktaydı ve bu elçilere **Arran dabirbad** unvanı verilirdi¹⁷⁵². Bu elçiler bulundukları ülkeler ile kendi ülkeleri arasındaki yazışma ve münasebetleri sağlarlar ve o ülkeler hakkında bilgi verirlerdi. Fakat bu elçileri, savaş halinde bulundukları Bizans ve Arap ülkelerinde sürekli olarak bulunduramıyorlardı. Bunun yanında çeşitli sebeplerden dolayı komşu ülkeler arasında gidip gelen elçilik heyetleri de bulunmaktaydı. Bunlar genelde hitabeti kuvvetli, heybetli ve yabacı dili iyi bilen insanlardan oluşurdu. Roma imparatoru **Alexander Severus**'un Sâsânî hükümdarı **I. Erdeşîr**'e karşı Ermeni kralı Şah Hosro ile yapmış olduğu ittifak neticesinde, Erdeşîr'in Romalıların elinde bulunan Dura şehrini 228 yılında işgal etmesi üzerine, Roma imparatoru Alexander Severus Sâsânî hükümdarı I. Erdeşîr'e bir elçilik heyeti yollamıştır¹⁷⁵³. Bu elçiler arcılığı ile Erdeşîr'e bir mektup yollayan Severus, Sâsânî

¹⁷⁴⁸ Sir John Malcolm, age, V. I, s. 93; Zeki Velidi Togan, age, s. 42; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 227; Roman Girişmen, age, s. 300.

¹⁷⁴⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 318.

¹⁷⁵⁰ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 318.

¹⁷⁵¹ Will Durant, age, s. 118.

¹⁷⁵² Reza Shabani, age, s. 134.

¹⁷⁵³ M. Cevad Meşkü, age, s. 80.

hükümdarına kendilerini daha önce savaşmış olduğu barbar kavimlere benzetmemesini söyleyerek ikaz etmiş ve ona daha önceki Roma imparatorları Trajan ve Septimus Severus dönemlerinde İran ülkesinin nasıl Romalıların eline geçtiğini hatırlatmış ve aklını başına alması yönünde kendisine nasihat etmiştir¹⁷⁵⁴. Bunun üzerine Sâsânî hükümdarı Erdeşîr, Roma imparatoruna dört yüz kişilik bir heyet yollamıştır. Bu heyetteki kişiler uzun boylu, cüsseli ve oldukça şık giyimli, düzgün konuşan kimselerden oluşmaktaydı¹⁷⁵⁵.

Bu heyeti ayrıca oldukça kıymetli silahlarla donatan Erdeşîr, bu davranışıyla Sâsânî insanının cesaret ve kuvvetini göstermeyi amaçlamış ve kendilerinin barbarlardan ziyade medeni insanlar olduklarını ifade etmeye çalışmıştı. Erdeşîr'in imparatora yollamış olduğu mektubu çok alaycı bir ifade ile sunan bu elçiler, Suriye ve Anadolu topraklarının kendilerine ait olduğunu ve bu toprakları Romalıların hemen tahliye etmeleri ve kendilerine bırakmaları gerektiğini söylediler. Bunun üzerine Severus bu heyette bulunan İranlıların derhal tutuklanmalarını ve kendilerine savaş esiri muamelesi yapılarak zincire vurulmalarını emretmiştir¹⁷⁵⁶. Her iki ülke arasındaki bu elçilik krizi, Sâsânî ve Roma arasında 231 ve 232 yıllarında meydana gelen bir dizi savaşların başlamasına sebep olmuştur¹⁷⁵⁷. Sâsânîlerin diplomatik olarak kullanmış oldukları dil çok iğneleyici ve dakik olmasına rağmen, bu görüşmelerde kullanılan elçilerin can güvenliği açısından Sâsânî hükümdarları komşu ülke hükümdarlarını kardeşleri olarak ilan ederler ve onlara kardeşim diye hitap ederlerdi¹⁷⁵⁸. Bunun yanında Sâsânîler diplomatik dil olarak dini değerleri ve kendi dünya görüşlerine dayalı bir üslup kullanırlardı¹⁷⁵⁹.

297 yılında Nersi döneminde Roma ile yapılan bir savaştan sonra elde edilen ağır bir yenilgi Sâsânîlerin bu savaşın yıkıcı etkilerini azaltma noktasında yoğun bir diplomasi trafiğine başladığı bir dönem olmuştur¹⁷⁶⁰. Nersi'nin yaralanarak canını zor kurtarabildiği ve birçok Sâsânî soylusunun esir düştüğü bu savaşta, imparator Diocletianus'a giden Sâsânî elçilik heyetinin başındaki Sâsânî soylusu imparatora "Romalılarla ve Sâsânîlerin bir vücudun iki gözü gibi olduğunu bu gözlerden herhangi

¹⁷⁵⁴ P M Sykes, age, C. I, s. 426; M. Cevad Meşkür, age, s. 80.

¹⁷⁵⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 80; Martin Sicker, age, s. 173, 174; P M Sykes, age, C. I, s. 426.

¹⁷⁵⁶ Martin Sicker, age, s. 174vd; P M Sykes, age, C. I, s. 426.

¹⁷⁵⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 80.

¹⁷⁵⁸ Wil Durant, age, s. 118.

¹⁷⁵⁹ Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sâsânîan Iran*, Los Angeles, 2009, s. 125.

¹⁷⁶⁰ P M Sykes, age, C. I, s. 442.

birinin kaybının bu vücuda zarar vereceğini ve diğer gözün de bundan olumsuz etkileneceği” şeklinde veciz bir üslupla Sâsânî aleyhine yürütülen bu savaşın yıkıcı etkisini azaltılarak iki ülke arasında tekrar bir barış ortamı oluşturmaya çalışmıştır¹⁷⁶¹. Sâsânîler 397 yılından itibaren başlayan ve yüzyıldan fazla süren duraklama döneminde doğu ve kuzey kavimleri ile savaş halinde bulunduklarından dolayı, Roma’ya karşı diplomasiden yana ve savaşırsız bir politika izlemişlerdir. İki ülke arasında ortaya çıkan problemlerde genel olarak masada kazanmasını bilen kurnaz politikacılarla savaşırsız birçok kazanım elde etmesini başaramışlardır¹⁷⁶².

Bu dönemde genel olarak iki ülke arasında problem teşkil eden Ermeni sorunu ile ilgili konularda sorunlar yaşanmış ve bu sorunlar genel olarak diplomatik çözümlerle halledilmiştir¹⁷⁶³. Sâsânîlerle Bizans arasında önemli problemlerden birisi de Bizanslıların Suriye toprakları üzerinde bulunan müttefikleri Arap Gassanilere yönelik Sâsânîlerin müdahaleci tavırlarıydı¹⁷⁶⁴. Sâsânîler, Gassani hükümdarı Arethas’a (Haris) karşı muhalifi Alamundar’ı destekleyince; imparator Justinianus, maliye veziri Strategius ve Filistin dükü Summus’u, I. Hüsrev’e yollayarak; ona, imparatorun Hunlar için yazmış olduğu mektubu göstererek bu tavırlarından vazgeçmezlerse kendilerinin de Hunların Sâsânî topraklarına yönelik istilacı girişimlerine destek vereceklerini söylemiş ve kendisini uyarılmışlardı¹⁷⁶⁵. Sâsânîlerin Bizans’a yönelik tutumları onları farklı müttefikler bulmaya itmiştir. Bizanslılar, Sâsânîlerin kuzeydoğu komşuları olan Göktürk hükümdarı İstemi Yabgu’nun Maniah başkanlığında yollamış olduğu bir elçilik heyetine imparator başlarında meşhur Bizans diplomatı Zamarkos’u Orta Asya’ya elçi olarak yollamıştır¹⁷⁶⁶. Sâsânîler aleyhine düzenlenen bu yakınlaşma tarihin önemli diplomasi faaliyetlerinden birisi olarak kabul edilmektedir.

Sâsânî devletinde yabancı elçiler ve elçilik heyetleri törenle karşılanırdı¹⁷⁶⁷. Elçiler sınıra ulaştıkları zaman, sınır muhafızları komutanı elçilerin gelişi ile ilgili saraya haberci yollar ve bu elçiler yolları üzerindeki eyaletlerin valileri tarafından misafir edilirdi. Daha sonra da onların ziyaretlerinin amacı ile ilgili bilgi edindikten sonra bunu saraya yazarlardı¹⁷⁶⁸. Elçilerin yolu üzerindeki eyalet valileri onların

¹⁷⁶¹ P M Sykes, age, C. I, s. 442.

¹⁷⁶² George Rawlinson, age, s. 582.

¹⁷⁶³ George Rawlinson, age, s. 582.

¹⁷⁶⁴ John Bagnell Bury, age, C. I, s.419; İrfan Şahîd, age, C. II, s. 190vd.

¹⁷⁶⁵ İrfan Şahîd, age, C. II, s. 191; John Bagnell Bury, age, C. I, s.419, 420.

¹⁷⁶⁶ Martin Sicker, age, s. 205vd.

¹⁷⁶⁷ Said Nefisi, age, s. 16, 17; Will Durant, age, s. 121.

¹⁷⁶⁸ Artur Kristensen, age, s. 544; Said Nefisi, age, s. 16.

güvenliklerini ve bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydılar ve gelen elçiler de ziyaretlerinin amaçları hakkında bilgi vermek zorundaydılar. Hükümdar da sarayda gelen elçiler için karşılama töreni düzenlemek için hazırlıklara başladı. Hükümdar, elçileri karşılamak ve onları saraya getirmek amacıyla bir heyet gönderirdi. Kendisi de sarayın geniş salonunda yanındaki üst düzey görevliler ile birlikte elçileri karşılardı. Hükümdar elçilerden yolculukları, getirdikleri mesajlar, kendi ülkelerinin durumları, ülkelerinin askeri vasfı ve hükümdarlarının ahvali hakkında sorular sorardı¹⁷⁶⁹. Elçilere yönelik yapılan bu karşılama töreni onların şanından dolayı değil de kendi ülkelerinin görkem ve azametini onlara hissettirmek amacıyla şatafatlı olarak düzenlenirdi. Sarayda yapılan bu karşılama töreninin ardından hükümdar elçileri kendi özel sarayına götürerek onlar için ziyafet düzenler ve bu heyetin başındaki kimseye hilat giydirirdi¹⁷⁷⁰. Her iki ülke de diplomatik görüşmelerde din adamlarını görevlendirdikleri de olurdu. I. Hüsrev'in 540 yılındaki Suriye seferinden sonra Bizanslılar, Sâsânî devletinin elinde bulunan on iki bin esiri geri alabilmek için Sergiopolis piskoposu Candidus'u görüşmelerde elçilik heyetinin başkanı olarak görevlendirmişlerdi¹⁷⁷¹. Sâsânîler, yabancı ülkelere yollamış oldukları elçilerden elçilik boyunca yaşadıkları herşeyi, konuşulanları, yol üzerinde görmüş oldukları herşeyi rapor halinde sunmalarını istemekteydiler¹⁷⁷². Sâsânîlerin batı ülkelerine göndermiş olduğu elçilerle gönderdikleri mesajların dili genellikle Aramca olurdu, fakat doğu ülkelerine yönelik giden elçiler daha farklı bir diplomatik dil kullanırlardı¹⁷⁷³.

¹⁷⁶⁹ Said Nefisi, age, s. 16, 17.

¹⁷⁷⁰ Artur Kristensen, age, s. 545; Said Nefisi, age, s. 16, 17.

¹⁷⁷¹ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 422.

¹⁷⁷² Matthew P. Canepa, age, s. 125, 126.

¹⁷⁷³ Robert Browning, age, s. 48.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SASÂNÎ DEVLETİNİN İKTİSÂDÎ YAPISI

3.1. Sâsânî Devletinin Toprak Sistemi ve Gelir Kaynakları

Sâsânî devleti sahip olmuş olduğu idari aygıtı, memurlarının maaşları, ordu teşkilatının giderleri, halk ve toplum hizmetleri ve şehircilik çalışmaları için gerekli olan ekonomik ihtiyaçlarını; sahip olduğu tarım gelirleri, ticaret ve gümrük gelirleri, vergiler, maden ocaklarından elde edilen gelirler, savaş ganimetleri, bayram gelirleri ve bunun gibi farklı gelir kaynaklarından elde etmekteydi¹⁷⁷⁴. Sâsânî ekonomisinin aslan payı ise özellikle tarım, hayvancılık ve ticarete dayanmaktaydı¹⁷⁷⁵. Bu durum orta doğuda devlet kuran bütün imparatorluklar için geçerli bir durum olmakla beraber onların ekonomilerinde toprağın önemi çok büyüktür. Sâsânî ülkesinin ekonomik olarak en büyük dayanağı topraktı. Bu durum Sâsânî devletinin kuruluşunun en ilk dönemlerinden itibaren devletin öneminin farkında olduğu bir konudur. Sâsânî devletini kuran I. Erdeşîr'in söylemiş olduğu “hiçbir güç ordusuz, hiçbir ordu parasız, hiçbir para topraksız ve hiçbir toprak adaletsiz olmaz” sözü onun güçlü bir yönetim için gerekli olan ordu, para, toprak ve adalet gibi dört önemli unsurdan bir tanesinin toprak olduğunu ortaya koymaktadır¹⁷⁷⁶. Sâsânî devletinin asıl geliri halktan alınan vergilere bağlıydı, soylular arasında ise ticaret yoluyla zengin olan bir kitle vardı ve din adamlarının zenginlik kaynağı ise halktan alınan hediyelerden kaynaklanıyordu¹⁷⁷⁷. Sâsânî ekonomisinin en güçlü olduğu II. Hüsrev döneminde 626 yılında devletin kasasındaki para günümüz rakamlarıyla 630 milyon dolardı¹⁷⁷⁸. Bunun 460 milyon dolara tekabül eden kısmı tarım, ticaret, sanayi ve endüstri kolları ile savaş gelirlerinden meydana gelmekteydi. Geri kalan 170 milyon dolara tekabül eden kısmı ise halktan alınan toprak ve baş vergisinden elde edilmişti.

¹⁷⁷⁴ Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, 1991, s. 47; Roman Girişmen, age, s. 315.

¹⁷⁷⁵ Roman Girişmen, age, s. 343; Maria Brossius, age, s. 182; Antonio Panaino, agm, s. 386; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43.

¹⁷⁷⁶ P. M. Sykes, age, C. I, s. 429.

¹⁷⁷⁷ Antonio Panaino, agm, s. 386.

¹⁷⁷⁸ Will Durant, age, s. 121.

Toprağa verilen önem, Erdeşir'den sonra gelen bütün Sâsânî hükümdarları için önemli bir konuyu teşkil etmiştir. Sâsânî ülkesinde toprak, Sâsânî ülkesini yöneten hanedan üyelerinin ortak malı olarak sayılmaktaydı. Bunun yanında devlet kendisine ait olan bu toprakları devlete askerlik görevi ile birlikte vergi vermeleri karşılığında soylulara, çiftçilere, dihganlara ve askerlere ikta olarak vermektedir¹⁷⁷⁹. Sâsânî ülkesindeki topraklar üzerinde, devlete karşı güçlenmiş önemli bir feodal güç ortaya çıkarak, toprağın önemli bir kısmını kendi ellerinde bulundurmaya başlamıştı. Bu uygulamayla Enûşirvân; toprak reformu sonucunda, bu toprakları kendisine bağlı soylular ve askerler arasında paylaştırarak, toprağın üzerinde devlete karşı güç oluşturmuş olan vaspuhranların güçlerini kırmayı amaçlamıştır. I. Hüsrev başlatmış olduğu toprak reformuyla Sâsânî devletinin toprak sistemini biçimlendirmiş ve son şeklini vermiştir¹⁷⁸⁰. I. Hüsrev'in oluşturmuş olduğu toprak sistemi çağdaşı olan Bizans imparatorluğu üzerinde de tesirler bıraktığı gibi sonraki dönemlerde İslam devletleri ile beraber Selçuklu ve Osmanlı toprak sistemini de etkilemiştir¹⁷⁸¹. Sâsânî devletinin I. Hüsrev dönemine kadar uygulamış olduğu topraktan elde edilen ürünün miktarı üzerinden alınan vergi türü, Osmanlı dönemindeki aşar vergisinin bir benzeridir¹⁷⁸². I. Hüsrev Sâsânî toplumu için zahmetli olan bu usulü bırakarak yerine toprağın genişliğine dayalı bir sistem geliştirmiştir. Sâsânî sonrasında coğrafi değişimlere bağlı olarak ekonomik faaliyetlerin dağılımının değişmesine rağmen tarımsal üretime bağlı temel kurumlar ile kentsel ticari faaliyetler olduğu gibi devam etmiştir¹⁷⁸³.

Bununla beraber Sâsânî ülkesinde şehirciliğin gelişmiş olduğu Mezopotamya bölgesinde insanlar arasında ticaret revaçta iken, şehirciliğin gelişmediği daha kırsal bölgelerde halkın ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı¹⁷⁸⁴. Sâsânî ülkesinin en önemli tarım alanları Mezopotamya bölgesinde ve özellikle Ctesiphon'un kuzeyinde bulunan Diyala ve Huzistan bölgelerinde bulunmaktaydı¹⁷⁸⁵. Özellikle gelişmiş sulama teknikleri ile bu bölgenin tarımdan elde etmiş olduğu gelir en yüksek seviyeye

¹⁷⁷⁹ Rahim Reisneya, age, s. 631; Ann K. S. Lambton, age, s. 175.

¹⁷⁸⁰ Gene R. Gartwhite, age, s. 106; J. Howard Johnston, age, s. 225; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 8.

¹⁷⁸¹ İlber Ortaylı, age, s. 8.

¹⁷⁸² İlber Ortaylı, age, s. 8.

¹⁷⁸³ Ira Marvin Lapidus, age, s. 99.

¹⁷⁸⁴ Antonio Panaino, agm, s. 393.

¹⁷⁸⁵ Gene R. Garthwaite, age, s. 99; Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V. 30, No. 3, Duke University Press, 2010, s. 401; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43.

çıkılmıştır¹⁷⁸⁶. Mezopotamya toprakları üzerinde bulunan doğal su kaynakları ve bu bölgenin o dönemde almış olduğu düzenli yağışlar verimi oldukça arttırmaktaydı ve bunun sonucunda bu bölgede buğday, arpa, üzüm ve hurma gibi birçok meyve, sebze ve tahıl ürünleri bol miktarda yetişmekteydi¹⁷⁸⁷. Buna göre Sâsânîler döneminde dört farklı türde arazi bulunmaktaydı. Bunlar; devlete ait topraklar ki bu hükümdar ve hanedanına ait sayılırdı, devletin ikta olarak soylulara vermiş olduğu topraklar, halka ait olan özel ve müşterek topraklar, hayır amaçlı bağışlanan topraklardı¹⁷⁸⁸. Sâsânî ülkesinde soyluluğun ve ekonominin devamı kan bağı ve mülkiyete dayandığından dolayı toprağın el değişmeden veraset yoluyla devamına dikkat edilirdi¹⁷⁸⁹.

3.1.1. Devlete ve Soylulara Ait Topraklar

Sâsânî ülkesi üzerindeki büyük su kaynakları ile bunlara yakın olan verimli toprakların geneli devlete ait topraklardı¹⁷⁹⁰. Devlet bu araziler üzerinde kurmuş olduğu sulama sistemleri ve kanallar sayesinde toprağı işleyerek önemli bir gelir elde ediyordu¹⁷⁹¹. Buradaki su kanallarının ve toprağın güvenliğini devlete bağlı askerler sağlamaktaydı. Sâsânî ülkesinin en verimli toprakları Huzistan, Sistan ve Maverâünnehir bölgelerinde bulunuyordu ve bu bölgede yaşayan halk genel olarak zengindi¹⁷⁹². Toprağın verimi bu bölgelerin zenginleşmesine ve şehirlerin çoğalmasına da yol açmıştır¹⁷⁹³. Sâsânî devletinin toprağa dayalı vergilerden elde etmiş olduğu gelirler onların yıllık gelirlerinin hemen hemen yarısına denk gelmekteydi¹⁷⁹⁴. Bundan dolayı Sâsânî hükümdarları ülkenin en büyük tarım alanlarına ev sahipliği yapan Huzistan, Diyala, Fars gibi bölgeleri **Dil-i İranshahr** yani *İran ülkesinin kalbi* olarak adlandırmışlardır¹⁷⁹⁵. Bunun dışında birinci dereceden soyluların sahip oldukları topraklar genel olarak Anbar ve Fırat arası ile Hire ve Hulvan arasındaki havzalarda bulunmakla beraber ikinci dereceden soylular ile emirlerinde çalışan halk ise Zagros

¹⁷⁸⁶ Maria Brossius, age, s. 184; Peter Cristensen, *The Decline of Irranshahr; Irrigation and Environments in the History of the Middle East 500 BC to AD 1500*, Odense, 1993, s. 18.

¹⁷⁸⁷ Wil Durant, age, s. 117.

¹⁷⁸⁸ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 402.

¹⁷⁸⁹ Rahim Reisneya, age, s. 634vd.

¹⁷⁹⁰ Rahim Reisneya, age, s. 632.

¹⁷⁹¹ Gene R. Garthwaite, age, s. 99; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43; Maria Brossius, age, s. 184.

¹⁷⁹² Hugh N. Kennedy, age, s. 126; Roman Girişmen, age, s. 348.

¹⁷⁹³ Roman Girişmen, age, s. 348; Wil Durant, age, s. 117.

¹⁷⁹⁴ Peter Cristensen, agm, s. 19.

¹⁷⁹⁵ Christopher, Brunner, agm, V. 3 (2), s. 747, 750; Peter Cristensen, agm, s. 47.

dağları boyunca uzanan platolarda bulunmaktaydı¹⁷⁹⁶. Bundan dolayı nüfusun büyük bir kesimi Zağros dağları etrafındaki platolarda yoğunlaşıyordu. I. Erdeşîr devleti kurduktan hemen sonra verimli toprakların tespitini ve ölçümünü yaptırarak bunların hepsini kayıt altına aldırılmıştır¹⁷⁹⁷.

Sâsânî devletinde ileri gelen soylular ve devlet adamları ülkenin herhangi bir noktasında toprak ve malikâne sahibi olabilmekteydiler¹⁷⁹⁸. Bu kimseler için herhangi bir sınırlandırma mevcut değildi ve servetleri oranında ülkenin her yerinde toprak ve mülk satın alabilmekteydiler. Sâsânîlerin kurulduğu ilk dönemlerde ekonominin genel olarak toprağa dayandığı dönemde soylu sınıfından önemli sayıda toprak sahibi kimseler bulunmaktaydı¹⁷⁹⁹. Enûşîrvân'ın iktidarı döneminde, Azerbaycan valisinin Horasan, Irak, Fars ve Azerbaycan vilayetlerinin farklı yerlerinde çok sayıda arazisi bulunmaktaydı¹⁸⁰⁰. Bu soylulara kendi elde etmiş oldukları şahsi arazilerinin dışında devletin kendilerine ikta olarak verdiği topraklara **tuyul** denirdi¹⁸⁰¹. Bu toprakları devlet hem tarımın canlı tutulması ve üretimin devamını sağlamak adına; hem ülkedeki fakir köylülerin buralarda iskânı ile onları işgücünde kullanarak geçimlerini sağlamak ve hem de savaş durumlarında bu topraklar üzerinde yaşayan insanları mecburi askerliğe tabi tutmak maksadıyla bu topraklar nüfuz sahibi kimselere ikta olarak verilmekteydi¹⁸⁰². Şahsi veya tuyul olarak toprak sahibi olan soylular bu toprakları irsi olarak varislerine devredebiliyorlar veya onları satabiliyorlardı. Bu durum devlet içerisinde zamanla nüfuz sahibi kimselerin Sâsânî devletine kafa tutacak kadar güçlü feodallerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹⁸⁰³. Zamanla toprak sahibi soylular devlete vermeleri gereken vergilerden muaf tutulmuşlardır. Vergi yükünü köylülerin ve çiftçilerin üzerine yıkan devlet bu vatandaşlarının zamanla topraklarını ve köylerini bırakarak soyluların yanlarına sığınmalarına ve köylerin, ekili arazilerin terk edilmesine sebep olmuştur¹⁸⁰⁴.

¹⁷⁹⁶ Michael G. Morony, age, s. 189, 190.

¹⁷⁹⁷ Murtaza Ravendî, age, C. 3, s. 3.

¹⁷⁹⁸ Roman Girişmen, age, s. 346.

¹⁷⁹⁹ Antonio Panaino, agm, s. 392.

¹⁸⁰⁰ Rahim Reisneya, age, s. 635.

¹⁸⁰¹ Ann K. S. Lambton, age, s. xlix, 164.

¹⁸⁰² George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, s. 597; Rahim Reisneya, age, s. 635; Michael G. Morony, age, s. 100.

¹⁸⁰³ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 401; Ann K. S. Lambton, age, s. 13.

¹⁸⁰⁴ Rahim Reisneya, age, s. 635.

Sâsânî soyluları sahip oldukları topraklar üzerinde genel olarak tarım faaliyetleri yürütürler ve toprağı ekip biçerlerdi¹⁸⁰⁵.

II. Kabad'ın iktidarının ilk dönemlerinde hizmetçi ve memurlarından oluşan etrafındaki birçok soyluya tuyul dağıtmasından dolayı köylerin birçoğı boşalarak ekili arazilerin birçoğı viran olmuştur. İktidarının ilerleyen dönemlerinde ülkesinin birçok yerini gezen Kabad boşalmış köyleri ve atıl kalmış tarım arazilerini hayretle izlemiştir. Bu durum toprak sahibi generallerin toprakları üzerinde ağır vergiler karşılığı çalışan reayanın arazilerin boşaltmalarına neden olduğu için Sâsânî ordusu ekonomik yönden de zayıflamaya başlamıştır¹⁸⁰⁶. Topraklarını ve arazilerini kaybederek tuyul sahiplerine sığınan fakir halk yığınları Mazdek'in ekonomik anlamda özgürlükçü düşüncesiyle ortaya çıkması ile beraber bu harekete hemen destek verdiler ve bu akımın Sâsânî devleti açısından çok önemli bir problem haline gelmesine sebep oldular¹⁸⁰⁷.

Sâsânî devleti içerisinde önemli bir nüfuza sahip olan din adamlarına ait olan toprakların miktarı da azımsanmayacak kadar çoktu. Din adamları sahip oldukları araziler üzerinde kurdukları tapınaklar sayesinde halktan toplamış oldukları dini bağışlarla nüfuzlarını arttırarak Sâsânî ülkesinde geniş bir araziye kendi tekellerine alabilmişlerdir¹⁸⁰⁸. Özellikle Azerbaycan toprakları üzerinde çok geniş arazilere ve sayısız tapınaklara sahiptiler. Bundan dolayı Azerbaycan topraklarına *maganların ülkesi* adı verilmiştir¹⁸⁰⁹. Ayrıca, din adamlarına ait bu topraklar üzerinde geniş meralar, yaylaklar ve ekili araziler bulunmaktaydı. Bu topraklar üzerinde binlerce insan sadece karın tokluğuna çalıştırılmaktaydı¹⁸¹⁰. Sahip oldukları topraklar üzerinde çok önemli bir güç haline gelen bu soyluların devlet açısından taşıdıkları tehlikeyi gören Sâsânî devleti küçük toprak sahibi feodaller arasında dihanlık sistemini kurarak bu soyluların gücünü zayıflatmak istemiştir¹⁸¹¹. Sâsânî devleti büyük arazi sahibi soyluların kendi toprakları üzerinde oluşturdukları müesseselerin sayısını sınırlandırarak topraklarının çoğunu küçük toprak sahiplerine ve dihanlara kiraya vermeye başlamıştır¹⁸¹². Büyük toprak sahibi soylular sahip oldukları arazilerin üzerinde elde ettikleri ürünleri işleyip mamul

¹⁸⁰⁵ Maria Brossius, age, s. 184; Michael G. Morony, age, s. 100.

¹⁸⁰⁶ Ali bin Hüseyin Mesudi, *Murucu'z-Zeheb*, C. 1, (Trc. Ebu'l-Kasım Payende), Tahran, 1382, s. 246vd.

¹⁸⁰⁷ Jacob Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, s. 77; Rahim Reisneya, age, s. 636.

¹⁸⁰⁸ Antonio Panaino, agm, s. 386.

¹⁸⁰⁹ Rahim Reisneya, age, s. 640.

¹⁸¹⁰ Antonio Panaino, agm, s. 386.

¹⁸¹¹ Maria Brossius, age, s. 156, 179; Roman Girişmen, age, s. 346.

¹⁸¹² Roman Girişmen, age, s. 346.

hale getirdikleri işletmeler kuruyorlardı¹⁸¹³. Bunlar arazileri üzerinde genel olarak buğday depoları ve değirmenler, yağ imalathaneleri, şarap tesisleri, meyve depoları, besi çiftlikleri ve et depoları kurmaktaydılar ki devlet bunların sayılarını sınırlandırmıştır¹⁸¹⁴. Din adamlarının yanında, Sâsânî ordu komutanları ve emrindeki askerler de; hem merkeze bağlı topraklarda, hem de eyalet toprakları üzerinde arazi sahibi olabiliyorlardı¹⁸¹⁵. Bunlar devlet tarafından tuyul almış topraktan geçimini sağlayan ve savaş zamanında orduya katılan askerlerdi.

Büyük toprak sahibi soylular kesinlikle şehirlerde oturmazlardı. Bunlar kendi toprakları üzerinde kurmuş oldukları malikânelerde otururlar ve toprakları üzerinde çalışan reayayı kontrol altında tutarlar ve bu topraklar üzerinde kurmuş oldukları tesislerin denetimlerini ve yönetimlerini yakından yürütürlerdi¹⁸¹⁶. Sâsânîlerde bu anlamda geniş topraklara sahip soylular daha sonraki dönemlerde *mevali* kavramının ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu topraklarda çalışan insanları kontrol eden toprak sahipleri *mevla* olarak isimlendirilmiştir¹⁸¹⁷. Sâsânî soyluları emirlerinde çalışan köylülere ve halka yaptıkları hizmetin karşılığı olarak genel olarak para yerine önceden belirlemiş oldukları ürünleri maaş olarak verirlerdi¹⁸¹⁸. Sâsânî hiyerarşisinde yukarıdan aşağıya doğru para akışı çok yavaş gerçekleşmekteydi. Toprak üzerinde veya işletmelerde çalışan reayaya yaptıkları hizmetin karşılığı olarak günlük ve yıllık ihtiyaçlarını teşkil eden mutfak harcamaları ödenmekteydi¹⁸¹⁹.

Bu tip toprak sahiplerini genel olarak *reaya* adı verilen halk yığınlarını emrindeki topraklarda barındıran dihan ve kethüda adı verilen ikinci dereceden soylu sınıfına mensup feodaller oluşturmaktaydı¹⁸²⁰. Büyük toprak sahiplerinin toprakları üzerinde kurmuş oldukları malikâneler oldukça büyük ve emirlerindeki askerler tarafından korunaklı geniş çiftliklere sahip, hizmetçi ve nedimlerinin barınmaları için tahsis ettikleri evler ve bunların yanlarına yapılmış ahır ve depolardan oluşan muazzam yapıları¹⁸²¹. Birinci dereceden soylu olarak kabul edilen bu insanlar genel olarak Orta ve güney Mezopotamya topraklarının verimli arazileri üzerinde yaşamaktaydılar ve

¹⁸¹³ Ann K. S. Lambton, age, s. 9.

¹⁸¹⁴ Roman Girişmen, age, s. 347.

¹⁸¹⁵ Ira Marvin Lapidus, age, s. 119.

¹⁸¹⁶ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1383, s. 163; Roman Girişmen, age, s. 347.

¹⁸¹⁷ Michael G. Morony, age, s. 51, 69.

¹⁸¹⁸ Roman Girişmen, age, s. 347.

¹⁸¹⁹ Roman Girişmen, age, s. 347.

¹⁸²⁰ Ann K. S. Lambton, age, s. xxix.

¹⁸²¹ Roman Girişmen, age, s. 347.

malikânelerini bu topraklar üzerinde kurmaktaydılar¹⁸²². Sâsânî soylularının sahip oldukları bu konumları ilerleyen dönemlerde ortaçağın kendine özgü feodal yapısını ortaya çıkaracaktır. Başlangıçta kendi toprakları üzerinde kısmi özgürlüğü bulunan köylü sınıfının zamanla bu feodallere bağlı köleler haline gelmesi feodalitenin başlangıcını ve derebeyliği ortaya çıkarmıştır¹⁸²³. Bu durum sadece Sâsânî ülkesinde gerçekleşen bir olay değildir. Aynı zamanda Bizans ve Avrupa’da hatta Asya’nın diğer ülkelerinde de gerçekleşen bir olaydı ve zamanla ortaçağlarda dünyanın her yerinde kendisini göstermeye başlamıştır.

3.1.2. Feodallere ve Halka Ait Topraklar

Sâsânî toplumunda dihganlar, azadanlar ve vaspuhranların oluşturmuş olduğu feodal yapıya ait olan topraklar üzerinde yaşayan halk ve köylü sınıfı; karın tokluğuna, topraktan alınan üründen elde ettiği çok az bir hisseyle feodallerin emrinde çalışmaktaydı¹⁸²⁴. Bu topraklar üzerinde çalışan halkın can güvenliğinden bu feodaller sorumlu değillerdi; fakat herhangi bir feodal toprağını sattığı zaman onu, üzerindeki kimselerle birlikte satmaktaydı¹⁸²⁵. Sâsânîler dönemindeki toprak sahibi feodallerin Ortaçağ Avrupasındaki feodallerle önemli benzerlikleri bulunmaktaydı¹⁸²⁶. Aradaki en büyük fark ise Sâsânî feodallerinin büyük çiftliklerde ikamet etmeleri, Avrupalı feodallerin ise şatolarda yaşamalarıydı. Sâsânî devletinin kurulduğu ilk yıllarda çıkarılan bir ferman ile soylu sınıfına mensup olmayan kimselerin soylulardan toprak satın almaları kesin bir şekilde yasaklanmıştır¹⁸²⁷. Dihganlar devletin kendilerine vermiş olduğu *makta* adı verilen topraklar üzerinde maiyetleriyle beraber yaşamaktaydılar ve bu sistem daha sonraki Türk devletleri tarafından *mukatta* şeklinde toprak sistemi olarak devam ettirilmiştir¹⁸²⁸.

Dihgan adı verilen feodaller, emirleri altındaki köylülerden kendi toprakları üzerinde üretmiş oldukları zirai ürünlerden devlet adına vergi alabilirlerdi¹⁸²⁹.

¹⁸²² Michael G. Morony, age, s. 189, 190.

¹⁸²³ Roman Girişmen, age, s. 347.

¹⁸²⁴ George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, s. 597; Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, “Nizam-ı Abyâriy-i İran der Ruzgar-ı Sâsânîyan”, *Fasılnameyi İlmi-Pejohişi Tarihi*, Sal. 3, Şomare. 8, s. 10.

¹⁸²⁵ Rahim Reisneya, age, s. 632.

¹⁸²⁶ Touraj Daryaee, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, s. 401.

¹⁸²⁷ Rahim Reisneya, age, s. 634.

¹⁸²⁸ Ann K. S. Lambton, age, s. 175.

¹⁸²⁹ Rahim Reisneya, age, s. 640; Şehram Emirî, agm, s. 20; Antonio Panaino, agm, s. 393.

Selevkoslar döneminde İran'a egemen olan Yunanlılar, toprağın üzerinde çalışan köylü sınıfına sağlamış olduğu kısmi özgürlük, Sâsânîler döneminde yerini daha kötü bir yapıya dönüştürmüştür¹⁸³⁰. Özellikle azadan sınıfının baskılarına maruz kalan köylülerin devlete ve soylulara ödemek zorunda kaldıkları vergi yükünden dolayı onların topraklarını terk etmelerine neden olmaktaydılar. Balaş döneminde Sâsânî kırsalında büyük bir nüfus göçü yaşanmış ve topraklarını ekip biçme karşılığında devlete vergi veren köylüler bu vergi yükünün altından kalkamayınca köylerini ve topraklarını terk ederek göç etmek zorunda kalmışlardır¹⁸³¹. Bu feodaller toprakları üzerindeki arazileri sulamak amacıyla kanallar ve kuyular açabilirler ve bunları kendi aralarında birleşerek müşterek kullanırlar, bu kanalların suyunu kullanan halka ise müdahale hakları yoktu, sadece suyun vergisini alırlardı¹⁸³².

Halk, üzerinde yaşadığı ve geçimini sağlamış olduğu toprağın hiçbir zaman gerçek sahibi olarak görülmemiştir¹⁸³³. Halk, üzerinde yaşamış olduğu toprakta sahip olduğu mal varlığı ile beraber ya devletin ya da mensubu olduğu feodalin malı olarak görülmekteydi, devlet veya feodal halkın malını istediği gibi müsadere edebilir ve istediği kişiyi sürgün edebilirdi¹⁸³⁴. Halkın ekip biçtiği topraklar, Sâsânî ülkesindeki üç büyük otoritenin elinde bulunmaktaydı. Bu topraklar dolaylı yoldan ya devlete bağlıydı, ya feodallere bağlıydı veya tapınağa ait topraklardı¹⁸³⁵. Halk toprağın üzerinde bulunan malikâne, kanal, çiftlikler gibi toprağa bağımlı bir demirbaş olarak görülmekteydi ve sahip oldukları varislerine devretmenin dışında ne satabilirler ve ne de toprak satın alabilirlerdi¹⁸³⁶. Bunlar üzerinde yaşamış olduğu toprağın malı olarak kabul edilirdi. Soylular sahip oldukları geniş araziler üzerinde ekonomik ve nüfus olarak büyüyerek devlete kafa tutacak seviyeye ulaşabilmekteydiler¹⁸³⁷. Toprak sahibi küçük feodallerse güçlerini saraya bağlı hanedan mensubu soylulardan almaktaydılar ve topraklarını koruyabilmek için onların yardımlarına ihtiyaç duyarlar ve ekonomik anlamda onlara bu konunun diyetini öderlerdi¹⁸³⁸. Feodaller devlete vermiş oldukları verginin aynısını yerel yöneticilere de öderler ve bunun sonucunda devlet ve yerel yöneticiler onların

¹⁸³⁰ Roman Girişmen, age, s. 346.

¹⁸³¹ İnaletullah Rıza, age, s. 18.

¹⁸³² Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 13.

¹⁸³³ George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, s. 597.

¹⁸³⁴ Roman Girişmen, age, s. 346.

¹⁸³⁵ Roman Girişmen, age, s. 346.

¹⁸³⁶ Ann K. S. Lambton, age, s. xlix.

¹⁸³⁷ Rahim Reisneya, age, s. 634.

¹⁸³⁸ Roman Girişmen, age, s. 346.

topraklarını korumakla görevliyidiler¹⁸³⁹. Devlet küçük toprak sahibi dihanlar sayesinde geniş arazilerin tek bir soylunun elinde olmasından ise büyük araziler üzerinde birden çok dihan istihdam ederek soyluların devlete karşı aşırı bir şekilde büyümesini engellemeye çalışmaktaydı¹⁸⁴⁰. Bunun dışında Sâsânî yargısı, toprağın hukukunun korunması ve toprağın insanlar arasında el değiştirmesini önlemek amacıyla konuyu takip ederek toprak üzerinde ortaya çıkabilecek haksızlıkları önlemeye çalışmaktaydı¹⁸⁴¹. Büyük emlak sahibi soylular ise devlete karşı halkın vergilerini toplama konusunda sorumlu olduklarından dolayı bu işte kendilerine yardımcı olabilecek küçük toprak sahiplerine ve feodallere ihtiyaç duyuyorlardı¹⁸⁴². Bu feodaller, emirlerindeki kimselerle büyük toprak sahibi soylulara işlerinde yardımcı olmaktaydılar.

Çiftçiler kendi toprakları üzerinde vergisini vermek suretiyle yetiştirmiş olduğu ürünleri pazarlarda satışa sunarak geçimlerini sağlamaya çalışmaktaydılar. Toprak sahibi küçük feodaller I. Hüsrev'in toprak reformuyla beraber sahip oldukları toprakları tarım amacıyla kiraya verme hakkına sahip oldular¹⁸⁴³. Halkın çarşı ve pazarda satmış olduğu bu ürünlere eğer devlet talip olursa bu ürünü asıl kıymetinden daha düşük bir fiyata satmak zorundaydı¹⁸⁴⁴. Bu durum halkın devlete olan öfkesini daha da artırmakla beraber herhangi bir ayaklanmada yönetime karşı tepkisini isyana destek vermek suretiyle göstermekteydi¹⁸⁴⁵. Bu ağır yükün altında ezilen halk, genel olarak vergilerden dolayı devlete sürekli borçluydu. Sâsânî toplumunda ekonomik anlamda toprağa dayalı ilk ekonomik genel grev Kabad döneminde, Mazdek'in halka toprağı ekip biçmeyi bırakarak yönetime tepkilerini göstermeleri üzerine gerçekleşmiş ve toplumun en alt tabakasında bulunan fakir köylüler ile devlete borçlu olan insanlar toprağı ekip biçmeyi bırakarak devleti zor durumda bırakmışlardır¹⁸⁴⁶.

¹⁸³⁹ Ann K. S. Lambton, age, s. 13.

¹⁸⁴⁰ Rahim Reisneya, age, s. 634.

¹⁸⁴¹ Ann K. S. Lambton, age, s. 175.

¹⁸⁴² George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, s. 597; Roman Girişmen, age, s. 346.

¹⁸⁴³ Maria Brossius, age, s. 184.

¹⁸⁴⁴ Roman Girişmen, age, s. 347.

¹⁸⁴⁵ Rahim Reisneya, age, s. 634.

¹⁸⁴⁶ Roman Girişmen, age, s. 348. Ekonomik anlamda greve gitme olayı eski çağlarda insanların fazlaca bildikleri bir tepki yöntemi olmamakla birlikte bu dönemdeki grevlerin ekonomik anlamda Mısır, Roma ve Yunan toprakları üzerinde şaşkınlık yarattığı ve buraları da etkisi altına aldığı ifade edilir. Bkz. Aynı eser, s. 348.

3.1.3. Sâsânî Devletinin Savaş Gelirleri

Sâsânî devletinin en çok maddi kaynak elde ettiği alanlardan bir tanesi de savaş gelirleri ve ganimetlerdir¹⁸⁴⁷. Sâsânî devletinin savaş gelirlerinin ekonomideki payı azımsanamayacak kadar fazlaydı¹⁸⁴⁸. Sâsânî devletinin sahip olduğu jeopolitik konum komşusu olduğu devletlere ekonomik ve siyasi anlamda büyük bir güç kazandırmış ve kısa zaman içerisinde Avrasya'nın en güçlü devleti olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır¹⁸⁴⁹. Bu konumunu iyi kullanan Sâsânî devleti etrafında bulunan devletlere karşı güçlü ordusuyla birçok zaferler elde etmiş ve hazinesini savaş ganimetleri ile doldurmuştur. Kazanılan her savaştan sonra elde edilen ganimetlere ek olarak ele geçirilen savaş esirleri, savaş tazminatları ve kaybeden devlete yüklenmiş olunan yıllık vergiler hazinenin altın ve gümüş ile dolması için yeterli olmaktadır. Özellikle miladi 7. yüzyılın başında Sâsânî devletinin Bizans'a yönelik başlatmış olduğu ve Mısır, Suriye, Filistin, Anadolu topraklarını içine alan kapsamlı bir harekâtın sonucunda ele geçirilen savaş ganimetleri, tazminatlar ve vergilerin neticesinde 608 yılında hazine 600 milyon dirhem nakit para ile dolmuştur¹⁸⁵⁰. Sâsânî devletinin savaş gelirlerinin çoğu Roma ve Bizans savaşlarından sonra elde etmiş olduğu ekonomik kazançlara dayanmaktadır¹⁸⁵¹. I. Hüsrev döneminde halkın üzerinden toprak vergisinin azaltılmasının sebebinin 540 yılında Bizans savaşlarından sonra hazinenin para ile dolmasına bağlanmaktadır¹⁸⁵².

Bu savaşların doyum noktasına ulaşmış olduğu 620 yılında ise hazine 1600 milyon dirhem nakit paraya ulaşmıştı¹⁸⁵³. Bu durum göz önünde bulundurulduğu zaman Sâsânî devletinin savaş ganimetlerinden elde ettiği gelirin ülkenin tarım, ticaret ve vergi gelirlerinden daha fazla olduğu müşahade edilmektedir¹⁸⁵⁴. 425 yılında Soğdiana ve Baktirya topraklarını ele geçirerek İran topraklarına giren ve Rey önlerine kadar gelen Akhun ordularını mağlup eden Behram Gur, Sâsânî devletinin üç yıllık vergisine eşit bir ganimet ele geçirmiş ve bu nedenle halkını üç yıl vergi vermekten muaf tutmuştur¹⁸⁵⁵. Halkın üzerinden üç yıl boyunca bac ve vergiyi kaldıran Behram Gur; aynı zamanda

¹⁸⁴⁷ J. Howard Johnston, age, s. 151; E. A. Grantovski, age, s. 173.

¹⁸⁴⁸ Maria Brossius, age, s. 182.

¹⁸⁴⁹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, New York, 2010, s. 68.

¹⁸⁵⁰ E. A. Grantovski, age, s. 173.

¹⁸⁵¹ J. Howard Johnston, age, s. 151.

¹⁸⁵² J. Howard Johnston, age, s. 214.

¹⁸⁵³ E. A. Grantovski, age, s. 173; İnyetullah Rıza, age, s. 15.

¹⁸⁵⁴ İnyetullah Rıza, age, s. 15.

¹⁸⁵⁵ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 228; Dursun Ali Akbulut, agm, C. I, s. 833.

halkın devlete olan 70 milyon akçe vergi borcunu da silmiştir¹⁸⁵⁶. 562 yılında yapılan Lazika savaşından sonra önemli ekonomik kazanımlar elde eden Sâsânî devleti hem Bizans pazarlarına serbest geçiş hakkı kazanmış ve hem de savaş tazminatı olarak yıllık 30 000 altın sikke vergi elde etmiştir¹⁸⁵⁷. I. Hüsrev döneminde Sâsânî devletinin en büyük arzusu Bizanslıların geliri yüksek bölgelerinden birisi olan Lazika vilayetini ve buraların limanlarını ele geçirmek için vermiş olduğu mücadeledir¹⁸⁵⁸. Sâsânîler Lazika bölgesini ele geçirmek suretiyle kendi hazinelerini altın ve gümüş ile doldurmuşlardır.

Sâsânîlerin kazanmış oldukları savaşlarda elde ettikleri ekonomik kazanımlar arasında savaş esirleri de bulunmaktaydı. Sâsânîler kendi ülkelerindeki şehircilik, yol, köprü, baraj, yapı, madencilik gibi işlerde karın tokluğuna çalıştırmış oldukları bu işçiler sayesinde önemli bir ekonomik kazanım elde etmekteydiler¹⁸⁵⁹. Bununla beraber Sâsânî devletinin önemli bir savaş gideri vardı ve bunun için yüklü miktarda savaş bütçesi oluşturulurdu¹⁸⁶⁰. Sâsânîler, kazanmış oldukları savaşların akabinde işgal etmiş oldukları şehirlerin bütün zenginliklerini ve insan kaynaklarını savaş ganimeti olarak ele geçirerek ülkelerine aktarmaktaydılar¹⁸⁶¹. Bu ganimetlerin çoğunu kadın ve çocuklar oluşturmaktaydı. Böylece savaş giderlerinin birçoğunu bu ganimetler sayesinde karşılayıp geri kalanlarını ise hazineye devrederlerdi. Sâsânî devleti elde etmiş olduğu savaş gelirlerini merkez ve eyaletlerin şehircilik çalışmalarında, yol ve yapı işlerinde, tarımın ve endüstrinin canlandırılmasında ve devletin farklı giderlerinde kullanmaktaydı¹⁸⁶².

Sâsânîler savaşı önemli bir gelir elde etme amacıyla kullanırken bunun yanında savaşmış olduğu ülkelerin ekonomilerini zayıflatma amacı da gütmekteydi. Özellikle Roma ve Bizans ile yapmış oldukları savaşlar çok yıkıcı etkiler bırakmakta ve bu ülkelerin ekonomik güçleri hedef olarak alınmaktaydı¹⁸⁶³. I. Şapur'un 250 ve 260 yılları arasında Roma toprakları üzerine düzenlemiş olduğu akınlarda 37 Roma kenti içerisindeki bütün zenginlikleri ile beraber Sâsânî devletinin eline geçmiş ve Roma

¹⁸⁵⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 228.

¹⁸⁵⁷ Antonio Panaino, agm, s. 390.

¹⁸⁵⁸ Kaveh Farrokh, age, s. 234; A. D. Lee, *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, s. 23.

¹⁸⁵⁹ Peter Cristensen, agm, s. 69.

¹⁸⁶⁰ Hala Mundhir Fattah-Frank Caso, age, s. 52.

¹⁸⁶¹ Maria Brossius, age, s. 184.

¹⁸⁶² Hala Mundhir Fattah-Frank Caso, age, s. 51.

¹⁸⁶³ R. N. Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 294.

ekonomisi ciddi yaralar almıştır¹⁸⁶⁴. Sâsânî hazinesinin savaş ganimetleriyle dolduğu en önemli savaşlar, II. Hüsrev'in Bizans üzerine 608 ve 624 yılları arasında yapmış olduğu seferlerdir¹⁸⁶⁵. Bu savaşların sonucunda ülkenin Mısır, Suriye, Filistin gibi zengin bölgeleri ve Akdeniz'in önemli limanları Sâsânîlerin eline geçmiştir¹⁸⁶⁶. Ayrıca bu savaş sırasında hazinelerindeki altın stoklarını güvenli bir yere almak isteyen Bizans donanması, Sâsânîlerin eline geçmiş ve ele geçirilen bu hazine Sâsânî hazinesinin önemli bir kısmını teşkil etmiştir¹⁸⁶⁷. I. Hüsrev 540 yılında Bizans üzerine düzenlemiş olduğu Suriye seferinden sonra ele geçirdiği 12 000 esirin serbest bırakılması için 100 kg altın fidye almıştır¹⁸⁶⁸.

3.1.4. Sâsânî Devletinde Vergi Sistemi

Sâsânî devletinin iki büyük gelir kaynağı bulunmaktaydı. Bunlar toprağını eken halktan alınan toprak vergisi ve bunun dışında herkesin ödemesi gereken baş vergisiydi¹⁸⁶⁹. Sâsânî toprak vergisinin temellerini atan hükümdar devletin kurucusu olan I. Erdeşîr'dir¹⁸⁷⁰. Sâsânî ekonomisinin bel kemiğini oluşturan ve en önemli gelir kaynağı olan tarım gelirleri, Sâsânîlerin adına Aramice **kharagh** (horak) dedikleri ekili arazilerden elde edilen tarım ürünlerinden sağlanan gelirlerdir¹⁸⁷¹. Horak adı verilen bu vergi türü, İslam sonrası dönemde **haraç**¹⁸⁷² şeklinde isimlendirilen verginin benzeridir¹⁸⁷³. Vergi vermeye mükellef olan köylü ve şehirli sınıftan kadınlar, yaşlılar ve çocuklar toprak vergisinden muaf tutulurlardı¹⁸⁷⁴. Bunların dışında din adamları, hanedan mensupları, ordu sınıfı ve devlet için çalışan bütün memurlar vergiden muaf tutulurken, köylü ve şehirli sınıftan herkesin vergi vermesi gerekmekteydi¹⁸⁷⁵. Bunun

¹⁸⁶⁴ A. D. Lee, *War in Late Antiquity: A Social History*, Victoria, 2007, s. 111; A. D. Lee, *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, s. 22, 23vd.

¹⁸⁶⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.212vd; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 325vd.

¹⁸⁶⁶ Warren T. Treadgold, age, s. 20; George Finlay, age, C. I, s. xxvii; Walter Emil Kaegi, age, s. 67vd.

¹⁸⁶⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 324; Said Nefisi, age, s. 18, 167.

¹⁸⁶⁸ John Bagnell Bury, age, C. I, s. 422.

¹⁸⁶⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 106.

¹⁸⁷⁰ Ann K. S. Lambton, age, s. 16.

¹⁸⁷¹ Said Nefisi, age, 28; M. Cevad Meşkür, age, s. 106; İlber Ortaylı, age, s. 9; Josef Wiesehöfer, age, s. 191.

¹⁸⁷² Müslümanların savaş yolu ile ele geçirdikleri topraklar üzerine, devlet tarafından konulan para ve ürün şeklindeki vergiye denir. Bu kavram, Arapça, Akadça, Süryânca, Grekçe ve Pehlevi'de birbirine yakın telaffuzlarla "vergi" anlamında kullanılmıştır. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, s. 543; Cengiz Kallek, "Haraç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul, 1997, s. 71.

¹⁸⁷³ Artur Kristensen, age, s. 185; Said Nefisi, age, s. 28.

¹⁸⁷⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 106; İlber Ortaylı, age, s. 9.

¹⁸⁷⁵ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 164.

yanında Sâsânî ülkesinde her vatandaşın yıllık olarak vermesi gereken **gezit** adında bir baş vergisi bulunmaktaydı¹⁸⁷⁶. Bu vergi toplumdaki bireylerin gelir durumlarına ve bulundukları sosyal sınıfa göre düzenlenmişti. Anılan baş vergisi ilerleyen dönemlerde yıl içerisinde üç takside bölünerek insanlardan tahsil edilmeye başlanmıştır. Dört ayda bir olmak üzere yılda üç defa tahsil edilen bu vergilerin toplandığı günler **semerg** şeklinde adlandırılmaktaydı¹⁸⁷⁷. Bu vergi de toprak vergisi gibi yaşlı, kadın ve çocuklardan alınmıyordu¹⁸⁷⁸. Toprak vergisi ise eyaletten eyalete değişirdi ve toprakta işlenen ürünün çeşidine, arazinin genişliğine göre vergilendirilirdi¹⁸⁷⁹. Buna göre elde edilen ürünün gelirine göre altıda bir, beşte bir, üçte bir ve onda bir şeklinde vergilendirilme yapıldı¹⁸⁸⁰. Bu vergi verimliliğine göre araziden elde edilen ürünün yanında toprak sahibi vatandaşın elindeki hayvanların sayısı için de üçte birden altıda bire kadar vergi alınmaktaydı¹⁸⁸¹.

Dineverî Sâsânî toplumunun ödemekle mecburi olduğu ürün ve hayvan vergisinin ikide birden, onda bire kadar değişen ölçüler dâhilinde alındığını ifade etmiştir¹⁸⁸². Bu vergiler Sâsânî toplumunda yaşayan herkes için geçerli olmakla beraber diğer dinlere mensup insanlar için de geçerliydi¹⁸⁸³. Ayrıca bu vergilendirme ülkede yaşayan insanların şehirlilik, kasabalılık ve köylülük gibi yaşam koşullarına göre değişebilmekteydi¹⁸⁸⁴. Bazen bu vergiler savaş durumlarında diğer dinlere mensup insanlar için arttırılırdı. II. Hüsrev'in Bizanslılarla yapmış olduğu savaşların faturası ülkesinde yaşayan Hristiyan tebaaya kesilmiş ve bunların horak ve gezit vergileri iki katına çıkarılmıştır¹⁸⁸⁵. Devletin savaş ve afet durumlarında halktan almış olduğu olağan üstü vergiler kanun haline getirilmişti. Özellikle bu tür vergiler devletin gelirinin yüksek olduğu batı topraklarında yaşayan zengin toprak sahiplerine yüklenirdi. Bu vergilerin en çok alındığı bölge Babil eyaleti olurdu¹⁸⁸⁶. Girişmen, Sâsânî devletinin vergi konusunda

¹⁸⁷⁶ İlber Ortaylı, age, s. 9; Said Nefisi, age, s. 28; Rahim Reisneya, age, s. 642; M. Cevad Meşkür, age, s. 106. İslam sonrası dönemde alınan cizye vergisine benzer bir vergidir. Bu vergi türü bu ve bundan önceki dönemlerde; Roma, Yunan, Orta Asya, Şam, Mısır gibi birçok yerde insanlardan alınan bir vergi türüydü. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hiz. Ali ve Dönemi*, s. 539.

¹⁸⁷⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 107.

¹⁸⁷⁸ Said Nefisi, age, s. 28.

¹⁸⁷⁹ Rahim Reisneya, age, s. 642.

¹⁸⁸⁰ Said Nefisi, age, s. 28; Rahim Reisneya, age, s. 642; İnyetullah Rıza, age, s. 15; İlber Ortaylı, age, s. 9.

¹⁸⁸¹ İnyetullah Rıza, age, s. 15.

¹⁸⁸² İnyetullah Rıza, age, s. 15.

¹⁸⁸³ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 501; İlber Ortaylı, age, s. 9; Said Nefisi, age, s. 28.

¹⁸⁸⁴ İnyetullah Rıza, age, s. 15 (Dineverî'den naklen).

¹⁸⁸⁵ Said Nefisi, age, s. 29.

¹⁸⁸⁶ Artur Kristensen, age, s. 185.

merhametten yoksun olduğunu iddia ederek devletin taviz vermediği tek konunun vergi meselesi olduğunu iddia etmektedir¹⁸⁸⁷. Kıtık zamanlarında Sâsânî hükümdarlarının halktan alınan vergileri gevşettikleri veya geçici olarak kaldırdıkları olurdu. Piruz döneminde ülkede meydana gelen kıtlıktan dolayı arazi vergisi ile baş vergisini bir yıl için kaldırmış, şahsi borçlar ve avarızları hafifletmiştir¹⁸⁸⁸. Sâsânîler dönemi tarım ve hayvancılığı Piruz dönemindeki kıtlıktan dolayı önemli bir şekilde sekteye uğramıştır¹⁸⁸⁹.

Sâsânîlerin bu gelirlerin dışında elde etmiş oldukları düzensiz fakat oldukça bol bir gelir daha vardı ki bu da savaş ganimetleriydi. Sâsânîlerin özellikle Bizanslılarla yapmış oldukları ve zaferle çıktıkları savaşlarda oldukça yüksek ganimetler elde etmişlerdir¹⁸⁹⁰. Bunun yanında Sâsânîlerin diğer önemli gelir kaynaklarından bir tanesini de gümrük gelirleri oluşturmaktaydı¹⁸⁹¹. Sâsânî ülkesi yurt dışına ihraç edilen veya ülke dışından ithal edilen ticari mallar üzerinden belirli bir gümrük vergisi almaktaydı. Sâsânîlerin en büyük gümrük ticareti, batıda Bizanslılar ve doğuda Göktürklerle yapılmaktaydı¹⁸⁹². 561 yılında Sâsânî hükümdarı Enûşirvân ile Bizans imparatoru Justinianus arasında birkaç maddelik gümrük anlaşması imzalanmıştı¹⁸⁹³. Bu anlaşmanın iki maddesine göre iki ülke arasında üzerinde ticareti yapılan ticari eşyaların dışında her hangi bir ürün gümrüklerden geçirilmeyecek ve her iki ülkenin tüccarları sınır geçişlerinde taşıdıkları mala göre eşit vergi vereceklerdi¹⁸⁹⁴. Bu anlaşmaya göre her iki ülke arasında gönderilen elçilerin can güvenliği ve onların barınma ile yolculuk yapabilmeleri için at temin edilmesi de yine bu anlaşma ile garanti altına alınmış ve elçilerden gümrük vergisi alınması kaldırılmıştı. Her iki ülke de ticaret maksadıyla olmasa bile giriş çıkış yapan herkesten belli bir miktar vergi almaktaydılar. Bunun dışında her iki ülke de savaş sonrası barış görüşmelerinde diplomatik amaçlarla iki ülke arasında seyahat eden memurların satın almış oldukları ticari ürünlerden kesinlikle gümrük vergisi alınmamaktaydı¹⁸⁹⁵.

¹⁸⁸⁷ Rahim Reisneya, age, s. 643.

¹⁸⁸⁸ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 233; M. Cevad Meşkür, age, s. 91.

¹⁸⁸⁹ Maria Brossius, age, s. 185.

¹⁸⁹⁰ Artur Kristensen, age, s. 186.

¹⁸⁹¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 107.

¹⁸⁹² Ahmet Altungök, *Sâsânîler Dönemi Türk Fars İlişkileri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2007, s. 171.

¹⁸⁹³ Josef Wiesehöfer, age, s. 279.

¹⁸⁹⁴ Artur Kristensen, age, s. 187; Josef Wiesehöfer, age, s. 279.

¹⁸⁹⁵ Josef Wiesehöfer, age, s. 279.

Sâsânî ülkesinde toprak vergisi, ürün miktarı üzerinden alınan bir vergiye dayanmaktaydı¹⁸⁹⁶. I. Hüsrev kendi döneminde toprak reformu yaparak toprak vergilerinde bir düzenle yaptı, bu yeni toprak vergisine **gerib**¹⁸⁹⁷ denilmekteydi¹⁸⁹⁸. **Gerib** adı da verilen bu toprak birimi yaklaşık olarak iki bin dört yüz metre karelik arazi biriminden oluşmaktaydı¹⁸⁹⁹. I. Hüsrev, Eski toprak vergisinin esas aldığı ürün miktarına dayalı vergilendirmeyi kaldırarak yerine ürünün ekildiği arazinin metrekaresi esasına dayalı bir vergi sistemi oluşturuldu¹⁹⁰⁰. Ürünün miktarına göre vergi veren halk vergi memurlarının gelip ürünü ölçmelerini bekliyor, memurların gecikmelerine bağlı olarak da elde edilen mahsullerin çoğu telef oluyordu¹⁹⁰¹. Bundan dolayı ürünün miktarı bırakılarak ekilen arazinin büyüklüğü esas alınarak vergilendirme yapıldı. Daha önce ürün olarak tahsil edilen vergiler artık nakdi olarak alınmaya başlanmış ve bu vergilendirme dirhem üzerinden hesaplanmıştır¹⁹⁰². Vergi olarak tahsil edilen ürünlerin çoğu çürüyerek boşa çıkmaktaydı. Vergi tahsildarları açısından çok zahmetli olan ve mali kayba yol açan bu sistem yerine vergiye tekabül edilen oran nakit olarak alınmaya başlanarak ürünlerin bozulmasıyla ortaya çıkan vergi kaybının da önüne geçilmiş olundu.

Bu vergilendirme usulüyle beraber her yıl hazineye giren paranın miktarı sabitlenmiş ve ürünün azlık ve çokluğuna göre vergilerin farklı yıllardaki dalgalanması önlenmiş oldu¹⁹⁰³. Bu sisteme göre ekilen arazinin genişliğinin yanında ekilen ürünün cinsi de önemliydi ve her cerib için bir dirhemden sekiz dirheme kadar vergi alınmaktaydı¹⁹⁰⁴. Mesela arpa ve buğdayın her bir ceribinden 1 dirhem, üzüm asmasının her bir ceribinden 8 dirhem, her dört hurma ağacından 4 dirhem, her altı adet zeytin ağacından bir dirhem vergi alınmaktaydı¹⁹⁰⁵. I. Hüsrev'in toprak vergisinde yapmış olduğu bu reform onun **dadger** yani adil lakabını almasına vesile olmuştur¹⁹⁰⁶. Ayrıca

¹⁸⁹⁶ İlber Ortaylı, age, s. 8.

¹⁸⁹⁷ Toprak üzerinde yapılan bu taksimat, İslam sonrası dönemde vadi anlamına gelen “cerib” sözcüğü ile devam ettirilmiştir. Hz. Ömer döneminde Sevâd adı verilen Irak toprakları 36 milyon cerib yüz ölçümündeydi. Her cerib 1366 m² ‘ye tekabül etmektedir. Bkz. Mustafa Fayda, “Cerib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 402.

¹⁸⁹⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 203; Said Nefisi, age, s. 29; İnayetullah Rıza, age, s. 15; Josef Wiesehöfer, agm, s. 60; H. Masse, agm, s. 170; N N Chegini-A V Nikitin, agm, s. 42.

¹⁸⁹⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 106.

¹⁹⁰⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 203; İnayetullah Rıza, age, s. 15.

¹⁹⁰¹ Said Nefisi, age, s. 29; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 501.

¹⁹⁰² P. M. Sykes, age, C. 1, s. 501; İlber Ortaylı, age, s. 9; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43.

¹⁹⁰³ Artur Kristensen, age, s. 487.

¹⁹⁰⁴ İnayetullah Rıza, age, s. 15.

¹⁹⁰⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 94; Rahim Reisneya, age, s. 642; Said Nefisi, age, s. 29.

¹⁹⁰⁶ Said Nefisi, age, s. 29; İlber Ortaylı, age, s. 8.

I. Hüsrev döneminde gezit vergisi ıslah edilerek yirmi ve elli yaş arası vatandaşların haricindekiler üzerinden bu vergi kaldırılmış ayrıca anılan bu vergi yılın belirli dönemlerinde ödenmek kaydıyla dört takside bölünmüş ve üç ayda bir ödenmesi sağlanmıştır¹⁹⁰⁷. Bu düzenlemeye göre en üst geliri olan vatandaştan 18 dirhem olmak üzere orta gelirli vatandaştan 6 ile 8 dirhem düşük gelirli vatandaştan 4 dirhem gezit vergisi alınmaktaydı¹⁹⁰⁸. Elbetteki eşraf, soylular, mobadlar, hirbadlar, devlet memurları, debirler, ordu mensupları bu baş vergisinden muaftılar¹⁹⁰⁹. Bunların dışında Mihrigan¹⁹¹⁰ ve Nevruz¹⁹¹¹ bayramlarında halkın devlete ödemek zorunda olduğu ve adına **ayin** denilen hediyeler de devlet adına önemli bir gelir kaynağıydı¹⁹¹². Bu günlerde hükümdara armağan edilen hediyeler milyonlarca dirheme tekabül etmekteydi. Bu getirisinden dolayı Nevruz ve Mihrigan bayramları Sâsânîlerin yıkılmasından sonra bile devam ettirilmiş Abbasiler dönemi sonlarına kadar devlet için önemli bir gelir kaynağı olarak kalmıştır¹⁹¹³. Emeviler döneminde bu bayramlarda halktan alınan hediyelerin devlete bırakmış olduğu gelirlerin 5 veya 10 milyon dirhemi bulduğu ifade edilmektedir¹⁹¹⁴.

Sâsânî devletinin en büyük harcamalarını savaş hazırlıkları, memur ve hizmetlilerin maaşları ile saray giderleri teşkil etmekteydi¹⁹¹⁵. Bunun dışında devletin en çok masraf ettiği konular şehirlerin imarı, bina, tapınak, yol inşası, bent ve barajların yapımı ile kanal açma işleriydi. Bu çalışmalar için de yapılan işler hangi eyalet ile alakalı ise o eyaletin insanları için olağanüstü vergiler uygulanır ve masrafların çoğu bu bölge insanlarına ödetilirdi. Sâsânî devletinin taşradaki en önemli sivil memurları olan dihanlar bazı dönemlerde emirleri altında yaşayan reayanın vergilerini toplayarak devlete ulaştırma konusunda görevlendirilirdi¹⁹¹⁶. Vergi memurlarının çalışmalarına

¹⁹⁰⁷ Rahim Reisneya, age, s. 643; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 501; M. Cevad Meşkur, age, s. 107; İnyetullah Rıza, age, s. 15.

¹⁹⁰⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. 94; Abdulhalik Bakır, *Hiz. Ali ve Dönemi*, s. 540, 541; Said Nefisi, age, s. 30; İnyetullah Rıza, age, s. 16.

¹⁹⁰⁹ İnyetullah Rıza, age, s. 16.

¹⁹¹⁰ Eski Fars krallarının yılbaşı olarak kutladıkları Mithra (Güneş Tanrısı) bayramıdır. Bu bayramda Fars kralları güneşi simgeleyen çember şeklinde taçlar giyerler ve sarayın avlusunda bulunan bir asker; "Ey Melekler yeryüzüne inin ve şeytanlarla beraber kötülükleri dünyadan kovun" diye seslenirlerdi. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hiz. Ali ve Dönemi*, s. 557, 558.

¹⁹¹¹ Eski İranlılar tarafından altı gün boyunca kutlanan bu bayramın eski Fars krallarından Cemşid tarafından ilk olarak başlatıldığına inanılır. Abdulhalik Bakır, *Hiz. Ali ve Dönemi*, s. 557.

¹⁹¹² M. Cevad Meşkur, age, s. 107; Artur Kristensen, age, s. 186.

¹⁹¹³ Abdulhalik Bakır, *Hiz. Ali ve Dönemi*, s. 559, 560; Michael G. Morony, age, s. 73; Ann K. S. Lambton, age, s. 47.

¹⁹¹⁴ Rahim Reisneya, age, s. 723.

¹⁹¹⁵ Artur Kristensen, age, s. 187; İnyetullah Rıza, age, s. 15.

¹⁹¹⁶ Ann K. S. Lambton, age, s. 175; Rahim Reisneya, age, s. 640.

eşlik ederek onları kontrol eden ve halkın vergilerinin toplanması noktasında ön ayak olan dihanlar çoğu zamanlar emirleri altında yaşayan halktan bir vergi de kendileri için alırlardı. Vergi hukukuna göre arazisinin vergisini veremeyen bir köylünün vergisi başka birisinden alınır ve vergisini veremeyen köylü kendi yerine vergi veren kişinin kölesi sayılırdı¹⁹¹⁷. Vergisinin miktarı nispetinde diğerine çalışan köylü ücreti miktarı kadar çalışıncaya değin onun yanında rehin olarak kalırdı.

Vergilendirme esasına göre Sâsânîler eyaletleri **gurya astan** adı verilen eyaletlere bölmüşler ve bu eyaletler de **tesu**¹⁹¹⁸ (tesvic) adı verilen birimlere ayrılmışlardı¹⁹¹⁹. Her eyaletin farklı tahsildarları vardı. Bunların görevleri ve şahın buyruklarının yerine getirilip getirilmediği eyalet yargıçları tarafından kontrol edilmekteydi¹⁹²⁰. Bu bölgelerin en önemlisi **İranşahr** adı verilen ülkenin batı kısımlarıydı¹⁹²¹. Buraya Araplar Sevad adını vermişlerdi¹⁹²². Araplar ekili ve yeşil olan arazilere bu adı verirlerdi. Miladi VI. yüzyılda bu bölgenin yıllık geliri iki yüz yetmiş yedi milyon dirheme ulaşmıştı¹⁹²³. İranşahr toprakları 12 astan ve 60 tesu'dan oluşmaktaydı¹⁹²⁴. Bu astan¹⁹²⁵ ve tesu'lar genelde Fırat ve Dicle nehirlerinin sulamış oldukları verimli toprakları kapsamaktaydı. İki astan ve sekiz tesu'dan oluşan bu bölgenin geliri yaklaşık olarak sekiz buçuk milyon dirhem civarındaydı. Bu bölgeden Sâsânî hükümdarı Kavad döneminde 150 milyon dirhem gelir elde edilmişti¹⁹²⁶. Bu topraklar üzerinde daha çok Süryani, Arami ve Nebati gibi Sami ırkına mensup insanlar yaşamaktaydılar¹⁹²⁷. Sadece Fırat ve Duceyl bölgesinde 4693 tane tahıl ambarı bulunmaktaydı. Fırat ve Dicle havzasına ait buğday, pirinç ve arpaya bağlı olarak elde edilen tarım geliri yıllık 90 milyon dirhemi bulmaktaydı¹⁹²⁸. Bu bölge en verimli dönemlerini Hüsrev Perviz döneminde yaşamıştır. Perviz döneminde buranın geliri 600

¹⁹¹⁷ Rahim Reisneya, age, s. 643.

¹⁹¹⁸ Sâsânîler döneminde gurya astan adı verilen eyaletler, birkaç vergi bölgesine ayrılmışlardır. Vergilendirilmiş her bölgeye *tesu* veya *tesvic* adı verilmişti. Bkz. Said Nefisi, age, s. 29.

¹⁹¹⁹ Ira Marvin Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Madrid, 2002, s. 61; Said Nefisi, age, s. 29.

¹⁹²⁰ Said Nefisi, age, s. 30.

¹⁹²¹ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 402vd.

¹⁹²² Guy Le Strange, age, s. 24, 64, 69; Marcus Milwright, age, s. 60, 67, 70; Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr*, s. 38, 43; Ann K. S. Lambton, age, s. 32.

¹⁹²³ Michael G. Morony, age, s. 120.

¹⁹²⁴ Said Nefisi, age, s. 302.

¹⁹²⁵ Sâsânîler dönemindeki satraplar adına *astan* veya İslam sonrası isimlendirmeyeyle *istan* adı verilen küçük vilayetlerden oluşmaktaydı. Bu vilayetler *astandar* veya *istandar* adı verilen valiler tarafından yönetilirdi. Bkz. Cevâd Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, s. 105; Ahmet Altungök, *Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, s. 78.

¹⁹²⁶ Michael G. Morony, age, s. 120.

¹⁹²⁷ Christopher, Brunner, agm, V. 3 (2), s. 754.

¹⁹²⁸ Said Nefisi, age, s. 304.

milyon dirheme tekabül etmekteydi¹⁹²⁹. Kirmanşah bölgesinin geliri ise 60 milyon dirheme tekabül etmekteydi. Sâsânîlerin güney bölgesine ait astan'lardan birisine Huzistan adı verilmekteydi¹⁹³⁰. Buranın ahalisi genelde Araplardan oluşmaktaydı ve Sâsânîler bu Araplara **huz** adını vermişlerdir. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra buraya gelen Araplar buranın adını Ahvaz olarak değiştirdiler¹⁹³¹. Bu astan'ın geliri tüm tesu'larıyla birlikte on sekiz milyon dirhemi bulmaktaydı. Güney bölgelerine ait Fars ve Kirman'ın yıllık geliri otuz milyon dirhemi buluyordu. Bunun yanında müstakil birer vilayet sayılan güney eyaletlerinden Mekran, İsfahan ve Sistan'ın, Sâsânî sarayına yollamak zorunda kaldığı toprak vergisi toplam on iki buçuk milyon dirhem tutmaktaydı¹⁹³².

Irak toprakları, Fırat ve Dicle nehirlerinin bu bölgeye vermiş olduğu bereketli sulardan dolayı Sâsânîler döneminde dünyanın en önemli tahıl ambarlarından birisiydi¹⁹³³. Bu bölgeden, Sâsânî ülkesinin hepsine yetecek miktarda tahıl elde edilmekteydi. Bu özelliğinden dolayı Fırat ve Dicle'nin suladığı bölgeler verimli hilal şeklinde isimlendirilmiştir¹⁹³⁴. Sâsânîler döneminde Fırat ve Dicle nehirleri Fars Körfezine ayrı ayrı dökülmekteydi¹⁹³⁵. Dicle nehrinin körfeze döküldüğü yerde iki tarafına bent yapılmıştı ve suyu tamamen körfeze akıyordu. Kavad döneminde Gusger'in güneyindeki bent yıkılarak Dicle suyu birçok tarım arazisini kullanılamaz hale getirdi ve burada bataklıklar oluştu. I Hüsrev iki nehrin suya döküldüğü yerde bentler yaparak buradaki arazilerin tarım alanında kullanılmasını sağlamıştı. II. Perviz döneminde iki nehrin suyu artarak bentlerin yıkılması üzerine buradaki birçok tarım arazisi suyun altında kalmıştır¹⁹³⁶. Sâsânîler uzun bir dönem bu iki nehrin suyunu bentler yaparak kontrol altına almaya çalışmışlardır. Araplar İran topraklarını ele geçirdikleri dönemde bile İranlılar bu iki nehrin bentlerini tamir etmekle meşguldüler¹⁹³⁷. Sâsânîlerin Araplara karşı savunma savaşı verdikleri bu dönemde

¹⁹²⁹ İna'yetullah Rıza, age, s. 15.

¹⁹³⁰ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 401.

¹⁹³¹ Hugh N. Kennedy, age, s. 126; Said Nefisi, age, s. 313.

¹⁹³² Said Nefisi, age, s. 313.

¹⁹³³ Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr*, s. 67vd; Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 72.

¹⁹³⁴ Shane Mountjoy, *River in World History; the Tigris and Euphrates River*, Philadelphia, 2005, s. 3.

¹⁹³⁵ Said Nefisi, age, s. 31.

¹⁹³⁶ Christopher Brunner, "Geographical and Administrative Divisions; Settlements and Economy", *The Cambridge History of Iran; The Seleucid, Parthian And Sâsânian Periods*, V. 3 (2), New York, 1983, s. 760.

¹⁹³⁷ Said Nefisi, age, s. 31. Anlatıldığına göre Hüsrev Perviz önündeki bir halının üzerine para dökerek bu paralardan bir yığın oluşturdu. Sonrada bu bentler üzerinde çalışan usta ve mühendislere bu bentleri

buranın yapımı ihmal edilmiş oldu ve Sâsânî devletinin yıkımından sonra bu bentler üzerindeki çalışmalar durdu. Bundan dolayı bu bölgenin bereketli topraklarından birçoğu suyun altında kaldı ve bataklıklar oluştu. Abbasiler döneminin genelinde bu suyun aktığı birçok yer hala daha bataklık halindeydi¹⁹³⁸. Daha sonraki dönemlerde bu bataklıklar kurutulmaya çalışıldı ve bazı bataklıklar kurutulularak tarıma hazır hale getirilmiştir. Kurutulan bu bataklıklara Araplar **cevamid** adını vermekteydiler¹⁹³⁹. Araplar Sâsânî devletini ortadan kaldırdıktan sonra Sâsânî toprak ve vergi sistemini aynı şekilde devam ettirdiler.

3.1.5. Sâsânî Devletinde Para

Sâsânî parası sadece Sâsânî ülkesinde değil Orta Asya, Çin, Hint, Arap, Roma ve Avrupa topraklarında da kullanıma sahipti¹⁹⁴⁰. Hatta birçok yerde bu paraların taklidi bile basılmaktaydı. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra bu para uzun süre tedavülde kalmış ve kullanılmaya devam etmiştir¹⁹⁴¹. Abdülmelik döneminde bile üzerinde II. Hüsrev ve bir tapınağa ait resimlerin bulunduğu Sâsânî sikkeleri hala daha basılmaya devam etmekteydi¹⁹⁴². Araplar Bizans'a ait toprakları ele geçirdikleri zaman onların paralarının yerine kendi paralarının kullanılmasını şart koşmuşlar ve Bizans parasını ortadan kaldırmışlardı. Fakat Sâsânî parasını olduğu gibi kullanmışlardır. Bu durum Sâsânî parasının Bizans parasına karşı daha çok kullanım alanına sahip olduğunu ve insanların bu paraya daha çok teveccüh ettiklerini göstermektedir. Yabancı ülkelere giden İranlı tüccarlar alışverişlerini Sâsânî parası üzerinden yapmaktaydılar¹⁹⁴³. Sâsânî ülkesinde kullanım alanına sahip altın ve gümüş paralardan sadece gümüş paralar günümüze kadar ulaşabilmiştir¹⁹⁴⁴. Bunun dışında altın paralar sahip olduğu kıymetten dolayı sonraki dönemlerde altına veya süs eşyasına dönüştürülmesinden dolayı çok az bir kısmı hariç

bitirmeden bu parayı alamayacaklarını fakat bentleri bitirdikten sonra bu paraların hepsini alabileceklerini söylemiştir. Bkz. Said Nefisi, age, s. 311.

¹⁹³⁸ Guy Le Strange, age, s. 28.

¹⁹³⁹ Said Nefisi, age, s. 311.

¹⁹⁴⁰ Roman Girişmen, age, s. 343; Rahim Reisneya, age, s. 656.

¹⁹⁴¹ Ronald Findlay, Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, New Jersey, 2007, s. 48; Said Nefisi, age, s. 330; Patricia Crone, agm, s. 43. Günümüzde İran dışında birçok yabancı ülkenin müzelerinde Sâsânîler döneminden kalma on iki bin adet para bulunduğu söylenmektedir. Bkz. Rahim Reisneya, age, s. 656.

¹⁹⁴² Patricia Crone, agm, s. 43.

¹⁹⁴³ Rahim Reisneya, age, s. 656.

¹⁹⁴⁴ N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43.

günümüze kadar ulaşamamıştır¹⁹⁴⁵. Bu paraların üzerinde bulunan yazılar ve resimler Sâsânî hükümdarlarının kendi adlarına basıldıkları için onların her birinin giyim kuşamları, taçları, lakapları, tahta çıkış tarihleri gibi konularda bilgi edinmemizde bizlere yardımcı olabilmektedir.

Şekil 1 Sırasıyla I. Yazdicürd, V. Behram ve II. Yazdicürd dönemlerinde kendi adlarına basılmış gümüş sikkeler. (N. N. Chegini-A. V. Nikitin, 1999, s. 52)

Şekil 2 Para yerine de kullanılan gümüş bir tabak. (A. H. Dani-B. A. Litvinsky, 1999, s. 120)

Sâsânî altın paralarına **dinar** adı verilmekteydi¹⁹⁴⁶. Bu tabiri Araplar **denayir** şeklinde ifade etmişlerdir¹⁹⁴⁷. Bu sözcük köken olarak Latince **denarius** kelimesinden gelmektedir¹⁹⁴⁸. Gümüş paralara ise **dirhem** adı verilmekteydi¹⁹⁴⁹. Bu sözcük Arap dilinde **derahim** olarak telaffuz edilmekteydi¹⁹⁵⁰. Fars dilinde bu sözcük daha hafifletilerek **direm** şeklinde de söylenmekteydi. Bu sözcük de Yunan parası olan **drakhme** kelimesinden kaynağını almıştır¹⁹⁵¹. Bunun yanında gümüş paralara Sâsânîliler kendi tabirleri ile **zuzen** adını verdikleri de olmuştur¹⁹⁵². Altından yapılmış dinarlar için belirli bir ayar söz konusu değildir¹⁹⁵³. Fakat gümüş dirhemlerin sabit bir vezni vardı. Bu vezin Sâsânîlerden önce Aşkaniler zamanından kalma veznin aynısıydı. Bu paraların ayarlarında görülen farklılıkların sebeplerinden bir tanesi de Bizans ve Sâsânîlerin paraların ayarını değiştirmeleri üzerine kendilerinin de paraların vezninde

¹⁹⁴⁵ Said Nefisi, age, s. 330.

¹⁹⁴⁶ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Sassanians", *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999, s. 682.

¹⁹⁴⁷ Halil Sahillioğlu, "Dinar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 1994, s. 352.

¹⁹⁴⁸ Halil Sahillioğlu, "Dinar", s. 352.

¹⁹⁴⁹ Roman Girişmen, age, s. 343; Ronald Findlay, Kevin H. O'Rourke, age, s. 48; Jan Lucassen, *Wages and Currency; Global Comparisons from Antiquity to the Twentieth Century*, Bern, 2007, s. 39.

¹⁹⁵⁰ Bu para çeşidi ticari münasebetler vasıtasıyla önce Farsça'ya, buradan da Arapça'ya geçmiştir. Bkz.

Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 1994, s. 368.

¹⁹⁵¹ Said Nefisi, age, s. 330. Farklı bilgiler için şu eserlere de bakılabilir; Edward Thomas, "The Initial Coinage of Bengal", *The Journal of the Royal Asiatic Society V. II*, London, (Trhs), s. 153; Marcus Milwright, *An Introduction Islamic Archaeology*, Edinburgh, 2010, s. 34.

¹⁹⁵² Michael G. Morony, age, s. 39; M. Cevad Meşkür, age, s. 108.

¹⁹⁵³ Halil Sahillioğlu, "Dinar", s. 352, 53.

oynama yapmalarından kaynaklanmaktaydı. Bizans imparatorları kendi adlarına sikke basıp paranın ayarını değiştirdikleri zaman Sâsânî hükümdarları da paranın ayarını aynı vezne getiriyorlardı¹⁹⁵⁴. Paraların vezinlerinin farklılık göstermesinin nedenleri arasında bu sikkelerin ülkenin farklı yerlerindeki darphanelerde basılması ve her hükümdar değişikliğinde bu sikkelerin toplanarak tekrardan basılmaları olarak gösterilmektedir¹⁹⁵⁵. Sâsânî paralarının üzerindeki yazıların bazılarında görülen eksik harflerden kaynaklanan hataların bu paraların basımında çalışan Yunanlı işçilerden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Sâsânî dilini tam olarak yazamayan bu işçilerin kalıpları hazırlarken sözcüklerin diziminde bazı harfleri unuttukları tahmin edilmektedir¹⁹⁵⁶. Sâsânî paraları yılın sadece iki döneminde basılmaktaydı. Bu dönemler Nevruz bayramından önce bahar ayında ve Mihrigan bayramından önce sonbahar aylarında yılda iki defa olmak üzere basılırdı¹⁹⁵⁷. Sâsânî parası genel olarak Fars eyaletinin şehirlerinde basıldığı için bu eyalet tam olarak bir finans merkezi haline gelmişti¹⁹⁵⁸.

II. Hüsrev döneminde Sâsânî hazinesi 420 milyon miskal altın ve 48 milyon miskal gümüşten meydana gelmekteydi¹⁹⁵⁹. Bunun yanında Sâsânî parası dünyanın en çok kullanılan ve en geniş tedavül alanına sahip parasıydı¹⁹⁶⁰. Dicle'den Sind'e, Arap yarım adasından Çin'e kadar bu para kullanım alanına sahipti. Sâsânî parası her sene yeniden basılır ve basıldığı yılın tarihi atılır, hangi şehirde basılmış ise o şehrin adı üzerine yazılırdı¹⁹⁶¹. Paranın üzerindeki dil Pehlevi diliydi ve paranın üzerinde basıldığı dönemdeki hükümdarın lakabı yazılırdı¹⁹⁶². Paranın üzerindeki yazı ise **zevariş** adı verilen Arami yazısıydı. Sâsânî sikkeleri ilk olarak uzun karakterli şekilde I. Hürmüz döneminde basıldı ve daha sonraları sürekli olarak bu para taklit edildi. Paraların üzerinde Sâsânî hükümdarları için İranlıların ve İranlı olmayanların hükümdarı şeklinde bir ibare konulmuştur. Paraların üzerinde genel olarak bir tarafında Sâsânî hükümdarının diğer tarafında ise küçük bir ateşkedenin resmi olurdu¹⁹⁶³. Paraların

¹⁹⁵⁴ Said Nefisi, age, s. 333.

¹⁹⁵⁵ Rahim Reisneya, age, s. 657.

¹⁹⁵⁶ Said Nefisi, age, s. 333.

¹⁹⁵⁷ Michael G. Morony, age, s. 73.

¹⁹⁵⁸ Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 11.

¹⁹⁵⁹ İna'yetullah Rıza, age, s. 15; Said Nefisi, age, s. 94.

¹⁹⁶⁰ Roman Girişmen, age, s. 343.

¹⁹⁶¹ Said Nefisi, age, s. 32.

¹⁹⁶² M. Cevad Meşkur, age, s. 108

¹⁹⁶³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 207; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", s. 369.

üzerindeki yazılar ise bazı sikkelerde hükümdar kabartmasının, bazı sikkelerde ateşkede kabartmasının etrafına yazılmıştır. Sâsânî paraları altın, gümüş, bronz ve bakırdan bronzdan oluşmaktaydı¹⁹⁶⁴. Günümüzde ele geçmiş olan altın paraların sayısı oldukça az olmakla beraber gümüş ve bronz sikkeler halen daha farklı yerlerdeki kazılarda ele geçmektedir¹⁹⁶⁵. Paralar, Sâsânî ülkesi dışında da basılmaktaydı. MS 500'lü yıllara ait Gürcistan, Mültan, Akhun, Gucerat, Racputana paraları arasında Sâsânî tıpkıbasımı paralara rastlanılmıştır. Sâsânîler döneminde bütün eyaletlerde ve bütün büyük şehirlerde darphane bulunmaktaydı¹⁹⁶⁶. Sâsânî gümüş dirhemlerin ölçüsü belirlidir ve genelde 3,25 ile 4 gram arasındadır¹⁹⁶⁷. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra bu ayarlar değişerek dinar 4,25 gram ve dirhem ise 2,97 gram olarak ayarlanmıştır¹⁹⁶⁸. Sâsânîler gümüş dirhemlerin altıda biri ağırlığında küçük dirhemler de basmışlardı ve bu dirheme **dang** adı verilmekteydi¹⁹⁶⁹.

Sâsânî ülkesi üzerinde tedavülde bulunan dirhem'in dört çeşidi bulunmaktaydı¹⁹⁷⁰. Bu dirhemlere İslam sonrasında farklı isimler verilmiştir. Aslında İran ve Maveraünnehir bölgesinde tedavülde olan bu paralar dört ana başlık altında toplanmışlardı ki bunlara dirhem-i Harzemî, dirhem-i Gatrifî, dirhem-i Muhammedî, dirhem-i Müseyyibî adlarını takmışlardı¹⁹⁷¹. Tunç ve bakır sikkeler genelde yarım dirhem ağırlığındaydı¹⁹⁷². Tunç paralar dirhem'in yarısı ayarındadır ve gümüş paranın altıda biri kıymetine haizdir. Bu nedenle bir gümüş dirhem on iki tunç dirheme eşitti¹⁹⁷³. Sâsânîler döneminden kalma Erdeşîr zamanına ait bakır sikkelere de rastlanmıştır. Bu da Sâsânîlerin ilk dönemlerinde az da olsa bakır paranın kullanıldığını göstermektedir. Sâsânî ülkesinde basılan bakır paralara **peşiz** adı verilmekteydi¹⁹⁷⁴.

¹⁹⁶⁴ Rahim Reisneya, age, s. 656; M. Cevad Meşkür, age, s. 108; Roman Girişmen, age, s. 343.

¹⁹⁶⁵ Said Nefisi, age, s. 32; Rahim Reisneya, age, s. 656.

¹⁹⁶⁶ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 253vd.

¹⁹⁶⁷ Jan Lucassen, age, s. 39; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", s. 36.

¹⁹⁶⁸ Ronald Findlay, Kevin H. O'Rourke, age, s. 48; Said Nefisi, age, s. 331; Halil Sahillioğlu, "Dinar", 353.

¹⁹⁶⁹ Halil Sahillioğlu, "Dirhem", s. 369; Touraj Daryae, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 404.

¹⁹⁷⁰ Rahim Reisneya, age, s. 656. Gümüş paraların gramajının farklılık göstermesinin nedeni olarak ekonomik buhranlar gösterilmektedir. Sâsânî ekonomisinin bozulduğu dönemlerde paraların gramajını düşürme yoluna gidilmiştir (Aynı eser, s. 656).

¹⁹⁷¹ Said Nefisi, age, s. 307.

¹⁹⁷² Rahim Reisneya, age, s. 656.

¹⁹⁷³ Said Nefisi, age, s. 33; Rahim Reisneya, age, s. 656.

¹⁹⁷⁴ Touraj Daryae, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 404; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Sâsânîans", s. 682; Said Nefisi, age, s. 332.

Sâsânîlerden sonra Araplar da bu paraları olduğu gibi uzun bir dönem kullandılar ve hatta üzerinde IV. Hürmüz, II. Hüsrev ve V Behram'ın resimleri olan sikkeleri tekrar bastılar. Üstelik son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicer'dün resimleri olan Sâsânî sikkeleri uzun bir dönem tedavülde kalmıştır¹⁹⁷⁵. Abbasîler döneminde üzeri pehlevi diliyle yazılı Sâsânî sikkeleri halen yürürlükteydi. Abbasî halifesi Memun kendi adına bastığı sikkeleri bile Pehlevi diliyle bastırmaktaydı¹⁹⁷⁶. İran toprakları üzerinde ilk defa para bastıran kişi Büyük Dara'dır. Bu hükümdardan sonra Aşkaniler para basma tekniğini aynen devam ettirmişler ve bu usul Sâsânîler döneminde daha da geliştirilmiştir¹⁹⁷⁷. Sâsânî parasının komşu ülkelerde tıpkıbasımının olması Sâsânî parasının alım gücünü ve ülke ekonomisinin diğer ülkelerdeki prestijini ortaya koymaktaydı¹⁹⁷⁸. İbn-i Faldan, Sâsânî parasının Bizans pazarlarında bol miktarda kullanıldığından bahsetmektedir¹⁹⁷⁹. Sâsânîler döneminde kullanılan altın, gümüş ve bronz paraların birçoğu Aşkaniler dönemindeki vezinlerin aynısıdır. Sadece Sâsânî paraları Aşkani paralarına göre biraz daha büyüktür. Sâsânîler döneminde en çok basılan para gümüş para olmakla beraber basılan bu gümüş paralara Sâsânîlerin yıkılmasından sonra da İran ve Afganistan pazarlarında yüzyıllarca kullanılmıştır¹⁹⁸⁰.

İlk dönem Sâsânî paralarının sanatsal değeri oldukça yüksek olmakla beraber ilerleyen dönemlerde eski zarafetini yitirmeye başlamıştır¹⁹⁸¹. Sâsânî parasının bölge ülkelere göre daha güçlü olması, ekonominin ilerlemesine katkı sağlamış ve bu da Sâsânî ülkesinde şehirciliğin hızlanmasına ve güçlü şehirlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur¹⁹⁸². Ayrıca Sâsânî parasına yönelik yabancı ülkelerde meydana gelen yoğun talep Sâsânî ticaretinin inkişafını da beraberinde getirmiştir¹⁹⁸³. Ardeşir Papakan döneminden sonra basılan Sâsânî sikkeleri oldukça düzgün ve üzerindeki yazılar ile resimler oldukça canlıdır, fakat II. Şapur döneminden sonra anılan paraların şekillerinde ve üzerindeki yazılarda düzensizlikler olduğu gözlenmiştir. Bunun nedeninin ise II. Şapur döneminde, sarayda basılan para basma işinin mukataya verilerek darphanelerin özelleştirilmesidir. Para basma işinin devletin tekeline çıkarılarak darphanelerin

¹⁹⁷⁵ Michael G. Morony, *age*, s. 41, 44vd; Said Nefisi, *age*, s. 34.

¹⁹⁷⁶ Said Nefisi, *age*, s. 35.

¹⁹⁷⁷ Said Nefisi, *age*, s. 199.

¹⁹⁷⁸ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 404.

¹⁹⁷⁹ R. N. Frye, *İbn-i Fadlan's Journey to Russia*, Princeton, s. 154.

¹⁹⁸⁰ Said Nefisi, *age*, s. 199.

¹⁹⁸¹ Rahim Reisneya, *age*, s. 656.

¹⁹⁸² Ali Farazmand, *agm*, s. 622.

¹⁹⁸³ Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", *Journal of World History*, V. 14, No. 1, Hawai, 2003, s. 1.

soylulara kiraya verilmesinden sonra, paralar eski biçim ve kalitesini kaybetmiştir¹⁹⁸⁴. Sâsânî paralarının genel olarak sanatsal değerleri düşükse de tarihi değerleri oldukça yüksektir. Bu sikkelerin üzerindeki hükümdar resimleri, tarih ve yazılar Sâsânîler dönemi hakkında önemli bilgilere ulaşılmasına imkân sağlaması açısından önemli tarihi vesikalardır¹⁹⁸⁵.

Mahalli krallıklar dönemi İran paraları üzerinde görülen ateşkede, ateşdan, hirbad resimleri Sâsânî paraları üzerinde de görülmektedir. Bazı Sâsânî paralarının her iki yüzünde elinde ateşdan bulunan iki hirbad resmi görülmekte, bazı Sâsânî paraları üzerinde bir tarafında elinde ateşdanıyla bir hirbad diğer yüzünde ise içinde ateş yanan bir ateşkede resmi olurdu¹⁹⁸⁶. Bazı paraların bir yüzünde ise ateşdan tutmuş iki hirbad ve arka tarafta bir ateşkede, bazı paraların üzerinde ise o döneme ait hükümdarın resmi ve diğer yüzünde bir ateşkede ve bu ateşkedenin etrafında hükümdarın lakabını taşıyan yazı karakterleri olurdu. Bazı sikkelerin üzerinde ise ortasında ateş yanan bir burç, diğer yüzünde ise Sâsânî milli bayrağı dırefş-i kaviyan olurdu. Sâsânîlerin ilk dönemlerinde paraların üzerlerindeki yazılar Aramice yazılmış Pehlevi diliydi, fakat sonraları bu yazı yerini özgün Pehlevi yazısına bırakmıştır¹⁹⁸⁷. Son dönem Sâsânî sikkeleri üzerindeki şah resimleri belirsiz olmakla beraber yazıları da okunaklı değildir. İlk dönem Sâsânî paraları üzerindeki şahların resimlerinden onların genç mi yoksa yaşlı mı oldukları yüzlerinin ifadeleri net olarak görülebilmekteydi ve yazıları da oldukça okunaklıdır. Fakat son dönem Sâsânî parlarındaki resimler canlılığını yitirmiş ve üzerindeki yazıların çoğu da taklit olmalarından dolayı yanlış yazılmış veya yanlış kalıplara dökülmüştür¹⁹⁸⁸. Sâsânîler döneminde bu paraların basıldığı darphanelerinin sayısının I. Hüsrev döneminde yüz adet olduğu, II. Hüsrev zamanında ise bunların sayısının yüz yirmiye ulaştığı ifade edilmektedir. Sâsânîler ülke toprakları üzerinde çalışan çiftçiler, askerler, memurlar ve mali memurların ücretlerini belirli bir para üzerinden değerlendirmişler onların yaptıkları hizmetlerin karşılığını para olarak ödemişlerdir¹⁹⁸⁹.

¹⁹⁸⁴ Said Nefisi, age, s. 200.

¹⁹⁸⁵ Rahim Reisneya, age, s. 656.

¹⁹⁸⁶ Michael G. Morony, age, s. 28, 29, 30, 38, 39, 40.

¹⁹⁸⁷ M. Cevad Meşkur, age, s. 108; Said Nefisi, age, s. 200.

¹⁹⁸⁸ Said Nefisi, age, s. 200.

¹⁹⁸⁹ Roman Girişmen, age, s. 343.

3.2. Sâsânî Devletinin Tarımsal Yapısı

Sâsânî devletinin en büyük gelir kaynağını tarıma dayalı ürünler oluşturmaktaydı¹⁹⁹⁰. Sâsânî tarımının ülke ekonomisine olan katkısı ticaretten daha fazlaydı¹⁹⁹¹. Anılan dönemde halkın en büyük geçim kaynağını ziraat ve çiftçilik teşkil etmekteydi¹⁹⁹². Zerdüştlük dininin tarımla ilgili mübalağalı söylemleri Sâsânî devletinin tarım alanında çok ciddi çalışmalarda bulunmalarına vesile olmuştur¹⁹⁹³. Kutsal kitap Avesta tarımla alakalı çalışmalardan övgüyle bahsetmiş ve ziraat işiyle uğraşan insanları takdir etmiştir. Sâsânî devleti tarımı canlandırmak ve boş arazilerin ekimini sağlamak amacıyla reyanın yükünü hafifletme ve üretimin artmasını sağlamak amacıyla susuz arazilere açılan büyük kanallarla su taşınmıştır¹⁹⁹⁴. Sâsânîler döneminde kuyu ve kaynak sularının zengin olduğu Elburz dağlarından kanallarla tarım arazilerine su sevkiyatı yapılarak üretim arttırılmaya çalışılmıştır¹⁹⁹⁵.

Sâsânî devletinin kurucusu Erdeşîr Papakan vergi gelirlerinin azaldığını gördüğü vilayetlerde susuzluktan dolayı tarımın canlılığını yitirdiğini görünce sulama kanallarıyla bu bölgelere su taşınmasını ve tekrar üretimin artarak vergi gelirlerinin yükselmesini amaçlamıştır¹⁹⁹⁶. Bundan dolayı valilerini tarımı geliştirmeleri amacıyla teşvik eden Erdeşîr'in "paranın temeli tarım, tarımın temeli ise adalettir" sözü meşhurdur¹⁹⁹⁷. Tarımı canlandırmadaki iki asli sebepten birincisi reyanın üretime katılarak hem karnını doyurması ve ikinci olarak devlete vergi vererek devletin sürekli bir gelire sahip olmasını sağlamaktır¹⁹⁹⁸. Sâsânî ülkesinde erbab ve reaya arasındaki tarımsal ilişkileri düzenleyen kanunlar bulunmadığından dolayı, bu durum onları soyluların insafına bırakıyor ve bu yükün altında kalan reaya sürekli ekonomik baskılardan dolayı isyan ediyorlardı¹⁹⁹⁹. Sâsânî devleti bu alandaki karışıklıkları gidermek amacıyla ülkenin tarım işlerine bakan bir vezir ve bu vezire bağlı debirlerden oluşan bir divan kurmuştur; bu divanın başına da vastaryuşan salar adı verilen bir tarım

¹⁹⁹⁰ Rahim Reisneya, age, s. 645; Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 24; Maria Brossius, age, s. 182; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43; Gene R Garthwaite, age, s. 98, 99.

¹⁹⁹¹ Shirin Simmons, *Treasury of Persian Cuisine*, Stamford, 2007, s. 9; Antonio Panaino, agm, s. 385

¹⁹⁹² Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 401.

¹⁹⁹³ Artur Kristensen, age, s. 431.

¹⁹⁹⁴ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 179; Rahim Reisneya, age, s. 646.

¹⁹⁹⁵ P. A. E. Mouri, age, s. 17.

¹⁹⁹⁶ Rahim Reisneya, age, s. 646.

¹⁹⁹⁷ Sir John Malcolm, age, V. I, s. 94; P. M. Sykes, age, C. I, s. 429.

¹⁹⁹⁸ Peter Cristensen, agm, s. 18.

¹⁹⁹⁹ Rahim Reisneya, age, s. 645.

bakanı getirmiştir²⁰⁰⁰. Dineveri Sâsânîlerdeki bu yapıdan övgüyle bahsederek oluşturulan bu divana ait debirlerin tarım arazilerini teftiş ederek toplum içerisindeki haksızlıkların ve istismarın önüne geçildiğinden bahsetmiştir²⁰⁰¹. Kutsal kitap Avesta'ya ait bölümlerden Husparam'da insanların tarımsal haklarının korunması konusunda bir takım hükümler bulunmaktaydı ve bu hükümler dikkatli bir şekilde uygulanmaya çalışılıyordu²⁰⁰².

Sâsânî devletinin batısındaki topraklar tarım açısından inkişaf etmiş ekili geniş arazilere sahipti²⁰⁰³. Huzistan bölgesi tarımı pamuk, şeker ve pirinç gibi lüks tüketim ürünlerinde iyi bir konuma sahipti²⁰⁰⁴. Bu bölge Piruz dönemindeki kıtlıktan olumsuz bir şekilde etkilenmiş ve kamışlıkların kurumasından dolayı ülke şeker sıkıntısı çekmiştir²⁰⁰⁵. Oysa bu bölgeler oldukça zengin su yataklarına ve geniş bir bitki örtüsüne sahipti. Sâsânî başkenti Tisfun üzerine sefer amacıyla Mezopotamya topraklarına giren Roma imparatoru Carus, bir tepenin üzerine kurmuş olduğu çadırından bölgenin geniş ve verimli topraklarını hayretler içerisinde izlemiştir²⁰⁰⁶. Sâsânî tarımında devletin önemli bir tekeli vardı ve bu konuda özel sermayeye ait iktisadi özgürlük oldukça sınırlıydı, çünkü devletin ekonomik açıdan en önemli dayanağı tarımdı ve bu konuda ferdi teşebbüsün genişlemesine izin vermemekteydi²⁰⁰⁷. Sâsânîler geliştirmiş oldukları özel sulama sitemleri ile geniş tarım arazilerini sürekli olarak sulamışlar ve kuraklığın zararlı etkilerinden uzak tutmaya çalışmışlardır²⁰⁰⁸.

Tarım alanında yapılan sulama ve kanal yapımı gibi konular, Sâsânî ülkesinde bu işlerle ilgilenen bir divan ortaya çıkarmıştır²⁰⁰⁹. Bu divana artış ve azalış anlamlarına gelen **gestabzud** (kast efzud) adı verilmiştir. Divan üyeleri birinci dereceden soylular arasından seçilirdi²⁰¹⁰. Vastaryuşan salara bağlı olarak çalışan bu divanın görevi tarım arazilerinin düzenli olarak sulanması ve sulama problemleri ile ilgili tarım arazileri üzerinde ortaya çıkan sorunları gidermektir. Bu şekilde arazi sahiplerinin hukuku korunmaya çalışılmıştır. Bu divan ayrıca Sâsânî ülkesinde bent, baraj ve kanal yapım

²⁰⁰⁰ Reza Shabani, age, s. 130; Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 12.

²⁰⁰¹ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 12.

²⁰⁰² Artur Kristensen, age, s. 431.

²⁰⁰³ N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43.

²⁰⁰⁴ Peter Cristensen, agm, s. 18.

²⁰⁰⁵ Maria Brossius, age, s. 185.

²⁰⁰⁶ P. M. Sykes, age, C. I, s. 440.

²⁰⁰⁷ Roman Girişmen, age, s. 346.

²⁰⁰⁸ Maria Brossius, age, s. 184; Artur Kristensen, age, s. 431; Shane Mountjoy, age, s. 79.

²⁰⁰⁹ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 10.

²⁰¹⁰ Ann K. S. Lambton, age, s. 225.

çalışmalarına bakar ve bunların bakımıyla ilgilenirdi²⁰¹¹. Bu divan Sâsânî ülkesinin dağlık alanlarında veya tarım arazilerine uzak yerlerde başıboş dereleri tespit ederek bu suları kanallarla tarım arazilerine ulaştırmakla görevliydi²⁰¹². Bunun yanında kanalların kullanılması ile ilgili cetvel hazırlama, bunların bakımını yapma ve kanalların kullanımını teftiş etme gibi konularda birçok hükümler ortaya konulmuştur²⁰¹³. Bu hükümler Sâsânî anayasası olan *Matigan Hezar Dadestan*'da belirtilmiş ve güvence altına alınmıştır²⁰¹⁴. Ayrıca ülkedeki su kuyularını tespit etmek bunları açmak ve kayıt altına almak gibi işlemleri yürütmekteydiler. Bu divan Zerdüştlük inancı gereği kuraklığın ana sebebi sayılan suların kirletilmesini önlemek amacıyla da bazı koruma tedbirleri alırdı.

Sâsânî resmi dini Zerdüştlüğe göre yağmuru yağdırarak arazileri sulayan ve ekinleri yeşerten tanrı Ahuramazda'nın yaratmış olduğu tabiat tanrıçası Anahita'dır²⁰¹⁵. Bundan dolayı tarım arazileri üzerindeki bereketin kalkmaması için Anahita'nın kızdırılmaması gerekmektedir. Anahita'nın kızdığı durumlar suların kirletilmesi, tarım arazilerinin boş bırakılması ve suların boşa akıtılmasıdır²⁰¹⁶. Sâsânî devletinin verimli topraklar üzerinde yapmış oldukları bu çalışmaların ileriki dönemlerde zararlı etkileri de olmuştur. Bu toprakların yılın her mevsiminde sulanarak ekilmesi, toprağın dinlendirilmemesi ileride bu topraklar üzerinde tuzlanma etkisi meydana getirerek arazinin çoraklaşmasına ve zamanla çöl haline gelmesine sebep olmuştur²⁰¹⁷. Bu durumun zararlı etkileri Sâsânîlerin son dönemlerinde veba salgını olarak ortaya çıkmış ve Sâsânî devletinin kalbi sayılan topraklarda büyük bir insan kaybına neden olmuştur²⁰¹⁸.

Erdeşîr tahta çıktıktan sonra ülkenin tarım gelirlerini arttırmak için Huzistan bölgesinde çalışma yapmak üzere vezirlerinden Mihr bin Verdan'ı görevlendirmiştir. Anılan vezir bu bölgeyi birkaç tarım alanına bölmüş ve bölgenin sulanması amacıyla nehirler üzerinde yeni kollar açtırmıştır²⁰¹⁹. Sâsânî ülkesinde üzerinde tarımsal faaliyetlerin yapıldığı ve vergiye tabi olacak derecede büyük topraklar **goft-i gav**

²⁰¹¹ Artur Kristensen, age, s. 431.

²⁰¹² Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 11.

²⁰¹³ Artur Kristensen, age, s. 431.

²⁰¹⁴ Touraj Daryaei, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 402.

²⁰¹⁵ Artur Kristensen, age, s. 431 vd.

²⁰¹⁶ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 12.

²⁰¹⁷ Peter Cristensen, agm, s. 19.

²⁰¹⁸ Peter Cristensen, agm, s. 19.

²⁰¹⁹ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 15.

şeklinde isimlendirilmiştir²⁰²⁰. Bu topraklarda zeytin, hurma, üzüm, meyve gibi mevsimlik ve tahıl ürünleri gibi yıllık olmak üzere iki şekilde tarım yapılmaktaydı²⁰²¹. Sâsânî devleti büyük bir kıtlığın yaşanmış olduğu Irak ve Fars topraklarında tarım arazilerini sulayan nehir ve kuyuların kuruması üzerine, devlet açısından önemli bir gelir kaybına sebep olan bu durumu Merv bölgesine giderek burada yapmış olduğu çalışmalarla gidermeye çalışmıştır²⁰²². Devletin ve halkın ihtiyacı olan tarım ürünlerini bu bölgeden karşılamak isteyen Piruz, Merv nehrini farklı kollara ayırarak burada kanallar yaptırmış ve tarımın canlanmasını sağlamıştır. Yedi yıllık kıtlık döneminde Sâsânî ülkesi tahıl ihtiyacını bu bölgeden karşılamaya çalışmıştır.

Askerî, sosyal ve ekonomik alanlarda birçok reform gerçekleştiren I. Hüsrev'in en önemli girişimlerinden birisi de tarım ve toprak alanında gerçekleştirmiş olduğu reformlardır²⁰²³. I. Hüsrev'in tarım reformu soylu sınıf ile fakir halk arasındaki uçurumu kapatmaya yönelikti, fakat onun anılan girişimi toprak üzerinde soylu sınıfının dışında toprağı ekip biçen ve kiraya veren bir dihgân sınıfının ortaya çıkmasına sebep olmuştur²⁰²⁴. I. Hüsrev, geliştirmiş olduğu toprak reformu ile küçük çiftçilerin ve fakir köylülerin topraklarını ekerek devlete vergi vermeleri ve böylece hem üretime katılmalarını ve hem de devlete vergi vererek devletin gelirlerinin arttırılmasını amaçlıyordu²⁰²⁵. I. Hüsrev bu toprak reformu ile bir yönden sosyal sınıfların en alt basamağını oluşturan fakir reayanın üretime katılmasını diğer yönden bunların gücünden kendi topraklarında istifade eden büyük toprak sahiplerinin aşırı zenginleşmesini önleme gayesini gütmekteydi. Onun bu girişimi, ayrıca küçük toprak sahibi köylülerin de denge unsuru olarak büyümesini amaçlamaktaydı²⁰²⁶. Bununla beraber Sâsânîlerin ilerleyen dönemlerinde savaş esirlerinin ülkenin birçok yerine yayılması, toprak üzerinde çoraklaşma ve kıtlıklar, tarım alanlarının boşalmasına ve zirai gelirlerin düşmesine neden olmuştur²⁰²⁷.

²⁰²⁰ İlber Ortaylı, age, s. 9.

²⁰²¹ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Agriculture", *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999, s. 281.

²⁰²² Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 15.

²⁰²³ Gene R. Garthwaite, age, s. 105, 107; S. Spawforth, age, s. 60.

²⁰²⁴ Maria Brossius, age, s. 184.

²⁰²⁵ S. Spawforth, age, s. 60.

²⁰²⁶ S. Spawforth, age, s. 60.

²⁰²⁷ Maria Brossius, age, s. 184.

Sâsânî devletinde tarımın ülke ekonomisine katkısı çok fazlaydı²⁰²⁸. Sâsânî tarımının ülke ekonomisine en büyük katkısı miladi 4. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu dönemde Sâsânî tarımının ülke ekonomisine katkısı birinci sırayı almıştır²⁰²⁹. Sâsânî ülkesindeki en yaygın ve en önemli tarım ürününü buğday, arpa, pirinç, darı ve çavdar oluşturmaktaydı²⁰³⁰. Ülke tarımının önemli kısımlarından birisi de fındık, hurma, zeytin, baklagiller, incir gibi sebze ve meyveler idi²⁰³¹. Bunların dışında tarıma dayalı faaliyetlerin başında bostancılık, üzüm bağcılığı, meyvecilik ve dut yetiştiriciliği yer almaktaydı²⁰³². Sâsânî devleti İran platosunda çok yaygın üretime sahip olan şeftali gibi bazı meyvelerin Çin ve Orta Asya ülkelerinin bazılarına ihracatını yapmaktaydı²⁰³³. Dut ekiciliğinin önemli bir yeri vardı. Çünkü ipek böceği kurtçuğu yetiştirmek amacıyla çok sayıda dut ağacına ihtiyaç duyulmaktaydı. Azerbaycan'ın kuzeyinde yapılan kazılarda Sâsânîler dönemi meyvecilik çalışmaları ile ilgili önemli meyve kalıntılarına ulaşılmıştır. Bu kazılardan elde edilen sonuçlara göre Sâsânîler döneminde önemli miktarda üzüm, şeftali, zerdali, nar, vişne, erik üretimi yapılmaktaydı²⁰³⁴. Hurma, incir ve kaysı ağaçlarının yanında endüstriyel ürünlerden fındık, zeytin ve üzüm bahçeleri çok geniş bir üretim alanına sahipti²⁰³⁵. Sâsânî bağcılığı, karpuz ve kavun bostanları, kabak, salatalık, soğan gibi sebze yetiştiriciliği ile karadut, kestane ağacı ve ceviz yetiştiriciliğinin önemli bir yeri vardı. Sâsânî tahıl üretimi de en büyük üretim alanına sahipti. Tahıl ürünlerinin en çok üretildiği bölge Huzistan'dı²⁰³⁶. Bu bölgenin sadece yıllık tahıl üretiminden elde edilen vergi geliri 50 milyon dirhemi buluyordu ve bu para günümüzde 5 milyon dolara tekabül etmektedir²⁰³⁷. Ayrıca Ctesiphon yakınlarında bulunan Anbar şehri önemli tahıl bölgesiydi ve bu şehir adını burada bulunan büyük tahıl ambarlarından kalmaktaydı²⁰³⁸. Sâsânî sanayisine ait tarım alanında kullanılan araçlar bu dönemde tarımın ne kadar çok ilerleme kaydettiğini göstermektedir. Yapılan kazılarda bu döneme ait ele geçirilen demirden imal edilmiş orak, kürek, çapa ve dargaz

²⁰²⁸ Roman Girişmen, age, s. 313.

²⁰²⁹ Rahim Reisneya, age, s. 647.

²⁰³⁰ Shirin Simmons, age, s. 33; Maria Brossius, age, s. 184; Touraj Daryae, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 401.

²⁰³¹ Touraj Daryae, agm, s. 401.

²⁰³² Rahim Reisneya, age, s. 647.

²⁰³³ Touraj Daryae, agm, s. 402.

²⁰³⁴ Rahim Reisneya, age, s. 647.

²⁰³⁵ Maria Brossius, age, s. 184.

²⁰³⁶ Touraj Daryae, agm, s. 401.

²⁰³⁷ Robert M. Adams, "Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran", *American Association Advancement Science*, V. 136, No: 3511, 13 April 1962, s. 120.

²⁰³⁸ Guy Le Strange, age, s. 3.

örnekleri Sâsânî tarımında kullanılan mühendislik araçları bu dönem demir sanayisinin ulaştığı noktayı göstermesi açısından önemlidir²⁰³⁹.

Sâsânîler dönemi hayvancılığının da önemli bir yeri vardır. Sâsânî ekonomisinin önemli kaynaklarından bir tanesi de hayvancılıktır²⁰⁴⁰. Sâsânî devleti çobanların ve koyun sürülerinin durumu ile ilgili kanunlar ihdas etmişti. Sâsânîler çoban köpekleri için bile kurallar koymuşlardı. Zerdüştlük dinine göre çoban köpeklerinin büyük bir kıymeti vardı ve onların haklarını koruyucu kanunlar bile belirlenmişti. Sâsânî devletinde çok farklı amaçlarla hayvan yetiştiriliyordu. Askeri amaçlar ile taşımacılık ve binicilik amacıyla at, deve ve benzeri binek hayvanları yetiştirilmekteydi. Bunlara ek olarak ekonomik amaçlı küçük ve büyük baş hayvan yetiştiriciliği çok yaygın bir durumdaydı²⁰⁴¹. Sâsânî hayvan yetiştiriciliği deri sanayisi, yağ, süt ve et ürünleri elde etmek amacıyla teşvik ediliyordu. Milli servetin önemli bir kısmı hayvan ve hayvansal ürünlere dayanmaktaydı.

3.3. Sâsânî Devletinin Ticari Yapısı

Sâsânî ekonomisi her ne kadar toprağa dayansa da ticaretin de ekonomi üzerindeki etkisi oldukça büyüktü²⁰⁴². Sâsânîler dönemi ticaretinin gelişmiş olmasının en büyük sebepleri olarak ülke tarımının gelişmiş olması, hayvancılığın ülkenin her tarafında yaygın bir uğraş olması, sanayinin gelişmiş olması ve sonuncu önemli sebebin ise ülke içerisinde emniyet ve güvenliğin sağlanmış olması gösterilmiştir²⁰⁴³. Sâsânî şehirlerinin birçoğunda adına **vazar** denilen canlı ve kalabalık çarşı, pazarlar bulunmaktaydı²⁰⁴⁴. Bu pazarlar genel olarak şehirlerin en merkezi ve kalabalık yerlerinde kuruluyordu. Bu pazarlarda ticari eşyaların ve ürünlerin çeşitliliği hemen göze çarpıyordu²⁰⁴⁵. Büyük pazarlara sahip olan şehirlerin birçoğu yabancı ülkelerden alış veriş amacıyla gelen tüccarlarla doluydu. Bu tüccarlar arasında Orta Asya'dan gelen Türk tüccarlar da vardı ve bu tüccarlar İran ülkesinde oldukça saygı görmekteydiler²⁰⁴⁶. Bu tüccarlar genelde işlenmiş kıymetli taşlar, mücevherler,

²⁰³⁹ Rahim Reisneya, age, s. 645.

²⁰⁴⁰ Artur Kristensen, age, s. 431; Antonio Panaino, agm, s. 385.

²⁰⁴¹ Rahim Reisneya, age, s. 647.

²⁰⁴² Maria Brossius, age, s. 182; Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²⁰⁴³ Rahim Reisneya, age, s. 655.

²⁰⁴⁴ Touraj Daryaei, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 403

²⁰⁴⁵ Rahim Reisneya, age, s. 655

²⁰⁴⁶ Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, C. I, TTK Yay, Ankara, 1990, s. 20

endüstriyel eşyalar, altın gümüş, bakır, demir, çelik gibi madenlerden imal edilmiş madeni eşyalar; pamuk, yün ve ipekten imal edilmiş, halı, kilim, elbise gibi dokuma ürünleri, ilaç ve koku gibi bu dönem ticaretinde canlı olan eşyaların ticaretini yapıyorlardı²⁰⁴⁷. Sâsânîler ülke içerisinde ve dışında faaliyet gösteren tüccarları **vazargan** şeklinde adlandırırlar ve ticari faaliyetlerin hepsini **vazarganîh** olarak isimlendirirlerdi²⁰⁴⁸.

Sâsânîler dönemi ticareti genel olarak saray eşrafı ve soylulara hitap etmekteydi²⁰⁴⁹. Çünkü ticareti yapılan ürünler genel olarak ipekli elbise, inci, mücevher, kıymetli süs eşyaları ve pahalı elbiselere dayandığı için bunları ancak zengin kimseler alabiliyordu²⁰⁵⁰. Sâsânî devletinin dış ticarete kazanmış olduğu en önemli kalemleri ham ipek, fildişi, baharat ve tütsü oluşturmaktaydı²⁰⁵¹. Saraya ait olan imalathanelerde üretilen ticari mallar genel olarak ülkenin farklı pazarlarında satışa sunulurdu. Ülke dışına ticaret yapmak amacıyla giden tüccarlar ise belirli bir kar karşılığında bu malların satışını gittikleri yabancı ülke pazarlarında yaparlardı²⁰⁵². Sâsânî ülkesinin pazarlarında satışa sunulan ürünlerin fiyatları genel olarak devlet tarafından belirlenirdi ve bu fiyatların dışında hiç kimse kendi kafasından farklı bir fiyat uygulamasına gidemezdi²⁰⁵³. Sâsânî devleti çarşı pazarlardaki fiyatları kontrol etmek ve istismarları önlemek amacıyla **vazarbad** adı verilen müfettişler tayin etmişti²⁰⁵⁴. Bu iş için devlet ticaret hukukunu düzenleyen çok sayıda kanun ihdas etmişti²⁰⁵⁵. Bu kanunlar genel olarak kaynağını Zerdüştlük inancından ve dini kitap Avesta'dan almaktaydı. Üstelik ticari anlamda konulmuş olan kanunlara herkes uymak zorundaydı.

Sâsânî mamul eşya üretiminde cam ürünleri ve elbise yapımı önemli üretim hacmine sahipti ve büyük uzmanlık isteyen önemli dallardandı²⁰⁵⁶. Sâsânî ülkesinde imal edilen züccaciye ürünlerinin Çin'e kadar ticareti yapılırdı²⁰⁵⁷. Sâsânî ülkesinde en önemli üretici devletti. Devletin önemli sayıda imalathane ve fabrikası

²⁰⁴⁷ Hadi Hasan, age, s. 121vd; Rahim Reisneya, age, s. 655

²⁰⁴⁸ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 403.

²⁰⁴⁹ Maria Brossius, age, s. 182.

²⁰⁵⁰ Maria Brossius, age, s. 182; Roman Girişmen, age, s. 344.

²⁰⁵¹ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 195; Gene R. Garthwaite, age, s. 99.

²⁰⁵² Roman Girişmen, age, s. 344.

²⁰⁵³ Roman Girişmen, age, s. 344.

²⁰⁵⁴ Touraj Daryaee, agm, s. 404.

²⁰⁵⁵ Hüseyin Nadiî Karababa, agm, s. 14.

²⁰⁵⁶ George F. Hourani, age, s. 139; Roman Girişmen, age, s. 345; Rahim Reisneya, age, s. 554.

²⁰⁵⁷ Marcus Milwright, age, s. 34.

bulunmaktaydı²⁰⁵⁸. Devletin haricinde özel sermayeye ait imalathane ve fabrikalarda vardı²⁰⁵⁹. Daha sonraları Sâsânî devleti kendi sırtında önemli bir yük teşkil eden bu imalathane ve fabrikaların özel sermaye tarafından işletilmesinin yaygınlaşması için çalışmış ve buralarda çalışan işçilerin maaşlarını dahi ödemeyi kabul etmiştir²⁰⁶⁰. Özel sermaye içerisinde bir araya gelerek müşterek iş kuran ve ticaret, endüstri ve tarım alanında çalışan bireyler de bulunmaktaydı ve bu ortaklığa Sâsânî ülkesinde **hambayih** adı verilmekteydi²⁰⁶¹. Sâsânîler dönemi parasının Sâsânî dışındaki ülkelerde tutulması ile beraber ticaretin devletin üstesinden gelemeyeceği kadar artmış olması devletin özel şirketlerin önünü açmasına vesile olmuştur²⁰⁶². Bu özelleştirme toplum içerisinde farklı meslek guruplarının ortaya çıkmasına vesile olarak daha sonraları İslam döneminde loncaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır²⁰⁶³. Sâsânîler dönemi yazıtlarından Dinkard Sâsânî çarşı pazarlarında çalışan her meslek gurubu için **raste** tabirini kullanmıştır²⁰⁶⁴. Bu durum o dönemde meslek guruplarının kendi aralarından örgütlendiğini göstermektedir.

Sâsânî ticaret hukuku alışveriş yapan herkesin hakkını koruma altına alan senetler oluşturmuştur²⁰⁶⁵. Toplumda alışveriş senetlerle zabt altına alınır ve ortaya çıkan usulsüzlüklerde bu senetler ticari yargılara bakan adli görevliler tarafından takip edilirdi²⁰⁶⁶. Bu senetler üç nüsha halinde düzenlenir bir nüsha satıcıda, bir nüsha alıcıda ve bir nüshada mahkemelerin defterhanelerinde zapt edilirdi²⁰⁶⁷. Özellikle taşınmaz mallarla ilgili tutulan senetler tapu yerine geçerdi ve bunlar alıcı, satıcı ve defterdar tarafından mühürlendikten sonra defterhanelerde muhafaza edilirdi. Taşınabilir malların çoğunluğu alıcı ve satıcı arasında yazılan bir mektup ile mühürlenerek karara bağlanır ve bu mektup ilgili şahıslar tarafından saklanırdı²⁰⁶⁸. Bu tür ticari mektuplar defterhanelere iletilmez tüccarlar veya alıcılar tarafından yanlarında taşınırdı. Bu anlaşmalar önem arzına göre yüksek mahkeme veya daha alt seviyedeki mahkemelerde

²⁰⁵⁸ Roman Girişmen, age, s. 345.

²⁰⁵⁹ Touraj Daryae, agm, s. 3; Roman Girişmen, age, s. 345.

²⁰⁶⁰ Roman Girişmen, age, s. 345.

²⁰⁶¹ Touraj Daryae, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 403.

²⁰⁶² Rahim Reisneya, age, s. 657.

²⁰⁶³ Roman Girişmen, age, s. 345.

²⁰⁶⁴ Touraj Daryae, agm, s. 403.

²⁰⁶⁵ Rahim Reisneya, age, s. 657; Hüseyin Nadiî Karababa, agm, s. 15.

²⁰⁶⁶ Hüseyin Nadiî Karababa, agm, s. 15.

²⁰⁶⁷ Touraj Daryae, agm, s. 403; Hüseyin Nadiî Karababa, agm, s. 15.

²⁰⁶⁸ Hüseyin Nadiî Karababa, agm, s. 15.

zapt altına alınmaktaydı²⁰⁶⁹. Bu mektuplar şifahi olarak mahkemelerde mühürlenir ve kayıt altına alınmazdı. Sâsânî anayasası *matigan hezar dadestan*ın 45. Maddesi, alışveriş sırasında meydana gelen anlaşmazlıklar ve ticari suçlarda zarar gören kimselerin haklarını garanti altına alan ve suçluların cezalandırılmalarını içeren hükümler içermektedir²⁰⁷⁰.

Sâsânîler döneminde ağaç yetiştiriciliği ve dut ağacı ekiciliğinin önemli bir yeri vardı çünkü ipek böceği elde etmek için dut yaprağı yiyerek büyüyen bu canlılar için dut ağacı dikiciliği önemli bir konuma sahipti²⁰⁷¹. Bu dönemin en kıymetli ticari ürününü ipek ve ipekli dokuma ürünleri oluşturmaktaydı²⁰⁷². Bu dönemin büyük devletleri arasındaki siyasi münasebetlerin ana konularından bir tanesini ipek ticareti oluşturmaktaydı²⁰⁷³. İpek yolu ticareti üzerinde önemli bir tekele sahip olan Sâsânî devleti bu üstünlüğünü her zaman korumaya çalışmaktaydı²⁰⁷⁴. Sâsânî devleti en büyük ekonomik gücü ticaretten özellikle ipek ticaretinden almaktaydı. İpek ticareti noktasında Bizans'tan önemli bir talep geliyordu. Çünkü Bizans aristokrasi sınıfı arasında ipekli kumaş tüketimi oldukça yoğundu²⁰⁷⁵. Bunun için Uzakdoğu'dan ve Sâsânî üzerinden gelen ipek mamulleri Bizans ticareti açısından önemli bir konuyu teşkil etmekteydi. Bundan dolayı ticaret yollarının güvenliğini sağlamak Sâsânî devleti açısından önemli bir konuydu. Güvenliğin yanında tüccarların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ticari güzergâhlar üzerinde kervansaraylar, içme suyu depoları, ambarlar, köprüler kurulmaktaydı. Bununla beraber Sâsânîler ülkelerine gelen yabancı tüccarlara özellikle savaş halinde bulundukları Bizanslılara oldukça iyi muamele yapmaktaydılar. İki ülke arasındaki savaşlardan dolayı ticari münasebetlerin zarar görmesini istemeyen Sâsânî devleti, ülkesine ticaret amacıyla gelen Bizanslılara her türlü kolaylığı sağlar ve onlara oldukça iyi muamele yapardı²⁰⁷⁶. Bundan dolayı uzak doğuya giden ticaret yolları güvenli ve işlek bir hale gelmiştir²⁰⁷⁷.

Fakat İranlılar savaş halinde olduğu dönemlerde sınırlarını mecburen yabancı tüccarlara kapatıyorlardı ve bunun sonucunda ülkelerinden tüccarların geçişlerine izin

²⁰⁶⁹ Touraj Daryaee, agm, s. 403.

²⁰⁷⁰ Hüseyin Nadirî Karababa, agm, s. 15, 16.

²⁰⁷¹ Roman Girişmen, age, s. 345.

²⁰⁷² Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 68.

²⁰⁷³ David Whitehouse, Robert H. Brill, *Sâsânîan and Post Sâsânîan Glass*, New York, 2005, s. 29.

²⁰⁷⁴ Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 5.

²⁰⁷⁵ Maria Brossius, age, s. 182.

²⁰⁷⁶ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 195.

²⁰⁷⁷ Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 4.

verilmiyordu²⁰⁷⁸. Bu durum Bizans ülkesinin dikkatinden kaçmamış ve Türkler eliyle karayolu, Etiyopyalılar eliyle deniz yolu trafiğini ele geçirmeye çalışan Bizanslılar bazı dönemlerde Sâsânîleri zor durumda bırakmışlardır²⁰⁷⁹. Sâsânî ülkesinde merkezi otorite güçlendiği oranda ticaret de canlanmıştır²⁰⁸⁰. Merkezi otoritenin güçlenmiş olması güvenlik zaafını ortadan kaldırmış ve tüccarların güvenliğinin sağlanması ticaretin geniş alanlara yayılmasını sağlamıştır. İlk dönem mevcut olan mahalli krallıklar ticari faaliyetlerin önünde en büyük engeli teşkil etmekteydiler. Kendilerine her türlü kolaylık tanınan tüccarlar, hükümdarların soylular ve mahalli krallıklar ile olan kavgalarında her zaman sarayın yanında yer almışlardır²⁰⁸¹. Ticaretin Sâsânî toprakları üzerinde gelişmesi ülke içerisinde ticari şirketlerin kurulmasına ve ülkenin batı kesimlerinde emanetçilik ve bankacılık sisteminin ortaya çıkmasına da önayak olmuştur²⁰⁸².

Bankacılık sisteminin İran toprakları üzerindeki varlığı, Milattan önceki dönemlere rastlamaktadır. Sâsânîler döneminde bankacılık sistemi oldukça ilerleme kaydetmiştir²⁰⁸³. Sâsânî ülkesinde özellikle Babil toprakları üzerinde bankacılık ile uğraşan önemli bir Yahudi azınlık mevcuttu²⁰⁸⁴. Ülkenin batı kısımlarında ticaretin yoğunlaşması ve bu bölgedeki paranın aşırı derece yığılması bunun korunma altına alması sorununu doğurmuş ve bu bölgede bankacılık faaliyetleri ortaya çıkmıştır²⁰⁸⁵. Bu bankacıların, devletin kendilerine güvenilir olduklarına dair berat vermiş olduğu kimselere ticaret yapmaları amacıyla borç para vermek veya zengin tüccarların paralarını muhafaza etmek amacıyla onların paralarına emanetçilik yapmak gibi görevleri bulunmaktaydı²⁰⁸⁶. Bu Yahudi nüfusu özellikle Sâsânî ülkesi vatandaşı olmak zorundaydılar. Bunların dışında hükümdara ait saray bankaları da mevcuttu ve bu bankaları genel olarak Sâsânî vatandaşı olan Yahudi reaya idare ederdi²⁰⁸⁷. Bu bankalardan para çeken veya alışveriş yapan kimseler için devlet, resmi temlikname anlamına gelen beratlar tevcih etmekteydi. Bu bankalar yazılı senetler karşılığında para mübadelesinde bulunurlar, Sâsânî parasını gidecekleri ülkenin parasıyla değiştirirler veya yabancı ülkelerden tüccarların kazanmış oldukları paraları Sâsânî parasına

²⁰⁷⁸ Turhan Atan, age, s. 19.

²⁰⁷⁹ Matthew P. Canepa, age, s. 25; Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 5.

²⁰⁸⁰ Rahim Reisneya, age, s. 656.

²⁰⁸¹ Rahim Reisneya, age, s. 656.

²⁰⁸² Roman Girişmen, age, s. 343; Rahim Reisneya, age, s. 657.

²⁰⁸³ Peter Wilcox-Angus McBride, age, s. 24.

²⁰⁸⁴ Shirin Simmons, age, s. 9; Roman Girişmen, age, s. 343.

²⁰⁸⁵ Rahim Reisneya, age, s. 657.

²⁰⁸⁶ Roman Girişmen, age, s. 343.

²⁰⁸⁷ Roman Girişmen, age, s. 343.

çevirirlerdi²⁰⁸⁸. Bununla beraber Sâsânî ülkesine ticaret amacıyla gelen yabancı ülke tüccarlarının paralarını ise Sâsânî parasına çevirirlerdi²⁰⁸⁹. Fakat bu kimselerin bu işlemleri yapabilmeleri için devletlerinden almış oldukları resmi beratı taşımaları mecburiyeti vardı. Günümüz bankacılık işlemlerinde kullanılan **çek** ve **senet** tabirleri Sâsânîler dönemi bankacılığında resmi beratlar için kullanılan ve buradan Avrupa dillerine olduğu gibi geçen Pehlevi diline ait önemli iki kavramdır²⁰⁹⁰. Suriye uyruklu Hristiyanlar orta çağın başlarında çek ve senet adı verilen resmi beratları ticaret yolu ile batıya ulaştırdılar ve bu beratların kullanımı batı ülkelerinde de yaygınlaşmaya başlamıştır²⁰⁹¹. Sâsânî bankacılık sektörünün merkezi Ctesiphon ile Seleukeia şehirleriydi ve Sâsânî sonrası İslami dönemde Müslümanlar bu sistemi olduğu gibi devam ettirmişlerdir²⁰⁹². Sâsânîler dönemi erken bankacılık sistemi, bu devletin yıkılışından sonra Emeviler ve Abbasiler tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir²⁰⁹³.

Sâsânîler öncesi İran’ında tüccarlar tarafından her türlü ürünün ihracatı yapılabilirken, Sâsânîler dönemi İran’ında sadece buğday, hayvan ve imal edilmiş bazı sanayi ürünleri ile ticaret sınırlandırılmıştır²⁰⁹⁴. Bununla ülke içerisindeki pazarlarda ticaret yapan tüccarlar ile ülke dışına mal ihraç eden tüccarların birbirinden ayrımını sağlamaktı. Diğer bir neden ise dış piyasada çalışan tüccarların, Sâsânî ülkesinde üretilen mallardan ziyade yabancı ülkelere ait ticari malların doğu batı arasında iletimini sağlamak amacıyla faaliyet göstermeleriydi²⁰⁹⁵. Sâsânî devleti ülkede imal edilen mallar ve üretilen ürünlerin ihracatından ziyade bunların iç piyasada satılmasını istediklerinden dolayı birçok ürünün ihracatını sınırlamışlardı²⁰⁹⁶. İç piyasada faaliyet gösteren tüccarlara ait ofisler belirli merkezlerde kurulan büyük hanlarda faaliyet göstermekteydi²⁰⁹⁷. Bu hanlar, hafif yükseltiler üzerine kurulmuş korunaklı binalardı. Sâsânî toplumunda tüccarlar, köylünün ürünlerini alıp satan mahalli tüccarlar ile onların bağlı bulundukları merkezi tüccarlar olmak üzere farklı şekillerde örgütlenmişlerdir. Bu tüccarlardan

²⁰⁸⁸ Shirin Simmons, age, s. 9; Roman Girişmen, age, s. 343.

²⁰⁸⁹ Michael Dumper, Bruce E. Stanley, *Cities of the Middle East and North Africa*, California, 2007, s. 225.

²⁰⁹⁰ Roman Girişmen, age, s. 343.

²⁰⁹¹ Roman Girişmen, age, s. 343.

²⁰⁹² Michael Dumper, Bruce E. Stanley, age, s. 225.

²⁰⁹³ Hala Mundhir Fattah, Frank Caso, age, s. 72.

²⁰⁹⁴ Roman Girişmen, age, s. 345.

²⁰⁹⁵ Josef Wiesehöfer, age, s. 277.

²⁰⁹⁶ Roman Girişmen, age, s. 345.

²⁰⁹⁷ J. Howard-Johnston, age, s. 208.

ziraatla uğraşanlar, marangozlar, demirciler, dokumacılar, fırıncılar ve değirmenciler büyük emlak sahipleri olarak bilinen önemli üretim sınıfı olarak kabul görmekteydi²⁰⁹⁸.

3.3.1. Sâsânîlerde Karayolları Ticareti ve Gümrük Gelirleri

Sâsânî devletinin en büyük gelir kaynaklarından birisi, tarihi ipek yolunun anılan ülkeden geçişi sebebiyle bu güzergâh üzerinde kurulan pazarlar ve gümrüklerden elde etmiş olduğu kazançtır²⁰⁹⁹. Bu yol üzerindeki ipek ticareti MÖ. 123 yılında Çin hükümdarı Wu-ti tarafından başlatılmıştır. Anılan hükümdar yüklü ipek ürünleri taşıyan kervanlarını, komutanlarından seyyah Tschang-tien'in başında olduğu büyük bir koruma ordusu eşliğinde Avrupa'ya göndermiştir²¹⁰⁰. Bu tarihten itibaren bahsi edilen güzergâh, ipek yolu olarak isimlendirilmiştir. Sâsânî ülkesinden geçen bu güzergâhın üzerinde Kaşgar, Semerkant, Merv, Belh gibi şehirler bulunmaktaydı ve Sâsânî ülkesinin kuzeyinden geçen bu yol Anadolu'ya ulaşarak buradan İstanbul'a kadar giderdi. Bu da Çin'den başlayarak İstanbul'a kadar yaklaşık on bin kilometrelik bir yol demektir²¹⁰¹. İran üzerinden birçok noktaya giden bu yol farklı kollara ayrılmakla beraber Sâsânî ülkesinden geçen ana yol Diyala nehri ile başlayarak Zagros dağlarının alçakta kalan düzlüklerinden geçerek Hamedan'a buradan da iki kola ayrılarak Horasan'a uzanmaktaydı²¹⁰². Ülkenin güneydoğusu boyunca uzanan Zağros dağları ve özellikle Kirman dağları arasında doğu ve batı arasında ulaşımı sağlayan önemli koridorlar bulunmaktaydı²¹⁰³. Zağros'un dönemeçli vadilerinden geçen bu yollar ülkenin ortasında bulunan büyük çölün kenarından doğuya Bedehşan, Afganistan ve Pakistan'ın Pazar şehirlerine ulaşıyordu²¹⁰⁴. Sâsânî ülkesinde ipek yolu üzerinde Avrupa ve Asya'yı buluşturan çok önemli pazar şehirleri bulunmaktaydı²¹⁰⁵.

Perslerin aksine Partlar ve Sâsânîler kral yolunun aksine ipek yolu güzergâhının üzerinde bulunan İran platosunu işlek bir yol haline getirmek için uğraştılar²¹⁰⁶. Sâsânîler ticari anlamda en büyük kazançlarını Çin ile Batı arasındaki ürün akışı

²⁰⁹⁸ Roman Girişmen, age, s. 345.

²⁰⁹⁹ Roman Girişmen, age, s. 315; Antonio Panaino, agm, s. 387, 390.

²¹⁰⁰ Peggy J. Martin, age, s. 90; Feridun Cüneydi, Tarih-i Mühendisi der İran, Nişabur, 1376, s. 203.

²¹⁰¹ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 195; Feridun Cüneydi, age, s. 203.

²¹⁰² P. A. E. Mouri, age, s. 17.

²¹⁰³ Barbara Helwing, agm, s. 80.

²¹⁰⁴ Barbara Helwing, agm, s. 80.

²¹⁰⁵ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 402.

²¹⁰⁶ R. A. Donkin, *Beyond Price: Pearls and Pearl-Fishing; Origins to the Age of Discoveries*, Philadelphia, 1998, s. 85.

sayesinde elde etmekteydiler²¹⁰⁷. Sâsânî ülkesinde üretimi yapılan ticari mallar, Çin'in en uzak noktalarına kadar başlarında **sartava** adı verilen bir reisin bulunduğu **karban** adı verilen ticari kervanlar aracılığıyla kara yolunu takip ederek ulaştırılmaktaydı²¹⁰⁸. Bunun akabinde doğuya doğru giden diğer bir yol Avrupa'dan Karadeniz'in kuzeyi yoluyla İran üzerinden ise Kafkaslar üzerinden Hazar Denizi'nin kuzeyi takip edilerek Çin'e ulaşan kuzey yoluydu²¹⁰⁹. Çin'in doğusunda ve Vietnam toprakları üzerinde yapılan kazılarda bile Sâsânî paralarına rastlanılmış olması, bu bölgenin Sâsânîler döneminde İranlı tüccarların uğrak yerleri olduğunu göstermektedir²¹¹⁰. Çoğunluğu Zerdüştlük dinine mensup olan bu tüccarlar, yapmış oldukları ticari faaliyetlerin yanında kendi dinlerinin de ipek yolu üzerinde bulunan şehirlerde yayılmasına katkıda bulunuyorlardı²¹¹¹.

Sâsânî ve Çin arasındaki alış veriş genel olarak altın, gümüş, bakır, kristal kayalar, nadir bulunan inciler, mercanlar, halı, kıymetli mücevherler, kaliteli kumaşlar gibi ticari ürünleri kapsamaktaydı²¹¹². Sâsânî ülkesinde ipeğin üretimi ve ticareti çok önemli bir konuydu ve devletin en büyük gelir kaynaklarından bir tanesi olarak görülmekteydi²¹¹³. Bu güzergâh Sâsânî ekonomisi için hayati bir önemi arz etmekteydi²¹¹⁴. Sâsânî ülkesinden geçen bütün ticaret yollarının ana durağı başkent Ctesiphon ve civarındaki şehirlerdi²¹¹⁵. Sâsânîler ipek yolu üzerindeki egemenliklerini komşularıyla yaşamış oldukları siyasi anlaşmazlıklarda koz olarak kullanmışlardır. Savaş durumunda oldukları ülkelere ticaret yollarını kapatarak onların ekonomilerini olumsuz yönde etkilemeye çalışmışlardır²¹¹⁶. Sâsânîlerin yükselmesi ve bu yolun kontrolünü ele geçirmesinden önce Kuşanların bölgedeki varlığından dolayı Budist tüccarlar ipek yolu üzerinde aktif ticaret yapmaktaydılar ve bu ticaretin sonucunda Hindistan'ın kuzeyinde müreffeh bazı şehirler ortaya çıkmıştı²¹¹⁷. Sâsânîlerin Orta Asya, Hindistan ve Çin'e

²¹⁰⁷ Antonio Panaino, agm, s. 387; Mehdi Parvizi Amineh, *Towards the Control of Oil Resources in the Caspian Region*, New York, 1999, s. 62.

²¹⁰⁸ Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52; Touraj Daryaei, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 404.

²¹⁰⁹ Turhan Atan, age, s. 19.

²¹¹⁰ Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²¹¹¹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 66, 67.

²¹¹² Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 24; Antonio Panaino, agm, s. 391.

²¹¹³ İlber Ortaylı, age, s. 15.

²¹¹⁴ Marcus Milwright, age, s. 34; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43.

²¹¹⁵ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 180.

²¹¹⁶ Antonio Panaino, agm, s. 391.

²¹¹⁷ Xinru Liu, "The Silk Road; Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia", *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt, Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 160.

gönderdikleri ticaret kervanlarının dağıtım noktası Fergana bölgesiydi²¹¹⁸. Ticaret kervanları bu şehirde son hazırlığını yapar ve buradan hareket ederlerdi.

Sâsânîlerin batıya açılan kolu üzerindeki Bizans'ın varlığı, onların kuzeye yönelmelerine ve Avrupa ile olan ticaretlerinde Karadeniz limanlarını ve bu denizin kuzeyini kullanmaları, Kafkasların önemli bir ticari kavşak haline gelmesine ve Azerbaycan'ın ekonomik açıdan gelişmesine vesile olmuştur²¹¹⁹. Sâsânîlerin Mezopotamya'daki Pazar şehirlerinde Bizanslı tüccarlara yönelik fiyatları yüksek tutmaları, onların Ermenistan üzerinden Kafkas yolunu kullanmalarına neden olacaktı²¹²⁰. Kafkaslar üzerinden gelen bu yol, Hamedan'da ipek yolu ile birleşmekteydi. Bizans engelinden dolayı Kafkas yolu, Sâsânîlerin Avrupa'ya açılan en önemli ticari yoluydu. Bu güzergâhın Bizans ile yakın irtibatı vardı²¹²¹. İstanbul'un Bizans'ın başkenti olması, Azerbaycan topraklarındaki ticaretin gelişiminde önemli rolü vardı. Güney yolu üzerinde güçlü bir Sâsânî varlığı bulunmaktaydı. Bu yol üzerinden gelen ticaret kervanları kuzeye yönelir Rey, Zencan ve Tebriz yolu üzerinden Azerbaycan'a buradan da Karadeniz sahillerine gelirdi²¹²². Bu güzergâh üzerinde ticareti yapılan eşyaların çoğunluğunu ipek, kıymetli taşlar, ziynet eşyaları, nadir bulunan sanatsal ürünler oluşturmaktaydı. Doğu İran ve Ermenistan üzerinden Bizans'a ham ipek, ipek ürünleri, mücevher, baharat, ıtırli maddeler, post, harem köleleri, vahşi hayvanlar gibi lüks malların aktarılması Sâsânî ekonomisi için önemli düzeyde gelir sağlamaktaydı²¹²³.

Karadeniz limanlarının Sâsânîler için önemli bir yeri vardı²¹²⁴. Karadeniz ticaretinde söz hakkına sahip olmak isteyen Sâsânî devleti, I. Hüsrev döneminde Lazika eyaleti üzerinde kontrol hakkına sahip olabilmek için mücadele vermiştir²¹²⁵. Bu limanların en önemlisi günümüz Batum'un güneyinde bulunan Lazika'daki Petra limanıdır²¹²⁶. Buradaki limanların önem kazanması Azerbaycan'ın üretim ve ticari eşya üretimini arttırmış ve bu bölgenin kısa sürede inkişafını beraberinde getirmiştir²¹²⁷. 562

²¹¹⁸ Turhan Atan, age, s. 20.

²¹¹⁹ Maurice Lombard, age, s. 33; Rahim Reisneya, age, s. 657.

²¹²⁰ Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 5.

²¹²¹ Kenneth W. Harl, *Coinage in the Roman Economy; 300 BC to AD 700*, London, 1996, s. 297, 301, 313; R. N. Frye, *İbn-i Fadlan's Journey to Russia*, s. 154.

²¹²² Rahim Reisneya, age, s. 658.

²¹²³ Josef Wiesehöfer, age, s. 278.

²¹²⁴ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Caucasus", s. 281.

²¹²⁵ A. D. Lee, *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, s. 23.

²¹²⁶ Rahim Reisneya, age, s. 658.

²¹²⁷ Rahim Reisneya, age, s. 659.

yılında Justinianus ile I. Hüsrev arasındaki Lazika savaşından sonra iki ülke arasında yapılan barış görüşmelerinin asıl konusunu gümrük vergileri, ithalat ve ihracat malları ile tüccarların problemleri teşkil etmiş ve bu konularla ilgili düzenlemeler yapılmıştır²¹²⁸. Lazika anlaşmasının 3. ve 4. maddeleri gümrük vergileri için oluşturulan bir komisyondan ve serbest geçiş haklarının düzenlenmesi ile ilgili hükümlerden bahsetmekteydi²¹²⁹. Sâsânî ve Bizans arasında gümrük vergileri ile ilgili sürekli olarak görüşmeler yapıldı ve bu konuyla ilgili problemler diplomatik yollarla halledilirdi²¹³⁰. İki ülke arasında ekonomi ve ticaret ile ilgili sayısız anlaşmanın varlığı iki ülkenin bu konuya vermiş oldukları ehemmiyeti göstermektedir²¹³¹.

Sâsânîlerin ticaret yapmış oldukları güzergâhlardan bir diğeri Hazar denizinin kuzeyinde bulunan ticaret yoludur. Sâsânîler döneminde burada meskûn bulunan Uygurlar ile İranlı tüccarlar arasında yoğun bir ticari faaliyet bulunmaktaydı²¹³². Bunun yanında Rusya'nın kuzeyinde ve İskandinav yarımadasında bol miktarda ele geçirilen Sâsânî paraları, Sâsânî devletinin Ural dillerini konuşan kavimlerle aralarında yoğun bir ticari faaliyetin varlığına işaret etmektedir²¹³³. Bu yol Pamir'e kadar uzanır ve Komaday dağlarının eteklerinde bulunan pazarlarda mübadele usulü ticaret yapıldı²¹³⁴. Bu yol üzerindeki bölgelerde sadece gümüş sikkeler değil aynı zamanda yoğun miktarda gümüş kâseler de ele geçirilmiştir. Bu gümüş kâseler Sâsânî tüccarları tarafından alışverişlerde kullanılmaktaydı²¹³⁵. Bunun karşılığında İranlı Sâsânî tüccarları mamut dişi, bal, mum, samur kürkü, amber, mors gibi kıymetli malları satın alarak ülkelerine getirirlerdi²¹³⁶. Sâsânî ülkesi Arap Yarımadası ile Çin arasındaki ticari alışverişten önemli bir gümrük geliri sağlıyordu. Çin ile Arap yarımadası arasında önemli miktarda kehribar, tekstil, seramik, cam, papirüs ticareti bulunmaktaydı²¹³⁷. İki ülke arasındaki ticaret kervanları deniz veya kara yoluyla mutlaka Sâsânî topraklarından geçmekteydiler ve önemli miktarda gümrük vergisi ödemekteydiler²¹³⁸. Güney Arabistan ülkelerinden Yemen ve Umman ise önemli miktarda tütün, kıymetli reçine ve çam sakızı

²¹²⁸ Antonio Panaino, agm, s. 390.

²¹²⁹ Antonio Panaino, agm, s. 390.

²¹³⁰ Maria Brossius, age, s. 182; Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 195.

²¹³¹ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 195.

²¹³² Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²¹³³ Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²¹³⁴ Turhan Atan, age, s. 19.

²¹³⁵ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 264.

²¹³⁶ Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 53.

²¹³⁷ Maria Brossius, age, s. 182; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43.

²¹³⁸ N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43.

ihracatçısıydı²¹³⁹. Dini törenlerde ve geleneksel festivallerde kullanılan bu iki baharat çeşidi, Sâsânîlerin yıkılması ve antik Arap ananelerinin değişikliğe uğraması nedeniyle sekteye uğradı²¹⁴⁰. Buradan önemli miktarda tütsü ve çam sakızı taşıyan Sâsânî filoları bu ülkelere baharat, parfüm ve vahşi hayvan taşımaktaydılar²¹⁴¹.

Sâsânî devleti ticaret amacıyla ülkenin şehirlerini ve pazarlarını dolaşan tüccarlardan köprü ve yollar üzerinde oluşturmuş olduğu mali ve askeri istihkâmlar ile gişe ücretleri almaktaydı²¹⁴². Bu tüccarların güvenliklerinden devlet sorumlu olduğu için ticaret kervanlarını korumak amacıyla askeri devriyeler oluşturulmuştu ve bunların masraflarına karşılık ta tüccarlardan Bizans belirli bir ücret alınmaktaydı. Aynı zamanda tüccarların güvenliğini sağlamak amacıyla yol boyunca kervansaraylar inşa edilmişti²¹⁴³. Sâsânî devleti ticaret amacıyla seyahat eden herkesin güvenliği için önemli çaba harcıyordu. Devletin zenginliği ve para akışı buna bağlıydı. Ticari kervanlar Sâsânî ekonomisinin önemli ayaklarından bir tanesini oluşturmaktaydı²¹⁴⁴. Bu yollar üzerinde tüccarların kendilerini rahat hissedebilmeleri için her türlü ortam oluşturulmuştu²¹⁴⁵. Sâsânî hükümdarları, Bizansla yaptıkları savaşların akabinde barış görüşmelerinde iki ülke arasında serbest geçiş ve ortak Pazar kullanımı noktasında teklifler ortaya koymaktaydılar²¹⁴⁶. Bu durum, onların komşularıyla aralarında mal ve para döngüsünün hızlanmasıyla elde edilen vergi gelirinin artmasını sağlamaktı.

Sâsânî devleti ve Bizans arasında önemli ticaret ve gümrük şehirleri bulunmaktaydı²¹⁴⁷. Bu şehirlerin en önemlileri Hatra, Palmira ve Dura idi²¹⁴⁸. Hatra şehrinin Sâsânî ülkesinin eline geçmesinden sonra Pazar ve gümrük işlerini Dura²¹⁴⁹, ya kaydıran Bizanslılar, Şapur'un 252 yılında bu şehri yakıp yıkarak Roma ekonomisine zarar vermesiyle birlikte önemli bir yara almıştır²¹⁵⁰. Sâsânî devleti Irak üzerinde tam

²¹³⁹ Maria Brossius, age, s. 182; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 30.

²¹⁴⁰ David Nicolle, *The Great Islamic Conquest*, s. 18.

²¹⁴¹ Maria Brossius, age, s. 182.

²¹⁴² Roman Girişmen, age, s. 347.

²¹⁴³ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 178.

²¹⁴⁴ Antonio Panaino, agm, s. 387.

²¹⁴⁵ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 178.

²¹⁴⁶ Antonio Panaino, agm, s. 391.

²¹⁴⁷ Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sâsânîan Iran*, Los Angeles, 2009, s. 25.

²¹⁴⁸ Maria Brossius, age, s. 142; Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 19, 22, 23; Matthew P. Canepa, age, s. 25.

²¹⁴⁹ MÖ. 303 yılında Selevkos imparatorluğunun generallerinden birisi tarafından günümüz Suriye sınırları içerisinde Fırat nehrinin kenarında kurulmuş olan bir liman kenti idi. Bkz. Flavio Conti, *A Profile of Ancient Rome*, Los Angeles, 2002, s. 52.

²¹⁵⁰ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 23.

bir denetim sağlayınca, Roma'nın Palmira üzerinden kara ve deniz yollarına açılan ticari faaliyetlerini engellemiştir²¹⁵¹. Dura şehrinin sürekli Sâsânî devletinin eline geçmesinden dolayı, Romalılar, Nusaybin şehrini ekonomik olarak geliştirdiler ve ipek yolu ticareti üzerinde bu şehri önemli bir gümrük merkezi ve pazar şehri haline getirdiler²¹⁵². Nusaybin şehri, Bizans ve Sâsânî ipek ticaretinde önemli bir kavşak noktasıydı ve tarihinin en zengin dönemini bu asırlarda yaşamıştı²¹⁵³. IV. ve V. yüzyılda iki ülke arasındaki en önemli sınır ve pazar şehirlerini doğuda Artaxate, Mezopotamya'da Nusaybin ve Suriye toprakları üzerinde Fırat kenarında bulunan Rakka şehirleri oluşturmaktaydı²¹⁵⁴. Bu şehirler uzak doğudan gelen ipek ve baharatın ticaretinin yapıldığı en önemli merkezlerdi²¹⁵⁵. Sâsânî devletinin Mezopotamya, Kafkaslar ve Körfez üzerindeki güçlü denetimi, Roma pazarlarının eski canlılıklarını yitirmesine sebep olmuştur²¹⁵⁶.

Buna mukabil Sâsânîler doğu sınırlarından yüksek miktarda gümrük vergisi almaktaydılar. Soğdlu tüccarların batıya yönelik ticari faaliyetlerini kısıtlamayı amaçlayan Sâsânîler, bununla kendi iç piyasalarında üretilen kıymetli emtianın değerinin düşmesini önlemeye çalışıyorlardı²¹⁵⁷. Bundan dolayı doğu sınırlarından Sâsânî ülkesine giriş yapan gerek Soğdlu, gerek Türk ve Çinli tüccarlardan yüksek miktarda vergi alınırdı. Bunun sonucunda Bizanslılar ve Göktürkler aralarında yapmış oldukları görüşmeler neticesinde farklı ticaret yolları arayışına gittiler²¹⁵⁸. Böylece Göktürkler ve Bizanslılar arasında yapılan bir anlaşmayla bundan böyle İran'dan geçen güney ipek yolu terk edilerek İran sahası dışında bulunan kuzey ipek yolu ve Karadeniz üzerinden alışveriş yapılması noktasında iki ülke arasında anlaşma imzalanmış ve İstanbul'da **Mitaton** adı verilen bir Türk pazarı kurulmuştur²¹⁵⁹. Hazar Denizi üzerindeki Sâsânî varlığı iki ülkeyi daha kuzeye doğru yönelmek zorunda bırakmış ve Kürk yolu olarak bilinen kuzey ticaret yolu yeni ticaret yolu olarak seçilmiştir. Böylece

²¹⁵¹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 32.

²¹⁵² Turhan Atan, age, s. 18; Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 196; W. Seston, agm, s. 189.

²¹⁵³ İlber Ortaylı, age, s. 15.

²¹⁵⁴ Turhan Atan, age, s. 18.

²¹⁵⁵ Matthew P. Canepa, age, s. 25.

²¹⁵⁶ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 33.

²¹⁵⁷ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997, s. 199.

²¹⁵⁸ Maria Brossius, age, s. 183; Henry Yule, age, s. 59.

²¹⁵⁹ Hans Wilhelm Haussig, age, s. 199, 202.

Tarım havzası ile Issık göl civarı önem kazanarak bu yol üzerinden Karadeniz limanlarına inilmiştir²¹⁶⁰.

298 yılında Sâsânî hükümdarı Narse ve Bizans hükümdarı Diocletianus arasındaki savaştan sonra, ağır bir yenilgi alan Narse, Bizans'ın, Nusaybin'in iki ülke arasındaki serbest ticaret şehri olmasını engelleyen maddesi hariç bütün şartlarını kabul etmiştir²¹⁶¹. Bizans'ın amacı Mezopotamya'nın kuzey ticaret şehirlerini tamamen kontrolleri altına alarak Sâsânî tüccarlarını devre dışı bırakıp Çin ipeğine doğrudan ulaşmaktır²¹⁶². Nusaybin'in iki ülke arasındaki gümrük ve ticaret şehri olması, Sâsânî tüccarları için önemli bir kazançtı ve bu kazanımın elden çıkmasının Sâsânî piyasalarına yansması devlet için olumsuz sonuçlar doğuracaktı. Bundan dolayı Narse, bu maddeye itiraz ederek Bizans'a kabul ettirebildiği tek konu Nusaybin'in serbest dolaşım özelliğinin devam etmesi noktasında olmuştur²¹⁶³. Bizans ise bu şehrin iki ülke arasında pazar şehri olmasını, Sâsânîler için para ve zaman kaybına yol açabileceği düşüncesiyle kabul etmiştir²¹⁶⁴. Böylece bu anlaşmayla Nusaybin şehrinin iki ülke arasındaki gümrük ve Pazar şehri olma özelliği devam etmiştir²¹⁶⁵. Sâsânî ve Bizans arasındaki çekişmelerin daha çok ticari özellikleri ağır basan Dura, Hatra ve Palmira şehirleri üzerine olması, Mezopotamya'nın bu bölgesinin her iki ülke ekonomisine sağlayacağı önemli katkılardan kaynaklanmaktaydı²¹⁶⁶. Sâsânîlerin Bizans ile olan ticari çekişmeleri sadece ülkenin batı sınırında değil, aynı zamanda Arap Yarımadası, Suriye ve Mısır üzerinde de devam etmiştir²¹⁶⁷.

3.3.2. Sâsânîlerde Deniz Yolları ve Körfez Ticareti

Fars Körfezi kadim dönemlerden beri çok farklı ulusların üzerinde gemicilik ve ticaret yapmış oldukları ve buradan Hindistan'a seferler düzenledikleri önemli bir alanı teşkil etmiştir²¹⁶⁸. Fars Körfezi üzerindeki ticari faaliyetler, MÖ. 4 binli yılların

²¹⁶⁰ Matthew P. Canepa, age, s. 25.

²¹⁶¹ Antonio Panaino, agm, s. 391.

²¹⁶² Maria Brossius, age, s. 182.

²¹⁶³ Maria Brossius, age, s. 182.

²¹⁶⁴ Josef Wiesehöfer, age, s. 278.

²¹⁶⁵ Turhan Atan, age, s. 18.

²¹⁶⁶ Flavio Conti, age, s. 52, 53; Maria Brossius, age, s. 182.

²¹⁶⁷ Antonio Panaino, agm, s. 391.

²¹⁶⁸ Hala Mundhir Fattah, Frank Caso, age, s. 52; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43; R. A. Donkin, age, s. 85.

sonlarında başlamıştır²¹⁶⁹. Hint Deniz yolu sadece Fars Körfezine değil, Çin'in doğusundaki adalardan başlayarak Hint okyanusundaki limanlar ile Umman Denizi ve Kızıldeniz aracılığıyla Afrika sahillerine kadar uzanmaktaydı²¹⁷⁰. İranlılardan önce bu körfez üzerinde Sümerliler, Keldaniler, Asurlular, Elamlılar ve Babilliler gemicilik ve deniz ticareti ile uğraşmışlardır²¹⁷¹. Eski medeniyetlerden Elamlılar bu körfeze açılan Leyan²¹⁷² adında bir şehir kurmuşlar ve bu şehirde gemicilik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Sâsânî ticaretinde gemiciliğin ve deniz yollarının önemli bir yeri vardı²¹⁷³. Bu şehir Sâsânîler döneminde kıymetli inci ticaretinin yapıldığı önemli bir ticaret merkeziydi²¹⁷⁴. Eski Sargon yazıtlarında Acı Deniz olarak geçen bu deniz; bu körfez üzerinde kanal açmak isteyen Dara'nın burada oluşturmuş olduğu bir kitabe üzerinde bu körfezden Pers Denizi şeklinde bahsetmiştir²¹⁷⁵. Ayrıca kadim Yunan kaynakları da bu körfez için Pers Körfezi tabirini kullanmışlardır²¹⁷⁶.

Kadim dönemlerde Fars Körfezinden İranlıların değerli taş ve mücevher çıkarma gibi ticari faaliyetlerinin olduğu da rivayet edilmiştir²¹⁷⁷. Pers ve Aşkaniler döneminde olduğu gibi Sâsânîler döneminde de bu körfez üzerinde gemicilik faaliyetleri askeri ve ticari anlamda devam etmekteydi. Sâsânî öncesinde İranlıların dini sebeplerden dolayı denizlerden uzak durmaları sebebiyle deniz ticareti gereği gibi yapılamamaktaydı²¹⁷⁸. Fakat I. Erdeşîr gemi ticaretini teşvik ederek denizciliğin gelişmesini sağlamıştır²¹⁷⁹. Çin, Hindistan ve Pakistan'ın uzak limanlarından Akdeniz limanlarına giden malların en son durağı Fars Körfezindeki limanlar olurdu²¹⁸⁰. Bu körfezin ticari canlılığından dolayı buraya sınırı bulunan Mesene ve Fars eyaletleri önemli ticaret merkezlerine sahipti²¹⁸¹. Burada indirilen mallar Fırat ve Dicle nehirleri aracılığı ile Sâsânîlerin önemli limanlarında indirilir ve buradan kara yoluyla Akdeniz limanlarına taşınırdı²¹⁸².

²¹⁶⁹ Barbara Helwing, agm, s. 80.

²¹⁷⁰ Peggy J. Martin, age, s. 90; Pius Malekandathil, age, s. 4; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 43vd; Hadi Hasan, age, s. 121; Touraj Daryae, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 4.

²¹⁷¹ Feridun Cüneydi, age, s. 208.

²¹⁷² Ortaçağlarda adına Reyşehr denilen ve günümüzde Buşehr diye adlandırılan şehir, bu kentin harabeleri üzerine kurulmuştur. Bkz. Feridun Cüneydi, age, s. 208.

²¹⁷³ Hadi Hasan, age, s. 121vd; Antonio Panaino, agm, s. 392.

²¹⁷⁴ R. A. Donkin, age, s. 93; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 35; Pius Malekandathil, age, s. 2.

²¹⁷⁵ Feridun Cüneydi, age, s. 208.

²¹⁷⁶ Touraj Daryae, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 1.

²¹⁷⁷ İbnü'l-Belhî, age, s. 32.

²¹⁷⁸ George F. Hourani, *Arab Seafaring*, New Jersey, 1995, s. 38.

²¹⁷⁹ David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 29.

²¹⁸⁰ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 196.

²¹⁸¹ Christopher, Brunner, agm, V. 3 (2), s. 753.

²¹⁸² Feridun Cüneydi, age, s. 213.

Sâsânîlerin önemli su yolu havzalarından bir tanesi Fırat nehrinin akmış olduğu havzaydı²¹⁸³. Burası ekonomik öneminden dolayı Bizanslılar tarafından bereketli hilal olarak adlandırılmıştır²¹⁸⁴.

Akdeniz limanlarında sadece uzak doğudan gelen ürünler değil, aynı zamanda Sâsânî ülkesindeki imal edilen mallar da satışa sunulmaktaydı. Fars Körfezi, Fırat Nehri ve Suriye yolunu takip eden bu yolla batıya sevk edilen malların bir kısmı Urfa, Harran, Nusaybin ve civar şehirlerin pazarlarına satışa sunulmak için de gönderilmekteydiler²¹⁸⁵. Bu güzergâh Sâsânîlerden önce Partlar döneminde oluşturulmuştu. Roma ve Part arasındaki en önemli ticaret yollarından bir tanesi de buydu. Bu yol üzerinde Zeugma'ya kadar Neapolis, Anath, Biblada, Phaliga, Nikephorion gibi ticaret merkezleri bulunmaktaydı²¹⁸⁶. Filistin pazarlarında Bizans'tan gelen hacıların en çok tercih ettikleri ürünler arasında üzeri farklı desenlerde resimlerle süslü rengârenk Sâsânî kumaşlarıydı²¹⁸⁷. Filistin ve Akdeniz'in diğer limanlarına giden bu güzergâhın dışında Fars Körfezi üzerinde bulunan Gerha²¹⁸⁸ limanından da Akdeniz limanlarına giden diğer bir yol daha vardı²¹⁸⁹. Bu liman kenti körfezin batı tarafında bulunmaktaydı ve şehir sakinleri Araplardan oluşmaktaydı. Çok zengin bir şehirdi ve Strabon'un belirttiğine göre bu şehrin evleri ve mobilyaları altın ve gümüş işlemeliydi²¹⁹⁰.

Fars Körfezinin ekonomik ve ticari öneminin farkında olan I. Erdeşir Sâsânî devletini kurduğu ilk dönemde bu körfezin doğu, batı ve kuzey sahillerini ele geçirmek suretiyle Fars Körfezini bir iç deniz haline getirmiştir²¹⁹¹. Bu durum Fars Körfezi üzerinden Çin'e rahat bir şekilde açılabilen Roma devletinin çıkarlarına önemli bir darbeyi beraberinde getirmiştir²¹⁹². I. Şapur'un Bahreyn kıyılarını ele geçirerek buralarda ticari koloniler oluşturması üzerine körfez üzerinde önemli bir denetim

²¹⁸³ Maria Brossius, age, s. 182.

²¹⁸⁴ Kenneth W. Harl, age, s. 297.

²¹⁸⁵ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 196.

²¹⁸⁶ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 196.

²¹⁸⁷ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 180.

²¹⁸⁸ Gerha (el-Cerha): Arap Yarımadasının Basra Körfezindeki en canlı ticaret merkezlerinden birisiydi. Bu özelliğini İlkçağlardan beri devam ettiren Gerha şehri MÖ. 205 yılında Seleukia hükümdarı III. Antiokus tarafından ele geçirilmek istenmiştir. Bkz. Rıda Cevad el-Hâşimî, "Basra Körfezinde Eski Ticari Faaliyetler ve Bu Faaliyetlerin Medeniyete Tesirleri", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 593.

²¹⁸⁹ David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 30.

²¹⁹⁰ David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 30.

²¹⁹¹ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s.19; Matthew P. Canepa, age, s. 25; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 31; Pius Malekandathil, age, s. 2.

²¹⁹² Matthew P. Canepa, age, s. 25.

mekanizması kurulmaya başlanmıştır²¹⁹³. Bu körfez üzerinde zamanla Sâsânî devletinin tartışmasız bir üstünlüğü meydana gelmiştir²¹⁹⁴. Sâsânî devletinin gemicilik sektöründe ileri bir teknolojiye sahip olması, onların Hint okyanusunda uzak doğuya yapılan deniz ticaretinde ekonomik tekele sahip olmalarını sağlamıştır²¹⁹⁵. Sâsânî devleti uzak doğuda Hindistan, Seylan ve Malezya gibi ülkelerde ekonomik koloniler kurmuşlardır²¹⁹⁶. Anılan devlet gemilerle bu kolonilerine savaş atları nakletmekteydi. Hindistan'a açılan tüccarlar arasındaki rekabet fiyatların yumuşamasına ve Hindistan sahillerinin zenginleşmesine zemin hazırlamıştı. Fakat deniz yolu ile Hindistan'a sefer düzenleyen ticaret gemilerinin önündeki en büyük engel deniz korsanları idi²¹⁹⁷.

Bu denizin ticari önemine vakıf olan Sâsânî hükümdarları buranın bir Fars Körfezi haline gelmesi için buraya kıyısı olan ülkeleri kendi egemenlikleri altına almaya çalışmışlardır²¹⁹⁸. Sâsânîler döneminde Fars Körfezinin sahillerinde ticari amaçlı birçok liman kenti vardı²¹⁹⁹. Bunların en meşhuru Siraf²²⁰⁰ şehriydi²²⁰¹. Anılan şehir uluslar arası bir liman kenti özelliğine sahipti ve bu liman kentinde askeri ve ticari amaçlı gemi ve tekneler inşa edilirdi²²⁰². Sâsânî devleti gemi yapımı konusunda ileri bir tekniğe sahipti ve bu alanda çağdaşları olan birçok devletten daha iyiydi²²⁰³. Fars Körfezi limanları, özellikle sahil kısmında uzanan Fars eyaletinde üretilmekte olan keten, yün, pamuk, parfüm, sırmalı ipek kumaş ve halıları yabancı ülkelere götürmek amacıyla demirleyen gemilerle doluydu²²⁰⁴. Malların, Akdeniz limanlarına ulaştırılması amacıyla Fars Körfezi yoluyla Sâsânî ülkesine gelen ticari gemilerin son durağı Mihriban şehri olurdu. Diğer önemli bir liman kenti ise İran nüfusu ile Arap nüfusunun kesiştiği

²¹⁹³ George F. Hourani, age, s. 38; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 32, 33.

²¹⁹⁴ Marcus Milwright, age, s. 34; Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 179.

²¹⁹⁵ Pius Malekandathil, *Maritime, India: Trade, Religion and Polity in the Indian Ocean*, New Delhi, 2010, s. 4; Marcus Milwright, age, s. 34; Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²¹⁹⁶ Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 46; Pius Malekandathil, age, s. 1; R. A. Donkin, age, s. 129.

²¹⁹⁷ R. A. Donkin, age, s. 85.

²¹⁹⁸ Feridun Cüneydi, age, s. 213.

²¹⁹⁹ George F. Hourani, age, s. 38; Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²²⁰⁰ Siraf: Günümüz Buşehr yakınlarında, Fars körfezinin kenarında bulunan ve MS. 970 yılında yıkılarak ortadan kalkan; ilk ve ortaçağların çok önemli bir liman kentiydi. Bu şehir, Fars Körfezi ticaretinde İran'ın kilit öneme sahip bir ticaret merkeziydi. Bkz. İbnü'l-Belhî, "Farsnâme", (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 117, 118.

²²⁰¹ R. A. Donkin, age, s. 94, 132; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 33; Pius Malekandathil, age, s. 2, 3; Lebî İbrahim Ahmed, "İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 635.

²²⁰² İbnü'l-Belhî, age, s. 136.

²²⁰³ Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²²⁰⁴ Touraj Daryae, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 3.

noktada bulunan Übülle²²⁰⁵ kentiydi, burada çalışan çok sayıda Mecusî Arap bulunmaktaydı²²⁰⁶. Buradan farklı gemilere yüklenen bu mallar, Sâsânî başkentine doğru yol alırdı, oradan da burada indirilen bu mallar kara yoluyla Akdeniz limanlarına gönderilirdi. O dönemde bu liman kentinde sayılamayacak kadar çok gemi bulunduğu rivayet edilmektedir²²⁰⁷. Bu limanda Çin'den ticaret amacıyla gelen çok sayıda Çin gemisi vardı ve bu taşımacılık İslam döneminde de devam etmiştir²²⁰⁸. Çin ile Sâsânî arasındaki ticari münasebetler karayolu üzerinden daha çok yapıldığı için, deniz yoluyla ticari faaliyetlerin canlanması İslam sonrası dönemde miladi 10. yüzyılda gerçekleşmiştir. Fars Körfezi ve Umman Denizinde bulunan birçok liman kenti, Sâsânîlerin Hindistan ve Seylan ile kurmuş oldukları ticari münasebetlerin sonucunda orta çıkmıştır²²⁰⁹. Miladi 3. ve 6. yüzyıllar arasında Sâsânî devleti ile Hindistan arasında deniz yoluyla yoğun bir şekilde ticari faaliyet yapılmaktaydı²²¹⁰.

Sâsânîler döneminde Fars Körfezinin birçok noktasında gemilerin yollarını bulmaları için üzerinde ateş yakılan yüksek burçlar kurulmuştur. Bu burçların üzerinde yakmış oldukları ateşin üzerine camdan fenerler koyarak hem bu ateşin ışığının geniş bir alana yayılmasına hem de rüzgârın bu ateşi söndürmesini engellemeye çalışmışlardır²²¹¹. Bu fenerler körfezdeki birçok liman kentinde olduğu gibi Fırat ve Dicle nehrinin sularının sığ olduğu yerlerde de kuruluydu²²¹². Bunun bir amacı da suyun sığ olduğu yerlerde gemilerin karaya oturmasını önlemektir²²¹³. Mesudî de Sâsânîler döneminde Umman Denizinden Sâsânî ülkesine gelen gemilere yol göstermek amacıyla tahta ayakları olan ve üzerinde ateş yakılan fenerlerin birçok noktaya dikildiğini rivayet etmektedir. Bu fenerlerden kule şeklinde denizin içerisine kurulu olanları kontrol etmek

²²⁰⁵ Übülle: Fars körfezine Hint Okyanusundan gelen ticaret gemilerinin bu körfez üzerindeki en son durağı olan Übülle, günümüz Basra şehrinin yakınılarında kurulmuş önemli bir liman kentiydi. Bkz. Lebî İbrahim Ahmed, agm, s. 594.

²²⁰⁶ Maurice Lombard, age, s. 103; George F. Hourani, age, s. 46. Bu kentin sahip olduğu önemden dolayı Hz. Ebubekir'in, ordu komutanı Halid b. el-Velid'den Irak topraklarını fetihe ilk olarak buradan başlamasını istediği söylenmektedir. Muhammed Dayfallah el-Batayîne, "Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 318.

²²⁰⁷ İbnü'l-Belhî, age, s. 150.

²²⁰⁸ George F. Hourani, age, s. 46.

²²⁰⁹ David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 43vd; Touraj Daryaei, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 9.

²²¹⁰ George F. Hourani, age, s. 40; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 43.

²²¹¹ Feridun Cüneydi, age, s. 216.

²²¹² İskender'in Pers istilası döneminde komutanlarından Nearkos'un, Dicle nehri kenarında görmüş olduğu bu fenerlerden bir tanesinden kendi seyahatnamesinde ilgiyle bahsettiği rivayet edilmektedir. Bkz. Feridun Cüneydi, age, s. 215.

²²¹³ Feridun Cüneydi, age, s. 215.

için muhafızlar kayıklarla gidip geliyorlardı ve bu fenerlerin üzerinde nöbet tutuyorlardı.

Sâsânî devleti açısından **Hazar Denizi** ticareti önemli bir konuma sahipti. Kafkaslar üzerinden uzak doğuya ve Orta Asya'ya açılan önemli bir kapı olan Hazar Denizi, gemi ticareti trafiği açısından önemliydi²²¹⁴. Hindistan ve Seylandan gelen bir ticaret yolu Ceyhun ve Baktırya üzerinden Hazar sahillerine ulaşmaktaydı²²¹⁵. Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan ve ticari açıdan önemli kolonilere sahip olan Soğdlular anılan deniz üzerindeki ticari faaliyetlerde önemli bir role sahiptiler²²¹⁶. Bundan dolayı Sâsânîler kendilerini, ekonomik çıkarlarından dolayı Baktırya ve Soğdiyana üzerinde sürekli egemenlik kurmak ve burada yaşayan insanlarla arasını iyi tutmak zorunda hissetmekteydiler²²¹⁷. Sâsânî devleti 560 yılına kadar Hazar Denizi ticareti üzerindeki egemenliğini sürekli olarak muhafaza etti. Ancak bu tarihten sonra 550 yılında Akhun hâkimiyetini yıkarak Amu Derya sahasına hâkim olan Göktürkler Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan toprakları ele geçirdiler ve Soğd ticareti üzerinde denetimi sağladılar. Böylece Sâsânîler, Hazar Denizi ticareti üzerindeki egemenliği Göktürlere kaptırdılar²²¹⁸. VI. yüzyılda Çin ile Hazar Denizi arasındaki bütün ticaret yolları Göktürklerin sahip olduğu alandan geçmekteydi²²¹⁹. Sâsânîler, Göktürklerle Zarefşan ve Horasan bölgesinin verimli topraklarına sahip olmak amacıyla sürekli olarak çekişme halinde olmuşlardır²²²⁰. Bu durum Sâsânîlerin Göktürlere karşı olumsuz tutum içerisine girmesine sebep olmuş ve Göktürkler ile Bizanslılar ticari anlamda birbirlerine yakınlaşmışlardır.

Sâsânî devletinin Hint okyanusu üzerindeki ticari tekeli Bizans ile aralarında önemli bir rekabetin kapısını aralamıştır²²²¹. Zaten Hint okyanusu üzerindeki uzak doğu ticaretinde Sâsânîlerin tartışmasız bir üstünlüğü vardı²²²². Bizans'ın Ermenistan üzerindeki egemenliğini kaybetmesi ile birlikte uzak doğu ticaretinin önünün

²²¹⁴ George Rawlinson, age, s. 589.

²²¹⁵ P. R. S. Moorey, "Some Ancient Metal Belts: Their Antecedents and Relatives" *Iran*, (The British Institute of Persian Studies), V. V, London, 1967, s. 97.

²²¹⁶ Maurice Lombard, age, s. 42; George Rawlinson, age, s. 589.

²²¹⁷ George Rawlinson, age, s. 589.

²²¹⁸ Henry Yule, *Cathay and the Way Thither*, V. IV, New Delhi, 2005, s. 59; George Rawlinson, age, s. 589; Mehdi Parvizi Amineh, age, s. 62.

²²¹⁹ Turhan Atan, age, s. 26.

²²²⁰ Mehdi Parvizi Amineh, age, s. 62.

²²²¹ Maurice Lombard, age, s. 103; Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²²²² Josef Wiesehöfer, age, s. 280; Antonio Panaino, agm, s. 392.

kesilmesinden dolayı Bizanslılar yeni yol arayışına girdiler²²²³. I. Hüsrev döneminde Bizans ile Sâsânî arasındaki uzak doğu ticareti ile ilgili anlaşmazlıklardan dolayı, Sâsânî devletinin ticaret yollarını kapatmaları üzerine Bizanslılar müttefikleri olan Etiyopyalıları eliyle Kızıldeniz-Hint denizi ticaretini geliştirme yoluna gittiler²²²⁴. Bunun neticesinde 570 yılında Sâsânîler, içinde Türklerin de bulunduğu bir donanmayı Yemen üzerine yolladılar. I. Hüsrev hem Yemen ülkesini Bizanslıların müttefiki olan Etiyopyalılardan geri aldı, hem de Bizanslıların oluşturmak istedikleri yeni ticaret yolunu tıkararak Bizans ekonomisini sekteye uğrattı²²²⁵. Deniz yoluyla Bizans'a ve oradan Avrupa'ya giden Çin ipeği Sâsânî ipeği üzerinde olumsuz bir rekabet bırakıyor ve Sâsânî ipeğinin değerini düşürüyordu²²²⁶. Böylece Sâsânîler hem Bizans ile Hindistan ve Çin arasındaki gemi trafiğini kontrol altına alacak hem de kendi ipeğini korumuş olacaktı.

Yemen'i işgal etmekle Babu'l-Mendeb deniz yolu trafiği artık Sâsânî kontrolü altına girmiş bulunuyordu²²²⁷. Bu gelişmeyle birlikte, Arap Yarımadası ticari açıdan Sâsânî pazarı haline gelmiş ve bu yarımada etrafındaki liman kentleri artık Sâsânîlerin kontrolüne geçmiştir²²²⁸. Zaten Yemen, Umman ve Arap Yarımadasındaki limanların Sâsânî ticaretinde önemli bir yeri bulunmaktaydı²²²⁹. Bu durum Bizans'tan ziyade Göktürk ekonomisi üzerinde daha olumsuz bir etki yapmış oluyordu. Göktürkler, Çinlilerden ganimet olarak almış oldukları ipek ve ipek ürünlerini Soğdlu tüccarlar vasıtasıyla İran üzerinden Bizans'a ulaştırmaktaydılar²²³⁰. Sâsânîlerin zorluk çıkarması üzerine Türk ve Soğdlu tüccarlar Bizans'a yönelik ticari faaliyetlerinde Hazar denizi güzergâhını kullanmaya başladılar²²³¹. Sâsânî devleti, Arap Yarımadası üzerindeki kontrolü sayesinde 6. yüzyılda Kızıldeniz, Umman Denizi, Hint Okyanusu deniz ticareti trafiğini tam olarak kontrol altına almayı başarmıştır²²³². Kızıldeniz üzerinde bulunan limanlar ve özellikle Mısır limanları uzak doğuya yapacakları seferler için artık Sâsânî

²²²³ Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²²²⁴ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 8; George F. Hourani, age, s. 44; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 44.

²²²⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s. 25; Matthew P. Canepa, age, s. 25; George F. Hourani, age, s. 44; Pius Malekandathil, age, s. 4.

²²²⁶ Hans Wilhelm Haussig, age, s. 196.

²²²⁷ George F. Hourani, age, s. 44; Hans Wilhelm Haussig, age, s. 196; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 44; Pius Malekandathil, age, s. 4.

²²²⁸ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 179.

²²²⁹ Maria Brossius, age, s. 182; Pius Malekandathil, age, s. 4; Hala Mundhir Fettah, Frank Caso, age, s. 52.

²²³⁰ Mehdi Parvizi Amineh, age, s. 62; Hans Wilhelm Haussig, age, s. 196; Kenneth W. Harl, age, s. 297.

²²³¹ Josef Wiesehöfer, age, s. 281; Hans Wilhelm Haussig, age, s. 202.

²²³² Gene R. Garthwaite, age, s. 99; Maurice Lombard, age, s. 103; Pius Malekandathil, age, s. 4.

denetiminden geçmek zorunda kalacaklardı. Bunun yanında Sâsânî devletinin önemli suyollarından bir tanesi de İran ile Hindistan arasında sınır olan İndus nehridir²²³³. İndus Vadisi ile Fars Körfezi arasında yoğun bir ticari alış verişi bulunmaktaydı²²³⁴. Bu nehir kuzey kara yollarından gelen malların Hint okyanusundaki limanlar vasıtasıyla uzak doğuya gitmeleri ve uzak doğudan gelen ticari malların kuzey bölgelerine ulaştırılması amacıyla kullanılan işlek bir yoldu. Burası V. Behram döneminde ele geçirilerek ticari tüm denetim hakkı Sâsânîlerin eline geçmiştir²²³⁵. Sâsânîler buraya önemli sayıda tüccar göndermişler ve onların güvenliği için asker konuşlandırmışlardır²²³⁶.

3.4. Sâsânî Devletinde Sanayi ve Endüstri Kolları

Çinli seyyah Huan Tsang miladi yedinci yüzyılda batı Asya ülkelerine yapmış olduğu seyahat sırasında Sâsânî ülkesini gezmiş ve buradaki endüstriyel hayatla ilgili ilginç tespitlerde bulunmuştur. Bu seyyah, Sâsânî ülkesinde başlıca endüstri ürünlerinin altın, gümüş, bakır, kristal, zor bulunan bir inci çeşidi ve bunun dışında çok kıymetli madenlerden yapıldığını bildirmiş; buradaki sanatkârların ipek kumaşlar, yün, halı ve bunun dışında birçok dokuma ürünü kumaş imal ettiklerini anlatmıştır²²³⁷. Özellikle inci üretimiyle ilgili endüstri sektöründe devlet özel sermayenin yatırım yapmasına ve bu alanda imalathane açmasına izin vermektedir²²³⁸. İnci, dokuma sanayisinde süsleme amacıyla kullanım alanına sahipti ve inci süslemeli ipekli dokuma örnekleri Bizans dokuma endüstrisini de etkilemiştir²²³⁹. Bizanlılar özellikle Sâsânî ve Çin endüstrisinin üretebildiği kalitede kumaş üretebilmek için Sâsânî endüstri sanayisini taklit ederek aynı tekniği kendi dokuma sanayisinde kullanmaktaydı²²⁴⁰. Sâsânîler döneminde endüstri kollarında genel olarak yabancı esirler işçi olarak çalıştırılıyordu²²⁴¹. Yabancı uyruklu olan işçiler genel olarak silah ve dokuma sanayisinde yoğun olarak çalıştırılmak üzere istihdam edilmekteydiler. Bu usulü ilk başlatan I. Dara'dır. Dara ele geçirmiş olduğu esirleri Huzistan topraklarına yerleştirerek genellikle onları mühendislikle ilgili

²²³³ Amira K. Bennison, age, s. 20; Maria Brossius, age, s. 182; Matthew P. Canepa, age, s. 25.

²²³⁴ Peggy J. Martin, age, s. 66; Amira K. Bennison, age, s. 20.

²²³⁵ David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 43.

²²³⁶ Amira K. Bennison, age, s. 20.

²²³⁷ Artur Kristensen, age, s. 188.

²²³⁸ Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 3.

²²³⁹ Heleanor B. Feltham, agm, s. 33.

²²⁴⁰ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 74.

²²⁴¹ Rahim Reisneya, age, s. 649.

işlerde çalıştırıyordu²²⁴². Bu usulün aynısını, Sâsânîler döneminde I. Şapur ve I. Hüsrev aynı şekilde uygulamışlar, Romalı ve Bizanslı esirleri Cündişapur ve Medain şehirlerine iskân ettirerek onları çeşitli endüstri kollarında çalıştırmışlardır²²⁴³.

Sâsânî ülkesinde orta tabakayı oluşturan tüccar sınıfına ait küçük işletmeler olduğu gibi devlete ait saray için üretim yapan büyük işletmeler de bulunmaktaydı. Bu büyük işletmeler saray, ordu ve idareyi ilgilendiren sanayi kollarına ait malzemelerin üretimine bakarlardı²²⁴⁴. Sâsânî sarayına bağlı imalathanelerin kurulması orta tabakaya ait imalathanelerin imalat işçiliğini zayıflatarak bu tabakanın zamanla halka yönelik üretime yöneldikleri bu uygulamanın ise onların fakirleşmesine sebep olmuştur. Sâsânî sarayındaki kâse, kap, kakak, sürâhi, testi, kadeh, buhurdanlar, şamdan çeşitleri saraya bağlı Sâsânî sanayisinin ulaşmış olduğu zenginliği göstermesi açısından önemlidir²²⁴⁵. Bunun dışında orta tabaka mensubu üreticilerin halk için üretmiş olduğu eşyalar genel olarak kilden imal edilmiş tabak, çanak ve testiler ile kaba kumaştan üretilen elbiselerden oluşmaktaydı. Ayrıca iplik üretimi için elyaf üretimi, hayvancılık sektöründe kullanmak amacıyla yem üreticiliği ve fındık, zeytin gibi ürünlerden yağ elde edilmesi önemli endüstri kolları arasında bulunmaktaydı²²⁴⁶.

Devlete ait imalathane ve fabrikalar genel olarak saray ve ordu için üretimde bulunurlar ve geri kalan ürünler ise yüksek meblağda ülkenin çarşı ve pazarlarında satışa sunulmaktaydı²²⁴⁷. Sâsânî sanayisine ait önemli kalemlerden olan porselen, cam, çanak çömlek ve metal ürünlerinin yabancı ülkelere ihracının yanında, İran toprakları üzerinde Bizans sanayisine ait metal, cam ve çanak çömlek ürünlerinin bulunması aynı zamanda bunların Sâsânîler döneminde ithalatının yapıldığını göstermektedir²²⁴⁸. Abbasilerin ilk dönemlerinde Sâsânîler dönemindeki parlak mavi ve yeşil boylarla boyanmış büyük boy küplerin taklitleri yapılmaktaydı²²⁴⁹. Sâsânî devleti endüstriyel üretim açısından çok önemli şehirlere sahipti. Fars eyaletinde bulunan Fesa, Cehrem ve Darabgird önemli endüstri merkezleriydi²²⁵⁰. Özellikle Darabgird ülkenin önemli tuz

²²⁴² Artur Kristensen, age, s. 188.

²²⁴³ Frye, agm, V. 3 (1), s. 126.

²²⁴⁴ Rahim Reisneya, age, s. 649.

²²⁴⁵ Rahim Reisneya, age, s. 649.

²²⁴⁶ Touraj Daryae, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 401.

²²⁴⁷ Roman Girişmen, age, s. 348.

²²⁴⁸ Marlia Mundell Mango, "Byzantine Trade: Local, Regional, İnterregional and İnternational", *Byzantine Trade; 4th-12th Centuries*, (Edt. M. M. Mango), Burlington, 2009, s. 10.

²²⁴⁹ Abdulhalik Bakır, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara, 2000, s. 164.

²²⁵⁰ Touraj Daryae, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 3.

imalat merkeziydi. Kanafe²²⁵¹ şehri önemli inci üretim merkeziydi. Sâsânî endüstrisi içerisinde fındık, fıstık, kestane ve nohut sektörü de önemli bir yere sahipti²²⁵². Sâsânî atolyelerinde Hindistandan ithal edilen ve adına **gozî hindug** denilen yağda kavrulmuş *hint fındığı* iç piyasada tüketilmek üzere hazırlanırdı. Bu fındık çeşidi Hindistan cevizi ve şekerin yağda kavrulması ile elde edilmekteydi. Yine aynı sektörde üretimi yapılan fındık türlerinden bir tanesi de adına **abgamağ** denilen ve tuzlu suda haşlandıktan sonra tuzla kavrulan Hirkanya yer fıstığıdır²²⁵³. Sâsânî devleti deniz ticaretinde göstermiş olduğu üstün başarıyı gemi üretim sektörüne borçludur. Sâsânî ülkesinde üretilen gemiler yabancı ülkelere ihraç edilecek kadar meşhurdur. Sâsânîler, Çin ve uzak doğu ülkelerine gemi satmaktaydılar²²⁵⁴. Bu Gemiler sağlamlıklarıyla bilinirdi. Sâsânî devletinin endüstriyel ürünlerinin uzak doğu pazarlarında alıcı bulması ve Asya'nın birçok pazarında satılmasının önemli faktörlerinden bir tanesi onların bir nevi ekonomik ortakları sayılan Soğdluların ticari faaliyetleridir²²⁵⁵. Sâsânîler dönemine ait önemli endüstri ürünlerinden bir tanesi de pamuktur²²⁵⁶. Pamuk üretimi ve pamuklu dokumanın ortadoğunun birçok bölgesine İranlılar tarafından sokulmuştur²²⁵⁷. Pamuk üretimi Sâsânîlerin Yemen'i ele geçirmesinden sonra burada oldukça gelişmişti.

3.4.1. Sâsânîlerde Yol ve Köprü Yapımı

Sâsânî ülkesinde yol ve köprü inşası noktasında önemli bir gelişme göze çarpmaktadır²²⁵⁸. İranlılar, Sâsânî öncesinde de ele geçirmiş oldukları topraklar üzerinde ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla yollar yapmışlardır. II. Şapur'un, Bizans imparatoruna yazmış olduğu bir mektupta "Makedonya'dan Fırat'a kadar üzerinde gezmiş olduğun bütün yolları benim atalarım yaptılar" şeklinde bir ifadenin olması, İran ülkesinde yol

²²⁵¹ Bu şehir Fars Körfezi kıyısında kurulmuş olan eski bir Pers kentiydi. Sâsânîler döneminde Fars eyaletinin önemli ticaret merkezlerinden bir tanesi olarak kabul edilirdi. Bkz. Rika Gyselen, *Materiaux Pour l'Histoire Economique du Monde Iranien*, Paris, 1999, s. 133.

²²⁵² Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 402.

²²⁵³ Touraj Daryaee, *agm*, s. 402.

²²⁵⁴ Gene R. Garthwaite, *age*, s. 99.

²²⁵⁵ Mehdi Parvizi Amineh, *age*, s. 62vd; Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 69.

²²⁵⁶ Hindistan kökenli olan pamuk, Arapça'da *kutun*, Türkçe'de *penbe* ve Farsça'da *kirbas* şeklinde ifade edilmekteydi. Sanskritçe *kapasa* şeklinde ifade edilen bu kavram İskenderin'in doğu seferinden sonra *carbasus* şeklinde Yunanca'ya girmiştir. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 31, 32.

²²⁵⁷ Abdulhalik Bakır, *age*, s. 60, 61.

²²⁵⁸ P. M. Sykes, *age*, C. 1, s. 502.

yapımının Perslere kadar uzandığını göstermektedir²²⁵⁹. Sâsânî hükümdarları ülkelerinin bayındır hale gelmesi, insanların rahat seyahat edebilmeleri amacıyla çok sayıda köprü inşa ederek Sâsânî şehirlerini birbirine bağlayan uzun ve geniş yollar yapmışlardır. Sâsânîler özellikle ülkelerinden geçmekte olan ipek yolu gibi transit yollar üzerinde düzenli bir şekilde çalışmışlar ve kilometrelerce uzunlukta yollar döşemişlerdir. Sâsânîler döneminde yapılan yollar dayanıklılık bakımından önemlidir. Bu dönemde karşılıklı olarak yerin dibine kadar temeli inen iki duvar şeklinde örülen kaldırımların en dip kısımları ağır taşlarla döşenerek çakıl ve kireç taşları ile kaplanır üzerine kalın bir toprak örtüsü doldurulurdu, sonra bu toprak örtünün üzeri kesme taşlarla döşenerek düzgün yollar haline getirilirdi²²⁶⁰. Daha sonraları taşların yere batmasıyla yolların çukurlaşmasını önlemek amacıyla açılan bu çukurların en altına kalın kalaslar döşenir taşlar bu kalasların üzerine doldurularak yolların uzun bir süre bozulmadan kalması sağlanmaya çalışılırdı. Sâsânîler dönemi yol yapımı tekniği aynen bina mimarisi gibi önemli bir konuma sahipti. Bu usul Sâsânîlerden önce Persler döneminde başlamıştır. Yol yapımına oldukça önem veren Persler bunun için bir birim oluşturmuşlar ve bu birimi ordu teşkilatının içerisinde okçular, sipahiler gibi önemli bir bölük olarak teşkil etmişlerdir²²⁶¹.

Sâsânîler dönemi **köprü** yapımı da önemli bir sanayi kolunu teşkil etmektedir²²⁶². Sâsânîler diğer mimari alanlarda olduğu gibi köprü mimarisinde de Bizans ve Yunanlı esirlerden mühendislik ve işçilik alanında istifade etmişlerdir²²⁶³. Onlar, köprü yapımında genelde iri kesilmiş taşlar ile bunların arasına atel atmak için demir ve kurşun madenini kullanmışlardır. Sâsânîler yapmış oldukları köprülerin ayaklarını betondan yapmışlar ve bazı köprülerin yapımında tuğla kullanmışlardır. Köprülerin iç kısmını çimento ile yaptıktan sonra üzerini taş ve tuğla ile döşemişlerdir. Sâsânîler döneminde inşa edilen köprülerin birçoğu İslam sonrası dönemde onarılarak tekrar kullanılmaya devam etmiştir²²⁶⁴. Sâsânî dönemi yol ve köprüleri IV. Hürmüz döneminde Sâsânî ve Göktürkler arasındaki bir savaşa bile konu olmuştur²²⁶⁵. Göktürk hükümdarı Save Kağan, IV. Hürmüz'e yolladığı bir mektupta, kendisinin Bizans

²²⁵⁹ P. M. Sykes, age, C. I, s. 450.

²²⁶⁰ Feridun Cüneydi, age, s. 205vd.

²²⁶¹ Feridun Cüneydi, age, s. 205.

²²⁶² W. B. Henning, age, V. V, s. 431.

²²⁶³ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 81; Feridun Cüneydi, age, s. 246.

²²⁶⁴ Feridun Cüneydi, age, s. 246.

²²⁶⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.204; İbnü'l-Belhi, age, s. 99.

ülkesine sefer yapacağını ve bu nedenle Sâsânî ülkesinde üzerinden geçeceği yol ve köprüleri tamir etmesini istemiştir²²⁶⁶. Bunu içişlerine müdahale olarak kabul eden Sâsânî hükümdarı IV. Hürmüz, komutanı Behram Çubin'i Göktürk üzerine yollamıştır²²⁶⁷.

Sâsânîler döneminde inşa edilen köprülerin en büyüğü aynı zamanda büyük bir baraj olan **Şuşter** köprüsüdür²²⁶⁸. Nehrin önüne kurulu olan bir barajın üzerine, Şapur'un mühendislerinden Badan tarafından büyük bir köprü inşa edilmişti²²⁶⁹. Bu köprü'nün uzunluğu, üzerine kurulu olduğu baraj ile birlikte 570 metre olup 41 tane ayağı vardı²²⁷⁰. Bu köprü'nün ayakları arasında suyun ani basıncıyla ayaklar yıkılmasın diye dehlizler açılmıştır. Sâsânîler bu köprü'nün yapımında Roma tekniği ve köprü mimarisini taklit etmişlerdir²²⁷¹. Şuşter köprüsü ise bir bentin üzerine kuruluydu ve tipik bir Roma köprüsünü andırmaktaydı²²⁷². Sasaniler döneminde inşa edilmiş diğer önemli köprü **Dizful** köprüsüdür. Dizful köprüsü de Şuşter köprüsü gibi Roma tarzı inşa edilmiş ve günümüzde tamamen yıkılmış Sâsânîler döneminin önemli mimari eserlerinden birisidir²²⁷³. Dizful köprüsü üç yüz seksen metre uzunluğunda yedi metre 65 santimetre genişliğindeydi. Bu köprü tamamen Romalı mimarlar tarafından inşa edilmiştir. Sâsânîlerin ilk dönemlerine ait olan ve Fars'ta bulunan Firuz Abad köprüsü ise Erdeşîr'in vezirlerinden Epersam tarafından yaptırılmıştır. Bu köprü Roma mimari tarzında en ilk örneklerden birisi olmasından dolayı önemlidir²²⁷⁴. Bunun yanında Sâsânîler döneminden kalma adına **pol-i duhter** (kız köprüsü) denilen birkaç köprü bulunmaktadır.

²²⁶⁶ İbnü'l-Belhî, age, s. 98.

²²⁶⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.204; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 316, 317; Gene R. Gartwhite, age, s. 109; Hakkı Dursun Yıldız, age, 26.

²²⁶⁸ P. M. Sykes, age, C. I, s. 435; Raymond Furon, age, s. 94; Feridun Cüneydi, age, s. 246.

²²⁶⁹ Matthew P. Canepa, age, s. 258.

²²⁷⁰ P. M. Sykes, age, C. I, s. 435.

²²⁷¹ Matthew P. Canepa, age, s. 55.

²²⁷² Said Nefisi, age, s. 83.

²²⁷³ N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 58.

²²⁷⁴ Matthew P. Canepa, age, s. 55, 56.

Şekil 3 I. Şapur'un Romalı esirlere yaptırmış olduğu meşhur Şuşter köprüsü. (Kaveh Farrok-Angus McBride, 2005, s. 31)

Şekil 4 Sâsânîler dönemi kurumuş Savand Nehri yatağı üzerinde Madabad Barajı kalıntıları. (M C. Malekzâdeh, 2007, s. 8)

Bu köprülerden bir tanesi 21 metre yüksekliğindeki Serustan köprüsüdür. Diğer Dezfül ve Hürremabad arasında yerden 5 metre yüksekliğinde taştan yapılmış bir köprüdür. Bunların dışında Pol-i Duhter meyane ve Pol-i Duhter ruyi talar adı verilen iki köprü daha bulunmaktadır. Bu köprülere su tanrıçası Anahita'dan dolayı kız köprüsü anlamında pol-i duhter denmiştir²²⁷⁵. Bununla beraber I. Kabad'ın inşa etmiş olduğu Errecan şehrinde Tab nehri üzerinde Roma mimari tarzında bir köprü daha vardır²²⁷⁶. Yine Sâsânîler dönemine ait önemli köprülerden bir tanesi Şuşter'de Erdeşîr'in annesi tarafından yapılan ve kendi adıyla anılan **Horaz** köprüsüdür. Kurulduğu dönemde dünyanın en büyük köprülerinden birisi olarak kabul edilmekteydi. Kurumuş bir nehir yatağı üzerine inşa edilmiş olan bu köprü'nün ayakları demirden imal edilerek üzerine köprü kurulmuş ve bağlantı yerlerine erimiş kurşun dökülerek kaynak yapılmıştır²²⁷⁷. Bu köprü'nün üzerinde mimari güzelliği ile dikkati çeken bir tak bulunmaktaydı. Roma tarzı mimarisi ile dikkat çeken diğer bir Sâsânî köprüsü Dezfül yakınlarında bir nehrin üzerinde kurulmuş olan ve **Pol-i Zâb** olarak adlandırılan köprüdür²²⁷⁸. Bu köprü'nün kemerleri tuğladan inşa edilmekle beraber, ayakları betondan yapılmıştır. Bundan başka Ahvaz ve Cezire arasında **Kantare** adı verilen ve İslam sonrası dönemde Aduddevle tarafından tamir edilen, pişmiş tuğladan inşa edilmiş bir köprü bulunmaktaydı²²⁷⁹. Zayenderud nehri üzerinde kurulu olan **Şehristan** köprüsü de Roma mimari tarzı ile inşa edilmiş Sâsânî dönemi köprülerindendir²²⁸⁰. Bunun yanında İbnü'l Havkal'ın bildirdiği İran'ın güney batısında kurulmuş olan **Pol-i Leşker** ve Mukaddesi'nin

²²⁷⁵ Feridun Cüneydi, age, s. 246.

²²⁷⁶ Peter Cristensen, age, s. 173.

²²⁷⁷ Feridun Cüneydi, age, s. 247.

²²⁷⁸ J. Howard-Johnston, age, s. 190; 72. numaralı dipnot; Hugh N. Kennedy, age, s. 170.

²²⁷⁹ Feridun Cüneydi, age, s. 248.

²²⁸⁰ Hugh N. Kennedy, age, s. 175; J. Howard-Johnston, age, s. 208.

anlatmış olduğu **Pol-i Hubahan** Sâsânîler dönemi köprülerindendirler²²⁸¹. Bunların dışında Sâsânîler döneminde isimlerini saymanın konuyu uzatacağı çok sayıda köprü yapılmakla beraber İslam sonrası dönemde İran'da yeni köprüler yapılma ihtiyacı duyulmamış, aksine Sâsânîler döneminden kalan köprüler tamir edilerek bunlar kullanılmaya devam etmiştir²²⁸². Bunlara ek olarak I. Hüsrev, başkent Tisfun'da Dicle nehri üzerinden ulaşımı rahatlatmak amacıyla yüzer bir köprü yapmıştır²²⁸³.

3.4.2. Sâsânîlerde Baraj ve Kanal Yapımı

Sâsânîler döneminde **baraj** yapımı ve sulama kanallarıyla tarım alanlarının sulanması ve üretimin artırılması amacıyla açılan sulama kanalları ülke ekonomisi üzerinde oldukça önemli bir yere sahiptir²²⁸⁴. Bu barajlara ek olarak çok geniş sulama sistemleri ve kanallar da mevcuttu. Sâsânî anayasası olan Matigan'da bu kanallar **katas** veya **kat** olarak geçmektedir²²⁸⁵. Sâsânîlerin sulama projeleri ile tarımı canlandırmaları, özellikle Irak toprakları üzerindeki alüvyonlu arazilerin verimlerinin artmasına ve verimi artan bölgelerde yerleşim yerleri ve kentleşme oranının yükselmesine vesile olmuştur²²⁸⁶. Sâsânîler dönemi sulama sistemleri çağdaşı olan toplumların hiçbirisinde bu derece ileri düzeyde değildi ve bu konuda İranlılar son derece gelişmiş modern tekniklere sahiptiler²²⁸⁷. Günümüzde bile bu topraklarda Sâsânîler döneminde olduğu gibi geniş ve kullanışlı sulama sistemleri mevcut değildir²²⁸⁸. Bu sulama kanalları ve uygulanan teknikler Sâsânîlerin yıkılmasından sonra İslam dünyası tarafından da aynen kullanılarak devam ettirilmiştir²²⁸⁹. İranlılar Sâsânî döneminde adına **kehriz** dedikleri yeraltında tünel açmak suretiyle kanallar yaparlardı ve bu şekilde sulama sularını uzak bölgelere taşırlardı²²⁹⁰.

²²⁸¹ Feridun Cüneydi, age, s. 248.

²²⁸² Feridun Cüneydi, age, s. 252.

²²⁸³ J. Howard-Johnston, age, s. 71.

²²⁸⁴ Gene R. Garthwaite, age, s. 99; Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 179; Maria Brossius, age, s. 184.

²²⁸⁵ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 13.

²²⁸⁶ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 179; Peter Cristensen, agm, s. 15, 16, 17.

²²⁸⁷ Artur Kristensen, age, s. 431; James E. McClellan, Harold Dorn, age, s. 102; Maria Brossius, age, s. 184.

²²⁸⁸ Shane Mountjoy, age, s. 94.

²²⁸⁹ Guy Le Strange, age, s. 3.

²²⁹⁰ J. Howard-Johnston, age, s. 200, 201; Alastair Northedge, "Creswell, Herzfeld and Samarra", *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, V. VIII, (Edt. Oleg Grabar), Leiden, 1991, s. 74; H. Bowen Jones, "Agriculture", *Cambridge History of Iran: The Land of Iran*, V. I, , (Edt. W. Bayne Fisher), New York, 1968, s. 580.

Böylece ülkenin başıboş suları kontrol altına alınarak bunlar depolanır ve susuz bölgelere su taşınarak bu bölgelerin refahı arttırılırdı.²²⁹¹ İranlılar bu usulü Persler döneminde başlatmışlardı ve Daryuş Mısır topraklarını ele geçirdiği zaman yeraltından kanal açma tekniğini Mısırlılara öğretmişti. Bundan dolayı Mısırlılar Daryuş'a kendi krallarına takmış oldukları firavun lakabıyla hitap etmişlerdir²²⁹². Sâsânî hükümdarlarının en önemli özellikleri şehir, köprü, baraj ve tapınak yapmak amacıyla toprağı kazmak olsa gerektir²²⁹³. Bu kanallar ve depolama merkezleri suların bahar aylarında taşarak ekin alanlarına zarar vermelerini önleyici tekniklerle donatılmıştır²²⁹⁴. Özellikle Sâsânî başkenti Ctesiphon sulama kanalları ve bent inşası noktasında önemli bir konuma sahipti²²⁹⁵. Bu şehrin sahip olduğu tarım alanlarını sulamak amacıyla adına **qanat** adı verilen uzun su kanalları ve bunların bağlı olduğu bentler inşa edilmiştir²²⁹⁶. Başkent Ctesiphon özellikle Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirine en yakın olduğu bir noktada geniş bir arazi üzerine inşa edildiği için burada bu iki nehri ticari ve ekonomik amaçlarla birleştiren birçok kanal ve bent yapılmıştır²²⁹⁷. Bu alanda en büyük çalışmalar I. Hüsrev döneminde yapılmakla beraber tam bir reform yaşanmıştır²²⁹⁸. Anılan dönemde ülkenin birçok noktasında sulama sistemi kurmak amacıyla kazı çalışmaları yapılmıştır. Aynı dönemde Fırat ve Dicle nehirleri ile bu nehirlerin farklı kolları üzerinde kurulan baraj ve bentler sayesinde önemli bir sulama ağı kurulmuştur²²⁹⁹. Qanat adı verilen bu kanalların kimisi yerin altından geçen borular şeklinde kimisi ise yerin üzerinde inşa edilen kanallar şeklinde olurdu²³⁰⁰. I. Erdeşîr, Erdeşîr Harre adını verdiği şehri kurduktan sonra, ilk iş olarak büyük bir yatağa sahip olan Gur nehrinin yönünü kazı çalışmalarıyla değiştirmiş ve bu nehrin sularını kanallarla bu şehre taşımıştır²³⁰¹. Sadece Babil bölgesinde kaynağını Fırat ve Dicle nehirlerinden alan on

²²⁹¹ Peter Cristensen, agm, s. 15, 16, 17, 18; Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 12.

²²⁹² Feridun Cüneydi, age, s. 219.

²²⁹³ Ehsan Yarshater, "Iranian National History", V. 3 (1), s. 379.

²²⁹⁴ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 12.

²²⁹⁵ Sir William Muir, "The Caliphate: Its rise, Decline and Fall From Original Sources" Edinburg, 1924, s. 50; Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 179.

²²⁹⁶ C. E. Bosworth: "Iran and the Arabs Before Islam" *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, s. 604, Cambridge University Press, 2000; Ali Farazmand, agm, s. 613; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 281.

²²⁹⁷ R. N. Frye: "The Political History Of Iran Under The Sâsânîans" *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, p. 121, Cambridge University Press, 2000; Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 13.

²²⁹⁸ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 501.

²²⁹⁹ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 13.

²³⁰⁰ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, agm, s. 281.

²³⁰¹ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 12.

tane kanal projesi bulunmaktaydı. Bunun yanında geniş tarım arazilerine sahip olan Huzistan bölgesi üzerinde akmakta olan Kerha, Duz ve Karvan nehirleri ile bu nehirlerin kolları olan Şiran ve Şavur nehirleri arasında kalan bölgeleri sulayan sulama kanalları faaliyete geçirilmişti²³⁰².

Çeşitli dönemlerde Sâsânî ülkesinin Huzistan ve Diyala gibi diğer bölgelerinde de geniş sulama sistemleri açılmıştı²³⁰³. Sâsânîler döneminde Mezopotamya toprakları üzerinde kurulmuş olan bu sulama kanalları sayesinde toprağın çoraklaşması ve aşırı sel sularının meydana getirdiği tuzlanmanın önüne geçilmiştir²³⁰⁴. I. Hüsrev'in güney İran topraklarını sulaması amacıyla Ervend²³⁰⁵ üzerinde kurmuş olduğu **Nahrevan** kanalı İslam sonrası dönemde bile tamir edilerek kullanılmış ve Irak toprakları üzerinde birçok tarım arazisini sulamaya devam etmiştir²³⁰⁶. 200 kilometre boyunca akan bu kanal Diyala nehri ile birleştirilmiştir²³⁰⁷. Bu kanalın üzerinde aynı zamanda **sedd-i kantara** adı verilen bir baraj inşa edilmişti. Bu barajın uzunluğu 250 yüksekliği ise 10 metreydi. Tarım alanlarının sulanması amacıyla kurulan sulama sistemlerindeki Sâsânî tekniği²³⁰⁸ Romalılar tarafından da aynen alınarak uygulanmıştır²³⁰⁹. Sâsânî başkenti Ctesiphon'da, Fırat ve Dicle nehirlerini birleştirme projesi olarak iki nehir arasında açılan ve **Nahr-i Mülka** (Kraliyet Nehri) olarak adlandırılan sulama kanalı önemli miktarda tarım arazisinin suya kavuşmasına vesile olmuştur²³¹⁰. Bunun yanında Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla Mezopotamya topraklarının birçok bölgesini sulamak amacıyla sulama kanalları ve barajlar kurulmuştur.

²³⁰² Peter Cristensen, agm, s. 18; Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 14; P. A. E. Mouri, age, s. 17.

²³⁰³ Kathleen Kuiper, age, s. 19; R. N. Frye, agm, V. 3, s. 131; Peter Cristensen, agm, s. 18; Feridun Cüneydi, age, s. 260; Carlos E Cordova, agm, s. 120.

²³⁰⁴ Carlos E Cordova, agm, s. 120.

²³⁰⁵ Günümüz Hamedan yakınlarında ve antik Ekbatana kentine 12 mil mesafede bulunan ve Zağros Dağ silsilesinin önemli bir kolu olan dağın adıdır. Bu dağ günümüzde Elvend olarak telaffuz edilmektedir. Bkz. Edward Smedley, "Persia", *Encyclopedia Metropolitana*, V. 23, London, 1845, s. 269.

²³⁰⁶ Feridun Cüneydi, age, s. 261; Peter Cristensen, agm, s. 18; Guy Le Strange, age, s. 57.

²³⁰⁷ Guy Le Strange, age, s. 29.

²³⁰⁸ Mezopotamya topraklarının sulanması amacıyla kanallar açılması Selevkosların buraya egemen oldukları dönemlere rastlamaktadır. Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde sulama amacıyla kanallar açılması tekniğinin genel olarak buraya yerleşen Yunanlılar tarafından geliştirildiğine inanılmaktadır. Sâsânîlerin bu alanda sahip oldukları teknik, Selevkosların başlatmış olduğu bent ve kanal yapımının geliştirilmiş bir şeklidir. Bkz. E. Bickerman; "The Seleucid Period" *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (1), p. 13, Cambridge University Press, 2000; Peter Cristensen, agm, s. 15.

²³⁰⁹ Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. lxxii.

²³¹⁰ Kathleen Kuiper, *Mesopotamia; The World's Earliest Civilizations*, New York, 2011, s. 19; A. D. H. Bivar, "The History of Eastern Iran" *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), p. 90, Cambridge University Press, 1983.

Mezopotamya toprakları üzerinde Sâsânîlerin açmış oldukları en büyük sulama kanal sistemlerinden bir tanesi de Nahravan kanalıdır²³¹¹. Bu kanal üç yüz kilometre uzunluğunda ve elli metre genişliğindeydi ve çok geniş bir alanı kapsamaktaydı²³¹². Bu kanal aşırı yağışlardan dolayı oluşan sel baskınlarını en aza indirmek için fazla suyu Dicle nehrine boşaltacak şekilde tasarlanmıştı. Sâsânîler döneminde bent ve baraj yapımında özellikle Roma ve Bizanslı işçiler çalıştırılırdı²³¹³. Bizanslı işçilerin Gündișapur şehrinde yapmış oldukları *hükümdarın barajı* anlamına gelen **Band-i Kaisar** Sâsânîler döneminin en önemli mühendislik harikalarından biridir²³¹⁴. I. Şapur'un Romalı mimar ve duvar ustalarına Karun nehri üzerinde yaptırmış olduğu adına **Şușter barajı** da denilen bu baraj dönemin en güzel baraj örneğidir²³¹⁵. İbnü'l Havkal, Şușter yakınlarından akan Karun suyunun, ilk dönemlerde şehre göre çok alçaktan aktığını ve bu suyun sulamada kullanılmadığını belirterek, bu sebepten dolayı I. Şapur'un bu suyun önüne **şadırvan** adı verilen bendi yaptığını ve suyun yükselerek şehirle aynı seviyeye geldiğini belirtmektedir²³¹⁶.

Şadırvan sözcüğü daha sonraları yapılan bütün barajlar için kullanılmaya başlanmıştır²³¹⁷. Bu şadırvanın uzunluğu 250 metre olup bendin gövdesi iri kesilmiş büyük taşların çimento ile birleştirilmesiyle inşa edilmiştir²³¹⁸. Genişliği 12 metre olan bu bendin yapımı yedi sene sürmüştür. Anılan bendin üzerinde fazla olan suyun sulama kanallarına tahliyesi için dehlizler şeklinde bent kapakçıkları açılmıştır²³¹⁹. Barajın gerisinde oluşan gölletin suları tarım arazilerini sulamak için oluşturulmuş yapay kanallara yönlendirilmiştir²³²⁰. Bu yapay gölet ve kanalların tabanları suyun zayi olmasını önlemek amacıyla sağlam bir şekilde zemine oturtulmuştur²³²¹. Bu nehrin üzerine kurulan baraj ise birbirine kenetlendirilmiş bir metreye iki metre ebadında

²³¹¹ Guy Le Strange, age, s. 29; Amira K. Bennison, age, s. 72; N. Frye, agm, V. 3, s. 131; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43; Peter Cristensen, agm, s. 18; Alastair Northedge, agm, s. 74.

²³¹² Carlos E Cordova, "The Degradation of the Ancient Near Eastern Environment", A Companion to the Ancient Near East, (Edt. Daniel C. Snell), Victoria, 2005, s. 120.

²³¹³ A. Rafi Hakikat, age, s. 60.

²³¹⁴ Artur Kristensen, age, s. 189; P. M. Sykes, age, C. I, s. 435; Raymond Furon, age, s. 94; Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 14.

²³¹⁵ P. M. Sykes, age, C. I, s. 435; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 195; Otto Kurz: "Culturel Relations Between Parthia and Rome" *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), p. 563, Cambridge University Press, 1983; . N. Frye, agm, V. 3, s. 126; George Rawlinson, age, s. 575; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 58.

²³¹⁶ İbnü'l-Havkal, age, s. 24; Feridun Cüneydi, age, s. 257.

²³¹⁷ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 14.

²³¹⁸ Feridun Cüneydi, age, s. 257.

²³¹⁹ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 14.

²³²⁰ P. M. Sykes, age, C. I, s. 435.

²³²¹ Hugh N. Kennedy, age, s. 126; P. M. Sykes, age, C. I, s. 435.

düzgün kesilmiş sağlam granit taşlarından meydana getirilmiş ve bunlar demir ızgaralarla birbirlerine bağlanmışır²³²². Sâsânîler sadece İran ve Irak toprakları üzerinde değil, diğer tabi ülke topraklarında da ticari ve tarımsal amaçlı sulama kanalları açmışlardır. Sâsânî devletine bağlı olan ve Kızıl Deniz ile Hint Okyanusu deniz ticareti trafiğinin önemli bir kavşağında bulunan Yemen ve Umman toprakları üzerinde kanallar açan Sâsânîler bu kanalları tarım alanlarını sulama ve ticaret amacıyla kullanmışlardır²³²³. Sâsânî anayasası matigan bu konuyla ilgili yasalara sahipti ve devletin dışında özel mülkiyet sahiplerinin de sulama kanalları ve depolara sahip olmalarının önünü açarak bunların yaygınlaşmasını sağlamaktaydı²³²⁴.

Sâsânîler döneminde kurulan barajlardan bir diğeri de **Ahvaz** barajıdır. Bu barajın kalıntıları halen günümüzde mevcuttur. Baraj 1000 metre uzunluğa, 8 metre genişliğe sahipti. Mukaddesi anılan barajla ilgili bilgi verirken, onun Ahvaz şehrini ihya ettiğini, şehrin canlılığını bu barajdan aldığını ifade eder²³²⁵. Bu barajın üzerinde suyun yükselmesi durumunda barajın basınçtan dolayı yıkılmaması için üzerine kapakçıklar yapılmıştı. Su yükseldiği zaman bu kapakçıklar suyun etkisiyle açılarak fazla sular dehlizlerden sulama kanallarına akardı. Sâsânîler dönemine ait barajlardan bir diğeri II. Şapur veya onun halefi II. Erdeşîr tarafından Kerha nehri üzerinde kurulmuş olan **Dezful** barajıdır²³²⁶. Bu barajın üzerinde bir de köprü yapılmıştır. Köprünün uzunluğu 380 metre eni ise yedi buçuk metredir²³²⁷. Sâsânîler döneminde Karun nehri üzerinde kurulmuş olan diğer bir baraj **Kayr** barajıdır. Sâsânîler döneminde verimli Huzistan topraklarının suya kavuşması ve buradaki arazilerin sulanması sayesinde ekonominin canlanması faaliyetleri I. Erdeşîr döneminde başlamıştır²³²⁸. Huzistan bölgesinde açılan kanalların çoğu bu hükümdara ait olmakla beraber en önemli sulama projesi olan Maşrikan suyu projesi bu hükümdar dönemine aittir²³²⁹. Bunun dışında Mustavfi ve Mukaddesi, Sâsânîler döneminde Rey bölgesinde Kharrakan nehrinden kaynağını alan birçok sulama kanalı mevcut olduğunu bildirmektedirler²³³⁰. Sâsânî ülkesinde yapılan anılan baraj, yol ve kanallar birçok dönemde iç isyanlar ve karışıklıklardan dolayı tahrip

²³²² P. M. Sykes, age, C. I, s. 435; Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 14.

²³²³ C. E. Bosworth, agm, V. 3(1), s. 604.

²³²⁴ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 13.

²³²⁵ Feridun Cüneydi, age, s. 260.

²³²⁶ Feridun Cüneydi, age, s. 260.

²³²⁷ Raymond Furon, age, s. 94.

²³²⁸ İbnü'l-Belhî, age, 62.

²³²⁹ İbnü'l-Belhî, age, 62.

²³³⁰ Guy Le Strange, age, s. 196.

olmuşlardır. I. Hüsrev, babası Kabad döneminde özgürlükçü fikirlerle ortaya çıkarak halk tabakalarını etkisi altına alan Mazdek akımının verdiği düşünceden dolayı toprağı ekip biçmeyi bırakarak zenginlerin mallarını yağmalayamaya koyulan insanlardan dolayı tahrip olan baraj, yol, kanal ve köprüleri tekrardan inşa etmiş ve yıkılanları ise onarmıştır²³³¹. Sâsânî ülkesinin verimli topraklarını sulayan bu kanalların çoğu IV. Hürmüz'ün iktidarı dönemindeki iç savaşlar ve son dönemlerde Bizans ve Türklerle yapılan savaşlarda yıkılmışlardır²³³².

3.4.3. Sâsânîlerde Dokuma, İpekli Dokuma ve Halı Sanayisi

Sâsânîler dönemi sanayisi genel anlamda gelişmiş bir düzeydeydi²³³³. Bunlar içerisinde dokuma endüstrisi oldukça gelişmişti. İran dokuma sanayisinin 5000 yıllık bir geçmişi olduğundan bahsedilmekle beraber bu alanda Sâsânîler daha farklı türde ve gelişmiş örnekler ortaya koymuşlardır²³³⁴. Sâsânî sanayisinin en önemli kolu olan kumaş ve halı dokumacılığı dünyanın en iyi dokuma sanayisi olarak kabul edilmektedir²³³⁵. Sâsânîler döneminde en gelişmiş iki endüstri kolunun ipekli dokuma üretimi ve cam sanayisi olduğu ifade edilmektedir²³³⁶. Bu iki sanayi dalı özellikle büyük uzmanlık isteyen iki alanı teşkil etmektedir. Özellikle yün, pamuk ve ipekli dokuma tezgâhlarında üretilen ürünlerin zarafetini arttırmak için bu maddelerden çok ince iplikler yapılmış ve yeni teknikler geliştirilmiştir²³³⁷. Yunan kültür ve medeniyetinin suskun olduğu bu dönemde, Sâsânî sanayisinin ortaya koymuş olduğu dokuma örnekleri sayesinde Sâsânîlerin erken ortaçağların en önemli kumaş üreticisi konumuna yükselmesine vesile olmuştur²³³⁸. Sâsânî imalathanelerinde üretilen ipek kumaşı röloları iç ve dış ticarete para yerine geçmekteydi ve o dönemde bu rölolarla istediğiniz bütün ticari ürünleri satın alabilirdiniz²³³⁹.

²³³¹ Roman Girişmen, age, s. 305.

²³³² Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 14

²³³³ Ali Farazmand, agm, s. 620.

²³³⁴ Marshal Cavendish, *World and Its Peoples*, (Yrz), 2007, s. 519.

²³³⁵ Rahim Reisneya, age, s. 650; A. Godard, "Hüner ve Sanayi-i Sâsânîan", *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 196. Ksenophanes, MÖ. 434-435 yıllarında İran'daki Sard kentinde halı dokumacılığının yapıldığını bildirmektedir. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 273.

²³³⁶ Rahim Reisneya, age, s. 649.

²³³⁷ Marshal Cavendish, age, s. 519.

²³³⁸ A. Godard, agm, s. 194.

²³³⁹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 68.

sağlamasında Roma işçiliğinin yeri büyüktür²³⁴⁸. Şuş, Cündişapur ve Şuşter şehirleri ipekli dokumanın dışında diğer kumaş dokuma atölyeleri ile doluydu²³⁴⁹. 216 yılında I. Şapur'un Antakya'yı istila etmesi ile beraber buradaki dokuma tezgâhları Huzistan topraklarına taşınmıştır²³⁵⁰. Sâsânî dönemi sarayları bu döneme ait dokuma endüstrisinin üretmiş olduğu harika ürünlerle süslüydü ve ibrişimden yapılmış çeşitli mücevherlerle süslü dev perdeler Sâsânî saraylarının duvarlarını süslemekteydiler²³⁵¹. Sâsânîler ipeği iki şekilde üretiyorlardı. Birincisi, **Hoy (Hoi)** ipeği adı verilen *yabani ipek* üretimine dayalı bir üretim şekli, ikincisi ise ipek böceği tırtıllarının dut yapraklarını yemeleri suretiyle elde edilen *kaliteli ipek* üretimi şeklinde gerçekleşmekteydi²³⁵².

İranlılar ipeğin sadece üretiminde değil ticaretinde de ustaydılar. Sâsânî ülkesine ipek satan Çinliler onlardan ipekli dokuma ürünleri almaktaydılar²³⁵³. Hatta Çinliler Sâsânî dokuma ürünlerini ve üzerindeki resimlerinin çoğunu bile taklit etmekteydiler²³⁵⁴. Sâsânî öncesi İran'ı, Çin'in Roma'ya ihraç ettiği ipek ve ipek ürünlerinin aracısı konumundaydı²³⁵⁵. Ham ipeğin batıya naklinde İran önemli bir pazarı teşkil etmekteydi²³⁵⁶. Sâsânîler döneminde ipek üzerindeki Çin tekelinin kırılması, İran'ı önemli ipek üreticisi konumuna yükselmiştir²³⁵⁷. Sâsânî ipeği, Çin ipeğinden daha yaygın üretime ve kalite bakımından daha zarif bir yapıya sahipti²³⁵⁸. İpekli dokuma ürünlerinin Bizans ülkesine satılması, Sâsânî ve Bizans arasında siyasi ve ekonomik anlaşmazlıklara sebep olmaktaydı. Sâsânîler ipek üretiminin ve ticaretinin kendi tekellerinde olmasını istiyorlardı. Buna karşın Bizans bazı dönemlerde ipek yolu üzerindeki Sâsânî tekeli kırma için girişimlerde bulunuyordu²³⁵⁹. Sâsânîlerin ipek

²³⁴⁸ Artur Kristensen, age, s. 189.

²³⁴⁹ Peter Wilcox, Angus McBride, age, s. 24.

²³⁵⁰ R. A. Donkin, age, s. 219.

²³⁵¹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 158; A. Godard, agm, s. 195.

²³⁵² Hans Wilhelm Haussig, age, s. 193.

²³⁵³ Rahim Reisneya, age, s. 650. Sâsânîliler ipek üretimini Semerkant ve Hotanlılardan, onlar da Çinlilerden öğrenmişlerdir. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 58.

²³⁵⁴ Heleanor B. Feltham, "Justinian and the International Silk Trade", *Sino-Platonic Papers*, V. 194, San Francisco, 2009, s. 21; A. Godard, agm, s. 197.

²³⁵⁵ N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 43; Antonio Panaino, agm, s. 391.

²³⁵⁶ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 58.

²³⁵⁷ Rahim Reisneya, age, s. 650; Xinru Liu, "The Silk Road; Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia", s. 162.

²³⁵⁸ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 80.

²³⁵⁹ Matthew P. Canepa, age, s. 25; Henry Yule, age, s. 59; Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 5.

üretimi tekeline ellerinde bulundurmak amacıyla Bizans'a uygulamış oldukları kota, imparator Justinianus döneminde kırılmış ve Soğdluların Bizans ülkesi için ipekli dokuma basmalarına ilk defa izin verilmişti²³⁶⁰.

Sâsânî ülkesinin bütün şehir ve kasabalarında büyük ve küçük dokuma atölyelerinde yünlü, pamuklu ve ipekli dokuma ürünlerinin dokunduğuna rastlanılmaktaydı²³⁶¹. Özellikle Nişabur ve Merv pamuk üretimi ile kaliteli ipeğin bol miktarda üretildiği önemli merkezler arasında bulunmaktaydılar²³⁶². Diğer önemli dokuma sanayi merkezleri Fars eyaletinin Tavvac, Siniz, Canaba, ve Fesa şehirleridir²³⁶³. Bu şehirler dokuma merkezi olma özelliklerini İslam sonrası dönemde de devam ettirmişlerdir. İpekli dokuma ürünleri Sâsânîlerin önemli bir ihracat maddesini teşkil etmekle beraber Bizans ipekli dokuma endüstrisi önemli ölçüde Sâsânî ipekli dokuma sanayisinin nüfuzu altındaydı²³⁶⁴. Sâsânî ipekli dokuma ürünleri Bizans pazarlarında öyle çok rağbet görüyordu ki bu durum Bizans kilisesini Sâsânî ipekli dokuma ürünleri aleyhine fetva yayınlayarak bu alandaki Sâsânî nüfuzunu kırmaya mecbur etmiştir²³⁶⁵. Sâsânî ve Bizans arasındaki savaşlar ipekli dokuma sanayisi üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktaydı. Sâsânîlerin, Bizans savaşlarından dolayı Bizanslılara kota uygulaması Bizans pazarlarının boşalmasına ve dokuma ustalarının Sâsânî ülkesine göç etmesine neden olmaktaydı²³⁶⁶. MS. 6. yüzyılda Hristiyan Nesturiler ile anlaşarak kaçak bir şekilde ipek böceği larvalarına sahip olan Bizanslılar, Çin ve Sâsânî ülkelerinden yüksek meblağda satın aldıkları ham ipeği artık kendileri de üretmeye başlamışlardır²³⁶⁷. Nesturi din adamı Mar Yaballa'nın Hoten bölgesine misyoner olarak yollanmış olduğu din adamları sayesinde ele geçirmiş olduğu ipek böceği larvalarını imparator Justinianus'a göndererek ipek böcekçiliği faaliyetlerinin İstanbul'da başlamasının temellerini atmıştır²³⁶⁸.

Sâsânî öncesinde İran topraklarına ipek ve ipek ürünleri satan Çinli tüccarlar, Sâsânîlerin ipekli dokuma alanında inkişaf etmelerinden sonra Sâsânî pazarlarına İran

²³⁶⁰ Said Nefisi, age, s. 193.

²³⁶¹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 60, 61; Rahim Reisneya, age, s. 650.

²³⁶² Hans Wilhelm Haussig, age, s. 193; Marshal Cavendish, age, s. 519

²³⁶³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 160.

²³⁶⁴ Rahim Reisneya, age, s. 650.

²³⁶⁵ Rahim Reisneya, age, s. 651.

²³⁶⁶ Feridun Cüneydi, age, s. 275.

²³⁶⁷ Maria Brossius, age, s. 183; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 29.

²³⁶⁸ Hans Wilhelm Haussig, age, s. 214. İpek böceği larvalarını Hoten'den çıkarma işinde Kuçalı bir prenses büyük rol almıştır. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 58, 59.

ipekli dokuma ürünlerini satın almak için geliyorlardı²³⁶⁹. Bu tüccarlar tarafından Çin'e getirilen Sâsânî ipekli dokuma ürünleri zamanla burada Çinli ipek dokumacıları tarafından taklitleri yapılmaya başlanmıştır²³⁷⁰. Günümüzde Tokyo müzesinde Çinli dokumacıların üretmiş oldukları Sâsânî dokuma ürünü taklitlere ait kumaşlar sergilenmektedir²³⁷¹. Hatta Çin ve İran arasında bulunan Çin eyaletlerinin valileri devlete baş vergisi olarak bu İran kumaşlarını verirlerdi²³⁷². Sâsânî ipekli dokuma ürünleri sadece Çin'i değil Orta Asya, Soğd, Baktirya ve Toharistan ipekli dokuma sanayisini de derinden etkilemiştir²³⁷³. Sâsânî dokuma ürünleri Çinli tüccarlar tarafından olduğu gibi Avrupalı tüccarlar tarafından da oldukça büyük ilgi görmekteydi²³⁷⁴. Asya üzerinde Sâsânîlerle önemli bir şekilde ipek ürünleri konusunda rekabet halinde olan Çinliler, Türklerle beraber Bizanslıların da ipek üretimine sahip olmasına yardımcı olarak Sâsânî ipek ticaretini baltalamaya çalışmışlardır²³⁷⁵. Günümüzde Avrupa ülkelerinin çoğundaki müzelerde Sâsânîler dönemine ait ipekli dokuma örnekleri bulunmaktadır²³⁷⁶. Sâsânî devleti sadece ipekli dokuma alanında değil diğer kumaşlardan elde edilen tekstil ürünlerinde de dünya çapında önemli bir ihracata sahipti²³⁷⁷. Sâsânîlerin ilk dönemlerinde sadece ham olarak ticareti yapılan ipek daha sonraları Mezopotamya'daki şehirlerde kurulan imalathanelerde dokuma ve elbise üretimi yapılmaya başlanmış ve kısa bir zaman içerisinde hem iç piyasada ve hem de yurt dışına ihraç edilecek kadar bol miktarda ipekli dokuma örnekleri üretilebilmiştir²³⁷⁸. Sâsânî ipekli dokuma ürünlerinin tıpkıbasımını taklit eden Soğdlular bunu Avrupa'dan Çin'e kadar birçok bölgeye ihraç etmekteydiler²³⁷⁹.

Dokuma endüstrisinde kullanılan kök boya yapımında Sâsânîler oldukça ileri bir tekniğe sahiptiler. Sâsânîler dönemine ait tasvir ve resimlerde de görüldüğü gibi hükümdarların üzerlerinde bulunan gömlek, pantolon, rida ve paltoların rengârenk hayvan ve çiçek resimleri ile dokunmuş olması Sâsânî dokumasının kat ettiği mesafeyi

²³⁶⁹ Rahim Reisneya, age, s. 651.

²³⁷⁰ Heleanor B. Feltham, agm, s. 21; Xinru Liu, "The Silk Road; Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia", s. 162.

²³⁷¹ Rahim Reisneya, age, s. 651.

²³⁷² Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 159.

²³⁷³ Heleanor B. Feltham, agm, s. 13.

²³⁷⁴ Gene R. Garthwaite, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005, s. 99.

²³⁷⁵ Maria Brossius, age, s. 183.

²³⁷⁶ Rahim Reisneya, age, s. 651; Avrupa'nın farklı müzelerinde altmış parça nefis ipekli dokuma ürünü sergilenmektedir. Bkz. Aynı eser, s. 651.

²³⁷⁷ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 183.

²³⁷⁸ Gene R. Garthwaite, age, s. 99.

²³⁷⁹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 68.

göstermektedir²³⁸⁰. Bu boyalar Sâsânî-Çin ticaretinde önemli bir alışverişe sahipti. İranlılar basma, kök boya ve halının yanında Çin'e Mısır kumaşları da satarlardı. Bu ticari ürünleri Gobi çölünün güneyinden Çin'e taşırlardı²³⁸¹. Sâsânî dokuma ürünlerine ait kumaşlardaki motifler, desenler ve renklerin birbirlerine olan uyumu göz kamaştırıcı nitelikte kabul edilmektedir²³⁸². Her iki ülke dokuma sanayisinde lila renginin farklı tonlarını çok iyi kullanarak mor renkte güzel kumaşlar ortaya çıkarmaktaydılar ve bu renk kumaşlar en çok Bizans pazarlarında alıcı bulmaktaydı²³⁸³. Sâsânî hükümdarları güneş rengine benzediğinden dolayı za'ferân üretimine önem verirdi²³⁸⁴. Bu üründen elde edilen boya elbise, değerli evrak ve paraların üzerine boyamada kullanılırdı²³⁸⁵. Sâsânî dokuma sanayisi oldukça ileri bir tekniğe sahipti. Bu sanayi özellikle halı dokuma alanında dünya harikası sayılabilecek örneklerle sahipti²³⁸⁶. Bunlardan bir tanesi Sâsânîlerin adına **bahar-ı kisra** adını verdikleri ve I. Hüsrev'in yaptırdığı eyvan-ı kisraya serilmiş olan halıdır²³⁸⁷. Tisfun'un meşhur dokumacıları tarafından altın ve gümüş iplikler ile ipekten imal edilmiş ipliklerle dokunmuş 357 metre uzunluğunda 72 metre genişliğinde üzerinde her türden rengârenk mücevherlerle süslü bir halıydı²³⁸⁸. Bu halının üzerinde bir bahçenin resmi vardı. Bu bahçede çiçekler, ağaçlar, meyveler, kuşlar ve rengârenk taç yapraklarının resimleri bulunmaktaydı²³⁸⁹. Halının üzerine nakşedilmiş her resim için farklı renkte mücevher oluşturulmuştu. Taberi, bu halıyı anlatırken onun on arşınına yeşil renkte zümrüt, on arşınına beyaz renkte cevher, on arşınına kırmızı yakut, on arşınına lacivert renkte yakut on arşınına sarı renkte yakut olmak üzere her on arşında bir farklı renkte cevherlerle süslenmiş olduğunu ifade eder²³⁹⁰. I. Hüsrev döneminde kendi sarayının büyük avlusuna serili olan bu halı genel olarak sonbahar aylarında kaldırılıp bahar aylarında tekrar serildiği için bahar-ı kisra olarak adlandırılmıştır²³⁹¹. Araplar İran'ı fethettikleri zaman bu halıyı alarak Medine'ye gönderdiler. Bu halıyı Ensar ve Muhacir arasında paylaştırdılar. Hz. Ali'nin bu halıdan

²³⁸⁰ Said Nefisi, age, s. 194.

²³⁸¹ Said Nefisi, age, s. 43.

²³⁸² A. Godard, agm, s. 196.

²³⁸³ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 74.

²³⁸⁴ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 335.

²³⁸⁵ Abdulhalik Bakır, age, s. 335.

²³⁸⁶ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 183.

²³⁸⁷ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 507; Said Nefisi, age, s. 97, Rahim Reisneya, age, s. 651; A. Godard, agm, s. 195.

²³⁸⁸ Said Nefisi, age, s. 97.

²³⁸⁹ Artur Kristensen, age, s. 616.

²³⁹⁰ Said Nefisi, age, s. 197.

²³⁹¹ Rahim Reisneya, age, s. 651.

kendisine düşen bir karış büyüklüğündeki parçayı 8 000 veya 20 000 dirheme sattığı rivayet edilmektedir²³⁹². Bu parça 30 000 gram gümüşe denk gelmekteydi. Bu halının tamamı 3. 600 000 dirhem, yani üç milyon frank altına denk bir fiyata o dönemin şartlarında satılmıştır²³⁹³.

Sâsânîler dönemine ait diğer halı dokumaları üzerinde çift sıra inci baskısı içerisinde bir sandal üzerinde arp çalan kadın resimleri dokuma çeşitlerine rastlanılmıştır²³⁹⁴. Bu halıların kenarlarında dikdörtgensel şekiller çizilir ve bunların üzerlerine sarmaşık motifleri dokunurdu. Bu halıların kenarları genelde tomurcuk şeklinde püsküllerle süslenirdi. Halıların kenarlarının tomurcuklu püsküllerle süslenmesi usulünü Sâsânîlerin Yunanlardan aldığı ifade edilmektedir²³⁹⁵. Bu şekil düğüm bağlama usulünün Sâsânîler sonrası İran’ında devam ettiği ve oldukça önemli bir sanatsal yüsekliğe kavuştuğu ifade edilmektedir²³⁹⁶. Hüsrev Perviz döneminde tahtı takdis adı verilen tahtın üzerinde yılın dört mevsimini gösteren motifleri ile dört tane halı bulunduğu rivayet edilmektedir²³⁹⁷. Bu halıların üzerinin inci ve yakutlarla süslü olduğu belirtilmektedir. Sâsânî halı dokuma sanayisi alanında birinci sırayı Azerbaycan ve ikinci sırayı Fars bölgesi almaktaydı. Sâsânîlere ait en güzel halı dokuması örnekleri özellikle Azerbaycan toprakları üzerinde dokunmaktaydı²³⁹⁸.

Sâsânîler dönemine ait tak-ı bostanda Sâsânî dokumacılığı, oymacılık, kireç işçiliği ve gümüş oymacılığı ile ilgili önemli bilgiler edinebiliyoruz. Bu yapıtın üzerinde Sâsânî dokumacılığına ait güzel bir örnek bulunmaktadır. II. Hüsrev’e ait bir resimde üzerindeki şal parçasında kanatlı bir ejderha resmi bulunmaktaydı ve bu ejderhanın pençeleri aslanpençelerine benzetilmişti. Bu tasvirde II. Hüsrev’in elbisesinin üzerindeki şekiller Sâsânî dokuma sanayisinin bulunduğu noktayı göstermesi açısından önemlidir²³⁹⁹. Yine bu tak üzerindeki bir av sahnesinde görülen bir fil sürücüsünün üzerindeki kuş ve ördek resimleri İslam sonrası dönemde İran ülkesinde üretilen dokumalarda da görülmektedir. Bu durum o döneme ait dokuma örneklerinin Sâsânîler

²³⁹² Abdulhalik Bakır, age, s. 277; Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, s. 169; Rahim Reisneya, age, s. 652; M. Cevad Meşkür, age, s. 102.

²³⁹³ Rahim Reisneya, age, s. 652.

²³⁹⁴ Artur Kristensen, age, s. 615.

²³⁹⁵ Artur Kristensen, age, s. 616; Touraj Daryae, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, s. 405.

²³⁹⁶ Touraj Daryae, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, s. 405.

²³⁹⁷ Rahim Reisneya, age, s. 652.

²³⁹⁸ Rahim Reisneya, age, s. 651.

²³⁹⁹ Said Nefisi, age, s. 194. Sâsânîler döneminden kalma bir kumaş parçası üzerinde aynı ejderha tasviri bulunmakla beraber bu kumaş parçası Londra’da Viktoria and Albert Müzesinde bulunmaktadır. Bkz. Aynı eser, s. 194.

döneminden sonra da taklit edildiklerinin bir göstergesi olarak sayılabilir²⁴⁰⁰. Abbasiler döneminde Sâsânî desenleri ile hazırlanmış tıraz adı verilen dokuma örneklerinde Sâsânî etkisi açıkça görülmektedir²⁴⁰¹. Sâsânîler dönemine ait başka bir nakışta elbisesinin üzerinde bir ejderhaya binerek aslan ve yaban geyiği avlayan bir hükümdar tasviri basılıdır²⁴⁰². Sâsânîler dönemine ait diğer kumaş parçaları üzerinde taç yaprakları, halka, yuvarlak şekilli ve bükümlü çiçekler ile hayvan ve ortasında Zerdüşterin kutsal saydıkları **hûm**²⁴⁰³ bitkisi olan karşılıklı oturmuş insan şekilleri bulunmaktaydı. Ayrıca elbiselerin üzerine kanatlı at, kanatlı ejderha, **simurg**²⁴⁰⁴ kuşu gibi efsanevi hayvanların resimleri de basılmaktaydı²⁴⁰⁵. Sâsânî dokuma ürünleri üzerinde göze çarpan diğer bir husus da bunların üzerine işlenmiş olan inci işlemeciliğidir. Genelde soylular ve hükümdarların gömlekleri üzerinde ve kıymetli halıların kenarlarında sıra sıra dokunmuş incilere rastlanılmaktadır²⁴⁰⁶.

3.4.4. Sâsânîlerde Cam, Seramik, Deri, Kâğıt Endüstrisi

Sâsânî endüstrisinin ipekli dokuma sanayisinden sonraki en önemli kolu Sâsânî cam sanayisidir²⁴⁰⁷. Sâsânîler dönemine ait camdan yapılmış eşyalar veya üzeri emaye edilmiş seramikten yapılmış eşyalar ele geçirilmiştir. Roman Grişmen, Sâsânîler dönemi cam sanayisinin oldukça gelişmiş olduğunu ve bu dönemde camın üç değişik işçiliği ile farklı eşyaların yapıldığını ifade etmiştir²⁴⁰⁸. Anılan dönemde cam sanayisi camın üfleme ile şişirilmesi, kalıplara dökülmesi veya tıraşlanması suretiyle yapılan sanat

²⁴⁰⁰ Will Durant, age, s. 251.

²⁴⁰¹ Michael Dumper, Bruce E. Stanley, age, s. 57.

²⁴⁰² Said Nefisi, age, s. 195. Kuş ve ördek dokumalı Sâsânî dokuma örneği ile ejderha sürerek avlanan hükümdar motifi bulunan dokuma parçalarına ait örnekler Vatikan'daki Wolfenbüttel kütüphanesinde ve Almanya'da Berlin, Sainte Ursule, Nuremberg kiliseleri ile Paris'teki Cluny müzesinde bulunmaktadır. Bkz. Aynı eser, s. 195.

²⁴⁰³ Eski İranlıların kutsal kabul ederek, ayin yaparken kullandıkları ve adına *haoma* da dedikleri *şerbetçiotu* adı verilen bitkiden elde edilen bir tütüsdür. Sakaların *humvarag* adını verdikleri bu bitkiden Avesta haoma diye bahsetmiş ve sonraları *hûm* şeklinde telaffuz edilmiştir. Bkz. David Stophlet Flattery, Martin Schwartz, *Haoma and Harmaline*, London, 1989, s. 129.

²⁴⁰⁴ Zümrüdü Anka adı verilen efsanevi kuştur. Bu kuşa Pehlevce lisanıyla *Senmurv*, eski İran Pazand diliyle *Sina-mru* adı da verilmiştir. Bu kuşun eski Türk mitolojisindeki karşılığı *Tuğrul* kuşudur. Bkz. Ali Duymaz, "Anadolu ve Balkan Türklerinin Halk Anlatımlarında Mitolojik Bir Kuş; Zümrüdü Anka", *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. I, S. 1, 1998, s. 91, 93, 94vd.

²⁴⁰⁵ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 68.

²⁴⁰⁶ Said Nefisi, age, s. 198.

²⁴⁰⁷ Rahim Reisneya, age, s. 649.

²⁴⁰⁸ Rahim Reisneya, age, s. 654.

eserleriyle ünlüdür²⁴⁰⁹. Her ne kadar cam üretiminde Roma etkisinden bahsedilse bile Sâsânîlerin çağdaşları olan devletlere nazaran kendilerine özgün cam üretim teknikleri bulunmaktadır²⁴¹⁰. Sâsânîlerin uzak doğu, Çin ve Bizans ülkesine ihraç etmiş olduğu önemli kalemlerden bir tanesini de camdan yapılmış eşyalar teşkil etmekteydi²⁴¹¹. Camdan yapılmış sanat eserlerini genel olarak tabaklar, kaplar, sürahiler ve testiler oluşturmaktaydı. Sâsânî cam sanayisine ait asma duvar lambaları (aplik) önemli bir yere sahipti²⁴¹². Ctesiphon, özellikle cam mozaik sanayisi alanında önemli bir şöhret kazanmıştı ve bu şehirde çok sayıda atölyeye bulunuyordu²⁴¹³. Sâsânîler cam yapımı konusunda Çin, Mısır ve Suriye işçiliğinden de istifade etmişler, özellikle camların üzerine süsleme yapma ve renklendirme işinde Çin sanatından yararlanmışlardır²⁴¹⁴. Sâsânîliler, düz cam ve cam mozaik yapımına önem veren Bizanslıların aksine geometrik motifli kesme cam üretimine ağırlık vermişlerdir²⁴¹⁵. Sâsânîler dönemi İran’ında, farklı metallerden üretilmiş ve üzeri cam mozaiklerle süslenmiş metal plak, eşya ve vazo üretimi günümüzde devam etmektedir²⁴¹⁶. Bu döneme ait cam sanayisi, sodyum karbonat temelli dayanıklı cam ile ona göre daha kırılğan olan bitki küllerinden elde edilen soda ile güçlendirilmiş cam üretimine dayanmaktaydı²⁴¹⁷. Bunun yanında iki kat kumaştan şişirilmiş fabrik cam üretimi de yaygın olarak kullanılmaktaydı²⁴¹⁸.

Sâsânîler dönemi seramik sanayisi önemli konumuna rağmen önceki imparatorluklar döneminde olduğu gibi gelişmemiştir²⁴¹⁹. Buna rağmen ülkede önemli bir cam endüstrisi vardı. Sâsânîler dönemi cam sanayisi genel olarak ülkenin kuzey batı şehirleri ile Mezopotamya’nın kuzeyinde yoğunlaşmıştı²⁴²⁰. Bu döneme ait cam vazo örneklerinden bir tanesi Harun Reşid tarafından Şarlman’a hediye olarak gönderilmiştir²⁴²¹. Sâsânî cam sanayisine ait eşyalar İslam sonrası dönemde taklitleri yapılmaya başlanmış ve Abbasiler eliyle Avrupa’ya kadar ulaşmıştır²⁴²². Sâsânîler

²⁴⁰⁹ David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 29.

²⁴¹⁰ Dorothy Shepherd, “Sâsânîan Art”, *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Pres, 1983, 1105.

²⁴¹¹ Gene R. Garthwaite, age, s. 99; David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 29.

²⁴¹² David Whitehouse, Robert H. Brill, age, s. 11.

²⁴¹³ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 183.

²⁴¹⁴ Will Durant, age, s. 251.

²⁴¹⁵ Abdulhalik Bakır, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara, 2000, s. 32.

²⁴¹⁶ Hugh Honour, John Fleming, age, s. 152.

²⁴¹⁷ David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 67.

²⁴¹⁸ Dorothy Shepherd, agm, s. 1105.

²⁴¹⁹ Rahim Reisneya, age, s. 654.

²⁴²⁰ Dorothy Shepherd, agm, s. 1105

²⁴²¹ Will Durant, age, s. 129.

²⁴²² Will Durant, age, s. 129.

sonrası İslam dünyasına ait cam endüstrisi, Sâsânî dönemi cam endüstrisinin etkisinde kaldığı ileri sürülmektedir²⁴²³. Cam ve seramikten yapılan kıymetli eşyaların yerini altın, gümüş ve bronz bırakmasından dolayı fakir halkın ellerindeki eşyaları kilden yapmaları bu dönem seramik sanayisinin geri kalmasına neden olmuştur²⁴²⁴. Sâsânî soyluları genel olarak madeni eşya üreticilerini teşvik etmeleri için orta ve düşük tabakaya hitap eden seramik ve kil işçiliğinin zengin eserler ortaya çıkarmasına engel teşkil etmiştir²⁴²⁵. Bundan dolayı madeni eşyaların yapımına ağırlık verilmesi, cam ve seramik sanayisinin zayıflaması ile bu alandaki işçiliğin geri kalmasına yol açmıştır. Sâsânî cam sanayisine ait başkent Ctesiphon ve Köke’de ortaya çıkarılan güzel cam örnekleri günümüzde farklı müzelerde sergilenmektedir²⁴²⁶.

Grişmen, seramik endüstrisinin ilk ortaya çıktığı toprakların İran toprakları olduğunu ve burada ele geçen en eski seramik ürününün on bin yıl öncesine ait olduğunu iddia etmektedir²⁴²⁷. Pişmemiş kilden yapılan eşya numuneleri milattan önce 7000 yıllarında yerini pişmiş kilden yapılan seramiklere bırakmıştır. Bunun bir sanayi dalı haline gelmesi ve seramik çarklarının icadı ise milattan önce 2500 yıllarına denk gelmektedir²⁴²⁸. Sâsânî seramik sanayisi Aşkaniler dönemi emaye ile kaplanmış seramik eşya endüstrisinin devamı olarak kabul edilmektedir²⁴²⁹. Seramik ürünlerinin emaye ile kaplanması olayı Aşkaniler dönemine ait bir sanayi dalıydı²⁴³⁰. Bu dönem seramik ürünleri yeşil ve mavi renklerin farklı tonları ile tezyin edilirdi²⁴³¹. Sâsânîler dönemine ait olan emaye edilmiş renkli seramik eşyalarını Aşkaniler döneminden kalan seramik ürünlerinden ayırt etmenin zorluğundan bahsedilmektedir²⁴³². Bunların dışında imal edilen seramik ürünleri farklı şekillerde yapılmış mühürler veya kalıplar ile üzerleri süslenirdi²⁴³³. Seramik ürünlerin birçoğu yontma, kazıma, mühürleme ve dökme gibi tekniklerle dış yüzeyleri süslenir ve rengârenk güzel örnekler ortaya çıkarılırdı²⁴³⁴. Sâsânî seramik sanayisinin önemli alanlarından bir tanesi de kalay ve kurşun ile yapılan

²⁴²³ Robert H. Brill, agm, s. 65.

²⁴²⁴ Sâsânî hükümdarları ve soyluları için yapılan kıymetli seramik ürünlerinin dışında sadece avam için üretilen basit çömlek çeşitleri de bulunmaktaydı. Bu tip çömlekler Abbasiler döneminde halk için üretilmeye devam etmiştir. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 165.

²⁴²⁵ Rahim Reisneya, age, s. 654.

²⁴²⁶ Robert H. Brill, agm, s. 65, 66.

²⁴²⁷ Feridun Cüneydi, age, s. 275.

²⁴²⁸ Feridun Cüneydi, age, s. 275.

²⁴²⁹ Rahim Reisneya, age, s. 654.

²⁴³⁰ Dorothy Shepherd, agm, s. 1107.

²⁴³¹ Abdulhalik Bakır, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 164.

²⁴³² Rahim Reisneya, age, s. 654.

²⁴³³ David Whitehouse, Andrew Williamso, age, s. 21.

²⁴³⁴ Dorothy Shepherd, agm, s. 107.

emaye endüstrisiydi²⁴³⁵. Partların Sâsânîlere miras olarak bıraktığı bu sanayi dalı aynı zamanda Partlar tarafından Çinlilere de aktarılmıştır. Sâsânîler, seramik ve emaye sanayisinde Part tekniklerini kullanmaya devam ederek açık mavi ve açık yeşil tonlarda renkli tasvirlerle süslenmiş seramik ürünleri meydana getirmişlerdir. Sâsânîler döneminden kalma seramik testilerden bazılarının 1 m 20 cm yüksekliğinde olduğu görülmüştür²⁴³⁶. Günümüzde Sâsânî seramik sanayisine ait cam kıvamında fırında pişmiş zarif seramik örnekleri Ctesiphon’da ele geçirilmiş ve farklı müzelerde sergilenmektedir²⁴³⁷.

Persler dönemi İran’ında yazı yazmak amacıyla **çerm** adı verilen hayvan derilerinden yapılmış parşömenler kullanıldığı iddia edilmektedir²⁴³⁸. Parşömen sözcüğünün eski Pehlevice **çerm parti** terkibinden kaynağını alan **parçement** sözcüğünden geldiği söylenmektedir²⁴³⁹. Sâsânîler dönemi İran’ında çok gelişmiş bir deri tabaklama endüstrisi bulunmaktaydı ve bu meslekte kadınlar dahi çalışmaktaydılar. Deri tabaklama olayı Sâsânîler dönemi kabartmalarına bile konu olmuş ve hayvan derisi yüzen kadın kabartmaları yapılmıştır²⁴⁴⁰. Bu sektörde çalışan kadınlar hükümdarların av merasimlerine katılır ve avlanan hayvanlarından derilerini dahi yüzerlerdi. Bu hayvan derilerinin bir kısmı parşömen sanayisinde kullanılmaktaydı. İran topraklarının kâğıtla tanışması Part döneminde Çin ile yapılan kültür alışverişinin sonucunda Çinli Si-lon’un icat etmiş olduğu kâğıt Çin sınırlarını aşarak İran topraklarına gelmiştir. Sâsânîler dönemi İran’ında ise artık gelişmiş bir kâğıt sanayisi bulunmaktaydı²⁴⁴¹. Sâsânîler döneminde bu endüstri kolu en çok Mani dinine mensup kimselerin elinde bulunmaktaydı. Dini çalışmalarını yaymak amacıyla Mani’nin getirdiği öğretileri yazarak bunları geniş bir alana taşımaktaydılar. Bunun dışında Sâsânî ülkesinde yaşayan Nesturi Hristiyanlar ilk defa İncil’i kâğıt ile Sâsânîler döneminde yazmayı başardılar²⁴⁴². Sâsânîler dönemi kâğıt sanayisine ait önemli endüstri kollarından bir tanesi de ciltçilik idi. Sâsânî ülkesinde **çerm** adı verilen hayvan derisinden yapılan

²⁴³⁵ Feridun Cüneydi, age, s. 278.

²⁴³⁶ Feridun Cüneydi, age, s. 278.

²⁴³⁷ Robert H. Brill, agm, s. 66.

²⁴³⁸ Her ne kadar parşömenin Persler tarafından kullanıldığı söylene de, bunun MÖ. 200 yıllarında Bergama kralı tarafından icat edildiğine dair güçlü deliller vardır. Bkz. Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta, Kâğıt Sanayi”, *Belleten*, c. 65, S. 242, Ankara, 2001, s. 76.

²⁴³⁹ Feridun Cüneydi, age, s. 326.

²⁴⁴⁰ Rahim Reisneya, age, s. 669; Said Nefisi, age, s. 219.

²⁴⁴¹ Feridun Cüneydi, age, s. 326.

²⁴⁴² Feridun Cüneydi, age, s. 326.

parşömenlerin bir araya getirilmesi ile ciltli kitaplar elde edilmiş ve bu sanayi daha sonraları Çin kâğıdından yapılan kitaplar için de kullanılmaya başlamıştır.

3.5. Sâsânî Maden Sanayisi

Hazar Denizinin güneyinde uzanan ve Alp-Himalaya dağ silsilesinin bir uzantısı olan volkanik Elburz dağları olağanüstü zengin gümüş, bakır, kurşun ve yarı değerli taşlara sahiptir²⁴⁴³. Kutsal kitap Avesta antik İran sanayisine ait en önemli dört madenin altın, gümüş, çelik ve demir olduğundan bahsetmektedir²⁴⁴⁴. İran topraklarının kuzeydoğu ve doğu bölgelerinde bulunan bu zengin maden yatakları MÖ 4 ve 5 bin yıllarında işlenmeye başlayarak Asya'da mübadele çağını ortaya çıkarmıştır²⁴⁴⁵. Bu nedenle Sâsânî devleti maden yatakları bulma ve bunları çıkararak işleme alanında önemli çalışmalar içerisine girmiştir. Sâsânîler dönemi, metal sanayisinin ve metal ürünleri üretiminin hızlı bir şekilde geliştiği bir döneme rastlamaktadır²⁴⁴⁶. Günümüzde Sâsânîler döneminden kalma çok sayıda dökme metalden yapılmış ev eşyaları bu sanayinin Sâsânîler dönemindeki inkişafını ortaya koymaktadır²⁴⁴⁷. Sâsânî devleti çok önemli miktarda maden yataklarının bulunduğu Kafkasya, Ermenistan ve Maverâünnehir topraklarına sahiptir²⁴⁴⁸. Anılan devletin önemli maden yatakları Pamir dağlarında bulunmaktaydı ve bu dağ etrafında çok sayıda maden ocağı vardı²⁴⁴⁹. Bu dönemde çıkarılan bütün yeraltı maden ocakları hükümdarın kendi şahsına ait olarak kabul edilmekteydi ve bu madenlerin işletilmesi onun tarafından yürütmekteydi²⁴⁵⁰. Sâsânî metal sanayisinin gelişmesi ve bu alanda ortaya konulan önemli çalışmalar tarımda teknik bir ilerlemeye ve bunun sonucunda ekonomik anlamda önemli bir inkişafa vesile olmuştur²⁴⁵¹. Kendi ülkesinin dışında da maden arayışlarına giden Sâsânî devleti, bunun için Bizanslılarla savaş dahi yamıştır. Orta Fırat bölgesindeki altın madenleri için Bizanslılarla savaşan Sâsânîler buraya hâkim olmak istemişlerdir²⁴⁵².

²⁴⁴³ Barbara Helwing, "İranda İlk Kentler", *Arkeoatlas*, (Edt. N. Karul), S.2, 2003, s. 80.

²⁴⁴⁴ Feridun Cüneydi, age, s. 42.

²⁴⁴⁵ Barbara Helwing, agm, s. 80.

²⁴⁴⁶ David Nicolle, age, s. 6.

²⁴⁴⁷ Marshal Cavendish, age, s. 519.

²⁴⁴⁸ David Nicolle, age, s. 6.

²⁴⁴⁹ David Nicolle, age, s. 6.

²⁴⁵⁰ Roman Girişmen, age, s. 315.

²⁴⁵¹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 49.

²⁴⁵² Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 117.

3.5.1. Sâsânî Kuyumculuğu

Sâsânî dönemine ait metal eşyalardan en dikkat çeken **gümüşten** yapılmış olan eşyalar ve kaplardır²⁴⁵³. Sâsânîler madeni eşyaları nadiren altından ve genel olarak da gümüşten imal edilmekteydiler²⁴⁵⁴. Bu eşyalar ve kaplar İslam'ın, Sâsânî ülkesine egemen olmasından sonra bile aynı şekil taklitleri üretilerek devam etmiştir²⁴⁵⁵. Bu kapların bazıları tamamen gümüşten yapma, bazıları ise gümüş kaplama bazıları ise som gümüş üzerine yapılmış altın desenler, resimler ve nakışlardan ibarettir²⁴⁵⁶. Sadece soyluların sahip olabildiği bu kıymetli eşyalar toplumun alım gücü düşük farklı kesimleri tarafından daha düşük madenlerle taklitleri yapılmaktaydı²⁴⁵⁷. Bu eşyalar üzerindeki işçilikler birbirinden farklı şekildedir. Bunlardan bazıları çekiçe dövme yapmak suretiyle üzerindeki tasvirler kalıcı hale getirilmiş bazıları oyma yapılarak desen verilmiş diğer bazıları da keskin aletlerle çukur yapılarak bu çukurların içerisi dolgu yapılmak suretiyle işlenmiştir²⁴⁵⁸. Gümüşten fincan, kupa ve kap şeklinde yapılan bu tabaklar saraya ait maden imalathanelerinde üretilirdi ve bunlar hükümdarın şahsi malı olarak sayılırdı²⁴⁵⁹. Sâsânîler döneminde gümüş eşya işçiliğinin yaygın olmasının nedeni bu ülkede çok sayıda gümüş madeni yatağının bulunmasıydı²⁴⁶⁰. Sâsânîler döneminde Kazvin, Reşt, Messula, Tebriz ve Horasan'da önemli gümüş yatakları vardı²⁴⁶¹. Bu alanda çalışan kimselere *gümüşçü* anlamında **asemgar**, gümüş kalıplar hazırlama işinde çalışanlar için ise **asem peykar** şeklinde adlandırılmaktaydılar²⁴⁶². Sâsânî ülkesinde imal edilen altın ve gümüşten yapılma mutfak eşyalarının büyük bir kısmı yabancı ülkelere ihraç edilmekteydi ve bunun birçok örneği günümüze kadar ulaşmakla beraber bugün bunların bazı örnekleri farklı ülkelere ait şehirlerin müzelerini süslemektedir²⁴⁶³.

²⁴⁵³ Will Durant, age, s. 129; Artur Kristensen, age, s. 623.

²⁴⁵⁴ Rahim Reisneya, age, s. 654; A. Godard, agm, s. 196.

²⁴⁵⁵ Said Nefisi, age, s. 179.

²⁴⁵⁶ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 356; A. Godard, agm, s. 194.

²⁴⁵⁷ Rahim Reisneya, age, s. 654.

²⁴⁵⁸ Said Nefisi, age, s. 179.

²⁴⁵⁹ Artur Kristensen, age, s. 623, Rahim Reisneya, age, s. 652.

²⁴⁶⁰ Rahim Reisneya, age, s. 652.

²⁴⁶¹ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 405.

²⁴⁶² Touraj Daryaee, agm, s. 404.

²⁴⁶³ Gene R. Garthwaite, age, s. 99; A. Godard, agm, s. 196.

Bu kapların yabancı ülke hükümdarlarına hediye olarak gönderildiğine de rastlanılmıştır²⁴⁶⁴. Miladi dördüncü yüzyılda Sâsânîler tarafından Kayser Diokletianus'a bu gümüş kaplardan hediye olarak gönderilmiştir. Bu gümüş kaplardan birçoğu Rusya toprakları üzerinde Ukrayna civarlarında yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bu da onların Sâsânî ülkesi dışında ticaretinin yapıldığını ve diğer milletler tarafından da satın alındıklarına veya iki ülke arasındaki mübadele işlemlerinde para olarak kullanıldıklarına işaret etmektedir²⁴⁶⁵. Bunun dışında gümüş eşya örnekleri Fransa, Polonya, Japonya ve Hindistan topraklarında ele geçirilmiştir. Sâsânîler dönemine ait gümüş eşyaların İran topraklarından çok bu ülke toprakları dışında ele geçirilmesi iki farklı şekilde yorumlanmaktadır²⁴⁶⁶. Kristensen'in yoğun olarak savunmuş olduğu birinci görüşe göre İran topraklarının farklı devletler tarafından sıklıkla işgal edilmesi bu ülkeye ait kıymetli eşyaların başka ülkelere taşınması sebebiyle Sâsânîler dönemine ait bu eşyalar İran topraklarından çok yabancı ülkelerde daha çok görülmektedir²⁴⁶⁷. Kristi Vilson'un savunmuş olduğu ikinci görüşe göre ise bu gümüş eşyaların ticari alışverişlerde para yerine kullanılmış olması sebebiyle farklı ülkelere kadar ulaşmış olmasından kaynaklanmaktadır²⁴⁶⁸. Gümüş eşyaların birçoğu Sâsânî dokuma ürünleri üzerindeki simurg, kanatlı at, çift başlı aslan motifleri ile bezenmiştir²⁴⁶⁹. İbn-i Faldan, İdil-Volga Bulgarları üzerine yapmış olduğu seyahat sırasında Lazika eyaletinde gördüğü Sâsânî gümüş kaplarının tıpkıbasım örneklerinden bahsederek Sâsânî gümüş eşya işçiliğinin buralarda yoğun bir şekilde taklit edildiğinden bahsetmektedir²⁴⁷⁰.

Şekil 7 Sâsânî hükümdarlarından birisine ait av sahnesini gösteren gümüş tabak üzerindeki resim. (N. N. Chegini-A. V. Nikitin, 1999, s. 61)

Şekil 8 I. Hüsrev'e ait bir av sahnesini gösteren Gümüş tabak. (Gene R. Garthwaite, 2005, s. 106)

²⁴⁶⁴ Rahim Reisneya, age, s. 652.

²⁴⁶⁵ Said Nefisi, age, s. 179; R. N. Frye, *İbn-i Fadlan's Journey to Russia*, s. 153.

²⁴⁶⁶ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 68; Rahim Reisneya, age, s. 653.

²⁴⁶⁷ Rahim Reisneya, age, s. 653.

²⁴⁶⁸ Rahim Reisneya, age, s. 653.

²⁴⁶⁹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 68.

²⁴⁷⁰ R. N. Frye, *İbn-i Fadlan's Journey to Russia*, s. 154.

Bu gümüş kaplar üzerine hükümdarların av sahnelerini, rakkaseleri, çok çeşitli hayvanları gösteren bir birinden farklı motifler resmedilmiştir²⁴⁷¹. Bunların en meşhurları şu an Paris müzesinde sergilenmekte olan ve kanatlı at üzerinde kurulu bir tahtın üzerine oturmuş I. Hüsrev'e ait bir resim bulunan ve üzerinde II. Hüsrev'i av sahnesinde gösteren motifler bulunan iki gümüş vazodur²⁴⁷². Anılan gümüş kaplar üzerinde çoğu zaman mitolojik resimlere de yer verilmektedir²⁴⁷³. Hükümdarların oklarına hedef olan yaban domuzu, dağ keçisi, yaban öküzü, dağ kaplanı ve aslanlar ile onun önünden kaçan vahşi hayvanlar ile bir Hint kaplanının başını okşayan mitolojik çıplak kadın tasvirleri göze çarpmaktadır²⁴⁷⁴. Gümüş kapların üzerine kimi zamanlar bir ağacın kenarına uzanmış aslan motifi, kapların iki kenarına ağaç şeklinde iki deste gül veya her iki tarafında taç yapraklarıyla bükümlü sarmaşık dalları motifleri kabartmaları yapılmaktaydı. Gümüşten yapma sürahiler üzerinde ise elinde meyve dolu sepet tutmuş kadın motifleri ile çalgı çalmakta olan kadın resimleri bulunmaktadır. Bu sürahilerin alt ve üst kısımları dar, orta kısımları geniş bir şekilde yapılır ve tabana oturan kısmı genişçe olurdu²⁴⁷⁵. Gümüşten imal edilen kap kacak ve eşyalar genel olarak saraya ait atölyelerde imal edilmekteydi ve yine bu atölyelerde imal edilen eşyaların üzerine Sâsânî hükümdarlarının resimleri nakşedilirdi²⁴⁷⁶. Sâsânîler dönemi maden işçiliğine ait resimli ve kabartmalı bu kaplar Sâsânî soyluları tarafından çok abartılı fiyatlarla satın alınır ve bunlar evlerini süslerdi²⁴⁷⁷. Sâsânîler döneminde bu gümüş eşyalar özellikle ipek ticaretinde nakit para yerine kullanılmaktaydı. Anılan eşyalar özellikle kuzey ipek yolu olarak bilinen kürk yolu üzerinde Rusya ve Ural'ın kuzeyinde yoğun olarak ele geçirilmiştir²⁴⁷⁸. Sâsânî devletin kendi sınırları dışında en çok yayılmış olan ipekli dokuma ürünlerinden sonraki diğer sanayi ürünü gümüş eşyalardır²⁴⁷⁹.

Sâsânî ülkesinde hükümdara ait maden yatakları da bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi Ermenistan eyaletinde bulunan **pharangion** (faranjiyun) adı verilen **altın**

²⁴⁷¹ Marshal Cavendish, age, s. 51 9; A. Godard, agm, s. 196.

²⁴⁷² Said Nefisi, age, s. 19.

²⁴⁷³ A. Godard, agm, s. 196.

²⁴⁷⁴ Artur Kristensen, age, s. 624.

²⁴⁷⁵ Artur Kristensen, age, s. 626.

²⁴⁷⁶ Hans Wilhelm Haussig, age, s. 211.

²⁴⁷⁷ Rahim Reisneya, age, s. 653.

²⁴⁷⁸ Rahim Reisneya, age, s. 653. Ukrayna'da çobanlar tarafından 15 adet gümüş kabın içerisinde bulunduğu Sâsânîler dönemine ait çok sayıda madeni eşya bulunduğu söylenmektedir. Bkz. Aynı eser, s. 653.

²⁴⁷⁹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 68, 69.

madeniydi²⁴⁸⁰. Bu maden yatağına bağlı çalışmalar tamamıyla hükümdarın kendi şahsına aitti²⁴⁸¹. Sâsânî ülkesinde maden yataklarının yoğun olarak bulunduğu şehirlerin başında Şuster gelmektedir. Ünlü maden bilimci ve seyyah Ebu Dülef, Şuster şehrinde çok sayıda maden yatağının bulunduğundan bahsetmiştir²⁴⁸². Bu maden ocaklarından altın ve gümüş maden ocaklarında genelde Bizanslı köleler çalıştırılmaktaydı. Sâsânî altın ve gümüş maden ocaklarında çalışan bu Bizanslı köleler bazen iki ülke arasındaki savaşların kurbanları oluyorlardı. Behram Gur döneminde Sâsânîlerle Bizans arasında vuku bulan bir savaş sırasında anılan hükümdarın, Bizans imparatoru Theodosius'dan ülkesine sığınmış olan kaçakları istemesi üzerine imparatorundan ret cevabı alınca Sâsânî hükümdarı Behram Gur altın ve maden ocaklarında çalışan bütün Bizanslı usta ve işçilerin tutuklanması emrini vermiştir²⁴⁸³. Sâsânî ülkesinde devlete ait altın maden ocaklarının yanında özel sermayeye ait maden ocakları da bulunmaktaydı. Bu maden ocakları en yoğun olarak Zağros dağlarında bulur ve bu madenleri işleten kuyumcular genel olarak çıkarmış oldukları altınları madeni eşyaların süslemeciliğinde kullanırlardı²⁴⁸⁴. Çıkarılan bu altın madeni ülkenin iç pazarlarında da satıldığı gibi yabancı ülkelere ihraç edildiği de olurdu. I. Hüsrev döneminde madencilik sanayisi içerisinde en inkişaf eden dalın kuyumculuk olduğunu görmekteyiz²⁴⁸⁵. Sâsânî kuyumcularının altın ve gümüşten imal ettikleri vazo, semaver ve kadehler Sâsânî ülkesi dışına ihraç edilmekteydi ve bunlar Çin hükümdarının saraylarını süsleyen eşyalar arasında dahi bulunmaktaydı²⁴⁸⁶.

3.5.2. Sâsânî Demir, Çelik, Bronz ve Mermer Sanayisi

Sâsânîler dönemine ait kazılarda ele geçen madeni eşyalar bu dönemde üretilen araçların birçoğunun **demirden** yapıldığı, demir maden yataklarının ise Sâsânî ülkesinin birçok noktasında bulunduğu ve bu madenin Sâsânî sanayisinde çok geniş bir kullanım

²⁴⁸⁰ Artur Kristensen, age, s. 186.

²⁴⁸¹ Andrea Gariboldi, "The Role Gold of Silver in the Sâsânian Society", *Proceedings of the 5th Conference of the Societas Iranologica Europea*, V. I, (Edts. Antonio Panaino, Andrea Piras), Milano, 2006, s. 428.

²⁴⁸² Feridun Cüneydi, age, s. 247.

²⁴⁸³ M. Cevad Meşkür, age, s. 89.

²⁴⁸⁴ A. Godard, agm, s. 194.

²⁴⁸⁵ Raymond Furon, age, s. 100.

²⁴⁸⁶ Hans Wilhelm Haussig, age, s. s. 161, 162.

alanının olduğunu göstermektedir²⁴⁸⁷. Demirden yapılan ürünlerin altın ve gümüş ile süslenmesi (kakmacılık)ise ayrı bir sanayi dalını teşkil etmekteydi ve bu usul Sâsânîler sonrasında İslam döneminde de aynen devam ettirilmiştir²⁴⁸⁸. Demircilik işinde çalışan bazı meslek gurupları bulunmaktaydı. Demircilikle uğraşan kimselere **ahangar** ve demir kalıplar üreten kimselere ise **ahan paykar** adı verilmekteydi²⁴⁸⁹. Sâsânî devleti demirin yanında **kobalt** madeni de üretmekteydi ve bu madenin ihracatını bile yapmaktaydı²⁴⁹⁰. Bu maden özellikle metal sanayisinde kaplama alanında kullanılmaktaydı. Bununla da, kaplaması yapılan madeni eşyaların ömrü uzatılmak istenmekteydi. Ülkenin orta platolarında ve Kirman dağlarında önemli bakır yatakları bulunmaktaydı²⁴⁹¹. Sâsânîler dönemine ait bakır ve tunçtan imal edilmiş çok sayıda testi, vazo, leğen, küp, kadeh gibi memûlat ile aslan, güvercin ve tavus kuşu gibi hayvanlarla ilgili heykeller Sâsânî sanayisinin ileri tekniğini ortaya koymaktadır²⁴⁹².

Sâsânî ağır sanayisi içerisinde kullanılan en önemli maden **çeliktir**. Çelik madeni özellikle askeri sanayide yoğun bir şekilde kullanım alanına sahiptir. Çeliğin işlenmesi ve bununla çok değişik ürünler ortaya konulması noktasında Sâsânî çelik sanayisi çok ileri bir tekniğe sahiptir²⁴⁹³. Eski Çin kroniklerinden Ko-Ku-Yao, Sâsânîlerin çelik ürettiklerini ve ürettikleri bu çelik ürünlerini Çin ülkesine ihraç ettiklerini belirtmektedir²⁴⁹⁴. Özellikle Sâsânî süvari birlikleri için imal edilen çelik zırhlar bu dönemin en güzel teknoloji harikası ürünleri arasındadır. Romalıların Sâsânîlerle yaptığı savaşların birçoğuna şahit olan Ammianus Marcellinus, Sâsânî süvarilerinin giyinmiş olduğu çelikten yapılmış zırhlar hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu çelik zırhlar çelik bir başlık ile çelik yelek ve çelik pantolondan yapılmış ve yine çelik başlığın önünde açılıp kapanan ve sadece gözleri gösteren oynar bir yüzlük bulunmaktaydı ve bu giysiyi giyen bir süvari sanki çelikten bir insanmış gibi görünürdü²⁴⁹⁵. Çelikten yapılan bu zırhın yelek ve pantolon kısmı birbirine perçinlenmiş ve kol ve bacaklardaki eklem yerleri süvarinin çok rahat hareket etmesini sağlayacak şekilde ayarlanmıştı. Bu

²⁴⁸⁷ Rahim Reisneya, age, s. 645; Touraj Daryae, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, s. 405.

²⁴⁸⁸ Will Durant, age, s. 249.

²⁴⁸⁹ Touraj Daryae, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, s. 404.

²⁴⁹⁰ Gene R. Garthwaite, age, s. 99.

²⁴⁹¹ Barbara Helwing, agm, s. 80.

²⁴⁹² Will Durant, age, s. 249.

²⁴⁹³ İnayetullah Rıza, age, s. 19.

²⁴⁹⁴ Touraj Daryae, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, s. 404.

²⁴⁹⁵ İnayetullah Rıza, age, s. 19.

elbisenin yapımı ve üretimi bu dönem için ileri bir tekniği gerektirmekteydi²⁴⁹⁶. Çelik Sâsânî savaş sanayisinin birçok alanında kullanılmaktaydı ve özellikle kılıç yapımında Hint çelik kılıçlarıyla rekabet halindeydi ve Romalılar tarafından oldukça ilgi görmektedir²⁴⁹⁷. Sâsânîler ve Bizanslılar arasında demir ile bronz ticareti konusunda anlaşmazlıklar bulunmaktaydı. Bizanslılar, genel anlamda savaş sanayisinde kullanılan demir ve bronz Sâsânîlere satmazlardı ve Bizanslı tüccarların İranlılara bu iki madeni satmalarını kesin olarak yasaklamışlardı²⁴⁹⁸.

Bunun yanında Sâsânî dönemine ait **tunç** örnekleri de bulunmaktadır²⁴⁹⁹. Genelde bu madene ait örnekleri zırhlar teşkil etmektedir²⁵⁰⁰. Ağır zırhlı Sâsânî süvari birliklerinin kullanmış oldukları bronz zırhlar ilk olarak Persler döneminde kullanılmaya başlamış ve bu teknoloji Sâsânîler tarafından zirveye çıkarılmıştır. Bunun yanında tunç madeninden yapma üzerinde güneş kabartması bulunan tablolar ve tunçtan yapma kaplarda bulunmaktadır. Özellikle Sâsânîler döneminde hayvan şeklinde yapılan dökme **bronz** kaplar çok geniş alanlara yayılmış ve günümüzde bunun farklı örneklerine de rastlanılmıştır²⁵⁰¹. İslam sonrası dönemde Sâsânîler dönemine ait bronzdan mamûl ibrik, şamdan, buhurluklar, mutfak ve süs eşyalarının taklitleri yapılmaktaydı²⁵⁰². Sâsânî ağır sanayisinin inkişaf etmiş olduğu önemli alanlardan birisi de **mermer üreticiliği**di ve özellikle Ctesiphon şehri mermer yapımı atölyeleri ile meşhurdur²⁵⁰³. Buradaki atölyelerde aynı zamanda binaların iç ve dış yüzeylerini kaplama işinde kullanılan üzeri renkli **fayanslar** üretilmekteydi. Bu atölyelerde fayansların üretimi için küçük kesme kalıplar kullanılmaktaydı²⁵⁰⁴.

²⁴⁹⁶ İnayetullah Rıza, age, s. 19.

²⁴⁹⁷ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 404.

²⁴⁹⁸ Josef Wiesehöfer, age, s. 278.

²⁴⁹⁹ Rahim Reisneya, age, s. 654.

²⁵⁰⁰ Kaveh Farrokhi-Angus McBride; age, s. 3.

²⁵⁰¹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 361; Marshal Cavendish, age, s. 519.

²⁵⁰² Abdulhalik Bakır, age, s. 361vd.

²⁵⁰³ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 183.

²⁵⁰⁴ Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 183.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SÂSÂNÎ DEVLETİNİN SOSYAL VE DİNİ YAPISI

4.2. Sâsânî Toplum Yapısı ve Sosyal Sınıflar

Sâsânî hükümdarları, tanrı Ahura Mazda'nın kendi hanedanlarına özel bir muhabbet duyduğuna ve hükümdarlık yetkisini bu nedenle kendi hanedanlarına bağışladığına dair bir inanca sahiptiler²⁵⁰⁵. Bu aile kendilerini ilahi bir misyona sahip olarak görmekteydiler ve her nereye gitseler tanrının yardımının ve kudretinin kendi arkalarından geldiğine inanmaktaydılar²⁵⁰⁶. Sâsânî hükümdarları yapmış oldukları birçok kitabede kendilerini tanrı Mazda'ya tapan anlamında **Mazdisin** veya **Peresendey-i Mazda** (Tanrı Mazda'ya tapan) olarak nitelendirmişlerdir²⁵⁰⁷. Fakat bunun yanında kendilerini tanrı soyundan gelen **baga** (Tanrıya ait, ilahi) şeklinde de tabir etmişlerdir²⁵⁰⁸. Buna ek olarak kendilerini çoğu zaman *gökyüzünün oğlu* anlamına gelen **minu çitra** şeklinde isimlendirmişlerdir²⁵⁰⁹. II. Şapur, Roma imparatoru Konstanus'a yazmış olduğu bir mektupta kendisini “şahların şahı, yıldızların akrabası, güneş ve ayın kardeşi” olarak tanıtmıştır²⁵¹⁰. Bütün bunların dışında, Sâsânî hükümdarları yazmış oldukları yazı ve mektuplarda kendilerini “iyi işler yapan, tanrıya ait, sulh ve selamı yayan, ihtirama layık, iyi bahtli, perhizkâr, iyiliksever tanrının kendisine izzet bağışladığı, kudret sahibi, kahramanlar kahramanı, tanrının suretinde yaratılmış” şeklinde vasıf etmişlerdir²⁵¹¹. Sâsânî hükümdarların resmi yazışmalarda *İranlı olan veya olmayan herkesin hükümdarı* anlamında **Şahanşah-ı İran ve Aniran** tabirini ve bunun yanında *tanrısal* anlamına gelen **hodaygan** sözcüğünü kullanmışlardır²⁵¹². Bundan dolayı devleti yöneten Sâsânî hanedanı toplumun bütün

²⁵⁰⁵ R N Frye, agm, V. 3(1), s. 133.

²⁵⁰⁶ Said Nefisi, age, s. age, s. 213.

²⁵⁰⁷ M. Cevad Meşkür, age, s. 104; Artur Kristensen, age, s. 357.

²⁵⁰⁸ P. J. Menasce, agm, s. 181. Tanrı için kullanılan Mazda kelimesi Zerdüşť dinine aittir. Bag sözcüğü ise Perslerin Zerdüşťlük dininden önce tanrıya verdikleri isimdir. Zerdüşť dinini kabul etmelerine rağmen Sâsânî hükümdarlarının kendilerini tanrısal bir soya nispet etmeleri ve bunun için de Zerdüşťlük öncesi İran dinlerinde tanrı kavramını ifade eden bag sözcüğünü kullanmaları Artur Kristensen'in de belirttiğı gibi ilginç bir konudur. Bkz. Artur Kristensen, age, s. 357.

²⁵⁰⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 104; Said Nefisi, age, 29.

²⁵¹⁰ Will Durant, age, s. 121; Artur Kristensen, age, s. 357; N N Chegini-A V Nikitin, ag, s. 40.

²⁵¹¹ Artur Kristensen, age, s. 357.

²⁵¹² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; M. Cevad Meşkür, age, s. 104; E A Grantovski, age, s. 157; İlber Ortaylı, age, s. 13.

kesimlerinden daha ayrıcalıklı ve mümtaz bir konuma sahip durumdaydı. Ancak bu hükümdarların kendilerini tanrı olarak gördüklerine dair batılı araştırmacılarda yanlış bir görüş bulunmaktadır²⁵¹³. Bu hükümdarların kendileri için kullandıkları tabir tanrı değil de genelde tanrısal ve ilahî anlamlarına gelen yakıştırmalardır.

Seçkin olan bu hanedanın dışında Sâsânî ülkesindeki insanlar farklı sosyal sınıflardan oluşurlardı ve bu sınıflar kendi içlerinde de farklı kollara ayrılırlardı²⁵¹⁴. Bu sosyal sınıflardan her birinin bir reisi olurdu²⁵¹⁵. Sâsânî toplumundaki sosyal sınıflar arasında geçiş yapmak kesin bir şekilde yasaklanmıştır ve doğan her çocuk da doğmuş olduğu sosyal sınıfa ait olmak zorundaydı²⁵¹⁶. Bu sosyal sınıfların oluşması tabii olarak değil, hükümdarların kendi uygulamaları sonucunda oluşmuştur. Erdeşîr Papakan'a ait olan **Enderzname** adlı yazıtta ve Sâsânîlerin meşhur veziri Tenser'in kendi yazıtlarında bu sınıflar arasındaki geçişlerin kesin bir şekilde yasak olduğu ve bunların gerekçeleri sebepleriyle beraber uzun bir şekilde izah edilmiştir²⁵¹⁷. İleriki dönemlerde Sâsânî toplumundaki sınıfsal yozlaşmalar ve bu sistemin bozulması üzerine I. Hüsrev yeni bir uygulamaya giderek toplumu hiyerarşik açıdan yeniden farklı sınıflara ayırmış ve bu sistemi toparlamaya çalışmıştır²⁵¹⁸. Sâsânîlerde kendi toplumlarını Hint kast sistemine benzer bir sistem dâhilinde dört ana guruba ayırmışlar ve bu sınıflar arasındaki geçişi imkânsız kılmışlardır. Bu sınıflar kısaca ruhban sınıfı, askeri sınıf, kâtipler sınıfı ile ziraat ve zanaatla uğraşan sınıftan meydana gelir²⁵¹⁹. Bunun yanında Avesta İran toplumunu üç farklı tabakaya ayırmaktaydı²⁵²⁰. Bunların birincisi **athravan** adı verilen din adamları sınıfıdır. Diğer ikinci sınıf ise adına **arteshbaran** adı verilen savaşçı ve ordu sınıfıdır. Üçüncü sınıf ise **vastroshuyant** adı verilen köylü sınıfını oluşturmaktadır²⁵²¹.

Toplumdaki diğer sosyal sınıflar ve soylular bu üç tabakadan herhangi birine mensuptular²⁵²². Avesta bu sınıfların dışında adına **huiti** dediği bir sınıftan daha bahseder ki bu sınıfı oluşturanlar genelde sanatkârlardır. Sâsânîler döneminde toplumsal

²⁵¹³ Feridun Şayeste, agm, s. 85.

²⁵¹⁴ İlber Ortaylı; age, s. 11; H. Mase, "Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî", s. 183.

²⁵¹⁵ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163; Artur Kristensen, age, s. 151.

²⁵¹⁶ Roman Girişmen, age, s. 304; M. Cevad Meşkür, age, s. 106; H. Mase, "İğtişat-ı Mezhebi ve İctimai der Zaman-ı Sâsânîyan – Mazdek", *Temeddün-i İrani*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 229.

²⁵¹⁷ Rahim Reisneya, age, s. 633; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 162, 163.

²⁵¹⁸ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrmia, age, s. 58.

²⁵¹⁹ İlber Ortaylı, age, s. 11.

²⁵²⁰ Richard L. Kalmin, *The Sage in Jewish Society of Late Antiquity*, New York, 1999, s. 8.

²⁵²¹ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 162; Artur Kristensen, age, s. 149.

²⁵²² H. Mase, agm, s. 183.

sınıflar bundan farklı olarak sınıflandırılmıştır. Sâsânî sosyal sınıfları athravan adı verilen din adamları sınıfı, arteşteran denilen savaşçı sınıf, debiran olarak adlandırılan yönetici sınıf, hutahşan şeklinde telaffuz edilen esnaf ve tüccar sınıfı ve vastroshyan şeklindeki köylü sınıflarından oluşmaktaydı²⁵²³. Bunun dışındaki halk kitleleri arasında da esnaf, tüccar, çiftçi ve diğer meslek gruplarına ait kimseler bulunmaktaydı. Bu sınıfların hepsi için bir reis tayin edilmiştir²⁵²⁴. Bu reisler kendi sınıflarının işleri ile ilgilenir ve bu tabakada bulunan insanların nüfus sayımı gibi işleri üzerlerine alırlar ve sarayın kendilerine verdikleri sınıfları ile ilgili işleri yerlerine getirirlerdi²⁵²⁵. Bu sınıfların reisleri kendi tabakalarında bulunan insanların gelirleri ve onların eğitim işleri ile yakından ilgilenmek zorundaydılar. Bu sosyal sınıfların eğitimi için görevlendirilmiş olan **andarbad** (enderbez) adı verilen görevlilerin durumları ile yine bu sınıfların reisleri ilgilenmek zorundaydılar²⁵²⁶. Bununla beraber Sâsânîler dönemine ait Hacıabad kitabelerinde Şapur'un ok atma merasimiyle ilgili yazılan yazıtlarda, hükümdarın bu merasimi hangi sosyal sınıflara ait insanların önünde gerçekleştirdiğine dair bazı ibareler bulunmaktadır. Şapur'un bu gösterisi sırasında onu izleyen insanların **shatrdaran** (şehrdaran), **vaspuhran**, **vozorgan** ve **azazan** sınıfına mensup kimseler olduğu yazılmaktadır²⁵²⁷.

Şahrdaran adı verilen kimselerin bağlı ülke hükümdarları, devlet bakanları ve yüksek rütbeli memurlar olduğu tahmin edilmektedir²⁵²⁸. Vaspuhran adı verilen kimselerin Sâsânî toplumundaki büyük hanedanlara mensup kimseler oldukları sanılmaktadır²⁵²⁹. Vozorgan kavramı ise Sâsânî soyluları için kullanılan bozorgan kavramının eski şeklidir. Azazan denilen kimseler de yine kendilerine azadan adı verilen alt tabaka yöneticilerdir²⁵³⁰. Sâsânîler döneminde hükümdar ailesinin dışında mevcut olan bu kadar iç içe ve karmaşık sosyal sınıfların ve soylu kesimlerinin bulunmasının altında yatan sebebin Aşkani devlet yapısı olduğu ifade edilmektedir²⁵³¹.

²⁵²³ M. Cevad Meşkür, age, s. 106; Artur Kristensen, age, s. 150; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 162; İlber Ortaylı, age, s. 12.

²⁵²⁴ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 163.

²⁵²⁵ Murtaza Ravendî, age, C. 3, s. 4; Artur Kristensen, age, s. 151.

²⁵²⁶ Artur Kristensen, age, s. 151.

²⁵²⁷ İnayetullah Rıza, age, s. 10, 11; Maria Brossius, age, s. 178; Artur Kristensen, age, s. 152.

²⁵²⁸ İlber Ortaylı, age, s. 12, 14.

²⁵²⁹ Şehram Emiri, "Dihganen ve Fütûh-u İslamî", *Tarikh-i Tamaddun-i İslamî*, Sal-i Çaharom, Şumare-i Haftom, Bahar ve Tabistan 87, s. 21; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 163; İlber Ortaylı, age, s. 12; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Sâsânîans", s. 683; Maria Brossius, age, s. 178.

²⁵³⁰ Roman Girişmen, age, s. 313.

²⁵³¹ Roman Girişmen, age, s. 312; Artur Kristensen, age, s. 153; H. Mase, "Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî", s. 184.

Sâsânî ülkesindeki soylu aileler için oluşturulan divanlarda bu ailelerin isimlerinin yazılı olduğu defterler vardır. Ülkedeki bütün soylu aile ve hanedanlar bu defterlere yazılarak kaydedilir ve onlara ait malları kesinlikle başka bir sınıfa mensup insanların satın almasına izin verilmezdi²⁵³². Bunların kaydı ve takibinin sorumluluğu devlete aitti. Bazen bu soylu ailelerin dereceleri ellerinden alınarak daha alt tabakalara atılmak suretiyle devletin cezalandırdığı aileler ve hanedanlar olmuştur. Bu durumda bu ailelerin sahip olduğu köşkler yıkılarak halkın içerisinde oturduğu binalar onlar için yapılır, ellerindeki bostan ve bahçeler alınarak ziraat işleri ile uğraşacakları çorak araziler verilirdi. Soylu sınıfına mensup kimselerin devletin resmi dini olan Zerdüştlüğü bırakıp başka bir dine inanmaları da onların bazı haklarının ellerinden alınması için yeterli bir sebeptir²⁵³³. Sâsânî devleti sosyal sınıfların düzenlenmesinde öncelikle Zerdüştlüğü esas almaktaydı²⁵³⁴. Mihran hanedanına mensup Şehrin adında bir soylunun ölümü üzerine kardeşi, Şehrin'in oğlundan onun için taziye merasimi ve taziye yemeği hazırlamasını istemiştir. Fakat Şehrin'in oğlu Geşn Yezdad Hristiyanlığı seçmiş olduğu için Zerdüşst geleneğine ait bu merasimi yapmaktan kaçınıncı aile reisliğini kaybedip babasından kalan miras devletin kanunlarına göre amcasına geçmiştir. Bununla beraber eğer ölen kişinin akrabalarından herhangi bir erkek geride kalmamışsa, onun malı insanlar arasında paylaşıldı. Geşn Yezdad'ın amcası da babasının ardından ölünce babasından kalan mallar insanlara dağıtılmıştır²⁵³⁵.

Sâsânî toplumunda sınıflar çok bariz bir şekilde bir birinden ayrılmıştır. Soyluluk, mülkiyet ve kan bağı ile devam ederdi. Bundan dolayı soylu bir insanın alt tabakadan bir insanla evlenmesi veya onlara kızını vermesi, onlara toprak satması kesinlikle yasak olan bir durumdu²⁵³⁶. İnsanlar istedikleri gibi herhangi bir mesleği seçemezlerdi. Kimin hangi meslekte çalışacağına devlet karar verirdi. Bu taksimatın Zerdüşst inancına göre Allah tarafından yapıldığına inanılırdı ve bundan dolayı herkesin, Allah'ın kendisine vermiş olduğu işle meşgul olması gerekmektedir²⁵³⁷. Alt tabakadan birisinin divan işlerinde çalışmalarına asla izin verilmez; soylu sınıfından bir insanın da eğer cezalandırılmamışsa, aşağı tabaka insanların yaptığı bir işi yapmalarına müsaade edilmezdi. Meslek seçiminde yetenek şartı arayan Sâsânîler bu mesleklerin gelirine göre

²⁵³² Artur Kristensen, age, s. 426.

²⁵³³ Artur Kristensen, age, s. 426.

²⁵³⁴ Reza Shabani, age, s. 112.

²⁵³⁵ Artur Kristensen, age, s. 427.

²⁵³⁶ Rahim Reisneya, age, s. 634.

²⁵³⁷ İlber Ortaylı, age, s. 12.

vergi tayin etmişlerdir²⁵³⁸. İnsanlar yeteneklerine göre sınıflara ayrılırdı ve sınıflar arası geçiş dinen günah olarak sayılırdı²⁵³⁹. İnsanlar arasında güçlü, kuvvetli ve cesur olanları askerliğe, dini yönü ağır basan kimseleri din adamlığına zekâsı ve kavraması güçlü olan insanları debir adı verilen muhasebe, kâtip, idareci ve divani işlere, kol ve beden gücü yerinde olan kimseler esnafılık ve sanat işlerine yönlendirilirdi²⁵⁴⁰. Elbette bu işler için de soylu veya orta tabakadan ailelere mensup olmak gerekirdi. Meslek seçiminde olduğu gibi bu insanların yaşadıkları yeri seçme konusunda da kendilerine ait bir yetkileri yoktur. Şehirlerarasında veya kasaba ve köyler arasında bile insanlar yaşayacağı yerleri kendileri seçemezlerdi²⁵⁴¹. Kasaba veya köyde yaşayan bir insan evini arabasına yükleyip şehre gelip yerleşemezdi. Şehir ve kasabalarda yaşayan insanlar farklı vergilendirmelere tabi tutulurlardı. Sadece saray için çalışan seçkin ve soylular, askerler, din adamları, debirler ve hükümdarın hizmetinde bulunan diğer görevliler vergi vermekten muaf tutuluyorlardı²⁵⁴². Toplum içerisinde ihdas edilmiş olan bu sosyal sınıfların giysileri bile devlet tarafından belirlenmiştir. Her sınıfa mensup kimseler kendi sınıfını gösteren giysiler giymek mecburiyetindeydiler²⁵⁴³. Alt sınıfa mensup bir insan kendisinden bir üst sınıftaki insanların giysilerini giyemez, onların tükettiği malları tüketemez onlar gibi yaşayamazdı.

4.1.1. Sâsânî Toplumunda Aile

Sâsânî toplum düzenini ve aile hukukunu sağlayan medeni kanunlar sadece Avesta'da bulunan otuz kadar ayetten ibarettir²⁵⁴⁴. Bunun dışında medeni hukuku düzenleyen yazılı kanunların sayısı oldukça sınırlıdır. Sâsânî devletinde medeni hukuk ile ilgili yargı ve hukuki kararlar sonucunda alınan mahkeme kararlarının yazılı olduğu *madigan hezar dadhestan* adlı kanunname işlenmiştir²⁵⁴⁵. Bu kitap Sâsânî devletine ait Süryani diliyle yazılmış bir kanunnameydi. Bu kanunname, medeni kanun ile ilgili

²⁵³⁸ Artur Kristensen, age, s. 427.

²⁵³⁹ Roman Girişmen, age, s. 350.

²⁵⁴⁰ Roman Girişmen, age, s. 313.

²⁵⁴¹ Artur Kristensen, age, s. 430.

²⁵⁴² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 962.

²⁵⁴³ İlber Ortaylı, age, s. 14.

²⁵⁴⁴ Artur Kristensen, age, s. 432.

²⁵⁴⁵ Guity Nashat, Lois Beck, *Women in Iran; From the Rise of Islam to 1800*, Illinois University Press, 2003, s. 27; Artur Kristensen, age, s. 432; Jenny Rose, "Three Queens, Two Wives and a Goddess; Roles and Images of Women in Sâsânîan Iran", *Women in the Medieval Islamic World*, (Edt. Gavin Hambly), New York, 1999, s. 31.

yasaları da içermekteydi. Kutsal kitap Avesta'nın kadın ve erkek eşitliğini esas almasına rağmen, Sâsânî toplumunda birçok sahada kadın erkek eşitliğinden söz etmenin zorluğundan bahsedilmektedir²⁵⁴⁶. Sâsânî toplumunda çok eşlilik (poligami) yaygın bir olaydı²⁵⁴⁷. Çok eşlik sadece soylular arasında yaygın olan bir durumdu. Sâsânî toplumunda çok eşlilik yaygın olmasına rağmen kadınların hakları güvence altına alınmış ve haklarından mahrum bırakılmamışlardır²⁵⁴⁸. Bunun dışında fakir kimseler ile köylü sınıfına mensup insanlar arasında mecburi tek eşlilik vardı. Soylu kimseler ise en fazla iki soylu kadınla evlenebiliyordu, onun dışındaki eşleri ev işlerini gören veya cariyelerle birlikte hizmet eden kadınlarından oluşuyordu. Eşler arasında da bir sıralama bulunmaktaydı. Soylulara ait eşlerin ilkinin evin hanımı anlamına gelen **guzak banuk** veya **kedbanu** adı verilirdi²⁵⁴⁹. Bu kadınların kendilerine has evleri olurdu. Sâsânî soylularından birisi yine soylu bir aileye mensup birisi ile evlendiği zaman onun için ayrı bir ev açmak zorundaydı. Kocasının barınma, beslenme ve giyinme ihtiyaçlarının hepsini karşılamakla mükellefti. Bunun dışındaki soylu sınıflara mensup olmayan kadınlar ise **çaker zen** diye adlandırılır ve onlar için ayrı ev tutulmaz, karın tokluğuna hizmet ederlerdi²⁵⁵⁰. Bunların görevi ev işlerinde hizmetçi gibi çalışmaktı. Başkasıyla evlenen ve çocuğu olmayan dul kadınlar için de bu tabir kullanılmaktaydı²⁵⁵¹. Bunların dışında parayla satın alınan cariyeler ile savaş esiri olarak ele geçirilen kadınlar için de çaker zan tabiri kullanılmaktaydı²⁵⁵². Sâsânî toplumunda aile reisi için kullanılan tabir *evin sevinç kaynağı* anlamına gelen **numanu paatidir**²⁵⁵³.

Ölen kişinin serveti gezek banu adı verilen eşinden olma çocuklarına kalırdı ve çaker zen adı verilen kadınların çocuklarının bu verasetten payları çok az olurdu²⁵⁵⁴. Evin tek kızı olan bir bayan evlendiği zaman ona *yegâne kadın* anlamında **ugzan** denirdi²⁵⁵⁵. Bu kadının doğan ilk çocuğu erkek olursa bu kadına artık **padşah zan** denmeye başlanırdı²⁵⁵⁶. Bununla beraber padşah zan kavramı genelde evin reisinin en

²⁵⁴⁶ Bijan Moridani, *The Persian Wedding*, California, 2005, s. 95; Jenny Rose, agm, 32.

²⁵⁴⁷ Will Durant, age, s. 181; İlber Ortaylı, age, s. 12; Jenny Rose, agm, 32.

²⁵⁴⁸ Roman Girişmen, age, s. 351; Abdülhüseyin Latifi, "Caygah-ı Zen ve Ahkâm-ı İzdivâc der Din-i Mazdayi", *Nimsal Name-i Tehassusi Pejohişname-yi Edyân*, S. 2, No. 3, (Yrs, Trz), s. 103.

²⁵⁴⁹ Artur Kristensen, age, s. 433; Bijan Moridani, age, s. 94; Jenny Rose, agm, 32.

²⁵⁵⁰ Said Nefisi, age, s. 40; Guity Nashat, Lois Beck, age, s. 29; Artur Kristensen, age, s. 432.

²⁵⁵¹ Jenny Rose, agm, 32.

²⁵⁵² Artur Kristensen, age, s. 433; Jenny Rose, agm, 31.

²⁵⁵³ Abdülhüseyin Latifi, agm, s. 106.

²⁵⁵⁴ Guity Nashat, Lois Beck, age, s. 29; Said Nefisi, age, s. 41.

²⁵⁵⁵ Said Nefisi, age, s. 40.

²⁵⁵⁶ Guity Nashat, Lois Beck, age, s. 30.

çok sevdiği ve kıymet verdiği karısını tanımlamak için de kullanılırdı²⁵⁵⁷. Bu kadınlara padişah zan denmesinin sebeplerinden birisi olarak da kadının erkeği ile beraber toprağın yönetiminde ve üretiminde söz sahibi olmasından kaynaklandığını da iddia edenler bulunmaktadır²⁵⁵⁸. Ergenlik çağını geçtikten sonra evlenmeden ölen bir erkek için öldükten sonraki yaşamda evlenmesi için bir bayan ile çehizi verilmek suretiyle düğün akdi yapılır ve bu bayan ölen kişinin tabutunun içinde bir süre uyurdu²⁵⁵⁹. Bu kadın daha sonra evlenip çocuk sahibi olursa, ondan doğan çocuk ölen kişinin çocuğu olarak da kabul edilirdi. Bu şekilde evlilik yapan kadınlara *üvey eş* anlamında **sazarzan** adı verilmekteydi²⁵⁶⁰. Anne ve babasının zoruyla gönülsüz olarak evlendirilen kadına *dik başlı kadın* anlamında **hodsera zan** adı verilirdi. Eğer on beş yaşına girmiş bir kız çocuğu için ailesi uygun bir eş bulamamış ise bu çocuğun ailesinin iznini almadan evlenmesi kanuniydi ve mirastan da men edilemezdi²⁵⁶¹. Kocasını ölen bir kadın ölen eşinin en yakın akrabası ile evlenmek zorundaydı. Bunu yapmakla erkeğin malının korunması ve varislerine kalması sağlanırdı. Bu şekilde evlenen kadının yeni doğan çocuğu ölen kocasının varislerinden sayılırdı²⁵⁶². Ölen bir erkeğin malı padişah zan adı verilen eşinden olan en büyük çocuğa kalırdı. Bu kadından çocuğu yoksa çaker zan adı verilen kadından erkek çocuğu varsa ona kalır, eğer yoksa ölen kişinin büyük erkek kardeşine eğer o da yoksa büyük erkek kardeşinin en büyük oğluna kalırdı²⁵⁶³. Eğer bunların hiçbirisi mümkün değilse, üvey evlat edinilir ve üvey babasının malına varis olurdu²⁵⁶⁴. Üvey evlat olarak seçilecek kimsenin Zerdüştlük dinine sıkı sıkıya bağlı olmasına dikkat edilirdi²⁵⁶⁵. Yüksek bir meblağ altın para karşılığında evlenen kadınlar eğer kocalarına çocuk veremezlerse kocalarının kendilerine verdiği ücretin bir kısmını geri vermek zorundaydılar²⁵⁶⁶. Sâsâni toplumunda bir koca Zerdüştlük geleneklerine göre kendisine varis olmuş olan karısı ve çocuklarını mirasından mahrum etmeye kesinlikle hakkı yoktu²⁵⁶⁷. Çaker zan adı verilen kadınlardan doğan sadece erkek

²⁵⁵⁷ Artur Kristensen, age, s. 432; Guity Nashat, Lois Beck, age, s. 29; Jenny Rose, agm, 32.

²⁵⁵⁸ Bijan Moridani, age, s. 94.

²⁵⁵⁹ Guity Nashat, Lois Beck, age, s. 29; Said Nefisi, age, s. 40.

²⁵⁶⁰ Said Nefisi, age, s. 40.

²⁵⁶¹ Guity Nashat, Lois Beck, age, s. 30.

²⁵⁶² Said Nefisi, age, s. 41. Bu gelenek hâlâ Anadolu'nun özellikle de Güney Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde devam etmektedir.

²⁵⁶³ Said Nefisi, age, s. 41.

²⁵⁶⁴ Will Durant, age, s. 181.

²⁵⁶⁵ Bodil Hjerrild, *Studies in Zoroastrian Family Law, A Comparative Analysis*, Copenhagen, 2002, s. 108, 109; Said Nefisi, age, s. 42.

²⁵⁶⁶ Said Nefisi, age, s. 41.

²⁵⁶⁷ Said Nefisi, age, s. 43; Jenny Rose, agm, s. 33.

çocuklarını varis olarak sayar kızlarını varis olarak kabul etmezlerdi²⁵⁶⁸. Sâsânî toplumunda doğan çocukların isimleri verilirken, onlara putperestlerin isimlerinin takılmamasına dikkat edilir, bu durumda ona geçmişte yaşamış insanların isimleri takılırdı. İsim verme törenle olurdu. Yedi yaşına gelinceye kadar onun bütün bakımını ve dini eğitimini annesi yapmak zorundaydı²⁵⁶⁹. Çocuk, babasının mirasçısı olduğu için ona karşı oldukça itaatkâr olması gerekmektedir. Babasına itaat etmeyen çocuk babasından annesine kalan mala varis olurdu²⁵⁷⁰. Annesi ölen bir çocuğun bakımı ya büyük ablasına kalırdı veya ona teyzesi bakmak zorundaydı. Kız çocuğuna genel olarak evleneceği kocayı seçme hakkı verilmezdi²⁵⁷¹. Buna babası karar verir, babası ölmüşse, babasının eşlerinden padşah zan diye adlandırılan karısı karar verirdi²⁵⁷².

Sâsânî kanunlarına göre beş çeşit evlilik bulunmaktaydı fakat bunlardan sadece iki çeşidi hakkında bilgiler günümüze kadar gelebilmiştir²⁵⁷³. Sâsânî toplumunda mahremlerle (evlenilmesi yasak olan kimseler) evlenmek kanunen serbestti²⁵⁷⁴. Buna göre bir insan annesi, kız kardeşleri veya kızlarıyla evlenebilmekteydi. Bu evlilik türüne verilen isim **khvedhvaghdas** (havizvegdes) veya **khvaetyadatha** (havayetvedes) idi²⁵⁷⁵. Bazı tarihçiler bu kavramın, mahremlerle evlilik ile alakasının olmadığını; kul ile yaratıcı arasındaki bağı ifade eden **aerpatastan** sözcüğünden geldiğini ve bundan dolayı bu evlilik türünün Zerdüştlüğün vecibesi olmadığını, bu nedenle de Sâsânî toplumunda sonradan ortaya çıktığını ifade ederler²⁵⁷⁶. Aslında bu adet Ahamanişler döneminden kalma bir gelenektir. Bu geleneği Nersi büyük bir günah olarak kabul etmiş ve bu evlilik türünü kaldırmak için Avesta'nın meşhur müfessirlerinden din adamı Rezmîhr'e emir vermiştir²⁵⁷⁷. Sâsânîlerin meşhur komutanlarından olan ve bir dönem Sâsânî tahtına oturan Behram Çubin, kız kardeşi Gurdiya ile evlenmişti. Anılan kişi, Hüsrev Perviz tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra kız kardeşi Gurdiya, Hüsrev ile evlenmek zorunda kalmıştır²⁵⁷⁸. Babasını idam ettirdikten sonra tahta çıkan Şireveyh ise

²⁵⁶⁸ Artur Kristensen, age, s. 433.

²⁵⁶⁹ Jenny Rose, agm, 30; Said Nefisi, age, s. 41.

²⁵⁷⁰ Said Nefisi, age, s. 41.

²⁵⁷¹ Guity Nashat, Lois Beck, age, s. 30, 31.

²⁵⁷² Said Nefisi, age, s. 41.

²⁵⁷³ Artur Kristensen, age, s. 433.

²⁵⁷⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216.

²⁵⁷⁵ Bodil Hjerrild, age, s. 167; Said Nefisi, age, s. 39; Artur Kristensen, age, s. 434.

²⁵⁷⁶ Artur Kristensen, age, s. 435.

²⁵⁷⁷ Artur Kristensen, age, s. 434.

²⁵⁷⁸ İbnü'l-Belhi, age, s. s. 109, Artur Kristensen, age, s. 434, A Rafi Hakikat, age, s. 68.

babasının eşleri ile evlenmiştir²⁵⁷⁹. Sâsânî soyluları arasında bu evlilik türü oldukça yaygındı. Din değiştiren soylular, evli bulundukları mahremlerini boşamak zorundaydılar. Mihran Guşnasb adında bir soylu, Hıristiyanlık dinine girdikten sonra evli olduğu kız kardeşini boşamıştı²⁵⁸⁰. Sâsânî soyluları, mahremlerle evlenmenin Avesta'nın emri olduğunu ve bunun ferahlık getireceğini ve zararlı varlıkların şerrini kendilerinden uzaklaştıracaklarına da inanmaktaydılar²⁵⁸¹. Bundan dolayı Sâsânî soylularından Arda Viraz yedi kız kardeşi ile evlenmişti²⁵⁸². Mazdek'in ortaya çıkmasıyla beraber evlilik konusunda farklı bir adet ortaya çıkmış ve kadınların toplum için müşterek olduğu fikrini getirmiştir. Kabad tarafından benimsenen bu usul, din adamları tarafından iktidara getirilen I. Hüsrev tarafından kaldırılmıştır²⁵⁸³. Doğan çocukların veraset yoluyla kime ait olduğunun tespiti yapılırken kime benzediğine dikkat edilir, en çok kime benziyorsa onun çocuğu olduğuna karar verilirdi²⁵⁸⁴. Mazdek'in aile konusunda ortaya koymuş olduğu bu inanç toplumda vasisi belli olmayan binlerce çocuğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur²⁵⁸⁵. I. Hüsrev bu uygulamayı ortadan kaldırdıktan sonra asilzade eşlerinden doğan bu tür çocukları yetim olarak kabul etmiş, onları saray korumasına almış, onların topluma kazandırılmaları ve ileride evlenmeleri için büyük bir bütçe hazırlamıştır²⁵⁸⁶. Ammianus Marcellinus, Sâsânî toplumunda cinsi ilişkiler konusunda sapma olduğunu fakat toplum içerisinde livata veya fuşşiyatın Yunan toplumuna göre daha seyrek olduğunu ifade etmektedir²⁵⁸⁷. Bu sapmaya soylular arasında mahremlerle evliliğin sebep olduğu ve toplum içerisinde gayrı meşru ilişkilerin ise çok az olduğu söylenmektedir.

4.1.2. Soylular (Bozorgan), Hanedanlar (Vaspuhran) ve Azadanlar

Bu sınıf, Sâsânî devletinin bütün nimetlerinden en geniş bir şekilde istifade eden ve hakları Sâsânî anayasasıyla güvence altına alınan; hükümdarın bile gücünü

²⁵⁷⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 213.

²⁵⁸⁰ Artur Kristensen, age, s. 434.

²⁵⁸¹ Said Nefisi, age, s. 39; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216; Artur Kristensen, age, s. 434.

²⁵⁸² Artur Kristensen, age, s. 434.

²⁵⁸³ Said Nefisi, age, s. 39.

²⁵⁸⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 92.

²⁵⁸⁵ Said Nefisi, age, s. 40.

²⁵⁸⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 92; Said Nefisi, age, s. 40.

²⁵⁸⁷ Wil Durant, age, s. 117.

kendilerinden almış olduğu, elit tabakayı oluşturan sosyal sınıftır²⁵⁸⁸. Sâsânî toplumunda bütün asilzadeler ve soylulardan seçilmiş olan ve devlet yönetiminde önemli bir role sahip bulunan soylular meclisi bulunmaktaydı. Bu meclise **vozorgan** veya **bozorgan** adı verilmekteydi²⁵⁸⁹. Meclis yedi kişiden oluşmaktaydı, üyeler Sâsânî ülkesindeki yedi büyük hanedanın başında bulunan hanedan reisleriydi²⁵⁹⁰. Bu kişiler hükümdarı tahttan indirebilir, yeni bir hükümdarı tahta çıkarabilir veya tahta çıkacak hükümdar konusunda görüş bildirebilirdi²⁵⁹¹. Bu meclisteki soylular genellikle fazilet ehli ve bilge insanlardan oluşmaktaydı. Erdeşîr döneminde soylular meclisi hükümdarın başkanlığında haftada iki defa toplanarak devlet meseleleri ile ilgili görüş bildirmektedirler²⁵⁹². Bozorgan adı verilen Sâsânî toplumunun önde gelenleri birçok defa Sâsânî tahtı için müdahalelerde bulunmuşlardır. II. Erdeşîr, bozorganlar tarafından tahtan indirilmiştir. Yine bu bozorganlar III. Şapur'un tahttan indirilerek öldürülmesine hüküm vermişlerdir²⁵⁹³. Behram Gur ile Kersi (Hüsrev) arasındaki taht kavgasında Kersi'nin saltanata çıkmasını tavsiye eden ve Behram'a karşı çıkan soylular, Behram Gur'un Fars kültürü ile değil de Arap kültürü ile yetişmiş olmasını gerekçe göstermişlerdir²⁵⁹⁴. Behram'ın iktidarına karşı çıkan vaspurhanlar aynı şekilde babası Yezdicürd'ün de iktidarına muhalefet etmişler ve saltanatının sonuna kadar onunla sürtüşmüşlerdir²⁵⁹⁵. I. Kabad'ın tahttan indirilerek zindana gönderilmesi olayının arkasında da yine bu vaspurhanlar bulunmaktaydı²⁵⁹⁶. Bu soylu sınıfı için çoğu zamanlar “bozorgan ve nejadegan” denmekteydi. Arap tarihçiler bu ibareyi genel olarak “el-uzema ve'l-eşraf” şeklinde tanımlamışlardır²⁵⁹⁷. Bozorgan veya vozorgan diye tanımlanan soylu kesimi Sâsânî devlet teşkilatının aynı zamanda önemli vezaret ve reisliklerinde bulunan kimselerdi. Şah'ın başdanışmanları, vezirler, reisler, yüksek rütbeli devlet memurları bu soylu sınıfı arasından seçilmekteydi²⁵⁹⁸. Bozorgan adı verilen sınıfın, I. Hüsrev tarafından; vaspurhanların devlet üzerindeki gücünü kırmak ve

²⁵⁸⁸ İlber Ortaylı, age, s. 12; H. Masse, “İğtişâşat-ı Mezhebi ve İctimai der Zaman-ı Sâsânîyan, Mazdek”, s. 229.

²⁵⁸⁹ İnayetullah Rıza, age, s. 10; Artur Kristensen, age, s. 167, Roman Girişmen, age, s. 312; Şehram Emirî, agm, s. 21.

²⁵⁹⁰ M. Cevad Meşkür, age, s. 106.

²⁵⁹¹ Roman Girişmen, age, s. 350; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163.

²⁵⁹² İbnü'l-Belhi, age, s. 62.

²⁵⁹³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 858.

²⁵⁹⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. 76; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 163.

²⁵⁹⁵ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 163.

²⁵⁹⁶ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 164.

²⁵⁹⁷ Artur Kristensen, age, s. 167; İlber Ortaylı, age, s. 12.

²⁵⁹⁸ Roman Girişmen, age, s. 313.

onları dengede tutmak amacıyla ihdas edildiğini ve bu kimselerin yedi hanedanın dışındaki asilzadelerden oluştuğu da söylenmektedir²⁵⁹⁹.

Sâsânîler dönemi İran’ında Aşkaniler döneminden kalma yedi büyük hanedan vardı ve İran ülkesi bu yedi hanedanın elinde bulunmaktaydı²⁶⁰⁰. Bu hanedanların isimleri sırasıyla şöyledir: Sâsânî, Karen Pehlu, Surin Pehlu, İspehbez Pehlu, İspendiyad Pehlu, Mihran Pehlu ve Zik ya da Zig²⁶⁰¹. Bütün üst düzey devlet işleri bu hanedanlar tarafından idare edilirdi. Bu hanedanlar İran coğrafyasının geneline yayılmış bir vaziyette olup Sâsânîlerin elit tabakasını oluşturmaktaydılar²⁶⁰². Hanedanların isimlerinin önündeki **Pehlu** sözcüğü onların Aşkanilere olan intisaplarından dolayıdır. Pehlu kavramı **Part** kavramının karşılığıdır²⁶⁰³. Bu hanedanlardan birincisi olan **Sâsânî** hanedanı mensupları, Erdeşîr ve babası Sâsân’a intisab edip anne tarafından Aşkanilere dayanmaktaydılar. **Karen Pehlu** hanedanı, Sâsânîler dönemi başlarında Nihavend (Mad toprakları) dolaylarında ikamet ediyordu, fakat Sâsânî dönemi sonlarına doğru Sevad dağı civarında yaşamaya başladılar. Diğer bir büyük hanedan olan **Surin Pehlu** ise Aşkanilerde olduğu gibi Sâsânî imparatorluğunda da ordu komutanlıklarını kendi ellerinde bulundurmaktaydılar²⁶⁰⁴. Bunlar Sistan bölgesinde ikamet etmekteydiler. **İspehbez Pehlu** hanedanı Sâsânî döneminin ilk yıllarında Dehestan ve Gürgen dolaylarında bulunmaktaydılar, fakat son dönemlere doğru Taberistan bölgesine yerleşmişlerdi²⁶⁰⁵. İslam sonrası dönemde Taberistan’ı yöneten bu hanedan sonraları Karen Pehlu hanedanı ile birleşmiştir. Bu üç hanedan Aşkani devletinin yönetiminde önemli bir konuma sahiptiler²⁶⁰⁶. Beşinci büyük hanedan olan **İspendiyad** hanedanı Rey taraflarına hâkim bulunmaktaydılar. **Mihran** hanedanı mensupları, Ermenistan taraflarına hâkim bulunmaktaydılar ve orduda etkin bir konumda bulunuyorlardı²⁶⁰⁷. Ermenistan yöneticileri ve ordu komutanları bu aileye mensup olurlardı. Sonuncu büyük hanedan ise Yunanlıların adına **Zik** dedikleri hanedandır ve bu kavramın Farsça telaffuzu ise bilinmemektedir²⁶⁰⁸. Bu hanedanların hepsi ülke topraklarının farklı

²⁵⁹⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 94, 106.

²⁶⁰⁰ Said Nefisi, age, s. 19; Artur Kristensen, age, s. 157; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 163.

²⁶⁰¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 106; Said Nefisi, age, s. 19, 20.

²⁶⁰² Rahim Reisneya, age, s. 634; Kaveh Farrokh, *Sassanian Elite Cavalry*, s. 8.

²⁶⁰³ Artur Kristensen, age, s. 157.

²⁶⁰⁴ R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 316; Said Nefisi, age, s.19.

²⁶⁰⁵ Said Nefisi, age, s. 20.

²⁶⁰⁶ Artur Kristensen, age, s. 157; R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 316.

²⁶⁰⁷ Parvaneh Pourshariati, age, s. 122; Said Nefisi, age, s. 20.

²⁶⁰⁸ Said Nefisi, age, s. 20; R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 316.

bölgelerine sahip olmakla beraber büyük tımar sahibi ailelerdir²⁶⁰⁹. Bunlar ellerinde bulundurdıkları toprakları devlet adına gözetmek ve buraları kotrol altında tutmakla görevliyidiler²⁶¹⁰.

Sâsânîler döneminde vaspuhran sözcüğü ile bu hanedanlara mensup kimselerin kastedildiği de ifade edilmektedir²⁶¹¹. Bu hanedanlar Ahamaniş döneminden başlayarak Sâsânî devletinin yıkılışına kadar İran toprakları üzerindeki siyasi ve iktisadi faaliyetlerini devam ettirmişlerdir²⁶¹². Bir anlamda onların İran toprakları üzerinde sahip oldukları tımar ve iktalardan dolayı bu ailelerin mensuplarına vaspuhran denmiş olabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır²⁶¹³. Bu hanedanların sahip olduğu mülkler İran topraklarının geneline yayılmış durumdaydı. Özellikle bunlara ait arazi ve mülkler Aşkani (Part) ve Mad toprakları üzerinde yoğunlaşmaktaydı²⁶¹⁴. Sâsânîlerin üzerinde kurulmuş olduğu Fars toprakları üzerinde ise Sâsânî sarayında ortaya çıkan yeni seçkin ve soylu sınıfına ait araziler ve iktalar bulunmaktaydı. Bu hanedanlar ülkenin önemli arazi, çiftlik, saray, maden yatakları, işletme ve kölelerine sahip bulunmaktaydılar²⁶¹⁵. Ayrıca bu yedi büyük hanedanın dışında da bazı küçük hanedanlar olduğu bilinmekle beraber Bizans kaynaklarında adı Damavund olarak geçen bir Sâsânî komutanının Kausagan adında bir aileye mensup olduğu ifade edilmektedir²⁶¹⁶. Kendi toprakları üzerinde her türlü hakka sahip olan bu hanedanların Sâsânî sarayına karşı sorumlulukları tam olarak anlaşılamamıştır²⁶¹⁷.

7. yüzyıl Bizans tarihçisi Theofilaktus, anılan hanedanlar için Artabides sözcüğünü kullanmıştır²⁶¹⁸. Theofilaktus, artabides sözcüğü ile **argabidesi** kastetmektedir. Argabides sözcüğünden kastın ise argabadh (argebez) olduğu tahmin edilmektedir²⁶¹⁹. Aslında argabadh sözcüğü Sâsânîler dönemi başlarında kale komutanları için kullanılan bir sözcük iken, zamanla orduda önemli bir komutanlık makamında bulunan kimselere verilen bir unvan haline gelmiştir²⁶²⁰. Sâsânî devletinin

²⁶⁰⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 106.

²⁶¹⁰ R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 316; Said Nefisi, age, s. 20.

²⁶¹¹ İlber Ortaylı, age, s. 12; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163; Artur Kristensen, age, s. 161; İnayetullah Rıza, age, s. 10; R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 316.

²⁶¹² Mohsen Zakeri, age, s. 20, 21; Şehram Emirî, agm, s. 21.

²⁶¹³ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163; Artur Kristensen, age, s. 162.

²⁶¹⁴ R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 316.

²⁶¹⁵ İlber Ortaylı, age, s. 13.

²⁶¹⁶ Artur Kristensen, age, s. 162.

²⁶¹⁷ Artur Kristensen, age, s. 162.

²⁶¹⁸ Mohsen Zakeri, age, s. 20; Kaveh Farrokh, *Sassanian Elite Cavalry*, s. 8.

²⁶¹⁹ İnayetullah Rıza, age, s. 10.

²⁶²⁰ Artur Kristensen, age, s. 163.

kurucusu olan Erdeşîr Aşkaniler döneminde argabadh unvanına sahipti. Aşkanileri yıkıp Sâsânî imparatorluğunu kurduğu dönemdeki unvanı argabadh idi. Bu tarihçinin verdiği bilgiye göre Sâsânî toplumunda bulunan bu hanedanlardan bir tanesi şahlık yetkisine sahiptir, bir diğer aile şahın başına taç takma yetkisini elinde bulundururdu²⁶²¹. Diğer bir aile askeri işleri yürütür, başka bir aile ülke işlerini yürütmekle görevlidir, öbürü de yargıçlık işlerini elinde bulundurur²⁶²². Bir diğer aile ordu komutanlıklarını ellerinde bulundurur, altıncı aile devletin mali işleri ile ilgili işlere bakar, saray hazinesini korur; yedinci aile ise ordunun ihtiyacı olan silah, cephane ve mühimmat işleri ile ilgilenirdi²⁶²³. Sâsânî devletinin sonlarına doğru vaspuhran adı verilen bu soylu aileler eski önemlerini kaybederek sadece Part toprakları üzerindeki varlıklarını ve yöneticilik faaliyetlerini devam ettirdiler²⁶²⁴.

Ülkenin tek hâkimi olan Sâsânî hanedanının dışındaki hanedanlar kendi ellerinde bulundurdıkları bölgelerin vergilerini toplar, merkezi idareye yardım ederler ve merkezi yönetimden herhangi bir yardım almazlardı. Sâsânî ülkesinin önemli toprakları bu hanedanlara bırakılmıştı ve Arabî ıstılahla **ikta**, Moğolca tabiriyle **tuyul** adı verilen bölgelerde ikamet etmekteydiler²⁶²⁵. Sâsânîlerin saltanat şuraları bu yedi büyük hanedan mensuplarından seçilirdi²⁶²⁶. Sâsânî şahlarının ölümünden sonra bu şura mobad başı tarafından toplanır ve ölen şahın yerine yenisini seçerlerdi. Sâsânî toplumu bu yedi hanedan tarafından beş farklı sosyal sınıf şeklinde taksim edilmiştir. Bu sınıflar **şehrdaran**, **vaspuhran**, **bozorgan**, **azadan** ve **dihganan** adı verilen yönetici tabakadır.²⁶²⁷ Yine saray tarafından görevlendirilen münşi, mahkeme kararlarını yazan kâtipler, icazet ve kararnameleri yazan kâtipler, tarih yazıcıları, doktorlar, astrologlar (münaccim) soylu sınıfını oluşturan kimseler arasındaydılar²⁶²⁸. Şehrdaran adı verilen soylu tabaka Aşkaniler dönemi mahalli krallıklara mensup hanedan üyeleri olup bu tabakaya mensup insanlar genelde şahî lakabını almaktaydılar ve bu unvanları miras yoluyla devam edip gelmekteydi²⁶²⁹. Bunlar Sâsânî toprakları üzerinde kendilerine tımar verilmiş olan soylu kimselerdi ve bunların birçoğu bağlı eyaletlerde devletin

²⁶²¹ Mohsen Zakeri, age, s. 20; Artur Kristensen, age, s. 163.

²⁶²² Parvaneh Pourshariati, age, s. 48, 49, 50, 51; Mohsen Zakeri, age, s. 20.

²⁶²³ Artur Kristensen, age, s. 162.

²⁶²⁴ Mohsen Zakeri, agm, s. 24, 25; R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 316.

²⁶²⁵ Said Nefisi, age, s. 20.

²⁶²⁶ Roman Girişmen, age, s. 312.

²⁶²⁷ Maria Brossius, age, s. 178; Said Nefisi, age, s. 20.

²⁶²⁸ Artur Kristensen, age, s. 151.

²⁶²⁹ Mohsen Zakeri, agm, s. 30, 31; Şehram Emirî, agm, s. 21; H. Mase, “Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî”, s. 183.

kendilerine tuyul olarak verdiği topraklar üzerinde yaşamaktaydılar²⁶³⁰. Bu kimseler kendi toprakları üzerinde barındırdıkları kimselerden bir askeri birlik kurup orduya katılabilme imkânına sahiptiler²⁶³¹. Bu kimseler için; Erdeşîr'in, Aşkanileri ortadan kaldırmısından sonra veziri Tenser'e yönelik yazdırmış olduğu fermanında "her kim Erdeşîr'e itaat ederek ona boyun eğerse, şahî unvanlarının kendilerinde kalacağı aksi takdirde bu unvanın kendilerinden alınacağı" buyurmuştur²⁶³². Sâsânî devletinin bünyesinde bulunan Hire hükümdarı, Hionit kabile hükümdarları ve Alban kralları da şahî unvanına sahip kimseler arasında bulunmaktaydılar²⁶³³.

Sâsânî toplumunda **azazan** veya **azadan** adı verilen soylu sınıfının kökeni ise oldukça eskiye dayanmaktadır. İran topraklarına ilk gelen Arya nüfusu bu bölgedeki insanlara galebe çalınca hâkim sınıfı ifade etmek için azadan tabirini kullandılar²⁶³⁴. Azadan sözcüğü *özgür* anlamındaki **azad** kelimesinin çoğuludur²⁶³⁵. Bu kavram, İran toprakları üzerinde hâkimiyet kuran bütün sosyal sınıflar için kullanılmış olmakla beraber, Sâsânî devletinin kurulmasından sonra Aşkaniler (Partlar) döneminden kalma vaspuhran adı verilen büyük hanedanların dışında kalan arya ırkına mensup ve Sâsânî toplumunda bozorgan sınıfından sonra gelen ikinci derecede seçkin ve özgür bir konuma sahip olan soylu insanları tabir etmek için kullanılmaya devam etmiştir²⁶³⁶. Özellikle azadan kavramı, vaspuhran diye kastedilen ve Sâsânîlerin dışındaki altı büyük hanedanın dışında kalan soylu ve zengin Sâsânî tebaasını ifade etmek için kullanılmıştır²⁶³⁷. Bu tabakaya mensup insanların sayısı vaspuhran sınıfa ait insanların sayısından daha fazladır. Fakat azadan sınıfının toplumdaki nüfuzları vaspuhran sınıfının nüfuzu kadar etkin değildir. Bu sınıfa mensup insanlar Sâsânî ülkesinin her tarafında yaygın olarak bulunmakla beraber taşradaki devlet işlerini yürüten memur ve görevliler genelde bu sınıfa mensup insanlar tarafından seçilirdi²⁶³⁸. Devlet işlerini yürüten insanların arî ırkına mensup insanlardan olmasına büyük dikkat edilirdi. Orduya subay olarak askerleriyle katılma imkânına sahip olan bu sınıfa mensup insanlara asvaran adı verilmekteydi ki bu subaylar daha sonraları Sâsânî toplumunda feodalitenin

²⁶³⁰ Mohsen Zakeri, age, s. 20; R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 316; Roman Girişmen, age, s. 312.

²⁶³¹ Roman Girişmen, age, s. 312.

²⁶³² Artur Kristensen, age, s. 154.

²⁶³³ Parvaneh Pourshariati, age, s. 49, 50, 51; Artur Kristensen, age, s. 154.

²⁶³⁴ Mohsen Zakeri, age, s. 30; David Nicolle, age, s. 10; Artur Kristensen, age, s. 168.

²⁶³⁵ R N Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 316; Kaveh Farrokh, *Sassanian Elite Cavalry*, s. 8.

²⁶³⁶ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163.

²⁶³⁷ Roman Girişmen, age, s. 313; Artur Kristensen, age, s. 168; İlber Ortaylı, age, s. 12.

²⁶³⁸ İna'yetullah Rıza, age, s. 18.

gelişmesiyle beraber önemli konuma yükseleceklerdi²⁶³⁹. Bunun dışında halkın vergisini toplamak amacıyla görevlendirilen memurlar bu sınıf insanlar arasından seçilmekteydiler²⁶⁴⁰. Köylüler üzerinde büyük bir baskı unsuru teşkil eden bu azadan sınıfı özellikle köylülere yönelik büyük baskılar uygulamaktaydılar²⁶⁴¹. Bunların yanında **kadhagh khvadhayan** (gezek havzayan) adı verilen kethüda sınıfı ile dihganan adı verilen köylü sınıfı yöneticileri de azadan sınıfına mensup insanlardan oluşmaktaydılar²⁶⁴². Azadan ve dihganan sınıfı sınıfsal piramit üzerinde soylular ve ileri gelenlerden sonra ikinci sınıfı teşkil etmekteydiler²⁶⁴³. Azadan sözcüğü, ilk defa Sâsânîler dönemine ait Hacıabad ve Paykulî yazıtlarında görülmekle beraber bu yazıtlarda azadan sözcüğü ile İran toprakları üzerinde özgür bir şekilde yaşayan Aryen ırkını ifade ettiği zannedilmektedir²⁶⁴⁴. Bununla beraber I. Hüsrev'in Yemen'i Habeşlilerden kurtarmak için yollamış olduğu donanmada bulunan azadan sınıfına mensup kimselerden dolayı burada yeni bir krallık kuran bu sınıfa mensup insanlara Araplar azad zadeğân tabirinden dolayı **ebnay-ı ahrar** (hürlerin çocukları) adını vermişlerdir²⁶⁴⁵. Bu donanmayı yöneten komutanlar genel olarak azadan sınıfına mensuptular ve Yemen'i ele geçirdikten sonra burada Sâsânîlere bağlı hanedanlıklar kurmuşlardı. Daha sonra bunların soyundan gelen kimseler Araplar tarafından yine *azadan* kelimesinin karşılığı olarak *ahrar* şeklinde adlandırılmıştır. Azadan sınıfına mensup bir kişi toplumda **azad kar** şeklinde tabir edilir, babası azadan sınıfına mensup bir çocuk için **azad padarak** ve bu sınıfa bağlı olarak onların emrinde çalışan insanlar için ise **azadeç** (azadek) tabiri kullanılmaktaydı²⁶⁴⁶. Bu sınıfa mensup insanlar şehirler veya kendi kurdukları sitelerdeki malikânelerinde yaşarlardı²⁶⁴⁷. Azadan sınıfı aynı zamanda Sâsânî ordusunun çekirdeğini oluşturmakla beraber askeri hizmetlerini paralı olarak yaparlardı²⁶⁴⁸. Enûşîrvân, Mazdek akımını ortadan kaldırdıktan sonra bu sınıfın

²⁶³⁹ Ali bin Hüseyin Mesudi, *Murucu'z-Zeheb*, C. 1, s. 239; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; H. Mase, "Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî", s. 183.

²⁶⁴⁰ Touraj Deryai, age, s. 54vd; İnayetullah Rıza, age, s. 18.

²⁶⁴¹ İnayetullah Rıza, age, s. 18.

²⁶⁴² Artur Kristensen, age, s. 169; Touraj Deryai, age, s. 53; İlber Ortaylı, age, s. 12.

²⁶⁴³ Rahim Reisneya, age, s. 640; Kaveh Farrokh, *Sassanian Elite Cavalry*, s. 8.

²⁶⁴⁴ Şehram Emiri, agm, s. 20; David Nicolle, age, s. 10.

²⁶⁴⁵ Mohsen Zakeri, agm, s. 26; M. Cevad Meşkür, age, s. 96.

²⁶⁴⁶ İnayetullah Rıza, age, s. 18; Mohsen Zakeri, agm, s. 26.

²⁶⁴⁷ David Nicolle, age, s. 10; Kaveh Farrokh, *Shadows in the Desert; Ancient Persia at War*, s. 158, 271.

²⁶⁴⁸ Kaveh Farrokh, *Shadows in the Desert; Ancient Persia at War*, s. 158; İnayetullah Rıza, age, s. 18.

desteğine ihtiyaç duymuş ve onların sosyal şartlarında iyleştirme yaparak konumlarını kuvvetlendirmiştir²⁶⁴⁹.

4.1.3. Din Adamları ve Ruhban Sınıfı

Sâsânî devleti kuruluşu itibariyle tam olarak bir din devletidir²⁶⁵⁰. Ülkeyi kuran Sâsânî hanedanı, Zerdüştlük dininin öğretilerini insanlara yaymaya çalışan ve Anahita adlı tapınak etrafında insanları toplayarak Partlar döneminde bozulmuş olan Zerdüştlük dinini ihya etmeye çalışan ruhani bir aileydi²⁶⁵¹. Sâsânî devletinin kurucusu Erdeşîr “taht ve tapınak ayrılmaz bir bütündür, daima ikisi birlikte hareket etmelidir; dinsiz bir yönetim zorbalıktır” sözüyle devletin temellerinin dine dayanması gerektiğini açıkça ortaya koymuş ve Sâsânî devletini bir din devleti olarak tesis etmiştir²⁶⁵². Bu hanedan Sâsânî devletini tesis ettikten sonra ilk iş olarak ruhani bir sınıf oluşturmuşlar ve bu ruhani sınıf sürekli olarak sarayda hükümdarın yanında bulunmuş; ancak ileriki dönemlerde bu din adamı sınıfı içerisinde farklı sınıflar ortaya çıkmıştır²⁶⁵³. Erdeşîr’in oluşturmuş olduğu bu ruhani sınıf millet meclisi olarak görev yapmaktaydı ve öncelikli görevleri eğitim konuları ile ilgilenmekti²⁶⁵⁴. Erdeşîr bu sınıfı güçlendirmek için onlara geniş araziler vererek onları vergiden muaf tutmuştur. Sâsânî ülkesinde din adamları çok sayıda menkul ve gayr-ı menkule sahip olmakla beraber ülkenin en zengin kesimi olarak kabul edilmekteydiler²⁶⁵⁵. Erdeşîr’in kurmuş olduğu bu meclis Zerdüşt din adamlarından oluşan yedi kişilik bir ruhani sınıftıydı ve başlarında da din adamlarının kutsal saydıkları Ardaviraf adı verilen genç bir mobad bulunmaktaydı²⁶⁵⁶. Sâsânîlerdeki din adamı sınıfına mensup kimseler genel olarak Aşkaniler döneminden kalma geniş toprak sahibi olan Karen ve Suren hanedanlarına mensup kimselerden oluşmaktaydı²⁶⁵⁷. Sâsânî hükümdarları Zerdüştlük dinin koruyucusu sıfatıyla en büyük gücünü bu iki hanedandan almaktaydılar. Sâsânî hanedanı da genel olarak *ateşin koruyucusu* anlamına

²⁶⁴⁹ İnyetullah Rıza, age, s. 18; Mohsen Zakeri, agm, s. 23.

²⁶⁵⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. 89; P. M. Sykes, age, s. 429; Hüseyin Nadirî Karababa, agm, s. 14.

²⁶⁵¹ P. M. Sykes, age, s. 428.

²⁶⁵² Josef Wiesehöfer, age, s. 170, 171; P. M. Sykes, age, s. 429.

²⁶⁵³ Raymond Furon, age, s. 93, 95; Josef Wiesehöfer, age, s. 170.

²⁶⁵⁴ P. M. Sykes, age, s. 428; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, “Sâsânîans”, s. 682.

²⁶⁵⁵ Said Nefisi, age, s. 24; H. Mase, “Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî”, s. 185.

²⁶⁵⁶ P. M. Sykes, age, s. 428; Hüseyin Nadirî Karababa, agm, s. 14.

²⁶⁵⁷ E A Grantovski, age, s. 157.

gelen ve **azerban** olarak adlandırılan din adamı sınıfına mensup bir aileydi²⁶⁵⁸. Zerdüştlüğün resmi din haline getirilmesi ile beraber bu dönemden kalma din adamları kısa zaman içerisinde halkın nazarında önemli bir konuma yükseldiler²⁶⁵⁹.

Daha sonraları bu sınıf içinde ileriki dönemlerde **mobad**, **hirbad** ve **mag** adı verilen üç farklı din adamı sınıfı ortaya çıkmıştır²⁶⁶⁰. Sâsânî ülkesinde farklı iş alanları ve farklı teşkilatların ortaya çıkması ile beraber bu konularda görev yapan farklı din adamlarının ortaya çıkmasına neden olarak bu sınıf içerisinde bir branşlaşmayı beraberinde getirmiştir²⁶⁶¹. Bunlar eğitim-öğretim alanından yargıcılık ve tıp alanına kadar birçok sahada söz hakkına sahiptiler. Din adamları toplumda en itibarlı konuma sahip insanlardan oluşmaktaydılar. İnsanlar içerisinde nüfuzları vardı ve toplum tarafından oldukça sevilmekteydiler. Sâsânî ülkesinde birçok vakıf, hayrat ve araziye sahip olan din adamları Azerbaycan toprakları üzerinde oldukça önemli bir güce sahip bulunmaktaydılar²⁶⁶². Bu din adamlarından en üsteki tabakayı mobadlar sonra hirbadlar oluştururdu ve en alt tabakada ise mag adı verilen din adamları bulunurdu. Ayrıca bu sınıfı içerisinde ateşgedelerde ilahi söyleme ve namaz kıldırma görevlerinde memur olan ve **zut** adı verilen yardımcı din adamları sınıfı da mevcuttu²⁶⁶³.

Bunların yanında **raspi** adı verilen ateş bakıcıları vardır²⁶⁶⁴. Bunlar ateşgedelerdeki ateşin sönmemesi için ateşdanların başında bekler ateşi gözetlerlerdi. Bu din adamları sınıfının en tepesinde bulunan kişi **mobadan-ı mobad** adı verilen mobad başıydı²⁶⁶⁵. Bu sözcüğün anlamı *bilginler bilgini* anlamına gelmekteydi²⁶⁶⁶. Onun altında ise **hirbad-ı hirbad** adı verilen ve hirbadların başı olan kişi bulunurdu. Bunlar ülkedeki eğitim-öğretim ve yargıcılık işlerini kendi aralarında bölüşmüşlerdi²⁶⁶⁷. Mobadan-ı mobad veya **magubad magubadan** adı verilen din adamı ülkedeki bütün

²⁶⁵⁸ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 162.

²⁶⁵⁹ Said Nefisi, age, s. 24.

²⁶⁶⁰ Artur Kristensen, age, s. 151; İlber Ortaylı, age, s. 12; Said Nefisi, age, s. 24.

²⁶⁶¹ Seâlebî, age, s. 306.

²⁶⁶² Said Nefisi, age, s. 24; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 165.

²⁶⁶³ Said Nefisi, age, s. 24. Ez-Zutt adı verilen bu topluluğun asıl anavatanı Mükran ve Sind bölgeleri olup, İslam'ın İran fetihleri sırasında tekrar eski vatanlarına kaçmışlardır. Daha sonraları Hz. Ömer döneminde İslam dinini benimseyen bu topluluk Kûfe ve Basra şehirlerine yerleşmişlerdir. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 435.

²⁶⁶⁴ Edward G. Browne, age, s. 367; Said Nefisi, age, s. 25.

²⁶⁶⁵ İlber Ortaylı, age, s. 12; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 163; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; H. Mase, "Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî", s. 184.

²⁶⁶⁶ Yakubi, age, C. I, s. 219. Bu tabirin ilk defa Zerdüş'tün yaşamında kendisi için *bilgelerin bilgisi* anlamında kullanıldığı için kendisinin ölümünden sonra yerine geçen kişiye de mobadan-ı mobad adı verildiği rivayet edilmektedir. Bkz. Aynı eser, c. I, s. 219.

²⁶⁶⁷ Artur Kristensen, age, s. 151; Said Nefisi, age, s. 25.

din adamlarının reisi olup, Sâsânî hükümdarı adına ülkedeki bütün dini faaliyetleri yürütmekteydi bu nedenle bu kişinin oldukça bilgin bir kimse olması gerekiyordu²⁶⁶⁸. Mobad adı verilen din adamları ülkedeki ruhani sınıfı oluşturmaktaydı. Diğer sınıf olan hirbadlar ise tapınak görevlileri ve muhafızları sınıfını oluşturmaktaydı. Bu sınıf din adamları tapınakların yönetim, bakım ve muhafızlıklarını üstlenmişlerdi²⁶⁶⁹. Sâsânî devletinin sonlarına doğru adlarına **mesmegan** denilen yeni bir ruhani görevli daha ortaya çıktı²⁶⁷⁰. Bu kimse Demavend şehrinde ikamet etmekteydi ve mag adı verilen din adamlarının reisi durumundaydı.

Sâsânî ülkesinde her evde adına **Azeran** adı verilen bir ateş yanardı²⁶⁷¹. Bunun yanında her bölüğün ve her gurubun bir ateşi olurdu ve buna da **Azer Behram** adı verilirdi²⁶⁷². Bu ateşleri tutuşturmak için maglardan mutlaka iki kişi görevlendirilirdi. Azer behram adı verilen ateşin yakılması için ise daha çok magın görevlendirilmesi gerekmekteydi. Bunların yanında en büyük ateş olan **Azer Geşnesb** adı verilen ateş vardı²⁶⁷³. Şahlar Azer Geşnesb'in olduğu ateşgedeye oldukça kıymetli hediyeler gönderirlerdi. Bu ateşlerin başında bulunan din adamları insanlara ilahiler okurlar, namazlar kıldırırlar, ateşin sönmemesi için gayret harcarlar, günahkârlara tövbe verirler, insanları yıkarlar, özellikle et, ekmek ve su gibi insanların yiyeceklerini ateşin yanında kutsarlardı. Bunlara ek olarak cenaze merasimleri, evlilik törenleri, bayram törenleri, düğün ve isim koyma teşrifatları, dinden dönenleri cezalandırma işleri, çocukların eğitimi, okuma yazma faaliyetleri, savaş oyunları, polo oyunları, santranç ve kılıç eğitimlerini bu din adamları yürütmekteydiler²⁶⁷⁴. Asilzade çocuklarına mobad ve hirbadlar bu eğitimi verirken daha alt tabakada ve halk içinde bu eğitimleri maglar verirlerdi. Öğrenilmesi zor olan pehlevi dili din adamları tarafından öğretilirdi. Sâsânî sarayında görev yapan üst düzey mobad ve hirbadlardan oluşan denetleme şurası kanunların uygulanıp uygulanmadığını kontrol eder ve kanun koyuculuk konusunda hükümdarla birlikte çalışırlardı²⁶⁷⁵. Bunlara ek olarak adına **vardhabadh** (verdebez) ve

²⁶⁶⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 106; Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219.

²⁶⁶⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219.

²⁶⁷⁰ M. Cevad Meşkür, age, s. 106.

²⁶⁷¹ Said Nefisi, age, s. 25, 103; Artur Kristensen, age, s. 236.

²⁶⁷² Artur Kristensen, age, s. 236; Said Nefisi, age, s. 103; P. Gignoux-B. A. Litvinsky, "Religions and Religious Movements I" *History of civilizations of Central Asia*, C.3, (Edt. Ahmad Hasan Dani), Delhi, 1999, s. 405.

²⁶⁷³ P. Gignoux-B. A. Litvinsky, agm, s. 405.

²⁶⁷⁴ Artur Kristensen, age, s. 180.

²⁶⁷⁵ İneyetullah Rıza, age, s. 12.

dastvar (destur) adı verilen din adamları da bulunmaktadır²⁶⁷⁶. Bunlar genel olarak dini danışmanlık ve yargıç müşavirliği görevlerinde bulunmaktaydılar. Dastvar adı verilen din görevlileri daha alt basamakta görev yapan memurlardı²⁶⁷⁷. Sâsânîler din adamlarının makamlarını ve görevlerini tafsilatlı bir şekilde anlatan özel bir kanunname hazırlamışlardı. Bu kanunnameye **hirbadistan** adı verilmekteydi²⁶⁷⁸. Bu kanunname Avesta esas alınarak hazırlanmıştır.

4.1.3.1. Mobadan, Hirbadan, Magan Sınıfları

Mobadan sınıfı Sâsânî toplumundaki en önemli din adamı sınıfıdır. Bu sınıf mensubu din adamlarının reisi aynı zamanda diğer bütün dini sınıfların da reisi sayılmaktaydı. Bu sınıfa mensup din adamlarının reisine **mobadan-ı mobad** (mubezan-ı mubez) adı verilmekteydi²⁶⁷⁹. Bu kişi hükümdarların manevi koruyucusu ve onların ruhani mürebbileri olarak kabul edilmekteydi ve sınırsız bir nüfuza sahipti²⁶⁸⁰. Mobad adı verilen din adamları genelde mag sınıfı içerisinde seçilirdi ve seçilen bu mobadlar için **magupat** tabiri kullanılmaktaydı. Bu sınıfın başındaki kişi hükümdara taç takma ve hilat giydirme, onun hükümdarlığını onaylama yetkisine sahip manevi bir liderdir²⁶⁸¹. Bu kişinin konumu hemen hemen hükümdarın konumuna yakındı²⁶⁸². Bu sınıfa mensup din adamları kendilerini Sâsânîler öncesi dönemlerdeki magan sınıfının devamı olarak saymaktaydılar ve efsanevi Arya hükümdarı Manuçehr'in (Manuçitra) soyundan geldiklerine inanmaktaydılar²⁶⁸³. Sâsânîler döneminde her şehrin bir mobad'ı olurdu. Sâsânîlere ait kitabelerde bu din adamı sınıfına ait bazı kişilerin isimlerine rastlanılmaktadır²⁶⁸⁴. Bunlardan bir tanesi Şazhürmüz bölgesinin mobad'ı olan Pabhagh (Pabak), diğeri Erdeşîr Harre bölgesinin mobad'ı olan Vedh Shahpuhr (Vez Şahpur), Arran Harre şehrinin mobad'ı Farrokh Şahpour (Ferruh Şahpur), diğeri bir tanesi de Mişan mobad'ı Baferg'dir. Erdeşîr, Sâsânî devletini kurduğu zaman mobadan-ı mobad

²⁶⁷⁶ Artur Kristensen, age, s. 180; İlber Ortaylı, age, s. 12.

²⁶⁷⁷ İlber Ortaylı, age, s. 12.

²⁶⁷⁸ Artur Kristensen, age, s. 181.

²⁶⁷⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163; Artur Kristensen, age, s. 151; H. Mase, "Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî", s. 184; Ali Farazmand, agm, s. 620.

²⁶⁸⁰ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 165; İnyetullah Rıza, age, s. 10.

²⁶⁸¹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 225.

²⁶⁸² Will Durant, age, s. 119.

²⁶⁸³ A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 164.

²⁶⁸⁴ P. Gignoux-B. A. Litvinsky, agm, s. 403.

makamına Mahdaz adında bir mag'ı getirmişti²⁶⁸⁵. Bu durum, anılan makamın Sâsânîler döneminden önce de bulunduğunu göstermektedir. Sâsânîler döneminin meşhur mobadan-ı mobadlarından bazıları tarihi kayıtlarda görülmektedir. Bunlardan ikisi II. Şapur dönemi din adamları reisi olan Bahek ve onun ölümüyle yerine geçen Mihrespend, diğer üç tanesi V. Behram dönemi din adamı reisleri olan Mihrveraz, Mihrşahpur ve Mihragaviz'dir. I. Hüsrev döneminin din adamı reisinin adı ise Azazşaz'dır²⁶⁸⁶.

Din adamlarını atama ve onları azletme yetkisi mobadan-ı mobad adı verilen din adamı reisine aittir. Bu din adamı aynı zamanda hükümdarın dini danışmanıydı. Dini konularda alınacak kararlar onun nezaretinde alınırdı. Aynı zamanda yüksek rütbeli memurların veya saltanat üyelerinin muhakemesine oy verme yetkisine sahip kişi olarak katılırdı²⁶⁸⁷. Ülkenin diğer vilayetlerinde dini konularda ortaya çıkan sorunlarda veya din adamlarının yapmış oldukları haksızlıkları denetlemek amacıyla müfettiş görevlendirme ve bu kimseleri yargılamak için mahkeme kurma yetkisine sahipti²⁶⁸⁸. Bu sınıfa ait din adamları ülke yönetiminde basiretsiz bir kişi başa geçtiği zaman onu azletme veya devlet yönetimi için farklı soylu ailelere ait birer saltanat naibi ortaya çıktığı zaman hangisinin saltanata geçeceği konusunda görüş bildirme veya oy verme yetkisine sahiptirler²⁶⁸⁹. Bu mobadlara aynı zamanda yaptıkları görevlerdeki başarılarından dolayı çeşitli lakaplar da takılmaktaydı. Önemli hizmetlerde bulunan mobadlara onları taltif etmek amacıyla *dinin hepsini bilen* anlamında **hemeg din** lakabı verilirdi²⁶⁹⁰. Bu din adamları saray tarafından parayla da ödüllendirilirdi. I. Erdeşîr kendisine müjde veren bir mobadın ağzını altın sikke ve yakutlarla doldurarak onu ödüllendirdiği rivayet edilmektedir²⁶⁹¹. Bu sınıfa mensup din adamlarının Sâsânî ülkesinde geniş toprakları, mülkleri ve toprakları üzerinde çalışan köleleri bulunmaktaydı²⁶⁹².

²⁶⁸⁵ Artur Kristensen, age, s. 177.

²⁶⁸⁶ Artur Kristensen, age, s. 178.

²⁶⁸⁷ Şehram Celiliyân, "Şahgûzinî der Devreyî Sâsâniyân; Ferâyend Şahgûzinî der Nameyî Tenser be Guşnesb", *Tarihî İrân*, S. 59/5, Zemestan, 1387 (2009), s. 90.

²⁶⁸⁸ Artur Kristensen, age, s. 178.

²⁶⁸⁹ Artur Kristensen, age, s. 360.

²⁶⁹⁰ Said Nefisi, age, s. 18.

²⁶⁹¹ Said Nefisi, age, s. 18.

²⁶⁹² A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 165; İna'yetullah Rıza, age, s. 10.

Mobadlar önemli dini teşrifatlar ve ayinleri yönetmekle görevliyidiler. Dini ayinleri yöneten mobadların sayısı yedi kişiden oluşmaktaydı²⁶⁹³. Bu yedi kişinin başında bulunan mobada **zaotar** adı verilmekteydi²⁶⁹⁴. Bu yedi kişinin hepsinin farklı bir lakabı vardı ve ayin sırasında farklı görevleri yerine getirmektedirler. Bunlar ayin sırasında, kutsal ateşi kirletmemek için başlarına sarmış oldukları ve adına **paiditana** denilen bir bezi ağızlarına kadar indirerek bağlarıydı²⁶⁹⁵. Başlarında bu bez bulunmayan mobadlar elleriyle ağızlarını kapatırlardı. Bu mobadlardan birisi **hazeapata** olarak adlandırılan bir bitkinin çöplerini ateşe atarak ateşin sürekli yanmasını sağlardı. Bu mobadlar ayin sırasında gümüş yapraklar üzerine yazılmış olan ilahiler okurlardı²⁶⁹⁶. Bu ayini yöneten yedi mobada **ratu** adı verilirdi²⁶⁹⁷. Ayini yöneten mobada **havenan** adı verilirdi ve tören sırasında ateşin bakımını yapan mobada ise **atravakhş** (atravehş) denilirdi²⁶⁹⁸. Ayin yöneten mobadlar derece bakımından diğerlerine göre ayrıcalıklıydılar ve bu yüzden mobad başlarına *tören yöneten din adamlarının reisi* anlamında **evanbad** adı verilirdi²⁶⁹⁹. Kutsal çöpleri taşıyan mobada **farabaratar** denir, ayin sırasında su getirip götürmekle görevli mobada ise **abrat** adı verilirdi²⁷⁰⁰. Bu mobadlardan bir tanesinin lakabı **asnatar** idi ve hum adı verilen bitkiyi temizlemekle görevliydi²⁷⁰¹. **Raethvishgara** (reysvişgere) adı verilen diğer bir mobadın görevi hum bitkisini süt ile karıştırmaktır²⁷⁰². Bu mobadların ayin sırasında yapılan işleri gözetip murakabesini yapan görevliye ise **seraveşavarz** adı verilirdi²⁷⁰³. Yapılan bu ayin çok karmaşık ve tafsilatlı bir yapıya sahipti. Ayin sırasında sütle karıştırılmış *hum* bitkisiyle yapılan karışımdan **haoma** adı verilen bir tür içecek yapılırdı²⁷⁰⁴. Bu içeceklerle beraber tereyağı ve etle yapılan ve **mizdeh** denilen bir yemek türü yenilmekteydi²⁷⁰⁵. Bu mobadlar gahanbar adı verilen ve yılın farklı mevsimlerinde kutlanan bayramlarda düzenlenen ayinleri yönetirlerdi ve bu ayinlere katılmak Zerdüştlük dinine göre farz

²⁶⁹³ Said Nefisi, age, s. 104.

²⁶⁹⁴ Artur Kristensen, age, s. 237.

²⁶⁹⁵ A. V. Williams Jackson, age, s. 367; Artur Kristensen, age, s. 237; Said Nefisi, age, s. 104.

²⁶⁹⁶ Said Nefisi, age, s. 104.

²⁶⁹⁷ Artur Kristensen, age, s. 237.

²⁶⁹⁸ Said Nefisi, age, s. 104; Artur Kristensen, age, s. 237, 238.

²⁶⁹⁹ Touraj Daryaei, age, s. 128.

²⁷⁰⁰ Said Nefisi, age, s. 104; Artur Kristensen, age, s. 238.

²⁷⁰¹ Artur Kristensen, age, s. 238; Said Nefisi, age, s. 104.

²⁷⁰² Said Nefisi, age, s. 104; Artur Kristensen, age, s. 238.

²⁷⁰³ Artur Kristensen, age, s. 238; Said Nefisi, age, s. 104.

²⁷⁰⁴ A. V. Williams Jackson, age, s. 369; Artur Kristensen, age, s. 237; Said Nefisi, age, s. 104.

²⁷⁰⁵ Said Nefisi, age, s. 104.

olarak kabul edilmekteydi²⁷⁰⁶. Bu din adamları Zerdüştlük dinine göre kılınması zorunlu olan günlük üç vakit namaz ayinlerini de yönetmekle görevliyidiler.

Din adamlarına ait bir sınıf olan hirbez sınıfı mobad sınıfından sonra gelmekteydi²⁷⁰⁷. Bu sınıf Sâsânî imparatorluğunun kurulduğu ilk dönemlerden beri varlığını devam ettire gelmiştir²⁷⁰⁸. Bu din adamları, Sâsânî ülkesindeki kutsal ateşlerin koruyucusu sıfatıyla onların bakımı ve korunması ile ilgilenmekteydiler²⁷⁰⁹. Hükümdar seçiminde bu sınıfın görüşü önemliydi²⁷¹⁰. Eğer bir şah ölürse, onun yerine birisini seçmek için mobadan-ı mobad, hirbez din adamlarını toplayarak saray görevlilerinin müdürü olan debiran mahişt ve erran aspahbad gözetiminde bir kurul oluşturur ve ölen hükümdarın yerine görüş alışverişi yapılarak hanedan üyeleri arasından yeni hükümdar seçilirdi²⁷¹¹. Bu sınıfa ait din adamları, saray soyluları arasından seçilir ve bozorgan sınıfından sayılırdı. Hirbez sınıfından olan din adamları, Sâsânî imparatorluğundaki ateşgedelerin bakımından sorumluydular²⁷¹². Tapınaklarda yapılan dini teşrifatlar hirbad adı verilen bu din adamları tarafından icra edilirdi²⁷¹³. Harezmî, **hirbad** kelimesinin *ateşin hizmetçisi* anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bu adın *ateşin bekçisi* anlamına geldiğini rivayet edenlerde bulunmaktadır²⁷¹⁴. Sâsânî devletinin kuruluş döneminde bu hirbadların önemli bir rolleri vardı ve Anahita tapınağında görev yaparlardı. Bu din adamları aynı zamanda Sâsânî'nin en büyük destekçileriydiler²⁷¹⁵.

Sâsânî ülkesinde adına ateşgede adı verilen irili ufaklı birçok tapınak bulunmaktaydı ve bu ateşgedelerin önemine göre hirbez atanırdı. Mesudi'ye göre hirbez sınıfının varlığı Erdeşîr'in yapmış olduğu bir taksimatla ortaya çıkmıştır. Aynı tarihçinin belirttiğine göre Erdeşîr Sâsânî soylularını yedi tabakaya ayırmış ve en yüksek rütbeli din adamlarına mobad rütbesini ve onların emrinde çalışarak din işlerini yürüten kimselere de hirbez adını vermiştir²⁷¹⁶. Taberi, II. Hüsrev döneminde yapılan ateşgedelere ayin yapmaları ve ilahi okumaları amacıyla on iki bin tane hirbez

²⁷⁰⁶ Artur Kristensen, age, s. 238; Said Nefisi, age, s. 104.

²⁷⁰⁷ Said Nefisi, age, s. 241.

²⁷⁰⁸ Roman Girişmen, age, s. 318.

²⁷⁰⁹ İlber Ortaylı, age, s. 12.

²⁷¹⁰ Şehram Celiliyân, agm, s. 90.

²⁷¹¹ Said Nefisi, age, s. 241.

²⁷¹² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219.

²⁷¹³ Artur Kristensen, age, s. 179.

²⁷¹⁴ Michael G. Morony, age, s. 285.

²⁷¹⁵ Roman Girişmen, age, s. 318.

²⁷¹⁶ Said Nefisi, age, s. 242.

görevlendirildiğini belirtmiştir²⁷¹⁷. Bu da hirbez sınıfına mensup din adamlarının toplumda oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olduklarını göstermektedir²⁷¹⁸. Bu sınıfa ait kimseler ateşgedelerde dua ve ilahi okumak, tapınma ayinlerini yönetmek gibi görevlere sahiptiler. Din adamları sınıfı içerisinde en kalabalık kesimi oluşturmaları hasebiyle hirbadlar tapınakların hizmetini görürler ve din işleri ile ilgili bütün alt işleri görürlerdi²⁷¹⁹. Arıca kutsal kitap Avesta'nın öğretimi konusunda da onlar görevlendirilmişti. Bu sınıfa mensup din adamlarının reisine **hirbadan-ı hirbad** (hirbezan-ı hirbez) adı verilirdi²⁷²⁰. Bu kişi Sâsânî ülkesinin bütün ateşgedelerinden sorumluydu²⁷²¹. Kimi dönemlerde hirbez başları erran aspahbad ve mobad başından daha çok ön plana çıkabilirdi. Erdeşîr döneminde hirbez başı olan **Tenser**, Zerdüştlük dininin devletin resmi dini olarak kabul edilmesinde öncü rol oynamıştır²⁷²². Bazı dönemlerde bu makamlara vezirlik yapan kimseler veya hanedan üyeleri de atanmışlardır. Behram Gur döneminde kardeşi **Mihr Nersi** hirbadan-ı hirbad makamına atanmıştı ve kendisi hem ordu komutanı hem saltanat naibi ve aynı zamanda Horasan valisiydi²⁷²³.

Kutsal kitap Avesta'da bu sınıfa mensup insanlar **aethrapati** (işrapiti) olarak adlandırılmaktaydılar²⁷²⁴. Bu sınıfa mensup kişiler saray yargıçlığı ve kadılık gibi konularla da ilgilenir ve yeri geldiği zaman vezirler bu din adamları arasından da seçilebilirdi. Hatta Arapların Sâsânî ülkesini ele geçirdikleri dönemde Pars eyaleti bir hirbad tarafından idare edilmekteydi. Tenser'in dışında bilinen hirbad başlarından bir tanesi Mih Narse'nin oğlu olan Zervandaz'dır²⁷²⁵. Sâsânî toplumundaki hirbadlar son dönemlere doğru sahip oldukları manevi nüfuzlarını siyasi alanlara taşıyarak zamanla eyalet valiliği gibi makamları bile üzerlerine alabilmişlerdir. Arap fetihleri sırasında ele geçirilen birçok vilayetin valilerinin hirbad olduğu rivayet edilmektedir²⁷²⁶. Hatta hirbadların çocukları bile vali olarak atanabiliyordu. İslam fetihleri sırasında Sevad

²⁷¹⁷ Artur Kristensen, age, s. 179; Michael G. Morony, age, s. 285.

²⁷¹⁸ Said Nefisi, age, s. 243.

²⁷¹⁹ Michael G. Morony, age, s. 285.

²⁷²⁰ Said Nefisi, age, s. 241.

²⁷²¹ Artur Kristensen, age, s. 406.

²⁷²² M. Cevad Meşkür, age, s. 80; Said Nefisi, age, s. 243; A. Rafi Hakikat, age, s. 59; H. G. Wells, age, C. II, s. 50; H. Masse, age, s. 167.

²⁷²³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 230, 231.

²⁷²⁴ Artur Kristensen, age, s. 179.

²⁷²⁵ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 230; İnyetullah Rıza, age, s. 9.

²⁷²⁶ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de 'z İslam*, s. 165.

bölgesinin valisi olan ve el-Büveyb²⁷²⁷ savaşında Arap ordusunu durdurmaya çalışan Anuşagan, bir hirbadın oğluydu²⁷²⁸. Bu sınıfın çok kalabalık olması ve genel olarak tapınaklarda yaşamalarından dolayı, İslam fetihleri sırasında bulundukları bölgeleri savunmuşlar ve tapınakların yıkılmasını önlemeye çalışmışlardır²⁷²⁹.

Mag veya **magan**, Ahamaniş ve Mad dönemi İran’ında bir kabileye verilen isimdi²⁷³⁰. Bu kabileden olan insanlar, Mad ülkesindeki dini işleri üstlenmişlerdi. Bu maglar, Zerdüş dinin Mad ve Pers ülkesinde yaygınlaşmasına sebep oldular. Zerdüştlere kutsal kitabı Avesta’da adlarına **asravan** denilen bu sınıfa mensup insanlar genel olarak Part ve Sâsânîler döneminde mag veya magan şeklinde adlandırılırdı²⁷³¹. Bu sınıfa mensup insanlar aynı soya mensuplardı ve yaptıkları görev irsi olarak nesilden nesile geçmekteydi. Bu hanedan kendilerinin tanrı tarafından seçilmiş seçkin bir aile olduğuna ve din işlerinin kendi elleriyle yürütülmesi gerektiğine inanmaktaydılar²⁷³². Din adamları genelde mag adı verilen bu hanedan üyeleri arasından seçilirdi. Hirbad veya mobad bütün din adamları bu sınıfa bağlıdır. Zerdüştlüğün papası sayılan mobadan-ı mobad sürekli olarak bu aile bireyleri arasından seçilirdi. Hükümdarlar da dâhil Sâsânî hanedanına mensup hiç kimse bu makama seçilmemiştir. Bu aile mensupları kendilerini İran’ın efsanevi hükümdarlarından Manuçitra’ya dayandırmaktaydılar. Sâsânîler ise kendilerini Zerdüş’ün en büyük koruyucusu olan Key Vishtasp’a dayandırırldı²⁷³³. Bu kabileye mensup insanlar büyük bir saygı görürlerdi ve genelde dini konularda fetva verme yetkisi bunlara aitti²⁷³⁴. Bu kişilerin vermiş oldukları fetvalar toplum açısından dikkate alınır ve örfî açıdan kanun gibi algılanırdı. Sarayda yenilecek yemeklerden önce sofranın başında mutlaka bir mag olmalıydı ve bu kişi yemek duası yapmadan yemeğe başlanmazdı²⁷³⁵. Toplumsal konularda görüş bildirme halkın sosyal yaşantısına müdahale ederek yapılan işlerin dine

²⁷²⁷ Kadisiye öncesinde Sâsânîlere karşı yapılan bu savaşın komutanı el-Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî veya Cerîr b. Abdullah el-Becelî’ydi. Bu savaş Müsenna’nın başı olduğu Bekir b. Vail ile Cerîr’in kabilesi olan Becileliler arasında bir çekişmenin meydana geldiği savaştır. Bu çekişmeden dolayı Hz. Ömer bu ikisini azlederek onların yerine Sad b. Ebî Vakkas’ı tayin etmiştir. Bkz. İsrâfil Balcı, “Hz. Ömer’in Komutan Atama Stratejisi; Sad b. Ebî Vakkas ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh Örneği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20-21, Samsun, 2005, s. 183, 184.

²⁷²⁸ Michael G. Morony, age, s. 280.

²⁷²⁹ Michael G. Morony, age, s. 285.

²⁷³⁰ Herodotus, age, C. II, s. 132, 140, 142, 167, 221; Feridun Şayeste, agm, s. 84, 85.

²⁷³¹ Artur Kristensen, age, s. 174.

²⁷³² Will Durant, age, s. 119.

²⁷³³ Artur Kristensen, age, s. 175.

²⁷³⁴ Said Nefisi, age, s. 24.

²⁷³⁵ P. J. Menasce, agm, s. 182.

uygunluğu hakkında fikir verme ve müdahale etme yetkileri maglara aitti²⁷³⁶. İnsanlara vaaz vermek onları cehennemle korkutmak veya cennetle müjdelemek işlerini maglar yapmaktaydılar²⁷³⁷.

Maglar sahip oldukları konum itibariyle tam bağımsızdılar. Bu anlamda devlet içinde devlet konumundaydılar. Özellikle Atropaten adı verilen Azerbaycan topraklarında çok güçlüydüler. Bundan dolayı II. Şapur döneminde Atropaten topraklarına magların ülkesi adı verildi²⁷³⁸. Bu sınıfa mensup din adamları kendilerine merkez olarak Atropaten topraklarının en büyük tapınağı olan Adhur Goshnasb'ı (Azer Geşnesb) seçmişlerdi ve kuzey batı İran kavimleri dini açıdan bu tapınağa bağlıydılar²⁷³⁹. Bu eyalette oldukça çok miktarda tapınakları, mülkleri ve kaleleri bulunmaktaydı²⁷⁴⁰. Sâsânîlerin kuruluş dönemi hükümdarları bu tapınaktan ziyade güney batı İran kavimlerinin bağlı oldukları Anahita tapınağına bağlıydılar. Sâsânî devletinin Mezopotamya topraklarına yerleşmesinden sonra Sâsânî hükümdarları dini açıdan Adhur Goshnasb tapınağını dini bir merkez olarak seçtiler²⁷⁴¹. Maglar, Sâsânî ülkesindeki dini vergilerin birçoğunu kendileri toplarlardı. İnsanların kurban, düğün, isim koyma, günahlardan temizlenme, insanları yargılama gibi işlere bakarlardı. Sâsânî ülkesinde astronomi, büyücülük ve falcılık gibi işlere de bu sınıfa mensup din adamları bakarlardı²⁷⁴². Dini konuların birçoğunda bu sınıfa mensup din adamları zorda kaldıklarında hirbad adı verilen din adamlarına danışmaktaydılar²⁷⁴³. Sâsânî toprakları üzerinde birçok akara, toprağa ve mülke sahiplerdi. Bu sınıf içerisinde yer alan **magan enderzbez** adı verilen sınıfa mensup din adamları, Sâsânî ülkesindeki eğitim öğretim işleriyle meşgul olurlardı²⁷⁴⁴. Aynı zamanda bu kavram mobad başı için **magupatan magupat** şeklinde bir unvan olarak da kullanılırdı²⁷⁴⁵. Sâsânîler dönemine ait yazıtlarda bu sınıfa mensup insanlar **maguan** veya **magugan** şeklinde yazılmıştır. Bu sınıfın başındaki kişiye ise **magan mag** adı verilmekteydi²⁷⁴⁶. Sâsânî toplumunda düzenlenen bayram kutlamaları ve törenleri genelde mag adı verilen din adamlarının gözetiminde

²⁷³⁶ Said Nefisi, age, s. 24; P. J. Menasce, agm, s. 182.

²⁷³⁷ Will Durant, age, s. 119.

²⁷³⁸ Artur Kristensen, age, s. 176.

²⁷³⁹ Roman Girişmen, age, s. 318.

²⁷⁴⁰ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 165.

²⁷⁴¹ Roman Girişmen, age, s. 318.

²⁷⁴² Artur Kristensen, age, s. 257.

²⁷⁴³ V. G. Lukonin, "Political, Social and Administrative Institutions: Taxes and Trade", *The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3(2), Cambridge University Press, 2000, s. 689.

²⁷⁴⁴ Artur Kristensen, age, s. 151.

²⁷⁴⁵ A. Perikhanian, agm, s. 629.

²⁷⁴⁶ Artur Kristensen, age, s. 177.

kutlanmaktaydı. Bu nedenle Gerdizî, kadim İran'da maglara ait birçok bayram kutlamalarının olduğundan bahsetmektedir²⁷⁴⁷.

4.1.4. Sâsânî Toplumunda Yönetici Sınıflar

Sâsânî devletinde sosyal sınıflar arasında zamanla ortaya çıkan ve sayıları gün geçtikçe artarak önemli sınıflar haline gelen memur ve hizmetli sınıfları bulunmaktadır. Bu sınıflara mensup insanlar da merkezde, sarayda veya taşrada yaptıkları görevlere göre farklı sınıflara ayrılmışlardır²⁷⁴⁸. Bunlardan merkezde ve sarayda görev yapanlardan müdür, kâtip, yüksek rütbeli memur, münşi gibi saray çalışanları ile dihgan, azadan, feodal ve bunların emrindeki hizmetliler gibi iki kısımda incelemek mümkündür. Bu görevlilerle ilgili bilgileri Sâsânî devleti ve tarihi hakkında bilgi veren İslam tarihçileri ve özellikle el Harizmî'nin *Mefatih'ul Ulûm* (İlimlerin Anahtarı) kitabında birçok bilgi elde etmek mümkündür²⁷⁴⁹. Şimdi sırasıyla yönetici tabakasını oluşturan bu soylu sınıflarına bir göz atalım.

4.1.4.1. Müdürler (Debiran), Kâtipler ve Diğer Saray Görevlileri

Sâsânî sarayındaki idari ve yönetici sınıfına ait memurlara **dibharan** (debiran) adı verilmekteydi²⁷⁵⁰. Bu sınıfın başında bulunan kişiye ise **arran dibharbad** (iran debirbez) adı verilmekteydi²⁷⁵¹. Bu kişiye başka bir tabirle **dibharan mahisht** adı da verilmekteydi²⁷⁵². Debiran adı verilen sınıf, Sâsânî devlet teşkilatında devletin bütün yazışmalarını yapan, devlete ait resmi evrakların düzenini sağlayan bürokrasi sınıfıdır. Sâsânî sarayındaki divanlar genel olarak debir adı verilen bu idari sınıf tarafından yönetilmekteydi²⁷⁵³. Devletin bütün girdi, çıktıları, yazışmaları, düzen ve tertibi bu sınıfın sorumluluğu altındaydı. Devlet, bu sınıf memurları bilgili, kültürlü, okuryazar, güçlü, sözüne güvenilir, devlet teşrifatlarını ve adabı muaşeretini bilen, siyasi bilgi ve

²⁷⁴⁷ Rahim Reisneya, age, s. 719.

²⁷⁴⁸ A. Perikhanian, agm, s. 633vd.

²⁷⁴⁹ İlber Ortaylı, age, s. 14.

²⁷⁵⁰ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 162; Roman Girişmen, age, s. 313; İlber Ortaylı, age, s. 12; Badi Badiozamani, age, s. 102.

²⁷⁵¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Artur Kristensen, age, s. 151, 198; A. Hüseyin Zerrinkoob, age, s. 163; İlber Ortaylı, age, s. 12; İlber Ortaylı, age, s. 13; Michael G. Morony, age, s. 85.

²⁷⁵² Said Nefisi, age, s. 254.

²⁷⁵³ Roman Girişmen, age, s. 313

becerisi olan dürüst insanlardan seçmekteydi. Münşiler, kâtipler, tercümanlar ve elçiler debir adı verilen bu bürokrat sınıfının üyeleri arasındaydılar²⁷⁵⁴. Sarayda görev yapan en kalabalık memur sınıfını bu kesim oluşturmaktaydı. I. Erdeşîr, Sâsânî devletini kurduktan sonra Aşkani devletinin bürokratik yapısını olduğu gibi Sâsânî devletinde uygulamıştır²⁷⁵⁵. Fakat bu görevliler arasında güvenilir olmayanlara da merhamet etmemiştir. Erdeşîr, Aşkaniler'in yıkılmasından önce, kendisi adına uydurma bir mektup yazarak, Artaban ile arasının açılmasına sebep olan Dadhbundadh (Dazbendaz) adlı münşiyi bu ihanetinden dolayı idam ettirmiştir²⁷⁵⁶. Sâsânî sarayında debir olarak çalışan yabancı uyruklu görevliler de bulunmaktaydı. Bunlar Sâsânî ülkesinde yaşayan ve İranlı olmayan tebaanın durumu ile ilgilenen ve aynı zamanda tercümanlık yapan idarecilerdi. Bu kimselere yapmış oldukları iş karşılığında, kendi ülkelerinde ne kadar ücret veriliyorsa o kadar maaş verilmekteydi²⁷⁵⁷. Sâsânî sarayında ülkedeki Arapların durumu ile ilgili konularda çalışan Hireli bir Arap bulunmaktaydı ve kendisine Hire parasıyla maaş ödenmekteydi.

Bu bürokrat sınıfı da kendi içerisinde farklı branşlara ayrılmaktaydı²⁷⁵⁸. Bu debirlerden hukuk ve yargı ile ilgili konularda çalışan bürokrata **dadh-dabir** (daz-debir) adı verilmekteydi²⁷⁵⁹. Bunlar yargı ile ilgili kurumların yazışma, girdi çıktı, düzen ve tertipleri için çalışan görevlilerdi ve yazı işleri kâtibi gibi çalışırlardı. Sâsânî ülkesi mali teşkilatında çalışan bürokrat sınıfına ise **şahr amar-dabir** (şehir amardebir) adı verilmekteydi²⁷⁶⁰. Bu görevliler Sâsânî maliye teşkilatının yazışmaları, evraklarının düzeni, kurumun idari çalışmaları ile ilgilenilerdi. Bunun yanında saray hazinesinin işleri ile ilgili konularda **gezek** adı verilen saray hazinesi sorumlusunun emrinde çalışan memurlar vardı. Bu memurların başında bulunan nazıra ise **gadhak amar-dabir** (gezek amardebir) denirdi²⁷⁶¹. Bu görevli daha çok saray gelirleri nazırı sıfatıyla görev yapmaktaydı. Devletin kendi hazinesinde çalışan bürokratlara ise **ganc amar-dabir** (genc amardebir) denilmekteydi²⁷⁶². Bunlar Sâsânî devlet hazinesinde çalışan görevlilerdir. Sâsânî devletin ambarlarında çalışan, buraların düzen ve tertibi ile

²⁷⁵⁴ Badi Badiozzamani, age, s. 102; Said Nefisi, age, s. 254; Roman Girişmen, age, s. 313.

²⁷⁵⁵ Seâlebî, age, s. 306vd.

²⁷⁵⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 819.

²⁷⁵⁷ Artur Kristensen, age, s. 199.

²⁷⁵⁸ Artur Kristensen, age, s. 198.

²⁷⁵⁹ İlber Ortaylı, age, s. 14; Said Nefisi, age, s. 280, 281.

²⁷⁶⁰ Said Nefisi, age, s. 281; İlber Ortaylı, age, s. 15; Touraj Deryai, age, s. 53.

²⁷⁶¹ Touraj Deryai, age, s. 53; Said Nefisi, age, s. 281; İlber Ortaylı, age, s. 15.

²⁷⁶² İlber Ortaylı, age, s. 15; Touraj Deryai, age, s. 53; Said Nefisi, age, s. 280.

ilgilenen memurlarda bulunmaktaydı. Bu idarecilere de **akhor amar-dabir** (ahur amardebir) adı verilmekteydi²⁷⁶³. Bu görevliler aynı zamanda hükümdarın şahsına ait depoların da düzen ve tertibinden girdi çıktısından sorumluydular²⁷⁶⁴. Bunun yanında ateşgedelerin gelir giderlerini kontrol eden ve düzenleyen idareciler de bulunmaktaydı. Bunlara da **ateş amar-dabir** adı verilmekteydi²⁷⁶⁵. Bunların dışında devlete gelen hediye, hayır ve yardımların gelir gider kayıtlarını tutan bunları düzenleyerek evraklarını hazırlayan görevliler bulunmaktaydı, bunlara da **ravangan dabir** deniliyordu²⁷⁶⁶. Bu sınıfa mensup insanların çoğunluğunu kâtipler oluşturmaktaydılar. Okuryazar oranının az olduğu bu toplumda okuma yazma bilme önemli bir ayrıcalık olduğu için kâtipler soylu sınıfına mensup insanlar olarak muamele görürlerdi. Sâsânî hükümdarlarına göre kâtipler *hükümdarların zebanı* (hükümdarın dili) gibidirler ve bu nedenle kâtiplerin, konuşmasını çok iyi bilen, olgun, zeki ve kavrama gücü yüksek insanlardan seçilmeleri gerekmektedir²⁷⁶⁷. Bundan dolayı tabipler, öğretmenler ve hesap kitap ve yazı işleriyle alakalı memuriyetlere her zaman bu sınıftaki insanlar atanmaktaydı²⁷⁶⁸. Hükümdarların kurmuş olduğu danışma meclislerinin birçoğunda bu debirler hazır bulunurlardı²⁷⁶⁹. Bu sınıfa mensup insanların hükümdarın aldığı kararlara karşı geldikleri de olmuştur. Enûşirvân'ın vergi reformuna karşı çıkan ve kuruyan ürünlere, akan sulara ve boş kanallara vergi itasına itiraz eden bir kâtibe çok öfkeleniği ve bu kişinin hangi sınıftan olduğunu öğrenince kâtiplerin hokkalarıyla bu kişiye bayılincaya kadar vurmalarını emrettiği rivayet edilmektedir²⁷⁷⁰.

Hükümdarın fermanlarını kayıt altına alarak onları gerekli divanlara gönderen saray debiri bulunmaktaydı²⁷⁷¹. Bu saray debirleri parmaklarına takmış oldukları yüzük şeklindeki mühürlerle bunları mühürlerlerdi²⁷⁷². Hükümdarın almış olduğu kararları saray münşisi zabt-ı rabt altına alarak hükümdarın yanında okur, onay aldıktan sonra mühürdara gider ve mühürlenir buradan da saray hadimleri onu saray debirinin yanına götürürdü. Saray debiri bu fermanı iki nüsha yazarak onaya gönderir, hükümdar tarafından onaylandıktan sonra mühürdar tarafından mühürlenerek saray hadimlerinden

²⁷⁶³ Seâlebî, age, s. 300; Touraj Deryai, age, s. 54; İlber Ortaylı, age, s. 15; Said Nefisi, age, s. 281.

²⁷⁶⁴ İnayetullah Rıza, age, s. 13.

²⁷⁶⁵ Touraj Deryai, age, s. 54; İlber Ortaylı, age, s. 15.

²⁷⁶⁶ Artur Kristensen, age, s. 199.

²⁷⁶⁷ İbnü'l-Belhi, age, s. 92, 93.

²⁷⁶⁸ İlber Ortaylı, age, s. 11.

²⁷⁶⁹ İnayetullah Rıza, age, s. 12.

²⁷⁷⁰ Rahim Reisneya, age, s. 643; Said Nefisi, age, s. 17; İnayetullah Rıza, age, s. 12.

²⁷⁷¹ İnayetullah Rıza, age, s. 13.

²⁷⁷² Dominique Collon, age, s. 209.

birisi tarafından debire gönderilirdi²⁷⁷³. Saray debiri bu fermanın bir nüshasını ilgili divana gönderir kendisinde kalan nüshayı ise günlük defterine kaydedirdi²⁷⁷⁴. Saray divanı, şura ve kitabet işlerinde alınan kararların ve bunların dışındaki yazışmaların mühürlenmesi işini hükümdarın kendisine yetki verdiği mühürdarlar tarafından yapılırdı²⁷⁷⁵. Bu mühürdarlara Arapça karşılıkları olarak **hatimu'l-esrar**, **hatimu'r-resa'il**, **hatimu't-tahlid**, **hatimu'l-harac** isimleri verilmekteydi²⁷⁷⁶. Bu müdürler, sayım yazıları, kanunlar, hükümdara sunulan ve depolamak amacıyla hayvan derileri üzerine yazılan vergi tahakkuk girdileri gibi resmi evrakları mühürleme işlerine bakmaktaydılar. Bununla beraber sarayda görevli debirlerden bir tanesi **derbadh** (derbez) adı verilen saray reisiydi ve bununla aynı göreve haiz olan başka bir müdür ise **tiagharbadh** (tegerbez) adı verilen saray mansıbyıdı²⁷⁷⁷. Saray debirleri genel olarak saray teşkilatı içerisindeki divanların hemen hepsinde idareci olarak görev yapmaktaydılar ve bu divanların başında posta divanı, ordu divanı, maliye divanı, adliye divanı gibi divanların bünyesinde müdürlük görevi yapmaktaydılar²⁷⁷⁸.

Bunun yanında saray teşrifat ve törenlerinden sorumlu müdür ise salar adı verilen saray haciplerinden birisi olurdu. Saray perdedarlığından sorumlu müdüre ise **hurram baş** adı verilirdi²⁷⁷⁹. Hükümdarın tören salonunda tahtı ile salon arasında ipekten bir perde bulunur, bu perdenin önünde duran teşrifat başı hükümdarın huzura kabul edeceği kimseleri perdenin arkasına çağırarak onun hükümdarla görüşmesini sağlardı. Sarayın ve şehrin su ihtiyacından sorumlu müdüre verilen isim ise **maybadh** (meybez) idi. Bunun yanında sarayda yapılan yemekleri kontrol eden onların tadına bakan ve büyük ihtimalle yemeklere zehir atılıp atılmadığını kontrol eden görevliler vardı, bunların başındaki müdüre **padhishkvar** (pezeşhar) adı verilirdi. Saray mutfağında çalışan hizmetlilerin başında bulunan debire ise **khvansalar** (hansalar) adı verilmekteydi²⁷⁸⁰. Avcılık ile ilgili teşrifatlarda görevli hizmetlilerin başında bulunan debire **nakhchirbadh** (nahçirbez) adı verilirdi²⁷⁸¹.

²⁷⁷³ İneyetullah Rıza, age, s. 13.

²⁷⁷⁴ Artur Kristensen, age, s. s. 519.

²⁷⁷⁵ İneyetullah Rıza, age, s. 13.

²⁷⁷⁶ İneyetullah Rıza, age, s. 13.

²⁷⁷⁷ Said Nefisi, age, s. 285; Artur Kristensen, age, s. 520.

²⁷⁷⁸ Roman Girişmen, age, s. 313.

²⁷⁷⁹ M. Cevad Meşkur, age, s. 104; Said Nefisi, age, s. 279.

²⁷⁸⁰ Said Nefisi, age, s. 284.

²⁷⁸¹ Said Nefisi, age, s. 285.

Sâsânî sarayında görevli bulunan astrolog ve müneccimlerin saray teşkilatında önemli bir konumları vardı. Bunların başında bulunan reisler de debirler arasından seçilmekteydiler²⁷⁸². Sâsânî toplumundaki astrolog ve müneccim sınıfı Aşkanilerden kalma önemli bir sınıfı teşkil etmekteydi. Sâsânî hükümdarları bu sınıfa mensup insanlara kıymet verirler herhangi bir savaştan önce mutlaka onların fikir ve öngörülerine, kehanetlerine uymaya çalışırlardı²⁷⁸³. Taberi, I. Yezdicürd'ün yeni doğacak çocuğu hakkında, II. Hüsrev'in de Dicle şatına kurulacak barajın vakti hakkında astrolog ve müneccimlerin görüşüne başvurdıklarını nakleder²⁷⁸⁴. II. Hüsrev'in sarayında görev yapan üç yüz altmış astrologun görev yaptığını ve bunların arasında Sayib adında bir Arap astroloğun bulunduğu ve yapmış olduğu öngörülerden hiçbirisinde yanılmadığı söylenir²⁷⁸⁵. Sâsânî toplumunda ve sarayda görev yapan önemli bir doktor sınıfı vardı. Bu sınıfa mensup kimseler oldukça büyük kıymete haizdiler. Bu sınıfa mensup kimselere **drusbadh** (durustbez) adı verilmekteydi ve başlarında debir sınıfına mensup bir başhekim bulunmaktaydı²⁷⁸⁶. Sâsânî sarayındaki hekimlerin çoğu Hıristiyanlardan oluşmaktaydı²⁷⁸⁷. Durustbez kelimesi Avesta'ya ait dini kitaplardan olan Dinkert'te geçmekle beraber *sıhhat* ve *selamet* anlamına gelen **duruva** kelimesinden türetilmiştir²⁷⁸⁸. Bu sınıfın başındaki başhekime erran *durustbez* adı verilirdi.

4.1.4.2. Orta Tabaka Yöneticiler (Dihganan), Feodaller ve Hizmetliler

Sâsânî devletinin taşradaki en önemli yönetim birimlerinden bir tanesi dihganlıktır²⁷⁸⁹. Sâsânîler döneminde dihganlar orta tabaka yöneticilerden sayılmakla beraber devlet ile halk arasında önemli bir arabulucu olarak kabul edilmekteydiler²⁷⁹⁰. Bu kurum Sâsânî yönetiminin sağlam temeller üzere bina edilmesi toplumun en alt düzeyde başarılı bir şekilde idaresi için vazgeçilmez bir yönetim birimini teşkil

²⁷⁸² Artur Kristensen, age, s. 522.

²⁷⁸³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 854.

²⁷⁸⁴ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 854, 1009.

²⁷⁸⁵ İnayetullah Rıza, age, s. 12.

²⁷⁸⁶ Said Nefisi, age, s. 266; Artur Kristensen, age, s. 523.

²⁷⁸⁷ Artur Kristensen, age, s. 523.

²⁷⁸⁸ Said Nefisi, age, s. 266.

²⁷⁸⁹ Artur Kristensen, age, s. 169.

²⁷⁹⁰ Şehram Emirî, agm, s. 19; İlber Ortaylı, age, s. 12.

etmekteydi²⁷⁹¹. Bu nedenle dihanlar devlet arkının önemli dişlileri arasında sayılmaktadırlar. Dihganlar, kendilerine azadan adı verilen ve Sâsânî devletinin taşradaki emlak sahibi soyluları ifade etmek için kullanılan sınıf arasından seçilmekteydiler²⁷⁹². Bu tabakaya mensup insanlar devlet yönetiminde tarihi bir rol üstlenecek misyona sahip olmasalar bile Sâsânî devlet yönetimini ayakta tutan önemli dinamikler olarak kabul edilmekteydi²⁷⁹³. Sâsânîlerin yıkılışından sonra bile bu misyonlarını devam ettiren dihanlar, İslam sonrası ekonomik ve soyal kalkınmanın öncüsü olmakla beraber Sâsânî kültür ve medeniyetini halk bazında koruyarak devam etmesini saęlamışlardır²⁷⁹⁴. Adını Farsça **dih** (köy) sözcüğünden alan **dihgan** kelimesi köylü sınıfının yöneticileri anlamını taşımaktadır. Bunun yanında bu görevliler için dihhuda, dihban, dihhan, dihhan-i buzurg gibi tanımlamalar da yapılmıştır²⁷⁹⁵. Bu kimseler nüfuzları altında bulunan köy ve kasabalardaki insanların tarım arazilerini ekip biçmeleri açısından onları kontrol ederler ve toprağını ekip biçen köylünün vergisini devlete ulařtırırlardı²⁷⁹⁶. Özellikle dihanlar sayesinde devlet ülkenin ekili olmayan arazilerinin köylüler tarafından ekili tutularak bu toprakların işlenmesini ve vergilerinin devlete aktarılmasını saęlamışlardır²⁷⁹⁷. Ayrıca dihanların köylü sınıfı üzerinde baskı oluşturan azadanların köylü sınıfına yönelik istismarlarını önleyici fonksiyonları bulunmaktaydı²⁷⁹⁸. Dihganların sahip oldukları görevleri en iyi bir şekilde yerine getirebilmeleri ve bunun srekliiliğinin sağlanması dihanlığın babadan oğula irsi olarak devam etmesinin yolunu amıştır²⁷⁹⁹. Bu dihanların gücü uzak bölgelerde yaşayan insanlar üzerinde hâkimiyet sağlamanın zorluğundan dolayı merkezi yönetime olan uzaklığına göre değerleri daha fazla artmaktaydı²⁸⁰⁰. Semerkand ve Soğd dihanlarını Taberi ve Belazurî **uzemau'd-dehakîn** şeklinde tanıtmışlardır. Bunlar Türkçe kaynaklarda **afşin** ve **ihşîd** şeklinde de ifade edilmiştir²⁸⁰¹. Dihganların dışında kendilerine *hane sahibi* anlamında **katak hatay** (keteg huta) adı verilen daha küçük bir

²⁷⁹¹ İlber Ortaylı, age, s. 13.

²⁷⁹² Murtaza Ravendî, age, C. 3, s. 4; Roman Girişmen, age, s. 313.

²⁷⁹³ Roman Girişmen, age, s. 346.

²⁷⁹⁴ İlber Ortaylı, age, s. 13; şehram Emirî, agm, s. 19.

²⁷⁹⁵ M. Cevad Meşkr, age, s. 92; şehram Emirî, agm, s. 20.

²⁷⁹⁶ Murtaza Ravendî, age, C. 3, s. 4; İlber Ortaylı, age, s. 13.

²⁷⁹⁷ Rahim Reisneya, age, s. 640; Murtaza Ravendî, age, C. 3, s. 4.

²⁷⁹⁸ İnayetullah Rıza, age, s. 18.

²⁷⁹⁹ İlber Ortaylı, age, s. 13.

²⁸⁰⁰ İnayetullah Rıza, age, s. 17.

²⁸⁰¹ İnayetullah Rıza, age, s. 17. İbn Fadlan, bu tabirlerin şehirleri yöneten Türk hükümdarlarına da verildiğini anlatmaktadır. Bkz. Ramazan şeşen, *İbn Fadlan Seyehatnamesi*, s. 61.

dihgan sınıfı daha bulunmaktaydı²⁸⁰². Bunlar kendi malikâneleri ve küçük toprakları üzerinde ancak birkaç köle istihdam edebilen aynı zamanda akrabası olduğu dihgana bağlı olan ancak daha sonraları **kethüda** olarak adlandırılan bir sınıftır²⁸⁰³. Kethüda sözcüğü **katak hatay** kavramından gelmekle beraber *hane sahibi* anlamını taşımaktadır. Sâsânî toplumunda dihganlığın ortaya çıkışı Erdeşîr dönemine denk gelmektedir²⁸⁰⁴. Aslında bu görev Aşkanilere kadar uzanır. Aşkaniler döneminde köle sahibi olan ve kendi toprakları üzerinde özgür bir şekilde yaşayan özgür köylü sınıfı da bulunmaktaydı²⁸⁰⁵. Fakat dihganlılık sisteminin temelini mitolojik dönemlere dayandıranlar bu sistemin ilk olarak Arya hükümdarlarından Manuçehr'in ihdas ettiğini iddia ederler²⁸⁰⁶. Bu diaya göre toprağını ekip biçen reyanın başına Manuçehr onları gözetmeleri ve vergilerini toplamaları için bazı kimseler görevlendirmiştir. Bu sınıf Sâsânîler dönemindeki dihganlılık sisteminin temelini oluşturacaktır. Halk ile iç içe yaşayan bu dihganlar şehir ve kasabalarda ikamet ettikleri için halk ile kolay diyalog kurabiliyor ve onları kontrol altında tutabiliyorlardı²⁸⁰⁷. Dihganlar sahip oldukları görevleri ve mal varlıklarını nesilden nesile aktarabilirlerdi. Ölen bir dihganın sahip olduğu görev onun varislerinden birisine intikal ederdi. Bu sınıfın saraydaki temsilcisine ise **dihban** adı verilmekteydi. Toprak üzerinde yaşayan herkesin ve dihganların sorumluluğu bu kimseye aittir. Balaş döneminde köylülerin topraklarını terk etmeye bu nedenle de ekili arazilerin çoraklaşmaya başlaması üzerine anılan hükümdar saray dihbânını çağırarak arazilerin neden çoraklaştığını ve toprak sahibi reyanın toprağını neden terk ettiğinin hesabını sormuş sonuçta onu bu konuyla ilgili suçlu bularak idam fermanını imzalamıştır²⁸⁰⁸.

Sâsânî devletinin kurulmasından önce Aşkani devlet yapısından kaynaklanan bölgesel krallıklar ile merkezi devlet arasındaki problemleri tekrar yaşamamak için Erdeşîr, Sâsânî devletini kurduktan sonra şehristan ve dehistan adı verilen yerel yönetim birimleri oluşturarak bu yönetim birimlerinin başına soylu hanedanlara mensup olmayan yerli feodal kimseler atamıştır²⁸⁰⁹. Aşkaniler dönemi bölgesel krallıkları kendi içlerinde

²⁸⁰² E A Grantovski, age, s. 158.

²⁸⁰³ E A Grantovski, age, s. 158.

²⁸⁰⁴ Artur Kristensen, age, s. 355.

²⁸⁰⁵ Rahim Reisneya, age, s. 628.

²⁸⁰⁶ Şehram Emirî, agm, s. 20.

²⁸⁰⁷ Şehram Emirî, agm, s. 20.

²⁸⁰⁸ M. Cevad Meşkur, age, s. 92. Balaş döneminde köylünün topraklarını terk etmesiyle ilgili bilgi için.

Bkz. İnyetullah Rıza, age, s. 18.

²⁸⁰⁹ Amira K. Bennison, age, s. 64.

bağımsız ve başına buyruk yönetimler olarak çoğu zaman merkezi yönetimle ters düşmekte bu yüzden merkezi otoritenin sarsılmasına neden olmaktaydılar. Genellikle bu mahalli krallıkların başına güçlü hanedanlara mensup kimseler atanmaktaydı ve bunlar nüfuzlarını kullanarak çoğu zaman merkezi idarenin kontrolü dışına çıkmaktaydılar²⁸¹⁰. Aynı hataya tekrar düşmek istemeyen Erdeşîr büyük hanedanlara ait soylu kimseler yerine alt birimlere, devlete kafa tutamayacak kadar küçük feodaller getirdi. Devletin en alttaki yönetim birimlerinin başına getirmiş olduğu bu yöneticiler zamanla dihgân adıyla anılmaya başlandılar. Aşkani döneminden kalma hanedanlar ise ülkenin farklı yerlerinde kendilerine ikta, tımar veya kale verilerek bir araya gelerek devlete karşı güç oluşturmamaya şekilde dağıtılmışlardır²⁸¹¹.

Sâsânî devletin ilk dönemlerinde halk için uygulanan vergilerin çokluğu ve ağırlığı yüzünden fakir köylüler topraklarını işleyemez hale gelmişlerdir. Vergilerin ağırlığı ve vergi memurlarının halka kötü davranmaları nedeniyle köylüler Sâsânî toprakları üzerinde dağılmış ikta sahipleri ve toprak sahibi soylu kimselere iltica ederek karın tokluğuna onların yanlarında çalışmaktaydılar²⁸¹². Yanlarındaki insan gücünü arttıran bu toprak sahibi soylular, feodal bir hale gelmeye başladılar. Küçük arazi sahipleri vergilerin çokluğundan dolayı topraklarını bırakarak büyük toprak sahibi hanedan mensuplarına sığındılar. Bu kimselerin topraklarını da kendi topraklarına katan vaspuhranlar Sâsânî devleti içerisinde önemli bir feodal güç haline geldiler²⁸¹³. Bazen büyük toprak sahibi feodallerin küçük toprak sahiplerinin topraklarına el koydukları da oluyordu²⁸¹⁴. Bu feodallerin topraklarını genişleterek bazen saray mensuplarına komşu oldukları da gerçekleşmiştir. Sâsânî hükümdarı Nersî'nin şahîlik makamında bulunduğu dönemlerde bazı dihgânların arazileri Nersî'nin arazilerine sınır olmuşlardı ve Nesrî bütün bu arazileri dihgânların elinden geri almıştı²⁸¹⁵. Sâsânî toprakları üzerinde meydana gelen bu feodal güçlerin etkinliğini yıkmak için Enûşîrvân dönemindeki reformlar kaçınılmaz hale gelmiştir. Dihgânlar Sâsânîler dönemindeki ilk belirleyici sosyal rollerini I. Kabad döneminde ortaya koymuşlardır. Anılan hükümdarın güç ve toprak sahibi vaspuhranlara karşı halkın yanında yer almaları ve onları zayıflatmak için vermiş oldukları mücadele sonucuna ulaşmasa bile kendisinden sonra I. Hüsrev bunu

²⁸¹⁰ Roman Girişmen, age, s. 312.

²⁸¹¹ Artur Kristensen, age, s. 356.

²⁸¹² Rahim Reisneya, age, s. 630.

²⁸¹³ A. Perikhanian, agm, s. 669.

²⁸¹⁴ Rahim Reisneya, age, s. 631.

²⁸¹⁵ Rahim Reisneya, age, s. 631.

gerçekleştirerek Mazdek akımınınndan dolayı zarar görmüş olan bu kesimi kollayarak dihanlık sisteminin yapısını vaspuhranların aleyhine kuvvetlendirmiştir²⁸¹⁶. Dihganlar Sâsânî devleti içerisindeki soylular ve asilzadelerin aksine sürekli olarak devletin yanında yer almışlar ve hiçbir zaman devletin veya herhangi bir hükümdarın aleyhine isyan etmedikleri gibi halkı da kışkırtmamışlardır²⁸¹⁷. Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra varlığını ve görevlerini devam ettiren tek sınıf olan dihan sınıfı, Arapların Sâsânî topraklarını ele geçirdikleri dönemlerde onlara karşı herhangi bir çatışmaya girmedikleri gibi onlara iyi davranmışlar ve sahip oldukları topraklarla konumlarını korumayı başarmışlardır²⁸¹⁸. Bu sınıfı oluşturan insanlar, devlet ile halk arasında bir nevi aracı görevinde bulunuyorlardı²⁸¹⁹. Devletin taşradaki birçok işini bu sınıfa mensup kimseler idare etmekteydiler. Sâsânîler dönemindeki önemli misyonlarını İslam sonrası dönemde de arttırarak devam ettiren dihanlar zamanla İslam dinine girerek mahiyetlerinde bulunan reayanının da İslam dinine girmelerini sağlamışlar ve İslam'ın İran topraklarında yayılmasını hızlandırmışlardır²⁸²⁰. İslam sonrası dönemde bu kurum **dehakin** adıyla varlığını devam ettirmiştir²⁸²¹.

Sâsânî sarayında çalışan önemli sınıflardan bir tanesi de hudema veya hizmetli sınıfıdır. Bu sınıf, Sâsânî sarayında çalışan ve bütün ayak işlerini yerine getiren en çok çalışan sınıftır. Bu hizmetliler sarayın odalarında, mutfağında, ambarlarında, salonlarında, ahırlarında her tarafa çalışmaktaydılar. Bu hizmetlilerin başında hacib adı verilen kimseler bulunurdu. Bu hizmetliler hükümdara en yakın insanlar arasındaydılar ve çoğu zaman yapmış oldukları işlerden dolayı ödüllendirilirdi. I. Yazdicürd'ün haciblerinden Azadmerd, hükümdarın oğlu Behram'ı bile hükümdarın özel odasına girmekten alıkoyardı ve onu cezalandırdığından dolayı Yazdicürd'den ödül aldığı rivayet edilmektedir²⁸²². Bu hizmetliler toprak sahibi olabilirlerdi ve bu topraklarının vergisi onların yapmış olduğu hizmetlere sayılırdı. Bunun yanında bu hizmetliler yapmış oldukları hizmetler karşılığında hazineden on bin dirhem maaş alırlardı²⁸²³. Hükümdar, hizmetlilerinden herhangi birisinin yapmış olduğu güzel bir davranışın

²⁸¹⁶ M. Cevad Meşkur, age, s. 94; Şehram Emirî, agm, s. 22.

²⁸¹⁷ Şehram Emirî, agm, s. 22.

²⁸¹⁸ Şehram Emirî, agm, s. 23.

²⁸¹⁹ Roman Girişmen, age, s. 313.

²⁸²⁰ İlber Ortaylı, age, s. 13.

²⁸²¹ Michael G. Morony, age, s. 85.

²⁸²² Artur Kristensen, age, s. 534.

²⁸²³ Artur Kristensen, age, s. 535.

üzerine hoşnutluğunu ifade etmek için **zih**²⁸²⁴ sözcüğünü kullanır ve bu sözcükle taltif edilen hizmetliye hükümdarın yanında bulunan hazine sorumlusu hacib bin dirhem bu kimseye vererek onu ödüllendirirdi²⁸²⁵. Bununla beraber Sâsânî sarayında görevli hizmetliler yapmış oldukları önemli hizmetler sonucunda hükümdar tarafından kendilerine bir lakap verilerek makamları yükseltilmiş olurdu. Arazi ve toprak işlerinde önemli hizmetlerde bulunmuş hizmetlilere *iyi işler yapan* anlamında **huvarzaka** (hurzek), büyük hizmetlerde bulunan kimseler için en büyük hizmetçi anlamında **mahisht** (mahişt), **vahriz**, elinden bin bir iş gelen anlamında **hazaraft** veya **hazarabhd** gibi lakaplar yaygın olarak takılan isimlerdi²⁸²⁶. Hükümdarların birçoğu kendilerinin sahip oldukları lakapları genelde iyi hizmetlerde bulunan nedimlerine taltif amaçlı takmaktaydılar. Bunların dışında saray halkından oluşan ve devlet memuru olarak ücretli bir şekilde görev yapan fakat bu görevleri irsi bir şekilde devam eden saray görevlileri de bulunmaktaydı²⁸²⁷. Bu kesim hokkabaz, palyaço, dansöz ve soytarılardan oluşmaktaydı. Bunların kendi sanatlarını icra etmek için kullandıkları alet ve eşyaları da vardı. Bu çalışanların görevi hükümdar ve saray ileri gelenlerinin hoşça vakit geçirmelerini sağlamak ve onları eğlendirmektir²⁸²⁸. Bu sınıfa mensup görevliler hükümdarın hizmetli sınıfından kabul edilmekteydi.

4.1.5. Esnaf, Sanatkâr, Tüccar ve Şehirli Sınıfı (Hutakhşan ve Şahrdaran)

Sâsânî toplumdaki sosyal piramidin üçüncü basamağında, sanatkârlar, esnaf ve tüccarlar bulunmaktaydı²⁸²⁹. Bu sınıfa mensup insanların oluşturmuş olduğu esnaf ve sanatkârların yoğunlukta olduğu sınıfa **hutakhshan** (hutaşan) adı verilmekteydi²⁸³⁰. Esnaf, sanatçı, tüccar, işçi ve emekçiler gibi kol kuvveti ile çalışan bu sınıfın yöneticisine **khitakhshbad** (hitahşbez) denirdi²⁸³¹. Bu görevli toplumda sanayi ve ticaret bakanı sıfatıyla görev yapmaktaydı. Ülkedeki sanayi, ticaret ve endüstriyel

²⁸²⁴ Eski Fars dilinde *sağ ol* anlamına gelen **zinde beman** sözcüğünün **zih**, **zi**, **ziv** şeklindeki farklı bir söyleniş şeklidir. Artur Kristensen, age, s. 535, 1 numaralı dipnot.

²⁸²⁵ Artur Kristensen, age, s. 535.

²⁸²⁶ Said Nefisi, age, s. 231-290; Artur Kristensen, age, s. 538. Sâsânîler dönemi mansıp ve lakaplar için Said Nefisi'nin "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân" kitabında geniş ve detaylı bir çalışma bulunmaktadır.

²⁸²⁷ Roman Girişmen, age, s. 315.

²⁸²⁸ Roman Girişmen, age, s. 315.

²⁸²⁹ Rahim Reisneya, age, s. 640.

²⁸³⁰ M. Cevad Meşkur, age, s. 106; İlber Ortaylı, age, s. 12; Touraj Daryaei, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 403.

²⁸³¹ İnyetullah Rıza, age, s. 14; Artur Kristensen, age, s. 151.

faaliyetlerin nasıl yürüdüğünü kontrol eder, bu konuyla ilgili problemlerin çözümü için uğraşır ve bu alanda çalışan insanların vergilerini takip ederdi²⁸³². Bu sınıfa mensup insanlar şehirlerde yaşamaktaydılar ve Sâsânî toplumunda köylü sınıfından sonraki en kalabalık kesimi oluşturmaktaydılar²⁸³³. Buna rağmen köylü sınıfına nazaran toplumdaki sayıları azdır. Bu sınıfı oluşturan insanlar köylü sınıfına nazaran daha iyi bir yaşantıya sahiptiler. Geniş halk kitlesini oluşturan köylü sınıfına göre yaşam koşulları daha iyi olan bu sınıf üst tabakaya göre daha fakir ve yoksul sayılmaktaydı²⁸³⁴. Sâsânî toplumunda şehirlerde oturan insanlar *vatandaş* anlamına gelen **martışahr** şeklinde tanımlanırdı²⁸³⁵. Sâsânî uygarlığının oluşturmuş olduğu yüksek medeniyet ve zenginlik sadece elit tabakayı içine almakla beraber bu medeniyet ile halk arasında aşılması mümkün olmayan yüksek bir duvar bulunmaktaydı ki şehirli, sanatkâr ve tüccar tabakası da bu duvarın altında yer alıyordu²⁸³⁶. Bu sınıfa mensup esnaf, sanatkâr ve şehirli insanlar için askerlik hizmeti mecburi değildi, fakat vergilerini vermek zorundaydılar²⁸³⁷. Şehirli sınıfı vermiş oldukları gezit vergisi sayesinde askerlik hizmetinden muaf tutulmaktaydılar²⁸³⁸. Ticaret ve sanatkârlıkla uğraşan insanlar servet biriktirebilir ve mülk edinebilirlerdi. Bu sınıfa mensup insanların ticaret yapmaları ve şehirlerarasında gidip gelmeleri hatta ülke dışına çıkarak ticaret yapmaları serbestti. Fakat önlerindeki en büyük engel emniyet sorunuydu. Bu sınıfa mensup insanlar, askerler ve soylular tarafından soyulma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarından ticaret yapmaları çok zordu. Esnaflar kendi aralarında birlik oluşturmuşlardı, fakat hukuki, iktisadi ve içtimai açıdan birçok noktada sınırlandırılmışlardı. Esnaf sınıfına mensup kimselere **kirrog** adı verilirdi ve esnaf guruplarını **kirrogbed** adı verilen reis denetlerdi²⁸³⁹. Bu sınıfa mensup insanlar da devlete vergi vermek zorundaydılar ve köylü sınıfına mensup insanlar gibi vergilerin birçoğu bu sınıfa mensup insanların omuzlarına yüklenmiş durumdaydı²⁸⁴⁰. Bu sınıfa mensup insanların köylü sınıfından tek farkı askerlik görevinden muaf olmalarıydı. Ayrıca bu sınıftaki kimselerin devlet

²⁸³² M. Cevad Meşkür, age, s. 106.

²⁸³³ Rahim Reisneya, age, s. 641; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 162.

²⁸³⁴ Roman Girişmen, age, s. 350.

²⁸³⁵ A. Perikhanian, agm, s. 634.

²⁸³⁶ Roman Girişmen, age, s. 350.

²⁸³⁷ İlber Ortaylı, age, s. 11.

²⁸³⁸ İlber Ortaylı, age, s. 14.

²⁸³⁹ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 404.

²⁸⁴⁰ Rahim Reisneya, age, s. 641; İlber Ortaylı, age, s. 11.

yöneticisi ve yüksek rütbeli memur olmaları kesinlikle yasaklanmıştır²⁸⁴¹. Fakat özel yetenekleri sayesinde ön plana çıkanlar bazı durumlarda hükümdar tarafından kitabet veya askerlik sınıfına alındığı olurdu²⁸⁴².

Bu sınıfı oluşturan şehirli nüfusun içerisinde nanbag (fırıncı), darzig (terzi), durgar (marangoz), kafshgar (ayakkabıcı), nigerban (ressam), zarigar (kuyumcu), kulvargar (çömlekçi), rangraz (boyacı), razan (müteahhit), viyengar (çadircı) gibi esnaf, tüccar ve zanaat erbabı bulunmaktaydı²⁸⁴³. Sâsânî devletinin ve soyluların en çok ihtiyaç duydukları insanlar bu sınıfa mensup insanlardı. Sâsânî toplumunda soylular saraylarının yapımı, giyim kuşamları, eşyalarının yapımı ve yeme içme ihtiyaçlarının giderilmesi konularında bu sınıftan insanların çalışmalarına borçluydular. Bu nedenle birçok soylunun emrinde çalışan bu sınıftan meslek sahipleri bulunmaktaydı²⁸⁴⁴. Sâsânî toplumu esnaf ve tüccarları genel anlamda iki farklı şekilde örgütlenmişlerdir. Bunlardan birincisi küçük işletmeler şeklinde kurmuş oldukları dükkânlarla üretim veya satış yapanlar, ikincisi ise farklı şehir ve kasabalarda kurulan pazarlara giderek mallarını satan seyyar işletmeler şeklinde olanlar²⁸⁴⁵. Bu sınıf içerisinde ise köylüler ve fakirlere en yakın olan tabaka esnaflardı, bundan dolayı devlete yönelik isyanlarda bu kesimlerle beraber hareket etmekteydiler²⁸⁴⁶. Esnaf ve tüccar sınıfını oluşturan tabakanın en çok örgütlendikleri alanları örgücülük, kumaş dokumacılığı, halı dokumacılığı, marangozluk, demircilik, tamircilik, el işlemeciliği gibi meslekler oluşturmaktaydı. Esnaf ve meslek sahibi tüccarlar genel anlamda üretimlerini soyluların, emlak sahiplerinin ve şehirli nüfusun günlük ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde onların isteklerini temel alarak faaliyetlerini yürütürlerdi²⁸⁴⁷. Esnaf ve sanatkârların kendileri için tayin edilen mesleklerin haricinde başka bir işe geçmeleri kesinlikle yasaklanmıştı²⁸⁴⁸. Bir demirci işini bırakarak fırıncılık yapamaz; bir ayakkabıcı işini bırakarak marangozluk yapamazdı. Bu sınıfı oluşturan meslek sahipleri de kendi içlerinde iki kısma ayrılmaktaydılar. Bunlardan büyük işletme sahibi olan tüccar ve esnaflar genel olarak sarayın, ordunun ve Sâsânî soylularının ihtiyaçlarına yönelik

²⁸⁴¹ İbnü'l-Belhi, age, s. 94.

²⁸⁴² İlber Ortaylı, age, s. 14.

²⁸⁴³ Touraj Daryaee, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 404.

²⁸⁴⁴ Rahim Reisneya, age, s. 645.

²⁸⁴⁵ Rahim Reisneya, age, s. 648.

²⁸⁴⁶ Ehsan Yarshater, "Mazdakizm", *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (2), Cambridge University Pres, 1983, s. 1020.

²⁸⁴⁷ Rahim Reisneya, age, s. 648.

²⁸⁴⁸ H. Masse, "İğtişâşat-ı Mezhebi ve İctimai der Zaman-ı Sâsânîyan, Mazdek", s. 229.

üretim yapmaktaydılar. Bunların dışında küçük işletme ve dükkân sahibi olan tüccarlar ise genel olarak köylü ve kasaba sakini fakir halkın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretim yapmaktaydılar²⁸⁴⁹. Sâsânî toplumunda üretime dayalı işyerleri, ülkenin farklı yerlerindeki şehir ve köylerinde yaşayan farklı kesimlerin ihtiyaçlarına yönelik eşyalar üretiyorlardı. Bu işletmeler sahip oldukları konuma göre farklı kesimlerin ihtiyaçlarına hitap eden üretimlerde bulunurlardı. Bu sınıfa mensup insanlar içerisinde devlete borç verecek kadar zengin olan kimseler de bulunmakla beraber genel olarak bu sınıftan insanlar alım, satım ve üretim işleriyle uğraştıkları için zengin insanlardan oluşmaktaydı. I. Hüsrev döneminde Bizans'la yapılacak olan bir savaştan dolayı gerekli olan üç yüz bin dinar paranın esnaf ve tüccar sınıfından borç olarak alındığı ifade edilmektedir²⁸⁵⁰.

4.1.5. Çiftçiler, Köylüler, Köleler ve Savaş Esirleri

Sâsânî toplumu içerisindeki en kalabalık sınıfı tarım, ziraat ve çiftçilikle uğraşan köylü sınıfı oluşturmaktadır²⁸⁵¹. Sâsânî toplumunda yaşayan bu köylü sınıfı aryen sayılmayan yerli halk kitlelerinden meydana geliyordu²⁸⁵². Sâsânî toplumunda **vastroshuyant** adı verilen köylü sınıfının başındaki yöneticiye **vastaryushan salar** denmekteydi²⁸⁵³. Bu yönetici Sâsânî devletinde tarım ve köy işleri bakanı gibi çalışmaktaydı ve temel görevi köylünün toprağı ekip biçmesini takip ederek üretimin devamlılığını sağlamak ve onların vergilerini düzenli olarak vermelerini takip etmekte²⁸⁵⁴. Köylü sınıfına mensup insanlar devletin kendilerine belirtmiş olduğu köylerde yaşarlar ve bunun dışında herhangi bir yaşam alanı seçemezlerdi²⁸⁵⁵. Bu sınıfa mensup insanlar Sâsânî kanunlarına göre özgürdüler fakat pratikte toprağı bağımlı bir şekilde yarı köle bir tarzda yaşamlarını devam ettirmekteydiler²⁸⁵⁶. Geniş köylü kitleleri tamamen toprağı bağımlı olarak yaşamlarını sürdürmekteydiler²⁸⁵⁷. Köylü sınıfına mensup insanlar savaş durumlarında mecburi askerlik yaparlar ve yaptıkları bu hizmet

²⁸⁴⁹ Rahim Reisneya, age, s. 648.

²⁸⁵⁰ Rahim Reisneya, age, s. 716.

²⁸⁵¹ Roman Girişmen, age, s. 313; H. Mase, "Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî", s. 183.

²⁸⁵² David Nicolle, age, s. 10.

²⁸⁵³ İlber Ortaylı, age, s. 12; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 163; M. Cevad Meşkur, age, s. 106; Ali Farazmand, agm, s. 621.

²⁸⁵⁴ M. Cevad Meşkur, age, s. 106.

²⁸⁵⁵ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, s. 162; Roman Girişmen, age, s. 350.

²⁸⁵⁶ Roman Girişmen, age, s. 313.

²⁸⁵⁷ İna yetullah Rıza, age, s. 16; İlber Ortaylı, age, s. 14.

karşılığında herhangi bir ücret veya ödül alamazlardı²⁸⁵⁸. Sâsânîlerin Bizansla yaptıkları savaşların canlı tanığı olan A. Marcellinus, Sâsânî köylü sınıfına ait piyade birliklerinin ordunun arkasından gelen ve keçi sürülerini andıran bölük bölük ölmeye hazır piyade birlikleri olduğunu söyleyerek onların Sâsânî devletine kulluktan başka görevlerinin olmadığını ifade etmektedir²⁸⁵⁹. Köylü sınıfına mensup halk yığınları, dihgana adı verilen yönetici sınıfın emrinde çalışan ve yaşamlarının büyük bir kısmını devlete ırgatlık yapmakla geçiren yoksul halk yığınlarından oluşmaktaydı. Devletin onları dihganların baskılarına karşı koruyacak kanunları bulunmamaktaydı²⁸⁶⁰. Soyluların ve askerlerin gözünde halk yığınlarının Sâsânî ülkesindeki kölelerden hiçbir farkı yoktu. Bu insanlar üzerinde yaşamış oldukları köy ve arazilerle birlikte vergilerini vermiş oldukları azadanlara satılmaktaydılar²⁸⁶¹. Bazen halkına karşı merhametli Sâsânî hükümdarları asker ve yöneticilerini halka iyi davranma konusunda onları uyarmakta ve sorumlu olanları cezalandırmaktaydılar. Bu konuda IV. Hürmüz'ün halk yığınlarına özellikle köylü sınıfına yapılan eziyet ve zulümlere karşı asker ve yöneticilerine karşı temliknameler yayınlamıştır²⁸⁶². Sâsânî soyluları ve hanedan mensupları, emirlerinde çalışan reayanın kan ve canlarını kendilerine mubah görmekteydiler. Kendilerine satılan veya ikta olarak tevcih edilen topraklar üzerinde yaşayan köylüleri kendi köleleri veya paralı işçileri gözüyle görmekteydiler.

Soylu sınıfına karşı köylü sınıfının kölelerin sahip oldukları konumdan farklı bir konumları yoktu. Üzerinde yaşamış oldukları topraklar hangi hanedana ait ise o ailenin emrinde çalışıyorlardı. Devlete vermiş oldukları verginin aynısını sahipleri olan soylulara da ödemek zorunda kalıyorlardı. Bu nedenle çoğu zaman köylüler yılda iki defa vergi vermek zorunda kalıyorlardı²⁸⁶³. Bir vergi devlete, bir vergi de emirlerinde çalıştıkları soylulara veriyorlardı. Bununla beraber herhangi bir savaş durumunda hem devlet için hem de efendileri için savaşmak zorundaydılar. Bu savaş kendi ülkeleri için başka bir ülke ordusuyla olabildiği gibi iç isyanlarda efendilerinin tarafı olduğu şehzade veya hükümdar için hatta hanedanların kendi aralarındaki savaşlarda bile mecburen savaşmak zorundaydılar. Savaşların bütün ağır yükü bu sınıfın omuzlarına yüklenirdi. Hem savaşlardan önce yapılan hazırlıkların maliyeti vergilerle bu sınıfın üzerine tahmil

²⁸⁵⁸ İlber Ortaylı, age, s. 14.

²⁸⁵⁹ Artur Kristensen, age, s. 430.

²⁸⁶⁰ Rahim Reisneya, age, s. 640.

²⁸⁶¹ Roman Girişmen, age, s. 313.

²⁸⁶² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 989.

²⁸⁶³ Artur Kristensen, age, s. 431.

edilir ve hem de savaşlardan sonra alınan mağlubiyetlerin faturası bu sınıftan tazmin edilirdi²⁸⁶⁴. Ziraat olayı Avesta'nın üzerinde durduğu en önemli konulardan bir tanesidir. Zirai faaliyetler oldukça mübalağalı bir şekilde övölmüş ve bu işin çok sevap getiren bir çalışma olduğu belirtilmiştir²⁸⁶⁵. Sâsânî tarım faaliyetleri ve sulamak amacıyla yapılan kanallar ve bentler ile ilgili Zerdüştlük dinin ehemmiyet verdiği tarımsal faaliyetler alanında Sâsânî ülkesinde büyük ilerlemeler kaydedilmiştir²⁸⁶⁶. Sâsânî toplumunda yaşıyan köylü sınıfından insanlar kendilerini koruma altına almak için genel olarak kendilerine en yakın olan feodal veya soylu kimselerin koruması altına girerek onların emrinde çalışırlar ve böylece askerlerin, çapulcu ve yağmacıların baskın ve talanlarına karşı güvende olmaya çalışırlardı²⁸⁶⁷. Köylü sınıfına mensup reaya eğer herhangi bir soylu kimsenin emrinde ve onun toprağında çalışmıyor ve bağımsız bir şekilde yaşıyorsa, askerlerin kendilerine verdikleri bütün emirleri yerine getirmek ve devlete ait saray ve binaların yapımında çalışmak mecburiyetindeydiler. Bu kategoride yer alan insanlar aynı zamanda şehircilik ve sanat eserleri ile ilgili yapıların inşaatında ve yol, köprü, baraj yapımında işçi olarak çalışmak; saraya ait hayvanların çobanlığını ve saraya ait hayvan ağıllarının bekçiliğini yapmak, toprakları üzerinde konaklayan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak gibi ağır vazifeleri yerine getirmek zorundaydılar. Köylü sınıfına mensup insanlar devlete ait işler için askeri, ticari ve postacılık işlerinde kullanılmak üzere at, araba, kayık ve diğer yük hayvanlarını hazır hale getirmek zorundaydılar²⁸⁶⁸.

Sâsânî toplumunda en faal ve en çalışkan kesimi **köleler** oluşturmaktaydı. Sâsânî devletinin ilk dönemlerinde yoğun bir şekilde köleleştirme faaliyetine başlanmıştır. Anılan toplumda köleler **anşhrik**, **bendek** veya **resik** olarak adlandırılıyorlardı²⁸⁶⁹. Anşhrik olarak tanımlanan köleler genellikle yabancı uyruklu kölelerden oluşmaktaydı²⁸⁷⁰. Anşhrik kavramı daha sonraları bütün köleler için kullanılmıştır²⁸⁷¹. Bu köleler ev ve tarım işlerinde, maden ocaklarında devlete ait işyerlerinde çalışıyorlardı. Sâsânî toplumunda kölelerin kısıtlı özgürlükleri

²⁸⁶⁴ Rahim Reisneya, age, s. 641.

²⁸⁶⁵ Artur Kristensen, age, s. 431.

²⁸⁶⁶ Purya İsmailî, Bakır Ali Adilfer, agm, s. 11.

²⁸⁶⁷ Roman Girişmen, age, s. 347.

²⁸⁶⁸ Roman Girişmen, age, s. 347.

²⁸⁶⁹ E A Grantovski, age, s. 158; Rahim Reisneya, age, s. 629.

²⁸⁷⁰ İlber Ortaylı, age, s. 13; E A Grantovski, age, s. 158.

²⁸⁷¹ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Sâsânîans", s. 683; E A Grantovski, age, s. 158. Bu kavram anlam olarak *hemşehri olmayan* yani yabancı/bigâne olan anlamına gelmekteydi. Bkz. Aynı eser, s. 158.

bulunmaktaydı. Bu köleler yapmış oldukları işten dolayı ücret veya mahsullerden pay alabiliyorlardı. Sâsânî toplumunda toprağını ekip biçmeyen veya çalışıp da vergi vermeyen herkes köle statüsünde olduğu için köle sınıfı çok geniş bir sınıftı²⁸⁷². Sâsânîler dönemi anayasası *matikanda*, toplumdaki kölelerin hukukunu düzenleyen birçok kararlar mevcuttu. Buna göre toplumdaki kölelere sahipleri onda bir veya dörtte bir şeklinde bir ayarla kısmi özgürlük verebilirdi²⁸⁷³. Bundan dolayı bu kölenin çocukları da bu kısmi özgürlükleri irsi olarak devralabilirlerdi. Kısmi özgürlüğüne kavuşmuş ve üzerinde çalıştığı topraktan kaldırmış olduğu mahsulün bir kısmını veya yarısını kendi tasarrufuna alabilen köle sınıfına **bendek** adı verilmekteydi²⁸⁷⁴. Bu sistem zamanla köle sınıfına mensup insanları kendi toprakları üzerinde özgürlüğüne kavuşturmuş ve dihanların emrinde çalışan köylü sınıfına çevirmiştir. Artık üzerinde çalıştığı toprakları dihanlardan kiraya alabiliyor ve üzerinde kendi evlerini yapabiliyorlardı. Bundan dolayı Sâsânî toplumunda farklı statüde köleler bulunmaktaydı²⁸⁷⁵. Bu kölelerin kimisi savaş esirlerinden kimisi kısmi özgür kölelerden kimisi ev işlerinde çalıştırılan hâdim ve din dışı ilan edilerek vatandaşlığı elinden alınmış köleler gibi farklı statüdeki kölelerden oluşmaktaydı²⁸⁷⁶. Sâsânî toplumunda alınıp satılarak ticareti yapılan köleler de vardı ve bu köleler genel olarak **dastrakat** (destreged) adı verilen toprak sahibi soyluların malikânelerinde ve işyerlerinde çalışan kölelerdi²⁸⁷⁷. Buna rağmen Sâsânî ülkesinde köle ticareti yaygın değildi ve İranlı tüccarlar bundan daha kârlı olarak uzak doğu ticaretine yönelmekteydiler ve köle ticaretinin fazla bir getirisi yoktu²⁸⁷⁸. İspendiyad hanedanına mensup Mihrnarse adında bir soylunun çok geniş arazilerinin üzerinde 12 bin adet üzüm asmaları, 12 bin adet zeytin ağacı, 12 bin selvi ağacı ve bu arazi üzerinde çalışan bin tane kölesi bulunmaktaydı. Bundan dolayı bu soyluya *bin köle sahibi* anlamında **hezar bendek** lakabı takılmıştı²⁸⁷⁹. Bu sınıf köleler aynı zamanda devlete ait işyerlerinde ve fabrikalarda da çalışmaktaydılar²⁸⁸⁰. Sâsânî toplumundaki kölelerin hepsi ateşe ve ateş tapınaklarına hizmet etmek zorundaydılar ve bundan dolayı bütün köleler *ateşin kölesi* anlamında

²⁸⁷² E A Grantovski, age, s. 158.

²⁸⁷³ Rahim Reisneya, age, s. 629.

²⁸⁷⁴ Rahim Reisneya, age, s. 630.

²⁸⁷⁵ E A Grantovski, age, s. 158.

²⁸⁷⁶ Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xxxix.

²⁸⁷⁷ E A Grantovski, age, s. 158; A. Perikhanian, agm, s. 636.

²⁸⁷⁸ David Nicolle, age, s. 6.

²⁸⁷⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 228; E A Grantovski, age, s. 158; A. Perikhanian, agm, s. 635.

²⁸⁸⁰ E A Grantovski, age, s. 158.

aduran bendeg şeklinde tabir edilirdi. Bunlara ek olarak Sâsânî toplumunda köleler için **rahik, tan, vesak, bisa** gibi kavramlar da kullanılmaktaydı²⁸⁸¹.

Sâsânî toplumunda savaş esirleri de önemli bir yer işgal etmektedir. Sâsânî devleti ele geçirmiş olduğu bölgelerdeki savaş esirlerini kendi toprakları üzerinde kurmuş oldukları kasaba ve şehirlere yerleştirerek onları mecburi askerlik hizmetine tabi tutmaktaydılar²⁸⁸². Bu esirler yabancı ülkelerle yapılan savaşlardan ele geçirilen kimselerden oluştuğu gibi, ülke içerisinde isyan eden farklı boylara ait kimselerde olabilir. I. Hüsrev, Kirman bölgesinde isyan eden Bariz boyu ile yine Sâsânî devletine karşı başkaldıran Çulları ülkenin farklı bölgelerine ve Rampiruz şehrine dağıtarak bunlara ikta vermek suretiyle mecburi askerlik sistemine tabi kılmıştı. Yine aynı hükümdar kuzeyden Sâsânî ülkesine saldıran Alan, Abhaz ve Hazar Türklerinden on bin kişiyi esir alarak Azerbaycan toprakları üzerinde iskân ettirmiştir. Maskat, Şaberan ve Ebvab bu tevcihatlardan dolayı oluşmuş şehirler olup, buraya yerleştirilen savaş esirlerinin komutanlarına da **anşastagan** (neşestegan) adı verilmiştir²⁸⁸³. Bunun dışında savaş yoluyla ele geçirilmiş Soğdlu ve İranlıların yerleştirildiği Gürcistan eyaletinde Soğdbil şehri inşa edilmiştir.

Sâsânîlerde savaş esirlerinin İran ülkesinin muhtelif yerlerinde yapılan şehir ve kasabalarda iskân edilmesi olayı eski Asur ve Ahamanîş dönemlerinden kalma askeri ve siyasi bir gelenektir²⁸⁸⁴. Bu savaş esirleri askerlik mesleğinin dışında farklı sanayi alanlarında istihdam edilerek karın tokluğuna çalıştırılmaktaydılar. II. Şapur'un esir olarak İran ülkesine getirmiş olduğu savaş esiri Romalıları Şuş, Şuşter ve Nusaybin toprakları üzerinde iskân ederek bunları ipek ve diba ürünlerinin dokunması ile halı dokuması gibi endüstri kollarında çalıştırmıştır²⁸⁸⁵. Sâsânî hükümdarları daha önceki Pers imparatorları gibi esir olarak ele geçirmiş oldukları düşman birliklerini İran ülkesinin farklı yerleşim yerlerine yerleştirerek onların insan gücünden sanayi kollarında, endüstride, yol ve baraj yapımında, saray ve tapınak yapımında, dokumacılıkta ve bunların dışındaki mühendislik alanlarında istifade etmişlerdir²⁸⁸⁶. I. Şapur Roma üzerine yapmış olduğu bir seferden sonra ele geçirmiş olduğu Romalı savaş esirlerini Sâsânî ülkesine getirerek onları kendisinin sonradan inşa etmiş olduğu

²⁸⁸¹ A. Perikhanian, agm, s. 635.

²⁸⁸² Artur Kristensen, age, s. 490.

²⁸⁸³ Artur Kristensen, age, s. 491.

²⁸⁸⁴ Artur Kristensen, age, s. s. 491.

²⁸⁸⁵ Rahim Reisneya, age, s. 650.

²⁸⁸⁶ A Rafi Hakikat, age, s. 60; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. Ixiv.

ve adını Gündiſapur olarak koyduğu ſehre yerleřtirmiřtir²⁸⁸⁷. I. şapur'un Romalılarla yapmış olduğu savaşlardan sonra şâsânî ülkesine yetmiş bin kadar Romalı esiri getirerek yerleştirdiği söylenmektedir²⁸⁸⁸. I. şapur'un esir olarak ele geçirmiş olduğu bu esirler içerisinde çok sayıda mühendis, mimar, duvar, köprü ve baraj ustası ile bu işlerde çalışacak uzman işçiler bulunmaktaydı²⁸⁸⁹. Bu esirler arasında çok sayıda bilim adamı, mühendis ve sanatçı da bulunmaktaydı²⁸⁹⁰. Bundan dolayı bu savaşta elde edilen esirler, Roma imparatorunun esir edilmesi gibi siyasi bir başarının daha ötesinde büyük bir avantaj olarak kabul edilmektedir. şapur'un buraya yerleştirmiş olduğu esirler özellikle şâsânî ülkesinde ſehir, saray, baraj, yol ve bent yapımı gibi işlerde kullanılmaktaydılar²⁸⁹¹. I. şapur'un Romalı savaş esirlerine yaptırmış olduğu şuşter şadırvanı erken ortaçağların mühendislik harikalarından bir tanesi olarak kabul edilmektedir²⁸⁹². Bu savaş esirlerinin şâsânî ülkesinde kurmuş oldukları saraylar, şehirler, barajlar ve bentler günümüzde ayakta durmaktadırlar²⁸⁹³.

II. şapur yine Roma üzerine sefere çıkmış ve Romalılarla gerçekteşirmiş olduğu Amid zaferinden sonra yine bu şehirden ele geçirdiği Romalı esirleri şuş ve şuşter arasındaki arazilere ve Ahvaz'ın bazı beldelerine yerleřtirmiřtir²⁸⁹⁴. II. şapur'un bu bölgelere yerleştirmiş olduğu savaş esirleri özellikle ipekli dokuma alanında çalışmaktaydılar. Bunun yanında I. Hüsrev'in Bizans üzerine yapmış olduğu bir seferden sonra ele geçirmiş olduğu Antakya şehrinden ele geçirdiği esirleri şâsânî başkenti Ctesiphon'a getirerek burada Antakya benzeri bir ſehir yaparak savaş esirlerini buraya yerleřtirmiřtir²⁸⁹⁵. I. Hüsrev'in yaptırmış olduğu bu ſehre içerisinde iskân ettirmiş olduğu esirlerden dolayı Rumegan adı verilmiřti²⁸⁹⁶. Hüsrev'in başkent Ctesiphon'a yerleştirmiş olduğu bu esirler özellikle saray ve bina yapımında çalışmaktaydılar. şâsânîlerin kendi şehirlerine yerleştirmiş olduğu ve aralarında mühendis, mimar, usta,

²⁸⁸⁷ Artur Kristensen, age, s. 188; Roman Girişmen, age, s. 324; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 125, 126.

²⁸⁸⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 81, 82; Feridun Cüneydi, "Tarih-i Mühendisî der İran" Nişabur, 1376, s. 257.

²⁸⁸⁹ Roman Girişmen, age, s. 294.

²⁸⁹⁰ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s.23.

²⁸⁹¹ P. M. Sykes, age, s. 435; A Rafi Hakikat, age, s. 60.

²⁸⁹² Ahmed bin İşhak Yakubi, age, C. I, s. 195; Feridun Cüneydi, "Tarih-i Mühendisî der İran" Nişabur, 1376, s. 257; P. M. Sykes, age, s. 435.

²⁸⁹³ Roman Girişmen, age, s. 294.

²⁸⁹⁴ Artur Kristensen, age, s. 189.

²⁸⁹⁵ Patricia Crone, agm, s. 30.

²⁸⁹⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 95.

sanatçıların da bulunduğu bu savaş esirleri birçok şehrin altyapı çalışmalarında kullanılmışlardır²⁸⁹⁷.

4.3. Sâsânî Toplumunda Beşeri Dinler.

Sâsânî öncesi Aşkaniler (Part) dönemindeki İran toplumunun hangi din üzere olduğuna yönelik fazla bir bilgi bulunmamakla beraber ülkenin farklı yönetim birimlerine bölünmüşlüğünden dolayı toplumda dini farklılıklarla birlikte Mazda perestlik ve eski Yunan dinlerinin varlığı tahmin edilmektedir²⁸⁹⁸. Bununla beraber Sâsânî devleti kurulduğu andan itibaren Zerdüştlüğü resmi din ilan ederek yıkılışına kadar bu din üzerine baki kalmıştır²⁸⁹⁹. Sâsânî devletinin kurucusu Erdeşîr hirbad-ı hirbad olan Tenser'e ferman yazarak Avesta'nın bütün sayfalarını bir araya getirmek suretiyle bir kitap haline getirmesini emretmiştir²⁹⁰⁰. Zerdüştlük dininin Sâsânî toplumunda yerleşmesi I. Erdeşîr, I. Şapur, I. Hürmüz, I. ve II. Behram dönemlerinde uzun bir vezirlik görevinde bulunan Tenser adındaki bu vezirin toplumdaki diğer dinleri ortadan kaldırarak Zerdüştlük dinini toplumun tek dini haline getirmek için uğraşması sonucunda gerçekleşmiştir²⁹⁰¹. Bazı tarihçiler arasında, Erdeşîr'in oğlu I. Şapur döneminde Hint ve Yunan medeniyetlerine ait tıp, astronomi ve hikmet ile ilgili kitapların alınarak Avesta'ya eklendiğine dair görüşler mevcuttur²⁹⁰². Şapur'un emriyle bir araya getirilen Avesta, Azerbaycan topraklarındaki Şiz şehrinde bulunan Adhur Goshnasb (Azer Geşnesb) adlı tapınağa korunmak üzere bırakılmıştır. Sâsânî din adamları içerisinde oluşturulan yeni Avesta üzerine birçok tartışmalar ve kavgalar ortaya çıkmıştır²⁹⁰³. Bunun üzerine II. Şapur, din adamları arasındaki tartışmaların zirveye ulaşmasıyla beraber azerbez makamında bir mobad'ın başkanlığında bir heyet kurarak Avesta en sade haline getirilerek yirmi bir cüz halinde tanzim edilmiştir.

Diğer taraftan I. Erdeşîr'in sahip olduğu Anahita inancını Mazda perestlikle birleştirerek bütün İran kavimlerinin üzerinde birleşebileceği milli bir din haline getirdiği ve bu inancın eski Pers, Yunan, Babil dinlerine ait motifleri de bünyesinde

²⁸⁹⁷ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 23.

²⁸⁹⁸ Henri Charles Puech, agm, s. 171.

²⁸⁹⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 108; Raymond Furon, age, s. 95; İlber Ortaylı, age, s. 9, 11.

²⁹⁰⁰ Artur Kristensen, age, s. 206; M. Cevad Meşkür, age, s. 80; A. Rafi Hakikat, age, s. 59; H. G. Wells, age, C. II, s. 50; H. Masse, agm, s. 167; Hüseyin Nadirî Karababa, agm, s. 14.

²⁹⁰¹ P. J. Menasce, "Mezheb-i Zerdüş-Zezheb-i Resmi Devleti", s. 178.

²⁹⁰² Artur Kristensen, age, s. 207; Raymond Furon, age, s. 95.

²⁹⁰³ Raymond Furon, age, s. 95.

barındırdığına yönelik bir düşünce de mevcuttur²⁹⁰⁴. Bundan dolayı tanrılarının heykellerini yapmak suretiyle onları somutlaştıran Yunan ve Babil dinleri gibi; ateş, güneş ve aya tapıcılık şeklindeki İran dinleri de tanrılarını resmederek somutlaştırmışlardır²⁹⁰⁵. Sâsânîlerin kurulduğu dönemde Yunan kültür ve medeniyetinin etkisiyle Fars toplumu içerisinde yayılmış olan pagan ve puta tapıcılık kültürünü yıkarak yerine Zerdüştlüğün esas aldığı tek tanrıcılığı dikte etmeye çalışan Erdeşîr, toplumda meydana gelen tepkileri de baskıyla sindirmeye çalışmıştır²⁹⁰⁶. Sâsânî devletinin çıkış yeri olan Anahita tapınağı adını su tanrıçası Anahita'dan aldığı için bu hanedanın geçmişinde ateşin yanında suya tapıcılığın olduğu düşüncesini de beraberinde getirmiştir²⁹⁰⁷. I. Şapur'un kendi adıyla kurmuş olduğu Bişapur şehrinde tesis etmiş olduğu bir tapınağın salonunda yapılmış olan büyük bir fiskiyenin Sâsânîlerde hem ateşe ve hem de suya tapıcılığın mevcut olduğuna delalet ettiği ifade edilmiştir²⁹⁰⁸.

İslam dini gelinceye kadar, İranlıların kendi ülkeleri dışında ortaya çıkan herhangi bir dinin etkisi altına girdikleri görülmemiştir²⁹⁰⁹. Bununla beraber İran toprakları üzerinde ortaya çıkan dinlerin kendi sınırlarını aşarak yabancı toplumları etkisi altına aldığı olmuştur. Sâsânîler egemenlik alanlarını genişletmede kendi dinlerini bir nüfuz aracı olarak kullanmışlar, gitmek istedikleri bölgelere önce din, kültür ve sanatlarını sokmuşlar bu sayede kültür bağı kurdukları toplumları egemenlik sahaları içerisine katmanın mücadelesini vermişlerdir²⁹¹⁰. Özellikle Maverâünnehir sahası üzerinde Sâsânîler Budizm diniyle çatışma halindeydiler²⁹¹¹. Bactiria toprakları Budizm'in Maverâünnehir sahasındaki merkezi haline gelmişti²⁹¹². Bu dinin Amu Derya sahası üzerindeki nüfuzunu kırmak için mücadele eden Sâsânî devleti, resmi dinleri olan Zerdüştlüğü buralarda yaymaya çalışarak Budizm'in bu bölgedeki etkisini ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı²⁹¹³. Budizm, Ceyhun bölgesinde Türklerin bu dini kabul etmelerinden dolayı hızla yayılmış ve Sâsânî nüfuzunu kırmış bulunmaktaydı.

²⁹⁰⁴ Roman Girişmen, age, s. 317.

²⁹⁰⁵ Mir Muhammed İbrahim, age, s. 57, 95, 256; A. V. Williams Jackson, age, s. 9, 56, 159; Roman Girişmen, age, s. 317.

²⁹⁰⁶ Rawlinson, *A Manuel of Ancient History from the Earliest Times to the Fall of the Sassanian Empire*, s. 574.

²⁹⁰⁷ A. V. Williams Jackson, age, s. 57; Roman Girişmen, age, s. 318.

²⁹⁰⁸ Roman Girişmen, age, s. 318.

²⁹⁰⁹ Osman Karatay, age, s. 19.

²⁹¹⁰ Roman Girişmen, age, s. 350.

²⁹¹¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, İstanbul, 1981, s. 49.

²⁹¹² Raymond Furon, age, s. 95.

²⁹¹³ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 67; Roman Girişmen, age, s. 350, 351.

Günümüzde Bactiria toprakları üzerinde yapılan kazılarda Greco-Buda resimleri üzerinde Sâsânîlere ait izlerin ortaya çıkması, buradaki Sâsânî-Budizm çekişmesi hakkında birçok ipucu vermektedir²⁹¹⁴. Bunun önüne geçmek isteyen Sâsânîler kendi dinleri olan Zerdüştlüğü Budizm'deki dualist düşünceye yaklaştırarak insanların kendi dinlerine teveccühlerini celb etmeye çalıştılar²⁹¹⁵. Sâsânîlerin bütün çabalarına rağmen Zerdüştlük, Maveraünnehir ve Mezopotamya arasındaki sahadan dışarı çıkamamıştır. Fakat İran kaynaklı bir din olan Maniheizm, Afrika'dan Çin'e kadar yayılma imkânı bulabilmiştir²⁹¹⁶. Fakat bu dinin, Sâsânî devletinin kovuşturma ve yasaklamalarına maruz kalmasından dolayı, Sâsânîlerin nüfuz alanına herhangi bir etkisi olmamakla beraber engelleyici bir rol üstlenmiştir²⁹¹⁷. Hatta Maniliğin Sâsânî resmi dini Zerdüştlüğe olan muhalefeti ve iki din arasındaki savaş, bu dinin İran topraklarının dışında Orta Asya, Türkistan, Çin, Hindistan, Suriye ve Mısır'da yayılmasına neden olmuştur²⁹¹⁸.

Sâsânî devleti, kurulmuş olduğu miladi III. yüzyılın başlarında ve özellikle I. Şapur döneminde Zerdüştlük dinini güçlendirme çabalarının yanında azınlıklara ait dinlere karşı hoşgörülü bir politika takip etmiştir²⁹¹⁹. Fakat bu yüzyılın sonlarına doğru I. Behram kendi döneminde ülkesindeki azınlıklara ait dinlere yönelik baskıcı bir politika takip etmeye başlamıştır²⁹²⁰. Kâbe-i Zerdüş'te ait yazıtlarda baş vezir Kartir'in ağzından bu dönemde ülkede bulunan Yahudi, Buda, Brahman, Hristiyan, Maniheizm, Hint kökenli Muktaka dini mensuplarına yönelik baskılar ve İran topraklarından kovulmalarından övgüyle bahsedilmektedir²⁹²¹. Sâsânî hükümdarları çoğu zaman ülkelerindeki azınlıkları siyasi amaçlardan dolayı kollamışlardır. Sâsânî hükümdarlarından birisine, ülkesindeki azınlık dinlerin ortadan kaldırılması için rica eden bir mobad başına, Sâsânî hükümdarı, Zerdüştlüğü yumruğa diğer dinleri de bu yumruğun parmaklarına benzetmiş ve parmaksız yumruk işe yaramaz cevabını vermiştir²⁹²². Bu yazıtlardan da anlaşıldığı üzere Sâsânî ülkesinin doğu kısımları yoğun bir şekilde Brahma ve Buda dinlerinin etkisi altında bulunmakla beraber bu bölgelerden

²⁹¹⁴ Raymond Furon, age, s. 100.

²⁹¹⁵ Roman Girişmen, age, s. 350.

²⁹¹⁶ Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen, 1992, s. 90, 102, 106, 115, 229; Roman Girişmen, age, s. 351.

²⁹¹⁷ Roman Girişmen, age, s. 351.

²⁹¹⁸ Roman Girişmen, age, s. 351.

²⁹¹⁹ Raymond Furon, age, s. 95; Henri Charles Puech, agm, s. 171.

²⁹²⁰ Maria Brossius, age, s. 147; Touraj Daryaei, age, s. 10; Henri Charles Puech, agm, s. 171.

²⁹²¹ Henri Charles Puech, agm, s. 171.

²⁹²² P. J. de Menasce, "Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî", s. 207.

elde edilen sanat eserleri de yarı Hint ve yarı Yunan medeniyetlerine ait motifleri taşımaktadır²⁹²³. Bu dinin Sâsânî ülkesinin batı kısımlarında da kısmi varlığı özellikle Buda taraftarlarının Fars Körfezi kanalıyla Messene topraklarına gelerek dinlerini bu bölgede yaymaya çalışmalarından kaynaklandığı da ifade edilmektedir²⁹²⁴. Bunun yanında ülkenin batı toprakları olan Mezopotamya toprakları üzerinde eski Babil dinlerine ait putperestlik ve Yunan dinlerinin karışımı sonucunda ortaya çıkmış olan **genostik**²⁹²⁵ inanç yapısı da bu bölge üzerinde yaygın bir durumdaydı²⁹²⁶. Bunlarla birlikte Sâsânî devleti ülkelerinde mevcut olan azınlık dinlerini yasaklamak yerine onlara yönelik bir kısıtlama getirmekle yetinmişlerdir. Mesela Hristiyanların kiliselerinde çan çalmaları yasaktı ve sadece insanlar ayin yapmaya tokmaklara vurularak çağrılırdı²⁹²⁷.

4.2.1. Sâsânîlerin Resmi Dini Olan Zerdüştlük

Sâsânî devletinin kurucusu olan Erdeşîr Papakan Zerdüştlük dinini benimsemiş bir ailenin çocuğuydu ve büyük atası Sâsân, Anahita tapınağının başında bulunan bir mobad idi²⁹²⁸. Zerdüştlük Aşkaniler döneminde zayıflamaya yüz tutmakla beraber bu din Fars bölgesinde hala önemli bir taraftar kitlesine sahipti²⁹²⁹. Bundan dolayı I. Erdeşîr, Fars'ta ortaya çıkarak Sâsânî devletini kurmasının ardından bu dini devletin resmi dini olarak ilan etti ve diğer dinleri ülkesinde yasakladı böylece Zerdüştlüğü yeniden canlandırdı²⁹³⁰. Bununla beraber Sâsânî devletinin merkezi olan Mezopotamya toprakları bu dinden fazla etkilenmemiş ve Zerdüştlük Sâsânî soyluları ve askeri sınıfla sınırlı kalmış, bu topraklar üzerinde önemli sayıda ateşgede kurulamamıştır²⁹³¹. Bu dinin kurucusu olan ve asıl adı **Zarathustra** olan Zerdüş'tün MÖ 660 ve 580 yılları

²⁹²³ Henri Charles Puech, agm, s. 172.

²⁹²⁴ A. Christian Van Gorder, *Christianity in Persia and the Status of Non-Muslims in Iran*, Plymouth, 2010, s. 24; Henri Charles Puech, agm, s. 173.

²⁹²⁵ Genostizm (Gnosticisme): İnsanların kurtuluşuna vesile olacak gerçek bilgi, hakikat felsefesi ve mutlak hikmet üzerinde duran beşeri bir inanç sistemine verilen addır. Bkz. Henri Charles Puech, agm, s. 174.

²⁹²⁶ Henri Charles Puech, agm, s. 173.

²⁹²⁷ İlber Ortaylı, age, s. 10.

²⁹²⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 79.

²⁹²⁹ Roman Girişmen, age, s. 317.

²⁹³⁰ Meena Iyer, *Faith and Philosophy of Zoroastrianism*, Delhi, 2009, s. 13; M. Cevad Meşkür, age, s. 108; Seâlebî, age, s. 306vd.

²⁹³¹ Hugh N. Kennedy, *The Great Arap Conquests*, Philedelphia, 2007, s. 100.

arasında yaşadığı tahmin edilmektedir²⁹³². İsmi Yunanca telaffuzu **Zoroastre** olmakla beraber bu isim *deveye eziyet eden* anlamına gelmektedir²⁹³³. Zerdüştün Azerbaycan bölgesinde büyük ihtimalle Tebriz şehrinde doğduğuna dair görüşler bulunmakla beraber, Doğu İran veya Babil toprakları üzerinde doğup büyüdüğüne dair iddialar da bulunulmuştur²⁹³⁴. Kendisinin günümüz Özbekistan toprakları üzerinde Harezm bölgesinde ortaya çıkan Septima adlı hanedanın mensubu olarak Puruşasba adlı bir baba ve Dugahova adlı bir kadından dünyaya geldiği de rivayet edilmektedir²⁹³⁵. Bu kimseler **Spitima** adı verilen ve *beyaz* (nur) anlamına gelen bir soya mensup olduklarını iddia etmekteydiler²⁹³⁶. Peygamberliğini ilan eden Zerdüşt İran toprakları üzerinde dinini yaydıktan sonra Bactiria topraklarına giderek dinini burada yaymaya çalışmış ve ilk olarak **Viştaspa** adlı hükümdar kendisine iman etmiştir²⁹³⁷. Zerdüştlük dini varlığın hayır ve şer üzerine kurulu olduğuna inanılan dualist bir yapıya sahiptir. Ona göre kâinatta nur ile zulumat, aydınlık ile karanlık, iyilik ile kötülük, hak ile batıl arasında kıyasıya bir savaş bulunmaktadır²⁹³⁸. Buna göre hayrın kaynağı Hormozd ve şerrin kaynağı ise Ehrimen adı verilen şeytandır²⁹³⁹. Dünya üzerinde de bu ikisi arasındaki bir savaşın var olduğuna ve hayır ile şerrin birbirine karıştığına inanılmaktaydı²⁹⁴⁰. Bu ikisi arasındaki savaşın günün birinde hayrın kaynağı olan Hormozd tarafından kazanılacağını ve Ehrimen'in yenileceğine dayanan bir inancı beraberinde taşımaktaydı. Yine bu dine göre tanrı Hormozd'un bir diğer adı *bilgeliğin hükümdarı* anlamına gelen **Ahura Mazda**'ydı²⁹⁴¹. Bunun dışında Ahura Mazda'nın Yezdan, Ahura, Ormuz gibi isimleri vardı ve aynı zamanda adına **amesha spentas** (emşas

²⁹³² Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism: The Early Period*, V. I, Leiden, 1996, s. 182; Meena Iyer, age, s. 13; Ram Ramakrishnan, *Many Paths One Destination*, Tucson, Arizona, 2009.

²⁹³³ John Waterhouse, *Zoroastrianism*, London, 2006, s. 13; Paula Hartz, Martin Palmer, *Zoroastrianism*, New York, 2009, s. 8. *Zara/ eziyet, astra/deve* anlamlarına gelmektedir. Bununla beraber İran tarihçileri bu ismin anlamını *zer/altın, astra/deve altın deve* veya *deve süren* anlamında rivayet etmişlerdir. Bkz. Mary Boyce, age, s. 182; Meena Iyer, age, s. 13; Said Nefisi, age, s. 47.

²⁹³⁴ F. M. Müller, *The Sacred Books of the East*, V-4, Curzon Press, 2001, s. xviii; Mir Muhammed İbrahim, *Sociology of Religions*, New Delhi, 2008, s. 126.

²⁹³⁵ Meena Iyer, age, s. 13; Mary Boyce, age, s. 182; Said Nefisi, age, s. 47.

²⁹³⁶ Mary Boyce, age, s. 182; John Waterhouse, age, s. 13; Meena Iyer, age, s. 13; Said Nefisi, age, s. 47.

²⁹³⁷ Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 40; Meena Iyer, age, s. 14; Ram Ramakrishnan, age, s. 152.

²⁹³⁸ Said Nefisi, age, s. 50.

²⁹³⁹ Hugh N. Kennedy, age, s. 99; M. Cevad Meşkur, age, s. 109; Mir Muhammed İbrahim, age, s. 126, 127; P. J. Menasce, agm, s. 181.

²⁹⁴⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 217; Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 12; P. J. Menasce, agm, s. 181.

²⁹⁴¹ Oliver Casabonne, agm, s. 24.

pendan/melekler) denilen altı yardımcısı bulunmaktaydı²⁹⁴². Aynı zamanda şeytan ise **Angra Mainyu, Ehrimen, Drog** şeklinde adlandırılırdı²⁹⁴³. Sâsânî toplumunda bu dine inanan insanlar kendilerini Mazdisni olarak adlandırmaktaydılar²⁹⁴⁴. Tanrı Mazda'ya olan inançtan dolayı bu dine Mazdeizm adı da verilmiştir. Fakat Mazdeizm dininin Zerdüş'tün peygamber olmadan önce de Arî ırkları arasında mevcut olduğuna dair veriler vardır²⁹⁴⁵. Bununla beraber ne yazık ki İskender istilasından sonra Zerdüştlüğe ait yazmalar, kitabeler ve mabetler imha edildiği için bu dinle alakalı sağlıklı bilgiler günümüze kadar gelememiştir²⁹⁴⁶. Sâsânîler döneminin başlarında iyiliğin bütün güçlerin üzerinde olduğu ve iyilik tanrısı Ahurmazda'nın en üstün güç olduğuna dayanan **vahdaniyetçi** bir Zerdüştlük anlayışı bulunmaktaydı²⁹⁴⁷. Fakat ilerleyen dönemlerde bu dinin kutsalları olan ateş, ay, güneş, su ve diğer varlıkların tapınma aracına dönüşmesi, şeytan olan Ehrimen'in kötülük tanrısı olarak algılanması vahdaniyetçi yapıyı bozmuştur²⁹⁴⁸. Hâlbuki Zerdüş'ten iyiliklerin kaynağı olarak Mazda'yı, kötülüklerin kaynağı olarak da Mazda tarafından yaratılan Ehrimen'i görmüş ve kötülüklerin, asıl yaratıcı olan Mazda'dan uzak olduğunu ifade etmek istemiştir²⁹⁴⁹. Kötülüğün kaynağı olarak görülen Ehrimen'in Ahuramazda ile savaşan bir tanrı olarak telakki edilmesi, Zerdüştlüğün düalizme dönüşmesine sebep olmuştur²⁹⁵⁰. Sâsânîler döneminde Zerdüştlüğün tevhide (Allah'tan başka ilah olmadığına) dayandığına inananlar bu dönemde **Zurvanizm** adı altında toplanarak Sâsânî Zerdüştlüğünü reddetmişlerdir²⁹⁵¹. Zerdüştlük dininin kutsal kitabı; gatha ve yashna adı verilen ayet ve bölümlerden oluşan **Avesta'dır**²⁹⁵². Sâsânîler dönemi İranlıları bu kitabı Zened olarak adlandırmışlardır²⁹⁵³. Zened olarak adlandırılmasının nedeni Sâsânîler döneminde bu kitabın derlenmesi ile beraber Avesta'ya eklenen yorumlardan dolayı Zend-Avesta

²⁹⁴² Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 13; Mary Boyce, age, s. 192vd; Meena Iyer, age, s. 13, 33, 64; Albert de Jong, *Traditions of the Magi*, Leiden, 1997, s. 251, 263; Said Nefisi, age, s. 48.

²⁹⁴³ John Waterhouse, age, s. 75; Mary Boyce, age, s. 192vd; Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 47

²⁹⁴⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 109.

²⁹⁴⁵ Ram Ramakrishnan, age, s. 152; Mary Boyce, age, s. 39.

²⁹⁴⁶ Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 72; John Waterhouse, age, s. 56; Ram Ramakrishnan, age, s. 152.

²⁹⁴⁷ Mir Muhammed İbrahim, age, s. 127; Ram Ramakrishnan, age, s. 153; Raymond Furon, age, s. 95.

²⁹⁴⁸ Mary Boyce, age, s. 201; Meena Iyer, age, s. 183.

²⁹⁴⁹ Mary Boyce, age, s. 50, 82; Meena Iyer, age, s. 59, 63, 80.

²⁹⁵⁰ Raymond Furon, age, s. 95; Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 12; Mir Muhammed İbrahim, age, s. 129.

²⁹⁵¹ Said Nefisi, age, s. 50.

²⁹⁵² Mary Boyce, age, s. 12, 17, 20, 41, 51; John Waterhouse, age, s. 15, 26 Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 12; Meena Iyer, age, s. 4; Ram Ramakrishnan, age, s. 153; Albert de Jong, age, s. 54.

²⁹⁵³ John Waterhouse, age, s. 45.

şeklinde tabir edilmiştir²⁹⁵⁴. Avesta'nın anlam olarak eski Part diline göre *hukuk* anlamına geldiği söylenir²⁹⁵⁵. Eski Persçe lisanı ve Sanskrit alfabesi ile yazılmış olan bu kitap on iki bin adet deri parçası üzerine yazılmıştı²⁹⁵⁶.

Zerdüştlüğün en büyük kutsallarından birisi **azer** adı verilen ateştir²⁹⁵⁷. Azer bu dinin kâbesi olarak telakki edilir ve Tanrı Ahura Mazda'ya ibadet etmek amacıyla ona yönelmek için bir araç olarak kullanılırdı²⁹⁵⁸. Fakat ilerleyen dönemlerde araç olmaktan çıkmış ve tapınmanın asıl amacı şekline dönüşmüştür²⁹⁵⁹. Sâsânî toplumunda doğan her vatandaşın bir ateşi olurdu. Doğan her vatandaş için ateşgedede ufak bir tören düzenlenir ve onun için bir ateş yakılırdı. Bu ateşin sönmemesine dikkat edilir şayet bir insanın ateşi sönerse bunun bahtsızlık veya ölümüne işaret edebileceğine inanılırdı. Halen İran toplumunda ölen birisi için **ateşes hamuş şod** yani *ateşi söndü* ifadesinin kullanılmasının geçmişinde bu inancın etkisi olduğu söylenir²⁹⁶⁰. Sâsânî hükümdarlarından birisi tahta geçtiği zaman onun için büyük ateşgedede bir ateş yakarlar ve hükümdar hayatta olduğu müddetçe o ateşin yanmasına dikkat edilirdi²⁹⁶¹. Burada ateşin yakıldığı tarih yazılır ve hükümdar öldüğü zaman o ateşin yandığı tarihten itibaren hükümdarlık süresi tespit edilirdi. Ölen hükümdarın ateşi söndürülür ve yerine geçen hükümdar için yeni bir ateş yakılırdı. Zerdüştlüğe göre sadece ateş değil ay, güneş, yıldızlar gibi ışık veren her şey hatta hava, su ve toprak dahi en büyük kutsallardan sayılmaktaydı²⁹⁶². Bu dinin diğer kutsallarından birisi de topraktır. Toprağın ölmüş insanların kötü ruhlarını kabzeden ve onların kötülüklerinden dünyayı koruyan önemli bir unsur olduğuna inanılmaktaydı²⁹⁶³. Su, ateş ve toprağın temizleyici ve kirleri giderici özelliğinden dolayı bu üç unsur en büyük kutsallar arasında sayılmaktadırlar²⁹⁶⁴.

²⁹⁵⁴ Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 72; Meena Iyer, age, s. 119.

²⁹⁵⁵ Meena Iyer, age, s. 74; Mary Boyce, age, s. 33; Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 12; Ram Ramakrishnan, age, s. 151.

²⁹⁵⁶ Mir Muhammed İbrahim, age, s. 119, 128; Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 72.

²⁹⁵⁷ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216; P. J. Menasce, agm, s. 179.

²⁹⁵⁸ Meena Iyer, age, s. 5.

²⁹⁵⁹ Mary Boyce, age, s. 70; Meena Iyer, age, s. 3; Ram Ramakrishnan, age, s. 167.

²⁹⁶⁰ Said Nefisi, age, s. 99.

²⁹⁶¹ Said Nefisi, age, s. 103.

²⁹⁶² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216; Mary Boyce, age, s. 43, 51, 61; P. J. Menasce, agm, s. 179.

²⁹⁶³ P. J. Menasce, agm, s. 179.

²⁹⁶⁴ Maria Brossius, age, s. 63.

Sâsânî ülkesinde birçok ateş içerisinde en kutsal olarak üç ateş görülmektedir. Bunlar **azer fernebag**, **azer geşnesb** ve **azer berzeyn mihr** adı verilen üç ateştir²⁹⁶⁵. Fernebag sözcüğünün **furug-u bag** yani *Allah'ın nuru* sözcüğünün tahrif olmuş şekli olduğuna inanılır. Eski Farsça'da **bag**²⁹⁶⁶ sözcüğü *tanrı* anlamında kullanılırdı²⁹⁶⁷. Mobadlar bu üç ateşin Zerdüş'tün üç evladına ait olduğunu zannederler ve bunlardan azer fernebag ateşinin mobadlar için, azer geşnesb ateşinin padişah ve askerlerin, azer berzeyn mihr ateşinin ise köylüler ve çiftçilerin ateşi olduğunu düşünürlerdi²⁹⁶⁸. Bu ateşlerden ikisi Sâsânîler dönemine ait olup azer berzeyn mihr Aşkaniler dönemine aittir. Bu ateşlerin bulunduğu yerler şüpheli olmakla beraber bunlarla ilgili farklı düşünceler vardır. Fakat ortak olan görüşe göre bu ateşlerin yandığı yerde petrol ve doğal gaz sızıntısı olduğu ve bu ateşlerin bundan dolayı sürekli olarak yandığıdır²⁹⁶⁹. Sâsânî toplumunda mobadları temsilen yakılan azer fernebag'ın, Bender Abbas ve Darabgurd arasında Karyan adı verilen mahalde yandığına dair görüşler vardır²⁹⁷⁰. Azer berzeyn mihr adı verilen ateş Nişabur'un kuzey batısında Rivend adı verilen bir dağın yamacındaki tapınakta yandığına inanılmaktadır ve bu ateş Sâsânî toplumundaki tüccar, esnaf, sanatkârlar ve köylüleri temsil ederdi²⁹⁷¹. Ateşgedelerde yakılan ve adına ateşdan denilen ateş ocaklarının **ateşban** adı verilen bakıcıları bulunurdu ve bunlar bu ateşlerin sönmemesine dikkat ederlerdi²⁹⁷².

Bu ateşlerden azer geşnesb, Sâsânî saltanat ailesinin, komutanların ve soyluların ateşidir. Bu ateş Azerbacan'ın Ganzak şehrinde ve Şiz adı verilen tapınakta yanmaktaydı²⁹⁷³. Bu tapınağın günümüzde Mescid-i Süleyman veya Taht-ı Süleyman olarak adlandırılan mabed olduğu söylenmektedir²⁹⁷⁴. Bu tapınak Zerdüştlük dinin merkezi olarak kabul edilmekteydi ve bu nedenle bu tapınağın bakımı ve yönetimi magların elinde bulunmaktaydı²⁹⁷⁵. Sâsânî şahları bu tapınağa birçok nedenden dolayı çok sık olarak gitmekteydiler. Sâsânî hükümdarları şahlıklarını kutsamak amacıyla bu

²⁹⁶⁵ Kristensen, 239; Said Nefisi, age, s. 25; P. Gignoux-B. A. Litvinsky, agm, s. 405.

²⁹⁶⁶ Kadim İran dillerinde ve Süryanice'de **bag** kelimesi tanrı anlamına kullanılmaktaydı. Hatta Bağdat şehrinin bile ismindeki anlamı bu sözcükten aldığına inanılmaktadır. Bkz. Said Nefisi, age, s. 105.

²⁹⁶⁷ Said Nefisi, age, s. 105.

²⁹⁶⁸ Ebuzer Caferî, "Şiz: Tahlil-i Tarihi ve Kalbedi; ve Berres-i İntibak Mekân-i An ba Taht-i Süleyman", *Neşriye-i Hünerhây-i Zibâ*, Şumare 25, Bahar, 1385, s. 26; Said Nefisi, age, s. 106; P. J. Menasce, agm, s. 182; Kristensen, 240; P. Gignoux-B. A. Litvinsky, agm, s. 405.

²⁹⁶⁹ Said Nefisi, age, s. 106.

²⁹⁷⁰ M. Cevad Meşkür, age, s. 108

²⁹⁷¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 109.

²⁹⁷² John R. Hinnells, *Mithraic Studies*, V. I, Manchester, 1975, s. 109.

²⁹⁷³ Kristensen, 242; M. Cevad Meşkür, age, s. 109.

²⁹⁷⁴ Ebuzer Caferî, agm, s. 26.

²⁹⁷⁵ Roman Girişmen, age, s. 318.

tapınağa giderler ve burada taç takma merasimi düzenleyerek hükümdarlıklarını kutsamış olurlardı²⁹⁷⁶. Bu durum onların hükümdarlıklarının halk tarafından benimsenmesi için gerekli olan bir durumdu. Bunun dışında adakta bulunmak, savaşa gitmeden önce dua etmek veya herhangi bir fetihten sonra şükür etmek için bu tapınağa gelirlerdi. Bunun dışında önemli günlerde bu tapınağa oldukça kıymetli hediyeler yollarlardı. V. Behram ele geçirdiği Türkistan hakanının tacını ve ailesini bu ateşgedeye hediye olarak yollamıştır²⁹⁷⁷. Behram Çubin'den kaçan II. Hüsrev, bu ateşgedeye sığınmış ve zafer kazanırsa bu ateşgedeye altın ve gümüşten zırhlar hediye edeceğine dair adakta bulunmuş ve tahtı ele geçirdikten sonra adağını yerine getirmiştir. Bu ateş ve tapınakların birçoğu İslam sonrası dönemde zamanla ortadan kaybolmuşlardır²⁹⁷⁸.

Sâsânî toplumunda ateş ve ateşgede en büyük kutsallardan ikisi olduğu için din adamları ve diğer insanlar ateşin önünde durdukları zaman hükümdar bile gelse istifini bozmazlar, onun selamını almazlardı ve aksi bir durumun ateşe karşı büyük saygısızlık olduğunu kabul ederlerdi²⁹⁷⁹. Azerharre tapınağını ziyaret eden Piruz ateşe karşı ihtiramda bulunan hirbadlar onun selamını almamışlar ve ihtiramdan sonra Piruz bu davranışlarının sebebini sorunca ateşin önünde durduklarını bu yüzden kendisiyle selamlaşamadıklarını ifade etmişlerdir²⁹⁸⁰. Sâsânîler döneminde ateşe ihtirama karşı çıkan ve onun tanrı olarak görülmesini reddeden Sâsânî din adamları da mevcuttu. Givargis adındaki bir mag ateşe saygının tanrıya olan saygıdan kaynaklandığını ve onun tanrı yerine konulmaması gerektiğini savunmuş ve bu düşüncesinden dolayı Zerdüştlük dininden çıkarılmıştır²⁹⁸¹. Mad, Ahamaniş ve Aşkani dönemlerinde Zerdüştlük dininin önemli din adamları **Magus** olarak adlandırıldığı için ateşi kutsayan ve insanların ateşe tapmalarına öncülük eden bu insanlar daha sonraları **Macus** olarak adlandırılmış ve bunlara uyan kimselere de **Mecusî** adı verilmiştir²⁹⁸². Sâsânî devletinin temelleri de Anahita adı verilen tapınakta atıldığı için bu tapınağın önemli bir yeri vardı²⁹⁸³. I. Erdeşîr ve kendisinden sonra tahta çıkan birçok hükümdar düşmanlarından ele geçirmiş

²⁹⁷⁶ Sâsânî Hükümdarları bu tapınaktaki taç takma merasimine yürüyerek giderlerdi. Başkent Tisfun şehrinden yaya olarak yola çıkan hükümdar ve etrafındakiler bu tapınağa yaya olarak giderler ve burada taç takarlardı. Bkz. Said Nefisi, age, s. 108.

²⁹⁷⁷ Said Nefisi, age, s. 107.

²⁹⁷⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 109.

²⁹⁷⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216.

²⁹⁸⁰ Said Nefisi, age, s. 111, 112.

²⁹⁸¹ Artur Kristensen, age, s. 568.

²⁹⁸² Mary Boyce, age, s. 10, 11; Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 41; Meena Iyer, age, s.249; Guitty Azarpay, *Soğdian Painting*, Berkeley, 1981, s. 27.

²⁹⁸³ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Fars", s. 447.

oldukları ganimetlerin birçoğunu bu tapınağa hediye olarak göndermekteydiler²⁹⁸⁴. Bunun dışında Sâsânî toplumunda tapınakların giderlerini karşılamak amacıyla buralar için içinde zeytin, servi, hurma ve üzüm bağları olan bağ ve bahçeler vakfedilirdi²⁹⁸⁵.

Bu dine mensup insanlar günde üç defa güneşe dönerek namaz kılarlardı. Zerdüştlük dinine göre günün belirli vakitlerinde adına **hovma** denilen bir çeşit **namaz** kılınırdı²⁹⁸⁶. Bu namaz çeşidi eski İran ve Hint dinlerinde de görülen bir ibadet çeşidiydi. Güneşin olmadığı bulutlu havalarda ve akşam vakitlerinde ateşe dönülerek namaz kılınırdı. Bunun yanında kutsal ateşin yanında tanrı Mazda için kesilen kanlı kurbanların da önemli bir yeri bulunmaktadır²⁹⁸⁷. Uyku anında, uykudan uyandıktan sonra, kemer takarken, yemek yerken, hacet giderirken, hapşırdıktan sonra, tırnak ve saç keserken, çıra yakarken mutlaka bu durumlara has bir dua okunması gerekmektedir²⁹⁸⁸. Zerdüş peygambere göre insanlar öldükten sonra hesap verecekler ve iyiler **behişt** adı verilen cennete, kötüler ise **duzekh** adı verilen cehenneme gideceklerdir²⁹⁸⁹. Bu iki yere gitmek için insanların **chinvat** adı verilen sırat köprüsüne benzer bir köprüden geçeceklerini kötülerin cehenneme düşeceğini ve iyilerin köprüyü geçip cennete gideceğini savunmuştur²⁹⁹⁰. Zerdüş, insanların hesap vereceklerine ve yapmış olduklarının karşılığında cennet veya cehenneme gideceklerine inanmıştır²⁹⁹¹. Zerdüştlük dininin Sâsânî toplumuna yüklemiş olduğu zühd ve dünyayı terk düşüncesi; Sâsânî devleti ve soylularının yoksulluk içerisinde yaşayan toplumu kontrol etmek için onlara iyi bir fırsat sunduğu yönünde düşünceler de bulunmaktadır²⁹⁹². Sâsânî toplumunun içerisinde bulunmuş olduğu fakru zaruret, Mazdek hareketini ortaya çıkarmış ve bunun sonucunda Sâsânî devleti bu oluşumu kanlı bir şekilde bastırmak mecburiyetinde kalmıştır²⁹⁹³. Bununla beraber mahremlerle evlilik olayının, Zerdüştlük dininin gerekliliği gibi görülen anlayış bu dinin yapısında var olan zühd ve ibadete düşkünlük olayına aykırı olmakla beraber, bu durum soyluların aykırı yaşam tarzı ve

²⁹⁸⁴ Roman Girişmen, age, s. 318.

²⁹⁸⁵ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 231.

²⁹⁸⁶ Valerie Hansen, *Voyages in World History*, Boston, 2010, s. 149; P. J. Menasce, agm, s. 179.

²⁹⁸⁷ P. J. Menasce, agm, s. 179.

²⁹⁸⁸ Artur Kristensen, age, s. 181.

²⁹⁸⁹ Meena Iyer, age, s. 65; Mir Muhammed İbrahim, age, s. 127.

²⁹⁹⁰ Mir Muhammed İbrahim, age, s. 129; John Waterhouse, age, s. 38; Albert de Jong, age, s. 325.

²⁹⁹¹ Mary Boyce, agm, s. 797.

²⁹⁹² Artur Kristensen, age, s. 572.

²⁹⁹³ Artur Kristensen, age, s. 573.

Magusların soylulardan oluşması nedeniyle bu dine sonradan sokulduğu ve sadece soylular arasında görülen bir durum olduğu anlaşılmaktadır²⁹⁹⁴.

4.2.2. Mani ve Getirdiği Din

Aslen bir Partlı olan Mani, 14 Nisan 216 yılında Mezopotamya topraklarının ve Sâsânî imparatorluğunun idari başkenti olan Ctesiphon'da soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir²⁹⁹⁵. Mani'nin Aşkanilerin yıkılmasından dört yıl önce dünyaya geldiği de söylenmektedir²⁹⁹⁶. Asıl mesleği ressamlık olan Mani, din ve dünya görüşlerinin önemli bir kısmını babası Pattak'a borçludur²⁹⁹⁷. Patak eşi Maryam ile beraber Ecbatanalıdır (Hamedan) ve Part sülalesine mensupturlar²⁹⁹⁸. Mani yirmi dört yaşına girdiği 240 yılında, kendisini Buda, İsa ve Zerdüş gibi Allah'ın göndermiş olduğu bir peygamber olarak ilan ederek babasının mensubu olduğu Yahudi ve Hristiyan birleşimi bir tarikat olan Alkasai²⁹⁹⁹ cemaatinden ve Sâsânî başkenti Ctesiphon'dan ayrılarak önce İran ülkesininin doğu kısımlarında, daha sonrada 241 yılında bir gemiyle ulaştığı Hindistan'da yeni dinini yaymaya başladı³⁰⁰⁰. Sâsânî devletini kurarak Zerdüştlüğü devletin resmi dini haline getiren I. Erdeşîr'in hayatta olduğu dönemde Sâsânî ülkesine gelmeye cesaret edemeyen Mani, Hindistan, Tibet, Çin ve Turan toprakları üzerinde yeni dinini yaymaya çalıştı³⁰⁰¹. Erdeşîr'in ölümüyle birlikte Sâsânî ülkesine gelen Mani, I. Şapur'a sığınarak onu etkisi altına almayı

²⁹⁹⁴ Bu dine ait birçok kavramın değişime uğradığı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Paula Hartz, Martin Palmer, age, s. 41vd.

²⁹⁹⁵ Richard W. Bulliet, "Naw Bahar and the Survival of Iranian Buddhism" *İran, (The Biritish Institute of Persian Studies)*, V. XIV, London, 1976, s. 144; P. M. Sykes, age, s. 436; Roman Girişmen, age, s. 319; W. B. Henning, age, V. VI, s. 47; Raymond Furon, age, s. 95.

²⁹⁹⁶ A D H Bivar, "The Political History of Iran Under Arsacids", *The Cambridge History of Iran*, V. III, (The Seleucid, Parthian and Sâsânîan Periods), (Edt. Ehsan Yarshater), Cambridge University Press, 2006, s. 95.

²⁹⁹⁷ Kurt Rudolph, *Gnosis; The Nature and History of Gnosticism*, Edinburgh, 1983, s. 329; Henri Charles Puech, "Mani", s. 211; Raymond Furon, age, s. 95.

²⁹⁹⁸ Johannes van Oort, Manichaeism, "Its Sources and Influences on Western Christianity", *Gnosis and Hermeticism from Antiquity to Modern Times*, (Edt. Roelof van den Broek, Wouter J. Hanegraaff), State Universty of New York, 1998, s. 38; Henri Charles Puech, agm, s. 211.

²⁹⁹⁹ Bu topluluk, Yahudilik ve Hristiyanlığın birleşmesinden oluşmuş bir genostik yapılanmadır. Bkz. Daniel W. Brown, *A New Introduction to Islam, Second Edition*, Singapore, 2009, s. 37; Kurt Rudolph, age, s. 329 vd.

³⁰⁰⁰ Roman Girişmen, age, s. 319; Kurt Rudolph: age, s. 330; Henri Charles Puech, agm, s. 173.

³⁰⁰¹ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51; P. M. Sykes, age, s. 436; Roman Girişmen, age, s. 351.

başarabildi³⁰⁰². I. Şapur'dan sonra onun yerine geçen I. Hürmüz'de Mani'ye sahip çıkarak onu kabul etti ve öğretisinin Sâsânî ülkesinde yayılmasında bir beis görmedi³⁰⁰³. Zerdüşť dininin ıslahı şeklinde öğretisini temellendiren Mani, zamanla Sâsânî din adamları sınıfının tepkisini çekmeye başladı. Sâsânî din adamları, Zerdüşťlük dininin aksine bir yol çıkarmakla itham ettikleri Mani'yi kutsal kitap Zened'in (Avesta) aksine bir yol icat ettiği için **Zenedik** şeklinde isimlendirmişlerdir³⁰⁰⁴. I. Behram'ın 274 yılında Sâsânî tahtına çıkması, Mani'nin zor dönemlerinin başlangıcı oldu³⁰⁰⁵. Sâsânî ülkesinin din adamları reisi olan Kartir, Behram'ı ikna ederek onun tutuklanmasını ve daha sonra 276 yılında idam edilmesini sağladı³⁰⁰⁶. Anlatıldığına göre Behram, Sâsânî din adamları ile Mani arasında bir münazara tertip ederek Mani'nin fikirlerinin çürütülmesini istemiş bunu yaptıkları takdirde Mani'yi idam edeceğine dair söz vermiştir³⁰⁰⁷. Din adamlarıyla yapılan münazarayı kaybeden Mani, Behram'ın emriyle tutuklanmış ve kısa bir süre sonra idam edilmiştir. Mani'nin getirmiş olduğu bu din kendi ülkesinden çok Türkistan ve Tarım havzasında daha çok yayılma imkânı bulmuştur³⁰⁰⁸. Mani dini 690 yılından sonra Türkistanlı Maniheist misyonerler yoluyla Çin ve Tibet'e ulaştı³⁰⁰⁹.

Önceki peygamberlerin getirmiş oldukları dinlerin kalıcı olmamasının sebebini onların dinlerini yazılı ve görsel metinlerle ifade edememelerine bağlayan Mani, Farsça ve Süryanice birçok eser yazarak, yeni bir hat ve resim sanatı geliştirmiş ve getirmiş olduğu inanç sistemini duvar resimleri ve minyatürlerle ifade etmeye çalışmıştır³⁰¹⁰. Mani getirmiş olduğu öğretilerinin içerisinde yer aldığı bazı kitaplar oluşturmıştır. Bunlardan bazıları Maniheizmin en büyük koruyucusu olan I. Şapur'a atfen yazılmış olan **Shahpuhrakan** (Şapuregan), resimlerle dininin inanç sistemlerinden birçoğunu görsel ifadelerle anlattığı **Ardhang** (Erdeng/Devlerin Kitabı), Mani'nin öğrencilerine yapmış olduğu nasihatlerin içerisinde yer almış olduğu ve makalelerden oluşan

³⁰⁰² M. Cevad Meşkür, age, s. 82; Daniel W. Brown, age, s. 42; P. M. Sykes, age, s. 436; Roman Girişmen, age, s. 319; Raymond Furon, age, s. 95.

³⁰⁰³ Raymond Furon, age, s. 96; P. M. Sykes, age, s. 436.

³⁰⁰⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 195. Sarah I. Johnston, age, s. 524; Henri Charles Puech, agm, s. 171, 172. Bu kavramın anlamı kitabı Zened'in aksine yol icat eden anlamına gelmekle beraber daha sonraları yoldan çıkan bütün insanlar için kullanılmaya başlanmış ve günümüze kadar bu kavram **zındık** şeklinde gelmiştir. Bkz. İbnü'l-Belhi, age, s. 63; Ehsan Yarshater, "Mazdakizm", C. 3(2), s. 1018, 1019.

³⁰⁰⁵ Daniel W. Brown; age, 42.

³⁰⁰⁶ Kurt Rudolph: age, s. 330; Roman Girişmen, age, s. 320; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xlvii.

³⁰⁰⁷ İbnü'l-Belhi, age, s. 64.

³⁰⁰⁸ Roman Girişmen, age, s. 351.

³⁰⁰⁹ Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in Central Asia and China*, Leiden, 1998, s. 182vd.

³⁰¹⁰ Kurt Rudolph: age, s. 332, 333.

Kefaleya adlı kitaplarıdır³⁰¹¹. Kefaleya adı verilen kitap, Mani'nin uzakta bulunan öğrencilerine yazmış olduğu mektupları ihtiva etmekteydi. Bu mektuplar daha sonradan bir araya getirilerek kitaplaştırılmıştı. Bu kitabın ilk örneği Mısır'da ele geçirilmiş olan ve Kıpti diliyle yazılmış nüshalardır³⁰¹². Bu kitabın ele geçirilemeyen Yunanca metin üzerinden Kıpti diline çevrildiğine inanılmaktadır³⁰¹³. Bu kitaplardan pehlevi diliyle yazılmış olan Şahpuragan adlı kitap hariç, diğerleri Süryani diliyle yazılmıştır³⁰¹⁴. Mani kendisinden önce gelen Hz. İsa, Zerdüş, Buda gibi insanların peygamberliğini tasdik ederek kendi öğretisini onların öğretileriyle birleştirmiş ve dinini, bu dinlerin bir sentezi olarak ortaya koymuştur³⁰¹⁵. Mani kendisinden önce gelen peygamberlerin öğretilerinin değiştirilip bozulduğuna inanır ve bu dinlerin özellikle de Zerdüştlüğün ıslahı üzerinde durur. Mani öğretisi, iyilik (nur) ve karanlığın (zulumat) savaşı üzerine kurulu olan **düalist** bir sistem üzerine kuruludur³⁰¹⁶. Mani kendi dininin evrensel bir din haline gelmesi için çok çalışmıştır. Bu nedenle bütün dinlere ait izleri öğretisinde görmek mümkündür. Mani kendisinden geriye kalan kitaplarında da ifade ettiği gibi getirmiş olduğu bu dinin Atlas okyanusundan Büyük okyanusa kadar bütün dünyaya yayılacağından emindir³⁰¹⁷. Ana dili Süryanice olmasına rağmen dinini anlatmış olduğu dil güney batı dili olan Sâsânî Pehlevicesidir. Mani görüşlerinin birçoğunu Zerdüş'te dayandırmayı da ihmal etmemiştir³⁰¹⁸. Getirmiş olduğu dinin kitaplarında geçen Gibril, Refail, Mikail, Serail gibi melek isimlerini Süryaniceden almıştır³⁰¹⁹. Süyanicenin dışında öğretilerini Soğdca, Partça ve kuzey batı Sâsânî lehçeleri ile de yazmıştır³⁰²⁰.

Mani'nin öğretilerinin birçoğunun Hristiyanlık öğretilerine dayanmış olduğu da açıktır³⁰²¹. Mani öğretisi özellikle Mezopotamya Hristiyanları arasında kısa sürede

³⁰¹¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 196; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 52; Kurt Rudolph: age, s. 333.

³⁰¹² Artur Kristensen, age, s. 284; Henri Charles Puech, "Mani", s. 212.

³⁰¹³ Robert Haardt, *Gnosis-Character and Testimony*, Leiden, 1971, s. 301, 302, 325.

³⁰¹⁴ Artur Kristensen, age, s. 284.

³⁰¹⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Selen Y. Kölay) Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2005, s. 33; Artur Kristensen, age, s. 265; Raymond Furon, age, s. 96; Henri Charles Puech, agm, s. 173, 178, 211; Roman Girişmen, age, s. 294, 319; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 51.

³⁰¹⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 195; Daniel W. Brown; age, 43; Roman Girişmen, age, s. 319; Henri Charles Puech, "Mani", s. 211; Raymond Furon, age, s. 96.

³⁰¹⁷ Kurt Rudolph: age, s. 334, 335, 336; Mani dininin Albigeois adıyla Fransa'da da ortaya çıktığı söylenir; Henri Charles Puech, "Mani", s. 212; Raymond Furon, age, s. 96.

³⁰¹⁸ Wilhelm Eilers, "İran and Mesopotamia", *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Press, 2000, s. 500; Henri Charles Puech, "Mani", s. 211.

³⁰¹⁹ Artur Kristensen, age, s. 275.

³⁰²⁰ Henri Charles Puech, "Mani", s. 212.

³⁰²¹ Johannes van Oort: agm, s. 37 vd; Artur Kristensen, age, s. 276; Raymond Furon, age, s. 96.

yayılmaya başlamasının sebeplerinden bir tanesi de buydu³⁰²². Mani öğretilerinin temelini teşkil eden peder-i azamet, yaşam annesi ve ilk insan görüşü Hristiyanlıktaki teslis inancının bariz bir örneğini teşkil etmektedir³⁰²³. İsa peygamberin Mani'nin düşüncesinde çok önemli bir yeri bulunmaktaydı³⁰²⁴. İsa peygamberin şahadetinin zahiri bir görüntü olduğuna inanan Mani, onun kutsal ruhunun nurlar âleminde güneş ışıkları gibi insanlığı aydınlattığına inanmaktadır. Mani öğretisinin önemli kısımlarından bir tanesini teşkil eden tenasüh inancının Hint dinlerinden mi alındığı veya bu dinlere Mani öğretisi sayesinde mi girdiği kesinleşmiş bir konu değildir³⁰²⁵. Fakat genelde Mani'nin teslis düşüncesini Hristiyanlıktan, tenasüh inancını Buda dininden ve yaymış olduğu dine ait melek isimlerini ise Süryanice'den aldığına dair bir kanaat mevcuttur³⁰²⁶. Mani dinine mensup insanlar; onun öğretilerinin gereği olarak peder-i azamet düşüncesi temeline göre beş kısma ayrılmaktaydılar. Birinci kısım adına **ferestegan** denilen 12 tane peygamber. İkinci tabakada pehlevi tabirle **ispaseghan** adı verilen 72 kişilik piskopos topluluğu, üçüncü tabakada 36 kişilik **manishtaghan** (maniştegan) denilen ihtiyar heyeti, dördüncü tabaka **vizidhaghan** (vizidegan) adı verilen seçkinler topluluğu, beşinci tabakada ise **niyoshaghan** (niyoşegan) adı verilen ve Mani öğretilerine iman etmiş halk kitlesi bulunmaktaydı³⁰²⁷. Bu son iki tabakaya mensup insanların sayısı sınırsız olabilirdi.

İlk üç tabakaya mensup insanlar seçkinler adı verilen vizidegan sınıfından seçilmekteydiler. Bu nedenle Mani'ye iman etmiş insanlar arasından seçilen bu seçkinlerin her hangi bir meslek ile uğraşmamaları gerekmekteydi. Bu insanların merhametli kimseler olmaları gerekmekteydi ve bu nedenle bitkileri çiğnemek ve onları koparmak; insandaki merhamet duygularını körelten hayvan etini yemekten kendilerini men etmeleri gerekiyordu³⁰²⁸. Bunun yanında bu insanlar çalışarak kendilerini dini öğretilerinden alıkoyacak zenginliğe sahip olmamalıydılar. Bu nedenle seçkinler sınıfına alınan kimselerin dünya işleri ve ticaretle meşgul olmalarına izin verilmezdi³⁰²⁹. Bu tabakaya mensup insanların evlenmeleri de yasak olmakla beraber, bu kişilerin Mani dinin öğreticileri olarak bütün dünyayı gezmeleri gerekmekteydi. Niyoşegan adı verilen

³⁰²² P. M. Sykes, age, s. 436.

³⁰²³ Francis E Peters, *The Monotheists*, C. II, New Jersey, 2003, s. 138.

³⁰²⁴ Raymond Furon, age, s. 96; Roman Girişmen, age, s. 320.

³⁰²⁵ Artur Kristensen, age, s. 277.

³⁰²⁶ Roman Girişmen, age, s. 319.

³⁰²⁷ Roman Girişmen, age, s. 319; Artur Kristensen, age, s. 277.

³⁰²⁸ Francis E Peters, age, s. 139.

³⁰²⁹ Artur Kristensen, age, s. 278.

ve müminlerin oluşturduğu diğer sınıfa mensup insanların hayvanları kesmemek şartıyla etlerini yemeleri serbest olup, evlenmeleri de caizdi³⁰³⁰. Bununla beraber zekât vermek, oruç tutmak ve namaz kılmak bu sınıflardan hepsinin yapmaları gereken ortak ibadetlerden olmakla beraber niyoşegan adı verilen sınıfa mensup halk yığınları, ibadet ve dualarını vizidegan adı verilen seçkinler sınıfının gözetiminde yapmak zorundaydılar³⁰³¹.

Mani yeni dinini ortaya koyduğu zaman Zerdüşt dinine aykırı her hangi bir tutum içerisine girmediği için onun öğretileri Babil ve İran toprakları üzerinde olumlu bir yankı bulmuştur. Erdeşîr'in Zerdüştlüğü devletin resmi dini olarak ilan etmesi ve Avesta'nın toplanması çalışmalarının devam ettiği bu dönemde Avesta'nın gerçek şekli üzerindeki tartışmalar ve Zerdüştlüğü resmi olarak Sâsânî devleti üzerinde yaptırım gücüne ulaşacak kadar oturmamış olmasından dolayı Mani daha rahat hareket etmiştir³⁰³². Hatta kendisi Zerdüştlüğü ıslahı üzerinde durmuş ve Zerdüşt'ün getirmiş olduğu asıl öğretilere ulaşılması gerektiğini savunmuş ve kendi öğretilerini Zerdüşt'ün öğretileri gibi sunmuştur³⁰³³. Mani davetine başladığı dönemde Erdeşîr'in oğlu Şapur'un dikkatini çekmiş ve onunla arkadaş olmuştur³⁰³⁴. Erdeşîr üzerinde bir etki alanı oluşturamayan Mani onun oğulları Şapur ve Piruz ile iyi geçinmiş, onlara kendisini kabul ettirebilmiştir³⁰³⁵. Bu nedenle acele etmeyen Mani Sâsânî devleti üzerindeki egemenliğini Erdeşîr sonrasına bırakma düşüncesiyle İran ve Babil topraklarındaki nüfuzunu arttırdıktan sonra doğuya Hindistan ve Turan topraklarına açılarak dinini buralarda yaymaya çalışmıştır. Burada on iki sene boyunca kendi dinini yaymanın mücadelesini vermiştir. Erdeşîr'in öldüğünü duyan Mani Şapur'un cülusuyla beraber hemen Sâsânî ülkesine gelerek kendi dinini yaymak için Şapur'un gücünden istifade etmeye çalışmıştır³⁰³⁶. Şapur'a ek olarak Erdeşîr'in diğer oğulları Mişan eyaleti valisi Mihrşah ile Kuşan eyaleti valisi Kuşanşah lakaplı Piruz da Mani'ye iman etmişlerdi. Mihrşah, Mani'nin doğruluğunu sınamak amacıyla Mişan eyaletinde bulunan görkemli bir bahçesinde ziyafet vererek Mani'yi çağırır ve onunla olan görüşmesinden sonra ikna olarak dinini kabul eder³⁰³⁷.

³⁰³⁰ Roman Girişmen, age, s. 319.

³⁰³¹ Artur Kristensen, age, s. 279.

³⁰³² Raymond Furon, age, s. 95, 96.

³⁰³³ Raymond Furon, age, s. 95.

³⁰³⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 82; Roman Girişmen, age, s. 318.

³⁰³⁵ Roman Girişmen, age, s. 318; Artur Kristensen, age, s. 280.

³⁰³⁶ M. Cevad Meşkür, age, s. 82; Artur Kristensen, age, s. 280vd; Roman Girişmen, age, s. 294, 318.

³⁰³⁷ Artur Kristensen, age, s. 280.

Şapur'un tahta geçmesinden sonra Eberşehr (Horasan) valiliğine atanan kardeşi Piruz kendi adına bastırmış olduğu paralarda unvan olarak Kuşanşah lakabını kullanmış, tanrı olarak da bazı paraların üzerine “*Khoda Mazda*”, (Tanrı Mazda) bazı paraların üzerine ise “*khoda Buda*” (Tanrı Buda) yazdırmıştır³⁰³⁸. Bu durum Mani öğretisine inanan Piruz'un Mazda ve Buda'yı aynı tanrı olarak görmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu dönemde Mani dininin en önemli öğreticilerinden bir tanesi de Part sülalesine mensup Erdevan isminde birisiydi. Şapur'un 272 yılında ölmesiyle yerine geçen oğlu I. Hürmüz de 273 yılında hayata veda edince Mani en büyük destekçilerini kaybetmiştir³⁰³⁹. Tahta geçen I. Behram kötü ahlaklı ve devlet yönetiminden çok, işrete düşkün birisidir. Bundan dolayı Zerdüşť din adamları yönetimdeki insiyatifi ele geçirerek Behram üzerinde otorite kurmuş ve Mani'yi ortadan kaldırmak için Behram'ı kullanmaya çalışmışlardır³⁰⁴⁰. Mani, Zerdüşť dininin öğretilerinin dışına çıkma ve ona isyan etme suçlamalarıyla yine Sâsânî ülkesinde yargıçlık görevini yürüten din adamları reisi ve aynı zamanda baş yargıç Kartir tarafından sorgulanarak idama mahkûm edilmiş ve 276 yılında işkence çektirilmek suretiyle başı vurdurulmuştur³⁰⁴¹. Ağır bir cezaya çarptırılan Mani'nin taraftarlarını da sindirmek amacıyla onun kesik başına ek olarak derisinin içerisi samanla doldurulmuş ve Huzistan bölgesindeki Gündişapur şehrinin kapılarından bir tanesine astırılmıştır³⁰⁴². Bu kapıya daha sonraları Bab-ı Mani (Mani kapısı) adı verilmiştir³⁰⁴³.

Mani'nin öldürüldüğü günü taraftarları hüznün olarak değil de bir bayram olarak kutladılar. Bayram olarak kutladıkları bu günde Mani'nin anısına büyük bir minber kurarlardı. Bu minberden dolayı kutladıkları bayramın adına **îd-i bema** (minber bayramı) adı verilmiştir³⁰⁴⁴. Bema, Yunanca bir kelime olup minber anlamına gelmektedir. Mani taraftarları onun **semsare** adını verdikleri ve Sanskritçe bir kelime olan ve tenasüh anlamına gelen bir olayla kendi aralarına döneceklerine inanmaktaydılar³⁰⁴⁵. Mani yazmış olduğu kitaplarla da İran dili üzerinde büyük bir reform gerçekleşmiştir. Yazmış olduğu kitaplarda İran dilini Süryani alfabesiyle

³⁰³⁸ Henri Charles Puech, agm, s. 172.

³⁰³⁹ Artur Kristensen, age, s. 282.

³⁰⁴⁰ Roman Girişmen, age, s. 296; Raymond Furon, age, s. 96.

³⁰⁴¹ Ehsan Yarshater, “Introduction”, V. 3 (1), s. xlvii.

³⁰⁴² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 196; Raymond Furon, age, s. 96.

³⁰⁴³ Artur Kristensen, age, s. 283.

³⁰⁴⁴ G. Widengren, “Manichaeism and Its Iranian Background”, *The Cambridge History of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3 (2), London, 2008, s. 986.

³⁰⁴⁵ Artur Kristensen, age, s. 283.

birleştirilmiş ve iki dilde mevcut olan sesli harfleri birleştirerek yeni bir alfabe ortaya çıkarmıştır³⁰⁴⁶. Bu alfabe taraftarlarının yoğun olarak bulunduğu Soğd bölgesinde kabul görmüş giderek yeni Soğd alfabesini meydana getirmiştir³⁰⁴⁷. Mani'nin ölümünden sonra onun vasiyeti üzerine en yakın öğrencisi olan Sisinnios bu dinin halifesi haline gelmiş ve makam olarak Babil topraklarını seçmiştir. Kendisinin de idamıyla Mani taraftarlarının başına İnnayus adında birisi geçmiştir. Bu kişinin döneminde Mani dini batıya doğru yayılma alanı bulmuş ve Roma toprakları üzerinde revaç bulmaya başlamıştır³⁰⁴⁸.

Tanınmış Hristiyan keşişlerden Augustinus, 9 yıl boyunca bu dine inanmış daha sonra bu dinden geri dönmüştür³⁰⁴⁹. Hristiyan din adamları Mani'nin getirmiş olduğu bu dine şiddetle karşı çıkmışlardır. Mani'nin İsa peygamberin öğretilerini kabul ederek Hristiyanların mevcut dinleri üzerindeki ıslahından bahsettiği için buna şiddetle karşı çıkmışlar ve bu dinin mensuplarını kâfir olmakla suçlamışlardır³⁰⁵⁰. Bundan dolayı Mani'yi "kötülük ve şeytan mahzeninde gerçek İncil'i kendi uydurma İncili ile değiştirdiği" suçlamasıyla reddetmişlerdir. Bu dinin İran topraklarının dışında yayılmış olduğu önemli yerlerden ikisi de Armenistan ve Gürcistan topraklarıydı ve bu topraklarda Mani'nin çok sayıda öğrencisi bulunmaktaydı³⁰⁵¹. Mani dini mensuplarının iman ve ahlaki konuları ile ilgili Turfan dili ile yazılmış ve Tuen Huang tarafından bulunarak sonraları Uygur diline çevrilmiş olan **Khvastuvaneft** (Hastuvanift) adlı kitap bu din mensupları için önemli ahlaki bilgiler ihtiva etmektedir³⁰⁵².

Bunun yanında Mani dini mensupları, Mani'nin idamından sonra Sâsânî toprakları üzerindeki faaliyetlerini gizlemek zorunda kalmışlardır. Özellikle Nersi ve II. Hürmüz döneminde Mani dini mensuplarına karşı yürütülen kovuşturma ve işkenceler Mani mensuplarına ait Kıpti metinlerde rastlanılmaktadır³⁰⁵³. Bunun yanında Nersi hükümdarlığı döneminde Roma hükümdarı Diokletianus aleyhine Mısır ve Sâsânî sınırında bulunan Arap Maniheistleri kullanmak amacıyla bu dinin mensuplarına karşı

³⁰⁴⁶ Michel Tardieu, *Manicheism*, (Çev. M. B. de Bevoise), University of Illinois Pres, 2008, s. 16.

³⁰⁴⁷ Artur Kristensen, age, s. 285.

³⁰⁴⁸ Francis E Peters, age, s. 138.

³⁰⁴⁹ Raymond Furon, age, s. 96; Francis E Peters; age, s. 138, 139; Artur Kristensen, age, s. 286.

³⁰⁵⁰ Artur Kristensen, age, s. 286.

³⁰⁵¹ David M. Lang, "İran, Armenia and Georgia" *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3, Cambridge University Press, 2000, s. 536.

³⁰⁵² A. Von Gabain, "Irano-Turkish Relations in the Late Sâsânîan Period", *The Cambridge History Of İran*, (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Press, 2000, s. 621; Artur Kristensen, age, s. 286; Henri Charles Puech, "Mani", s. 212.

³⁰⁵³ Artur Kristensen, age, s. 287.

yumuşayarak onlardan istifade etme yoluna gitmiştir. Bundan dolayı Roma ülkesinde yaşayan Mani dini mensupları Sâsânî devletinin ajanı olarak görülmüş ve sürekli takibat altında tutulmuşlardır³⁰⁵⁴. Buna karşılık Hire hükümdarı Amir bin Addî bu dinin mensuplarını kendi topraklarında himaye etmiş ve onlara kapılarını açmıştır. Sâsânî başkenti Ctesiphon'da (Tisfun) önemli sayıda Mani taraftarı bulunmaktaydı. Bu dönemde yapılan baskılar sonucunda başkenti terk eden Mani taraftarları Babil ve Soğd topraklarına çekildiler³⁰⁵⁵. Bu bölgelerde Pehlevi lisanıyla yazılmış olan kitaplarını Süryanice ve Soğdcaya tercüme etmeye başladılar³⁰⁵⁶. Bu dönemde Soğd toprakları Mani taraftarlarının merkezi durumuna gelmişti³⁰⁵⁷. Buradaki Soğdca kitaplar ileriki zamanda Uygur Türkçesine çevrilmeye başlanmıştır³⁰⁵⁸. Mani dininin Uygur bölgelerine ve Sincan'a ulaşması Sâsânîler döneminde olmuştur. VI. yüzyılda Soğdlu tüccarlar vasıtasıyla Maniheizm bu topraklara ilk olarak girmiş ve buralarda yayılmaya başlamıştır³⁰⁵⁹. Sâsânî devlet düzeninin bozulmasının ana sebeplerinden bir tanesi olarak da Sâsânîlerin son dönemlerinde Mani taraftarlarının yapmış oldukları yıkıcı çalışmaların etkisi azımsanmayacak kadar büyük sayılmaktadır³⁰⁶⁰. IV. yüzyılın sonlarına doğru Mani'nin getirmiş olduğu bu öğretinin kısa bir zaman dilimi içerisinde Mezopotamya'dan Filistin'e, Suriye, Anadolu, Mısır, Kuzey Afrika ve buradan Roma, Dalmaçya, İspanya ve Galya'ya kadar yayıldığını görmekteyiz³⁰⁶¹.

4.2.3. Mazdek ve Getirdiği Felsefi İnanç Sistemi

Mazdek, Sâsânî hükümdarlarından Kabad döneminde ortaya çıkmış ve Kabad'ı etkisi altına almıştır³⁰⁶². Kabad Sâsânî toplum düzenine ve sınıf farklılıklarına karşı olmakla beraber toplumda mevcut birçok gelenek ve anlayışı değiştirmek ve bazı sosyal reformlar yapmak istiyordu³⁰⁶³. Toplumdaki sınıf farklılıklarına ve gelir dağılımındaki

³⁰⁵⁴ Roman Girişmen, age, s. 321.

³⁰⁵⁵ A. Von Gabain, agm, s. 616.

³⁰⁵⁶ François de Blois, "Translation in the Ancient Iranian World", Traduction: Encyclopedie Internationale de la Recherche Sur la Traduction, (Edt. Harald Kittel, Juliane House, Brigitte Schultze), Belirlin, 2007, s. 1197.

³⁰⁵⁷ A. Von Gabain, agm, s. 616.

³⁰⁵⁸ Artur Kristensen, age, s. 288.

³⁰⁵⁹ Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. lxxii.

³⁰⁶⁰ Bernard Lewis, age, s. 156.

³⁰⁶¹ Robert Haardt, age, s. 2; Roman Girişmen, age, s. 320, 351; G. Widengren, agm, s. 986.

³⁰⁶² İbnü'l-Belhi, age, s. s. 24.

³⁰⁶³ Jacob Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, E J Brill, Leiden, 1970, s. 74; Artur Kristensen, age, s. 452.

adaletsizliğe karşı çıkan Kabad, bu fikirlerinden dolayı kendisiyle aynı düşünce sistemine sahip olan Mazdek'e sarılmıştı³⁰⁶⁴. Mazdek, Fars vilayetine bağlı Fesa veya Nişabur şehrinde doğmuştur³⁰⁶⁵. Taberi, Mazdek'in doğum yerinin Madaraya³⁰⁶⁶ diye bir şehir olduğunu ileri sürmektedir³⁰⁶⁷. Bunun dışında Mazdek'in Tebriz şehrinde doğduğunu söyleyen tarihçilerin yanında, Dineveri onun İstahr şehrinde doğduğunu iddia etmiştir³⁰⁶⁸. Yine aynı şehirli olan Zerdüşt adında Sâsânî soylularından bir tanesi, Mazdek'in en büyük destekçilerinden bir tanesi olmuştur. Mazdek'in inanç sistemi olarak Bizanslı Bundos³⁰⁶⁹ adında dualist bir felsefi sistemi savunan ve Sâsânî topraklarına gelerek kendi dinini anlatan bir şahıstan etkilendiği belirtilmektedir³⁰⁷⁰. **Dorost din** (doğru din) adını verdiği iyilik ve kötülük tanrısının savaşımı üzerine kurmuş olduğu inanç sistemini yaymaya çalışan bu kişi aynı zamanda Mazdek'in akıl hocası ve destekçisi olmuştur.

Toplumdaki sınıf farklılıklarına karşı çıkan ve zengin, fakir herkesin eşit olması gerektiğini savunan Mazdek halk tarafından önemli bir desteğe kavuşmuştu³⁰⁷¹. Ayrıca Mazdek; zenginlerin, köşk ve saraylarına doldurmuş oldukları kadınların evlenme güçlüğü çeken fakir ve yoksul insanlara dağıtılması ve onların zenginlerin elinde hapis hayatı yaşamalarının önüne geçilmesi gerektiğini savunmuştur³⁰⁷². Kendisine inanan fakir halk kitleleri Mazdek'in, Zerdüşt'ün halifesi olduğuna inanmaktaydılar³⁰⁷³. Mazdek, getirmiş olduğu inancın Mani'nin getirdiği dinin ıslahı üzerine bina etmiştir³⁰⁷⁴. Mani dininde esas olan beş temel inancın yerine, Mazdek inancını üç temel üzere bina etmiştir. Mani, varlığın aslının hava, rüzgâr, ışık, su ve ateş olduğunu ileri

³⁰⁶⁴ Artur Kristensen, age, s. 452.

³⁰⁶⁵ Raymond Furon, age, s. 99.

³⁰⁶⁶ Bu şehir Dicle nehrinin kenarında kurulmuş olan günümüzdeki Kutu'l-Amare şehridir. Bu şehir miladi onuncu yüzyıla kadar İran soylularının ikamet ettiği bir yerd. Bkz. Artur Kristensen, age, s. 455.

³⁰⁶⁷ Artur Kristensen, age, s. 455.

³⁰⁶⁸ Artur Kristensen, age, s. 455.

³⁰⁶⁹ Batılı tarihçiler adı geçen Zerdüşt'ün, bu Bundos olduğunu iddia etmektedirler. Mazdek'in destekçisi olan bu Zerdüşt'ü Taberi, Zerdüştlük dininin kurucusu olan Zerdüştle aynı zannetmiş ve bu nedenle Zerdüşt'ü, Mazdek'in çağdaşı olarak kabul etmiştir. Bkz. Artur Kristensen, age, s. 455.

³⁰⁷⁰ Artur Kristensen, age, s. 453, 454.

³⁰⁷¹ Kaveh Farrokhi, *Shadows In The Desert: Ancient Persia At War*, Osprey Publishing, New York – 2007, s. 221; Raymond Furon, age, s. 99.

³⁰⁷² M. Cevad Meşkür, age, s. 93; Roman Girişmen, age, s. 304.

³⁰⁷³ Artur Kristensen, age, s. 454.

³⁰⁷⁴ Roman Girişmen, age, s. 303. Mani, Sâsânî din adamları tarafından Zerdüşt'ün getirmiş olduğu Zened Avesta'nın aleyhine farklı bir inancı savunmasından dolayı Zened'in aksine yol ihdas eden anlamına gelen *zenedik/zındik* şeklinde tabir edilmiştir. Mazdek'de Mani'nin getirdiği öğretilerin takipçisi ve devam ettiricisi olarak kendisini gördüğü için kendisi de zendik olarak adlandırılmıştır. Bkz. İbnü'l-Belhi, age, s. 63; Julie Scott Meisami, *Persian Historiography To The End Of The Twelfth Century*, Edinburg University Pres, Edinburg, 1999, s. 172; Sarah I. Johnston, age, s. 524; Ehsan Yarshater, "Mazdakizm", C. 3(2), s. 1019.

sürerken Mazdek, varlığın temeli olarak su, ateş ve toprağı görmüştür³⁰⁷⁵. Bununla beraber iyilik tanrısının gökyüzünde bir taht üzerinde oturduğuna ve yanında dört kuvvetin hazır bulunduğu inanmaktadır. Bu dört kuvvet ise temyiz, fehm, hıfz ve sürur adını verdiği kuvvetlerdir. Bundan dolayı Sâsânî hükümdarlarının yanında bu dört gücün varlığından dolayı Sâsânî ileri gelenlerinden dört kişinin çok önemli bir yere sahip olduğu ve onları hükümdarlığın önemli güçleri olarak gördükleri ifade edilmektedir. Bu dört gücün kendilerine ait 7 vezir aracılığı ile dünya işlerini yürüttüklerini iddia etmektedirler. Bu yedi vezir ise komutan, hizmetçi, taşıyıcı, öncü, iş emiri, hizmetçi ve hadimlerdir. Bu yedi tane vezirin etrafında ise on iki ruhani vardır. Bunlar okuyucu, verici, övücü, kesici, yedirici, koşucu, yükselici, çabacı, vurucu, sökücü, gelici, yıkayıcı, kalıcı adı verilen güçlerdir³⁰⁷⁶. Mazdek getirmiş olduğu öğretide riyazete önem vermiş ve nefsi isteklerin frenlenmesi ve sınırlandırılması gerektiğine inanmıştır. Bundan dolayı dünya nimetlerinden tamahı ve et yemeyi yasaklamıştır³⁰⁷⁷. Dünya üzerinde kan dökmenin ve kin duymanın büyük günah olduğunu kabul eden Mazdek, et yemek için kan dökmek gerektiği için et yenmesinin sakıncalı olduğunu iddia etmiştir³⁰⁷⁸. Toplum içindeki kin, düşmanlık ve kıtalin son bulması için toplumun bütün kesimlerinin eşit olması gerektiğine inanan Mazdek, bu şekilde dünya üzerindeki karışıklıkların ortadan kalkacağını iddia eder. Toplum içerisindeki eşitsizliğin giderilmesi için de zenginlerden alınıp yoksullara dağıtılması gerektiğine inanmaktadır³⁰⁷⁹. Bunun yanında Mazdek'e göre kadın erkek arasındaki durum su ve ateşin durumu gibidir. İnsanda var olan cinsel gücün söndürülmesi için kadın erkek ilişkilerinin önemli bir şart olduğuna inanmaktadır³⁰⁸⁰. Bu inancın züht ve riyazeti savunan dünyevi nimetleri ve nefsi istekleri sınırlandırmayı savunan Mazdek'in öğretisi arasına ne zaman ve nasıl girmiş olduğu tartışmalı bir konudur.

Mazdek ve Kabad'ın birbirlerine yakınlaşmasının Kabad döneminde meydana gelen bir kıtlık döneminde insanların Mazdek'in kışkırtmasından dolayı tahıl ambarlarını yağmalamaya çalışmalarından sonra gerçekleşmiş olduğunu Firdevsi ve Se'âlibi'den naklen ifade edilmektedir³⁰⁸¹. Mazdek'in getirmiş olduğu öğretiye inanan

³⁰⁷⁵ Patricia Crone, "Kavad's Heresy And Mazdak's Revolt", *Journal of The British Institute of Persian Studies*, Volume xxix, London, 1991, s. 24; Artur Kristensen, age, s. 456; Raymond Furon, age, s. 99.

³⁰⁷⁶ Artur Kristensen, age, s. 457.

³⁰⁷⁷ Meena Iyer, age, s. 36.

³⁰⁷⁸ Roman Girişmen, age, s. 303; Artur Kristensen, age, s. 458.

³⁰⁷⁹ Roman Girişmen, age, s. 304.

³⁰⁸⁰ Artur Kristensen, age, s. 459.

³⁰⁸¹ Artur Kristensen, age, s. 460.

Kabad, onun en iyi takipçilerinden birisi olmuştur. Bu hükümdar, Mazdek'in devlet işleri ve toplumsal alanda yapılmasını istediği öğretilerini kanuni olarak yürürlüğe koymaya çalışmıştır. Bununla beraber Mazdek inancında var olan kadınların insanların ortak malı olduğu düşüncesine yönelik Kabad'ın nasıl bir çalışma yürüttüğü ve evlilik olayının yasaklanıp yasaklanmadığı konusunda tam bir bilgi yoktur. Fakat Kabad'ın, Mazdek düşüncesine sahip çıkmasının altında, onun kadın ve mülkiyet konusuyla ilgili görüşlerinin onunla örtüştüğünden kaynaklandığı da ifade edilmektedir³⁰⁸². Halkın gelir seviyesini yükseltmek amacıyla zenginlerden alınıp yoksullara verilmesi görüşü çerçevesinde Kabad'ın asilzade ve soylulara yeni ve ağır vergiler getirdiği söylenmektedir³⁰⁸³. Mazdek'in savunduğu fikirleri kanunlaştırmaya çalışan Kabad'ın bu girişimlerinin ve Mazdek taraftarlığının onun halkın tepkisinden çekinmesine bağlayanlar da vardı. Çünkü Mazdek'in savunduğu eşitlikçi fikirler halk tarafından büyük destek görmüş ve insanlar üzerinde ihtilaleci bir etki bırakmıştır³⁰⁸⁴. Bununla beraber Kabad tahttan uzaklaştırıldıktan sonra tekrar iktidara gelmiş ve iktidarını sağlamlaştırmış, defalarca Bizans üzerine sefere çıkarak onlara önemli darbeler vurmuş bir liderdi. Güçlü bir otoriteye sahip olan Kabad'ın, Mazdek'in fikirlerine tutunmasının asıl sebebinin onun varlığından rahatsız olan Sâsânî soylularının nüfuzunu kırmaya yönelik bir adımdı³⁰⁸⁵. Arap ve İran tarihçileri Kabad'ın Mazdek'i savunmasının onun dünyasını kararttığını ve onu perişan ettiğini iddia etmektedirler³⁰⁸⁶.

Kabad'ın Mazdek yandaşlığı ve ihtilaleci tavrı, Zerdüş din adamları ve Zermihr taraftarı olan soyluları Kabad'ın aleyhinde harekete geçmeye zorladı. Zermihr'in müşaviri ve naibi olan Goşnasbdaz, Kabad'ın tahttan indirilmesi için önyak oldu böylece Kabad yakalanarak hapse atıldı³⁰⁸⁷. Kabad'ın tahttan indirilmesini kabul edemeyen Mazdek yoksul Sâsânî kitlesini isyana çağırdı ve böylece Sâsânî ülkesi Kabad'ın tahttan indirilmesi sebebiyle büyük bir halk ihtilaline sahne oldu. Tahttan indirilen Kabad'ın yerine kardeşi Jamasb geçmişti³⁰⁸⁸. Jambasb kardeşi Kabad'ın vezirleri ve Sâsânî soylularını toplayarak Kabad hakkında ne yapılması gerektiğini onlarla istişare etti. Saray teşkilatında ordudan sorumlu vezir olan ve Kabad'ın tahttan

³⁰⁸² Patricia Crone, agm, s. 22vd.

³⁰⁸³ Patricia Crone, agm, s. 23.

³⁰⁸⁴ Raymond Furon, age, s. 99; İlber Ortaylı, age, s. 11; Artur Kristensen, age, s. 461.

³⁰⁸⁵ Artur Kristensen, age, s. 461.

³⁰⁸⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 24.

³⁰⁸⁷ Artur Kristensen, age, s. 465.

³⁰⁸⁸ Meena Iyer, age, s. 37; Artur Kristensen, age, s. 466.

indirilmesinde ön ayak olan Goşnasbdaz'ın Kabad'ın öldürülmesi noktasında yapmış olduğu baskılara Sâsânî soyluları itiraz ederek ülkede meydana gelen ihtilalin büyümesinden korkarak onu Anushbord (Anuşberd) zindanına gönderdiler³⁰⁸⁹. Kısa bir zaman sonra Sâsânî soylularından ve Kabad yanlısı Siyavuş tarafından zindandan kurtarılan Kabad, Akhun hükümdarı Kushnavaz'a (Hoşnavaz) sığınmış ve onun kızı ile evlenmiştir³⁰⁹⁰. Kendisinin Akhunlara sığındığı dönemde Jamasb 498 ve 501 yılları arasında üç yıl boyunca Sâsânî devletini yönetmiştir³⁰⁹¹. Mazdek, Jamasb'ın tahta çıkmasından ve Kabad'ın kaçmasından sonra Azerbaycan'a firar etmek zorunda kalmış ve taraftarları da onun etrafında toplanmışlardır³⁰⁹². Kabad, 499 yılında savaşı bir şekilde Akhun hakanının yardımıyla kendisine yüklü miktarda haraç verme karşılığında gelerek tahtına oturmuştur³⁰⁹³. Sâsânî soyluları Kabad'ın, Mazdek'e olan desteğini kesmesi karşılığında onun tahta çıkmasına rıza gösterdiler³⁰⁹⁴. Kabad tahta çıktığı zaman kendi aleyhinde olan Sâsânî soylularına göz yummak zorunda kalmış ve onlarla iyi geçinme yolunu izlemiştir³⁰⁹⁵. Sadece kendisi için düzenlenen komplonun başı olan ordu ve savunma işlerinden sorumlu vezir Goşnasbdaz idam edilerek yerine Sâsânî hanedanından olan Azergundaz ordudan sorumlu baş vezir olmuştur. Kabad'ın zindandan kurtulup tekrar tahta çıkmasında önemli emeği geçmiş olan Siyavuş ise arteşteran salar rütbesi ile bütün orduların genel komutanlığına getirilmiştir³⁰⁹⁶. İkinci defa tahta çıktıktan sonra Bizans, Ermenistan ve Kafkas Türk boylarıyla uğraşmak ve ülke düzenini tekrar sağlamak için uğraşan Kabad devletin karşı karşıya olduğu bu tehlikelerden dolayı tahtını onların entrikalarından uzak tutabilmiş ve bu meyanda Mazdek de kendi dinsel çalışmalarını engelsiz bir şekilde devam ettirebilmiştir³⁰⁹⁷.

Kabad iktidarının sonlarına doğru kendi yerine üç oğlundan en küçüğü olan Hüsrev'i³⁰⁹⁸ halefi olarak atamıştır. Kendisinin büyük oğlu Kavus, Mazdek öğretisini kabul etmiş ve ona tamamen bağlanmış birisiydi³⁰⁹⁹. Kabad büyük oğlunu tahta çıkararak yeni bir risk alarak Sâsânî soylularının tepkisini almak istemiyordu. Diğer bir

³⁰⁸⁹ Artur Kristensen, age, s. 466.

³⁰⁹⁰ Kaveh Farrokh, age, s. 222.

³⁰⁹¹ George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies Of The Ancient Eastern World*, s. 430.

³⁰⁹² Julie Scott Meisami, age, s. 183; İbnü'l-Belhi, age, s. s. 84.

³⁰⁹³ Jacob Neusner, age, s. 74vd.

³⁰⁹⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 93.

³⁰⁹⁵ Artur Kristensen, age, s. 469.

³⁰⁹⁶ Artur Kristensen, age, s. 470; Kaveh Farrokh, age, s. 222.

³⁰⁹⁷ Jacob Neusner, age, s. 75; Artur Kristensen, age, s. 471.

³⁰⁹⁸ Artur Kristensen, age, s. s. 473; İbnü'l-Belhi, age, s. s. 84.

³⁰⁹⁹ Meena Iyer, age, s. 37.

görüŖe göre Kabad, kendi politikaları doğrultusunda Mazdek'ten istifade etmeye alıŖarak kendisinden sonra onun alıŖmalarını durdurabilecek olan ođlu Hüsrev'e saltanatı vermek istemiŖtir³¹⁰⁰. Kabad saltanatının sonlarına doğru en yakın adamlarından Siyavuş'un idamını önleyememiŖtir. Sâsânî ileri gelenleri ve Siyavuş'un fanatik rakibi vezir Mahbuz onun Mazdek inancına sahip olması, Mazda dıŖında baŖka ilahlara tapması ve eŖini Zerdüşť inancının dıŖında baŖka bir dinin geleneklerine göre defnetmesi gibi suçlarından yargılanmasını sađlamıŖ ve Siyavuş'un rakibi olan din adamlarına idam kararını ıkarabilmiŖtir³¹⁰¹. Din adamlarının almıŖ olduğu ve Sâsânî soylularının oy birliği ile kabul etmiŖ oldukları bu kararı Kabad istemeyerek imzalamak zorunda kalmıŖtır. Kabad'ın korkusu kendisinden sonra ođlu Hüsrev'in saltanata gelmesine Sâsânî soylularının karŖı ıkmalarıydı. Bu nedenle istemeyerek de olsa Mazdek taraftarı olmakla suçlanan Siyavuş'un idam fermanını onaylamıŖtır.

Mazdek'in oluŖturduđu bu tarikat içerisinde de Mani'nin ortaya koymuŖ olduğu tarikatta olduğu gibi halk kitlesinden kendisine inananların dıŖında soylu sınıfına mensup kimselerin oluŖturduđu bir ruhani sınıf bulunmaktaydı³¹⁰². Mazdek kendisine inanan bu kitle için Enderzer adında bir kiŖiyi halife olarak tayin etmiŖti. Bu kiŖi de 578 veya 579 yılında Mazdek ile beraber öldürölmüŖtür. Kabad'dan sonra oğlu Hüsrev'in veliahtlığına karŖı çıkan Mazdek ve yandaŖları Kabad'ın diğer oğlu Kavus'un tahta geçmesini istemekteydiler. Bunun üzerine Kabad, oğlu Hüsrev, din adamları ve Sâsânî soyluları bu tarikatı tamamen ortadan kaldırmak için karar aldılar ve bunun için Mazdek ve bütöün ileri gelenlerini toplayarak onları ortadan kaldırmak üzere anlaŖtılar. Kabad, Mazdek'ten Sâsânî din adamları ile münazara yaparak onları alt etmesini ve kendi gerçek öğretisini ilan etmesini istedi³¹⁰³. Münazara için mobad baŖı Glonazes ile Nesturi kilisesi baŖpiskoposu Bazanes ve din adamlarından Mahdaz, ViŖŖapur, Dazhürmüz, Azerfurug, Azerbez, Azermihr ve Bahtaferid adlarındaki kimselere görev verildi. Münazaraya halefi Enderzer ve diğer ileri gelenleri ile katılan Mazdek; Sâsânî soylularının güvenliğini sağlamak amacıyla münazara yapılan alanın etrafında bekletilen askerler tarafından katledildiler³¹⁰⁴. Onlara ait yazılı bütöün kaynak kitaplar

³¹⁰⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. s. 89.

³¹⁰¹ Artur Kristensen, age, s. 475, 476.

³¹⁰² Artur Kristensen, age, s. 478.

³¹⁰³ Julie Scott Meisami, age, s. 74; Artur Kristensen, age, s. s. 480. Kabad'ın bu iŖin tedbirini oğlu Anuşirvan'a bırakarak kenara çekildiğini bunun için Anuşirvan'ın münazara tertip etme bahanesiyle Mazdek ve yandaŖlarını ortadan kaldırdığı da ifade edilmektedir. Bkz. İbnü'l-Belhi, age, s. 89.

³¹⁰⁴ İbnü'l-Belhi, age, s. s. 90, 91.

yakılarak bu tarikata ait izler silinmeye çalışılmıştır³¹⁰⁵. Sâsânî kast sistemini değiştirmeyi hedef alan Mazdek böylece Sâsânî toplumunu derinden etkileyerek devlet açısından önemli derecede büyük bir meşguliyet meydana getirmesine rağmen, sosyal sınıflar arasında bir değişim meydana getiremediği gibi; toplumdaki gelir dağılımı üzerindeki uçurumu önleme noktasında herhangi bir etki ortaya koyamamıştır³¹⁰⁶.

4.3. Sâsânî Toplumunda İlahi Dinler

İran ülkesine Hristiyanlık Hz. İsa'dan yirmi yıl sonra İranlıların kendilerine **addai** adını verdiği misyonerler tarafından sokulduğuna inanılır³¹⁰⁷. Sayılarının yetmiş iki tane olduğu tahmin edilen bu misyonerler arasında kutsal olduğuna inanılan **Mari** ve **Aggai** de bulunmaktaydı³¹⁰⁸. İran topraklarına İseviliğin girişi Fırat ve Dicle havzasında yaşayan Süryaniler sayesinde olmuştur³¹⁰⁹. Sâsânî ülkesindeki Hristiyanlar arasında herhangi bir birliktelikten söz etmek mümkün değildir. Sâsânîlere karşı birlik içerisinde olan İseviler kendi aralarında Nesturi ve Yakubi olmak üzere ikiye bölünmüşlerdi³¹¹⁰. Yakubi Hristiyanlar Bizans'ın koruması altında bulunurlarken; Nesturiler ise Sâsânî devletini kendi hamileri olarak görmekteydiler³¹¹¹. İran Hristiyanlarının ilim merkezi olan Raha³¹¹² okulunda okuyan ve birbirleri ile çekişme halinde olan bu iki taife Nesturilerin meşhur üstadı İbas'ın³¹¹³ 457 yılında ölümünden sonra Nesturilerin bu okuldan kovulmasıyla sonuçlanmıştır³¹¹⁴. Nesturi Hristiyanlığının Sâsânî ülkesindeki

³¹⁰⁵ Jacob Neusner, age, s. 75.

³¹⁰⁶ İlber Ortaylı, age, s. 12.

³¹⁰⁷ Henri Charles Puech, agm, s. 175.

³¹⁰⁸ Henri Charles Puech, agm, s. 175.

³¹⁰⁹ Edward Every, "Asûriler", *FÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10: 1, (Çev. Sami Kılıç), Elazığ, 2005, s. 97, 98.

³¹¹⁰ Aziz S Atiya, age, s. 193; Wilhelm Eilers, agm, s. 499; Artur Kristensen, age, s. 393; M. Cevad Meşkür, age, s. 91. Temelde iki görüş arasındaki en büyük farklılık Nasturilerin Hz İsa'nın beşeri ve ilahi olmak üzere iki yönünün olduğuna, Yakubilerin ise onun sadece ilahi olan yönünün bulunduğuna inanmalarıydı. Bkz. Roman Girişmen, age, s. 301, 302.

³¹¹¹ M. Cevad Meşkür, age, s. 91.

³¹¹² Günümüzde Urfa adı verilen Edessa şehrinde *Orrhoena* adıyla kurulmuş olan ve Arapların, *Raha* veya *Orfah* şeklinde telaffuz ettikleri bu okul, Hristiyanlığın temel öğretilerinin talimi için açılmıştı. Bu okul daha sonra Nisibis'e (Nusaybin) taşınmıştır. Bkz. Harris Cowper, *Journal of Sacred Literature and Biblical Record*, Kessinger Publishing, 2003, s. 155.

³¹¹³ Asıl adı Donatus İhibba olan, Urfa doğumlu Süryani İbas, Raha okulunun başpiskoposuydu ve Nesturî öğretisini savunana kadar Hristiyanlar arasında büyük bir şöhrete sahipti. Bkz. Fergus Millar, *A Greek Roman Empire: Power and Belief Under Theodosius II*, Los Angeles, 2006, s. 112, 113, 115, 161.

³¹¹⁴ Artur Kristensen, age, s. 393.

egemenliği üzerine Yakubi³¹¹⁵ mezhebine bağlı Hristiyanlar atıl kalarak merkez olarak Tikrit şehrini seçmişler, buradan varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. İran Hristiyanları genelde Nesturi mezhebine bağlıydılar.

431 yılında Bizanslıların Hz. İsa'nın ve annesinin tanrı olmadıklarını savunan Patrik Nestorius'u din dışı ilan etmelerinden sonra Sâsânî devleti kapılarını Nesturilere açarak 435 yılında onların İran'a yerleşmelerini sağladı³¹¹⁶. Onların bundan amaçları bu Hristiyanları Bizanslılara karşı siyasi bir koz olarak kullanmaktır³¹¹⁷. Sâsânîlerin Nesturilere kucak açmasını onların dinlerini yaymaktan ziyade daha çok kültürel farklılıkları ülkelerinde geliştirmek istemelerine bağlayanlar da olmuştur³¹¹⁸. Sâsânîler daha çok Nesturileri güçlendirmek suretiyle Hristiyanlar arasındaki mezhep kavgalarından istifade ederek Bizans toplumu içerisinde bir çatlak meydana getirmek istiyorlardı. Sâsânî ülkesindeki Yahudiler ise büyük çoğunlukla Mezopotamya'nın güneyinde olmak üzere Babil toprakları üzerinde yaşamaktaydılar³¹¹⁹. İran toprakları üzerindeki Yahudi varlığı Ahamanişler dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Büyük Kuroş, Yahudilerin Filistin topraklarındaki esaretine son vererek onları ülkesinin Babil toprakları üzerine yerleştirmiş ve burada kalmak veya vatanlarına geri dönmek konusunda onları serbest bırakmıştır³¹²⁰. İran üzerinde yaşamayı tercih eden Yahudi reaya Sâsânîler dönemine gelindiğinde daha çok Huzistan, Hamedan ve İsfahan toprakları üzerinde yaşamaktaydılar³¹²¹.

4.3.1. Sâsânî Toplumunda Hristiyanlık

Sâsânî hükümdarları Bizanslılarla yapmış oldukları savaşlardan sonra elde ettikleri esirleri İran toprakları üzerinde onları iskân etmekteydiler³¹²². Bu esirler genel olarak Hristiyan dinine mensup olmaktadır ve aralarında çok sayıda dini görevli de

³¹¹⁵ Sâsânîlerin Anadolu üzerindeki yayılmalarını engellemek için Antakya merkezli Süryani kilisesini canlandırmak isteyen Bizanslılar, Yakub Burdono başkanlığında örgütlenmelerine izin verdiler. Anılan mezhep Batı Süryanileri şeklinde de adlandırılmakla beraber ismini bu piskopostan almaktadır. Bkz. M. F. Yuhanna Dölebanî, *el-Kaddis Mar Yakubu'l-Barad'i es-Süryani*, Buenos Aires 1942, s.16.

³¹¹⁶ Huaiyu Chen, *The Encounter of Nestorian Christianity With Tantric Buddhism in Medieval China*, Hidden Treasures and Intercultural Encounters, (Edt. Dietmar W Winkler, Li Tang), Berlin, 2009, s. 195; Raymond Furon, age, s. 98; İlber Ortaylı, age, s. 9.

³¹¹⁷ William Sandys Wright Vaux, age, s. 151.

³¹¹⁸ Linda Woodhead, *An Introduction Christianity*, Cambridge, 2004, s. 74.

³¹¹⁹ İlber Ortaylı, age, s. 10; Henri Charles Puech, agm, s. 174; Michael Dumper, Bruce E. Stanley, age, s. 54.

³¹²⁰ Jay G. Williams, *Judaism*, Illinois, 1980, s. 2, 3vd; Said Nefisi, age, s. 73.

³¹²¹ Said Nefisi, age, s. 73.

³¹²² R. N. Frye, agm, V. 3 (1), s. 155.

bulunmaktaydı³¹²³. Sâsânî şehir ve kasabalarına yerleşen bu esirler zamanla burada çoğalarak Hristiyanlığın Sâsânî toprakları üzerinde yayılmasını sağlamışlardır³¹²⁴. I. Şapur'un, Valerian ile olan savaşından sonra Antakya başpiskoposu Demetrian esir edilerek Seleukeia'ya³¹²⁵ gönderilmiştir³¹²⁶. 4. yüzyılda Sâsânî ülkesindeki Hristiyanlar Ctesiphon piskoposu Bar Aggai tarafından bir çatı altında birleşmeyi başarabildiler³¹²⁷. Fakat bu piskopos da yine aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden kendi encümenleri tarafından hal edilmiştir. Hristiyanların Roma imparatoru Konstantin'in Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesine kadar Sâsânî ülkesinde sakin bir yaşam sürdüklerini, fakat bu tarihten sonra düşmanlarıyla aynı dini paylaştıklarından dolayı sürekli olarak Sâsânîlerin kovuşturmasıyla karşı karşıya kaldıkları ifade edilmektedir³¹²⁸. Sâsânî imparatorluğunu kalbinde yer alan Bihşapur³¹²⁹ şehri zamanla buraya yerleştirilen Bizanslı esirlerden dolayı bir Hristiyan şehri halini almıştır³¹³⁰. II. Şapur, Bizans'la olan savaşlarından dolayı ülkesinde yaşayan Hristiyanların vergilerini arttırarak onlarla aralarında Bizans'a karşı bir mukavele imzalamak istemiştir³¹³¹. Ülkesinde en etkili piskopos olan Simon Barsabba'yı tutuklatarak ona bu mukavelenameyi imzalatmak istemiş, fakat olumsuz cevap alınca onu idam ettirmiştir. II. Şapur, düşmanlarıyla aynı dini paylaşan bu insanların kendi ülkelerinde barış içinde yaşadıklarını ve keyif sürdüklerini ileri sürerek Bizansla olan savaşlarındaki giderleri Hristiyanların omuzlarına yüklemiş ve onların vergilerini iki katına çıkarmaya çalışmıştır³¹³². Hristiyanlara yapılan baskılar 339 yılından Şapur'un ölümüne kadar devam etmiştir³¹³³. Bizansla devam eden şiddetli savaşlardan dolayı ülkenin kuzeyinde ve Bizans sınırlarında yaşayan Hristiyanlara yönelik baskılar ve katliamlar bu dönemde oldukça

³¹²³ Artur Kristensen, age, s. 364; Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 23.

³¹²⁴ Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 23.

³¹²⁵ Seleukeia: MÖ. 305 yılında Makedonyalı İskender'in halefi I. Nicator Seleucus tarafından kurulmuş ve Büyük İskender'e bağlı dört büyük satraplıktan biri olan Selevkoslar'ın başkenti olan bir şehirdir. M. Th Houtsma, "Al-Madâ'in", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, C. IV, Leiden, 1987, s. 76.

³¹²⁶ Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, New Jersey, 2001, s. 40; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 126.

³¹²⁷ Adrian Fortescue, age, s. 39, Artur Kristensen, age, s. 364.

³¹²⁸ Artur Kristensen, age, s. 365; H. Masse, agm, s. 169.

³¹²⁹ Bihşapur, Şapur'un yaptığı *en iyi (bih)* şehir anlamına gelmektedir. Bu şehir için İbnü'l Havkal küçük bir şehir derken, Mukaddesi buranın Fars eyaletinin en büyük şehri olduğunu söyler. Bkz. İbnü'l Havkal, *Suretu'l-Arz*, s. 35; Guy Le Strange, age, s.262.

³¹³⁰ Richard L. Kalmin, *Jewish Babylonia Between Persia and Roman Paletsine*, Oxford Universty Pres, 2006, s. 7.

³¹³¹ Aziz S. Atiya, *The History of Eastern Christianity*, London, 1968, s. 267; Artur Kristensen, age, s. 365.

³¹³² R. N. Frye: agm, s. 140; P. J. de Menasce, "Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî", s. 209.

³¹³³ Suha Rassam, *Christianity in Irak*, Herefordshire, 2006, s. 31.

şiddetlenmiştir³¹³⁴. Bu baskılar sonucunda Bezabde’de (Cizre) çıkan İsevî isyanı sonucunda on iki bin insan öldürülmüş ve dokuz bin İsevî, Şapur tarafından Huzistan’a sürülmüştür. Hristiyanlara yönelik baskılar Şapur’dan sonra başa geçen II. Erdeşîr döneminde de artarak devam etmiştir³¹³⁵. I. Yazdicürd’ün³¹³⁶ tahta çıkması Sâsânîler ve Hristiyanlar arasında yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir³¹³⁷. Bizanslıların genç imparatoru II. Theodosius ile Yazdicürd arasındaki yakınlaşma sonucunda Hristiyanlar için Sâsânî ülkesinde yeni bir sayfanın açılmasına vesile olmuştur. Theodosius başında piskopos Marutha’nın bulunduğu bir elçilik heyetini I. Yazdicürd’e yollamıştır³¹³⁸. Bu yakınlaşmanın sonucu olarak I. Yazdicürd, Hristiyanların ülkesinde tahrip olmuş bütün kiliselerin yeniden onarılmasını, zindanlarda bulunan Hristiyanların serbest bırakılmasını ve İsevi din adamlarının ülkesinin her tarafına seyahat edebilmeleri kolaylığını sağlamıştır. Bu dine yakınlık gösteren Yazdicürd, Hristiyanların ülkesindeki tüm faaliyetlerini serbest bırakmıştır. Bunun bir sonucu olarak Seleukeia’da toplanan Hristiyanlar, burada büyük bir piskoposluk kurdular³¹³⁹. 424 yılında toplanan konsil Bizans ile bağını kopararak kendi kilisesini kurmuş ve kurdukları kiliseyi doğu Hristiyanlığının merkezi olarak adlandırmışlardır³¹⁴⁰.

410 yılında Ctesiphon piskoposu İshak başkanlığında Hristiyanlar birleştirildiler. Onlar, Ctesiphon’a bağlı şehirlerden Seleukeia’da büyük bir piskoposluk kurarak Yazdicürd’e yapılan dualar eşliğinde burayı açtılar³¹⁴¹. Sâsânî ülkesinde bulunan otuza yakın piskoposluk, beş büyük piskoposluk idaresi altında birleştirildi. Bunlardan bir tanesi Huzistan bölgesinin Gündişapur şehrinde bulunan Beth Lapat (Beyt Lapat)’tır³¹⁴². Diğer Nusaybin şehrinde, bir diğeri Meysan³¹⁴³ bölgesinde bulunan

³¹³⁴ Artur Kristensen, age, s. 366; P. J. de Menasce, agm, s. 208.

³¹³⁵ Raymond Furon, age, s. 97.

³¹³⁶ I. Yazdicürd için Bizans kaynakları övgüyle söz etmişlerdir. Süryani kaynakları, Yazdicürd’ün iyiliksever, İsevîlere karşı merhametli ve en mukaddes hükümdar olarak tavsif etmiştir. Prokopius, bu hükümdar hakkında “gününün büyük bir kısmını fakir ve kimsesizlere karşı ihsanda bulunmakla geçiren bir hükümdar” olarak nitelendirmiştir. İşin ilginç tarafı Arap ve İran kaynakları ise bu hükümdar için esim/günahkâr lakabını kullanmışlardır. Hatta bu kaynaklar I. Yazdicürd’ün işlemiş olduğu günahları saymakla bitiremezler. Bkz. İbnü’l-Belhi, age, s. 75; Artur Kristensen, age, s. 367.

³¹³⁷ Artur Kristensen, age, s. 367.

³¹³⁸ Suha Rassam, age, s. 32; Artur Kristensen, age, s. 368.

³¹³⁹ Roman Girişmen, age, s. 299; Gene R. Garthwaite, age, s. 103; P. J. de Menasce, agm, s. 207.

³¹⁴⁰ Glen L. Thompson, “Was Alopen a Missionary”, *Hidden Treasures and Intercultural Encounters*, (Edt. Dietmar W Winkler, Li Tang), Berlin, 2009, s. 268.

³¹⁴¹ Artur Kristensen, age, s. 369; P. J. de Menasce, “Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî”, *Temeddün-i İranî*, (Çev. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 209.

³¹⁴² Erica C. D. Hunter, “The Persian Contribution to Christianity in China Reflections in the Xi’an Fu Syriac Inscriptions”, *Hidden Treasures and Intercultural Encounters*, (Edt. Dietmar W Winkler, Li Tang), Berlin, 2009, s. 73. Beth Lapat, I. Şapur’un iktidarı döneminde kendi emriyle Hristiyanlar için

Perat Mişan³¹⁴⁴, bir diğeri Erbil’de ve beşincisi Kerkük’te³¹⁴⁵ bulunan Beth Sulukh’tur (Beyt Suluh)³¹⁴⁶. Bu şehirler içerisinde Gundişapur, Hristiyanlar için dini özelliğinin yanında aynı zamanda ilmi ve kültürel bir merkez özelliğine de sahipti³¹⁴⁷. Bu piskoposluklara bağlanmak istemeyen kiliseler de bulunmaktaydı. Fakat bu kiliselerin başında bulunan din adamı öldüğü zaman diğerlerini artık Seleukeia’daki başpiskopos atayacaktı. Yazdicürd, Maruta ve piskopos İshak’a Saray teşkilatında yer vererek onları yanındaki yüksek rütbeli memurlarla eş tuttu ve bunların emirlerine karşı gelen İsevileri cezalandıracağına dair ferman yayınladı. Başpiskopos İshak’tan sonra yerine Mar Yahbalaha (Mar Yabala) geçti. Mar Yabala her iki ülke arasındaki iyi ilişkileri geliştirmek için Bizans’a elçi olarak gitmiş ve kıymetli hediyeler ile geri dönmüştür³¹⁴⁸. Yazdicürd’ün Hristiyanlara olan toleransı ve tanımış olduğu sosyal ve dini haklar elbette iki ülke arasındaki siyasi dengelerin korunması amacına yöneliktir³¹⁴⁹. Yazdicürd, Sâsânî dış politikasında pasif bir siyaset izliyor ve Bizans’tan yana ülkesine herhangi bir tehdit gelmesini istemiyordu, bu nedenle ülkesindeki Hristiyanlara geniş haklar tanıyarak onlarla arasını güçlendiriyordu³¹⁵⁰. Beth Lapat, 367 yılında Barsuma’nın başkanlığında bir manastır olarak inşa edilmiş, daha sonra da teolojik ve medikal bilimlerin öğretildiği bir enstitü haline getirilmiş önemli bir dini merkezdir³¹⁵¹. 488 yılında buraya bir hastane ve okul açtıran Kabad, Nisibis (Nusaybin) ve Edessa’da (Urfa) bulunan medikal okullarda okuyan öğrencileri buraya davet etmiştir. Zamanla

açtırmış olduğu kilisedir. Bkz. Joel Walker, *The Legend of Mar Qaedagh, Narrative and Christian Heroism in Late Antique Irak*, s. 95.

³¹⁴³ Günümüzdeki Kuveyt topraklarına o dönemde verilen isimdir. Bkz. Joel Walker, *The Legend of Mar Qaedagh, Narrative and Christian Heroism in Late Antique Irak*, Los Angeles, 2006, s. 95.

³¹⁴⁴ Günümüz Basra şehri yakınlarında, Meysan topraklarında aynı isimde Perat adı verilen küçük bir şehirde kurulmuş olan bir İran kilisesidir. Bkz. Joel Walker, age, s. 95.

³¹⁴⁵ Kerkük: Sümerlilerden bu yana bir yerleşim yeri olarak varlığını devam ettiren bu şehir, eski kayıtlarda Kerha adıyla geçmektedir. Arapların el-Kerh dedikleri bu şehirden, Yakut el-Hamevi, bu şehirden bahsederken, “Kerhini Dakuk ve Erbil arasında sağlam bir kaledir” demiştir. Kerkük şehri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, “Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük”, *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak, 2008, C. VI, S. 1, Elazığ, 2009, s. 27-76.

³¹⁴⁶ Wilhelm Eilers, agm, s. 499; Artur Kristensen, age, s. 369. Sâsânî ülkesindeki Hristiyanların en önemli merkezleri Ctesiphon, Adiabana ve Huzistan toprakları üzerinde bulunmaktaydı. Bkz. R. N. Frye, agm, s. 140. Beth Sulukh, adını Kerkük’ün antik dönemlerdeki ismi olan Kerh Sulukh’tan almıştır. Bkz. Suha Rassam, *Christianity in Irak*, s. 30.

³¹⁴⁷ İlber Ortaylı, age, s. 10.

³¹⁴⁸ Artur Kristensen, age, s. 370.

³¹⁴⁹ Nina Garsoian: “Byzantium And The Sâsânîans” *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, p. 573, Cambridge University Press, 2000.

³¹⁵⁰ R. N. Frye, agm, 144; Artur Kristensen, age, s. 370.

³¹⁵¹ Suha Rassam; age, s. 38, Aziz S Atiya, age, 252; P. J. de Menasce, “Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî”, s. 208.

Sâsânî sarayı Hristiyan doktorlarla dolmaya başlamıştır³¹⁵². Sarayda hekim olarak görev yapan bu doktorlar Sâsânî soylularından büyük bir saygı görmekteydiler³¹⁵³.

Yezdicürd, saltanatının sonlarına doğru bazı Hristiyanların Zerdüşt tapınaklarını yıkma girişimlerinden dolayı onlara yönelik tavrını sertleştirmek zorunda kaldı. Haşvi adında bir Hristiyan piskopos, Huzistan bölgesinde Hormuz Erdeşîr şehri ateşgedesini yıktırmaya çalışmaktan dolayı Yezdicürd tarafından idama mahkûm edildi³¹⁵⁴. Bundan dolayı tapınaklara karşı Hristiyanların bu tavrına karşılık Zerdüşt din adamları, Yezdicürd'e, Hristiyanlara karşı politikasını değiştirmesi yönünde baskı yapmaya başladı³¹⁵⁵. Yezdicürd ölmeden önce din adamları reisi ve baş yargıç Mihr Şapur'a emir vererek ülkesindeki Hristiyanların kovuşturulması ve baskı altında tutulmasını emretmiştir³¹⁵⁶. Yezdicürd'den sonra Behram Gur'un tahta geçmesi ile beraber Hristiyanlara yönelik sürgün ve katliamlar da başlamıştır. Birçok İsevî bu katliamlardan kurtulmak amacıyla Bizans ülkesine kaçmak zorunda kalmıştır³¹⁵⁷. Mobad başı olan Mihr Şapur, ülkenin güney ve batısındaki Arapları, Hristiyanlara karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Bu katliamlara karşı olan Sâsânî asphabadı, Hristiyanların Bizans ülkesine sığınmalarına göz yumarak onları katliamdan kurtarmaya çalışınca kendisi de Bizans kumandanı Anatole'a sığınmak zorunda kalmıştır³¹⁵⁸. Bu durum Sâsânî ve Bizans arasındaki yeni bir savaşın başlangıcını teşkil etmiştir. Sâsânî hükümdarı Behram sığınmacıları Bizans ülkesinden istemiş, olumsuz bir cevap alınca da 421 yılında iki ülke arasında bir savaş patlak vermiştir³¹⁵⁹. 422 yılında iki ülke arasında sağlanan barış anlaşmasıyla beraber Sâsânî ülkesinde yaşayan Hristiyanlara dini özgürlükleri verilmiş ve bunun karşılığında Bizans toprakları üzerinde Zerdüşt din adamlarının seyahat ve dini çalışmalarına izin verilmiştir³¹⁶⁰.

İlerleyen dönemlerde Hristiyanların kendi aralarındaki sürtüşmeler tırmanmış ve bu sürtüşmeler çatışmaya dönüşmeye başlamıştır. 471 yılında başpiskoposluğa getirilen Dadicho adında bir piskopos, Hormuzd Erdeşîr kilisesi piskoposu Batai tarafından kilise mallarını zimmetine geçirme ve faizcilik suçlaması ile Zerdüşt din

³¹⁵² Nina Garsoian: agm, p. 571.

³¹⁵³ Piskopos Maruta'nın, Yezdicürd'ün iktidarı döneminde Sâsânî sarayında iyi bir konumda olmasını onun yetenekli bir hekim olmasına bağlayanlar da vardır. Bkz. R. N. Frye, agm, s. 143.

³¹⁵⁴ R. N. Frye, agm, 144; Artur Kristensen, age, s. 371.

³¹⁵⁵ Roman Girişmen, age, s. 299.

³¹⁵⁶ Artur Kristensen, age, s. 380.

³¹⁵⁷ Roman Girişmen, age, s. 300.

³¹⁵⁸ Artur Kristensen, age, s. 380.

³¹⁵⁹ R. N. Frye, agm, s. 145.

³¹⁶⁰ Artur Kristensen, age, s. 381.

adamlarının tepkisini çekmiş ayrıca Sâsânîlerin kuzey kavimleri ile olan savaşında göstermiş olduğu Sâsânî karşıtı davranışlardan dolayı Behram Gur'un emriyle tutuklanmıştır³¹⁶¹. Bizans imparatoru II. Theodosius'un girişimi ile serbest bırakılan Dadicho, Sâsânî ülkesindeki diğer kiliselerin baskısı sonucunda istifa etmek zorunda kalmıştır. II. Yezdicürd döneminde Hristiyanlar sekiz yıllık bir rahatlama dönemi geçirmişlerdir. Theodosius, yeni hükümdarla arasında her hangi bir sorunun oluşmasını istemediğinden dolayı Yezdicürd ile iyi geçinme yoluna gitti³¹⁶². Tahta oturan II. Yezdicürd iktidarının ilk sekiz yılından sonra Hristiyan ve Yahudilere karşı sertleşmeye başlamıştır. Bu hükümdar Hristiyan bir karısından gayri meşru dünyaya gelen bir kız çocuğunu eşiyle birlikte öldürmüş ve bu olaydan sonra Hristiyanlara karşı tavrını değiştirmeye başlamıştır³¹⁶³. Bu arada, II. Yezdicürd özellikle Ermenistanlı Hristiyanlara oldukça sert davranmıştır³¹⁶⁴.

Sâsânî ülkesine ait eyaletlerden Ermenistan'da Hristiyanlığın hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmesi, Sâsânî yönetimi ve din adamlarını Ermenistan üzerinde baskı oluşturmaya sürüklemişti. Bunun sonucu olarak da Ermenistan valisi Mihr Narse bu eyalette bulunan Hristiyan ahaliye yönelik baskılarını iyice arttırmıştı³¹⁶⁵. Ermenistan'da hızlı bir şekilde gelişme gösteren Hristiyanlık bu eyaletin ileri gelenleri arasında da hızla yayılmaktaydı. Yezdicürd buradaki insanların Sâsânî resmi dini olan Zerdüştlüğe geri dönmeleri amacıyla Ermenistan'a yönelik bir ferman yayınlamış ve buna karşılık sert bir cevap almıştır³¹⁶⁶. Yezdicürd'ün doğuda Kuşan, Hun, Hionit boyları ile uğraşmasını fırsat bilen Ermenistan ileri gelenleri, Sâsânî ülkesine karşı başkaldırdılar ve Hristiyan din adamları "Allah'ın dışında başka varlıklara tapan" Sâsânîlere karşı cihat ilan ettiler³¹⁶⁷. Ermeni asıllı olan ve Zerdüşť dinine inanan Ermenistan merzebanı Vasag bu isyanlarla uğraşarak isyancıları uzun uğraşlar sonucunda kontrol altına almıştır. Bunun üzerine Ermenistanlı Hristiyanlar, Bizans imparatorundan kendilerine yardım etmesini istediler, fakat Bizanslılar bu ara kuzey kavimleri ve özellikle Hunlarla savaş halinde olduklarından dolayı Ermenilere yardım

³¹⁶¹ Artur Kristensen, age, s. 381.

³¹⁶² R. N. Frye, agm, s. 146.

³¹⁶³ Artur Kristensen, age, s. 383.

³¹⁶⁴ Monsignor L Duchesne, *Early History of the Christian Church from Its Foundation to the End of the Fifth Century*, Brunton Press, 2008, s. 377vd.

³¹⁶⁵ Artur Kristensen, age, s. 385; R. N. Frye, agm, 146, 147.

³¹⁶⁶ Artur Kristensen, age, s. 385, 386.

³¹⁶⁷ Artur Kristensen, age, s. 386, 389.

edemediler³¹⁶⁸. Sâsânîlerin doğudaki savaşlarının uzun sürmesi ve Ermenistan'daki iç karışıklıkların artması üzerine Ermenistan'da pasif bir savaş izlediler ve buradaki Sâsânî güçleri zayıflayarak dağıldı, bunun sonucunda merzeban Vasag yakalanarak eski dinine geri döndürüldü³¹⁶⁹. Ancak, 415 yılında doğuda Hionitlerle savaşmakta olan Yezdicürd, bu savaşlardan her hangi bir başarı elde edemeden güçlerini Ermenistan'a kaydırarak burada kanlı bir savaşla Ermeni isyanını bastırmış ve ileri gelenlerini tutuklatmış ve birçoğunu da idam ettirmiştir.

447 yılında II. Yezdicürd'ün ölümü üzerine yerine geçen oğlu Hürmüz ile onun küçük kardeşi Piruz arasındaki taht kavgaları sırasında Sâsânî ülkesindeki Hristiyanlar kısmi bir rahatlama dönemine girdiler³¹⁷⁰. Bu dönemde Sâsânî ülkesinde meydana gelen büyük bir kıtlık felaketinin en büyük kurbanları kuzey bölgelerde yaşayan Hristiyanlar olmuşlardır. Piruz'un Akhunlar ile yapmış olduğu savaşta ölmesi üzerine Suhra ve Şapur adındaki iki komutanı Ermenilerle anlaşma yaparak yeni seçilecek olan hükümdar için nüfuzlarını kullanmak amacıyla Ctesiphon'a geldiler. Yeni seçilen hükümdar Balaş, Ermenistan Hristiyanlarının lideri Vahan ile bir anlaşma yaparak kendisine karşı isyan eden kardeşi Zarır'ın, Zermihr³¹⁷¹ tarafından yakalanarak ortadan kaldırılması şartıyla kendisine Ermenistan merzebanlığı ile beraber Hristiyanların dini alanda tam özgür olmaları hakkını vermiştir³¹⁷². Balaş, hükümdarlığı döneminde Hristiyan tarihçilerinin de ifade ettikleri gibi Hristiyanlar dâhil bütün reayaya iyi davranmıştır³¹⁷³. İran Hristiyanlarının lideri Barsuma, Balaş'ın saltanatı döneminde saraya yakınlaşmış ve kendisine Sâsânî sarayında görev verilmişti. Barsuma, Balaş'ın Sâsânî tahtına çıkışından dolayı Bizans'a iyi niyet elçisi olarak gönderilmiştir³¹⁷⁴. Kendisinin diğer din mensuplarına ve özellikle Hristiyanlara karşı olan hüsnü muamelesi sarayındaki din adamlarının ve Zerdüştlük soylularının tepkisini çekmiştir. Bu nedenle hükümdarlığının dördüncü yılında Balaş azledilerek, gözlerine mil çektirilmiş ve yerine kardeşi Kabad getirilmiştir. Barsuma bu dönemde İran kiliselerinin teftişi görevine getirilmişti. İran Hristiyanları kendi aralarında ortaya çıkan bazı

³¹⁶⁸ R. N. Frye, agm, 3 (1), s. 147; Artur Kristensen, age, s. 389.

³¹⁶⁹ Monsignor L. Duchesne, age, s. 378; Artur Kristensen, age, s. 390.

³¹⁷⁰ William Sandys Wright Vaux, age, s. 150; Artur Kristensen, age, s. 391.

³¹⁷¹ Bu kişi Balaş'ın en büyük veziri olup vozorg farmadar rütbesine sahipti ve Balaş bu kişinin yanında yetişmişti. Bu nedenle Balaş döneminde Sâsânî devlet yönetimi tamamıyla bu kişinin elinde bulunmaktaydı. Bkz. Artur Kristensen, age, s. 398.

³¹⁷² R. N. Frye, agm, 149; Artur Kristensen, age, s. 398.

³¹⁷³ Artur Kristensen, age, s. 399.

³¹⁷⁴ Artur Kristensen, age, s. 401.

anlaşmazlıkların halli için Seleukeia’da bir konsil toplanmasını kararlaştırdılar³¹⁷⁵. Bu toplantıya sadece on iki piskopos katılmış, üç önemli konu üzerinde görüş birliğine varmak amacıyla çeşitli toplantılar düzenlenmiştir. Bu tartışmaların odak noktasını, Barsuma’nın, yasak olmasına rağmen İranlı bir kadınla evlenmesi teşkil etmekteydi³¹⁷⁶. Kilise ve manastırlarda görev yapan din adamlarının evlenmesi yasaktı. Bu konu toplantıya katılan diğer din adamlarının en çok karşı çıktıkları konuyu teşkil etmekteydi. Sonuç olarak 484 yılında yapılan bu toplantıdan sonra Nesturi görüşü kabul edilerek din adamlarının evlenmesinin önü açılmış ve Nesturilik geçerli mezhep olarak kabul edilmiştir³¹⁷⁷. Ülkesinde yaşayan İsevilerin Bizans monofizit kiliseleri ile bağlarının kopmasını sağlayacak olan bu mezhebi ayrışmanın, Sâsânî devletine faydasını göz önünde bulunduran Piruz’un, İran kilisesinin bu mezhebi kabul etmesi yönünde çabaları olmuştur³¹⁷⁸.

Nusaybin’de Nesturi Raha okulunun açılması üzerine Bizans imparatoru Zenon, bu okulu din dışı ilan etmiştir. Bu okulu kuran Barsuma 495 yılında ölünce Narses bu okulun yöneticiliğe seçilmiştir³¹⁷⁹. Bundan sonra bu okul Nesturi kilisesinin merkezi olarak kabul edilecektir. İran Hristiyanları doğu Hristiyanlığı olarak Bizans’tan bağımsızlığına kavuşmuştur, Ctesiphon’daki Kokhe kilisesi doğu Hristiyanlığı için yeni bir patriklik hüviyetine kavuşmuştur³¹⁸⁰. II. Hüsrev’in eşi Şirin’in Yakubi mezhebine bağlı bir Hristiyan olmasından dolayı, Hüsrev Previz döneminde Yakubiler eski itibarlarını geri almaya başlamışlardır³¹⁸¹. Sâsânî ülkesinde Hristiyanlığın en problemsiz bir şekilde varlığını devam ettirdiği bölgelerden birisi Arap Lahmî hanedanının hüküm sürdüğü Hire’dir³¹⁸². Hire’de hüküm süren Lakhmî hanedanı Sâsânî ülkesine bağlı bir ülkedir. Hristiyanlara karşı hoşgörülü bir politika izleyen I. Yazdicerd oğlu, Behram Gur’u, Hire hâkimi Münzir’in yanına göndermiş ve burada

³¹⁷⁵ P. J. de Menasce, “Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî”, s. 208.

³¹⁷⁶ Aziz S Atiya, age, s. 252; Artur Kristensen, age, s. 401.

³¹⁷⁷ Roman Girişmen, age, s. 305; Gene R. Gartwhite, age, s. 104; H. Masse, agm, s. 169; P. J. de Menasce, agm, s. 208.

³¹⁷⁸ P. J. de Menasce, agm, s. 208.

³¹⁷⁹ Artur Kristensen, age, s. 402; Suha Rassam; age, s. 37.

³¹⁸⁰ Suha Rassam; age, s. 37.

³¹⁸¹ Aziz S Atiya, age, s. 194; Beate Dignas-Engelbert Winter, age, s. 177.

³¹⁸² Suha Rassam; age, s. 43.

yetiştirilmesini sağlamıştır³¹⁸³. 580 yılında Lahmid kralı Numan bin Münzir Hıristiyanlık dinini benimsemiştir³¹⁸⁴.

Sâsânî başkenti Ctesiphon'da Erdeşîr'in kurmuş olduğu Beh Erdeşîr şehri Hıristiyanlar için önemli bir merkezdi. Nesturi başpiskoposları bu şehirde ikamet etmekteydiler ve buradaki piskoposluk Sâsânî ülkesindeki doksan altı piskoposluk ve on iki metropolitin merkezi durumundaydı³¹⁸⁵. Bu şehirde yaşayan Hıristiyanlar, Ctesiphon'un Araplar tarafından ele geçirildiği 638 yılında onları şehrin dışında sevinç gösterileri ile karşılamışlardır. Piruz'un, Nesturilere sempati duyması ve Nesturi patrikhanesini bağımsız hale getirmesinden sonra patrik bir devlet memuru gibi çalışmaya başlamış ve Nesturi kilisesi patriği artık Sâsânî hükümdarı tarafından atanmaya başlanmıştır³¹⁸⁶. I. Hüsrev hükümdarlığı döneminde Hıristiyan olan tebaaya askerlik görevinden muaf olmalarından dolayı bir baş vergisi koymuştur³¹⁸⁷. I. Hüsrev 561 yılında Bizans ile yapmış olduğu bir anlaşmayla her iki ülkede bulunan kendi din mensuplarının kendi dinlerinin propagandasını yapmamak kaydıyla ibadetlerini özgürce yapabilmeleri konusunda anlaşma yapmıştır³¹⁸⁸. Buna rağmen Sâsânî ülkesindeki Hıristiyanlar, Mezopotamya toprakları merkez olmak üzere misyonerler ve Hıristiyan tüccarlar sayesinde ipek yolunu takip etmek suretiyle bu dinin hem doğuya Orta Asya ve Çin'e doğru yayılmasını sağladılar hem de bu bölgede önemli bir dini güç olarak varlıklarını Sâsânî devletinin yıkılmasına kadar devam ettirdiler³¹⁸⁹. Çin'de kurulan kiliseler ise doğrudan Sâsânî ülkesi başkentinde bulunan kiliseye bağlıydı³¹⁹⁰.

4.3.2. Sâsânî Toplumunda Yahudilik

Sâsânî ülkesindeki Zerdüşî din adamları farklı dinlere mensup kimselere kesinlikle hoşgörülü davranmaz ve sürekli olarak onları baskı altında tutarlardı. Fakat

³¹⁸³ İbnü'l-Belhi, age, s. s. 74, Mohsen Rasî, agm, s. 281.

³¹⁸⁴ C. E. Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam", *The Cambridge History Of Iran*, V. 3, (Edt. Ehsan Yarshater), Cambridge University Press, 2000, s. 607.

³¹⁸⁵ Sebastian P. Brock, "Christians in the Sâsânîan Empire" *Syriac Perspectives on Late Antiquity VI*, Hampshire, 1985, s. 3; Warwick Ball, "Some Rock-Cut Monuments In Southern Iran" *Iran*, (The British Institute of Persian Studies) V. XXIV, London, 1986, s. 111.

³¹⁸⁶ William Sandys Wright Vaux, age, s. 158.

³¹⁸⁷ Aziz S. Atiya, age, s. 267.

³¹⁸⁸ Artur Kristensen, age, s. 495.

³¹⁸⁹ Glen L Thompson, agm, s. 269, 272; İlber Ortaylı, age, s. 9.

³¹⁹⁰ Erica C. D. Hunter, "The Persian Contribution to Christianity in China Reflections in the Xi'an Fu Syriac Inscriptions", s. 71.

lkelerinde yaşayan Yahudilerle aralarında fazla bir problem bulunmamaktaydı³¹⁹¹. Bu onların sayıca az olmalarından ve Sâsânî ekonomisine olan katkılarından kaynaklanıyordu. Sâsânîler kendi ülkelerinde yaşayan Yahudiler için tam anlamıyla bir özgürlük sunmuřlardır³¹⁹². Mezopotamya'nın farklı şehirlerinde yaşayan Yahudiler ziraat, ticaret ve diğerk ekonomik alanlarda faaliyet gösteriyorlardı ve aynı zamanda yarı zgr bir konuma sahiptiler³¹⁹³. Bunun yanında kendi dini liderlerini kendileri seçerler, Sâsânî hükümdarları da seçilen bu lideri resmen tanıyarak kendisine sürgün prens anlamına gelen **reş galuta** unvanını verirlerdi³¹⁹⁴. Yahudi toplumunun başında bulunan kişi **eksilarh** adı verilen bir unvan ile kendi cemaatını yönetmekteydi ve bu konum ırsi olarak devam ederdi³¹⁹⁵.

Yahudi ırkı içerisinde örgütlü çalışma ve bu toplumu bir araya getirmek için alışan Sionist yapılanmanın, Sâsânîler dönemi Mezopotamya'sında meskûn bu Yahudilerin eksilarlık çalışmasıyla başladığı tahmin edilmektedir³¹⁹⁶. Bizans egemenliği altındaki Suriye Yahudileri büyük bir sıkıntı içerisinde yaşarken İran Yahudileri onların sahip olamadığı geniş avantajlara sahip bir şekilde oldukça rahat bir yaşam srmekteydiler³¹⁹⁷. Sâsânî ülkesinin kurulduğu dönemlerde Erdeşir Yahudilere karşı sert bir politika izledi ve ilerleyen dönemlerde de II. Behram Yahudilere yönelik sert bir tutum içerisine girdi³¹⁹⁸. Yahudiler Sâsânîler döneminde Aşkaniler döneminde olduğu kadar zgr olamadılar. Aşkaniler, Yahudileri lkelerinin imarına ve ekonomisine katkıda bulunmaları şartıyla tamamen serbest bırakmıřlardır³¹⁹⁹. Sâsânî lkesindeki Yahudiler en etin zamanlarını Erdeşir'in iktidarı dönemi ve mobad başi Kartir'in baş vezir olduğu dönemlerde yařamıřlardır³²⁰⁰. İlk zamanlar uygulanan sertlik yanlısı tutum daha sonraları onların vergi verme noktasında devlete olan bağlılıklarından dolayı Sâsânî hükümdarlarının özel koruması altında kaldılar³²⁰¹. I. şapur iktidarı döneminde şapur'un bütün dinlere yönelik toleranslı tavrından dolayı rahat bir dönem geçiren

³¹⁹¹ Artur Kristensen, age, s. 363; Simon Dubnov, *History of the Jews: From the Roman Empire to the Early Medieval Period*, c. 2, New Jersey, 1968, s. 233.

³¹⁹² Will Durant, age, s. 331; David Nicolle, age, s. 13.

³¹⁹³ İlber Ortaylı, age, s. 10; Henri Charles Puech, agm, s. 174.

³¹⁹⁴ İlber Ortaylı, age, s. 9; Henri Charles Puech, agm, s. 174.

³¹⁹⁵ Jack N. Lightstone, *The Rhetoric of the Babylonian Talmud: Its Social Meaning and Context*, Ontario, 1994, s. 23; David Nicolle, age, s. 13; İlber Ortaylı, age, s. 9, 10.

³¹⁹⁶ Richard L. Kalmin, *The Sage in Jewish Society of Late Antiquity*, s. 89; David Nicolle, age, s. 13

³¹⁹⁷ David Nicolle, age, s. 13.

³¹⁹⁸ Henri Charles Puech, agm, s. 174.

³¹⁹⁹ Henri Charles Puech, agm, s. 174.

³²⁰⁰ Richard L. Kalmin, *Jewish Babylonia Between Persia and Roman Palestine*, s. 122.

³²⁰¹ Artur Kristensen, age, s. 363.

Yahudiler, Piruz'un döneminde iki Zerdüşť din adamının öldürölmesi olaylarına adları karışınca, bu dönemde büyük bir yağma ve katliama maruz kalmışlardır³²⁰². II. Şapur'un uzun süren iktidarı döneminde Yahudiler genel olarak rahat bir yaşam sürdüler ve barış içerisinde yaşadılar³²⁰³. Şapur'un olgunluk çağına ulaşp iktidarı ellerine alıncaya kadar geçen dönemde sarayı yöneten annesi, Yahudi toplumuna çok iyi davranmış Mahoza Yahudi cemaati yöneticilerini çoğu zaman hediyelerle taltif etmiştir³²⁰⁴. Sâsâni ülkesinde yaşayan Yahudiler Roma ve Bizans ülkesinde yaşayan Yahudilere göre daha iyi bir durumdaydılar ve devlete ödedikleri vergi onlara göre daha hafifti³²⁰⁵.

Sâsânî hükümdarlarından diğeri din mensuplarına karşı en hoşgörölü kişi olan I. Yazdicürd, aynı şekilde Yahudi toplumuna da iyi davranmış ve bu toplumun lideri olan Galutara'nın kızı **Shoshendukht** (Şoşendoht) ile evlenmiştir³²⁰⁶. Bu evlilik ona Yahudilerin kralı unvanını kazandırmış ve aynı zamanda Aspana'ya büyük bir Yahudi mabedi yapılmasına vesile olmuştur³²⁰⁷. Yazdicürd'ün bu evliliğinden oğlu Piruz dünyaya gelmiştir. Piruz kendi iktidarı döneminde Aspana şehrinin etrafını geniş ve büyük bir surla çevirerek Yahudileri koruma altına almıştır³²⁰⁸. II. Yazdicürd döneminde Yahudilere karşı daha sert bir tutum başlamıştır. Bu dönemde II. Yazdicürd 455 yılında bir ferman yayınlarak Yahudilerin sebt gününde bayram yapmalarını yasaklamıştır³²⁰⁹. Yahudiler bu sıkıntılı dönemlerde Sâsâni ülkesinin kalbi sayılan Mezoptamya topraklarını terk ederek güvenli olmasından dolayı daha doğu bölgelere doğru göç etmeye başlamışlardır. Günümüzde Tacikistan, Afganistan, Buhara ve Semerkant Yahudilerinin Sâsâniler dönemindeki sıkıntılı zamanlarda buralardan göç eden Yahudilerin devamı olarak kabul edilir³²¹⁰. Bunun yanında bir kısım Yahudiler de Kafkaslara doğru göç ederek Ermenistan ve Gürcistan topraklarına yerleşmişlerdir.

İran Yahudilerinin yaşadıkları en büyük kıyım Piruz döneminde olmuştur. İsfahan Yahudilerinin iki tane Zerdüşť din adamının canlı bir şekilde derilerini

³²⁰² İlber Ortaylı, age, s. 10.

³²⁰³ Simon Dubnov, age, s. 233.

³²⁰⁴ Simon Dubnov, age, s. 233, 234.

³²⁰⁵ Jay G. Williams, age, s. 61.

³²⁰⁶ Roman Girişmen, age, s. 299; Said Nefisi, age, s. 73; R. N. Frye, agm, 144; Artur Kristensen, age, s. 370.

³²⁰⁷ Gene R Gartwhite, age, s. 103; Roman Girişmen, age, s. 299; Said Nefisi, age, s. 74.

³²⁰⁸ Said Nefisi, age, s. 74.

³²⁰⁹ Artur Kristensen, age, s. 384; A. Christian Van Gorder, age, s. 17.

³²¹⁰ Said Nefisi, age, s. 73.

yüzdükleri haberi yayılınca, Yahudilere yönelik büyük bir katliam başlatılmıştır³²¹¹. Bu kıyımın akabinde Yahudiler İran'ın doğu eyaletlerine ve Tacikistan topraklarına doğru göç etmişlerdir³²¹². İran Yahudileri çoğu zaman Sâsânî ülkesindeki dinsel çatışmaların kurbanı olmuşlardır. Bahram döneminde Mani'nin idamını takip eden günlerde Yahudiler de diğer din mensupları gibi baskı ve katliamlara maruz kalmışlardır³²¹³. Sâsânî devletindeki Yahudi reayanın merkezi Veh Erdeşîr şehriydi. Burada önemli miktarda Yahudi nüfusu yaşamaktaydı. Burada bir Yahudi tapınağı ile Yahudi Okulu bulunmaktaydı. Yahudi topluluğunun lideri Resh Galuta bu şehirde ikamet ederdi³²¹⁴. Yahudi tüccarlar bu şehrin ticari canlılığından büyük oranda istifade ederlerdi ve Sâsânî başkentinin önemli şarap üreticileri bu Yahudilerdi. Daha sonraları Yahudiler için Sâsâniler döneminde **Aspana** adı verilen İsfahan şehri önem kazanmış ve Yahudiler Aspana ile civarını **Cey**³²¹⁵ adı verilen bir kasabasını merkez olarak seçmişler ve buralarda yaşamaya başlamışlardır³²¹⁶. Sâsânilerin yıkılmasından sonraki İslami dönemde buraya Yahudilerin çokluğundan dolayı *Yahudiye* adı verilmiştir³²¹⁷. Sâsânî devletinin en büyük darphanelerinden bir tanesi Cey adı verilen bu kentte kurulmuştu. Bunun yanında diğer önemli merkez olan başkent Ctesiphon'un büyük kentlerinden Mahoza, Roma imparatoru Julianus'un 363 yılındaki Ctesiphon seferi sırasında büyük oranda tahrip olmuştur³²¹⁸. Mahoza Yahudileri oldukça zenginlerdi ve toplumun aristokrat kesimini oluşturlardı³²¹⁹. Kadınları çalışmaz ve kıymetli mücevherler takarlardı.

Sâsânî hanedanından olmadığı halde Hürmüz ve oğlu II. Hüsrev'e isyan ederek Sâsânî tahtını ele geçiren ve VI. Behram unvanıyla tahta oturan Behram Çubin'in en büyük destekçileri Yahudiler olmuştur³²²⁰. Yahudiler, Behram Çubin'i İran ülkesindeki Yahudilerin hamisi olarak kabul etmişler ve kendisine ekonomik açıdan destek olmuşlardır³²²¹. İran'daki Yahudi varlığı genel olarak asayiş ve emniyet içerisinde

³²¹¹ Artur Kristensen, age, s. 393.

³²¹² James S. Oslon, age, s. 315.

³²¹³ Gene R Garthwaite, age, s. 97.

³²¹⁴ Artur Kristensen, age, s. 512.

³²¹⁵ Bu kasaba İsfahan Yahudilerinin merkezi konumundaydı. İslam fetihlerinden sonra Müslümanlar burayı Yahûdiyye olarak adlandırdılar. İslam fetihlerinden sonra buralardaki Yahudiler, Tacikistan, Buhara, Semerkant ve Afganistan'a göç etmişlerdir. Bkz. Said Nefisi, age, s. 73.

³²¹⁶ Said Nefisi, age, s. 73.

³²¹⁷ Said Nefisi, age, s. 73.

³²¹⁸ Simon Dubnov, age, s. 234.

³²¹⁹ Michael G. Morony, age, s. 310.

³²²⁰ Simon Dubnov, age, s. 238.

³²²¹ M. Cevad Meşkü, age, s. 98.

geçmiştir. Bundan dolayı II. Hüsrev'in Bizans üzerine düzenlemiş olduğu seferler sırasında Mezopotamya ve Suriye topraklarını ele geçiren Sâsânî ordusu Kudüs Yahudilerinin yardımıyla Urşalim'i kolay bir şekilde ele geçirebilmiştir³²²². Bununla beraber Yahudilerin Sâsânî toplumu içerisinde anlaşılmadıkları en büyük dini topluluk Mani dinine mensup insanlardı. Tevrat'ın ve Yahudilerin ilahını uydurma olarak kabul eden Mani Yahudiliği kesinlikle reddetmiştir³²²³. Mani, İsrail oğullarını şeytanla eşdeğer tutarak onların dinini kesinlikle reddetmiş, Yahudilerin tanrılarını karanlık tanrısı olarak adlandırmış ve Yahudilerin tard edilmeleri gerektiğini savunmuştur³²²⁴. Bundan dolayı Sâsânî ülkesinde yaşayan Yahudiler bu dinin mensuplarının baskılarına maruz kalmışlardır. Sâsânî ülkesinde yaşayan Yahudi toplumu, bazı dönemlerde karşılaşmış oldukları bu zorluklara rağmen genel anlamda Hristiyanların aksine Sâsânî devletine karşı sadık kalmışlardır³²²⁵. Sâsânî toplumundaki Yahudilerle Hristiyanların aralarının açılması ise MS. 4. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Hristiyan teba içerisinde Yahudiliğe geçişlerin artması üzerine Suriye piskoposu **Aphrahat**, Yahudilere karşı sert bir tutum içerisine girerek tebasını Yahudiliğe karşı kışkırtmaya başlamıştır³²²⁶. Bu yüzyılda iki toplum arasındaki sürtüşmeler ve Hristiyanların Sâsânîler tarafından kovuşturulması üzerine Sâsânî ülkesindeki Hristiyanlar Bizans kontrolünde bulunan Suriye topraklarına, Suriye'de bulunan Yahudiler ise İran topraklarına göç ettiler³²²⁷.

Sâsânî ülkesinde Yahudilere ait dört büyük okul bulunmaktaydı ve bu okullarda Yahudi dininin gelenekleri ile kanunlarının eğitimi yapılmaktaydı³²²⁸. Sora, Naharda, Pumbaditha, Mahoza adı verilen bu okulların hepsi Mezopotamya toprakları üzerinde bulunmaktaydı³²²⁹. Yahudilerin kutsal kitaplarından Bavli adı verilen Babil Talmud'u Sâsânîler dönemi Mezopotamya toprakları üzerinde yaşayan Yahudi din adamları tarafından geliştirilmiştir³²³⁰. Bu okullarda yapılan dini talimatların sonucunda **Babil Talmud'u**³²³¹ adı verilen Yahudilerin önemli kutsal kitaplarından bir tanesi ortaya

³²²² M. Cevad Meşkür, age, s. 98.

³²²³ Raymond Furon, age, s. 96.

³²²⁴ Roman Girişmen, age, s. 319.

³²²⁵ Simon Dubnov, age, s. 234.

³²²⁶ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Aphrahat", s. 304vd; Simon Dubnov, age, s. 234, 235; Richard L. Kalmin, *The Sage in Jewish Society of Late Antiquity*, s. 140.

³²²⁷ Simon Dubnov, age, s. 235.

³²²⁸ Henri Charles Puech, agm, s. 174.

³²²⁹ Henri Charles Puech, agm, s. 174.

³²³⁰ Jack N. Lightstone, age, s. 22; Richard L. Kalmin, age, s. vii; İlber Ortaylı, age, s. 9.

³²³¹ İbrânice *lamad/öğrenmek* kökünden gelen *Talmud*, Yahudi medeni hukuku, tören kuralları ve efsanelerini içeren dini metinlerden oluşmaktadır. Aslı, Filistin Talmud'u adı verilen *Mişna'dır*. Babil Talmud'u ise MS. 4. yüzyılda İran Yahudilerinin Mişna üzerine yapmış oldukları yorumları ihtiva eden

çıkıştır³²³². Babil toprakları üzerinde yaşayan Yahudilerin dini metinleri şerh etmeleri ve dini konular üzerinde yapılan tartışmalar yeni bir Yahudi hukukunun doğmasına öncülük etmiş ve bunun sonucunda Babil Talmud'u ortaya çıkıştır³²³³. Mezopotamya toprakları üzerinde ticaret, zanaat ve ziraat ile uğraşan Yahudiler kendi içlerine kapanık yapılarından dolayı İbrani kültürünü korumuşlar ve kendilerinden sonraki nesillere aktarabilmişler ve dolayısıyla Sâsânî kültüründen etkilenmemişlerdir³²³⁴. Sâsânî ülkesinde yaşayan Yahudiler genellikle boya üretimi ve ipek ticareti işleri ile uğraşmışlardır³²³⁵.

Gamara'dır. Bkz. Zafer İslam Han, "Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri", AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 25, (Çev. Mehmet Aydın), Ankara, 1953, s. 139, 140.

³²³² Michael Dumper, Bruce E. Stanley, age, s. 54; Henri Charles Puech, agm, s. 174.

³²³³ İlber Ortaylı, age, s. 10.

³²³⁴ İlber Ortaylı, age, s. 10, 11.

³²³⁵ James S. Oslon, age, s. 316.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SÂSÂNÎ DEVLETİNİN KÜLTÜREL YAPISI

5.1. Sâsânîlerde Dil, Bilim ve Edebiyat

İbnü'n-Nedim “Fihrist” adlı eserinde, İbnü'l-Mukaffâ'dan naklen Fars dilinin Pehlevî, Derî, Farsî, Havezî ve Süryani dillerinden oluştuğunu yazmaktadır³²³⁶. Hamza el-İsfahani'de Sâsânîler dönemi İran'ında beş tane dilin yaygın olarak konuşulduğunu belirtmektedir. Toplum içinde konuşulan bu beş dilin dışında, yazı dili olarak da yedi tane dilin kullanıldığını ifade etmektedir³²³⁷. Sâsânîler döneminde kanun ve yasama kitaplarının Arap dilinde, tıp ilmi ile ilgili kitapların Hint diliyle, astronomiyle ilgili kitapların Yunan diliyle, savaşlarla ilgili kitapların Türk diliyle yazıldığını ifade etmektedir³²³⁸. Buna gerekçe olarak da Sâsânî hükümdarlarından Behram'ın bu dillerin çoğunu güzel bir şekilde konuşmasına ve onun bazı uygulamalarında farklı dilleri kullanmasına bağlamışlardır. Onun sarayda yargı işleri ile ilgili konularda hüküm verirken Tazî (Arap) dilini, polo oyunu oynarken Pehlevî dilini, askerlerini ödüllendirirken yapılan törenler ve bahşiş dağıtma günleri Farsçayı, umumi toplantılar ve halkla ilişkilerde Derî dilini, savaş işlerini görüşürken Türkçeyi, avcılık işleri ile ilgilenirken Zabul dilini; tıp, doktorluk ve tedavi ile ilgili işlerde Hint dilini, astronomi ve yıldızlar ile ilgili işlerde Yunan dilini, gemicilik ve denizcilik işleri ile ilgili konularda Nebat ve Hire dilini konuştuğu ifade edilmektedir³²³⁹.

Sâsânî devletinin çok uluslu yapısından dolayı bu ülkede çok farklı diller konuşulmaktaydı³²⁴⁰. Ülkenin başkentinin de bulunduğu batı topraklarında genel olarak Arami, Süryani ve Nebatî dilleri yaygın olarak konuşulmaktaydı³²⁴¹. Sâsânîlerin en çok kullanmış oldukları dil ve yazı çeşidi Arami kökenden gelen ve *Orta Farsça* anlamında

³²³⁶ Said Nefisi, age, s. 299; Parviz N. Khanlari, “The Iranian Languages”, (Trs. Kevin Williamson), *Persian Studies in North America*, (Edt. Mehdi Marashi), Maryland, 1994, s. 265; Parvaneh Pourshariati, “The Parthians and the Production of the Canonical Shahnamas”, *Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sâsânian, and Early Islamic Near East*, (Edt. Henning Boerm, Josef Wiesehöfer) , Düsseldorf, 2010, s. 375, 376.

³²³⁷ Parvaneh Pourshariati, agm, s. 376; Parviz N. Khanlari, agm, s. 264.

³²³⁸ Parviz N. Khanlari, agm, s. 264, 265.

³²³⁹ Said Nefisi, age, s. 299.

³²⁴⁰ İlber Ortaylı, age, s. 10.

³²⁴¹ Josef Wiesehöfer, age, s. 175; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, “Sâsânian Iran; Intellectual Life”, *History of Civilizations of Central Asia*, V. III, (Edt. B. A. Litvinsky), Paris, 1996, s. 95.

Parsi Meyane şeklinde ifade edilen **Pehlevi** diliydi³²⁴². Bu yazı ve dil çeşidi resmi yazışmalarda ve bürokratik işlerde genel anlamda kolay ve elverişli olması açısından tercih edilmiştir³²⁴³. Sâsânî başkenti Tisfun şehrinde Âramca'nın Pehlevi dili ile olan kaynaşması sonucunda **huzvariş** veya **zevariş** adı verilen yeni bir lehçe ortaya çıkmıştı³²⁴⁴. Sâsânîler döneminde konuşulmakta olan bu dillerin çok karmaşık ve anlaşılması güç bir dil olduğu da ifade edilmektedir³²⁴⁵. Ülkenin orta ve batı kesimlerine doğru daha çok **Pehlevi ve Derî dili** yaygın bir şekilde konuşulmaktaydı. Ülkenin batı ve güney kısımlarında yaşayan Araplar bile Farsçayla konuşmaktaydılar³²⁴⁶. Sâsânî sarayının konuşmuş olduğu dil ise Pehlevi dilinin farklı bir şivesini teşkil eden ve *saraya ait* anlamına gelen **Deri** diliydi³²⁴⁷. Sâsânîler Partça ibare olan Pehlevi sözcüğü yerine bu dil için **Parsavi** sözcüğünü kullanmaya başlamışlardır³²⁴⁸. Ülkenin daha doğusunda ve kuzey kısımlarında ise daha çok Toharca, Soğdca, Harzemce, Koçanca ve Türkçe'nin yerel ağızları konuşulmaktaydı³²⁴⁹. Sâsânîler dönemi İran ülkesinde yaşayan herkesin özellikle Pehlevi, Derî ve Yunan dilini bildiği söylenmektedir. Pehlevî ve Deri dili bu ülkede yaşayan insanların konuştuğu ortak bir dil olmakla beraber Yunan dili bu bölgede kurulan Selevkosların ve onların devamı olan Aşkaniler dönemi mahalli krallıklarının Yunan dilini konuşmalarının bunda etkisi çok fazladır³²⁵⁰. Bütün bu dillerin yanında Sâsânîlerin konuşmuş oldukları resmi ve ana dil Pehlevice idi³²⁵¹. Bu dilin geçmişine ait izler milattan önce dördüncü yüzyıla kadar uzanmakla beraber; bu dil ile yazılan en son yazıtlara ise milattan sonra dokuzuncu yüzyılda rastlanılmıştır³²⁵². Bu dilin ilginç bir özelliği ise yazılışı ile okunuşu arasındaki farklılıktı. Bunun en basit

³²⁴² E. W. West, *Pahlavi Texts of Zoroastrianism*, Part, 1–5, Oxford, 1880, s. 4; İlber Ortaylı, age, s. 14; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, age, s. 88; Mary Boyce, agm, s. 34, 64; A. V. Williams, “Pahlavi”, *Languages of the World*, (Edt. Keith Brown, Sarah Ogilvie), Oxford, 2009, s. 827; Gulam Abbas Delal, *Ethics in Persian Poetry*, New Delhi, 1995, s. 23; Parvaneh Pourshariati, agm, s. 376.

³²⁴³ Ali Farazmand, agm, s. 624.

³²⁴⁴ Martin Haug, *An Old Pahlavi-Pazand Glossary*, Bombay, 1870, s. 40; Said Nefisi, age, s. 298; E. W. West, age, s. 7; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 505; Parviz N. Khanlari, agm, s. 261; Gulam Abbas Delal, age, s. 22.

³²⁴⁵ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 504.

³²⁴⁶ Patricia Crone, agm, s. 65.

³²⁴⁷ Parviz N. Khanlari, “A Three Thousand Year Old Language”, (Trs. Richard Foltz), *Persian Studies in North America*, (Edt. Mehdi Marashi), Maryland, 1994, s. 250; Parvaneh Pourshariati, agm, s. 376.

³²⁴⁸ Parvaneh Pourshariati, agm, s. 381; Parviz N. Khanlari, agm, s. 249.

³²⁴⁹ Josef Wiesehöfer, age, s. 176; A. V. Williams, agm, s. 827; E. W. West, age, s. 416, 417; P. O. Skjaerve, “Iranian Language”, *Languages of the World*, (Edt. Keith Brown, Sarah Ogilvie), Oxford, 2009, s. 537, 538; Parviz N. Khanlari, agm, s. 251; Parviz N. Khanlari, “The Iranian Languages”, s. 263; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 88.

³²⁵⁰ Said Nefisi, age, s. 300; E. W. West, age, s. 372; Josef Wiesehöfer, age, s. 176.

³²⁵¹ Josef Wiesehöfer, age, s. 175; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 504; P. O. Skjaerve, age, s. 538.

³²⁵² P. M. Sykes, age, C. 1, s. 504; Josef Wiesehöfer, age, s. 175.

örneği hükümdarlar için kullanılan *krallar kralı* ibaresi Âramca **mülkan mülka** şeklinde yazılır, fakat Pehlevice **şahan şah** şeklinde okunurdu³²⁵³. Bu dilin yazısı Arami alfabesi ile yazılır fakat okunuşu Pehlevi diliyle yapılır sözcük ve ifadelerinin yazı karakterleri ise eski Sami diline ait özellikleri beraberinde taşırdı³²⁵⁴. Bizanslılarla zıtlaşarak Sâsânî topraklarına özellikle Mezopotamya bölgesine yerleşen Nesturi Hıristiyanların oluşturmuş oldukları Nesturi kilisesinin dili zamanla Bizans’a tepki olarak eski Arami dilinin bir lehçesi olan **Süryancayı** ortaya çıkarmış ve dini eserlerini bu dilde veren Nesturiler bu dilin edebi açıdan gelişmesini sağlamışlardır³²⁵⁵. Hıristiyanlara ek olarak Mezopotamya’da yaşayan Yahudiler ve bu bölgenin kırsal kesimlerinde yaşayan köylüler de Arami diliyle konuşmaktaydılar³²⁵⁶. Mezopotamya’nın genelinde özellikle Edessa (Urfâ) merkezli olarak Âramca konuşulmaktaydı ve bu dil ülkenin başkenti Ctesiphon’da da kullanılmaktaydı³²⁵⁷. Bundan dolayı Âramca doğal olarak Sâsânî devletinin yazı ve kitabet dili halini almıştı³²⁵⁸. Âramca, Sâsânî devletinin yıkılması ile beraber yerini kendisi gibi Sami dillerinden olan Arapça’ya bırakarak günden güne erimeye başlamıştır³²⁵⁹. Bunun yanında Sâsânî resmi dini Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta’nın yazılmış olduğu Eski Farsça adı verilen farklı bir lehçe ve farklı bir yazı türü bulunmaktaydı³²⁶⁰. Bu yazı türü adına **Pazand** denilen ve Pehlevice ile günümüz modern Farsçanın akraba oldukları farklı bir yazı türüydü³²⁶¹. Bu alfabe 46 tane harften oluşmaktaydı³²⁶². Bu dil için Sâsânîler eski yazı tabirini kullanmaktaydılar ve sadece dini törenlerde kullanılan bu dilin toplum içerisinde başka kullanım alanı yoktu³²⁶³.

³²⁵³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 219; Gulam Abbas Delal, age, s. 24.

³²⁵⁴ E. W. West, age, s. 5; A. V. Williams, agm, s. 827; Lars Johanson, “Converging Codes in Iranian Semitic and Turkic”, *Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*, (Edt, Eva Agnes), Oxfordshire, 2005, s. 12.

³²⁵⁵ Rahim Reisneya, age, s. 711; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, age, s. 95.

³²⁵⁶ E. W. West, age, s. 416, 417; İlber Ortaylı, age, s. 10.

³²⁵⁷ İlber Ortaylı, age, s. 10; Michael G. Morony, age, s. 169.

³²⁵⁸ Josef Wiesehöfer, age, s. 177; Lars Johanson, agm, s. 12; A. V. Williams, agm, s. 827; Bo Utas, “Semitic in Iranian; Written, Read and Spoken Language”, *Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*, (Edt, Eva Agnes), Oxfordshire, 2005, s. 65–78

³²⁵⁹ İlber Ortaylı, age, s. 10.

³²⁶⁰ Gulam Abbas Delal, age, s. 23; Mary boyce, agm, s. 34; E. Tucker, “Avestan”, *Languages of the World*, (Edt. Keith Brown, Sarah Ogilvie), Oxford, 2009, s. 107; Parviz N. Khanlari, “The Iranian Languages”, s. 256; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 88; Michael G. Morony, age, s. 21.

³²⁶¹ Martin Haug, age, s. 115; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 505; Mary boyce, agm, s. 65, 66; E. W. West, age, s. 6.

³²⁶² Mary boyce, agm, s. 34.

³²⁶³ E. Tucker, agm, s. 107; P. O. Skjaerve, agm, s. 537.

Sâsânîler dönemi edebiyatının üç farklı şekilde oluştuğu ve bunun günümüze kadar ulaşan unsurlarının olduğu ifade edilmektedir³²⁶⁴. Sâsânî ülkesinde seçkin sınıfa ait mümtaz bir edebi yapı bulunmaktaydı. Bunların dışında ilmi ağırlığı olan ulema edebiyatı ile halk arasında yaygın olan ve söylencelerin oluşturduğu halk edebiyatı bulunmaktaydı. Mümtaz edebiyatı seçkin sınıfı oluşturan tabakaya ait, yönetimle alakalı ve onların şan, şöhretlerini nakleden ve onları telif eden edebi eserlerden oluşmaktadır. Bu edebi metinler genel olarak **Enderzname** adı verilen siyasi usullerden, ahlaki davranışlardan, toplumsal geleneklerden bahseden mecmualardır³²⁶⁵. Bu mecmualardan bazıları Sâsânîler dönemi ünlü vezirlerinden Bezergumhur'a nippet edilen **Genc Şahgân**, I. Şapur dönemine ait **Ayin Nameg** ve Sâsânîler dönemi ünlü vezirlerinden bir diğeri olan Tenser'e ait olan **Name-i Tenser** bu enderzname tipinde yazılmış edebi metinlerdir³²⁶⁶. İslami dönemde siyasi öğütler veren *siyasetname* türünde eserler bu şekilde tanzim edilmiş siyasi ve edebi metinlerin benzerleridir³²⁶⁷. Bunun dışında bu tarz edebi metinler arasında avcılık, binicilik ve ok atıcılığı konularında yazılmış olan kitaplarda bulunmaktadır³²⁶⁸. Behram Gur'a nispet edilen **Ayin Tirandazi** adlı ok atıcılığı sanatı ile ilgili bilgiler ihtiva eden kitap bu türden edebi eserler arasındadır. Bu türde edebi eserler arasında tarihi konular, destanlar ve rivayetlerden bahseden kitaplarda bulunmaktaydı. Keyhüsrev'den itibaren II. Hüsrev dönemine kadar gerçekleşen olayların anlatıldığı **Hutay Namak** (Huday Name) adı verilen farklı kaynaklar, rivayetler, destanların bir araya getirilerek hazırlandığı genel bir tarih kitabı meydana getirilmiştir³²⁶⁹. Bu eserin ortaya çıkarılmasında Danişver adında bir dihan, Ferhan adında bir din adamı ile saray ileri gelenlerinden Ramin adında üç kişi görevlendirilmiştir³²⁷⁰. Bu eserin eski Pehlevce aslı günümüze ulaşmamakla beraber

³²⁶⁴ Rahim Reisneya, age, s. 689.

³²⁶⁵ Rahim Reisneya, age, s. 689; R N Frye, agm, V. 3(1), s. 134; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 88.

³²⁶⁶ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 82; Rahim Reisneya, age, s. 689; Mary boyce, agm, s. 65. Bu eser de diğer birçok eser gibi İslam sonrası dönemde İbnü'l-Mukaffâ tarafından Arapça'ya çevrilmiş ve daha sonraları tekrar yeni Farsçaya tercümesi yapılmıştır. Bkz. A Rafi Hakikat, age, s. 62; Elton L. Daniel, *The History of Iran*, Westport, 2001, s. 60; Ira Marvin Lapidus, age, s. 74.

³²⁶⁷ İlber Ortaylı; age, s. 11; Matthew P. Canepa, age, s. 40.

³²⁶⁸ Rahim Reisneya, age, s. 689.

³²⁶⁹ Fatıma Müderrisi, "Nakş-i Samaniyan der İhyay-i Ferheng-i Adab-i Farsî", *Fasılname-i Ferhengistan*, Sal-i Çaharom, Şumare-i Dovvom, Tabistan, 1378, s. 97; Rahim Reisneya, age, s. 690; Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 73; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xxi; James Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis*, Oxford, 2010, s. 10; Josef Wiesehöfer, age, s. 226; Gulam Abbas Delal, age, s. 25.

³²⁷⁰ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 73.

Arapça ve Farsça çevirileri günümüzde mevcuttur³²⁷¹. Bu kitabın Sâsânîlerden sonra yaşayan ünlü şairlerden Firdevsi, Esedî Tusî ve Dakiki için ilham kaynağı olduğu rivayet edilmektedir. Bunun dışında kendisi hakkında bilgilerin günümüze kadar ulaşmış olduğu tarihi destanlardan bahseden kitaplar da mevcuttur. **Karnamag-i Artakhshtar Papakan** (Karname-i Erdeşîr Babegân), **Karnamag-i Behram Çûbin**, **Mazdak Namak** adı verilen kitaplar bu türden kitapları oluşturmaktadır³²⁷². Karnameg-i Erdeşîr Papakan adı verilen kitap I. Erdeşîr tarafından yazılan ve bu devletin kuruluş yıllarını destansı bir şekilde anlatan mitoloji ile karışık bir tarih kitabıdır³²⁷³. Yine I. Erdeşîr tarafından yazılmış olan ve adına Arapça *Adabu'l-Eyş* denilen **Şivesur** (Yeme İçme Adabı) adlı kitap da adab-ı muaşeret, gelenekler, yeme ve içme adabı gibi konularla ilgili olarak yazılmıştır³²⁷⁴. Karnameg-i Behram ise Behram Çubin'in Sâsânî tahtını ele geçirmesi ile beraber daha sonra Perviz'e yenilerek Türk hakanına sığınmasını anlatan bir tarih kitabıdır. Mazdak Namak adlı kitap ise Mazdek'in ortadan kaldırılması ve kendisine ait kitapların yakılması ile beraber ortaya çıkan olayları ve isyanları anlatan bir kitaptır. Bunlara ek olarak **Rüstem ve İsfendiyar**, **Piran ve Yase**, **Deraht-i Asurik**, **Şehrbaraz ve Aparpaz** adı verilen manzum ve mensur eserler de bu dönem mümtaz edebiyatına ait eserlerden olduğu rivayet edilmektedir³²⁷⁵. Sâsânîler dönemine ait edebi metinlerden bir tanesi pehlevi lisanıyla yazılmış olan **Hüsrev Kabatan ve Ridak** (Kabad'ın oğlu Hüsrev ve Kölesi) adlı risaledir³²⁷⁶. Bu risale destanımsı bir anlatımı olmasına rağmen Sâsânî kültür ve medeniyetine ait birçok unsuru yansıtması açısından önemli bir metindir³²⁷⁷. Özellikle I. Hüsrev ve babası Kabad dönemi olayları, giyim kuşamlar, müzik ve sanata dair birçok bilgiyi bu eserlerden elde etmek mümkündür.

Sâsânîler dönemine ait ulema edebiyatına mahsub edilen eserler ise genelde dini, felsefi ve ilmi eserlerdir. Bu türde eserler genel olarak Sâsânî devletinde ilmiye sınıfına mensup maglar, debirler ve enderbez adı verilen bilim adamları tarafından yazılan ilmi

³²⁷¹ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 80.

³²⁷² Rahim Reisneya, age, s. 690; Mary Boyce, "Middle Persian Literature", *Iranistik Literature I*, Leiden, 1968, s. 31; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 82.

³²⁷³ Kaveh Farrokh, age, s. 178; A Rafi Hakikat, age, s. 60.

³²⁷⁴ A Rafi Hakikat, age, s. 60.

³²⁷⁵ Rahim Reisneya, age, s. 691.

³²⁷⁶ Mary Boyce, *Zoroastrians; Their Religious Beliefs and Practices*, London, 2001, s. 137; Rahim Reisneya, age, s. 679.

³²⁷⁷ Mohsen Zakeri, agm, s. 1202.

eserlerdir³²⁷⁸. Bu tip eserler genelde Avesta'ya ait tefsirler, ahlaki, hukuki ve dini risalelerdir. Avesta'nın **Yasna**, **Visperad**, **Vendidad** gibi bölümlerinin etrafında yazılan **Herbadistan** ve **Nerangistan** gibi risaleler Sâsânî ülkesinde dini edebiyatın oluşması yönünde önemli bir dalın ortaya çıkmasına vesile olmuştur³²⁷⁹. Bu türden eserler din adamlarının koruması altında olduğundan dolayı Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra bunların birçoğu korumasız kalmış ve günümüze kadar ulaşamamıştır³²⁸⁰. Sâsânîler dönemine ait dini gelenekler ve inançların yazılı olduğu **Bundahishn** ve **Dinkard** adı verilen edebi metinler bu kategoriye giren kitaplardandır³²⁸¹. Zebihullah Sefa, bu şekilde orjinalinin günümüze kadar ulaşamadığı mantık, hikmet, riyaziyat, tarih, ziraat, ahlak, hikâye, destan ve bilgelik konularını işleyen 30 tane kitaptan bahsetmiştir³²⁸². Miladi IX. yüzyılda Pehlevce'den Arapça'ya çevrilen **Hazar-u Yek Şeb** adı verilen *Binbir Gece* masalları, **Hazar Afsana** adı verilen *Bin Efsane* hikâyeleri Sâsânîler dönemine ait ahlaki öğütleri içeren bu türden eserlerdir³²⁸³. Sâsânîler döneminde farklı dillerden çevrilen, hikâye tarzında yazılmış ve ahlaki öğütler içeren yapıtlardan **Pancatantra** ve **Mahabharata** önemli bir yere sahipti³²⁸⁴. Sâsânîler dönemine ait halk edebiyatına ait eserler genel olarak mobad adı verilen din adamlarının kontrolünde olduğu için bunların ortadan kalkmasıyla beraber bu eserlerden geriye bir şey kalmamıştır. Halk arasında dilden dile dolaşan bu söylenceler daha sonraları İslamî dönemde **Şehname**, **Gürşasname**, **Berzuname** gibi eserlerde anlatıla gelerek varlıklarını devam ettirmişlerdir³²⁸⁵. Genel olarak Sâsânîler dönemine ait olayların şifahi olarak halk diliyle anlatılan destansı hikâyeleri Sâsânîler'den sonra bu dönemle ilgili kitapların konularını teşkil ederek yazıya

³²⁷⁸ Rahim Reisneya, age, s. 691.

³²⁷⁹ Mary Boyce, age, s. 137; François de Blois, agm, s. 1196; P. J. Menasce, agm, s. 181; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 85.

³²⁸⁰ Rahim Reisneya, age, s. 691.

³²⁸¹ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 506; R. N. Frye, *The Heritage of Central Asia from Antiquity to the Turkish Expansion*, Princeton, 1996, s. 70; Gulam Abbas Delal, age, s. 24; Ilya Gershevitch, "Old Iranian Literature", *Iranistik Literature I*, Leiden, 1968, s. 11; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 86

³²⁸² Rahim Reisneya, age, s. 692.

³²⁸³ Hugh Honour, John Fleming, *A World History of Art*, London, 2005, s. 343; Rahim Reisneya, age, s. 692; Mary boyce, agm, s. 65; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 80, 81; Mohsen Zakeri, agm, s. 1202.

³²⁸⁴ Mohsen Zakeri, "Translation from Midle Persian (Pahlavi) into Arabicto the Early Arabic Period", *Traduction: Encyclopedie Internationale de la Recherche Sur la Traduction*, (Edt. Harald Kittel, Juliane House, Brigitte Schultze), Belirlin, 2007, s. 1201; François de Blois, agm, s. 1197.

³²⁸⁵ Rahim Reisneya, age, s. 693; Joseph W. Meri, "Persian Epics", *Medieval Islamic Civilization; An Ancylopedia*, New York, 2006, s. 233.

dökülmüşlerdir. **Vis ve Ramin, Hüsrev ve Şirin, Heft Peyker, Ferhad ile Şirin**³²⁸⁶ adlı destanlar bu şekilde ortaya çıkmış eserlerdir³²⁸⁷. Gurgani, Nizami, Firdevsi gibi şairler genel olarak dilden dile, nesilden nesile anlatıla gelen Sâsânîler dönemine ait hikâyeleri konu olarak almışlardır. Cahiz'in, "el-Mehasin ve'l-Ezdzad" ve Se'âlibî'nin "Gurer ve Ahbar u Mülûki Fâris" adlı eserleri genel olarak Sâsânîler dönemi halk edebiyatından kaynağını alan bu şifahi hikâyelerden esinlenerek yazılmışlardır³²⁸⁸.

Sâsânî dönemine ait önemli edebi metinlerden bir tanesi **Moses Horenasi** adlı Ermeni bir tarihçiye ait olduğu zannedilen tarih kitabıdır³²⁸⁹. Diğer bir edebi metin ise "**Şehristanhay-i İran**" adında daha çok efsanevi olaylardan bahseden ve Sâsânîlerin yeni inşa edilen bazı şehir ve nahiyelerini anlatan bir risaledir³²⁹⁰. Bu risale Sâsânî, Pişdadi, Keyani ve İskender dönemine ait bazı imaret ve yapılardan da bahsetmektedir. Sâsânîler dönemine ait yazılı belgelerden bir kısmını, I. Hüsrev döneminde Hristiyan din adamları tarafından Pehlevice ve Süryanice'ye çevrilen Ahd-i Atik'in bölümleri oluşturmaktadır³²⁹¹. Bununla beraber Nusaybin piskoposu Paulus Persa, I. Hüsrev için Aristo'nun **Mantık** kitabını Süryaniceye çevirerek yaratıcı ve kâinat ile ilgili görüşleri kitabın altına şerh yaparak tercüme etmiştir³²⁹². Felsefi konulara oldukça büyük ilgisi olan Enûşîrvân'ın Süryani asıllı Uranios adında felsefe hocası vardı. 529 yılında Atina felsefe okulunun kapatılması üzerine bu okulun filozoflarına kendi ülkesinin kapısını açan Enûşîrvân Tisfun'da bunlar için bir hikmet okulu açmış ve onları istihdam etmiştir³²⁹³. Bu dönemde Yunan kültürü Sâsânî diline yapılan çeviriler sonucunda İran topraklarında ikinci defa ortaya çıkma şansına kavuşmuştur³²⁹⁴. Kendilerine yeni Eflatuncular adını veren bu filozofları kısa bir dönem için dahi olsa Yunan felsefesinin Sâsânîlere açılan kapıları olmuşlardır³²⁹⁵. Aristo ve Eflatun felsefesi etrafındaki

³²⁸⁶ Bu hikâyede adı geçen Şirin, II. Hüsrev Perviz'in eşi olan Şirin'dir. Ferhad aşkı Şirin için onun sarayına ulaşmak amacıyla Bistun dağına delmeyi bile göze almış ve Şirin ile olan aşkında Hüsrev Perviz'in rakibi olarak hikâyelerde anlatılır. Bkz. M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 324; Rahim Reisneya, age, s. 695.

³²⁸⁷ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 82; Rahim Reisneya, age, s. 694, 695; Josef Wiesehöfer, age, s. 198; Elton L Daniel, age, s. 54.

³²⁸⁸ Rahim Reisneya, age, s. 694.

³²⁸⁹ Said Nefisi, age, s. 300.

³²⁹⁰ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 83.

³²⁹¹ Artur Kristensen, age, s. 558.

³²⁹² Artur Kristensen, age, s. 559.

³²⁹³ M. Cevad Meşkür, age, s. 96; Ira Marvin Lapidus, age, s. 78; Yunus Ferruhmend, agm, s. 8; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, "Khosro", *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999, s. 534; Artur Kristensen, age, s. 560.

³²⁹⁴ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 49.

³²⁹⁵ Rahim Reisneya, age, s. 712, 713.

çalışmalar İran felsefesi içerisinde Yunan kültürünün yeşermesini sağlamıştır³²⁹⁶. Sâsânîler döneminin ünlü filozofu Davit Anahaght bu dönem felsefe okullarının yetiştirmiş olduğu önemli bir kişi olmakla beraber yeni eflatuncuların miladi VI. yüzyıldaki temsilcilerinden birisi haline gelerek **Merzhay-i Hikmet** (Hikmetin Sınırları) adlı Aristo ve Eflatun'un öğretilerini şerh eden bir kitap yazmıştır³²⁹⁷. Aynı zamanda bu dönem Sâsânîlerin Hint kültürünün etkisinde kaldığı dönemlere rastlamaktadır. Sâsânîler özellikle Hintlilerden almış oldukları satranç oyununu kendi okullarında ders olarak okutmaktaydılar³²⁹⁸. Satranç oyunu ile ilgili Sâsânîler dönemine ait **Mazigani Çetrenge (Satranç Oyunu)** adlı kitap bu oyunun İran'a nasıl kavuştuğunun serüvenini anlatmaktadır³²⁹⁹. Sâsânîler döneminde yoğun bir şekilde Buda dinine ait destanları ihtiva eden Hint diline ait birçok çeviri eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Hint diline ait çevirilerden bir tanesi Buda'nın hayatını anlatan **Bilavhar and Budhasaf** adlı eserdir³³⁰⁰. Bu eserlerden günümüze kadar ulaşabilenlerden bir diğeri ise I. Hüsrev tarafından Sâsânî diline tercüme edilen Sanskritçe orijinal adıyla **Karteka Dimneka** olan **Kelile ve Dimne** adlı eser ile **Bazigani Şatrang** adı verilen kitaplardır³³⁰¹. Bu eser Sanskritçe olan aslından Sâsânî ülkesine getirilerek Pehlevce'ye çevrilmiş ve daha sonraları Pehlevce'den Arapça'ya çevrilmiş ve daha sonra yeni Farsça'ya çevrilerek yeni Farsça üzerinden batı dillerine çevirisi yapılmıştır³³⁰². Bu kitaba, Enûşirvân'ın önemli bilim adamlarından Barzuye tarafından bir giriş yazılmış ve daha sonraları İbnü'l-Mukaffa tarafından Arapça'ya çevirisi gerçekleştirilmiştir³³⁰³. Bu kitabın Sâsânî ülkesine getirilmesine oldukça sevinen I. Hüsrev, bunu sarayında bir müzik şöleni vererek kutlamıştır³³⁰⁴. Hint edebiyatına ait olup da Sanskritçe yazılmış **Sinbad Name, Tûti Name ile Beluhr ve Bevzasf** adlı Buda dininin öğretilerini anlatan

³²⁹⁶ Muhammad Iqbal, *The Development of Metaphysics in Persia*, London, 2001, s. xi.

³²⁹⁷ Rahim Reisneya, age, s. 713.

³²⁹⁸ Glen W. Bowersock, age, s. 460; Artur Kristensen, age, s. 561.

³²⁹⁹ Artur Kristensen, age, s. 561; Mohsen Zakeri, agm, s. 1202.

³³⁰⁰ François de Blois, agm, s. 1197; Mohsen Zakeri, agm, s. 1202.

³³⁰¹ A Rafi Hakikat, age, s. 61; M. Cevad Meşkür, age, s. 96; Abdulhay Habibî, *Sehm-i Afganistan der İntikal-i Ferheng-i Asyayi Meyane*, İdare-i Hizmet-i Kültür-i Afganistan, 2002, s. 26; Mary boyce, agm, s. 65; Gulam Abbas Delal, age, s. 24; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 81; François de Blois, agm, s. 1197.

³³⁰² Rahim Reisneya, age, s. 692; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 81; Joseph W. Meri, "İbn al-Muqaffa", *Medieval Islamic Civilization; An Encyclopedia*, New York, 2006, s. 346; Mohsen Zakeri, agm, s. 1201.

³³⁰³ Said Nefisi, age, s. 15; Abdulhay Habibî, age, s. 26; Patricia Crone, agm, s. 57; Mary boyce, agm, s. 65; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 81.

³³⁰⁴ Said Nefisi, age, s. 15.

kitaplar da Sâsânîler döneminde Pehlevîce'ye çevrilmişlerdir³³⁰⁵. Yine I. Hüsrev döneminde yapılan önemli çevirilerden bir tanesi de Yunan kaynaklı romantik bir hikâye olan **Vamîk u Adhra** adlı eserdir³³⁰⁶. Bu eser de diğerleri gibi Sâsânîlerin yıkılmasından sonra Arapça'ya tercüme edilmiştir.

5.5.3. Sâsânîler Dönemi Felsefesi, Efsaneler, Şiir ve Destanlar

Sâsânîler dönemi felsefesi tamamen dine dayalıdır ve kaynağını Zerdüştlük öğretilerinden almaktadır³³⁰⁷. Sâsânîler dönemi İran felsefesi; felsefe-i Magan, felsefe-i Fehleviyun ve felsefey-i Hüsrevani adıyla üç başlığa ayrılmaktadır. İşrak felsefesinin kaynaklarından üçü olarak kabul edilen bu üç felsefi görüş üzerine fazla bir bilgi elde mevcut değildir³³⁰⁸. Sâsânîler dönemine ait **Dinkard** adlı eser bu dönemin felsefi ve teolojik çalışmaları arasında sayılmaktadır³³⁰⁹. İranlı bilim adamları Yunan felsefesinin temelini İran felsefesine dayandığını ve bunun Yunan felsefesinin temelini oluşturduğunu; bu felsefi altyapının İskender'in Pers istilası ile beraber Yunanistan'a taşındığını ve burada şekillenerek Sâsânîler döneminde tekrar İran'a geri döndüğünü ifade etmektedirler³³¹⁰. Sâsânîler dönemi bilim ve felsefesi Yunan, Roma, Bizans ve Hint medeniyetlerinin katkısıyla en olgun dönemlerine ulaşmıştır³³¹¹. Sâsânîler öncesi Yunanlıların bu bölgedeki varlıkları ve sonrasında Sâsânî topraklarına göç eden Romalı İsevîler ile Roma ve Bizans dönemlerinde getirilen binlerce esir batı kültür ve medeniyetini İran topraklarına taşımış ve diğer taraftan Hint ve Çin ülkesiyle gerçekleştirilen ticari münasebetlerin katkısıyla doğu kültürlerine ait önemli unsurlar İran topraklarına ulaşmıştır³³¹². Bu medeniyetlere ait ilmi ve felsefi unsurlar Sâsânî topraklarında kurulan okullar, kütüphaneler, rasathaneler ve hastaneler ile buralarda okutulan muhtelif alanlara ait kitaplar sayesinde kültürel anlamda bir inkişafın önünü

³³⁰⁵ Rahim Reisneya, age, s. 693; Mary boyce, agm, s. 65; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 81, 82.

³³⁰⁶ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 82.

³³⁰⁷ Artur Kristensen, age, s. 568.

³³⁰⁸ Rahim Reisneya, age, s. 715.

³³⁰⁹ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 87.

³³¹⁰ Rahim Reisneya, age, s. 715. İskender'in İran topraklarını istilası döneminde Pers medeniyetine ait birçok kültürel objenin yok edilmesi kütüphanelerinin içindeki kitaplarla birlikte yakılması ve Pers medeniyetine ait zenginliklerin Yunanistan'a taşınması bu konuyla ilgili bazı görüşlerin haklılığına delil olarak kabul edilebilir. Bkz. Aynı eser, s. 715.

³³¹¹ Will Durant, age, s. 311; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 87.

³³¹² Rahim Reisneya, age, s. 702.

açmıştır³³¹³. Doğu batı medeniyetlerine ait kitaplar Sâsânî topraklarına getirilerek onların eski Farsça ve Süryanice'ye çevirilerinin yapılması sağlanmıştır³³¹⁴. Sâsânî toprakları üzerinde kiliseler kurarak faaliyetlerini yürüten Nesturiler, din olarak benimsemiş oldukları İseviliğin yanında Aristo felsefesine olan bağlılıklarından dolayı Aristo felsefesine ait birçok ilmi eseri de beraberlerinde Sâsânî topraklarına getirerek onları Sâsânî dillerine çevirmişlerdir³³¹⁵. Cündişapur şehri Sâsânîler dönemi bilim ve felsefesinin merkezi haline getirilmiştir. I. Şapur tarafından yaptırılan bu şehir Roma ülkesinden getirilen esirler, sanatkârlar ve değişik meslek sahipleri tarafından iskân edilmiştir³³¹⁶. Bu şehirde açılan okul, hastane, kütüphane, rasathane gibi ilim yuvaları bu şehrin kısa bir zaman içerisinde bilim ve kültür yuvası haline gelmesini sağlamıştır³³¹⁷. Bundan dolayı II. Şapur bu şehri ülkesinin başkenti haline getirmiştir³³¹⁸. I. Behram ise bu şehri kendi inançlarını yaymak amacıyla merkez haline getirmek isteyen Mani'yi bu şehirde idam etmiştir³³¹⁹. Firdevsi, Şehname'de, Mani'nin bu şehirdeki Cündişapur Hastanesinin yanındaki şehir kapısında asıldığını ve cesedinin bu kapıda günlerce asılı kaldığını bu nedenle bu kapıya Mani kapısı adı verildiğini söyler³³²⁰. II. Şapur, Cündişapur Üniversitesinde idam ettirdiği Mani'yi bu şehrin hastanesine yollayarak buradaki tıp öğrencilerinin Mani'nin derisini yüzerek içine saman doldurmalarını onlara emretmiş ve buradaki tıp öğrencilerinin Mani'nin kesik başını mumyalamak amacıyla aldıkları rivayet edilmiştir³³²¹.

Sâsânîler dönemi felsefesi doğu ilimleri ile Yunan biliminin birleşmesi sonucunda yüksek bir verim elde etmiştir³³²². Sâsânîler dönemi edebiyatına ait dini metinler genel olarak Pehlevice yazılmakla beraber bilimsel eserlerin birçoğu Süryanice yazılmıştır. Arapça ile Süryanice arasındaki dil akrabalığı, Sâsânîlerden sonra bu eserlerin İslam dünyasına intikalini kolaylaştırmıştır³³²³. Sâsânîler döneminde Sanskritçe çeviri eserlerin de önemli bir yeri vardır. Hint dilinden çevirisi yapılmış

³³¹³ Mohammad Ali M. Shoja, R. Shane Tubb, "The History of Anatomy in Persia" *Journal Compilation Anatomical Society of Great Britain and Ireland*, S. 210, 2007, s. 361vd.

³³¹⁴ Rahim Reisneya, age, s. 702.

³³¹⁵ Rahim Reisneya, age, s. 712.

³³¹⁶ Yunus Ferruhmend, Merkez-i İlmi Cündişapur ve Caygah-ı An der Tahavvulat-ı Ferheng-i Müselmanan, Tarih-i Tamaddun-i İslami, Şomarey-i Evvel, Tabistan, 84, s. 3; (Rahim Reisneya, age, s. 702); Roman Girişmen, age, s. 324.

³³¹⁷ Rahim Reisneya, age, s. 702.

³³¹⁸ Mohammad Ali M. Shoja, R. Shane Tubb, agm, s. 360.

³³¹⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 398; Yunus Ferruhmend, agm, s. 6; Rahim Reisneya, age, s. 702.

³³²⁰ Yunus Ferruhmend, agm, s. 6; Rahim Reisneya, age, s. 703.

³³²¹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 196; Rahim Reisneya, age, s. 703.

³³²² Mohammad Ali M. Shoja, R. Shane Tubb, agm, s. 361; Yunus Ferruhmend, agm, s. 10.

³³²³ Yunus Ferruhmend, agm, s. 11.

birçok kitap daha sonraları Arapça'ya tercüme edilerek İslam dünyasına kazandırılmıştır³³²⁴. İran, kadim Yunan ve Hint felsefesi ile bilimine ait eserlerin Arapça'ya ve dolayısıyla İslam dünyasına aktarılmasının bir nevi üssü konumunda olmuştur³³²⁵. Sâsânî tıp okullarında tıp dersi veren Hindistanlı Şanak kendi adıyla Sanskritçe'den Pehlevice'ye çevirmiş olduğu “Kitab-ı Şanak” adlı eser Sâsânîlerden sonra “Kitabu’ş-Şanak fi’l Sumum ve’t-Tarik” adıyla Arapça'ya çevirisi yapılmıştır³³²⁶. Sâsânî bilim ve edebiyatına aşinalığı Ahamaniş dönemine kadar uzanan İran edebiyatı, Sâsânîlerin yıkılmasından sonraki İslami dönemdeki Arap edebiyatını çok farklı yönleri ile etkilemeye devam etmiştir³³²⁷.

Sâsânîler dönemi şiiri, kaynağını genel olarak Avesta etrafında yapılan çalışmalardan almıştır³³²⁸. Sâsânîlerin ilk dönemlerinde din adamları tarafından eski Keyani prensleri ve Keyhüsrev'in kahramanlıklarını şiirsel bir şekilde ifade etmeleri lirik şiirin ortaya çıkmasını sağlamıştır³³²⁹. Sâsânîler dönemi şiiri musiki ile iç içe gelişmiştir. Bu dönem şiiri genel olarak halk arasında dolaşan söylencelerin müzisyenler tarafından terennüm edilmesi ile şarkılara dönüştürülmüşlerdir³³³⁰. Bununla beraber Sâsânîler döneminde önemli bir şair sınıfı da bulunmaktaydı. Bunların çoğu Sâsânî sarayında görev yapmaktaydılar ve saray tarafından desteklenmekteydiler³³³¹. Sâsânî sarayında görevli şairlerin önemli bir konumları vardı ve bunlar soylu sınıfına mensup insanlardan oluşmaktaydılar³³³². Şuâra sınıfının başında bulunan soylu kişiye **mardbadh** (merdbez) adı verilirdi. Erdeşîr Papakan'ın, şairlerin **vîfyn** adı verilen ve gitara benzeyen bir müzik aleti eşliğinde terennüm etmiş oldukları şiirlere eşlik ederek onlarla birlikte okuduğu rivayet edilmiştir³³³³. Sarayda hükümdarlar için düzenlenen şiir şöenlerinde şairlerin söyledikleri şiirleri arp eşliğinde söylemekteydiler. Şairler şiirlerini okudukları zaman alt perdeden arp çalan çalgıcılar onların şiirlerine eşlik ederlerdi. III. Yazdicürd tahta çıktığı zaman kahramanlık destanları ile ilgili bir birim oluşturarak bunların başına Dehghan Daneshvar adında bir tarihçiyi getirmiş ve

³³²⁴ Patricia Crone, agm, s. 57.

³³²⁵ Rahim Reisneya, age, s. 709.

³³²⁶ Rahim Reisneya, age, s. 708.

³³²⁷ Mohsen Rasî, Tesîr Zaban ve Farhang-i Farsî der Zaban ve Adab-i Arabî, *Pejuhişname-i Ulûm-u İnsani*, Şomare 54, Tabistan, 2007, s. 280.

³³²⁸ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 72.

³³²⁹ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 73.

³³³⁰ Rahim Reisneya, age, s. 698.

³³³¹ Josef Wiesehöfer, age, s. 227.

³³³² Artur Kristensen, age, s. 523.

³³³³ Rahim Reisneya, age, s. 698.

kendisine halk arasında söylenen veya kitaplarda yazılı olan kahramanlık destanlarını bir araya getirerek bunları ölümsüzleştirmesini istemiştir³³³⁴. Efsanevi Pers hükümdarı Keyhüsrev ile Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev döneminin sonuna kadar gerçekleşen efsanevi olayların anlatıldığı **Hodayname** adı verilen bir destanlar mecmuası meydana getirilmiştir ve bu kitap büyük ölçüde Şahname'nin ilham kaynağı olacak ve konularını bu kitaptan alacaktır³³³⁵. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra İranlıların İslam dinini kabul etmeye başladığı dönemlerde halk arasında anlatıla gelen sözlü destanlar Firdevsî tarafından Şehnamesin'de derlenerek koruma altına alınmıştır³³³⁶. V. Behram'ın saray ozanlarından anılarını anlatması yönünde isteğinden dolayı kaleme almış olduğu şiir mecmuası **Ayadgar-ı Zareran** (Zarir Ailesinin Hatıraları) ortaya çıkmıştır³³³⁷. Bunun yanında Sâsânîler dönemi lirik şiirinin en güzel örneklerinden ikisi olan **Rüstem ve İsfendiyar** ile **Sageseran** (Saka büyükleri) adlı yapıtlar daha sonraları İslami dönemde Arapça'ya çevirileri yapılmış olan önemli eserlerdendir³³³⁸.

Sâsânîler dönemi efsanelerine göre insanlar Kayumerten adı verilen bir insan ve hayvanlarla bitkiler ise bir öküzden meydana gelmişlerdir³³³⁹. Sâsânîler döneminde resim sanatına konu olan geyik, ceylan, koç, domuz, fil, ördek, sülün gibi kanatlı hayvanlara ait resimlere ek olarak kanatlı inek, Anka kuşu, simurg gibi efsanevi hayvanlara da yer verildiği görülmektedir. **Simurg** İran efsanelerine göre yabani tabiatlı uçan bir hayvandır³³⁴⁰. Genel olarak başı köpek, kurt, aslan veya kaplan başı gibi çizilir, pençeleri de bu hayvanların gövdesine benzeyen bu kuşun arkasında iki kanat ve kuyruğu tavus kuşunun kuyruğuna benzemektedir³³⁴¹. Tanrıça Anahita ile benzer bir biçimde resmedilen bu kuş iyi huylu bir tabiatla vasıflandırılmış olmakla beraber birçok efsaneye konu olmuştur³³⁴². Bu efsanevi hayvan figürü, antik Sâsânîler dönemi İran'ında önemli bir simge olarak kullanılmaktaydı. Simurg resmi Sâsânîler döneminde taş kabartmalar, metal çalışmalar, paralar, duvar süslemeleri, dokuma ürünleri gibi birçok yerde resmedilmekteydi³³⁴³. Sâsânîler dönemi efsaneleri I. Hüsrev döneminde

³³³⁴ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 73.

³³³⁵ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 73; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 73.

³³³⁶ Hans Wilhelm Haussig, age, s. 302.

³³³⁷ Josef Wiesehöfer, age, s. 227; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 80; Mary Boyce, age, s. 126

³³³⁸ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 80.

³³³⁹ Said Nefisi, age, s. 129.

³³⁴⁰ Rahim Reisneya, age, s. 672.

³³⁴¹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 68.

³³⁴² Rahim Reisneya, age, s. 672.

³³⁴³ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 81.

yok olmaya yüz tutmuş eski Farsça yapıtların tekrar toplanarak orta Farsça'ya çevirilerinin yapılması ile tekrar derlenmiştir³³⁴⁴.

Sâsânîler dönemi efsanelerinden bir tanesi Sâsânî bayrağından kaynağını alan demirci Kave ve çocuklarının hikâyesidir³³⁴⁵. Zalim hükümdar **Dahhak** tarafından çocukları öldürülen demirci **Kave** bunun sonucunda iş önlüğü olarak kullandığı deri parçasını bayrak olarak kullanmış ve insanları isyana davet ederek onları Dahhak'a karşı kışkırtarak Dahhak'ın devrilmesini ve daha sonra da idam edilmesini sağlamıştır³³⁴⁶. Bu efsaneye göre, Dahhak'ın her iki omzunda bir yılanbaşı bulunmaktadır ve bu yılanlar insan beyni yiyerek karınlarını doyurmaktadır³³⁴⁷. Bundan dolayı bu ülkede her gün iki insan kurban olarak seçilir ve bunların beyni çıkarılarak yılanlara yedirilir. Bir gün sıra demirci Kave'nin çocuklarına sıra gelir ve buna tahammül edemeyen demirci isyan ederek Dahhak'ın zulmüne son verir. Bu efsaneye göre Sami ırkından olan Dahhak devrilerek yerine Fars ırkından olan **Feridun tahta** çıkarılır³³⁴⁸.

5.5.4. Sâsânîlerde Kitabe, Mühür ve Yazıtlar

Sâsânîler dönemi kitabe yazıtlarını P M Sykes'in da belirttiği gibi üç guruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi kutsal kitap Avesta'ya ait metinler, ikincisi Zerdüştlük dinine ait dini yazıtlar ve üçüncüsü ise dini özelliği olmayan sanatsal yazıt ve kitabelerdir³³⁴⁹. Pehlevi lisanıyla yazılmış dini yazıt ve kitabelerde yaklaşık olarak bir buçuk milyona yakın sözcük bulunduğu söylenmektedir. Sâsânîler döneminden kalma kutsal kitap Avesta ile ilgili yirmi yedi çalışma, dini yazıt ve kitabelerle ilgili elli beş çalışma ve bunun dışındaki yazıtlarla ilgili on bir çalışma günümüze kadar ulaşabilmiştir³³⁵⁰. Sâsânîler dönemine ait olmakla beraber bu döneme birçok yönden ışık tutan kitabelerden en önemlileri **Kertir** veya **Kirder** adı verilen üç kitabelerdir³³⁵¹. Bunlardan bir tanesi Fars'ta diğer bir tanesi ise Meşhed yolu üzerinde Kazrun

³³⁴⁴ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 80.

³³⁴⁵ Said Nefisi, age, s. 164.

³³⁴⁶ Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sâsânian Empire*, s. 371 (2120. dipnot); Said Nefisi, age, s. 164; David Nicolle, age, s. 26; Kaveh Farrok, *Sâsânian Elite Cavalry*, s. 23.

³³⁴⁷ Ehsan Yarshater, "Iranian National History", *Cambridge History of Iran*, V. III, s. 372.

³³⁴⁸ Said Nefisi, age, s. 22.

³³⁴⁹ Mary boyce, agm, s. 34; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 506.

³³⁵⁰ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 507.

³³⁵¹ Said Nefisi, age, s. 301.

yakınlarında bulunmaktadır. Bunların üçüncüsü ise Kâbe-i Zerdüşt diye meşhur olan ve Nakş-ı Rüstem adı verilen yapıtların üzerine yazılmış olan kitabedir³³⁵². Sâsânî tahtına oturan hükümdarlardan birçoğu kendi dönemlerindeki önemli olayları bu kitabe üzerine yazdırmışlardır³³⁵³. Bu kitabe üzerinde I. Şapur ve Nesri'ye ait hitabeler görülmektedir³³⁵⁴. Bununla beraber Mervdeşt çölünün bir kenarında bulunan Ahamanîş hükümdarlarına ait mezarların karşısına dikilmiş olan **Nakş-ı Rüstem** adı verilen kitabeler önemli bir yere sahiptir³³⁵⁵. **Kertir** adı verilen yazıtlar Pehlevi, Derî ve Yunan dillerinde yazılmış olup, bu yazıtlar günümüzde tamamen okunarak aydınlığa kavuşturulmuştur. Fakat diğer iki kitabe halen doğru dürüst okunabilmiş değildir. Bu kitabelerde yazılan yazıların mazmunları ve sözleri nerdeyse birbirinin aynısıdır. Bu yazıtlardan yola çıkarak Sâsânî devletinin idari yapısı, devlet yönetimi ve mali konularıyla ilgili bilgi edinmek mümkündür. Resim ve çini sanatına önem veren Mani dini mensupları, ortaya koymuş oldukları minyatür tipinde resim sanatının yanında **nesh** yazı stilini meydana çıkarmışlardır³³⁵⁶. Üzerini minyatürlerle süslemiş oldukları seramiklerin kenarlarını nesh adı verilen yazı tipiyle yazarak süsleyen Mani taraftarları bununla kendi dinlerinin propagandasını yapmaktaydılar. Sâsânîler dönemine ait önemli kitabelerden bir tanesi Nakş-ı Rüstem yakınlarında bulunan ve I. Şapur'un iktidarı dönemine ait olan **Hacı Abad** kitabesi, diğeri ise Kasr-ı Şirin yakınlarında bulunan ve Narseh dönemine ait olan **Paykulî** kitabesidir³³⁵⁷. Zağros dağlarının eteklerinde bulunan bu kitabe günümüz Irak toprakları içerisinde bulunmaktadır³³⁵⁸. III. Behram'a karşı ayaklanarak onu tahttan indiren Nerseh yapmış olduğu icraatlarını Paykuli kitabesinde anlatmıştır³³⁵⁹. Erdeşîr döneminde Pehlevi lisanıyla yazılan diğer bir kitabe de önemli tarihsel bilgiler ihtiva eden **Nakş-ı Receb** yazıtlarıdır³³⁶⁰.

Sâsânî sanatına ait önemli sanatlardan bir tanesi de oyma veya kabartma **mühürlerdir**³³⁶¹. Sâsânîler döneminden kalma kıymetli taşlarla yapılmış mühürler bu dönem oymacılık sanatının en güzel örnekleri olarak kabul edilmektedir. Bu mühürler

³³⁵² W. B. Henning, age, V. V, s. 601; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 83.

³³⁵³ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 83.

³³⁵⁴ W. B. Henning, age, V. V, s. 601, 602.

³³⁵⁵ Said Nefisi, age, s. 301.

³³⁵⁶ Rahim Reisneya, age, s. 668.

³³⁵⁷ William Sandys Wright Vaux, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arap Conquest*, s. 190; Şehram Emirî, agm, s. 21; Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 83.

³³⁵⁸ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 83.

³³⁵⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 84; Josef Wiesehöfer, age, s. 221.

³³⁶⁰ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 505; Will Durant, age, s. 127.

³³⁶¹ Eva Müller, *Ancient Near Eastern Seals in a Danish Collection*, Copenhagen, 1991, s. 65.

genel olarak yakut, inci, akik, laciverd gibi değerli taşlardan yapılmaktaydı³³⁶². Bu mühürler Sâsânî toplumunda mülkiyet sahibi kimseler, tüccar ve esnaflar tarafından da kullanılmaktaydı³³⁶³. Sadece özel mülkiyet sahipleri değil devlet çalışanlarının ve maliye memurlarının da kendilerine has mühürleri bulunmaktaydı³³⁶⁴. Bu mühürler imza yerine geçmekteydi ve kişilerin şahsına münhasır olarak eşya veya kıymetli kâğıtlar bununla mühürlenirdi³³⁶⁵. Bu mühürler bir nevi kimlik görevi gördüğünden dolayı köle olmayanların dışında herkesin kendisine ait bir mührü bulunmaktaydı³³⁶⁶. Bundan dolayı bu döneme ait mühür örneklerine çok rastlanılmaktadır. Bu durum Sâsânîler döneminde özel mülkiyetin yaygın olduğuna işaret etmektedir. Bu mühürlerin üzeri adına yapılan kişinin başı veya yarım bedeni ve bunların etrafı süslenmiş hurma ağacı ya da gonca ile diğer tarafında şölen, savaş resimleri veya hayvan resimleri oyulurdu³³⁶⁷. Bazı mühürlerin etrafında rumuz şeklinde harfler bulunmaktaydı. Mühür üzerine oyulmuş bu rumuz harfler mühür sahibinin ismi olduğu tahmin edilmektedir³³⁶⁸. MS. 388 yılında Sâsânî tahtına çıkarak 399 yılına kadar iktidarda kalan IV. Behram dönemine ait çok sayıda mühür günümüzde mevcuttur³³⁶⁹. Bu mühürlerin geneli oyma şeklinde yapılmış ve kendi dönemine ait çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir.

Sâsânî hazinesine ait kıymetli mücevherler keselendikten sonra üzeleri **nigin** adı verilen mühürlerle damgalanırdı³³⁷⁰. Bu mühürlerden bir tanesi kırmızı yakuttan yüzük şeklinde yapılmıştı ve yuvarlak olup ortasına bir resim, etrafında ise onun vasfı yazılmaktaydı. Bu mühür ile menşur ve siciller mühürlenirdi. Diğer bir nigin ise akik taşından yapılmıştı³³⁷¹. Bu mührün halkası altından yapılmıştı ve üzerinde hayvan resimleri bulunurdu. Bu mühür ile hatıra eşyalar mühürlenirdi. Üçüncü çeşit mühür ise benekli taştan yapılmış idi. Bu yüzüğün halkası altından yapılmıştı ve üzerinde tahtına oturmuş süvari resmi vardı. Bu mühür ile ayrılmış keseler mühürlenirdi. Dördüncü mühür yine yüzük şeklinde ve kırmızı yakuttan yapılmış; halkası altından yapılmış üzerinde ise dağ keçisi resmi vardı. Bu mühürle yine günahkâr insanlardan tövbe

³³⁶² Rika Gyselen, *Sâsânian Seals and Sealings in the A. Saedi Collection*, Belgium, 2007, s. 18; Rahim Reisneya, age, s. 670.

³³⁶³ J. Howard-Johnston, age, s. 216; Rahim Reisneya, age, s. 670.

³³⁶⁴ Rika Gyselen, age, s. 55, 79.

³³⁶⁵ Rahim Reisneya, age, s. 670.

³³⁶⁶ Touraj Daryaei, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 403.

³³⁶⁷ Eva Müller, age, s. 65; Rika Gyselen, age, s. 72; J. Howard-Johnston, age, s. 216.

³³⁶⁸ Rahim Reisneya, age, s. 671.

³³⁶⁹ George Rawlinson, age, s. 582.

³³⁷⁰ Said Nefisi, age, s. 167.

³³⁷¹ Guitty Azarpay, "Sâsânian Seal Stones; An Electronic Cataloguing Project", *Central Asia on Display*, V. II, (Edt. Julia Katschnig), Wien, 2005, s. 195, 196.

edenlere verilen emannameler mühürlenirdi. Beşinci mühür yine kırmızı yakuttan imal edilmiş ve halkası saf inciden yapılmış üzerinde hayvan figürleri bulunan bununla mücevher hazineleri, elbise haneler ile süsler, hazineye ait mallar mühürlenirdi. Altıncı mührün üzerinde kartal figürü bulunurdu. Bu mühürle hükümdarın mektupları mühürlenirdi. Yedinci mührün üzerinde ise sinek resmi vardı ve alt tabakadan insanlara yazılan ödül ve ceza mektupları veya karşılıklar bununla mühürlenirdi³³⁷². Sekizinci mühür ise demirden yapılmıştı ve hükümdar hamam veya havuza gittiği zaman bu mührü takardı. Hükümdarın şahsına ait mühürlerin dışında devlet işlerinin görüldüğü divanlara ait mühürler bulunmaktaydı ve her divanın kendisine has mühürleri olurdu³³⁷³. Bu mühürlerin bir tarafında genelde bir ateş tapınağı figürü bulunurdu³³⁷⁴.

5.2. Sâsânî Devletinde Mimari Yapı

Sâsânîler döneminden kalma Pehlevice yazılmış **Şetristanihay-i İranî** (İran Şehirleri) adlı kitapta, Sâsânîler dönemine ait şehir ve kasabalarda bina edilmiş mimari eserler hakkında çok geniş bilgiler verilmiştir³³⁷⁵. Bu kitabın bahsini etmiş olduğu mimari eserlerden sadece Şuşter, Dezful ve İzedhast şehirlerinde bulunan mimari kalıntıların haricinde hiçbir eser günümüze kadar gelmemiştir³³⁷⁶. Sâsânî dönemi mimarisi; bent, baraj, köprü, tak ve istihkâm gibi mimari eserlerin yanında genel olarak saray ve tapınak mimarisi şeklinde karşımıza çıkmaktadır³³⁷⁷. Sâsânî saray ve tapınak mimarisi başlı başına önemli bir konuyu teşkil etmektedir. Sâsânî devleti ülkenin başkenti olmak üzere önemli merkezi şehirler ile eyalet merkezlerine çok sayıda saray ve tapınak inşa etmişlerdir³³⁷⁸. Sâsânî mimarisi büyük ölçüde Roma, Bizans ve Hint mimarisinin etkisinde kalmıştır³³⁷⁹. Sâsânî mimarisi üzerinde Ahamaniş veya Aşkani mimarisinin tipik özellikleri fazlaca görülmemekle beraber yine de Partlar döneminin bildik mimari izlerini de üzerinde taşımaktadır³³⁸⁰. Sâsânî devleti mimari alanda farklı tarzda mimari eserler ortaya koymasına rağmen, Part ve Ahamaniş dönemlerine ait

³³⁷² Said Nefisi, age, s. 167.

³³⁷³ Rika Gyselen, age, s. 86, 87.

³³⁷⁴ Eva Müller, age, s. 66.

³³⁷⁵ Said Nefisi, age, s. 87.

³³⁷⁶ Said Nefisi, age, s. 90.

³³⁷⁷ Dorothy Shepherd, agm, s. 1056vd.

³³⁷⁸ Ebulfazıl Rezevi, agm, s. 2; Dorothy Shepherd, agm, s. 1074.

³³⁷⁹ Andrew Petersen, age, s. 138; Alfred D. Hamlin, *History of Architecture*, Verlag, (trç), s. 144; Kaveh Farrokh, age, s. 242.

³³⁸⁰ Roman Girişmen, age, s. 325; Dorothy Shepherd, agm, s. 1058.

yöntem ve teknikleri kullanmışlardır³³⁸¹. Sâsânîler, Ahamaniş dönemi düz tavan mimari usulünü bırakarak kubbe tipi tavan ve Roma tarzı oval çatı anlayışını geliştirmişlerdir³³⁸². İranlıların adına **rumiyetü's-suğra** adını verdikleri oval tavan mimari yapı, özelliği Sâsânî mimarisi üzerinde oldukça yoğun bir şekilde görülmektedir³³⁸³. Sâsânî mimarisinde göze çarpan en önemli noktalardan bir tanesi de kapı ve pencerelerin köşeli değil de dairevi şekilde yapılmasıydı. Sâsânîler dönemi binaları, köşkleri, sarayları, tapınakları ve diğer yapıları genellikle dörtgen şeklinde kesilmiş taş, tuğla ve kireç taşından inşa edilmiştir. Bu dönem binalarının genelinde Ahamaniş dönemi işçiliğinin aksine ahşap yapılar ile ışık ve gölge arasındaki kontrastı yakalamak amacıyla iri ve düzgün kesilmiş taşlar kullanılmıştır³³⁸⁴. Sâsânî mimarisinde kullanılan tuğlalar genellikle nehir ve dere yataklarından toplanmış irili ufaklı çakıl taşlarının alçı ile karıştırıldıktan sonra pişirilmesi ile imâl ediliyordu³³⁸⁵. Ortaya çıkan kaba duvarlar çok kalın bir alçı tabakasıyla sıvanarak düzgün bir duvar halini almaktaydı³³⁸⁶. Saraylar için inşa edilen bu tip duvarlarda ise süs amacıyla içi dolu kabartma pencereler yaptırılırdı³³⁸⁷. Bir, iki ve üç katlı olarak veya uzun bir kule şeklinde çok katlı olarak bina edilen bu yapılar genellikle alçı veya kireç kalıplar ile kaplanarak üzerleri oyma yapılmak suretiyle içlerine dolgu boyalar dökülerek çeşitli hayvan ve çiçek resimleri ve bunların yanında efsanevi hayvanlar, hükümdarların av sahnelerini gösteren tasvirler, dinsel motifler resmedilirdi. Anılan dönem mimarisine ait yapıların çoğunda kullanılan ahşap malzemeler ve kırılğan duvarlar bu mimari eserlerin günümüze kadar ulaşabilmelerine engel olmuştur³³⁸⁸. Sâsânî mimarisinde takların ve kümbetlerin oldukça büyük bir yeri vardı³³⁸⁹. Yapılan binaların çoğunda tak ve kümbet bulunmaktadır³³⁹⁰. Tapınakların çoğu dört sütun üzerine bina edilmiş büyük kümbetler veya uzun dehlizlerin üzerine yapılmış kubbelerden oluşmaktaydı³³⁹¹. Saray ve köşkerin yapımında ise eyvanlar ve bu eyvanların üzerine kurulu taklar dikkate değer

³³⁸¹ Feridun Cüneydi, "Tarih-i Mühendisî der İran" Nişabur, 1376, s. 153.

³³⁸² Richard Ettinghausen, "Some Comments on Medieval Iranian Art", *Artibus Asiae*, V. 31, No. 4, Artibus Asiae Publisher, 1969, s. 284; A. Godard, agm, s. 195.

³³⁸³ Said Nefisi, age, s. 81, 83.

³³⁸⁴ Roman Girişmen, age, s. 325; A. Godard, agm, s. 195.

³³⁸⁵ Raymond Furon, age, s. 101.

³³⁸⁶ P. M. Sykes, age, s. 469; Raymond Furon, age, s. 101.

³³⁸⁷ Alfred D. Hamlin, age, s. 145.

³³⁸⁸ James Fergusson, *A History of Architecture in All Countries*, V. II, London, 1867, s. 421.

³³⁸⁹ P. M. Sykes, age, s. 469; Richard Ettinghausen, agm, s. 284.

³³⁹⁰ Said Nefisi, age, s. 206, 207 vd.

³³⁹¹ P. M. Sykes, age, s. 469.

en önemli mimari yapıları oluşturmaktadır³³⁹². Sâsânîler dönemindeki eyvanlar Ahamaniş dönemi eyvanlarından farklı olarak üzerleri kubbe ile örtülmeye başlanmıştır³³⁹³. Bu haliyle üstü kubbeli eyvanların eski formlardan biçim açısından daha kötü olduğu noktasında bir düşünce vardır³³⁹⁴. Sâsânîler inşa etmiş oldukları büyük mimari eserlerin yapısında kaba yontulmuş iri taşlardan yükselttikleri sütunlar kullanarak bunların dayanıklı olmasını sağladılar. Fakat mimari eserlerde kullanılan alçı ile yoğrulmuş alçı taşlarının zamana dayanıklı olmaması ve belirli bir dönem sonra dağılmaları Sâsânîler dönemine ait birçok mimari yapının günümüze ulaşmamasına sebep olmuştur³³⁹⁵. Bu dönem mimarisine ait ayırt edici özelliklerden bir tanesi de yapılan binalarda ahşap malzemenin çok az kullanılmış olmasıdır³³⁹⁶.

Sâsânîler dönemi şehir mimarisi oldukça önemli bir yere sahiptir. Birçok Sâsânî hükümdarı İran, Irak, Maverâünnehir, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan toprakları üzerinde sayısız şehirler kurmuşlardır. Bunların en meşhurları I. Hüsrev ve II. Şapur'un Antakya şehir planını örnek alarak Irak toprakları üzerinde kurmuş oldukları Veh Antiok Şapur ve Veh Antiok Hüsrev adı verilen şehirlere ait binalardır. İki hükümdar da bu şehirleri Antakya seferinden sonra buradan getirmiş oldukları savaş esirlerine yaptırmışlardır. Bu şehirlerin binalarını, Suriye ve Rodos'tan getirmiş oldukları mozaik camlar, büyük kesilmiş renkli taşlar, köşegen mermerler ve dev sütunlarla inşa etmişlerdir³³⁹⁷. Bu binaların pencereleri **füseyfisâ'** adı verilen renkli mozaikler ile cam karışımı bir tabaka ile kapatılırdı. Binaların iç ve dış duvarları billura benzeyen renkli ve parlak mozaiklerle sıva yapılmıştı³³⁹⁸. Bunun yanında İslam sonrası dönemde kullanımı yaygın olan ve **kâşânî** adı verilen dörtgen mozaik türü de binaların duvarlarını kaplamada kullanılmaktaydı³³⁹⁹. Bu mozaik türü, çeşitli boya ve mine ile hazırlandıktan sonra pişmiş çamurdan imâl edilir, rengârenk duvar döşemelerinde kullanılırdı³⁴⁰⁰. Sâsânî mozaik yapımı ve süslemeciliği Sâsânî mimarisinin önemli sanat dallarından birisini teşkil etmekle beraber Bizans mozaik süslemeciliği ile beraber İslam

³³⁹² Maria Brossius, age, s. 196; Cyrill M. Harris, age, s. 479.

³³⁹³ Alfred D. Hamlin, age, s. 144; A. Godard, agm, s. 193; Richard Ettinghausen, agm, s. 284.

³³⁹⁴ A. Godard, agm, s. 194.

³³⁹⁵ Raymond Furon, age, s. 101.

³³⁹⁶ Ekber Tecvidî, "Dûşvârihâyi Nigârîş Tarihi Hüneri İran", *Gûlistâni Hüner*, S. 3, Behar, 1385, s. 8

³³⁹⁷ Artur Kristensen, age, s. s. 510.

³³⁹⁸ Artur Kristensen, age, s. s. 510.

³³⁹⁹ Abdulhalik Bakır, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 201.

³⁴⁰⁰ Abdulhalik Bakır, age, s. 201.

Dünyası üzerinde de kalıcı etkiler bırakmıştır³⁴⁰¹. İslam dünyasının Sâsânî mimarisinden alarak kullanmış olduğu mimari sanatlardan bazıları saray ve tapınak mimarisinde kullanılan soğan tarzı kubbe, çıkıntılı oluklar, sarkıt tonozlar, uzun dehlizler, çapraz kaburga tarzı ve kavun kubbe tarzıdır³⁴⁰².

Sâsânî dönemi mimari eserlerine ait kalıntılar günümüzde daha çok İran coğrafyasının batısındaki Mezopotamya toprakları üzerinde ve güneyinde Fars toprakları üzerinde bulunmaktadır³⁴⁰³. İran coğrafyasının kuzeyinde Sâsânîler dönemine ait mimari eserlerin azlığının en büyük sebebi, bu bölgenin deprem kuşağı üzerinde olması ve buradaki şehirlerinin birçok defa depremlerle yıkılmış olmasından kaynaklanmaktadır³⁴⁰⁴. Günümüze kadar gelebilen mimari eserler ise Sâsânî ülkesinin kuzeyinden Nisibis, Amid ve Mardin gibi taşlık şehirlerden getirilen iri taşlarla yapılan binalardır³⁴⁰⁵. Sâsânîler dönemine ait mimari eserler genel olarak üç kısımda incelenmiştir. Bunların birincisi en yaygın görülen mimari tipi olan ön tarafı yarım daire şeklinde parabol şeklinde bir tak bulunan mimari yapılarıdır. Bu tak'ların girişleri çok geniş ve yüksek olmakla beraber tak'ların üzerinde ise burçlar bulunurdu. Bu tip mimari tarzın en belirgin ve gösterişli örneği Tak-ı Kısra'dır³⁴⁰⁶. İkinci olarak diğer bir mimari yapı tarzı da duvarları alçı ile sıvanmış ve üzeri değişik resim ve motiflerle süslenmiş harika duvar işçiliğine sahip üzeri kubbeli, içerisinden birdiğere geçiş olan çok sayıda dörtgen odaları olan yapılarıdır³⁴⁰⁷. Üçüncü mimari yapı tarzı da iri olarak kesilmiş taş, tuğla ve kireç parçalarından yapılmış duvarları geniş ve kalın binalardır³⁴⁰⁸. Bu tip mimari yapılar Partlar'a ait binalarda da görüldüğünden anılan mimari tarzının devamı olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında Sâsânîler döneminde inşa edilen yapıların iç mimarisinde etrafı alçı ve kireç ile sıvanmış ahşap sütunların da kullanılması çok yaygın bir mimari tarzıdır³⁴⁰⁹. Bunun genel sebebi Sâsânîlerin sahip olduğu coğrafya üzerinde çok sık bir şekilde meydana gelen depremlerin yıkıcı etkisine karşılık bu sütunların binalara esneklik payı vermesinden kaynaklanmaktaydı³⁴¹⁰. Sâsânî mimarisinde dikkati

³⁴⁰¹ William H. McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community*, London, 1963, s. 437; Andrew Petersen, age, s. 69; Will Durant, age, s. 402.

³⁴⁰² Cyril M. Harris, age, s. 367; Richard Ettinghausen, age, s. 284.

³⁴⁰³ Said Nefisi, age, s. 79.

³⁴⁰⁴ Rahim Reisneya, age, s. 664.

³⁴⁰⁵ James Fergusson, age, s. 421.

³⁴⁰⁶ Amira K. Bennison, age, s. 69.

³⁴⁰⁷ P. M. Sykes, age, s. 469; Alfred D. Hamlin, age, s. 144.

³⁴⁰⁸ Rahim Reisneya, age, s. 664.

³⁴⁰⁹ Raymond Furon, age, s. 101.

³⁴¹⁰ Raymond Furon, age, s. 102.

çeken özelliklerden birtanesi de dış duvarlarında yapılan pencerelerin dolguyla kapatılmış olmasıdır. İçi dolgulu ve üstü dairevi pencereler alçıyla sıvanarak kenarları süslenirdi ve bu pencereler tamamen kapalı olurdu³⁴¹¹.

Sâsânî binaları genel olarak dört duvardan oluşan murabba yapılı dört duvarının üzerinde tak bulunan ve bu tak'ların üzerinde kümbet bulunan yapılardan oluşmaktaydı. Özellikle tapınaklar dört duvar üzeri tak ve bu tak'ların üzeri kümbet şeklinde yapılmıştır. Bu nedenle tapınaklar genel olarak **çahar takî** olarak adlandırılırdı³⁴¹². Bu usul genelde Roma tarzı olarak Sâsânîler tarafından benimsenmiş olup, bu alanda güzel örnekler sunmuşlardır. Özgün Sâsânî mimari tarzının ilk örneğini I. Erdeşîr'in **Firuzabad**'da yaptırmış olduğu **Ferruh Erdeşîr** Sarayının oluşturduğu söylenmektedir³⁴¹³. Önceki dönem mimari yapılarından farklı olan bu mimari eser her ne kadar Partlar dönemi mimari yapıları anımsatsa da İran inşaat tarihinin yeni bir merhalesi olarak kabul edilmektedir. Bu sarayda da dörtgen bir zemin üzerine inşa edilmiş kubbeli odalar ve bu odaları birbirine bağlayan uzun koridorlar göze çarpmaktadır³⁴¹⁴. Sâsânî devletinin himayesinde bulunan Araplar, Farsça'da **horna**, kendilerinin ise **havarnak** adını verdikleri üzerinde çok sayıda odanın bulunduğu yüksek kuleler inşa ederlerdi³⁴¹⁵. Bunun sebebi yerden kalkan tozlu havanın solunmasını önlemek ve temiz havadan daha çok istifade etmektir. Nitekim Sâsânî hükümdarı Yezdicürd, oğlu Behram Gur'u Arapların yanında yetişmesi için yolladığında ona bu kulelerden yaptırmış ve çöl ikliminin tozlu havasından onu korumaya çalışmıştır³⁴¹⁶. Sâsânî mimarisine ait eserler Arap Yarımadası, Irak ve Suriye üzerinde bulunan Arapların yaşamış oldukları kentlerin genelinde göze çarpmaktadır³⁴¹⁷. Bir dönemde buralara egemen olan Sâsânî devleti anılan bölgeleri elde tutmak amacıyla askeri istihkâmlar kurduğu için mimari eserler genel olarak askeri mimari şeklidir³⁴¹⁸. Sâsânî mimarisi kendisinden sonrada birçok medeniyet üzerinde sanatsal tesirler bırakmıştır. Örneğin Granada'da bulunan el-Hamra sarayı ve İstanbul

³⁴¹¹ Alfred D. Hamlin, age, s. 145.

³⁴¹² Rahim Reisneya, age, s. 665.

³⁴¹³ Feridun Cüneydi, age, s. 153; P. M. Sykes, age, s. 469; Kaveh Farrokh, age, s. 242.

³⁴¹⁴ Will Durant, age, s. 127; Alfred D. Hamlin, age, s. 144; Richard Ettinghausen, age, s. 284.

³⁴¹⁵ M. Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 219; İrfan Şahîd, age, s. 74; Hadi Hasan, age, s. 118.

³⁴¹⁶ M. Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 212.

³⁴¹⁷ Rina Talgam, *The Stylistic Origins of Umayyad Sculpture and Architectural Decoration*, c.1, Wiesbaden, 2004, s. 30; David Nicolle, Adam Hook, *Saracen Strongholds AD. 630–1050; The Middle East and Central Asia*, New York, 2008, s. 4.

³⁴¹⁸ David Nicolle, Adam Hook, age, s. 5.

Topkapı Sarayı üzerinde Sâsânî mimari tarzına ait motifler görmek mümkündür³⁴¹⁹. Bu saraylarda görülen dekorasyon ve süslemeler Sâsânîler dönemi mimari eserleri üzerindeki süslemelerin benzeridir. Sâsânî mimari eserlerinde görülen duvar aralarına belirli aralıklarla dikilmiş kule tarzı ön duvar geleneği, Abbasiler üzerinde geniş tesirler bırakmıştır³⁴²⁰. Bununla beraber Sâsânî mimari eserlerinin genelinde görülen duvar boyama ve süsleme teknikleri Orta Asya Türk tesirinin açıkca bir etkisi olarak kabul edilmiş ve bu teknik yine Abbasiler tarafından saray süsleme tekniği olarak benimsenmiştir³⁴²¹.

5.2.1. Sâsânî Saray Mimarisi

Sâsânî saray mimarisi Ahamaniş ve Aşkani dönemi kadar görkemli değildir³⁴²². Sâsânîler mimaride eski dönemi yakalayamamışlardır. Sâsânî dönemine ait mimari eserler genelde Fars bölgesi ve Mezopotamya bölgesine aittir. Sâsânîler döneminden günümüze kadar ulaşabilen en meşhur saraylar Damegan Sarayı, Tak-ı Bustan, Kasr-ı Şirin, Tak-ı Gûra, Hoşhurî Sarayı, Sayinmürre Sarayı, Sâm Kalesi, Tak-ı Kisra, Tak-ı Eyvan, Maşita Sarayı, Serustan ve Firuzabad Saraylarıdır³⁴²³. Sâsânîlerin ilk dönem mimari eserleri oldukça özensiz bir forma sahiptir. Bunun en belirgin numunesi **I. Erdeşîr'in** Gur şehrinde yaptırmış olduğu **Firuzabad** sarayıdır³⁴²⁴. Bu sarayın kubbesi düzgün olmayan bir dairesel formda yapılmış ve yapısında ahşap malzeme kullanılmıştır. Bu sarayın yapımında kullanılan taşlar düzgün bir şekilde kesilmemiş, pürüzlü olmakla beraber taşların arasında kil ve kireç kullanılmış; sarayın duvarları ise alçı ile sıvanmıştır³⁴²⁵. İki kısım olarak inşa edilen bu sarayın bir yarısında hükümdarın ailesi ile beraber ikamet etmekteydi ve diğer kısmında ise devlet işlerini yürütmekteydi. Devlet işlerinin yürütüldüğü kısımda büyük bir eyvan ve bu eyvanın iki tarafında birbirine bağlı üzeri kubbeli dört salon vardı³⁴²⁶. Bu eyvanın önündeki iki dairenin

³⁴¹⁹ Hugh Honour, John Fleming, age, s. 343.

³⁴²⁰ Andrew Petersen, age, s. 1.

³⁴²¹ Andrew Petersen, age, s. 1.

³⁴²² Said Nefisi, age, s. 79.

³⁴²³ James Fergusson, age, 428; Kaveh Farrokh, age, s. 242; Said Nefisi, age, s. 92; Russel Sturgis, "Persian Architecture", *Sturgis' Illustrated Dictionary of Architecture and Building*, V. III, New York, 1901, s. 110; P. M. Sykes, age, s. 469, 470vd; Dorothy Shepherd, agm, s. 1057; Will Durant, age, s. 127.

³⁴²⁴ Andrew Petersen, age, s. 88; James Fergusson, age, s. 428; Maria Brossius, age, s. 197, P. M. Sykes, age, s. 469; Russel Sturgis, agm, s. 111; Zekeria Valaî, agm, s. 1386; A. Godard, agm, s. 194.

³⁴²⁵ A. Godard, agm, s. 194.

³⁴²⁶ Richard Ettinghausen, agm, s. 284; A. Godard, agm, s. 194.

arkasında görkemli bir şekilde bina edilmiş üç tane kubbeli oda bulunmaktaydı³⁴²⁷. Bu odalardan her birinden diğerine geçilen koridorlar vardı. Kubbeli üç odanın arkasında iç saray yapılmıştı ve bunlar iki uzun oda ile birbirine bağlı koridorları bulunmaktaydı³⁴²⁸. Kubbeli odaların dış kapıları iki sütun üzerine yarım daire şeklinde kemerli uzunca dikdörtgen kapılardan oluşmaktaydı³⁴²⁹. Dikdörtgen bir alan üzerine yapılmış olan bu saray Sâsânîler döneminin ilk çok binalı ve kubbeli saray tipi olması açısından önemlidir³⁴³⁰. Kirmanşah'ta inşa edilmiş olan **Tak-ı Bustan** Sâsânî dönemi mimarisinin en güzel örneklerinden bir tanesidir³⁴³¹. Burası İran'ın tabii güzelliklerine sahip benzersiz bir bölgede bir dağın yanında yapıları yapay bir göletin kenarına inşa edilmiştir. Bu yapının sütunları Yunan ve Roma taş işçiliğinin tesirleri çok açık bir şekilde görülmektedir³⁴³². Bu yapı da diğer örneklerle benzer şekilde iç avluya açılan labirent odalardan oluşmakla beraber farklı tarafı ise dış duvarlarında kemer kabartmalar yerine oyma şeklinde süslemeleriyle dikkat çekmektedir³⁴³³.

Sâsânîler dönemi saray mimarisine ait güzel örneklerden bir tanesi de **Dameghan** sarayıdır³⁴³⁴. Aynı zamanda eyalet yönetim sarayı olarak da kullanılan bu mimari eser diğer saraylarda olduğu gibi çahar taq, eyvan ve kubbeli odalar gibi dönemin bütün mimari özelliklerini yapısında taşımaktaydı³⁴³⁵. Sâsânî saray mimarisine ait güzel örneklerden bir tanesi de **Kasr-ı Şirin**'dir³⁴³⁶. Burayı II. Perviz sevgili eşi Şirin'in ikameti için inşa etmiştir³⁴³⁷. Kasr-ı Şirin birbirinden ayrı farklı binalardan oluşmaktaydı³⁴³⁸. Bu binalardan geriye kalan bir kale şu an bile askeri garnizon olarak kullanılmaktadır. Bu binalara ait yapıların tavanları çökmekle beraber duvarlarına ait kalıntıları durmaktadır. Tavanlarının çökmesinin nedeni Ahamanîş usulü ahşap tavan yapımından kaynaklanmaktadır³⁴³⁹. Yine bu döneme ait olmakla beraber Kasr-ı Şirin'e

³⁴²⁷ James Fergusson, age, s. 429.

³⁴²⁸ P. M. Sykes, age, s. 469; Richard Ettinghausen, agm, s. 284.

³⁴²⁹ Richard Ettinghausen, agm, s. 284; James Fergusson, age, s. 429.

³⁴³⁰ A. Godard, agm, s. 194.

³⁴³¹ Raymond Furon, age, s. 101; Maria Brossius, age, s. 197; Said Nefisi, age, s. 79; Richard Ettinghausen, agm, s. 284; A. Godard, agm, s. 196.

³⁴³² Said Nefisi, age, s. 79; Will Durant, age, s. 127.

³⁴³³ Claude Reignier Conder, *Syrian Stone Lore or the Monumental History of Palestine*, s. 351; Will Durant, age, s. 127.

³⁴³⁴ Raymond Furon, age, s. 101.

³⁴³⁵ Guitty Azarpay, *Soğdian Painting*, s. 89; Richard Ettinghausen, agm, s. 284

³⁴³⁶ İbnü'l-Belhi, age, s. 107; P. M. Sykes, age, s. 470; Said Nefisi, age, s. 80; Guy Le Strange, age, s. 63

³⁴³⁷ P. M. Sykes, age, s. 470.

³⁴³⁸ Raymond Furon, age, s. 101.

³⁴³⁹ Said Nefisi, age, s. 81.

bir kilometre mesafede bir tepenin üzerine kurulu Tuyla kalesi bulunmaktadır³⁴⁴⁰. Buranın da Kasr-ı Şirin'e dâhil olduğu sanılmaktaydı fakat buranın da kalesi ve etrafındaki hisarı ile başlı başına bir saray olduğu tahmin edilmektedir.

Şekil 9 Sâsânî yönetim sarayı Tak-i Kisra'nın günümüzdeki hali. (Gene R. Garthwaite, 2005, s. 90)

Şekil 10 Sâsânîler dönemi önemli mimari yapıtlarından Serustan Sarayı. (N. N. Chegini -A. V. Nikitin, 1999, s. 64)

Sâsânî dönemine ait en önemli mimari yapılardan bir tanesi I. Şapur'un inşa etmiş olduğu **Eyvan-ı Kisradır** (Tak-ı Kisra)³⁴⁴¹. Bu sarayın büyük bir kısmı halen ayakta. Bu saray Sâsânî başkenti Ctesiphon'da Dicle kenarında kuruludur³⁴⁴². Büyük iki binanın ortasına kurulu yüksek bir eyvandan oluşan bu yapı, dünyanın en büyük tuğla kemeri olarak kabul edilmektedir ve batı tipinde yapılmış zafer **taklarını** anımsatmaktadır³⁴⁴³. Bu sarayın yapımında Bizanslı işçi ve mühendislerden istifade edildiği için doğu tarzı tipik dairevî yapı yerine batı tarzı dörtgen mimari yapı tipi göze çarpmaktadır³⁴⁴⁴. Bunun yanında sarayın duvarları Sâsânî usulü at nalı şeklinde kemer ve tonozlarla dekore edilmiştir³⁴⁴⁵. Sarayın girişi büyük bir eyvandan oluşmaktaydı³⁴⁴⁶. Büyükçe kesilmiş beyaz tuğlalarla inşa edilmiş olan bu eyvanın iç kısımlarında zemin ve duvarlar mermerlerle kaplıydı³⁴⁴⁷. Sarayın duvarları kesme yapılar, mozaik renkli sıva ve mermer heykellerle süslenmişti. Bu duvarlar, I. Hüsrev'in 565 yılındaki Antakya zaferini simgeleyen mozaik süslemeler ile kaplanmıştı. Bu sarayda ele geçirilen gümüş kapların üzerlerinde şahların gücünü gösteren resimler vahşi hayvanlara ve mitolojik

³⁴⁴⁰ Said Nefisi, age, s. 82.

³⁴⁴¹ Cyrill M. Harris, *Illustrated Dictionary of Historic Architecture*, New York, 1977, s. 151; A. Godard, agm, s. 194, 195; Kaveh Farrokh, age, s. 242; Said Nefisi, age, s. 93; P. M. Sykes, age, s. 470.

³⁴⁴² Said Nefisi, age, s. 82; Alfred D. Hamlin, age, s. 145. Bağdat'ın güney doğusunda bulunan bu bölge, Selman-ı Farisi'nin burada yapılmış olan kabrinden dolayı günümüzde Selman Pak olarak adlandırılmaktadır.

³⁴⁴³ Raymond Furon, age, s. 101; S.W. Helms, V.N. Yagodin, A.V.G. Betts, G. Khozhaniyazov and F. E Kidd, "Five Seasons of Excavations in the Tash-K'irman Oasis of Ancient Chorasmia, 1996–2000. An Interim Report *Iran (The British Institute of Persian Studies)* V. XXXIX, p. 130, London, 2001.

³⁴⁴⁴ Cyrill M. Harris, age, s. 151; E. J. Keal, "Qalah-ı Yazdigird" *Iran (The British Institute of Persian Studies)* Volume-V, p. 113, London, 1967; Russel Sturgis, agm, s. 111.

³⁴⁴⁵ Claude Reignier Conder, age, s. 351.

³⁴⁴⁶ P. M. Sykes, age, s. 470; Russel Sturgis, agm, s. 111.

³⁴⁴⁷ James Fergusson, age, s. 430, 431; Cyrill M. Harris, age, s. 151.

varlıklara ait resimler bulunmaktadır³⁴⁴⁸. I. Hüsrev'in inşa etmiş olduğu bu görkemli yapı ona *ölümsüz ruh* anlamında **Enûşirvân** denmesine vesile olmuştur. Tak-ı Kısra kubbe şeklinde inşa edilmiş oval bir kemerin her iki tarafına inşa edilmiş iki yüksek bina ve ortasında geniş bir avlusu olan bir saray görünümündeydi³⁴⁴⁹. Bu yapının üzerinde bulunan kemer herhangi bir kalıba dökülmeden eyvanın tavanına inşa edilmiştir³⁴⁵⁰. Avlunun genişliği yaklaşık yirmi altı metre, derinliği ise yaklaşık kırk dört metreden oluşmaktadır³⁴⁵¹. Avlunun yüksekliği ise kırk altı metre olmakla beraber yanlarında bulunan binaların yüksekliği otuz beş metredir. Sarayın tamamı tuğla ve beyaz kireçten yapılmış olup, binasının ön yüzeylerindeki duvarlar yukarıdan aşağıya örülü bir şekildedir³⁴⁵². Sarayın yapımında kullanılan tuğlaların uzunluğu otuz, otuz iki santimetre, eni yedi, sekiz santimetre olan kalıplardan oluşmaktadır³⁴⁵³. Binaların ortasında bulunan eyvan sekiz odadan oluşmaktaydı. Bunlardan dördü sağ tarafta diğer dördü ise sol taraftadır. Bu odaların hepsi birbirine kapılarla bağlıydı. Ve sadece iki tanesi ön taraftaki eyvana açılmaktaydı³⁴⁵⁴. Sarayın ortasındaki büyük eyvan hükümdarın halk ile görüşme odası olduğu için bu salonda hiç sütun kullanılmamış, duvarları pişmiş tuğladan imal edilmiş penceresiz olan iç duvarlar oldukça güzel renkli fayans parçaları ile kaplanmıştır³⁴⁵⁵. Sâsânî devletindeki teşrifat ve törenlerin kutlanmış olduğu bu eyvanda Sâsânîlerin meşhur halısı **baharistan** seriliydi³⁴⁵⁶. Daha sonraki dönemlerde yapılan kazılarda sarayın yapımında demir ve bronz metallerin de kullanılmış olduğu tespit edilmiştir³⁴⁵⁷. Sarayın yapımında I. Hüsrev Bizanslı mimarlardan yararlanmıştı. Bu hükümdar, çağdaşı olan Bizans imparatoru Justinianus'dan bu konuda kendisine yardımcı olabilecek mimar ve işçiler göndermesini

³⁴⁴⁸ Joel Walker, "Art of the Sâsânîan Empire" *American Journal of Archaeology*, Volume 111, No. 4, October, 2007, p. 797.

³⁴⁴⁹ Amira K. Bennison, age, s. 20; 69, 70; Feridun Cüneydi, age, s. 155.

³⁴⁵⁰ Feridun Cüneydi, age, s. 155.

³⁴⁵¹ A. Godard, agm, s. 195.

³⁴⁵² James Fergusson, age, s. 431.

³⁴⁵³ E. J. Keal, "Qalah-ı Yazdigird" *İran (The British Institute of Persian Studies)* Volume-V, p. 109, London, 1967.

³⁴⁵⁴ Said Nefisi, age, s. 82.

³⁴⁵⁵ Cyril M. Harris, age, s. 151; A. Godard, agm, s. 195.

³⁴⁵⁶ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 58.

³⁴⁵⁷ Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, StJohn Simpson, "The International Merv Project. Preliminary Report on the Sixth Season" *İran (The British Institute of Persian Studies)* V. XXXVI, p. 63, London, 1998.

talep etmiş, İmparator da ona kraliyet mimarlarını yollayarak sarayın yapımına katkıda bulunmuştur³⁴⁵⁸.

Sâsânîler döneminden kalma diğer bir eser, Kerhe suyunun kenarında Şuş şehrine yirmi altı kilometre mesafede bulunan ve yerli halkın **kut gapan** adını verdikleri **Tak-ı Eyvan**'dır³⁴⁵⁹. Harabe şeklinde olan bu eyvan kadim Avrupa kiliselerini anımsatmaktadır. Bu binanın ortasında yirmi metre uzunluğunda bir dehliz bulunmakta ve bu dehlizin üzeri kümbet şeklinde inşa edilmiştir³⁴⁶⁰. Eyvanın kuzey tarafındaki kapısı Kerhe suyuna bakmaktadır ve baktığı yönde nehrin üzerinde yüz metre uzunluğunda bir köprü bulunmaktadır. İkisi arasındaki mesafe yaklaşık sekiz kilometre uzunluğundadır.³⁴⁶¹ Sâsânîler dönemi mimarisini en güzel yansıtan eserlerden bir tanesi de **Serustan** sarayıdır³⁴⁶². Şiraz, Darabgird ve Bender Abbas yolu üzerinde bulunan bu imaretin tuğladan yapılmış beyaz bir kümbeti vardır. Bu yapı Gotik sanatına ait tipik özellikleri de bünyesinde taşımaktadır³⁴⁶³. Bu yapının önceleri Ahamanişler dönemine ait bir yapı olduğu zannediliyordu fakat sonraları yapılan kazı ve çalışmalar bu imaretin Sâsânîler dönemine ait olduğunu göstermiştir³⁴⁶⁴. Bu saray Roma mimarisinin tipik motiflerine de sahiptir³⁴⁶⁵.

Sâsânîler dönemine ait olan binaların bir kısmı günümüze kadar yıkık da olsa ulaşabilmiş, birçoğu ise günümüze kadar ulaşamamış olmakla beraber bunlarla ilgili bilgilere İslam sonrası dönemde yazılmış coğrafya kitaplarının verdikleri bilgilerden ulaşılabilmektedir³⁴⁶⁶. Bunlardan bir tanesi Hamedân yakınlarında Behram Gur tarafından yaptırılmış ve adına **Gûr Âhû** adı verilen Behram'ın av teşrifatlarında kullandığı bir köşktür³⁴⁶⁷. Mazuristan'da, Behram Gur tarafından yapılan ve ortasında büyük bir kemer bulunan etrafı bostanla çevrili büyük bir saray bulunmaktaydı ve buraya **Bûstan-ı Behram** adı verilmekteydi³⁴⁶⁸. Erdeşîr Papakan'ın annesine ait olduğu söylenen ve kaba tuğladan yapı, ortasında iki cerib arazi büyüklüğünde adına **ize pulî** adı verilen bir yapı vardı. Bu yapının ortasındaki bir sütunun üzerinde o döneme ait bir

³⁴⁵⁸ Nina Garsoian: "Byzantium And The Sasanians" *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, p. 592, Cambridge University Press, 2000.

³⁴⁵⁹ Said Nefisi, age, s. 82.

³⁴⁶⁰ Russel Sturgis, agm, s. 111.

³⁴⁶¹ Said Nefisi, age, s. 83.

³⁴⁶² James Ferguson, age, s. 428; P. M. Sykes, age, s. 470; Russel Sturgis, agm, s. 111.

³⁴⁶³ Will Durant, age, s. 127.

³⁴⁶⁴ Said Nefisi, age, s. 83.

³⁴⁶⁵ Russel Sturgis, agm, s. 111.

³⁴⁶⁶ Dorothy Shepherd, agm, s. 1064.

³⁴⁶⁷ Said Nefisi, age, s. 90.

³⁴⁶⁸ Said Nefisi, age, s. 90.

kitabe bulunmaktaydı. **Hamedân** yakınlarındaki bir köyde Behram Gur'a ait büyük bir saray vardı. Bu sarayın sayısız odaları bulunmaktaydı ve sarayın duvarlarında kitabeler yaptırılmıştı. Erdeşîr Papakan'ın, **Gur**³⁴⁶⁹ şehrinin ortasına bina etmiş olduğu **Turbal** adını verdiği büyük bir bina vardı. Yanına büyük bir ateşgede yapılan bu binanın Erdeşîr'in, Artaban'a (Erdevan) karşı kazandığı Hormuzdegân zaferini temsil ettiği zannedilmektedir³⁴⁷⁰. I. Şapur, Hamedân dolaylarında Arapların adına **Minaretü'l-Hevafir** adını verdikleri bir burç yaptırmıştı. Bu isimle anılmasının sebebi bu burcun tamamının yabani gümüşten yapılmış olmasıydı³⁴⁷¹. **Kengür** yakınlarında Arapların adına **kasr-ı kengür** dedikleri Perviz'in eşi **Şirin'e** nisbet edilen bir saray daha vardı ve bu sarayın yirmi zira boyunda yerden yüksekliği olan bir tahtı bulunmaktaydı. Araplar Nihavend savaşından sonra buraya akın ederek atlarını bu sarayda dinlendirdiler. Hüsrev Perviz'in şehzadelerinden bir tanesine ait olan ve adına **Matbah Kisra** dedikleri bir saray daha bulunmaktaydı. Bu saray Esedâbad³⁴⁷² şehrine üç fersah mesafedeydi³⁴⁷³.

5.2.2. Sâsânî Tapınak Mimarisi

Sâsânî mimarisinin önemli yapıtlarından birisini **ateşgede** adı verilen tapınaklar oluşturmaktadır³⁴⁷⁴. Sâsânî ülkesinde hemen hemen her şehirde her köyde, her mahallede mutlaka büyük veya küçük bir tane ateşgede bulunurdu³⁴⁷⁵. Sâsânî hanedanının İran topraklarındaki serüveni yine bu tapınaklardan bir tanesinde başlamıştır. Fars topraklarını mesken olarak seçen Sâsân, ailesi ile beraber İstahr şehrinde **Anahita** adı verilen ateşgedeye yerleşmişti³⁴⁷⁶. Bu ateşgede Sâsânî ülkesinin en önemli tapınaklarından biri olarak kabul edilmekteydi. Bu tapınakların çoğu Sâsânîlerin yıkılmasından sonraki İslamî dönemde cami ve mescidlere

³⁴⁶⁹ Bu şehrin Farsça anlamı “mezar, kabir” olduğu için Deylemliler döneminde Adu'd-Devle bu şehrin adını Firuz Abad şeklinde değiştirmiştir. Bkz. Said Nefisi, age, s. 91.

³⁴⁷⁰ İbnü'l-Belhi, age, s. Said Nefisi, age, s. 91.

³⁴⁷¹ Said Nefisi, age, s. 91.

³⁴⁷² Günümüz Hamedan şehrinin 7 fersah batısında Elvend dağının batı yamacında; antik Ekbatana ve Ctesiphon yolu üzerinde bir ticaret şehriydi. Bkz. M. Streck, “Esedâbâd”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1964, s. 396.

³⁴⁷³ Said Nefisi, age, s. 92.

³⁴⁷⁴ Maria Brossius, age, s. 197; Hugh N. Kennedy, age, s. 99.

³⁴⁷⁵ Said Nefisi, age, s. 99.

³⁴⁷⁶ Maria Brossius, age, s. 198; Recep Uslu, “İstahr”, s. 202.

dönüştürülmüşlerdir³⁴⁷⁷. Ateşgedeler genelde sekiz kapılı birkaç odalı ve sekiz pencereli olurlardı³⁴⁷⁸. Sâsânîler öncesi dönemlerde de İran ülkesinde çok sayıda ateşgede vardı. Fakat bu ateşgedelerin ortasında hükümdarlara ait bir mezar ve bu mezarın üzerinde bir mozole bulunurdu. İnsanlar bu mozolenin üzerinde adakta bulunur ve kurbanlar keserlerdi daha sonraları bu mozolelerin üzerinde kutsal ateş yakma geleneğini başlatmışlardır³⁴⁷⁹. Nakş-ı Rüstem'deki ateşgede örneklerinde bu tapınakların ortasında cilalanmış iki büyük sütun göze çarpmaktadır. Bu sütunlar dağlardan tek parça olarak yontulur ve getirilerek bu yapılara eklenirdi³⁴⁸⁰. Bu yapıların üzerinde bir şerefe bulunurdu, bu şerefeler dört sütun üzerine yarım profil şeklinde yontulurdu. Zerdüş inancına göre kutsal ateşin güneş ışığını almayacak bir yerde yanması gerekmektedir. Bu nedenle ateşin yandığı odanın karanlık bir yerde olması gerekiyordu³⁴⁸¹. Sâsânî tapınakları genel olarak iki türlü inşa edilmekteydiler. Bunlardan birinci formu genellikle duvarlarla birbirinden ayrılmış koridorları olan ve etrafı çevrili dörtgen yapılar şeklindeydi ve bu koridorlar **eivan** adı verilen avlulara açılmaktaydı³⁴⁸². Eivan (eyvan) adı verilen iç avlu formatı Sâsânîlerden sonra İslam dönemi medrese ve Daru'l-İmarelerde de kendisini göstermiştir³⁴⁸³. İkinci formu ise köşeleri kemerlerle birbirine bağlanmış yapıların üstünde bulunan sütunların üzerine etrafı açık olarak kurulmuş kubbeler şeklinde inşa edilmiş binalardı³⁴⁸⁴. Buna göre tapınağı oluşturan bütün odalar küçük kubbeli çatılara sahip olurdu³⁴⁸⁵. İkinci formdaki tapınaklar çok karmaşık bir mimari yapıya sahiplerdi. Bu binaların yapımında kullanılan iri taşların arasına alçıdan yapılmış harçlar konurdu³⁴⁸⁶. Birinci forma ait tapınaklar Sâsânîler döneminin ilk zamanlarına ait olmakla beraber en güzel örneği Şapur'un Romalı savaş esirlerine yaptırdığı **Bişapur'da** bulunan ateş tapınağıdır³⁴⁸⁷. Buranın kat planı Partlar dönemine

³⁴⁷⁷ Mehrdad Shokoohy, "Two Fire Temples, Converted to Mosques in Central Iran", *Acta Iranica*, c. XI, Liege, 1985, s. 545.

³⁴⁷⁸ Maria Brossius, age, s. 197, 198; Said Nefisi, age, s. 99.

³⁴⁷⁹ Said Nefisi, age, s. 101.

³⁴⁸⁰ Said Nefisi, age, s. 101.

³⁴⁸¹ Artur Kristensen, age, s. 233; Said Nefisi, age, s. 114.

³⁴⁸² Warwick Ball, *Rome in the East*, New York, 2001, s. 332; Andrew Petersen, age, s. 130; Hugh Honour, John Fleming, age, s. 527; Mehrdad Shokoohy, agm, s. 561; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 61; Richard Ettinghausen, agm, s. 284.

³⁴⁸³ Yasser Tabbaa, *Constructions of Power and Piety in Medieval Aleppo*, Pennsylvania, 1997, s. 92, 170; Cyrill M. Harris, age, s. 151; William H. McNeill, age, s. 506.

³⁴⁸⁴ N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 61.

³⁴⁸⁵ Hugh N. Kennedy, age, s. 99.

³⁴⁸⁶ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999, s. 448; Andrew Petersen, age, s. 1.

³⁴⁸⁷ Georg Gerster, Charlotte Trümpler, age, s. 69.

ait **Hatra** tapınağının benzeridir³⁴⁸⁸. Genel olarak ateşgedelerin her bir duvarının uzunluğu genelde 14 metre olurdu ve tapınağın dört kapısı bulunurdu. Bu yapıların duvarları kabaca kesilmiş bloklarla örülür kumtaşı ile yapılan harçlarla sıvanırdı. Bunlara ek olarak **chahar taq** adı verilen Ahamâniş usulü dört kemer üzerine kubbe bindirilmiş dörtgen tapınak mimari tarzı da kullanılmaktaydı³⁴⁸⁹. Bu tip tapınaklara ait en güzel örnek **Firuzabad** tapınağıdır³⁴⁹⁰. Eski Fars yazıtlarına göre bu tapınağın yapımı için otuz bin dirhem altın harcama yapılmıştır³⁴⁹¹.

Bazı önemli tapınaklarda, hükümdarların burayı ziyaret edebilecekleri ihtimalinden dolayı **tonbeka** adı verilen tabure şeklinde altından yapılmış bir oturak vardı³⁴⁹². Sâsânî hükümdarı Piruz ülkesindeki bir kıtlıktan dolayı dua etmek için gittiği Fars bölgesinde **Azerharre** ateşgedesine uğrayarak dua etmiş ve daha sonra bu oturağın üzerinde oturarak ileri gelenlerin selamını burada kabul etmiştir. Bu oturak ateşgedenin içerisindeki kümbetin tam olarak altına kurulurdu. Tapınaklardaki kümbetlerin altında bir yükselti olurdu ve hırbadlar ile **paspan** adı verilen ateş muhafızları bu yükseltinin üzerine çıkarak ateşe karşı ihtiramda bulunurlardı³⁴⁹³. Bu ateşgedelerin dışında **ateşgâh** adı verilen küçük tapınaklar vardı³⁴⁹⁴. Bu ateşgâhlar daha küçük yerleşim yerlerinde veya şehir dışlarında sadece ortasına ateşin yandığı küçük yapılar olarak inşa edilirdi³⁴⁹⁵. Bu ateşgâhlar bazen ateşgedelerin ortasında ateşin yandığı ve etrafında ayin yapılan yerler için de kullanılırdı. Bunların dışında adına **ateşdân** dedikleri ve ortasında ateşin yandığı taşınabilir ayaklı mazgallar vardı³⁴⁹⁶. Bu ateşdânın içersinde yanmakta olan kutsal ateşe **âzer** adı verilmekteydi³⁴⁹⁷. Ateşdânlar daha çok açık havalardaki bayram törenlerinde veya herhangi bir teşrifat sırasında içerisinde ateş yakılan ve taşınabilen ateşliklerdi³⁴⁹⁸. Ateşgede veya ateşgâhların ortasında ateş yakılan yerlere de

³⁴⁸⁸ N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 61.

³⁴⁸⁹ Warwick Ball, age, s. 332; P. Gignoux-B. A. Litvinsky, "Religions and Religious Movements I" *History of civilizations of Central Asia*, C.3, (Edt. Ahmad Hasan Dani), Delhi, 1999, s. 406; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 61; Georg Gerster, Charlotte Trümpler, age, s. 113; Maria Brossius, age, s. 197; Richard Ettinghausen, agm, s. 284.

³⁴⁹⁰ Maria Brossius, age, s. 197; Georg Gerster, Charlotte Trümpler, age, s. 134; Mehrdad Shokoohy, agm, s. 561; Dorothy Shepherd, agm, s. 1078.

³⁴⁹¹ Georg Gerster, Charlotte Trümpler, age, s. 134.

³⁴⁹² Said Nefisi, age, s. 111.

³⁴⁹³ Said Nefisi, age, s. 112.

³⁴⁹⁴ Michael G. Morony, age, s. 301; James Hastings, "Altar", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, c. I, Edinburgh, 2005, s. 347; Dorothy Shepherd, agm, s. 1074.

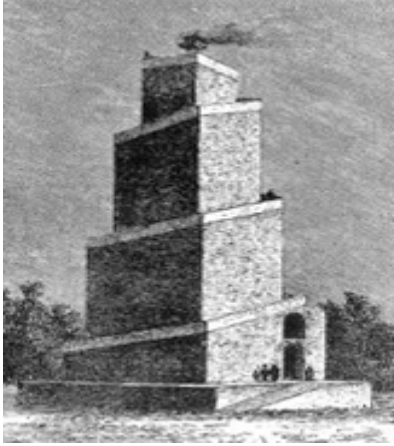
³⁴⁹⁵ Hugh N. Kennedy, age, s. 99.

³⁴⁹⁶ James Hastings, agm, s. 347.

³⁴⁹⁷ Artur Kristensen, age, s. 232.

³⁴⁹⁸ Said Nefisi, age, s. 113.

aynı zamanda ateşdân adı verilmekteydi. Fakat tapınaklarda bulunan ateşdânlar taşınmazlardı ve bunlar sabit olurlar ayakları bulunmazdı. Bu ateşdânların önünde pürüzsüz bir platform bulunmaktaydı ve bunların üzerinde kurbanlar kesilirdi³⁴⁹⁹.

Şekil 11 Sâsânîler dönemi Gur şehrinde bulunan ve minar adı verilen kule tarzı mimari yapı. (Zekeria Valaî, 2011, s. 1385)

Şekil 12 I. Erdeşîr'e ait eyvan, kubbe ve kemerli mimari tarzlara sahip Firuzâbâd sarayı. (Zekeria Valaî, 2011, s. 1386)

İslam öncesi döneme ait bütün ateşgedeler genellikle ya bir tepenin üzerinde inşa edilmişlerdir veya bir dağın eteğinde kurulmuşlardır. Bunun dışında yapılan tapınaklar ise mutlaka etrafında şerefe olan yüksek bir bina şeklinde yapılır ve en yukarısında ateş tutuşturulurdu. Sâsânî ülkesindeki bütün ateşgedelerin yanında bu şekil burçlar dikilmekteydi ve bu usul Sâsânîlerle birlikte başlamıştır. Genelde tapınakların yanına dikilen bu burçların etraflarında bükümlü bir şekilde en aşağıdan burcun tepesine kadar uzanan bir merdivenle çıkılırdı³⁵⁰⁰. Bu şekil yükseltilere eski Pehlevi dilinde **minar** adı verilmekteydi³⁵⁰¹. Bu kelime Arapların yüksek kuleler için kullandıkları minare sözcüğü ile aynıdır. Araplardaki **minare** kültürünün Sâsânîlerden geldiği kabul edilmektedir³⁵⁰². Bu şekil bir burç günümüzde eski Gur şehrinde hala daha ayakta durmaktadır. Sâsânî ülkesindeki diğer burçlar gibi etrafı bükümlü merdivenlerle tepesine kadar çıkılarak burada kutsal ateş yakılmaktaydı³⁵⁰³. Sâsânîler öncesi döneme ait tapınaklarda kümbet bulunmazken Sâsânîler döneminde yapılan tapınakların üstünde artık kubbe inşa edilmiştir³⁵⁰⁴. Bu usul Sâsânîler dönemi başlarında taşınabilir oba ateşgâhlarında görülmekle beraber daha sonraları yerleşik tapınaklarda da kubbe

³⁴⁹⁹ Artur Kristensen, age, s. 233.

³⁵⁰⁰ Feridun Cüneydi, age, s. 154.

³⁵⁰¹ Zekeria Valaî, "Consideration on Sassanid Architectural Works and Urban Planning in Ancient Persia", *Indian Journal of Science and Technology*, V. IV, No. 10, (2011), s. 1385.

³⁵⁰² Said Nefisi, age, s. 114.

³⁵⁰³ Feridun Cüneydi, age, s. 154.

³⁵⁰⁴ Said Nefisi, age, s. 112, 113.

uygulamasının yapılması, Sâsânîlerin, Türk oba tarzının örnek alınması suretiyle bu usulü tapınaklarına taşımış olabilecekleri veya Batı Türkistan'daki Mecusi Türkmenlerin bu usulde etkisinin olabileceği düşünülmektedir³⁵⁰⁵. Genel olarak tapınakların çoğunluğu kutsal olarak kabul edilen yüksek yerlere kurulmuşlardır³⁵⁰⁶. Tapınakların yüksek yerlere yapılması ve etraflarının duvarlarla çevrilmesi bu yapıların korunmasına yönelik olarak alınan tedbirlerdir³⁵⁰⁷. Sâsânî ülkesindeki tapınakların bakım ve onarımları genel olarak yılda iki defa yapılmaktaydı. Nevruz ve Mihriğan bayramları sırasında düzenlenecek olan ayin ve törenlerden önce tapınakların bakım, onarım ve temizlikleri yapılmaktaydı³⁵⁰⁸.

Sâsânîler dönemine ait önemli tapınaklardan bir tanesi **Kâbe-i Zerdüş** adı verilen ve taştan yapılmış olan ateşgededir³⁵⁰⁹. Nakş-ı Rüstem adı verilen yazıtlarla aynı yerde bulunan bu tapınak, Sâsânîler öncesi kayıtlar ve hatta Selevkoslar dönemi sikkelerinde dahi görülmektedir³⁵¹⁰. Önceki dönemlere ait sikkelerin üzerindeki Kâbe-i Zerdüş motiflerinde içinde ateşin yandığı üç ateşdân göze çarpmaktadır³⁵¹¹. Sâsânî paralarının üzerinde aynen Aşkaniler dönemine ait paralarda olduğu gibi, Kâbe-i Zerdüş motifleri bulunmaktadır. Bu ateşgedenin en üstünde üç büyük ateşdân bulunmaktaydı. Bu ateşdânlar çelikten yapılmış üçayakla bu binanın üzerine monte edilmişti³⁵¹². Mesudî'nin, bu tapınaklarla ilgili verdiği bazı bilgilere göre, ateşgedelerin geniş ve uzun sütunlarının tek parça yüksek taşlardan yontularak yapıldıkları, bu yapıların etraflarında yüksek surların bulunduğu ve surların etrafının hendeklerle çevrili olduğu görülür³⁵¹³. Bu tapınakların dış duvarları farklı mitolojik hayvanlara ait resimlerle süslenir ve tapınağın üstüne kanatlı at heykelleri dikilirdi³⁵¹⁴. Sâsânîler dönemi tapınakları çok odalı tek bina şeklinde inşa edilmelerine rağmen Takh-ı Sangin adı verilen tapınak iki ayrı binadan oluşmaktaydı³⁵¹⁵.

³⁵⁰⁵ Said Nefisi, age, s. 112, 113, 114.

³⁵⁰⁶ Hugh N. Kennedy, age, s. 99; James Hastings, agm, s. 347.

³⁵⁰⁷ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, age, s. 448.

³⁵⁰⁸ Michael G. Morony, age, s. 73.

³⁵⁰⁹ Gene R. Garthwaite, age, s. 53; Said Nefisi, age, s. 102.

³⁵¹⁰ Henning Boerm-Josef Wiesehoefer, *Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sâsânian, and Early Islamic Near East*, Düsseldorf, 2010, s. 3, 4; Artur Kristensen, age, s. 233.

³⁵¹¹ Said Nefisi, age, s. 113.

³⁵¹² Said Nefisi, age, s. 102.

³⁵¹³ Artur Kristensen, age, s. 232.

³⁵¹⁴ Artur Kristensen, age, s. 232.

³⁵¹⁵ P. Gignoux-B. A. Litvinsky, agm, s. 410.

Azer Geşnesb adı verilen tapınak devletin bütün tapınaklarının bağlı olduğu merkez tapınak olarak kabul edilmekteydi³⁵¹⁶. Sâsânîler döneminde adına Azerhûş (Güzel ateş) denilen bu tapınak sonradan **Taht-ı Süleyman** şeklinde isimlendirilmiştir³⁵¹⁷. Birçok binadan ve farklı odalardan meydana gelen bu tapınağın bir odası sadece içinde ateş yanması için ve diğer odaları da farklı dini ibadetlerin yapılması için inşâ edilmiş ve diğer din mensuplarının saldırılarından korumak amacıyla tapınağın etrafı 50 fit yüksekliğinde ve 10 fit kalınlığında duvarlarla çevrilmişti³⁵¹⁸. Bu tapınakta dörtgen bir zemin üzerine inşa edilmiş kabul odaları ve depolar üzerine kurulmuş kubbeli çatılar şeklinde inşa edilmiştir³⁵¹⁹. Bu taş sunağa ait resimler Sâsânîler dönemine ait gümüş paralar üzerinde görülmektedir. Günümüzde sekiz metre genişliğinde taş bir zemin üzerinde revaklı sütunlarla çevrili harabeler şeklinde bulunmaktadır. Bu platformun üzerine çıkan zemini yumuşak iki merdiven bulunmaktadır³⁵²⁰. Bu tapınağın etrafına dağınık bir şekilde serpilmiş olan taşlar tapınağın etrafındaki burçların yuvarlak iri taşlardan örüldüğünü göstermektedir³⁵²¹. Geniş bir alanda kurulmuş olan bu görkemli yapı Sâsânîlerin Kudüs'ü tahrip etmelerine karşılık Herakleios tarafından yıktırılmış ve ancak 1819 yılında kalıntılarına rastlanılmıştır³⁵²². Sâsânîler dönemine ait diğer büyük tapınak **Azer Berzeyn** adı verilen ateşgedeydi. Bu ateşgede Nişabur yakınlarında Rivend adı verilen kasabada bulunmaktaydı³⁵²³. Bu döneme ait büyük tapınaklardan bir tanesi olan **Azer Fernebag**, Darabcurd ile Siraf arasındaki yolun ortasında inşa edilmişti ve bu tapınağın kalıntıları günümüzde mevcuttur³⁵²⁴.

5.2.3. Sâsânî Kireç, Alçı, Taş ve Tuğla İşçiliği

Sâsânîler binalarını oldukça sağlam tuğlalar ile inşa ederlerdi³⁵²⁵. Sâsânî tuğlalarının sağlamlığı ilginç bir konuyu teşkil eder. Sâsânîler dönemi tuğlacılığı önemli

³⁵¹⁶ Maria Brossius, age, s. 197; Artur Kristensen, age, s. 242; P. Gignoux-B. A. Litvinsky, agm, s. 405.

³⁵¹⁷ Warwick Ball, age, s. 343; Maria Brossius, age, s. 197; Artur Kristensen, age, s. 242.

³⁵¹⁸ Maria Brossius, age, s. 197; Mehrdad Shokoohy, agm, s. 562.

³⁵¹⁹ Maria Brossius, age, s. 197; N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 62.

³⁵²⁰ N. N. Chegini-A. V. Nikitin, agm, s. 62.

³⁵²¹ Forood Azari Dehkordi, "Introducing Geo-Cultural Landspaces of Iran", *Landscape Ecology in Asian Cultures*, (Edt. Sun-K. Hong), London, 2011, s. 60; Maria Brossius, age, s. 198.

³⁵²² Forood Azari Dehkordi, agm, s. 58.

³⁵²³ Artur Kristensen, age, s. 243.

³⁵²⁴ Matthew P. Canepa, age, s. 15; Kristensen, 240.

³⁵²⁵ Will Durant, age, s. 246.

bir sanat dalını oluşturmaktaydı. Bu sanat dalı Sâsânîler donrası İslami dönemde aynen devam ederek günümüze kadar gelmiştir³⁵²⁶. Sâsânîler dönemi sanat eserlerinin birçoğunun yapımında özellikle sert granit taşı kullanımı yaygındı³⁵²⁷. Sâsânîler döneminde başkent Ctesiphon (Tisfun) şehrindeki binaların tuğlaları Sâsânîlerin yıkılışından çok sonraları Abbasiler döneminde inşa edilen Bağdat şehrinin binalarında kullanılmıştır³⁵²⁸. Seramik ve çanak, çömlekçiliğin aksine kireç ve alçı işçiliği Sâsânî ülkesinde daha revaç bir uğraşa sahipti. Sâsânî dönemi şehirleri genelde dağlardan uzak ova bölgelerde olduğu için binaların yapımında taş yerine kireç taşı ve alçı kullanmayı tercih etmişlerdir. Alçı ve kireci aynı zamanda yapılan duvarları sıva yapma işinde de kullanıyorlardı³⁵²⁹. Binaların alçı ve kireç ile sıvanması geleneği ve duvar dekorasyon tekniği Ahamanişler dönemine kadar uzanmaktadır³⁵³⁰. Ahamanişler yaptıkları binaların ahşap kısımlarını genel olarak alçı ve kireç ile sıvayarak kapatmaktaydılar. Bu dönemden kalma en güzel alçı sıva örneği Daryuş'a ait Taht-ı Cemşid'de bulunan hazine salonunun alçı sıva ile kapatılmış ahşap sütunlarıdır. Bunun yanında bu döneme ait Sûs sarayında alçıyla sıvanmış kilden laleler tesbit edilmiştir. Sâsânîler döneminde inşa edilen botanik parkların etrafları **chahar baghi** adı verilen duvarlarla çevrilmekteydi. Bu duvarların yapımında kullanılan kesme taşlar Ctesiphon şehrinde imal edilirdi ve inşa edilen bu botanik bahçelere etrafı duvarla çevrili bahçe anlamında **paridaiza** denirdi³⁵³¹.

Sâsânîler dönemi alçı sıva işçiliğinde kireç ile beraber zamp, nişasta hatta süt dahi kullanılmaktaydı. Bunun sebebi alçının uzun süreli olarak duvarı örtmesi ve aşınmaması içindi. Binalarda kullanılan bu karışımdan dolayı evlerin dış yüzeylerinin rengi şekerrengine benzemekteydi. Rey şehrinde Amerikalılar tarafından yapılan kazı çalışmalarında Sâsânîler dönemi kireç taşı işçiliğine ait önemli bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu kireç yapı üzerine Beham Gur'un av sahnelerini gösteren resimler, efsanevi hayvan ve çiçek resimlerine rastlanılmıştır³⁵³². Kireç taşı üzerine yapılan nakışların üzeri yağlı boyalarla boyanmaktaydı ki bu yapının üzerinde bile kırmızı ve mavi boya izleri bozulmadan günümüze kadar ulaşmıştır. Sâsânîler dönemi kireç işçiliği

³⁵²⁶ Andrew Petersen, age, s. 37.

³⁵²⁷ P. M. Sykes, age, s. 435.

³⁵²⁸ Said Nefisi, age, s. 98.

³⁵²⁹ P. M. Sykes, age, s. 469; Will Durant, age, s. 246.

³⁵³⁰ William H. McNeill, age, s. 400.

³⁵³¹ Dominique Collon, *Ancient Near Eastern Art*, Los Angeles, 1995, s. 204, 205; Benjamin Read Foster, Karen Polinger Foster, age, s. 183.

³⁵³² Said Nefisi, age, s. 204.

Aşkaniler döneminin devamı olarak karşımızda durmaktadır. Sâsânî ülkesinde de Aşkaniler döneminde olduğu gibi önemli bir kireç işçiliği sanatı mevcuttu ve bunların örnekleri günümüzde Hacı Dağı, Kiş Sarayı ve Sâsânîler döneminden kalma diğer bina örneklerinde görülmektedir³⁵³³. Sâsânîler döneminde bina yapımında kullanılan malzemeler genelde üç kısma ayrılırdı. Bunlar kalıba dökülmüş ve güneşte pişmiş kerpiç, kalıba dökülmüş ve fırında pişirilmiş kerpiç ve kabaca kesilmiş iri taşlardır³⁵³⁴.

Damegan'da ortaya çıkarılan bir köşkün sütunlarının iri tuğlalardan yapıldığı müşahade edilmiştir³⁵³⁵. Bu tuğlaların üzeri alçı ile kaplanmış ve yine bu alçının üzerine çeşitli çiçek ve hayvan resimleri nakşedilmiştir. Bu yapılarda kullanılan alçının önce kalıplara döküldüğü daha sonra bu tuğlaların üzerine yapıştırıldığı tahmin edilmektedir³⁵³⁶. Bunların yanında alçı ve kireç taşından oyma yapmak suretiyle yapılmış yarım heykeller de bulunmaktadır. Dameghan'da Sâsânîler dönemine ait alçı ve tuğladan inşa edilmiş bu dönemin en güzel alçı heykel örnekleri bulunmaktadır³⁵³⁷. Sâsânîler döneminden kalma alçıdan oyma heykeller arasında genelde hükümdar ve kadın heykellerine rastlanmaktadır. Sâsânîler dönemi tak, bina, eyvan, tapınak gibi yapılarda alçı ve kireç işlemeciliği genelde süsleme amacıyla yapılmaktaydı. Bu binaların giriş kısımlarına alçıdan çok güzel asma motifleri eklenirdi ve bu binaların girişlerine ayrı bir hava katardı. Bu uygulama İslam sonrası dönemde yerini mescit ve camilerin mihrap, minber ve kapı girişlerine yapılan alçı süslemelere bırakmıştır³⁵³⁸. Sâsânîler döneminde alçı süslemeciliği nakkaşlığın geri kalmasına sebep olmuştur. Sâsânîliler düz alan üzerine yapılan resim ve nakışlar yerine üzerini dolgu boya yaptıkları oymacılık ve alçı süslemeciliğini tercih etmişlerdir.

Sâsânîler dönemine ait taşbaskı sanat eserleri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Genellikle bu taşbaskı eserler hükümdarların av ve savaş sahneleri ile dini törenler ve taç giyme merasimlerini anlatmaktadır³⁵³⁹. Binaların duvarları, cam yüzeyleri, kireç sıvaların yüzeyleri kalıp halinde yapılan levhalar ile baskı yapılmak suretiyle tezyin edilirdi³⁵⁴⁰. Bu baskılar üzerinde görülen resimler genel olarak Ahuramazda elinden takılan taç törenleri, savaş sahneleri, avcılık ve şöenlere ait şenlikleri gösteren

³⁵³³ Raymond Furon, age, s. 100.

³⁵³⁴ Andrew Petersen, age, s. 1.

³⁵³⁵ Dorothy Shepherd, agm, s. 1070.

³⁵³⁶ Said Nefisi, age, s. 205.

³⁵³⁷ Raymond Furon, age, s. 102.

³⁵³⁸ Said Nefisi, age, s. 205; William H. McNeill, age, s. 437.

³⁵³⁹ Artur Kristensen, age, s. 610vd.

³⁵⁴⁰ Rahim Reisneya, age, s. 670.

motiflerdi³⁵⁴¹. Alçı işçiliğine ait örneklerde, alçı sıvalar üzerine yapılan motiflerde genel olarak dağ geçişini andıran iki hayvan resmi ve bunların yanında genelde iki ağaç resmi yapılmaktaydı. Bunun yanında nehir kıyısında su içmekte olan ahu motifleri de işlenirdi. Alçı motifleri üzerinde diğer kabartmalarda olduğu gibi renklendirme yapıldı. Alçı işçiliği üzerine yapılmış duvar resimleri mimari eserlerin tahrip olmasından dolayı günümüze ulaşmamıştır. Tarihi kaynaklar Sâsânî başkenti Tisfun'daki Tak-ı Kısra'nın duvarlarında Antakya şehrinin resimlerinin çizildiğini anlatmaktadırlar³⁵⁴².

5.3. Sâsânî Toplumunda Merasimler, Törenler, Şenlikler ve Oyunlar

Sâsânî toplumunda bayram kutlamaları ve törenlerin kendine has bir yeri vardı. Mesudî, Sâsânîler döneminde İranlıların yılın birçok dönemlerini keyifli bir şekilde geçirdiklerini ve bu günlerde törenler düzenlediklerini rivayet etmiştir³⁵⁴³. Bu törenlerde büyük sofralar kurulur, müzik şölenleri yapılır ve eğlenceler tertip ederlerdi³⁵⁴⁴. Sâsânî ülkesindeki törenlerin hepsi din adamlarının gözetiminde yapılırdı³⁵⁴⁵. Sâsânîlerde dini merasimlerin nasıl yapılacağı konusunda yazılmış bir kitap vardı ve bu kitaba **nigeristan** adı verilmekteydi³⁵⁴⁶. Dini merasimlerde görev yapan din adamı reisine **zaotar** (zeuter) adı verilmekteydi. Sâsânî devletinde bayram ve tören teşrifatlarının sorumlusu olan bir görevli bulunmaktadır. Bu görevli Sâsânî saray teşkilatında görevli olup aynı zamanda vezir rütbesi ile görev yapmaktaydı³⁵⁴⁷. Bu görevli **astabadh** (astabaz) adı verilen yüksek rütbeli bir memurdu. Sâsânîlerde tören kutlamaları genel olarak Sâsânî sarayının geniş avlusunda düzenlenirdi³⁵⁴⁸. Bunun yanında evlilik, doğum, cenaze, bayram ve ruhları anma adı verilen **faravasis** törenleri beyaz elbiseler

³⁵⁴¹ V. G. Lukonin, "Political, Social and Administrative Institutions; Taxes and Trade", *The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3(2), Cambridge University Press, New York, 1983, s. 708, 735.

³⁵⁴² Rahim Reisneya, age, s. 672.

³⁵⁴³ Rahim Reisneya, age, s. 719.

³⁵⁴⁴ Will Durant, age, s. 118; Mary Boyce, "Iranian Festivals", *The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3(2), Cambridge University Press, New York, 1996, s. 792.

³⁵⁴⁵ Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xlviii.

³⁵⁴⁶ Artur Kristensen, age, s. 181.

³⁵⁴⁷ Artur Kristensen, age, s. 201.

³⁵⁴⁸ Kaveh Farrokh, *Shadows in the Desert*, s. 242.

giyinmiş din adamlarının gözetiminde yapılmaktaydı³⁵⁴⁹. Zerdüştlük geleneklerine göre yapılan cenaze merasimlerine **ravan barsam** adı verilmekteydi³⁵⁵⁰.

Hükümdarın huzurunda yapılan merasimlerde, I. Erdeşîr'in tertip etmiş olduğu törende olduğu gibi insanlar bir düzen üzerine hükümdarın huzurunda saf bağlarlardı. Hükümdarın en yakındaki birinci grupta asvaran adı verilen soylular ve padişah çocukları saf tutarlardı³⁵⁵¹. Bunlarla tahtın önündeki perde arasındaki mesafe on zira uzunluğunda olurdu. Yine onlardan on zira ilerde hizmetçiler, hükümdarın aile mensupları, musiki üstatları ve şarkıcılar bulunur; bunlardan on zira mesafede bulunan üçüncü grupta ise çalgıcılar, oyuncular ve taklitçiler bulunurdu³⁵⁵². Bu teşrifat düzeninde soylu sınıfına mensup olmayan ve hasta olan hiç kimse alınmazdı. Bu merasimlerin yapıldığı tören salonu ile hükümdarın tahtı arasında büyük bir perde bulunurdu³⁵⁵³. Tören amacıyla insanlar toplandıktan sonra perde yavaşça açılır ve altın sirmalarla dokunmuş yastığına yaslanmış olan hükümdar bütün görkemiyle görünür ve herkes onun için tazimde bulunurdu³⁵⁵⁴. Bu perdeyi açma ve kapatma görevini yöneten bir görevli bulunmaktaydı ve bu görevli asravan adı verilen soylu sınıfından birisinin oğlu olurdu ki kendisine **hürrem baş** adı verilirdi³⁵⁵⁵. Bu görevliye bağlı bazı hizmetliler bulunmaktaydı ve bunlardan bir tanesine perde açılmadan önce loncadan huzurda bekleyenlere perdenin açılacağını haber verir ve herkes susardı. Perde açılırken Hürrem baş çalgıcılardan birisine perdenin açılışı için çalgı çalmasını ve şarkıcılardan bir tanesine de bir şarkı seslendirmesi için işaret verirdi³⁵⁵⁶.

Sâsânî devletinde hükümdarla görüşmek ve istidalarını hükümdara sunmak için bazı günlerde halkla görüşme merasimi düzenlenirdi³⁵⁵⁷. İnsanlar sarayın önünde beklerler ve sırasıyla salona alınarak perdenin önünde bekletilirlerdi. Hükümdara isteğini iletmek isteyen kimse önce bunu bir kâğıda yazarak hürrem baş adı verilen perdedara verirdi. Perdedar bu arzuhalin içeriğine kısaca bir göz attıktan sonra bu arzuhalini alarak perdenin diğer tarafına geçer ve onu hükümdara sunardı³⁵⁵⁸. Behram Gur hükümdarların bazı günlerde yapmış oldukları bu uygulamayı her gün yaptırarak sadece

³⁵⁴⁹ Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xlviii.

³⁵⁵⁰ A. V. Williams Jackson, age, s. 387.

³⁵⁵¹ Ali bin Hüseyin Mesudi, *Murucu'z-Zeheb*, C. 1, s. 239.

³⁵⁵² Ali bin Hüseyin Mesudi, *Murucu'z-Zeheb*, C. 1, s. 239.

³⁵⁵³ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 507; Said Nefisi, age, s. 11; M. Cevad Meşkür, age, s. 104.

³⁵⁵⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 105.

³⁵⁵⁵ Said Nefisi, age, s. 11; Artur Kristensen, age, s. 532.

³⁵⁵⁶ Said Nefisi, age, s. 11.

³⁵⁵⁷ Michael G. Morony, age, s. 85.

³⁵⁵⁸ Artur Kristensen, age, s. 533.

hükümdarın sarhoş olduğu vakitlerde arzuhal alınmasını yasaklamıştır. Sâsânîler döneminde tertip edilen bu törenlerden bir tanesine şahit olan Theophilacet, tahtında oturmuş olan ve halkıyla selamlaşan hükümdarın başındaki tacına hayran kalmış ve bu tacı etrafında çift sıra inci ile çevrili altından yapılmış ve farklı kıymetli taşlarla süslenmiş zümrüt renkte görenleri hayrette bırakan bir taç şeklinde tanımlamıştır³⁵⁵⁹.

Sâsânî ordusunun zaferle çıktığı savaşlardan sonra hükümdar kendi huzurunda ordu mensupları, din adamları ve soylular için bir ziyafet ve şölen tertip ederdi. Büyük mobad bu törende bir nutuk irade ederek törenin açılışını yapar ve bunun arkasından vezirler sırasıyla birer konuşma yaparak hükümdarı ve komutanlarını överler akabinde kendileri için ayrılmış yerlerde yemeklerini yerlerdi³⁵⁶⁰. Bu salonun arka taraflarında halktan insanlar için de sofralar kurulur ve bunların başında muhafızlar beklerlerdi. Bu törenden sonra yemek yerken hiç kimse konuşmazdı. Yemek sırasında saray müzisyenleri müzik ziyafeti icra ederler ve yemekten sonra ise oyuncular tiyatrolarını sergileyerek hazırda bulunan insanları eğlendirirlerdi. Sâsânîler döneminde yapılan bütün törenler müzisyenlerin söylemiş olduğu müzik eşliğinde başlardı³⁵⁶¹. Bu törenlerde teşrifat reisi olan hurram baş müzisyenlerin söyleyecekleri şarkının cinsini ve tonajını belirlerler ve çalgıcıların hangi çalgı aletleriyle çalgılarını çalacaklarına karar verirlerdi³⁵⁶². Tören ve ziyafet sırasında salon, kadın şarkıcıların okumuş olduğu şarkılarla şenlenirdi³⁵⁶³.

Azer ayının ilk günü baharın başlangıcı olarak kabul edilir ve bu günlerde şenlikler düzenlenirdi. Bahar şenliklerinde insanlar eğlenirler ve **kusec** adını verdikleri şenlikler düzenlerlerdi³⁵⁶⁴. Şenliklere bu ismin verilmesinin nedeni develerin sırtına takılan köslerin çıkarmış olduğu seslerdir. Bu develeri koşturarak eğlenirler ve çıkan seslerden dolayı stres atarlardı. Bahar şenliklerinde ceviz, sarımsak, yağlı et gibi sıcak besinler yerler, sıcak şerbetler içerler ve temsili olarak soğuk adamın üzerine soğuk su dökerler ve o da “sıcak, sıcak” diye bağırırdı³⁵⁶⁵. Bu şenliklerde amaç soğuklara veda etmek olduğu için insanlar bütün yiyecekleri ısıtarak yerlerdi. Bu eğlence için beş kişi seçilirdi. Bunlar sırasıyla gelin, köse (temsili soğuk adam), davulcu, tamburacı ve

³⁵⁵⁹ H. Mase, “Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî”, s. 187.

³⁵⁶⁰ Artur Kristensen, age, s. 542.

³⁵⁶¹ Will Durant, age, s. 118; Rahim Reisneya, age, s. 679.

³⁵⁶² Rahim Reisneya, age, s. 679; Artur Kristensen, age, s. 627.

³⁵⁶³ Will Durant, age, s. 118.

³⁵⁶⁴ Said Nefisi, age, s. 75.

³⁵⁶⁵ Müruccu’z-zeheb, c. 1. s. 554.

torbacıydı³⁵⁶⁶. Bu şenliklere katılan zenginler temsili soğuk adam kılığındaki kişiye hediyeler verirlerdi. Bu şenliklerden, “Asaru’l-Bakiye” adlı eserinde bahseden Ebu’r-Reyhan el-Beyrûnî temsili soğuk adam kılığındaki kişinin aldığı hediyelerden dolayı devlete vergi vermek zorunda olduğundan bahsetmiştir³⁵⁶⁷. Günümüzde **kuse berneşin** adı verilen bu şenlikler İranlılar arasında halen daha kutlanılmaktadır. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra kutlanmaya devam eden ve kusâ, kusâv gelin, kusâv çopan şeklinde farklı şekillerde isimlendirilen bu şenliklere Araplar **kûb kusec** adını vermişlerdir³⁵⁶⁸.

Sâsânîler döneminde halk arasında yaygın avcılık, okçuluk, güreş ve farklı sporlar dallarıyla ilgili bir takım oyunlar bulunmaktaydı ve insanlar bu oyunlar sayesinde eğlenirler ve stres atarlardı³⁵⁶⁹. Özellikle halk arasında satranç, tavlâ, polo oyunu ile binicilik oyunları oldukça yaygındı³⁵⁷⁰. Bu oyunlardan bazıları Sâsânîlerin yıkılmasından sonra İslam döneminde de varlığını devam ettirmiştir. Bu oyunlardan en meşhuru elit tabaka arasında yaygın olan ve batılıların adına polo³⁵⁷¹ oyunu dedikleri **çovgan** oyunudur³⁵⁷². Karname-i Erdeşîr Papakan’da hakkında bilgi verilen bu oyunun Aşkaniler döneminde **çopigan** şeklinde adlandırıldığını anlamaktayız. Adı geçen yazıtta Erdeşîr Papakan’ın Aşkanilerin son döneminde son Part hükümdarı Artapan (Erdevan) tarafından bu oyunu oynamalarını istediğini ve kendisinin de bu oyunda çok usta olduğunu söylediği görülmektedir. Bu oyunun geçmişini Ahamanişler dönemine kadar götürenler bulunmaktadır. Nizamî, “Sefername” adlı kitabında bu oyunu efsanevi bilgilerle beraber Ahamanişler dönemine nispet etmiştir³⁵⁷³. Anılan oyunun eski bir Türk oyunu olmakla beraber **çapmak** adı verilen atla koşturmaca şeklinde oynanan bir oyundan alındığını söyleyenler de bulunmaktadır³⁵⁷⁴. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra

³⁵⁶⁶ Rahim Reisneya, age, s. 731.

³⁵⁶⁷ Rahim Reisneya, age, s. 729. Anılan şenlikler bugün hâlâ Irak’ta, Türkmenler tarafından yağmur duası olarak yapılmaktadır.

³⁵⁶⁸ Rahim Reisneya, age, s. 728.

³⁵⁶⁹ Will Durant, age, s. 118; Rahim Reisneya, age, s. 735.

³⁵⁷⁰ Roman Girişmen, age, s. 350; Will Durant, age, s. 118.

³⁵⁷¹ P. M. Sykes, age, s. 430. Günümüz Avrupa ülkelerinde yaygın bir şekilde sporu yapılan bu oyun eski Perslere kadar dayanan bir İran oyunudur. Miladi 19. yüzyılda bu oyuna yeni şekiller ve kurallar vererek sistemli bir hale getiren Avrupalılar her sene bu oyunun müsabakalarını yapmaktadırlar. Bkz. Rahim Reisneya, age, s. 740.

³⁵⁷² Will Durant, age, s. 118; Roman Girişmen, age, s. 350; Rahim Reisneya, age, s. 736; A. V. Williams Jackson, age, s. 266.

³⁵⁷³ Rahim Reisneya, age, s. 736. Anlatıldığına göre Pers üzerine sefer hazırlıkları yapan İskender’e, bir polo sopası ile topu yollayan Dariush (Dara) ona daha çocuk olduğunu ve Pers ülkesine baş kaldırmayacak kadar küçük olduğunu, onun yerine bu oyuncaklarla oynamasını kendisine alaylı bir şekilde tavsiye ettiğini hikâye etmektedirler. Bkz. Aynı eser, s. 736.

³⁵⁷⁴ Rahim Reisneya, age, s. 737.

İslam dünyasına geçen bu oyuna Emeviler yabancı kaldılar, fakat Abbasiler döneminde bu oyun İslam dünyasında oldukça revaç bulmuştur. Arapların **savlacan** adını verdikleri bu oyunla ilgili Abbasi halifesi Me'mun döneminde, Pehlevi dilindeki *polo oyun geleneği* denilen “**Ayin-i Çovgan Bazi**” adlı kitabın “Ayinu Darbi's-Sevâlice” adıyla Arapçaya çevrildiği rivayet edilmektedir³⁵⁷⁵.

Sâsânî ülkesinde oyun amacıyla kurulan meclislerin birçoğunda **satranç**, **nivar tehşir** (tavla türü bir oyun) ve **ashtapadh** (aştepez) adı verilen oyunlar oynanmaktaydı³⁵⁷⁶. Bu oyunların en önemlisi ise satranç oyunuydu³⁵⁷⁷. İngiliz Blend, 1851 yılında yazmış olduğu “İran’ın Satranç Oyunu Hakkında” adlı kitabında, bu oyunun bir İran oyunu olduğu daha sonraları Hintliler tarafından öğrenilerek geliştirildiği ve daha sonraları Sâsânîler döneminde asıl vatanı İran’a geri döndüğünü söylemektedir³⁵⁷⁸. Fakat Murret, 1913 yılında yazmış olduğu “Satranç’ın Tarihi” adlı kitabında, satrancın Hintliler tarafından icat edilen bir oyun olduğunu ve bu oyunun 570 yılında I. Hüsrev döneminde Sâsânî ülkesine geldiğini ifade etmektedir³⁵⁷⁹. Bu dönemde Enûşirvân’ın emriyle Hint ülkesinden getirilen Sanskritçe kitaplar arasında satranç oyununa dair kitaplar da bulunmaktaydı ve bu kitaplar Sâsânî dillerine çevrildikten sonra satranç oyunu Sâsânî asilzadeleri arasında en çok oynanan oyun haline gelmiştir³⁵⁸⁰. Ortaya çıktığı ilk dönemlerde süvari birliği anlamına gelen **çetrenğ** şeklinde adlandırılan bu oyun **şetrenğ** şeklinde Fars diline geçmiştir³⁵⁸¹.

5.3.1. Sâsânîlerde Bayramlar ve Bayram Kutlamaları

Sâsânî toplumunda bayramların çok önemli bir yeri vardı. Sâsânî devleti ülkede kutlanan bayramların her birine ayrı bir ehemmiyet verirlerdi. Bu bayramlar toplumsal birlik ve beraberliğin, dayanışmanın, yardımlaşmanın gerçekleştiği; insanların birbirlerine yakınlaştıkları ve toplumsal birliğin kuvvet bulduğu; dolayısıyla devletin bekasını simgeleyen önemli günlerden sayılmaktaydı³⁵⁸². Sâsânî hükümdarları

³⁵⁷⁵ Rahim Reisneya, age, s. 740.

³⁵⁷⁶ Edward G. Browne, age, s. 471; Roman Girişmen, age, s. 350; Rahim Reisneya, age, s. 741.

³⁵⁷⁷ Glen W. Bowersock, age, s. 460.

³⁵⁷⁸ Rahim Reisneya, age, s. 741.

³⁵⁷⁹ Rahim Reisneya, age, s. 741.

³⁵⁸⁰ Edward G. Browne, age, s. 109, 110; Roman Girişmen, age, s. 350.

³⁵⁸¹ Roman Girişmen, age, s. 350.

³⁵⁸² Rahim Reisneya, age, s. 718.

bu günde halkın içine çıkararak kutlama törenleri tertip ederler ve halkla görüşürlerdi³⁵⁸³. Bu törenler sırasında hükümdarlar, hediye kabul ederler, yeni atama ve azillerde bulunurlar, o yılın yeni paralarını basarlardı³⁵⁸⁴. Sâsânîler dönemi İran'ında bir yıl içerisinde 36 tane bayramın kutlandığı rivayet edilmektedir ve bu bayramlardan çoğu günümüze kadar ulaşmamıştır³⁵⁸⁵. Bu bayramların hemen hepsi devletin resmi dini olan Zerdüştlük inancına dayanmaktaydı³⁵⁸⁶. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra İran topraklarına egemen olan Araplar bu bayramların halk arasında kutlanmasına karışmamışlar, onların bayram kutlamaları sırasında düzenledikleri kutlama törenlerine ve oynadıkları oyun ve danslara müdahalede bulunmamışlardır³⁵⁸⁷. Eski kayıtlarda bu bayramların en önemlileri Nevruz, Mihrigan ve Tiregan şeklinde geçmektedir³⁵⁸⁸.

Ferverdin ayının ilk günlerinde kutlanan bu bayramlar için **rûzan-ı ferevardegân** adı verilmekteydi³⁵⁸⁹. Eski İran yılının başlangıç ayı olan Ferverdin'in birinci günü yılbaşı olarak kutlanırdı³⁵⁹⁰. İranlılar bugüne **Nevruz** adı verirlerdi³⁵⁹¹. Yılın ilk günü olarak kabul edilen bugüne İranlılar *yeni gün* anlamında Nevruz demişlerdir³⁵⁹². Bu bayrama Soğdlular ise kendi dillerinde **nevsent** adını verirlerdi³⁵⁹³. İranlılar bu bayramı şeker bayramı olarak kutlardı. Kadim İranlılar bu günde dostlarına tatlı türü şeyler ısmarlar en güzel yiyecekleri pişirirler ve çok güzel kıymetli elbiseler giyerlerdi³⁵⁹⁴. Bu bayramda büyük ateşler yakılır ve insanlar birbirleriyle hediyeleşirlerdi³⁵⁹⁵. Bu günde özel olarak ateşgedelerde ibadetler edilirdi³⁵⁹⁶.

³⁵⁸³ Said Nefisi, age, s. 17, R. N. Frye, "The Political History of İran Under the Sâsânîans", V. 3(1), s. 136.

³⁵⁸⁴ Michael G. Morony, age, s. 73; Rahim Reisneya, age, s. 724.

³⁵⁸⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216; Rahim Reisneya, age, s. 719.

³⁵⁸⁶ Mary Boyce, agm, s. 792.

³⁵⁸⁷ Michael G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, Gorgias Press, New Jersey, 2005, s. 73; Rahim Reisneya, age, s. 720.

³⁵⁸⁸ Jacob Neusner, *Talmudic Judaism in Sâsânian Babylonia: Essays and Studies*, c.1, Leiden, 1976, s. 141; John R. Hinnells, *Mithraic Studies*, V. I, Manchester, 1975, s. 108; Albert de Jong, age, s. 376.

³⁵⁸⁹ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216; Jenny Rose, *Zoroastrianism; An Introduction*, New York, 2010, s. 150; A. Christian Van Gorder, age, s. 17; Williams Jackson, age, s. 368, 396; Mary boyce, agm, s. 806.

³⁵⁹⁰ Williams Jackson, age, s. 99; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, age, s. 450.

³⁵⁹¹ Said Nefisi, age, s. 74; Glen W. Bowersock, age, s. 450; Matthew P. Canepa, age, s. 183; C. H. Buck, "Parsee Festivals", *Festivals in Indian Society* (Edt. Usha Sharma), New Delhi, 2008, s. 53; John Murray, *A Handbook for India; Madras*, London, 1859, s. lxxxix, Edward G. Browne, age, s. 114.

³⁵⁹² Edward G. Browne, age, s. 114; Jacob Neusner, age, s. 141; Jenny Rose, age, s. 126; Mary Boyce, agm, s. 793; Ehsan Yarshater, "Iranian National History", V. 3 (1), s. 371; Albert de Jong, *Traditions of the Magi*, Leiden, 1997, s. 368; Sarah I. Johnston, *Religions of the Ancient World*, Harvard, 2004, s. 266

³⁵⁹³ Said Nefisi, age, s. 74; Jenny Rose, age, s. 126.

³⁵⁹⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216; Said Nefisi, age, s. 74; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xlix.

³⁵⁹⁵ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, age, s. 450; Matthew P. Canepa, age, s. 183; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xlix.

Osmanlıların Ramazan bayramlarında şeker dağıtma geleneklerini Sâsânî adetlerinden almış oldukları yönünde bir kanı bulunmaktadır³⁵⁹⁷. Gerdizî, Nevruz Bayramından bahsederken; bugünün anlamının *yeni gün* olduğunu, bu günde gece ile gündüzün eşit olduğunu, bu günden itibaren gündüzlerin geceden daha uzun olmaya ve havaların ısınmaya başladığını anlatmaktadır³⁵⁹⁸. Güneş yılını esas alan İranlılara göre bu gün yılın ilk günü olarak kabul edilmekteydi³⁵⁹⁹. Bu günün bayram olarak seçilmesindeki hikmet ise ona yüklenen bazı anlamlardan kaynaklanmaktaydı. Zerdüş inancına göre bu gün; aydınlık tanrısı Ahuramazda'nın karanlık tanrısı Ahriman'i yendiği ve bunun sonucunda tabiatın tekrar dirilmeye, günlerin uzayarak havaların ısınmaya başladığı; yeryüzünün tekrardan canlanarak doğanın yeniden yaratılması gibi anlamlar yüklemişler ve bu günü Zerdüş'ün doğum günü olarak kabul etmişlerdir³⁶⁰⁰. Sâsânîlerin yıkılmasından sonra da bu bayram, özellikle Abbasiler döneminde İran, Irak, Suriye ve Mısır'da Müslümanlar arasında kutlanmaya devam etmiştir³⁶⁰¹.

Ferverdin'in altıncı gününe ise İranlılar **haurvatat** (hordad) adını verirler ve bugünde bütün insanların alın yazılarının yazıldığına inanırlardı³⁶⁰². Bunun için birbirlerinin başına su dökerlerdi³⁶⁰³. Bu geleneğin kaynağını Cemşid'den aldığı söylenmektedir³⁶⁰⁴. Rivayete göre kıtlık meydana gelir ve yağmur yağması için bugün herkesin banyo yapıp temizlenmesi için Cemşid ferman yollar. Sâsânîler döneminde Hürmüz bu iki gün arasında kalan günlerde şenlikler yapılmasını emretmiştir³⁶⁰⁵. Bu günlerde büyükçe bir ateş yakılır ve bununla güya havalarda temizlenmiş olurdu. Hordad bayramının ertesi gününe **amardad** adı verilir ve bu gün ölümsüzlük meleği olarak kabul edilen Amardad için kutlamalar yapıldı³⁶⁰⁶. Bu günlerde düzenlenen tören ve kutlamalara saz-i nevrüz, bad-ı nevrüz, nevrüz-u buzurg, nevrüz-u hordeg, nev baharî, ayin-i cemşid gibi isimler verilirdi³⁶⁰⁷.

³⁵⁹⁶ Jenny Rose, age, s. 16; C. H. Buck, agm, s. 53; Ehsan Yarshater, "Introduction", V. 3(1), s. xlix; Mary Boyce, agm, s. 792.

³⁵⁹⁷ Said Nefisi, age, s. 74.

³⁵⁹⁸ Rahim Reisneya, age, s. 721; Williams Jackson, age, s. 99.

³⁵⁹⁹ Glen W. Bowersock, age, s. 450.

³⁶⁰⁰ Rahim Reisneya, age, s. 722; Meena Iyer, age, s. 297; C. H. Buck, agm, s. 53.

³⁶⁰¹ Edward G. Browne, age, s. 259; Michael G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, Gorgias Press, New Jersey, 2005, s. 73; Glen W. Bowersock, age, s. 450; John R. Hinnells, age, s. 107.

³⁶⁰² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216; Said Nefisi, age, s. 74; C. H. Buck, agm, s. 53; John Murray, age, s. lxxxix.

³⁶⁰³ Glen W. Bowersock, age, s. 450.

³⁶⁰⁴ Mary Boyce, agm, s. 798; Ehsan Yarshater, "Iranian National History", V. 3 (1), s. 372.

³⁶⁰⁵ Said Nefisi, age, s. 75.

³⁶⁰⁶ Mary Boyce, agm, s. 792; C. H. Buck, agm, s. 53.

³⁶⁰⁷ Rahim Reisneya, age, s. 724.

Diğer bir bayram ise Mihr ayının 16. günü başlayan ve altı gün boyunca kutlanan **Mihrgan** (mihrican) bayramıdır³⁶⁰⁸. Bu bayramın bir diğer adı ise **meysereganedir**. İranlıların güneş kültünden kaynaklanan bir bayramdır. Bu bayram adını mithra (mihir) adı verilen *güneşten* alır³⁶⁰⁹. Mihrgan günü Feridun'un zafer kazandığı ve demirci Kave'nin Dehhak'ı yendiğine inanılan gündür³⁶¹⁰. Kutlanması Zerdüş't tarafından emredilen ve altı gün boyunca kutlanılan bu bayramlara **gahambar** adı verilmekteydi³⁶¹¹. Bu bayramlarda amaç Tanrı'ya hizmet etmek ve onun yaratmış olduğu varlıkları kutsamaktı³⁶¹². Bu bayram günleri **havan gâh** adı verilen güneşin doğuşundan öğlen vaktine kadar geçen süre içerisinde ayinlerle kutlanır sonra şölen ve kutlamalara geçilirdi³⁶¹³. Mihrgan bayramı ile Nevruz bayramı arasında 175 gün bulunmaktaydı³⁶¹⁴. Bu günde şenlikler yapılır ve hükümdarlar başkent Tisfun'daki hükümdar sarayın önündeki düzlüklerde Dicle nehrinin kıyısında insanların yemesi için büyük sofralar kurdururlardı³⁶¹⁵. Sâsânî şahı bu günde üzerinde güneşin bulunduğu gök kubbe şeklinde bir tasvirin bulunduğu bir taç takar. Bu günde meleklerin Feridun'a yardım etmek amacıyla yeryüzüne indiğine inanılır. Bayram günü yüksek bir yere çıkan bir din adamı “ey melekler şeytan ve canavarların kötü niyetlerine karşı yeryüzüne inin” diye bağıırdı. İranlılar artıkyıl hesabı yapmadıklarından dolayı bu bayram Sâsânîler döneminde Haziran ve Temmuz aylarına kaymıştır³⁶¹⁶. Daha sonraları yıla 5 gün daha ilave edilerek 366 olarak hesaplanmış ve bu gün bahara denk getirilmiştir³⁶¹⁷. İran takvimi güneş yılını esas almaktaydı, buna göre bir yıl on iki aya bölünmüştü ve 360 gün olarak hesap edilmekteydi³⁶¹⁸. Artık yıl hesaba katılmadığından dolayı dört yılda bir gün yılın günlerinde oynama yapmasına neden olmaktadır. Bu da bayram günlerinin yılın farklı zamanlarına denk gelmesine neden olmaktadır³⁶¹⁹. İran takvimine göre her

³⁶⁰⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 217; Said Nefisi, age, s. 75; Rahim Reisneya, age, s. 726; Matthew P. Canepa, age, s. 183; Edward G. Browne, age, s. 475; Mary Boyce, agm, s. 793; Williams Jackson, age, s. 371; Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, age, s. 450.

³⁶⁰⁹ John R. Hinnells, age, s. 59; C. H. Buck, agm, s. 53, 54; Mary Boyce, agm, s. 801.

³⁶¹⁰ Edward G. Browne, age, s. 114; Said Nefisi, age, s. 75; Rahim Reisneya, age, s. 726; Ehsan Yarshater, “Iranian National History”, V. 3 (1), s. 372; Mary Boyce, agm, s. 801.

³⁶¹¹ Jenny Rose, age s. 4; Matthew P. Canepa, age, s. 183; Mary Boyce, agm, s. 794; John R. Hinnells, age, s. 65; Meena Iyer, age, s. 298; Albert de Jong, age, s. 368; Sarah I. Johnston, age, s. 266; Williams Jackson, age, s. 368.

³⁶¹² John R. Hinnells, age, s. 108.

³⁶¹³ Sarah I. Johnston, age, s. 266; Mary Boyce, agm, s. 795.

³⁶¹⁴ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 217.

³⁶¹⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 91.

³⁶¹⁶ Jenny Rose, age s. 124; Said Nefisi, age, s. 74.

³⁶¹⁷ Said Nefisi, age, s. 74; John Murray, age, s. lxxxix.

³⁶¹⁸ Jenny Rose, age s. 124; Sarah I. Johnston, age, s. 266; Mary Boyce, agm, s. 804.

³⁶¹⁹ Sarah I. Johnston, age, s. 266; Rahim Reisneya, age, s. 720.

yüz yirmi yılda bir defa yıl on üç ay olarak hesaplanarak Ferverdin ayının birinci günü yılın ilk gününe denk getirilirdi³⁶²⁰. Böylece artık günlerden dolayı meydana gelen sapma yüz yirmi yılda bir düzeltilmekteydi. Erdeşîr'in Arşakları yıktığı dönemde Nevruz bayramı Eylül ayına denk gelmekteydi. Bu bayramı bahar ayına taşıma cesaretini kendisinde göremeyen Erdeşîr bayramın bahara denk gelmesini sağlayacak şekilde takvim ayarlaması yapmış ve Mısır takvim modelini örnek almıştır³⁶²¹. Bu bayram Sâsânîlerde kutlanıldığı şekliyle Romalılar tarafından da benimsenmiş ve aynı şekilde onlar tarafından da kutlanılmaktaydı³⁶²². Bu bayram Romalıların Hıristiyanlığı kabul etmelerinden sonra, Hz. İsa'nın doğum günü olarak değiştirilmiştir. Bu bayram da Nevruz bayramı gibi Sâsânîlerin yıkılmasından sonra kutlanmaya devam ederek gelmiştir³⁶²³. Bu bayram **mahagan** adıyla Ermeniler tarafından da bayram olarak kutlanılmaktaydı³⁶²⁴.

Nevruz ve Mihrigan adı verilen bayramlarda halk ve soylular hükümdara en kıymet verdikleri eşyaları hediye ederlerdi³⁶²⁵. Bu hediyelerin çoğunluğunu amber, misk ve elbiseler oluşturmaktaydı. Askerler ise genellikle at, kılıç ve mızrak hediye etmekteydiler. Zenginler ise altın ve gümüş hediye ederler, hizmetliler ise yılın yetişen ilk bitki ve çiçeklerini hükümdara sunarlardı. Gelen bu hediyeler görevliler tarafından defterlere hediye sahibinin ismiyle yazılır ve gelen hediyein iki misli kıymette kendisine hediye verilirdi³⁶²⁶. Hükümdarlar bahar ayının başlangıcı olan Nevruz bayramlarında kışlık elbiselerini hizmetlilerine dağıtırlar, son bahar ayına denk gelen mihrigan bayramında ise yazlık elbiselerini hizmetlilerine dağıtırlardı³⁶²⁷. Bayram günlerinde uyulması gereken önemli kurallar vardı. Se'âlibî'nin anlattığına göre Zerdüşî insanlardan bayram günlerinde ölen kimselerin ruhları evlerine geri döndüklerinden dolayı evlerini temizlemelerini, temiz halılar sermelerini ve en lezzetli yemekleri pişirip yemelerini ve böylece ölen kimselerin ruhlarını kuvvetlendirmelerini istemiştir³⁶²⁸.

³⁶²⁰ Rahim Reisneya, age, s. 721; John Murray, age, s. lxxxix.

³⁶²¹ Mary Boyce, agm, s. 805.

³⁶²² Rahim Reisneya, age, s. 725.

³⁶²³ Ehsan Yarshater, "The Persian Presence in the Islamic World", s. 35; Michael G. Morony, age, s. 73; Gene R. Garthwaite, age, s. 128.

³⁶²⁴ Jeny Rose, age, s. 127.

³⁶²⁵ Artur Kristensen, age, s. 536; Matthew P. Canepa, age, s. 183.

³⁶²⁶ Artur Kristensen, age, s. 537.

³⁶²⁷ Michael G. Morony, age, s. 73. İbnü'l-Haldun, Sâsânî hükümdarlarının elbiselerini hediye olarak etrafındaki insanlara dağıtması olayının daha sonra gelecek olan İslam Devletlerindeki hükümdarların etraflarındaki insanlara ita etmiş oldukları **hilat** olayı ile bağlantı kurmakla beraber bu usulün Sâsânîlerden alındığını ifade etmektedir. Bkz. Artur Kristensen, age, s. 537.

³⁶²⁸ Rahim Reisneya, age, s. 722.

Ruvan adı verilen ruhlar, geride bıraktıkları insanları ve mallarını ziyaret etmeleri amacıyla meleklerin eşliğinde yeryüzüne indiklerine inanılmaktaydı³⁶²⁹. Bundan dolayı şeytanları kovmak ve **aferigan** adı verilen *yaratılmışlar* ve iyi insanların ruhlarını şad etmek için Avesta'dan ayetler okunurdu³⁶³⁰.

İran geleneklerine göre Behmen ayının 6. günü **zezek** bayramıdır³⁶³¹. Bu günde evlerin içerisinde ateş yakılarak bu ateşin dumanıyla evlerin içerisindeki bedbahtlıklar dışarı atılmış sayılırdı. Saray içinde de şahlar büyük bir ateş yakarlardı ve bu ateşin dumanının sarayın kötü bahtını alıp götürdüğüne inanırlardı. Saraydaki bu ateş aynı zamanda hükümdarlar için bir eğlence töreniydi. Ateşin üzerinden vahşi hayvanların atlama gösterileri yapılırdı. Hükümdarlar da bir yandan bu gösterileri izlerler bir yandan da şarap içerek keyif yaparlardı. Bu bayram kutlamalarında hükümdar ve soylular için özel bir platform hazırlanır, buranın etrafı saray muhafızları tarafından korunur ve halk ta bu platformun etrafında toplanarak gösterileri izlerlerdi³⁶³². Bu bayramın kutlanma sebebinin Feridun'un Dehhak'a olan zaferinden sonra İranlılarda Dehhak'ın zulümlerine karşı oluşan kinin sönmemesi için herkesin evlerinde yaktığı ateşten dolayı bunun adet halini aldığı söylenmektedir³⁶³³.

Sâsânîlerde Tir ayının 13. günü kutlanan ve adına **abrizgan** adı verilen bir bayram daha vardı³⁶³⁴. Bu bayrama **afericegan** adı da verilirdi³⁶³⁵. Bayramın asıl adı **abrizan**, **abriz** veya **abrezagandır** ve *su dökme*, *su yağdırma* anlamlarına gelir³⁶³⁶. Bu bayram su tanrıçası Anahita'nın anısına düzenlenir ve özellikle kadınlar geniş bir şekilde bu bayramın kutlanmasında rol oynarlardı. Bu gün yılın ilk yağmuru yağsın diye oruç tutulur. Yılın yağın ilk yağmuru bu güne tesadüf etmekteydi. Bu bayram günümüzde bile kutlanmaktadır. Bunun gelenek halini alması I. Yazdicürd'ün oğlu Piruz dönemine rastlar³⁶³⁷. Kendi döneminde kuraklık olur ve insanlar üzerindeki vergileri azaltmak zorunda kalır. Piruz'un saltanatının ilk dönemlerine rastlayan bu kıtlık günlerinde binlerce insan açlıktan ölmüştür³⁶³⁸. Piruz, hazinenin kapılarını açar ve

³⁶²⁹ Michael G. Morony, age, s. 85; Mary Boyce, agm, s. 796.

³⁶³⁰ Mary Boyce, agm, s. 796.

³⁶³¹ Said Nefisi, age, s. 74.

³⁶³² Mary Boyce, agm, s. 793.

³⁶³³ Said Nefisi, age, s. 76.

³⁶³⁴ Rahim Reisneya, age, s. 727; M. Cevad Meşkür, age, s. 91; Ahmad Tafazzoli, agm, s. 101.

³⁶³⁵ Ahmad Tafazzoli, agm, s. 101; Muhammed Ali Mahmûdî, agm, s. 126.

³⁶³⁶ Said Nefisi, age, s. 76; Ehsan Yarshater, "Iranian National History", V. 3 (1), s. 442.

³⁶³⁷ Said Nefisi, age, s. 76; Rahim Reisneya, age, s. 727.

³⁶³⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 91.

tapınağa ait malları satarak hazineyi parayla doldurmağa çalışır³⁶³⁹. Bundan dolayı Pars vilayetine Azerharre tapınağına gider, burada yağmur yağması için dua eder³⁶⁴⁰. Geri dönerken Kamfiruz'da yağmura yakalanır ve burada aynı isimle bir şehir kurar. İnsanlar sevinçle birbirlerine su atarlar ve bu bayram adını bu olaydan alır. Sâsânî toplumunda kutlanan diğer bir bayram; kışın başlamasından 100 gün sonra küçük soğukların yaşandığı günlere denk gelen Behmen ayının 10. günü kutlanan ve adına **Sada** denilen **ateş bayramıdır**³⁶⁴¹. Bu günde her tarafta ateşler yakılır, bu ateşlerin üzerinde eller ısıtılır, ateşin üzerinden atlanır, ateşin etrafında danslar edilir ve bu ateşte et pişirilerek pişirilen etlerle ziyafetler çekilirdi. Bu bayram kutlamaları insanın yaratılışını temsilen kutlanır ve altı gün sürerdi³⁶⁴². Bu bayramdan amaç soğukların bitmesi ve sıcakların geri gelmesiydi ve bunun için dualar, ibadetler ve festivaller düzenlenirdi³⁶⁴³. Bu bayramı hükümdarlar halk ile beraber kutlarlar ve Azer Geşnesb tapınağında merasimler düzenlerlerdi³⁶⁴⁴. Bu bayramların genelinde insanlar şarap içerler ve dans ederlerdi³⁶⁴⁵.

Tir ayının 13. günü aynı zamanda Sâsânî ülkesinin doğu taraflarında sınır bayramı olarak kabul edilirdi. Bu günün İran ve Turan sınırının tayin edildiği gün olarak kabul edildiğine inanılırdı³⁶⁴⁶. Tir ayının 13. günü gökyüzüne ok fırlamak suretiyle iki ülke sınırının tayin edildiğine dair bir inanış vardı. Bundan dolayı bu gün kutlanan bu bayrama **tiregan** adı verilmişti³⁶⁴⁷. İnsanlar bu olayın Turan hükümdarı Afrasyab (Alper Tunga) ile İran hükümdarı Manuçihr arasında gerçekleşmiş olduğuna inanmaktaydılar³⁶⁴⁸. Bu günde kadın ve çocuklar bileklerine gökkuşağını temsilen yedi renkli bilezikler takarlardı³⁶⁴⁹. İnsanlar yüksek tepelere çıkarlar ve ellerindeki bu bilezikleri rüzgâr çağırmak için yükseklerden fırlatırlardı. Bunun yanında **behmence** veya **behmengan** adı verilen ve Behmen ayının 2. günü kutlanan bir bayram daha vardı. Sâsânîler döneminde Aryan geleneklerine göre büyük bir testi içerisine her türlü sebze,

³⁶³⁹ Ahmad Tafazzoli, agm, s. 102.

³⁶⁴⁰ Muhammed Ali Mahmûdî, agm, s. 123; Ahmad Tafazzoli, agm, s. 102.

³⁶⁴¹ Edward G. Browne, age, s. 112; Rahim Reisneya, age, s. 726; Mary Boyce, agm, s. 800; Ehsan Yarshater, "Iranian National History", V. 3 (1), s. 371.

³⁶⁴² C. H. Buck, agm, s. 53.

³⁶⁴³ Mary Boyce, agm, s. 800.

³⁶⁴⁴ Mary Boyce, agm, s. 801.

³⁶⁴⁵ Albert de Jong, age, s. 376.

³⁶⁴⁶ Rahim Reisneya, age, s. 727.

³⁶⁴⁷ Jacob Neusner, age, s. 141; Rahim Reisneya, age, s. 727; Meena Iyer, age, s. 297; Jeny Rose, age, s. 126; Mary Boyce, agm, s. 803; Muhammed Ali Mahmûdî, agm, s. 127.

³⁶⁴⁸ Meena Iyer, age, s. 298.

³⁶⁴⁹ Meena Iyer, age, s. 298; Mary Boyce, agm, s. 803.

tahıl çeşidi, yumurta ve her türlü hayvan eti konularak bu testinin ağzını kapatırlar ve içindekilerle beraber testiye bir ateşin içerisine koyarak pişirirler ve daha sonra bu yiyeceği çarşı pazarlarda satarlar ve bunlarla ziyafet yaparlardı³⁶⁵⁰. Bu bayramda da insanların banyo yapma ve birbirlerine su dökme geleneklerinden dolayı abrizgan bayramı ile karıştırılmıştır³⁶⁵¹.

İranlılar, İsfend ayının 5. günü aynı isimle anılan bir bayram kutlardı ve **isfend urmuz** veya **isfendegan** adını verdikleri bu bayrama aynı zamanda **mucgiran** da derlerdi³⁶⁵². Aslında bu bayramın telaffuzu müjde veren anlamında **müjde giran** şeklindedir.³⁶⁵³ Bu bayram İsfahan taraflarında Pehlevi dilinin ortaya çıktığına inanılan Fehle'de kutlanan bir bayram çeşididir. Bu bayram İslam sonrası dönemlerde de bu bölgelerde kutlanmaya devam etmiştir³⁶⁵⁴. Anılan bayram kadınlar için kutlanırdı. Kocalar kadınları için hediyeler alırlardı. Bayram adını İsfend Urmuz adı verilen bir melekten almaktaydı. Bu meleğin temiz kadınları temsil ettiğine dair bir inanış vardı ve bu günde isfend urmuz adlı meleğin yeryüzüne indiğine inanılmaktaydı³⁶⁵⁵. Bu günde genç kızların sevdikleri erkeklerle evlenmelerine izin verilirdi. Bundan dolayı bu güne **mardgiran** adı verildiği de olurdu. Aynı zamanda bu bayramda kâğıt parçalarının her tarafına tılsımlı sözler yazılarak evlerin üç duvarına asılırdı. Boş bırakılan dördüncü duvardan akreplerin çıkıp gitmeleri için akrep sokmalarına karşı bu şekilde önlem alacaklarına inanırlardı³⁶⁵⁶. Sâsânîler döneminde su meleklerinin başkanı için kutlanan **ava ardu** denilen bir bayram daha bulunmaktaydı³⁶⁵⁷. Bu bayram su ve deniz kenarlarında tertip edilen törenlerle kutlanır; insanlar yeni elbiseler giyerler, birbirlerine şeker ve tatlı ikram ederlerdi. Bu bayramda insanlar sulara çiçekler atarlar ve şekerler dökerlerdi³⁶⁵⁸.

³⁶⁵⁰ Rahim Reisneya, age, s. 728.

³⁶⁵¹ Muhammed Ali Mahmûdî, agm, s. 127.

³⁶⁵² Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 216; Said Nefisi, age, s. 76; Rahim Reisneya, age, s. 728.

³⁶⁵³ Said Nefisi, age, s. 76.

³⁶⁵⁴ Gene R. Garthwaite, age, s. 128.

³⁶⁵⁵ Rahim Reisneya, age, s. 728.

³⁶⁵⁶ Said Nefisi, age, s. 76, 77.

³⁶⁵⁷ C. H. Buck, agm, s. 53.

³⁶⁵⁸ C. H. Buck, agm, s. 53.

5.3.2. Sâsânîlerde Diğer Törenler; Cûlus, Düğün ve Dini Törenler

Sâsânî toplumunda icra edilen bazı dini ve geleneksel törenler vardı. Bunlardan bir tanesi ölen bir kimsenin arkasından düzenlenen taziye merasimleri ve taziye yemekleridir³⁶⁵⁹. Ölen kişinin şahsına ait bir yerde onun anısına kurban kesilir, kesilen bu kurbanlardan yemekler hazırlanır ve bu yemekler taziye için gelen insanlara sunulurdu. Bu töreni, ölen kişinin çocuğu, babası adına düzenlerdi, fakat ölen kişinin çocuğu yaşça küçük ise onun yerine ölen kişinin kardeşi bu merasimi icra etmek zorundaydı. Bunun yanında Sâsânîlerde doğan çocukların şükürünü eda etmek amacıyla düzenlemiş oldukları dini bir merasim daha vardı. Bu merasimde baba, doğan çocuğu için sadaka verirdi ve bu merasimin sonunda çocuğa isim takılırdı. Takılan isim mutlaka Aryen ismi olmalıydı, bunun dışında yabancılara ait isimlerin takılmasını büyük bir günah olarak kabul etmekteydiler. Doğan çocuğun nazardan, şeytanın kötülüklerinden uzak kalması amacıyla onu ateşin aydınlığında tutarlar, üzerine bahar yağı sürerler, başındaki saç tıraş ederler ve haizli kadınları yanından uzakta tutarlardı³⁶⁶⁰. Çocuğun emzirilmesi ve kundaklanması dini usullere uygun olarak yapılması gerekmekteydi.

Evlilik törenleri çok erken yaşlarda yapılırdı. On beş yaşına gelmiş bir Sâsânî kızının artık evlenmesi gerekirdi³⁶⁶¹. Evlenmeden önce kız için bir mihr belirlenir ve tayin edilen meblağ evlenecek kızın babasına verilirdi. Fakat verilen bu meblağ evlilikten sonra bir kısmı evlenen erkeğin babası tarafından talep edilebilirdi. Düğünden sonra evlenilen kızın bu meblağı hak etmediğine karar veren aile teslim edilen mihrin bir kısmını geri isteyebilirlerdi. Sâsânî toplumunda kız çocukları anne ve babalarının rızası dışında istedikleri kimselerle evlenebilmeleri din adamlarının oluruyla serbestti³⁶⁶². Kendi rızasıyla evlenen kız çocuklarına **khod salar** adı verilirdi³⁶⁶³. Evlenme çağına gelmiş olan kız ve erkek çocukları **koshti** adı verilen bir iç elbise ve **sadreh** adı verilen bir dış gömlek giyerlerdi³⁶⁶⁴. Sâsânî hanedanına mensup kadınların hanedan mensubu kimseler dışında başkalarıyla evlenmesi örfî olarak kesinlikle yasaktı. Hatta hanedana mensup kadınların hiçbir şekilde Roma, Bizans, Akhun, Hazar, Çin gibi

³⁶⁵⁹ Artur Kristensen, age, s. 427.

³⁶⁶⁰ Artur Kristensen, age, s. 438, 439.

³⁶⁶¹ Guity Nashat, Lois Beck, age, s. 29; Bijan Moridani, age, s. 100.

³⁶⁶² Abdülhüseyin Latifi, agm, s. 105.

³⁶⁶³ Bijan Moridani, age, s. 96.

³⁶⁶⁴ Bijan Moridani, age, s. 100.

komşu ülke hükümdarlarıyla evlendirildiklerine rastlanılmamıştır³⁶⁶⁵. Fakat Sâsânî hükümdarlarının komşu ülke hükümdarlarının kızlarıyla evlendiklerine çok şahit olunmuştur³⁶⁶⁶. Sâsânîlerin bayan hükümdarlarından Azermidoht'un, başka bir hanedana mensup kendi ordusunun komutanı Ferruh Hürmüz'ün evlenme teklifine çok sert bir tepki vermiş ve bu isteğini geri çevirmiştir³⁶⁶⁷. Sâsânî toplumunda çok eşlilik yaygındı. Hükümdarlar istedikleri kadar kadınla evlenebilirlerdi³⁶⁶⁸. Sosyal sınıflardan herhangi birine mensup bir insan da evlenmek için önce din adamlarından fetva almak zorundaydı³⁶⁶⁹. Bunun dışında altın para karşılığında satın alınarak evlenilen kadınlar veya savaş ganimeti olarak alınarak evlenilen kadınlar da olurdu³⁶⁷⁰. İleride evlenmeleri amacıyla çocuk yaşta nişanlandırılan çocukların sayısı da oldukça fazlaydı. Evlilik törenlerinin yapıldığı alanın etrafı genel olarak içinde mum yakılan iki sıra cam kavanoz dizilir, törene gelenlere farklı renk ve tatlarda içecekler içilir ve tatlılar ikram edilirdi³⁶⁷¹. Bu törenlerde el ele verilerek oyunlar oynanır ve çeşitli eğlenceler düzenlenirdi.

I. Erdeşîr iktidarı döneminde haftada bir gün büyük sarayda devlet büyükleri ile beraber şarap meclisi düzenlerdi ve herkese bağışta bulunurdu. Kendi döneminde yine *öğlen dinlencesi* adını verdiği bir dinlenme merasimi tertip etmiştir³⁶⁷². Yine aynı hükümdar kendi döneminde haftada bir gün de hizmetinde bulunan hekim, filozof ve fazilet ehli kimselerle özel olarak şarap meclisi düzenlerdi ve onların fikirlerinden istifade ederdi. Kurmuş olduğu bu meclislerde Erdeşîr, genellikle sözün ciddisinin söylenmesini ister ve laubalilikten hoşlanmazdı. Haftanın kalan diğer günlerinde ise devlet işleri ve düşmanlarına karşı elde edeceği başarılar ile düşmanlarının yok edilmesi meseleleri ile meşgul olurdu³⁶⁷³. Sâsânîler döneminde resmi törenlerin bazılarının saray dışında ve halkın içerisinde düzenlendiği de olurdu. Bu törenlerde sıkı güvenlik önlemleri alınır ve halkın Sâsânî devletinin görkem ve azametini müşahade etmesi için

³⁶⁶⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 99.

³⁶⁶⁶ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.208; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 322; Sadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 1997, s. 21.

³⁶⁶⁷ İbnü'l-Belhi, age, s. 111.

³⁶⁶⁸ Will Durant, age, s. 181.

³⁶⁶⁹ Said Nefisi, age, s. 38.

³⁶⁷⁰ Said Nefisi, age, s. 39.

³⁶⁷¹ Bijan Moridani, age, s. 102, 103, 106.

³⁶⁷² İbnü'l-Belhi, age, s. 62.

³⁶⁷³ İbnü'l-Belhi, age, s. 62.

dev platformlar kurulurdu. Bundan amaç halkın devletin büyüklüğünü görerek çekinmesini ve devlete boyun eğmesini sağlamaktır³⁶⁷⁴.

Bu törenlerin halk açısından en büyük faydası, insanların yeni bir hükümdarın tahta çıkmasıyla muaf tutuldukları vergilerdir³⁶⁷⁵. Sâsânî ülkesinde tahta çıkan bir hükümdar kendisinden önceki hükümdarın belirlemiş olduğu ve halkın devlete olan vergi borcunu affederdi³⁶⁷⁶. Bundan amaç tahta çıkan hükümdarın halkın kalbini fethetmeye çalışmasıdır. V. Behram tahta çıktığı zaman insanların devlete olan yetmiş milyon dirhem civarındaki muvakkat borçlarının silinmesini ve devlete her yıl ödenen toprak vergisinin üçte bir azaltılmasını emretmiştir³⁶⁷⁷. Behram'ın bundan amacı halkın gönlünü kazanmaktır. Çünkü kendisi tahta çıktığı zaman Sâsânî soylularının tepkisiyle karşılaşmış ve tahta oturması sancılı olmuştu³⁶⁷⁸. Tahta çıkan hükümdarlar Sâsânî toplumundaki yerini sağlamlaştırmayı amaçlamaktaydılar. Bunun yanında Sâsânî hükümdarları cülus ettikten hemen sonra özellikle Sâsânî parasını yeniden kendi adlarına basarlar ve yeni para üzerinden insanlara bahşişler verirlerdi³⁶⁷⁹. Sâsânî hükümdarları tahta ilk çıktıkları andan itibaren Sâsânî saray teşkilatında bulunan bütün vezir ve debirleri değiştirirlerdi³⁶⁸⁰. Sâsânî hükümdarları kendileriyle daha iyi çalışabilecekleri ve kendilerine daha güvendikleri insanları vezir ve debir olarak atayarak saray teşkilatına yeni bir şekil verirler ve eski yöneticilerin uzun süre görevde kalarak nüfuz oluşturmalarını önlemiş olurlardı.

Hükümdarın huzuruna girmek isteyen kimseler salona alınmadan önce saray muhafızları komutanı **poshtegban salar** tarafından bekletilir, aynı kişi hükümdara huzura girmek isteyen kişinin arzusunu iletir. Hükümdarın görüşme izni verdiği kişi perde önünde bulunan hürrem başa iletilir. Bu görevli adı zikredilen kişinin huzura girmesi için gerekli talimatı verir. Huzura alınacak kişiye hadimlerden birisi adına **paitidana** (pezam) denilen beyaz bir mendil uzatır ve bu kişi bununla ağzını bağlar³⁶⁸¹. Bu mendil kutsal olan kişilerin veya nesnelerin önüne gelindiği zaman o insanın

³⁶⁷⁴ Said Nefisi, age, s. 17.

³⁶⁷⁵ Touraj Daryaee, age, s. 35; M. Cevad Meşkur, age, s. 86; George Rawlinson, age, s. 581.

³⁶⁷⁶ Artur Kristensen, age, s. 186.

³⁶⁷⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 866; Mary Boyce, agm, s. 793.

³⁶⁷⁸ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s.199; M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 224; İbnü'l-Belhi, age, s. 76; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 91.

³⁶⁷⁹ M. Cevad Meşkur, age, s. 107; Artur Kristensen, age, s. 188.

³⁶⁸⁰ Artur Kristensen, age, s. 200.

³⁶⁸¹ Will Durant, age, s. 121; Artur Kristensen, age, s. 528.

nefesinden dolayı kutsal olan şeylerin kirlenmemesi için yapılan bir uygulamaydı³⁶⁸². Bunun aynısı hükümdarların huzuruna giren kişiler için de geçerliydi. Hükümdarın önüne gelen kişi yere kadar eğilir ve bir müddet bu şekilde bekler; hükümdar kendisine kalkması için emir verince yerden doğrulurdu³⁶⁸³. Yerinden doğrulan kişi büyük bir saygı ile selam verir ve hükümdar kendisine konuşma izni verince konuşmasına başlardı³⁶⁸⁴. Hükümdar ile konuşmaya başlayan kişi konuşmasına *ölümsüz kalın* anlamında **anushagh bavedh** (anuşek baved) veya *bütün arzularına ulaş* anlamında **avghamagh rasi** (bekam beresi) derdi³⁶⁸⁵.

Hükümdarın karşısına çıkan bazı soylu kimselerin taht salonunun şatafatından ve hükümdarın görkeminden bazen bu protokolleri unuttukları da olmaktaydı. Yuvanoa adlı soylunun V. Behram'ın huzuruna çıktığı zaman salonun ve hükümdarın görkeminden hayrete düştüğü ve hükümdarın önünde yere kapanmayı unuttuğu ve hükümdarın da bu kişinin hayreti üzerine onun bu tavrını görmemezlikten geldiğini ifade etmektedirler³⁶⁸⁶. Herhangi bir teşrifat sırasında hükümdarla konuşan kimse ona *ilahi makama sahip kimse* anlamında **shamakh baghan** (şamah bagan) veya ilk insan anlamında **merdan pahlam** diye hitap etmek zorundaydı³⁶⁸⁷. Konuşma arasında hükümdarın adını anmak ve adıyla hitap etmek kesinlikle sakıncalı bir durumdu³⁶⁸⁸. Bu durum resmi yazışmalar, hükümdar için yazılan şiirler ve hatta onun için yapılan övgülerde de geçerli olan bir durumdu. Hükümdarın kendisine veya gıyabında onun adı ile anılması büyük bir saygısızlık olarak adlandırılmaktaydı. Bundan dolayı sürekli olarak onun lakaplarından birisiyle anılması gerekmektedir. Bununla beraber Sâsânî devletinde üst düzey yöneticilerin ataması ile ilgili bazı törenler yapılmaktaydı³⁶⁸⁹. Bu görevlilerin atamasıyla ilgili törenler tapınaklarda yapılır ve görevliler törenden sonra saraydaki görev yerlerine giderlerdi.

Sâsânî geleneklerinde cülus merasimleriyle ilgili ilginç gelenekler de bulunmaktaydı. Sâsânî tahtına çıkacak adayların sayısı birden fazla olunca bunlar Sâsânî soyluları ve ileri gelenleri önünde güç ve kabiliyetlerini ortaya koyan gösteriler

³⁶⁸² Artur Kristensen, age, s. 528.

³⁶⁸³ M. Cevad Meşkür, age, s. 105.

³⁶⁸⁴ Artur Kristensen, age, s. 528.

³⁶⁸⁵ M. Cevad Meşkür, age, s. 105.

³⁶⁸⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 859.

³⁶⁸⁷ Artur Kristensen, age, s. 529.

³⁶⁸⁸ M. Cevad Meşkür, age, s. 105.

³⁶⁸⁹ Ahmad Tafazzoli, agm, s. 101.

düzenlerler ve en yetenekli olan şehzade Sâsânî tahtına çıkardı³⁶⁹⁰. Bunun en ilginç örneklerinden bir tanesi V. Behram ile Sâsânî hanedanından din adamları ve soyluların desteklediği Hüsrev arasındaki güç denemesidir³⁶⁹¹. İki tane aç bırakılmış aslanın arasına bırakılan iki tane altın tacı aslanların arasından alıp başına ilk olarak takan kişinin Sâsânî tahtına oturacağı bu gösteriye Hüsrev katılmaktan vazgeçince, Lahmî Araplarının içerisinde vahşi yaşam şartları arasında yetişmiş olan Behram hünerini göstererek aslanlardan bir tanesini öldürüp tacı alarak başına takmış bu cesaretinden dolayı Sâsânî tahtına geçmiştir³⁶⁹². Ellerine iki tane gürz alan bu şehzadelerin ellerindeki gürzlerle bu aslanları etkisiz hale getirip tacı alarak başlarına takmaları gerekmekteydi³⁶⁹³. Bu cesareti kendisinde bulan Behram Gur elindeki gürz ile vahşi aslanları etkisiz hale getirerek tacı başına takmıştır. Bunun üzerine şöenler tertip edilerek kutlamalar yapılmış ve sevinç gösterilerinde bulunmuşlardır³⁶⁹⁴. Hükümdarın tahta çıkmasının üzerine düzenlenen şenlik ve törenler genellikle bir hafta sürmekteydi³⁶⁹⁵. Sâsânî toplumunda cülus törenleri için çok ilginç gelenekler de bulunmaktaydı. Bunlardan en ilginç II. Şapur'un cülus törenidir. II. Şapur, babası II. Hürmüz'ün ölümünün ardından daha annesinin karnındayken kendisi için cülus töreni yapılmıştır³⁶⁹⁶. Babasının ölümünün ardından yasal varisi olmayan Sâsânî tahtı için gebe olan eşinin karnındaki çocuğunu cinsiyeti hakkında saray astrologlarının yapmış oldukları tahminden sonra anne karnındaki çocuğun erkek olduğu mobad başı tarafından yapılan bir törenle ilan edilmiştir³⁶⁹⁷. Bunun akabinde anne karnındaki çocuk için bir cülus töreni düzenlenerek bebeğin annesi tahtın üzerine sırt üstü uzanmış ve Sâsânî tacı annenin karnı üzerine bırakılmıştır.

Son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicürd'ün 652 yılında öldürülerek Mergab suyuna atılmasından sonra Hristiyan bir din adamı tarafından bulunarak Merv'de bir bahçede defnedilmesinden sonra bu bölgedeki Zerdüştlar her yıl, Yazdicürd'ün tahta çıkış günü olan 12 Eylül günü onun mezarının başında toplanarak törenler düzenlemekteydiler³⁶⁹⁸. Bu usul, hâlâ Hindistan'da yaşayan Zerdüştlar tarafından tören olarak kutlanmaktadır.

³⁶⁹⁰ Parvaneh Pourshariati, age, s. 68.

³⁶⁹¹ İbnü'l-Belhi, age, s. 76, 77; M. Cevad Meşkur, age, s. 88, 89.

³⁶⁹² M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 226; İbnü'l-Belhi, age, s. 79; M. Cevad Meşkur, age, s. 89.

³⁶⁹³ Ahmed bin İshak Yakubi, age, C. I, s. 200.

³⁶⁹⁴ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 226.

³⁶⁹⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 79.

³⁶⁹⁶ P. M. Sykes, age, s. 444.

³⁶⁹⁷ P. M. Sykes, age, s. 444.

³⁶⁹⁸ M. Cevad Meşkur, age, s. 104.

Sâsânîlerin bu son hükümdarının tahta çıkış günü **Tarih-i Yazdicürdî** diye isimlendirilmiştir³⁶⁹⁹. Sâsânîlerde din adamı sınıfının reisi ilginç bir törenle seçilmekteydi. I. Erdeşîr döneminde ihdas edilen yedi kişilik din adamları meclisinin başına seçilen mobad-ı mobadın Zerdüştlük inancına göre bu makama layık bir kişi olup olmadığı farklı bir yöntemle tespit edilmekteydi. Buna göre mobad başı olarak seçilen kişiye kutsal olduğuna inanılan bir uyuşturucu iksir verilir. Bu kişi büyük bir şadırvanın altındaki kutsal bir sedir üzerine uzanarak uyur, yedi gün içerisinde uyanırsa bu kişiye tanrı Ahuramazda'nın onay verdiğine inanılır ve bütün insanlar en büyük dini yetkili olarak kendisine itaat ederdi³⁷⁰⁰. Daha sonraları gelenek haline gelen bu uygulama için I. Erdeşîr kendi döneminde genç bir mobad olan Ardaviraf'ı seçmiş ve bu kişi yedi günlük bir uykudan sonra uyanarak din adamları konseyinin başkanı olmuştur³⁷⁰¹.

Sâsânî devletinde yabancı ülke hükümdarları için de karşılama törenleri düzenlenir ve bu hükümdarlar sarayda kendileri için ayrılmış yerlerde ağırlandırlardı. Sâsânî sarayında hükümdarın tahtının yanında Roma, Hazar ve Çin ülkelerinin hükümdarları için de altından tahtlar kurulmuştu ve onların Sâsânî ülkesine yaptıkları ziyaretlerde törenle karşılandıktan sonra kendileri için ayrılmış olan bu tahtların üzerine oturmaktaydılar³⁷⁰². Altından yapılmış olan bu tahtlar görkem olarak Sâsânî hükümdarının tahtına yakın olarak yapılmıştı ve bütün yıl boyunca yerlerinden kaldırılmazdı³⁷⁰³. Sâsânîler döneminde dini törenler ve bayram kutlamaları genel olarak toplum içerisinde düzenlenirdi³⁷⁰⁴. Sâsânîlerin yıkılışından sonra bu törenler ateşgedelerde kutlanmaya başlandı ve bu geleneklerin sonraki kuşaklara aktarılması sağlandı³⁷⁰⁵.

5.4. Sâsânî Toplumunda Sanat ve Şehircilik

Sâsânî sanatı aniden ortaya çıkmış bir sanat olmadığı gibi ne İran topraklarına bir dönem egemen olan Yunan sanatının devamı ve ne de erken Ari dönemi sanatının

³⁶⁹⁹ M. Cevad Meşkur, age, s. 104.

³⁷⁰⁰ P. M. Sykes, age, s. 428.

³⁷⁰¹ P. M. Sykes, age, s. 428.

³⁷⁰² Ahmad Tafazzoli, agm, s. 105.

³⁷⁰³ İbnü'l-Belhi, age, s. 97.

³⁷⁰⁴ Matthew P. Canepa, age, s. 183.

³⁷⁰⁵ Beatrice Caseau, "Sacred Landscapes", *Late Antiquity*. (Edt. Glen W. Boversock), Harvard University Press, 2000, s. 45, 46.

bir uzantısıdır³⁷⁰⁶. Sâsânî sanatı, kaynağını dört bin yıl öncesine uzanan eski doğu sanatından almış ve birçok medeniyetin sanat unsurlarını kendisinde birleştirerek ortaya çıkmış özgün bir sanat yapısına sahiptir³⁷⁰⁷. Sâsânî sanatı aynı zamanda batı sanatından da farklı bir yapıya sahipti ve aralarında en ufak bir benzerlik yoktu³⁷⁰⁸. Sâsânî sanatı kaynağını binlerce yıllık doğu sanatı ve eski Pers sanatından almakla beraber bir dönem İran'a hâkim olan Yunan sanatının bile fazlaca bozmadığı köklü bir doğu kültürünün terkihi şeklinde ortaya çıkmıştır³⁷⁰⁹. Aşkaniler döneminde İran sanatı büyük ölçüde Yunan sanatının baskısı altında olmasına karşılık Sâsânîlerle beraber kendi özgün sanatına geri dönmüştür³⁷¹⁰. Bununla beraber Sâsânî sanatı en canlı dönemini Bizans sanatını şehircilik ve mimari alanında kullanmaya başladığı dönemde yaşamıştır³⁷¹¹. Sâsânîler kendilerine ait özgün sanatsal yapıyı Bizans sanatı ile süslemişlerdir. Sâsânî sanatı aynı zamanda Sâsânî devletinin sınırlarını aşarak uzak doğuya Çin ve Hindistan'a kadar uzanmıştır³⁷¹². Sâsânî sanatına ait birçok öge kendisine özgün eşsizliğinden dolayı o dönemlerde dünyanın birçok medeniyetinde kabul görmüş ve kendi sınırlarını aşarak dünyanın birçok bölgesine yayılmıştır³⁷¹³.

Bir anlamda Sâsânî sanatı, İran dinlerinin yayılmasına hizmet etmiş ve bu dinler için araç olarak da kullanılmıştır³⁷¹⁴. Sâsânî sanatı özellikle Mani dini mensupları tarafından dinlerinin yayılmasında önemli bir araç olarak kullanılmış ve bu durum Mani dinin Çin'e kadar Budizm ile beraber gelişmesini sağlamış, hatta Budizm'in kısmen zayıflamasına neden olmuştur³⁷¹⁵. Bunun yanında tamamen Pers formatına sahip olan Sâsânî sanatı, eski dünyanın doğu kültürü ile ortaçağ batı kültürü arasında bir köprü vazifesi gördüğü yönünde genel bir kanı bulunmaktadır³⁷¹⁶. Hindistan'da millî birlik ve beraberliklerini kurarak önemli bir medeniyet haline gelen Gupta'ların³⁷¹⁷ batı kültür ve medeniyetine ait objeleri Sâsânî kültür ve sanatı aracılığı ile aldığı söylenmektedir³⁷¹⁸.

³⁷⁰⁶ Roman Girişmen, age, s. 322; A. Godard, agm, s. 193.

³⁷⁰⁷ Will Durant, age, s. 251; Roman Girişmen, age, s. 322, 351.

³⁷⁰⁸ Roman Girişmen, age, s. 351.

³⁷⁰⁹ Zekeria Valaî, agm, s. 1384vd; A. Godard, agm, s. 193.

³⁷¹⁰ A. Godard, agm, s. 193.

³⁷¹¹ Roman Girişmen, age, s. 351.

³⁷¹² Roman Girişmen, age, s. 351, 352.

³⁷¹³ A. Godard, agm, s. 197.

³⁷¹⁴ Roman Girişmen, age, s. 352.

³⁷¹⁵ R. E. Emmerick, "Budism Among Iranian Peoples", *The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3(2), Cambridge University Press, New York, 1983, s. 960; Roman Girişmen, age, s. 352

³⁷¹⁶ Will Durant, age, s. 129; Roman Girişmen, age, s. 352.

³⁷¹⁷ MS. 4. ve 5. Yüzyıllarda Nepal merkezli olarak Hindistan'ın kuzeyine egemen olarak yaşayan bir Hint kavmidir. Bkz. Ashvini Agrawal, *Rise and Fall of the Imperial Guptas*, Delhi, 1989, s. 98.

³⁷¹⁸ Roman Girişmen, age, s. 352.

Sâsânî devleti ve Hindistan arasında ekonomik ve kültürel ilişkiler ile başlayan dostluk iki ülke arasındaki kültür alışverişini hızlandıran altın bir dönem ortaya çıkarmıştır³⁷¹⁹. Bu ilişki Hindistan'dan Sâsânî ülkesine doğru tıp ilmi, astronomi, geometri ve mantık gibi alanlarda bilgi ve beyin göçünü de hızlandırıcı bir etki meydana getirmiştir³⁷²⁰.

Sâsânî hükümdarlarının birçoğu sanata düşkün insanlardı. Bu hükümdarlar arasında Behram Gur şiir, müzik ve ava olan düşkünlüğü ile tanınmaktadır³⁷²¹. Bu hükümdarın ava olan düşkünlüğü ve sanatseverliği Sâsânî resim, şiir ve edebiyatının başlıca konuları arasına girmiştir³⁷²². R. N. Frye, Sâsânîler dönemi sanatının en ilerleme gösterdiği alanların başında mimari, heykeltıraşlık, madencilik, seramik ve ipekli dokuma endüstrisi olduğunu ifade etmektedir³⁷²³. Sâsânî sanatı bu alanlarda çağdaşı olan diğer imparatorluklara göre çok daha ileri bir tekniğe sahip bulunmaktaydı. Sâsânî ve Bizans sanatı birçok alanda rekabet halinde bulunmaktaydı ve Sâsânîler bazı alanlarda Bizans'a karşı üstün konumdaydılar³⁷²⁴. Bu dönem sanatı Sâsânî sarayına ait bir zevk unsurunun yansımasıydı. Orta ve alt tabaka insanları bu zevk ve sanattan yoksun bırakılmıştı. Alt sınıflardaki insanlara eğitim ve sanat kapıları kapatılmış bulunmaktaydı³⁷²⁵. Sâsânî sanatı, Aşkaniler dönemi sanatının aksine Helenistik sanatın etkisinde değildir, fakat bunun aksine Hint, Çin, Yunan ve Roma sanatlarına ait unsurları bünyesine alarak estetik zenginlik oluşturabilmiştir. Sâsânî devletinin mimari, şehircilik, bilim ve tekniğe yapmış olduğu önemli mali yatırım İran kültür ve sanatına doğu Rönesans'ını yaşatmıştır³⁷²⁶.

Kültür alışverişinin en önemli yolu ticari ilişkiler sayesinde ortaya çıkmaktaydı. İranlı tüccarlar doğu yoluyla Çin ve Hint medeniyetlerine ait unsurları; batı yoluyla Bizans ve Yunan medeniyetlerine ait unsurları almışlardır³⁷²⁷. Sâsânîlerin Bizans ile yaptıkları savaşlar sırasında iki ülke arasındaki ticaret genel anlamda durmaz ve tüccarlar her iki ülkeye rahat bir şekilde gidip gelirlerdi. Will Durant, Sâsânî sanatının tesir bölgelerini sayarken, bu medeniyetin Hindistan, Türkistan, Çin, Suriye, Küçük Asya, İstanbul, Balkanlar, Mısır ve İspanya'ya kadar tesir bıraktığını ifade

³⁷¹⁹ Daniel Schlumberger, agm, s. 1053; Roman Girişmen, age, s. 352.

³⁷²⁰ Roman Girişmen, age, s. 352.

³⁷²¹ Parvaneh Pourshariati, age, s. 67vd; Sir John Malcolm, age, V. I, s. 97; Roman Girişmen, age, s. 300.

³⁷²² Sir John Malcolm, age, V. I, s. 97; Roman Girişmen, age, s. 300; Parvaneh Pourshariati, age, s. 69vd.

³⁷²³ Rahim Reisneya, age, s. 660.

³⁷²⁴ Will Durant, age, s. 402.

³⁷²⁵ Rahim Reisneya, age, s. 660.

³⁷²⁶ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, age, s. 49.

³⁷²⁷ Will Durant, age, s. 311; Zekeria Valaî, agm, s. 1384.

etmektedir³⁷²⁸. Elbette Sâsânî sanatının yayılması, bu sanatın Yunan, Roma, Çin ve Hint sanatlarına ait estetik zevkleri bünyesinde bulundurmasından kaynaklanmaktaydı. Sâsânî sanatı kendisinden sonra İslam dünyasını da etkilemiştir³⁷²⁹. İslam döneminde kubbe şeklindeki mabetler ve saraylarla bunların üzerindeki kabartma ve tezyin edilmiş kapı tekniği Sâsânî tapınak mimarisinin aynısıdır³⁷³⁰.

Sâsânî mimari tarzı olan kubbeli ve ters tavanlı, haç şeklindeki bina yapımının Bizans mimarisini etkilediği söylenmektedir. Talbutr ise Sâsânî oval taklarının Bizans sanatını etkilediğini belirtmektedir³⁷³¹. Binaları süslemek amacıyla kullanılan kavisli alçı taşı süslemeciliği, kubbe gövdelerini süslemede kullanılan beş köşeli hilal tarzı ile iki tarafından çıkıntılı dörtgen bina usulü daha sonraları haç şeklinde bina yapımı olarak Bizanslılarca benimsenmiştir³⁷³². Sâsânî sanatının Bizans'ı etkilemesi Ermenistan üzerinden olmuştur. İmparator Justinianus döneminde, kendisine ait mimari eserlerin birçoğunu yapan mimarların çoğunun Ermeni olduğu ifade edilmektedir. Sâsânî sanatının en yoğun olarak etkilediği bölgeler Gürcistan ve Ermenistan topraklarıydı. Sâsânî sanatının Bizans üzerinden etkisi bu iki ülke sayesinde olmuştur. Sâsânîler dönemi Ermenistan'ı bu dönem Sâsânî sanatının yoğun etki alanında bulunmuştur. Özellikle kilise yapımında Sâsânî mimari tarzı ve kutsal eşyalar ile kitapların süslemesi, ciltlenmesi ve resim yapımında Sâsânî nüfuzu yoğun bir şekilde görülmektedir. Binaların duvarları ve oda tavanları, Sâsânî heykeltıraşlığı, kil taşı işçiliği, resim ve süsleme sanatının izleri yoğun bir şekilde görülmektedir³⁷³³.

Sâsânî sanatının ileri bir düzeyde olmasının başlıca sebeplerinden bir tanesi de güçlü bir şehircilik anlayışının olmasıdır³⁷³⁴. Sâsânî şehirleri, kendilerinden önceki Aşkaniler dönemi şehirlerinin aksine ele geçirilmesi zor etrafı surlarla çevrili muhkem şehirlerden oluşmaktaydı. Bu şehirlerin etrafı geçilmesi çok zor ve içi su ile dolu olan hendeklerle kaplıydı³⁷³⁵. Bu durum Sâsânî şehirlerinin işgallerden uzak kalmasına ve sanatsal yapılarının bozulmamasına imkân tanımıştır. Antik İran topraklarında modern anlamda siyasi, içtimai ve teknik anlamda ilk olarak şehircilik çalışmalarının başlaması Persler döneminde Ectabana (Şimdiki Hamedân şehri) şehrinin yapımı ile

³⁷²⁸ Rahim Reisneya, age, s. 661; Will Durant, age, s. 129.

³⁷²⁹ Maria Brossius, age, s. 196.

³⁷³⁰ Rahim Reisneya, age, s. 661.

³⁷³¹ Will Durant, age, s. 127; Rahim Reisneya, age, s. 662.

³⁷³² Rahim Reisneya, age, s. 662.

³⁷³³ Rahim Reisneya, age, s. 662.

³⁷³⁴ Amira K. Bennison, age, s. 64; P. M. Sykes, age, C. 1, s. 503.

³⁷³⁵ P. M. Sykes, age, C. 1, s. 503.

başlamıştır³⁷³⁶. Bu önemli şehirleri Ecbatana gibi yüksek mevkilere kurulur ve şehrin etrafı istilalara karşı duvarlarla çevrilirdi. Şehirlerin genelinde yeraltından açılan su kanallarıyla şehrin su ihtiyacı karşılanmaktaydı³⁷³⁷. Sâsânî şehirlerinin genelinde şehrin atık sularını tahliye amacıyla yerin altından geçen kanalizasyon boruları döşenirdi³⁷³⁸. Bu şehri, Persler genellikle yazlık başkent olarak kullanıyorlardı ve kış mevsiminde Perslerin kadim başkentleri olan İstahr şehrini tercih ediyorlardı³⁷³⁹. Bu şehirlere ek olarak Taht-ı Cemşid, Sus, Taht-ı Süleyman, Pasargad Pers sanatının güzel örnekleri ile doludur. Sâsânî hükümdarları şehirlerin güzelleştirilmesi ve genişletilmesi için devlet hazinesinden yüksek miktarda fon ayırırlardı³⁷⁴⁰. Sâsânîler dönemi İran'ın da şehirlerin sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir³⁷⁴¹. Özellikle Mezopotamya ve Irak toprakları üzerinde birçok yeni şehir kurulmuş olmakla beraber bu şehirlerin arasındaki mesafe de birbirine oldukça yakındı³⁷⁴². Bu dönemin en modern ve gelişmiş şehirleri bu topraklar üzerinde bulunmaktaydı. I. Hüsrev döneminde şehirleşme çalışmaları farklı bir boyut kazanmış ve modern anlamda zirveye ulaşmıştır. Şehirlere yakın olan köyler şehir tipinde yeniden inşa edilmiş ve bunlar arasında sulama sitemleri kurulmuş, şehir içlerinde ve şehirlerarası yollarda yollar ve köprüler yaptırılmış; bakımsız olan kanalları tekrar temizletilmiş ve şehirlerin çehresi değiştirilmiştir³⁷⁴³.

Şekil 13 Adhur Gushnasb'ın (Taht-ı Süleyman) içerisinde bulunduğu dairevî şehir planı örneği. (Maria Brosius, 2006, s. 190)

Şekil 14 Gūr şehrinin dairevi şehir planı ve şehrin ortasında bulunan *minar* adı verilen kule. (Zekeriya Valaî, 2011, s. 1385)

³⁷³⁶ Feridun Cüneydi, age, s. 190.

³⁷³⁷ Zekeria Valaî, agm, s. 1385.

³⁷³⁸ Touraj Daryaei, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 7.

³⁷³⁹ Feridun Cüneydi, age, s. 190.

³⁷⁴⁰ Roman Girişmen, age, s. 348.

³⁷⁴¹ Ebulfazıl Rezevi, agm, s. 2.

³⁷⁴² Roman Girişmen, age, s. 348.

³⁷⁴³ Said Alizade, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrmia, age, s. 58.

Part dönemi şehirleri ise daha çok yüksek tepelerin üzerine daire şeklinde kurulmuş şehirler ile etrafı surlarla çevrili şehirler şeklindedir³⁷⁴⁴. Partlar döneminde kurulmuş Şiz, Tisfun, Merv ve Hitra şehirleri Partların kurmuş oldukları dairevi kentlerin en belirginleridir. Bu şehirlerin hepsinin etrafı surlarla çevriliydi. Sâsânî dönemi şehirleri önceki dönemlerden farklı olarak; şehirlerin bir tarafı nehir ağzlarına bakacak şekilde yarım daire biçiminde inşa edilmeye başlanmıştır³⁷⁴⁵. Sâsânîler döneminde kurulan şehirler Partlar döneminin etkisi ile Yunan şehirciliğinin kurucusu olan Hippodamus'un şehircilik tarzı taklit edilerek yapılmış olmakla beraber bunun en güzel örneğini Firuzabad oluşturmaktadır³⁷⁴⁶. Sâsânîler döneminde inşa edilen Bih Erdeşîr, Vehantiok, Bişapur şehirleri bunun en güzel örnekleridir. Sâsânî başkenti Ctesiphon'u oluşturan Sâsânî döneminde kurulmuş kentlerin çoğu bir yüzü Dicle ve Fırat nehirlerine bakan yarım daire şeklinde şehirlerden oluşmuştu. Sâsânîler döneminde şehircilik alanında özellikle Roma ve Yunan şehirciliğinin izleri yoğun olarak görülmektedir³⁷⁴⁷. Sâsânîliler kurmuş oldukları şehirlerin yapımında Roma ve Yunan şehirlerini örnek olarak almışlar ve bu şehirlerin yapımında Romalı ve Yunan mühendislerden istifade etmişlerdir³⁷⁴⁸. Sâsânî şehirleri genel olarak en merkezi yerine kurulu bir saray ve yakınına inşa edilen bir tapınak ile bir pazaryeri etrafında kurulu şehirlerden oluşmaktaydı³⁷⁴⁹. Büyük ve geniş şehirlerin kurucusu olarak bilinen Sâsânîliler, şehrin merkezinde birbirini ortadan kesen iki büyük ana caddenin etrafına inşa edilmiş binalardan oluşmaktaydı³⁷⁵⁰. Sâsânî şehirlerinde inşa edilen binalar, Hindistan ve Zengibar'dan³⁷⁵¹ getirilen sac ağaçlarından elde edilen ahşap kaplamalarla kaplanmaktaydı³⁷⁵². Sâsânî hükümdarlarından I. Şapur, hayvan otlatılmak için kullanılan geniş bir mera olan bir bölgeyi buranın bitkilerinin yaz kış yemyeşil olmasından dolayı şehir haline getirmiştir ve adını Erdebil koymuştur³⁷⁵³. Sâsânî

³⁷⁴⁴ Zekeria Valaî, agm, s. 1384.

³⁷⁴⁵ Feridun Cüneydi, age, s. 194, 195.

³⁷⁴⁶ Roman Girişmen, age, s. 324; Zekeria Valaî, agm, s. 1384.

³⁷⁴⁷ Zekeria Valaî, agm, s. 1384.

³⁷⁴⁸ Feridun Cüneydi, age, s. 195; Will Durant, age, s. 129.

³⁷⁴⁹ Zekeria Valaî, agm, s. 1384vd.

³⁷⁵⁰ Roman Girişmen, age, s. 324.

³⁷⁵¹ Afrika kıtasının doğu sahilinde 6, 9 derece güney ve 39, 15 derece doğu enlem ve boylamları arasından bulunan ve bu kıtanın en güzel koylarından birisidir. Yakıçağ'da Avrupa devletlerinin uğruna sömürge savaşı verdikleri zengin bölgelerden birisidir. Bkz. A. Grohmann, "Zengibar", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 13, İstanbul, 1986, s. 532.

³⁷⁵² Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 7.

³⁷⁵³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. S. 204.

hükümdarlarının birçoğu şehir olarak seçtikleri yerlerin havasının temizliği, suyunun bolluğu ve bayındır olmasına dikkat ederlerdi.

5.4.1. Sâsânî Müziği ve Müzik Aletleri

Sâsânîler dönemi müziği, İran medeniyetine ait önemli kültür unsurlarından birisi olarak kabul edilmektedir³⁷⁵⁴. Anılan müziğin, antik Pers müziği, Makedonyalıların İran'ı istilası döneminde buraya damgasını vuran Yunan müziği ve Sâsânîler döneminde İran'a yerleşen Hint asıllı Lurî müziğinin bir terkibi olduğu ifade edilmektedir³⁷⁵⁵. Antik dönem ve Sâsânîler dönemi İran müziği hakkında Hüsrev ve Ridek, Kuruş Name, Herodot Tarihi, Palatark'ın İranlılar ve Yunanlılar adlı eserlerden bir takım bilgiler edinmek mümkündür³⁷⁵⁶. Herşeyden önce Sâsânî toplumunda şarkı ve müziğe yönelik büyük bir ilgi vardı³⁷⁵⁷. Sâsânî sarayında şarkıcı ve çalgıcılardan meydana gelen bir topluluk bulunmaktaydı. Bu topluluğun saraydaki konumu müstesnaydı³⁷⁵⁸. Anılan dönemde çalgıcı ve şarkıcıların oluşturmuş olduğu bu topluluğa, eski Pehlevi diliyle **hanyager** ve onlardan önceki Partlar döneminde ise **gusan** adı verilmekteydi³⁷⁵⁹. Herodot ve Ksenophon, Pers sarayı ve soyluları arasında müziğin çok önemli bir yeri olduğunu ifade etmiştir. Sâsânîlerden önce Ahamaniş ve Aşkaniler döneminde çok sayıda üflemeli ve telli müzik aletlerinin kullanıldığı bilinmektedir. Sâsânîler döneminde bu çalgı aletleri ve söylenen müzik türleri antik çağ İran topraklarında zirveye ulaşmıştır. Ünlü tarihçi Mesudî, Sâsânî sarayındaki şarkıcı ve çalgıcıların yüksek rütbeli memurlardan sayıldıklarını anlatmaktadır³⁷⁶⁰. Üstelik bu kimseler mobadlar, vezirler ve komutanlardan sonra hükümdara en yakın olan insanlar arasındaydılar. İran müziği, genel olarak soylulara hitap eden kıymetli ve özgün bir sanat unsuru olarak görülmekteydi³⁷⁶¹. Sâsânî sarayında düzenlenen musiki

³⁷⁵⁴ Artur Kristensen, "Makam-ı Musiki der Temeddün-i Sâsânî", s. 197.

³⁷⁵⁵ Said Nefisi, age, s. 12, 161; Rahim Reisneya, age, s. 678. A. Kristensen'e göre, "Sâsânî müziği eski Pers ve Part müziğinin devamı olmakla beraber, her ne başka milletlere ait müzik unsurlarını içinde barındırsa da, diğer ülke kültüründen etkilenmeyecek kadar muhafazakâr bir müzik türüdür". Bkz. Artur Kristensen, agm, s. 197. Ayrıca bkz. Rahim Reisneya, age, s. 683.

³⁷⁵⁶ Meşhid Ferahani, "Tarih-i Musikiy-i İran", *Ayiney-i Hayal*, Şomare, 11, s. 114.

³⁷⁵⁷ Roman Girişmen, age, s. 350.

³⁷⁵⁸ Said Nefisi, age, s. 11.

³⁷⁵⁹ Rahim Reisneya, age, s. 680.

³⁷⁶⁰ Artur Kristensen, age, s. 493.

³⁷⁶¹ Rahim Reisneya, age, s. 679.

törenlerinde, saray ileri gelenleri, hükümdar çocukları ve ailesi, hizmetliler hazır bulunur ve bunlar şölen sırasında üç gurup halinde dizilirlerdi³⁷⁶².

Birinci gurupta bulunan soylular ve padişah çocuklarının önünde musiki üstatları ve şarkıcılar yer alır, ikinci gurupta bulunan hizmetliler ve hükümdar ailesinin önünde de şarkıcılar dizilir, çalgıcılar ve çalgı aletleri ise üçüncü bir gurup halinde dizilmekteydiler³⁷⁶³. Bu üç gurupta bulunan müzisyenler derecelerine göre şarkı söylüyorlardı ve hepsinin derecesi farklıydı. Birinci derecede bulunan bir müzisyen hiçbir zaman kendisinden alt makamda bulunan bir şarkıcının şarkısını söylemez veya ona eşlik etmezdi³⁷⁶⁴. Bütün bu sınıfın başında onları idare eden kişiye **ramişger** adı verilmiştir ve Mazdek bu işle sorumlu olan kişiyi hükümdardan sonra dört önemli kişi arasında saymıştır³⁷⁶⁵. Behram Gur kendi iktidarı döneminde müzisyenler ile hizmetlileri birbirine eşitleyerek her iki sınıfı da bir tabakadan saymıştır. Bunun yanında daha düşük sınıflar arasında yer alan oyuncular da birinci sınıf insanlardan sayarak onların tabakasını yükseltmiştir. Böylece şarkıcılar, çalgıcılar ve oyuncular birinci sınıf insanlardan sayılmaktaydılar, fakat I. Hüsrev kendi iktidarı döneminde tekrar Erdeşir'in koymuş olduğu usule geri dönmüştür³⁷⁶⁶. Sâsânî devletinin kurucusu Erdeşir ülkesindeki bütün şarkıcı, ozan ve oyuncular bir araya getirip onları ayrıcalıklı sosyal sınıflardan birisi haline getirmiş ve onlar için bir düzen oluşturmuştur³⁷⁶⁷. Sâsânîler dönemi müzisyenleri altın çağını Behram Gur döneminde yaşamışlardır. Behram Gur, müzisyenlerin saraydaki konumlarını daha ileri götürerek onların şartlarını oldukça iyileştirmiştir³⁷⁶⁸. Anılan hükümdarın, Sâsânî halkının müzik zevkinden mahrum kalmaması için Hindistan'dan 400 ile 12 000 bin arasında müzisyen ve şarkıcıyı İran'ın muhtelif yerlerinde müzik şölenleri vermesi için getirttiği rivayet edilmektedir³⁷⁶⁹. Bu şarkıcıların yapmış oldukları iş karşılığında yüz dirhem para aldıkları söylenmektedir. Onların birçoğunun daha sonraları Sâsânî ülkesinde kalarak burada yaşamlarını devam ettirdikleri ve bu şarkıcı taifesine de **zut** diye hitap edildiği söylenir³⁷⁷⁰. Sâsânîler dönemi müzisyenleri bu dönemde yapılan sanat eserlerine de konu edilmiş ve gümüş

³⁷⁶² Said Nefisi, age, s. 11.

³⁷⁶³ Artur Kristensen, age, s. 530.

³⁷⁶⁴ Artur Kristensen, age, s. 531.

³⁷⁶⁵ Rahim Reisneya, age, s. 679.

³⁷⁶⁶ Artur Kristensen, age, s. 531.

³⁷⁶⁷ Rahim Reisneya, age, s. 679.

³⁷⁶⁸ Said Nefisi, age, s. 12.

³⁷⁶⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 90; Rahim Reisneya, age, s. 677.

³⁷⁷⁰ Rahim Reisneya, age, s. 678.

siniler ile kitabeler üzerine çizilen resimlerde çalgı çalarak şarkı söyleyen müzisyen resimleri çizilmiştir³⁷⁷¹.

Sâsânî şahlarından II. Perviz'in meşhur siyah atı Şebdiz'in öldüğünü kendisine hiç kimse söyleme cesaretini gösteremeyince, yanındaki şair ve müzisyenlerinden bir tanesine bunu kendisine söyleme görevi verilmiştir³⁷⁷². Bu müzisyen de yazmış olduğu kısa bir şiiri Perviz'in yanında şarkı şeklinde okuyarak onun öldüğünü uygun bir dille anlatmaya çalışmıştır. Bunu işiten hükümdar yoksa Şebdiz mi öldü diye sorduğunda, müzisyen bunu ben söylemedim siz söylediniz şeklinde latifeli bir şekilde cevap verince, Perviz bu şekilde meşhur atının öldüğünü anlamıştır³⁷⁷³. Hükümdarların düzenlemiş oldukları av partilerinde bu şarkıcıları kendi yanlarında götürürler ve bu faaliyet boyunca müzisyenler onlar için üflemeli ve telli çalgılar eşliğinde şarkılar söylerlerdi³⁷⁷⁴. Sâsânî hükümdarları saraylarında dinlendikleri, eğlendikleri veya yemek yedikleri vakitlerde kesinlikle müzik dinlerlerdi³⁷⁷⁵. Hoş kokuların yayıldığı salonlarda musiki üstatlarının çalgı eşliğinde söylemiş oldukları müziği dinleyerek aşçıların kendileri için özenle hazırlamış oldukları yemekleri yerler ve şaraplarını yudumlarlardı³⁷⁷⁶. II. Hüsrev, Dicle Nehri üzerinde kurmuş olduğu bir barajın açılışında musiki üstatlarını hazır bulundurmuş ve tertip ettiği törenin açılışını onların söylediği müziklerle başlatmıştır³⁷⁷⁷. Sâsânî sarayında çalgıcıların kullanmış oldukları çalgı aletlerini Mesudî, kendi eserinde dile getirmiştir. Bu tarihçi, çalgıcıların kös, tabire, kopuz, çalpara, def, ud, ney, tambur, kaval, arp ve davul kullandıklarını ifade etmektedir³⁷⁷⁸. Sâsânîler döneminde İranlılar, daha çok Horasan sazı dedikleri ve **zeng** (renc) adını verdikleri yedi telden oluşan bir tür saz aletini kullanmaktaydılar³⁷⁷⁹. Telli çalgıların inkişafı I. Hüsrev döneminde gerçekleşmiştir. I. Hüsrev döneminde kullanılan ve **tar** denilen telli çalgılar günümüz İran müziğinde **do-tar**, **se-tar** ve **chahar-tar** adı verilen iki telli, üç telli ve dört telli çalgılar olarak Lur, Afgan, Tacik, Fars, Azeri

³⁷⁷¹ Said Nefisi, age, s. 15.

³⁷⁷² Rahim Reisneya, age, s. 682.

³⁷⁷³ Said Nefisi, age, s. 218, 219.

³⁷⁷⁴ Said Nefisi, age, s. 11.

³⁷⁷⁵ Artur Kristensen, agm, s. 200.

³⁷⁷⁶ Artur Kristensen, age, s. 626.

³⁷⁷⁷ Said Nefisi, age, s. 11.

³⁷⁷⁸ Rahim Reisneya, age, s. 682; Artur Kristensen, age, s. 627.

³⁷⁷⁹ Artur Kristensen, age, s. 627; Artur Kristensen, agm, s. 201.

toplumları arasında kullanılmaya devam etmektedir³⁷⁸⁰. Sâsânî ülkesinde Deylem, Taberistan ve Rey halkı ise daha çok tambur ve mandolini sevmekteydiler ve bu iki alet genel olarak İran halkının en çok benimsedikleri çalgı aletlerindendi³⁷⁸¹. Bunun yanında Sâsânî toplumunda kullanılan müzik aletlerinden bir tanesi çeng-i soğdî diye bilinen ve Soğdlara ait yedi telli bir arp çeşidi de bulunmaktaydı³⁷⁸². Sâsânî sarayındaki en muteber çalgı aleti ise genellikle kadın çalgıcıların çalmış oldukları ve Hüsrev Perviz'in av sahnesinde de resmi çizilmiş olan arp aletiydi³⁷⁸³. Bu dönemin en çok kullanılan müzik aletleri tambur, ney, arp, kopuz ve üflemeli borulardı³⁷⁸⁴. Sâsânîler dönemine ait olan üflemeli çalgılar, mandolin çeşitleri ve zilli çalgılar genel olarak metalden yapılmaktaydılar³⁷⁸⁵.

Sâsânîler dönemine ait pehlevice bir kitapta bu dönemin çalgı aletlerine ait bazı bilgiler bulunmakla beraber bunların en önemlilerinden bazılarının **vin** denilen Hint ûdu, bunun yanında en yaygın kullanılan ûd çeşidi olan **dar** adı verilen ûd çeşidi, **barbudh** (berbuz) olarak adlandırılan bir kopuz cinsi, arp, tambur, **kanare** şeklinde tabir edilen verilen santur, ney, **mar** denilen klarnet çeşidi ve **dumbalagh** (dömbelek) veya **tömbek** ismindeki vurmali bir def çeşidi bulunmaktadır³⁷⁸⁶. İbn Hurdazbih, İran musikisinde kullanılan bu çalgılardan arp ve ud'un Sâsânîler döneminde icat edildiğini bildirmektedir³⁷⁸⁷. Sâsânîler dönemi edebi metinlerinden yola çıkarak o dönemde kullanılan müzik aletlerine tas (kupa), berbet (barbiton), çenber (tanburin), zil, çengoli veya andarvay gibi aletleri de eklemek mümkündür³⁷⁸⁸. Bu çalgıların dışında henüz tanımlanamayan ve sadece isimleri bilinen zincir, tir, siper, şemşir, müşteg, resn, vendek, şişek, kepik gibi müzik aletlerinin varlığı da bilinmektedir³⁷⁸⁹. Sâsânîler dönemine ait önemli musiki üstatları bulunmaktadır. Bunların en meşhuru Serkiş ve Barbez adı verilen iki musiki ustasıdır³⁷⁹⁰. Bu musiki üstatlarına ait bilgiler Se'âlibî ve

³⁷⁸⁰ Kaveh Farrokhi, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, New York, 2007, s. 285. Se-tar adı verilen üç telli çalgı çeşidi Hintliler tarafından Sâsânîlerden alınmış olup günümüz Hindistan'ında si-tar adı vermek suretiyle halen kullanılmaktadır. Bkz. Aynı eser, s. 285.

³⁷⁸¹ Artur Kristensen, *agm*, s. 201.

³⁷⁸² Said Nefisi, *age*, s. 14.

³⁷⁸³ Rahim Reisneya, *age*, s. 679; Artur Kristensen, *age*, s. 628.

³⁷⁸⁴ Artur Kristensen, *agm*, s. 200.

³⁷⁸⁵ Kaveh Farrokhi, *age*, s. 285.

³⁷⁸⁶ Said Nefisi, *age*, s. 14; Artur Kristensen, *age*, s. 628.

³⁷⁸⁷ Artur Kristensen, *agm*, s. 201.

³⁷⁸⁸ Will Durant, *age*, s. 118; Artur Kristensen, *agm*, s. 201.

³⁷⁸⁹ Artur Kristensen, *agm*, s. 202; Will Durant, *age*, s. 118.

³⁷⁹⁰ Rahim Reisneya, *age*, s. 680, Said Nefisi, *age*, s. 11, 14.

Firdevsi tarafından nakledilmektedir³⁷⁹¹. İran musikisinde günümüzde kullanılmakta olan bazı müzik makamlarını Barbez'e dayandıranlar bulunmaktadır³⁷⁹². Barbez'e ait olduğu söylenen en meşhur söylencelerden üç tanesi *yezdan aferiz*, *peyker gerd* ve *sebz der sebz* adı verilen destanlardır³⁷⁹³. Yezdan aferiz adı verilen müzik, kadim İran destanlarını anlatan dini bir müzik şeklidir. Beşinci asırdan sonra Sâsânî halkı özellikle dini destanları dinleme yönünde bir istek içerisine girmişlerdir. Bu türde söylenen destanlardan en meşhur olan ikisi kin-i İrec (İrec'in kini), kin-i Siyavuş (Siyavuş'un kini) adlı destanlardır. Sâsânîler döneminde askeri seferlerde ve savaş meydanlarında askerlere komut vermek amacıyla davul ve gonk kullanan müzisyenler de bulunmaktaydı³⁷⁹⁴. Savaş meydanlarında kullanılan trompet ve borular genel olarak bakır, bronz ve nadiren de altından yapılmaktaydı³⁷⁹⁵. Sâsânîler döneminde saray ve halk için müzik şölenleri tertip eden meşhur musiki üstatları bulunmaktaydı. Bunların bazıları Barbez, Serkiş, Nigisa, Bamşad, Ramtin ve Serkub şeklinde isimleri günümüze kadar ulaşan müzik ustalarıdır³⁷⁹⁶. Bunlardan Ramtin kendi adıyla bilinen bir arp çeşidinin mucididir, Serkiş ise aslen Yunanlı olup asıl adı Sergius'tur³⁷⁹⁷.

Sâsânî müziği altın çağını II. Hüsrev döneminde yaşamıştır³⁷⁹⁸. Sâsânî son dönemlerinde en meşhur olan şarkılar, genelde Hüsrev Perviz'in zenginliğini, gücünü ve aşklarını anlatan destanlardı³⁷⁹⁹. Bunlardan bazıları bağ-ı Şirin (Şirin'in bahçesi), bağ-ı şehriyar (şahın bahçesi), avrangigh (taht türküsü), taht-ı takdis, haft genc (yedi hazine), genc-i vaz averd (rüzgârın getirdiği hazine), genc-i gav (buzağı hazinesi), şebdiz adı verilen şarkılardır³⁸⁰⁰. Sâsânîler döneminde festivaller, dini törenler ve askeri etkinliklerde söylenen farklı müzik türleri bulunmaktaydı. Bu dönemde yılın farklı mevsimlerinde düzenlenen festivallerde farklı şarkılar söylenmekteydi. Bu şarkılar genelde baharın gelişi, tabiattan manzaralar ve yaşama sevinci ile ilgiliydi. Bunlarla ilgili bilinen en meşhur şarkılar noruz-u bozorg (büyük nevrüz), serustan, arayış-i hurşid (güneşin süsü), mah-ı ebrkuhan (bulutlu dağların ayı) ve nuş-i lebinan (dudakların

³⁷⁹¹ Artur Kristensen, age, s. 629.

³⁷⁹² Will Durant, age, s. 118.

³⁷⁹³ Artur Kristensen, age, s. 629.

³⁷⁹⁴ Kaveh Farrokhi, age, s. 285; Artur Kristensen, agm, s. 199.

³⁷⁹⁵ Artur Kristensen, agm, s. 199.

³⁷⁹⁶ Rahim Reisneya, age, s. 680; Said Nefisi, age, s. 12.

³⁷⁹⁷ Said Nefisi, age, s. 12.

³⁷⁹⁸ Rahim Reisneya, age, s. 679.

³⁷⁹⁹ Artur Kristensen, age, s. 631.

³⁸⁰⁰ Artur Kristensen, age, s. 631; Rahim Reisneya, age, s. 683.

içeceği) adlı şarkılardır³⁸⁰¹. Barbez'in Sâsânî sarayındaki müzik şölenlerinde söylemiş olduğu otuz makamdan "Burhan-ı Katî" adlı eserde bahsedilmektedir. Meşhur İran musiki makamlarından Hüsrevani makamına ait yedi Hüsrevani makamın da yine Barbez'e ait olduğu ve bu otuz makam arasında sayıldığı rivayet edilmektedir³⁸⁰². Hüsrevanî makamı bu dönem musiki üstatlarından Nîghisa (Nigisa) adlı müzisyene aittir³⁸⁰³. Sâsânî müziğinin günümüz İran müziğinin temelini oluşturduğu ve bugün kullanılan geleneksel doğaçlama müziğin temelini Sâsânîler dönemine ait olduğu ifade edilmektedir³⁸⁰⁴. Yine bu dönemde Barbez'in Sâsânî hükümdarı Perviz için 360 tane destan yazdığını ve her gün bunlardan bir tanesini okuduğu rivayet edilmektedir³⁸⁰⁵. Sâsânî toplumunda farklı meslek guruplarında çalışan sanatkarların Barbez'e ait olan müzik eserlerini zevkle dinledikleri ve tarlasında bağında çalışan işçilerin çalışırken en zevk aldıkları şeyin Barbez'in müzikleri eşliğinde çalışmak olduğu anlatılmaktadır³⁸⁰⁶. Buna göre Barbez'e nispet edilen yedi Hüsrevani makamı, otuz musiki tonu ve 360 müzik destanın, Sâsânî yılına göre yedi günlük bir haftayı, otuz günlük bir ayı ve üç yüz altmış günlük bir yılı ifade etmekteydi³⁸⁰⁷. Sâsânîlerin **destgah** adını verdikleri bu müzik çeşitlerine daha sonraları Arap dünyasında **makam** adı verilecektir³⁸⁰⁸. Sâsânî dönemi müziğinde kullanılan on yedi tane nota bulunmakla beraber, her destgah için sekiz ile on iki arasında değişen farklı notalar kullanılmaktaydı³⁸⁰⁹.

Sâsânîler dönemi musiki ıstılahlarından olan **rast** adı bu dönem şarkılarından bir tanesinin adı olmakla beraber, günümüzde Fars, Türk ve Arap musiki makamlarından on iki tanesinden birisinin adı olarak kullanılmaktadır³⁸¹⁰. Sâsânî müziği ve müzik aletlerinin Yunan ve Roma uygarlıklarını etkilediğini ve bu konuda kültür alışverişinde bulunduklarına dair veriler mevcuttur. Bizanslılar dönemine ait İstanbul'daki bir sanat çalışmasında gösterilen bir Bizans imparatoriçesinin, Sâsânîli müzisyenler tarafından karşılandığını gösteren resimler, Sâsânî müziğinin Bizans üzerindeki etkisini göstermesi açısından ilginçtir. Sâsânî müziği İslam sonrası dönemde Abbasi sarayını etkilemiş ve Abbasiler diğer alanlarda olduğu gibi, Sâsânî müziğini hiç değiştirmeden

³⁸⁰¹ Said Nefisi, age, s. 13, 14.

³⁸⁰² Rahim Reisneya, age, s. 680; Said Nefisi, age, s. 12.

³⁸⁰³ Artur Kristensen, age, s. 630; 3 numaralı dipnot.

³⁸⁰⁴ Mohammad Reza Azadehfar, "Rhythmic Structure in Iranian Music" Tehran, 2006, s. 118.

³⁸⁰⁵ Said Nefisi, age, s. 13; Rahim Reisneya, age, s. 680; Will Durant, age, s. 118.

³⁸⁰⁶ Artur Kristensen, age, s. 630.

³⁸⁰⁷ Rahim Reisneya, age, s. 680.

³⁸⁰⁸ Sherifa Zuhur, *Colors of Enchantment*, Cairo, 2011, s. 11, 321; Artur Kristensen, agm, s. 198.

³⁸⁰⁹ Artur Kristensen, agm, s. 198, 199.

³⁸¹⁰ Artur Kristensen, age, s. 632.

kullanmışlardır³⁸¹¹. Sâsânîler sonrası İslam dünyasında ortaya çıkan Arap müziği kaynağını Sâsânî müziğinden almakla beraber Endülüslerle aracılığıyla İspanya'ya kadar gitmiştir³⁸¹². Sâsânîler döneminde yeni inanç sistemi ile ortaya çıkan Mani ve Mazdek, öğretilerini yaymak amacıyla Sâsânî müziğinden istifade etmişlerdir³⁸¹³. Mazdek, müziği manevi bir güç olarak görmüş ve bu sanatın kulağın süsü olduğunu ifade etmiştir. Mani ise müziğin büyük bir manevi bir makam olduğunu ifade ederek kendi öğretilerini yaymada müziği yoğun bir şekilde kullanmıştır³⁸¹⁴. Mani dinine ait müzik eserleri daha sonraları Gowishn Zindag ve Govishn Roshn adı verilen iki külliyatta toplanmıştır³⁸¹⁵.

5.4.2. Sâsânîlerde Resim, Kabartma, Oymacılık ve Heykeltıraşlık

Sâsânîler dönemi kabartma ve heykelleri genel olarak insanlar tarafından görülebilecek yerlere ve yol üzerlerine yapılmıştır. Bundan amaç insanların Sâsânî hükümdarlarının azametlerini görmelerini sağlamaktır³⁸¹⁶. İnsanların çabuk ulaşabildikleri yerlerde yapılmış olmalarından dolayı bu yapılar günümüze ulaşınca kadar oldukça zarar görmüşlerdir. Bunun aksine Ahamanîş dönemi heykel ve kabartmaları genelde insanların ulaşamayacağı yüksek tepeler veya dağ yamaçlarına dikilmiş olduklarından Sâsânîler dönemi taş kabartma ve heykellerine göre daha sağlam ve daha canlı durmaktadır³⁸¹⁷. Bunların geneli Fars bölgesinde bulunmakla beraber daha çok taç takma törenleri ile düşmana karşı kazanılan zaferleri anlatan kabartmalardır. Sâsânîler döneminde taş ve kaya üzerlerine yontulmuş kabartmalar oldukça fazlaydı ve sadece bunlardan otuz tanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir³⁸¹⁸. Erken Sâsânî döneminde, ülkede heykeltıraşlık mevcut olmadığından ve heykeltıraş yokluğundan dolayı taş oyma ve kabartma işlerini genel olarak kuyumculukla uğraşan kişilere yaptırıyorlardı³⁸¹⁹. Bundan dolayı ilk dönem taş kabartmaları diğer uygarlıklara nazaran daha sönük ve acemicedir. Sâsânî heykeltıraşçılığının en güzel örneği tahtı cemşid

³⁸¹¹ Sayyed Hussain Nasr, "Islamic Art and Spirituality" New York, 1987, s. 3; Artur Kristensen, agm, s. 197.

³⁸¹² Artur Kristensen, agm, s. 197, 198.

³⁸¹³ Mary Boyce, *Zoroastrians*, s. 130; Rahim Reisneya, age, s. 679.

³⁸¹⁴ Rahim Reisneya, age, s. 679.

³⁸¹⁵ Ahmad Tafazzoli, A. L. Khromov, agm, s. 101.

³⁸¹⁶ Rahim Reisneya, age, s. 668.

³⁸¹⁷ Said Nefisi, age, s. 216.

³⁸¹⁸ Rahim Reisneya, age, s. 668.

³⁸¹⁹ A. Godard, agm, s. 195.

yakınlarında bulunan **Nakş-ı Rüstem**'dir³⁸²⁰. Bu kitabe üzerinde Sâsânî hükümdarlarının Roma imparatorlarına karşı kazanmış oldukları zaferleri anlatan yazılar ve görseller mevcuttur. Bu kitabe üzerinde I. Erdeşîr'in, Artaban'ı ortadan kaldırarak Aşkanileri yendiği savaşa ve I. Şapur'un Valerian'ı esir olarak aldığı Edessa savaşına ait yazı ve motifler bulunmaktadır³⁸²¹. Bu nakşın üzerinde iki süvari dikkat çekmektedir. Bunların ikisi de hükümdarlık giysileri giymiş ve biri diğerine taç takmaktadır. Taç takan süvarinin elinde hükümdarlık bastonu vardır. Diğerisi ise bir yelpaze ile kendisini serinletmeye çalışmaktadır. Bu yapıtın bir kenarında bulunan I. Şapur'a ait bir at benzersiz bir heykeltıraşlık örneğini sergilemesi açısından önemlidir³⁸²². Bu yapının diğer bir tarafında ise Edessa savaşında Roma imparatoru **Valerianus**'u esir alarak ordusunu imha eden **I. Şapur**'un anılan hükümdara diz çöktürdüğünü gösteren bir kabartma bulunmaktadır³⁸²³. Bu kabartmada I. Şapur'un, Valerianus'a karşı tavrı oldukça aşağılayıcıdır. Onun omuzlarına basarak atına binen Şapur bu sahneyi ölümsüzleştirmek için Valerianus'un atının önünde diz çökmüş haldeki anını kabartma yaptırarak bu olayın hafızalarda kalmasını amaçlamıştır³⁸²⁴. Bu kabartmada Valerian'ın el ve ayaklarındaki pranga açık bir şekilde resmedilmiştir³⁸²⁵. **Nakş-ı Receb** adı verilen kabartmalar üzerinde de I. Behram, II. Behram ve I. Şapur'a ait kabartmalar bulunmaktadır³⁸²⁶. Diğer bir kabartma ise savaş esnasındaki Sâsânî süvarilerini göstermektedir. Bu yapıya ait kabartmalardan bir tanesinde ise küçük bir şehzadeye taç giydiren bir hükümdar sergilenir. Aynı şekil Şiraz ve Fars Körfezi yolu üzerinde henüz ayakta olan ve bazıları yıkılmaya yüz tutmuş çeşitli kabartma ve heykeller vardır. Bunların bazıları Şapur'un bazı fetihlerini gösteren, Valerian'ın Edessa yenilgisini anlatan ve onu Şapur'un önünde diz çökerken gösteren kabartmalardan ibarettir³⁸²⁷. Segestanian'ın, II. Behram'a itaatini gösteren kabartmalarla, I. Hüsrev'in imparatorluk işlerini yürütürken gösteren kabartmalar da bunlardan bazılarıdır. I. Hüsrev'i resmeden kabartma diğer hükümdar kabartmalarından farklıdır. Burada Hüsrev'in yüzü tam olarak aksettirilmiştir. Hâlbuki genelde hükümdar kabartmaları

³⁸²⁰ Said Nefisi, age, s. 84; A. Godard, agm, s. 196.

³⁸²¹ Habibollah Ayetollahi, *The Book of Iran; The History of Iranian Art*, (Çev. Shermig Hagshenas), Tahran, 2003, s. 124; Raymond Furon, age, s. 93, 94; Maria Brossius, age, s. 145.

³⁸²² A. Godard, agm, s. 196.

³⁸²³ Roman Girişmen, age, s. 294; Said Nefisi, age, s. 84; Maria Brossius, age, s. 145; Habibollah Ayetollahi, age, s. 124.

³⁸²⁴ M. Cevad Meşkür, age, s. 82.

³⁸²⁵ P. M. Sykes, age, s. 433.

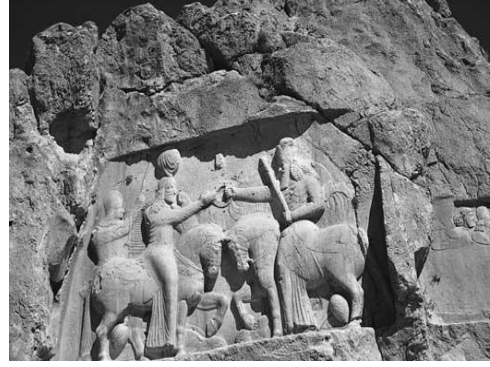
³⁸²⁶ Will Durant, age, s. 127.

³⁸²⁷ Dominique Collon, age, s. 101; Said Nefisi, age, s. 84.

yarım çehre şeklinde resmedilirdi³⁸²⁸. Aynı hükümdar dönemine ait olan önemli kabartmalardan bir tanesi de Sâsânî şahzadelerinden birine aittir³⁸²⁹. Belh yakınlarında olan bu kabartma şu an tahrip edilmiş durumdadır. İki sütun üzerine oturtulmuş bir tahtın üzerine kabartması yapılmış olan bu şahzadenin doğu eyaletlerinin şahîlerinden birisine ait olduğu tahmin edilmektedir.

Şekil 15 Valerianus'un I. Şapur tarafından esir edildiğini gösteren Bişabûr kabartması. (Beate Dignas-Engelbert Winter, 2007, s. 78)

Şekil 16 I. Erdeşîr'e ait bir taş kabartma. (Gene R. Garthwaite, 2005, s. 89)

Bunların yanında Sâsânîler dönemine ait hükümdar kabartmalarından bir tanesi Darabgird'de, iki tanesi Firuz Abad'da, iki tanesi Şiraz yakınlarında, I. Şapur'a ait bir tanesi Salmas'ta, II. Behram'a ait bir kabartma Meşhed üzerinden Kazrun yakınlarında, Erdeşîr Papakan'a ve I. Şapur'a ait üç adet kabartma Firuz Abad'da, tak-ı bustan ile I. Behram ve I. Şapur'a ait iki kabartma Şapur şehrinde bulunmaktadır. Bu kabartmalardan I. Behram'ın Ahuramazda tarafından taç giydirildiğini gösteren ve II. Behram'ın zaferlerini gösteren kabartmalar dikkate değerdir³⁸³⁰. Firuz Abad kabartmaları heykeltıraşlar tarafından değil de kuyumculuk mesleği ile uğraşan mimarlar tarafından yapıldığı için estetik açısından sönüktür³⁸³¹. Bişapur şehrine yakın bir mağaranın önünde I. Şapur'a ait büyük bir heykel bulunmaktadır³⁸³². İstahri, bu mağaranın duvarlarında İranlılar arasında meşhur olan Sâsânî hükümdarlarının resimlerinin çizili olduğunu belirtir. Sâsânîler dönemine ait resim ve süslemelere ait günümüze kadar fazla bir şey kalmamasına rağmen bu döneme ait en ileri tekniğe sahip

³⁸²⁸ Said Nefisi, age, s. 84.

³⁸²⁹ Artur Kristensen, age, s. 599.

³⁸³⁰ Raymond Furon, age, s. 94.

³⁸³¹ A. Godard, agm, s. 195.

³⁸³² Dominique Collon, age, s. 204; Said Nefisi, age, s. 85; A. Godard, agm, s. 195.

sanat dalının günümüze kadar ulaşan örneklerinin de gösterdiği gibi resim sanatıdır³⁸³³. Sâsânî resim sanatına ait örnekleri bu dönemden kalma kâğıt, kitap, çeşitli kumaş parçaları, madeni kaplar, paralar, köşk ve sarayların duvarları ile bunların üzerindeki alçı sıvalar, çiniler, mühürler ve dağlara kabartma şeklinde yapılmış taş duvar ve kayalar üzerinde rastlanılmaktadır³⁸³⁴. Bu dönemden kalma en güzel örneklerle Şapur şehrinde mozaik süslemeli resimlere rastlanmakla beraber ele geçen bütün resim örnekleri Yunan sanatına ait ve Mani dinin mensuplarının çalışmaları gösteren resimlerdir³⁸³⁵. Sâsânîler döneminde alçı nakkaşlığı gelişmekle beraber resim sanatında önemli çalışmaları bulunmaktadır. Mani'nin kendi taraftarları için belirlemiş olduğu ve adına **erjeng** dediği bir program dâhilinde; dinin prensiplerini resimler ve nakışlarla anlatma yönteminden dolayı, bu döneme ait resim ve nakışlar Mani dini mensuplarının çalışmalarını anlatan örneklerle doludur³⁸³⁶. Sâsânîler dönemine ait duvar resimleri, paraların üzerine çizilmiş suretler, dokuma ve kumaşlara yapılan insan ve hayvan figürleri, bu dönemde resim ve nakkaşlık sanatının önemli bir mevkie sahip olduğunu işaret etmektedir³⁸³⁷. Turfan'daki mağaralarda rastlanan erjeng tipi resim örnekleri, İslami dönemdeki minyatür sanatını çağrıştırdığı söylenmektedir³⁸³⁸. Bundan dolayı, minyatür sanatının geçmişinde Sâsânî minyatürünün olduğu iddia edilmektedir³⁸³⁹. Bu resim sanatını Türkistan topraklarına taşıyan Mani dini mensubu İranlılar, bu tarz resim sanatının buralarda yaygınlaşmasını sağladılar³⁸⁴⁰. Sâsânîler dönemi sanatının ilerleme kaydetmesindeki amillerden bir tanesi de resim sanatı üzerindeki Yunan ve Buda sanatının etkisidir³⁸⁴¹.

Sâsânîliler her hükümdara ait resimleri mutlaka saray hazinesinde muhafaza ederlerdi. Mesudî, İstahr³⁸⁴² şehrindeki bir kütüphanede Sâsânî hanedanından bahseden üç yüze yakın kitap gördüğünü bu kitaplardan huday name, ayin name ve gühna mah adı verilen üç tanesinin benzersiz olduğunu ve bu kitaplarda Sâsânî hükümdarlarının

³⁸³³ Rahim Reisneya, age, s. 665.

³⁸³⁴ Habibollah Ayetollahi, age, s. 118 ve 124 arası ve devamı; Rahim Reisneya, age, s. 665.

³⁸³⁵ Said Nefisi, age, s. 85.

³⁸³⁶ Rahim Reisneya, age, s. 667; Habibollah Ayetollahi, age, s. 172; Said Nefisi, age, s. 85.

³⁸³⁷ Said Nefisi, age, s. 86; Rahim Reisneya, age, s. 669.

³⁸³⁸ Rahim Reisneya, age, s. 667.

³⁸³⁹ Habibollah Ayetollahi, age, s. 137.

³⁸⁴⁰ Rahim Reisneya, age, s. 667. Elbette bu görüşün tersi olarak, bu yazı tipinin genel anlamda Türkistan ve Maverâünnehir bölgesinde yaygın olması, Mani dininin Orta Asya yorumu olması da pek alâ mümkündür.

³⁸⁴¹ Will Durant, age, s. 129.

³⁸⁴² Eski Persçe “stahra/müstahkem yer” kelimesinden adını alan bu şehir Pers imparatorluğunun başkenti Persepolis'in 7 km güneyinde; bugünkü İsfahan-Şiraz karayolunun üzerinde antik bir İran kentiydi. Bu şehir aynı zamanda Arşakîlerin başkentiydi. Bkz. Recep Uslu, “İstahr”, s. 202.

ikisi kadın ve yirmi beşi erkek olmak üzere yirmi yedi hükümdara ait resimler ve porteler olduğunu ifade etmektedir³⁸⁴³. İstahri, Sâsânîler dönemine ait bazı tomarlardan bahsederek bu tomarlara hükümdarların resimlerinin çizildiğini anlatır. Anılan resimlerin altlarına yaptıkları işler ve hükümdarlarla ilgili hikâyelerin yazıldığından bahseden İstahri, bunların Şiz şehrinde saklandığını söyler³⁸⁴⁴. Tisfun şehrinde tespit edilen Sâsânî freskleri bu şehrin binalarının duvarlarının resimlerle kaplı olduğunu göstermektedir. Ele geçirilen fresklerde genel olarak yarım insan motifleri dikkat çekmektedir. Bu fresklerde genel olarak sarı, kırmızı ve açık kahve renkleri kullanılmakla beraber bunların etrafı koyu kırmızı renkle belirgin hale getirilir ve gök mavisi ile siyah rengi de bunları süsleme işinde kullanılırdı³⁸⁴⁵. Sâsânîler dönemi resim sanatı, bünyesinde barındırdığı mitolojik öğeler sayesinde kendisinden sonra gelen İslam medeniyeti ile Bizans ve Avrupa medeniyeti üzerinde tesirler bırakmıştır³⁸⁴⁶. Özellikle Sâsânî resimlerine konu edilen iki başlı aslan veya iki başlı kartal ile aslan ve kartal başlı yarı insan resimlerinin taklitlerine Fransız kiliselerinin dış duvarları ile Bizans ve İslam dönemi resimlerinde rastlamak mümkündür³⁸⁴⁷. Erken ortaçağlarda Çin yapımı ipek kumaşlar üzerinde bile Sâsânî tarzı aslan avlayan hükümdar resimlerinin örnek alınarak yapıldığı resimlerin mevcut olduğu ve bunlara ait bazı örneklerin Tokyo Müzesi'nde sergilendiği bilinmektedir³⁸⁴⁸. I. Hüsrev dönemine ait Dohtar-ı Noşiravan (Enûşirvânın kızı) kabartmaları üzerinde aslanlı taç takmış hükümdar ve çok değişik hayvan figürleri Sâsânîler dönemi resim sanatına ait güzel çalışmalardan bir tanesidir³⁸⁴⁹.

Sâsânîler dönemi **heykeltıraşlığı**, Ahamanişler dönemi kadar görkemli değildir. Sâsânî döneminden kalma heykeller, bu dönem heykeltıraşlarının Ahamanişler dönemi heykeltıraşları kadar maharetli olmadıklarını göstermektedir³⁸⁵⁰. Sâsânî taş işçiliğinin Ahamanişler dönemine nazaran daha kaba olmasından dolayı yapılan heykeller önceki dönem kadar zarif ve dakik değildir. Sâsânî heykelleri genelde dağların yamaçlarında büyük kayaların oyulması şeklinde ortaya çıkmış heykellerden oluşmaktadır. Genelde bu heykeller düşmanlarına karşı üstün gelen hükümdarların zaferlerini gösteren veya

³⁸⁴³ Said Nefisi, age, s. 173, Rahim Reisneya, age, s. 666.

³⁸⁴⁴ Rahim Reisneya, age, s. 665.

³⁸⁴⁵ Artur Kristensen, age, s. 599.

³⁸⁴⁶ Habibollah Ayetollahi, age, s. 106; A. Godard, agm, s. 197.

³⁸⁴⁷ Heleanor B. Feltham, agm, s. 33; A. Godard, agm, s. 197.

³⁸⁴⁸ A. Godard, agm, s. 197.

³⁸⁴⁹ Raymond Furon, age, s. 99, 100.

³⁸⁵⁰ Said Nefisi, age, s. 212.

onların tahta çıkışlarını ve taç giyme törenlerini gösteren oyma veya heykellerden oluşmaktadır³⁸⁵¹. Kabartma şeklinde yapılan heykellerin yanında genelde kitabeler de bulunmaktadır. Sâsânîler döneminden günümüze kadar gelebilen hükümdar mücessemeleri, Erdeşîr Papakan, I. Şapur, I. Behram, II. Beram, II. Şapur, III. Şapur, I. Hüsrev ve II. Hüsrev'e ait heykellerdir. Bunun dışındaki heykeller sonraki dönemlerde gelen yerel hükümdarlar tarafından tahrip edilerek yerlerine kendi heykelleri yapılmıştır. Bu döneme ait heykellerden en görkemlisi I. Şapur'un Roma imparatoru Valerianus'a karşı kazanmış olduğu ve kendisini esir ettiği bir savaş sahnesini gösteren heykellerdir³⁸⁵². Sâsânîler döneminde yapılan bu heykeller çok farklı renklerde boyalarla renklendirilirdi³⁸⁵³. Fakat zamanla üzerlerindeki renkler giderek geriye sadece kabartmalar kalmıştır.

Sâsânîler dönemine ait seçkin bir yere sahip olan kabartmalardan bir tanesi de Nakş-ı Rüstem'de bulunan Erdeşîr Papakan kabartmasıdır³⁸⁵⁴. Bu kabartmada Erdeşîr elinde hükümdarlık çubuğunu tutmuş ve yanında din adamlarından bir tanesi ona hükümdarlık tacını giydirmektedir. Bu tacın etrafı güllerle kaplıdır. Erdeşîr'in ayaklarının altında ise son Aşkani hükümdarı Artaban diz çökmüş ve onun ayağına kapanmış bir şekilde diğer ayağının altında ise mağlup bir din adamı, büyük bir ihtimalle Ehrimen'i (Şeytan) temsilen, diz çökmüş vaziyettedir³⁸⁵⁵. I. Şapur'un Valerianus'a diz çöktürdüğünü gösteren kabartmada, Şapur oldukça güzel bir atın üzerine binmiş vaziyettedir. Başında da kendisine ait sikkelerde görüldüğü şekliyle, küre şeklinde büyük bir taç vardır. Üzerinde geniş bir elbise bulunan Şapur sol eliyle bir kılıca yaslanmış, sağ eliyle de Valerianus'a ait bir tacı kendisine iade etmektedir³⁸⁵⁶. Şapur şehrinde bulunan bir kabartmada yüzleri hayvan yüzü şeklinde olan piyade ve süvariler bulunmakla beraber yine aynı yerde hükümdarlığın I. Behram'a geçmesini gösteren başka bir kabartma bulunmaktadır³⁸⁵⁷. Bu tasvir Erdeşîr'in tahta çıkışını temsil eden kabartmaya benzer yapılmıştır. Bu kabartma Sâsânî taş işçiliğinin güzel ve seçkin bir örneği olarak kabul edilmektedir. Bu kabartmanın kenarında ise kendisinden geriye fazla bir şey kalmamış olan II. Behram'ın bir heykeli bulunmaktadır. Sâsânîlerin ilk

³⁸⁵¹ Said Nefisi, age, s. 212.

³⁸⁵² M. Cevad Meşkur, age, s. 82; Maria Brossius, age, s. 145; Said Nefisi, age, s. 214.

³⁸⁵³ Rahim Reisneya, age, s. 669.

³⁸⁵⁴ Will Durant, age, s. 127.

³⁸⁵⁵ Said Nefisi, age, s. 215.

³⁸⁵⁶ Said Nefisi, age, s. 215.

³⁸⁵⁷ Will Durant, age, s. 127; Said Nefisi, age, s. 216.

dönemlerine ait güzel bir heykel örneği günümüzde yıkık bir durumdadır. Kilden yapılmış olan bu heykelin I. Şapur'a ait olduğu zannedilmektedir. Oldukça büyük olan bu heykel geniş bir mağaranın önünde yıkık bir durumda olup sadece bu heykelin bir metre uzunluğunda ayakları asıl yerinde durmaktadır³⁸⁵⁸. Bu heykelden yola çıkarak Şapur'un üzerindeki elbiseden Sâsânîlerin ilk dönemine ait giyim kuşam hakkında ve aynı zamanda bu döneme ait heykeltıraşlık konusunda önemli bir bilgi elde edilebilmektedir.

Azerbaycan topraklarında Sâsânîler dönemine ait taş kabartmalarına örnek verilebilecek nadir bir heykel Urumiye gölünün batı taraflarında Salmas şehrinde bulunmaktadır. I. Şapur'a ait bir taç giyme merasimini gösteren başka bir kabartma ise çok kötü imâl edilmiştir. Bu şehirde 17 tane taş üzerine yapılan kabartmalarda Şapur'un askerleriyle beraber Roma'ya karşı kazanmış olduğu zaferleri kutladığını gösteren sahneler bulunmaktadır³⁸⁵⁹. Sâsânîler döneminin en güzel taş kabartma örneği Kirmanşah'ta bulunan ve Tak-ı Bûstan adı verilen ve o dönemde hanedan üyelerinin gezinti yeri olan bir botanik bahçeye ait yerin resmedildiği bir yapıdır³⁸⁶⁰. Yanında içilir bir su akan bir dağın yamacında olan bu yapı üst üste yontulmuş iki kemerden oluşur. Bu kemerlerin üzerinde iki kişinin kabartması bulunmaktadır ki yere düşmüş birisinin başında beklemektedirler³⁸⁶¹. Mobadan-ı mobad olduğu tahmin edilen kişi Erdeşîr'e gülden bir taç takmaktadır ve yerde yatan kişi ise Artaban'dır. Bu kabartmanın sol tarafında ayakta durmuş ve elinde bir değnek bulunan birisinin kabartması vardır³⁸⁶². Bu kişinin başının etrafında nurdan bir hale bulunmaktadır. Bu halenin etrafında güneş ışıkları vardır. Bunun Zerdüş'te ait bir motif olduğu varsayılmakla beraber arkasındaki güneş motifinin güneşe tapanlara ait bir işaret olması açısından bu kabartmanın o döneme ait dini düşüncenin bir yansıması olarak kabul edildiği şeklinde yorumlanmaktadır³⁸⁶³. Sâsânî kaya ve taş kabartma tekniğinin, Ahamaniş ve Aşkani dönemi taş kabartma sanatının bir devamı olarak kabul edilmektedir³⁸⁶⁴. Günümüze kadar ulaşabilen Ahamaniş ve Aşkaniler dönemi taş kabartmaları da mevcuttur. Sâsânî

³⁸⁵⁸ Said Nefisi, age, s. 217.

³⁸⁵⁹ Raymond Furon, age, s. 94.

³⁸⁶⁰ Rahim Reisneya, age, s. 668.

³⁸⁶¹ Will Durant, age, s. 127.

³⁸⁶² Muhammed Ali Mahmûdî, agm, s. 116.

³⁸⁶³ Said Nefisi, age, s. 217.

³⁸⁶⁴ Rahim Reisneya, age, s. 670.

taş kabartmalarında görülen dans eden, çalgı çalan kadın tasvirleri önceki dönemlerin benzeri olmakla beraber bunlarda Roma sanatına ait izler de görülmektedir³⁸⁶⁵.

Herakleios 624 yılında batı İran topraklarına girerek Genzek şehrine geldiğinde, buradaki devlet sarayının önünde II. Hüsrev'e ait bir heykel görür ve bu heykeli yıktırır. Bu heykelde Hüsrev korkunç bir şekilde tasvir edilmişti. Bunun yanında Genzek sarayının giriş kapısının üzerinde Hüsrev'in taht üzerine oturmuş bir kabartması bulunmaktaydı³⁸⁶⁶. Bu taht gökyüzüne benzer bir biçimde küre şeklinde yapılmış ve etrafına onların kendisine tazim ettiklerini gösteren güneş, ay ve yıldız kabartmaları konulmuştu. Bunun etrafında ise geçmiş Sâsânî hükümdarlarının kabartmaları bulunmaktaydı. Bu heykel ve kabartmalar Herakliyos'un emri ile yerle bir edilmiştir³⁸⁶⁷. Vill Durant, Sâsânîler döneminin en başarılı ve en ileri tekniğe sahip olan sanat dalının bu taş kabartmalar olduğunu iddia etmektedir³⁸⁶⁸. Batılı bilim adamları Sâsânî taş kabartmaları üzerinde çalışan ustalar arasında Yunanlı sanatkarların izini sürerek bu sanatın arkasındaki Yunan tesirlerine ulaşmaya çalışmışlardır³⁸⁶⁹. Fakat bu konuda kesin bir bilgiye ulaşamamışlardır. Bazı bilim adamları yabani hayvan avlayan hükümdar kabartmalarının Arupalı şövalyeleri anımsattığı ifade edilmektedir.

Sâsânîlerin son dönemine ait güzel bir kabartma örneği, II. Perviz'e aittir ve Bizans zafer taklarının bir benzeri olan oldukça zarif ve dakik bir zafer kabartmasıdır. Üzerinde bir hilal bulunan ve bu hilalin üzerinde kanatlı iki melek olan zafer kemeri Sâsânî sanatına ait seçkin örneklerden bir tanesidir³⁸⁷⁰. Bu kemerin üzerinde Ahamanişler dönemi kemerlerini anımsatan ve Cemşid'in tahtına benzeyen bir burç dikilmiştir. Sâsânîlerin son dönemlerine ait bu eser hala daha Sâsânîlerin Ahamaniş sanatını taklit ettiklerini göstermektedir. Bunun karşısındaki bir duvarda bir atın üzerine binmiş üzerinde zırhı bulunan sol elinde bir kalkan ve sağ elinde bir mızrak olan II. Perviz'e ait bir kabartma bulunmaktadır. Bu kabartma öyle ehemmiyetli bir şekilde inşa edilmiştir ki sanki de duvara monte edilmiş bir heykeli anımsatmaktadır. Bu yapı Erken ortaçağlara ait dünyanın en iyi heykeltıraşlık örneklerinden birisi olarak kabul

³⁸⁶⁵ Maria Brossius, age, s. 198.

³⁸⁶⁶ Artur Kristensen, age, s. 607.

³⁸⁶⁷ Said Nefisi, age, s. 170; Artur Kristensen, age, s. 608.

³⁸⁶⁸ Rahim Reisneya, age, s. 669.

³⁸⁶⁹ Will Durant, age, s. 129; Rahim Reisneya, age, s. 669.

³⁸⁷⁰ Said Nefisi, age, s. 218.

edilmektedir³⁸⁷¹. Bu sahnede Perviz meşhur atı siyah Şebdiz'in üzerine binmiştir³⁸⁷². Bu heykelin üzerinde bulunduğu sahnenin üzerinde bir blok daha vardır. Kabartmanın ikinci katını oluşturan bu blok iki tarafına dikilen iki sütun sayesinde ayakta tutturulmuştur³⁸⁷³. Bu bloğun üzerinde üç kabartma daha vardır. Bunlardan bir tanesinde kılıcının ucu yere değen ve ayakta durmuş bir hükümdar ile sol tarafında çömelerek ona gülden bir taç sunmakta olan sakalları uzun bir din adamı durmakta, sağ tarafında ise elindeki testiden su döken bir kadın kabartması bulunmaktadır³⁸⁷⁴. Bu kadının Perviz'in çok sevdiği eşi Şirin olduğu varsayılmaktadır. Batılı tarihçiler ise bu kadın resminin tanrıça Anahita'nın temsili resmi olduğuna inanmaktadırlar³⁸⁷⁵. Fakat elinde su kovası ile su döken kadının kılıktan kurtulma bayramı olarak kutlanan su bayramını anımsatan bir kabartma olduğu daha çok akla gelmektedir³⁸⁷⁶. Bu takın her iki tarafında ceylan ve ayı avlayan Sâsânî hükümdarlarının av meclisini gösteren kabartmalar vardır. Fil üzerine binerek avına ok fırlatan hükümdar tasvirlerinin arkasında şarkı söyleyen kadınlar ve sol tarafında avlanan hayvanları derisinden ayırarak develere yükleyen kadın kabartmaları yer almaktadır³⁸⁷⁷. Bunun yanında bu kabartma üzerinde bir gölletin üzerindeki kayığın içerisinde saz çalan ve balık avlayan kadın görüntüleri vardır. Genel olarak bu kabartmalar ceylan, dağ keçisi ve domuz avlayan hükümdarlar ve onların etrafında koşuşturan onlarca hayvanı sergilemektedir³⁸⁷⁸. Bu gölün, II. Perviz'in av mekânı olan Kirmanşah'taki Nilüfer gölü olduğu tahmin edilmektedir. Bu kabartmalarda yaban domuzu, dağ keçisi, at ve fil kabartmaları da bulunmakla beraber bu kabartma ve heykeller Sâsânîler döneminde rengârenk boyalarla boyanmış fakat günümüze gelinceye kadar bu boyaların birçoğu aşınmıştır. Bu kabartmanın diğer bir özelliği ise İran, Yunan ve Bizans sanatına ait motiflerin bir arada bulunmasıdır³⁸⁷⁹.

³⁸⁷¹ Said Nefisi, age, s. 218. Taberi, II. Hüsrev'in bu kabartmayı meşhur atı Şebdiz'in ölümü üzerine bu hayvanı sürekli olarak hatırlamak amacıyla yaptırdığını ve bu atın benzerini bulabilmek için Rum ve Türkistan ülkelerine adamlar yolladığını nakleder. Bkz. M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 324.

³⁸⁷² Dorothy Shepherd, agm, s. 1087.

³⁸⁷³ Artur Kristensen, age, s. 597.

³⁸⁷⁴ Artur Kristensen, age, s. 598.

³⁸⁷⁵ Dorothy Shepherd, agm, s. 1087; Muhammed Ali Mahmûdî, agm, s. 128.

³⁸⁷⁶ Muhammed Ali Mahmûdî, agm, s. 120.

³⁸⁷⁷ Rahim Reisneya, age, s. 669; Said Nefisi, age, s. 219.

³⁸⁷⁸ Will Durant, age, s. 121; Rahim Reisneya, age, s. 668.

³⁸⁷⁹ Said Nefisi, age, s. 219.

5.5. Sâsânî Toplumunda Yaşam Tarzı ve Yemek Kültürü

Sâsânî hükümdarlarının avlanmaları ve eğlenmeleri amacıyla etrafı yüksek duvarlarla çevrili büyük bir av alanı vardı. Bu alanın içerisinde vahşi doğada yetişen bütün ağaç ve bitkiler ile antilop, kaplan, aslan, pars, yaban eşiği, sülün, tavus kuşu, geyik, deve kuşu gibi yabani hayvanlar bulunmaktaydı³⁸⁸⁰. Avdan sonra yemek şöleni verilir yemekler yenirdi. Hükümdarlar av teşrifatlarına tahtlarını ve şarkıcı ve hizmetlilerden oluşan nedimlerini de götürürlerdi. Hükümdarların tahtları ile birlikte özel eşyalarını yedi deve, hizmetçilerini ise yüz deve taşırdı³⁸⁸¹. Sâsânî hükümdarları etrafındaki korumalar eşliğinde beraberindeki soylularla burada av merasimi düzenlerler ve müzisyenlerin icra etmiş oldukları müzik eşliğinde eğlenirlerdi³⁸⁸². Bu merasim için hükümdar ve soylular kıymetli mücevherlerle süslenmiş, üzeri farklı desenlerle bezenmiş oldukça pahalı elbiseler giyerler ve onların rahat bir şekilde eğlenmeleri için her türlü ortam hazırlanırdı. Sâsânî hükümdarlarına ait giyim kuşam, elbiseler ve bu elbiseler üzerindeki motifler sadece İran ülkesinde değil bu ülke sınırları dışında Çin, Türkistan ve Bizans ülkelerindeki soylular ve hükümdarlar tarafından bile taklitleri yaptırılmaya çalışılmıştır. Özellikle Sâsânî hükümdarlarının giyim kuşamlarının ortaçağlarda Bizans tekstil üreticileri üzerinde büyük etkileri olmuştur³⁸⁸³. Bizans tekstil üreticileri Sâsânî hükümdarlarının elbiselerini üzerindeki motiflere kadar taklitlerini yapmışlardır. Bunun yanında Batı Türkistan ve Çin’de bazı mağara resimleri üzerinde Sâsânî hükümdarlarının elbiselerinin motiflerinin tıpkısını gösteren resimlere rastlanılmıştır. Sâsânî hükümdarları daha önce Pers hükümdarlarının giysilerinin aksine farklı model ve desenlerde birtakım giysiler yaptırmışlar ve bu giysileri çok farklı ve ağır mücevherlerle süslemişlerdir³⁸⁸⁴. Sâsânî hükümdarlarının ve soylularının yaşam tarzı, giyim kuşamı ve yeme içme kültürü kendilerinden sonra gelen devletleri de büyük oranda etkilemiştir. Emevi ve Abbasi sarayı ve soyluları Sâsânîler dönemi yaşam tarzı, giyim kuşamı ve yemek kültüründen büyük ölçüde etkilenmiştir³⁸⁸⁵.

³⁸⁸⁰ Said Nefisi, age, s. 15, 16.

³⁸⁸¹ Will Durant, age, s. 121.

³⁸⁸² Said Nefisi, age, s. 16.

³⁸⁸³ Artur Kristensen, age, s. 615.

³⁸⁸⁴ Roman Girişmen, age, s. 350.

³⁸⁸⁵ Edward G. Browne, age, s. 259; Ehsan Yarshater, agm, s. 72.

Sâsânî sarayında önemli bir *yemek kültürü* bulunmaktaydı ve geçmiştekinden çok farklı yiyecek ve yemekleri İran kültüründe ortaya çıkarmışlardı³⁸⁸⁶. Sâsânî hükümdarlarının sofrası kimsenin hayal edemeyeceği güzellikte ve bollukta yemeklerle doluydu. Bu sofraya ancak hükümdar ile beraber devlete çok önemli hizmetlerde bulunmuş kimseler oturabilirdi³⁸⁸⁷. Sâsânî hükümdarlarına yemek yerken genel olarak mobadan-ı mobad, iran debirbad ve asvaran sardar eşlik etmekteydiler³⁸⁸⁸. Sâsânî mutfağının en önemli etli yemekleri şunlardı: iki koyunun sütü ile beslenmiş ve sadece iki ay otlamış bir kuzunun fırında kızartılmış olanı, kendi suyunda kızartılmış bir oğlak eti, yağlı bir devenin sirke, ilik ve yumurta sarısıyla pişmiş göğüs eti, sülün ve kış kekliği eti, kenevir tohumu ve zeytin küspesi ile beslenmiş güvercin eti³⁸⁸⁹. Sofraya gelen yemekler altın yaldızlı ve gümüş tabaklarla servis edilirdi³⁸⁹⁰. Sâsânî hükümdarlarının sofralarının en önemli yemeklerinden bir tanesi domatesle birlikte kebab edilmiş limon soslu havyar yemeğidir³⁸⁹¹. Anılan dönemde balık yumurtası ile yapılan kebaba **khaveeyar** adı verilmekteydi. Sâsânîler döneminde tavuk ve diğer kuş yumurtalarına bundan farklı olarak **khiya** adı verilirdi. Sâsânî ülkesinde insanlar bayram ve şenliklerde veya değişik etkinlikler sırasında toplu olarak yenilmekte olan büyük sofralara **khvara** (hora) adını vermektedirler³⁸⁹². Sâsânî sofralarında çok farklı yiyecek çeşitleri bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi adına **ashe-rishte** denilen et suyu ve hamurun kaynatılması sonucunda elde edilen şerit şeklinde imal edilmiş spagettilerdir³⁸⁹³. Bu yiyecek, tipik bir Türk yemeği olan ve hamurun, serçe dili gibi eğri kesilerek hazırlandığı *erişte* benzeri bir yemektir³⁸⁹⁴. Bu yiyecek yağda kavurma veya çorbası yapılmak suretiyle Sâsânî sofralarının vazgeçilmeziydi. Bu yemek çeşidi Sâsânîler dönemi makarna kültürünün çok geniş bir şekilde varlığını göstermektedir. Sâsânî dönemi sofraları genel olarak buğday ve arpa ürünlerinden elde edilen yiyeceklerden oluşmaktaydı. Ömer Hayyam'ın rubailerinde özellikle ekmek, su ve şarabın yoğun bir şekilde işlenmiş olması bu dönem yemek kültürünün vazgeçilmezlerinden birisinin de arpa ve buğdaydan elde edilmiş ekmek olduğunu

³⁸⁸⁶ Roman Girişmen, age, s. 350.

³⁸⁸⁷ Said Nefisi, age, s. 17.

³⁸⁸⁸ Artur Kristensen, age, s. 542.

³⁸⁸⁹ Abdulhalik Bakır, *İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 164.

³⁸⁹⁰ Najmieh K. Batmanglij, *A Taste of Persia*, New York, 2007, s. 12.

³⁸⁹¹ Shirin Simmons, age, s. 121.

³⁸⁹² Michael Stausberg, *Zoroastrian Rituals in Context*, Leiden, 2004, s. 381.

³⁸⁹³ Shirin Simmons, age, s. 34.

³⁸⁹⁴ Abdulhalik Bakır, *İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, s. 148.

göstermektedir³⁸⁹⁵. Sâsânîler dönemi yazıtları İranlıların tüketmiş oldukları yiyeceklerden özellikle bayram günleri hazırlanan yemeklerden sıkça bahsetmektedir³⁸⁹⁶.

Günümüz İran yemeklerinin birçoğu kaynağını Sâsânîler dönemi yemek kültüründen almaktadır. Halen İran'da varlığını devam ettiren önemli yemeklerden birisi olan **buranî**, adını Sâsânîlerin kadın hükümdarı olan Burandoht'tan almıştır³⁸⁹⁷. Tereyağı, ıspanak, biber, karanfil, sarımsak ve yoğurttan yapılan bu yemeğin üzerine tarçın ve kavrulmuş badem sos olarak eklenirdi. Bunun yanında Sâsânîler döneminde fakir olan halk tabakası içecek olarak arpa suyundan imal bira içerken, zengin olan soylu kesimi yemeğin yanında şarabı tercih etmekteydiler³⁸⁹⁸. Sâsânî yiyeceği, şarabı ve giyim kuşamı daha sonraki dönemlerde yazılan şiirlerin konusu dahi olmuştur³⁸⁹⁹. Sâsânî toplumunda en çok tüketilen yemeklerden bir diğeri de adına **khoresh** denilen ve Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra Arapların adını **gholyah** olarak değiştirmiş oldukları bir güveç türüydü³⁹⁰⁰. Bu yemek türü sebzenin bol yetiştiği yaz aylarında çok sık olarak yapılan bir yemektir. Bunun dışında yemeklerin yanında tüketilen ve Sâsânî sofralarını süsleyen önemli tatlı ve şekerleme türleri de bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi Hire hurmasının içerisine ceviz ve yer fıstığı doldurularak elde edilen bir tatlı türüydü³⁹⁰¹. Bunun yanına şeftali kurutu ve katı şeker de meze olarak eklenirdi. Bunun dışında savaş durumlarında hükümdarın sofrasına sadece ekmek, tuz, sirke ve sebze dışında bir şey bırakılmazdı ve hükümdar devlet erkânıyla beraber bu yiyeceklerden yedi. Bunun ardından **bezmaver** adı verilen ince ekmeğe sarılmış ve üzerine tereyağı dökülmüş haşlama et getirilirdi ve hükümdar bu yemekten sadece bir iki lokma yedi³⁹⁰².

5.5.1. Sâsânî Hükümdarlarının Özel Eşyaları ve Giyim Kuşamları

Sâsânî hükümdarları dünyanın en zengin insanlarıydılar. Sahip oldukları zenginlik için III. Yezdicürd'ün mal varlığına bakmak yeterli olacaktır. İbnü'l-Mukaffa,

³⁸⁹⁵ Shirin Simmons, age, s. 35.

³⁸⁹⁶ Michael Stausberg, age, s. 378.

³⁸⁹⁷ Shirin Simmons, age, s. 48; Najmieh K. Batmanglij, age, s. 16.

³⁸⁹⁸ Wil Durant, age, s. 118.

³⁸⁹⁹ Najmieh K. Batmanglij, age, s. 13.

³⁹⁰⁰ Shirin Simmons, age, s. 70.

³⁹⁰¹ Touraj Daryaei, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", s. 402.

³⁹⁰² Artur Kristensen, age, s. 542.

Nihavend yenilgisinden sonra yanına özel eşyalarını ve hizmetçilerini alarak Batı Türkistan'a kaçan III. Yezdicürd'ün, Arapların eline geçmesin diye yanında getirdiği özel eşyalarından sadece yedi bin adet altın kabı Çin'e yolladığını rivayet eder³⁹⁰³. Bu kapların her birinin on iki bin miskal olduğu ifade edilmektedir. Bunun dışında Yezdicürd'ün yanında bir o kadar da altın ve gümüş sikke olduğu belirtilmiştir. Sâsânî hükümdarlarının en debdebelisi II. Hüsrev Perviz'dir. Bu hükümdarın bir safı kırmızı yakuttan ve diğer safı sarı yakuttan oluşan bir satranç takımı vardı³⁹⁰⁴. Aynı şekilde taşları yakut ve zümrütten oluşan bir tavlası vardı. Onun, otuz iki bin parça yakutu on iki bin cariyesi, bin iki yüz fili, on üç bin tane devesi, otuz bin kilogram udu, on beş bin kilogram kâfuru, dokuz bin kilogram miski, on iki bin kilogram amberi, on iki bin fitil ve kırmızı kibritinin olduğu iddia edilir³⁹⁰⁵. Bunun yanında yedi yüz bin süvarisi, üç yüz bin piyadesi, on bin kölesi, yüz bin yük atı, yüz bin tane altın kını ve üç bin tane karısının olduğu söylenir³⁹⁰⁶. Bu hükümdarın hazinesine bağlı vilayetlerden her yıl yedi yüz doksan beş milyon dirhem para gelmekteydi.

II. Hüsrev'e ait harika eserlerden bir tanesi de taht-ı takdis adı verilen tahttır³⁹⁰⁷. Bel'ami, bu tahtın hükümdarların sahip olduğu eşyalar açısından bir ilk olduğunu rivayet etmiştir³⁹⁰⁸. Bu taht sac ağacı ve fildişinden yapılmıştı ve dört ayağı kırmızı yakuttan imal edilmişti³⁹⁰⁹. Bu tahtın üzerinde mevsimleri, ayları ve günleri gösteren bir saat bulunmaktaydı³⁹¹⁰. Üzerinde hükümdar, ay ve güneş resimlerinin olduğu bu taht, Sâsânîler döneminin önemli sanat eserlerinden bir tanesi sayılmaktadır. Bu taht dört tane öküzün çekebileceği bir araba şeklinde tasarlanmıştı. Bu tahtın etrafındaki parmaklıklarının altın ve gümüşten yapıldığı iddia edilmektedir. Yatağın ahşap kısmı abanoz ağacından altın işlemeli olarak yapılmıştı. Bu yatağın eşığının gökyüzü mavisi renginde olduğu ve altından imal edildiği söylenir. Bu yatağın üzerine takımıyıldızları, burçlar, av merasimleri ve savaş günlerine ait meclislerin resimleri çizilmişti³⁹¹¹. Firdevsi bu tahtın Feridun tarafından yapıldığını ve kendisinden sonra sırayla eski Pers imparatorlarından İrec, Manuçihr, Keyhüsrev Lehrasb, Güştasb ve Camasb'a kaldığını

³⁹⁰³ Said Nefisi, age, s. 166.

³⁹⁰⁴ Artur Kristensen, age, s. 606.

³⁹⁰⁵ İbnü'l-Belhi, age, s. 104; Said Nefisi, age, s. 167; M. Cevad Meşkür, age, s. 99.

³⁹⁰⁶ Said Nefisi, age, s. 167.

³⁹⁰⁷ Matthew P. Canepa, age, s. 146; Dorothy Shepherd, agm, s. 1087.

³⁹⁰⁸ Rahim Reisneya, age, s. 673.

³⁹⁰⁹ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 324.

³⁹¹⁰ Artur Kristensen, age, s. 608.

³⁹¹¹ Rahim Reisneya, age, s. 673.

rivayet eder. Bu hükümdarlardan her birinin, tahtın üzerine farklı mücevherler ekleyerek güzelleştirdiğini, fakat İskender'in bunu parçalara ayırarak mücevherlerini yanında götürdüğünü söyler. Daha sonraları, Sâsâniler döneminde Hüsrev Perviz'in bu tahtı eski görkemine kavuşturduğunu rivayet etmektedir³⁹¹². Bu tahtın Şiz'de bulunan ve Taht-ı Süleyman adı verilen binada kurulu olduğu zannedilmektedir³⁹¹³. Aşkanilerden sonra Erdeşîr'in eline geçen bu taht Perviz döneminde eskisinden daha görkemli hale getirilmiştir. Bu tahtın yeniden inşasında farklı ülkelere ait insanların da aralarında bulunduğu otuzu üst düzey marangoz olmak üzere 1120 sanatkârın görev aldığı söylenmektedir. Bu tahtı eski görkemine kavuşturmak için 2 yıl çalışıldığı abartılı olarak anlatılmaktadır³⁹¹⁴. Sâsânî hükümdarlarının Çin imparatoruna göndermiş olduğu kıymetli eserler arasında çerçevesinin üzeri dört sıra inci ile çevrili üzerinde kanatlı bir ata binmiş bir Sâsânî prensinin bir aslanı avlamasını tasvir eden altın levha da bulunmaktadır. Daha sonraki dönemlerde bunların taklitlerinin Çin imparatorları tarafından komşu ülke krallarına hediye olarak gönderildiği söylenmektedir³⁹¹⁵.

Hüsrev Perviz'in hazinesi arasında **genc-i bad averd** adı verilen bir hazine türü vardı³⁹¹⁶. Bu hazine Bizanslılarla yapılan savaşlardan elde edilmiştir. Bu isimle adlandırılmasının sebebi ise ele geçirilen hazinenin rüzgârın yardımıyla sürüklenen gemilerin Sâsânîlerin eline geçmesinden dolayı rüzgârın getirdiği hazine olarak adlandırılmıştır³⁹¹⁷. 416 yılında Sâsânîler İskenderiye'yi muhasara edince, buranın hazinesi Sâsânîlerin eline geçmesin diye Bizanslılar, bunları gemilere bindirerek İstanbul'a taşımak istediler, fakat gemilerin yönünü değiştiren rüzgâr bu gemilerin Sâsânî ordusunun eline geçmesine neden oldu. Böylece, bu hazine rüzgârın Sâsânîlere hediye etmiş olduğu bir armağana dönüştü³⁹¹⁸. Bunun yanında adına **genc-i gav** denen bir hazine daha vardı³⁹¹⁹. Arazisi üzerinde çift süren bir çiftçinin öküzünün sabanına takılan bir küpün içerisinde bulunduğu altın ve gümüşleri saraya haber vermesi üzerine burada yapılan kazılar sırasında İskender'in gizli olan hazinesine ulaşılmış ve bu hazine içerisinde anılan hükümdarın kendi mührüne rastlanılmıştı. Yüz adet testi içerisinde konulmuş altın, gümüş ve mücevherlerden oluşan bu hazinenin bir testisi hazineyi bulan

³⁹¹² Rahim Reisneya, age, s. 674; Artur Kristensen, age, s. 607.

³⁹¹³ Matthew P. Canepa, age, s. 146; Dorothy Shepherd, agm, s. 1087.

³⁹¹⁴ Rahim Reisneya, age, s. 674.

³⁹¹⁵ Hans Wilhelm Haussig, age, s. 215.

³⁹¹⁶ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 324; M. Cevad Meşkür, age, s. 107, Said Nefisi, age, s. 18.

³⁹¹⁷ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 324; Said Nefisi, age, s. 18, 167.

³⁹¹⁸ Said Nefisi, age, s. 167, 168.

³⁹¹⁹ M. Cevad Meşkür, age, s. 107.

köylüye verilmiş ve geri kalanı hazineye devredilmiştir³⁹²⁰. Öküzünün sabanına takılarak ortaya çıkan bu hazineye *öküz hazinesi* adı verilerek onu saraya taşıdılar³⁹²¹. Şehnâme, Sâsânî hazinelerini **genc arus**, **genc afrasyab**, **genc bad averd**, **genc hadra**, **genc suhte**, **genc gavan** ve **genc şadurd buzurg** şeklinde tasnif etmiştir³⁹²². Genc arus adı verilen hazine Hindistan ve Çin'den gelen hediyelerden oluşmaktaydı. Sâsânî soylularının komplolarından korkan II. Hüsrev, Destekerd şehrinde kendisi için bir saray yaptırmış ve buraya çekilmişti. Bu sarayın haremünde üç bin tane kadın bulunmaktaydı. Bunların dışında bir o kadar da hizmetçi, çalgıcı, şarkıcı ve dansözlerden oluşan kadınlar vardı. Bunlara ek olarak üç bin erkek hizmetçi, 8500 adet binek hayvanı, 765 tane fil, yük taşıma amacıyla kullanılan 12 000 katırı vardı³⁹²³. İslam sonrası dönemde Irak'ta ele geçirilen Sâsânî hükümdarlarına ait, inci, kırmızı ve sarı yakût ile zebercedlerle süslenmiş, altından imâl edilmiş olan bir takıya 2 milyon dinar değer biçilmiştir³⁹²⁴.

Sâsânîler dönemi paraları üzerinde onların giyim kuşamlarına ait ayrıntıları görebilmek mümkündür³⁹²⁵. Hicri 113 yılında ele geçen tasvirlerde Sâsânî hükümdarlarının giyim kuşamlarına ait motifleri gösteren resimlerde onların kırmızı çiçeklerle desenli elbise ve lacivert pantolon yeşil altından taçları ellerinde altından mızrakları olduğu halde görülmektedir. Bir diğesinde yeşil rengârenk elbiseleri pantolonları rengârenk lacivert ve kırmızı taçları olduğu halde ellerinde altından mızrakları ile ayakta durmuş bir şekilde görülmektedirler³⁹²⁶. Bunun yanında üzerlerindeki elbiseler altın ve gümüş işlemler ile süslenmiş bir şekildedir. Sâsânî hükümdarları başlarına **kolaf** adı verilen bir başlık ve bellerine ise **kamar** adı verilen bir kuşak bağlarlardı³⁹²⁷. Üzerlerine ise **kâbâ** denilen uzun paltolar almaktaydılar. Hürmüz bin Şapur'un giyim tarzı diğer Sâsânî hükümdarları gibidir. Hürmüz'e ait bir tasvirde üzerinde çiçekli desenler ve ortasında kuş resmi bulunan kırmızı bir elbise ile yeşil bir pantolon göze çarpmaktadır. Sağ elinde bir mızrak ve sol elinde bir kalkan olduğu halde

³⁹²⁰ Said Nefisi, age, s. 18.

³⁹²¹ Said Nefisi, age, s. 168.

³⁹²² Artur Kristensen, age, s. 605vd; Said Nefisi, age, s. 168.

³⁹²³ M Cerir et-Taberi, age, C. II. s. 324, 325; Artur Kristensen, age, s. 603.

³⁹²⁴ Abdulhalik Bakır, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 62.

³⁹²⁵ Matthew P. Canepa, age, s. 98. Sâsânîler döneminde hükümdarın giymiş oldukları türde elbiselerin avam tarafından giyilmesi kanunen yasaktı. Özellikle erguvan renkte boya ile boyanmış elbiseler sadece hükümdarlar tarafından giyilebilirdi. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 328.

³⁹²⁶ Said Nefisi, age, s. 173.

³⁹²⁷ Matthew P. Canepa, age, s. 191.

bir aslanın üzerine oturmuş vaziyettedir. Behram bin Hürmüz'e ait bir tasvirde kendisinin üzerindeki elbise ve pantolonunun kırmızı renkli ve başında lacivert renkli bir tacın bulunduğu görülmektedir. Tacının üzerinde altından yapma iki tane hale ve bunların üzerinde de altından bir hilal bulunmaktadır. Behram bin Behram'ın ise elbisesi üzerinde çiçek motifleri bulunan lacivert renkte bir gömlek ve bunun altında giymiş olduğu kırmızı bir pantolondur. Başına taktığı tacı ise yeşil altından iki şerefeli olup üzerinde altından dokunmuş bir kumaş sarıdır. Nersi bin Behram'ın elbisesi ise yine çiçekli desenleri olan kırmızı renkte bir gömlek ve bunun altına giydiği çiçek desenli lacivert renkte bir pantolondur. Başında da yeşil renkte altından bir taç vardı ve bu vaziyette tahtına oturmuş olarak iki elinde kılıç bunlara dayanmış vaziyette resmedilmiş bir motifi bulunmaktadır³⁹²⁸. Hürmüz bin Nersi'nin elbisesi çiçek desenli kırmızı gömlek, pantolonu ise çiçek desenli lacivert renkte; II. Şapur'un ise gül desenli kırmızı gömlek ile yine çiçek desenli kırmızı bir pantolondur. Şapur'un tacı altından ve iki haleli ve üzerinde bir hilal bulunmaktaydı. Erdeşîr bin Hürmüz'ün elbisesinin üzerinde dinar motifleri vardır. Elbisesi lacivert renkte olup pantolonu kırmızı renktedir. Tacı yeşil renkte olup bir elinde mızrak ve diğer elinde kılıç bulunan resimleri vardır. Şapur bin Şapur'un kırmızı çiçekli gömleği, lacivert renkli pantolonu ve gömleğinin altında ise altın renkli başka bir elbisesi vardı. Ortası kırmızı renkte iki haleli üzerinde hilal bulunan yeşil bir tacı vardı. Hükümdar elbiselerinin üzerinde genelde bulut parçaları göze çarpmaktadır ve bu bulutlara *güzel baht bulutları* anlamında **ebr-i nikbahî** adı verilmekteydi³⁹²⁹. Bu elbiselerin üzerinde en çok görülen çiçekler dört taçlı çiçekler idi. Sâsânî hükümdarlarına ait bazı giysilerin üzerinde Çin sanatına ait yarı ejderha yarı insan resimleri taşıyan ve adına **hipokampus** adı verilen motifler bulunmaktaydı³⁹³⁰. Bunun yanında bazı elbiselerin üzerinde hükümdarları kanatlı atların üzerine binmiş bir şekilde onları avlanırken gösteren desenler ve çeşitli hayvan motiflerinin olduğu görülmektedir. Bu kumaşlar üzerine çizilen rengârenk hayvan resimleri ve özellikle fil resimleri bu kumaşları çekici hale getirmişlerdir³⁹³¹.

Sâsânî hükümdarlarının hemen hemen hepsinin üzerindeki elbiseler birbirinin benzeridir. Dizkapaklarına kadar uzanan geniş gömlekler ve bu gömleğin altına giyilen pantolonlar genelde Sâsânî hükümdarlarının giysilerini oluştururdu. Bu giysiler

³⁹²⁸ Said Nefisi, age, s. 174.

³⁹²⁹ Artur Kristensen, age, s. 613.

³⁹³⁰ Artur Kristensen, age, s. 614.

³⁹³¹ Rahim Reisneya, age, s. 669.

çoğunlukla kırmızı, lacivert ve yeşil renklerde olurdu. Bu elbiselerin üzeri çiçek, havan ve gül motifleri ile süslüydü. Genellikle üzeri çift haleli ve bu halelerin üzerinde uzanan hilali olan altından bir taç takarlardı. Bu taçların rengi genelde yeşil, kırmızı ve sarı renklerde olurdu³⁹³². Sâsânî hükümdarları arasında bulunan Azermidoht ve Burandoht adındaki iki kraliçenin giysileri de erkek hükümdarlarının giysilerinin aynısıydı. Azermidoht'un muhtelif çiçek motifleri ile süslü kırmızı renkte gömleği, lacivert renkte çiçek desenli pantolonu, yeşil tacı vardı. Buran Doh't'un ise çiçek desenli yeşil gömleği, yine çiçek desenli lacivert pantolonu, lacivert renkte bir tacı vardı³⁹³³. Procopius, Piruz'un bir muharebe sırasında ölmeden önce sağ kulağına inciden yapılmış çok büyük ve kıymetli bir küpeyi taktığından bahseder³⁹³⁴.

Enûşîrvân'ın oğlu IV. Hürmüz'ün mücevherlerle süslü, etrafı incilerle çevrili, üzerine zümrüt asılı, her tarafından sarı yakut parıltısı ışıldayan ve görenleri hayrette düşüren altından bir tacı bulunmaktaydı³⁹³⁵. IV. Hürmüz'ün pantolonu altın işlemeli ve altından dokunmuş ipliklerle yapılmıştı. I. Hüsrev'in ise altın işlemeli, üzeri rengârenk şekillerle süslü beyaz bir kabası vardı³⁹³⁶. Gökyüzü mavisi bir pantolon giyerdi. Hükümdarların özel eşyalarından bazılarını hilat olarak hediye ettikleri olurdu³⁹³⁷. II. Şapur'un, Ermeni komutan Manuel'e hilat olarak yolladığı kıymetli eşyaları arasında sansar ve sincap kürkünden kıymetli elbiseler, şapkasına, alnına ve göğsüne takması için imal edilmiş altın ve gümüşten süsler, arguvan renginde üzerinde bir bayrak olan otağ ve bu otağın girişine sermesi için gökyüzü mavisi renginde bir halı bulunmaktaydı³⁹³⁸. Destegerd'i ele geçiren Herakliyos, buradaki devlet sarayında oldukça büyük miktarda henüz kesilmemiş gümüş para blokları, dini merasimlerde kullanılan gümüş küçük tepsiler, altından dokunmuş halılar, ipek kumaşlar ve elbiseler, sayısızca beyaz gömlekler, çok miktarda şeker, zencefil, biber, ûd ağacı ve itriyat ele geçirmiştir³⁹³⁹. Bu sarayın bahçesinde bulunan deve kuşları, antiloplar, yaban eşekleri, tavus kuşları, sülünler, aslanlar ve panterler, Herakleios'u şaşkına çevirmiştir. Genzek'i

³⁹³² Said Nefisi, age, s. 174, 175.

³⁹³³ Said Nefisi, age, s. 175.

³⁹³⁴ R. A. Donkin, age, s. 94.

³⁹³⁵ Artur Kristensen, age, s. 525.

³⁹³⁶ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 81.

³⁹³⁷ Matthew P. Canepa, age, s. 190.

³⁹³⁸ Artur Kristensen, age, s. 537.

³⁹³⁹ Artur Kristensen, age, s. 609.

ele geçiren Herakleios buradaki hükümdar sarayında çok sayıda ipek ve keten gömlekler ele geçirmiştir³⁹⁴⁰.

5.5.2. Sâsânî Soyluları ile Halkın Yaşam Tarzı

Sâsânî toplumunda soylular ile halk yığınları arasında farklı yaşam tarzları oluşturulmuş ve bu iki sınıf arasına kalın bir çizgi çizilmiştir. Alt tabakadaki halk yığınları soyluların sahip oldukları tüketim araçlarından yoksun bırakılmış ve bu kanunla kontrol altına alınmıştır. Bütün bu ayrışma ve kopukluğa rağmen Procopius, Sâsânîler dönemi insanların Yunanlılara göre daha zeki ve eski Arşak halkından daha nazik olduğunu ifade etmektedir³⁹⁴¹. Soylular malikâne sahibi olabilir, ata binebilir ve soylu kadınlar ipek elbiseler giyebilirdi, fakat bunların dışındaki halk yığınları bunlara sahip olamazdı³⁹⁴². Sâsânî toplumunda müreffeh bir yaşam süren soylularla diğer halk yığınlarını üzerindeki elbiselerden ayırmak mümkündü³⁹⁴³. Sâsânî toplumunda lüks yaşam sadece soylu sınıfa mensup insanlar içindir; halk ise soylular gibi giyinemez, onlar gibi yiyip içemez ve onlar gibi yaşayamazdı³⁹⁴⁴. Sâsânî toplumunda zengin ve soylu kimseler farklı mevsimlere ait farklı kumaşlardan yapılmış elbiseler giyerlerdi. Se'âlibi'nin "Gurerü'l Ahbar" adlı eserinde Hüsrev Perviz'in bir dihanın oğlu olan hizmetçisiyle arasında geçen konuşmalarından Sâsânî soylularının hangi mevsimlerde hangi tür kumaşlara ait giysileri giydiklerine dair bir tespiti bulunmaktadır³⁹⁴⁵. Buna göre Sâsânî soyluları bahar aylarında hafif giysiler olan **dabikî** ve **şahcânî** adı verilen türde elbiseler giyerlerdi³⁹⁴⁶. Dabikî, Gücerat altın işlemeli kumaşı gibi altın sırmalı oldukça nazik hafif bir kumaş cinsidir. Saf ketenden yapılan ve Mısır kökenli bir kumaş olan dabikînin Fars eyaletinde dokunan cinsine **sinizî** adı verilirdi³⁹⁴⁷. Şahcânî ise ipek ve yün karışımı veya ipek ile pamuk ipliği karışımı bir kumaştan yapılan oldukça zarif ve nazik bir kumaştır. Bu kumaş cinsi Merv ve Rey şehirlerinde dokunmaktaydı³⁹⁴⁸.

³⁹⁴⁰ Said Nefisi, age, s. 170; Rahim Reisneya, age, s. 651.

³⁹⁴¹ Wil Durant, age, s. 118.

³⁹⁴² İlber Ortaylı, age, s. 11.

³⁹⁴³ Guity Nashat, Lois Beck, age, s. 33; H. Masse, "İğtişaat-ı Mezhebi ve İctimai der Zaman-ı Sâsânîyan, Mazdek", s. 229.

³⁹⁴⁴ Michael G. Morony, age, s. 183.

³⁹⁴⁵ Said Nefisi, age, s. 196.

³⁹⁴⁶ Mısır kaynaklı olan bu kumaşların Irak ve İran'da taklitleri yapılmaktaydı. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 214, 216.

³⁹⁴⁷ Abdulhalik Bakır, age, s. 162, 163.

³⁹⁴⁸ Said Nefisi, age, s. 197.

Yaz aylarında ise daha hafif ve rahat olan **tuzî** ve **şatvî** adı verilen elbiseleri giymekteydiler. Tuzî ketenden yapılmış bir tür kumaş cinsidir. Sonbahar aylarında **minyer razi** ve **mülhem mervezi** adı verilen elbiseler giymekteydiler³⁹⁴⁹. Minyer razi iki taraflı dokunmuş ipek parçası olup, mülhem ise yün ve ipek karışımı bir kumaştır. Kış aylarında ise **huzz** ve **hevasıl** adı verilen giysileri giyerlerdi. Aşırı soğuk geçen kış günlerinde ise hez adı verilen elbiselerin iki katlı olanları giyilirdi. Bu iki kat ipekten dokunur ikisinin ortasındaki astarı bile ipekten yapılırdı³⁹⁵⁰. Sâsânî soyluları uyurken dibadan yapılmış iki tane yastığı üst üste koyarak uyurlardı. Sâsânî hükümdarları ve soylularının merasim elbisesi olarak giymiş oldukları **tırar** denilen bir kaftan çeşidi bulunmaktaydı³⁹⁵¹. Bu kaftan ipek işlemeli ince kadifeden yapılırdı ve genellikle soylular arasında üstünlük alameti olarak değerlendirilirdi³⁹⁵².

Çinli seyyah Huan Tusang yaşamış olduğu dönemde Sâsânîler ülkesine yapmış olduğu bir gezide, İranlıların post, yün, keçe ve ipekten imal edilmiş elbiseler giydiklerini anlatmaktadır³⁹⁵³. Aynı zamanda onların başlarına herhangi bir başlık takmadıklarını ve saçlarını düzenli olarak taradıklarını ifade etmektedir³⁹⁵⁴. Sâsânî toplumunda kan bağı ve mülkiyet önemli ayırt edici bir unsurdur. Soylular ve halk bu şekilde ayırt edilmekteydiler. Tenser'in mektubunda belirtmiş olduğu gibi soylularla diğer halk tabakasını birbirinden ayıran en önemli unsurlar onların giymiş olduğu elbiseler, binekler, sahip oldukları saray veya köşkler, bahçe ve bostanlar, kadın ve hizmetkârlardır³⁹⁵⁵. Diğer din mensupları da kendilerine has elbiselerinden tanınmaktaydılar ve hepsinin farklı giyim kuşamları vardı³⁹⁵⁶.

Yine, Tenser'in mektuplarında halkın soylulara ait olan giysileri giymeleri ve onlara benzemeye çalışmaları kesin bir şekilde yasaklanmıştır³⁹⁵⁷. Soylu kadınlar ipekli elbiseler giyerler ve ala köşklere otururlardı. Onları diğer halk tabakasından ayıran dini elbiseleri vardı. Bunlar geniş beyaz bir başlık ve geniş pantolondan oluşmaktaydı. Şahname'de soyluların giydikleri ve kendilerini halk tabakasından ayıran şahî şapkaları

³⁹⁴⁹ Artur Kristensen, age, s. 615.

³⁹⁵⁰ Said Nefisi, age, s. 196.

³⁹⁵¹ Abdulhalik Bakır, age, s. 160.

³⁹⁵² Abdulhalik Bakır, age, s. 160.

³⁹⁵³ Said Nefisi, age, s. 197.

³⁹⁵⁴ Artur Kristensen, age, s. 615.

³⁹⁵⁵ A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1383, s. 162, 163; Artur Kristensen, age, s. 424; H. Masse, "İğtişaat-ı Mezhebi ve İctimai der Zaman-ı Sâsânîyan, Mazdek", s. 229.

³⁹⁵⁶ Michael G. Morony, age, s. 311.

³⁹⁵⁷ Matthew P. Canepa, age, s. 131; Rahim Reisneya, age, s. 632; Michael G. Morony, age, s. 185.

ve altın işlemeli ayakkabılardan çokça bahsedilmektedir³⁹⁵⁸. Bununla beraber Sâsânî soyluları eğer hükümdar onlara hediye etmemişse, kesinlikle altından yapılmış yüzük, kemer, halka gibi şeyler takamazlardı³⁹⁵⁹. Saray hizmetlileri ve fil bakıcıları gibi diğer Sâsânî soylularına ait kabartma resimlerde görülen elbiselerin üzerinde aynen hükümdarların elbiselerinde olduğu gibi güzel talih anlamına gelen bulut parçaları bulunmaktaydı³⁹⁶⁰. Bu elbiseler üzerine yapılan motifler arasında bazen satranç tahtasını andıran motifler, dağ keçileri, ayı, ördek, balıkçıl kuşu resimleri yapıldı. Bu elbiselerin üzerine yapılan motifler genel olarak sağ ve sol taraflarına karşılıklı olarak nakşedilirdi. Sâsânî savaşçı soyluları Sarmatların giydiği uzun ve geniş kollu tunikler giyerlerdi³⁹⁶¹. Toplum içerisinde farklı sınıflara ait bürokratların da kendilerine has giyimleri bulunmaktaydı³⁹⁶². Bunların üzerlerindeki elbiseler onların hangi bürokratik sınıfa mensup olduklarını gösterirdi. Tak-ı Bûstan'daki av sahnesini gösteren resimde bir kayığa binmiş ve balık avlayan kadın resimleri üzerinde bulunan elbiselerde domuz başını anımsatan motifler bulunmaktadır³⁹⁶³. Üzerinde domuz başı motifler bulunan bazı Sâsânîler dönemine ait kumaş parçaları Berlin Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunmaktadır.

Sâsânî soyluları da, hükümdarlar gibi yaşamaktaydılar. Ülkenin bir valisi veya bir generali aynen hükümdarların sahip oldukları tüm şatafata sahip olabilirdi. I. Hüsrev döneminde Azerbaycan valisinin iki milyon dinar serveti ile beraber ülkenin farklı vilayetlerinde sarayları, kervansarayları, değirmenleri, hamamları, üç bin adet at ve binek hayvanı, iki bin adet koyunu, yirmi bin devesi, savaş esiri Türkler, Rumlar ve Habeşlilerden oluşan bin yedi yüz tane kölesi, dört yüz tane cariyesi bulunmaktaydı³⁹⁶⁴. Soyluların aksine onlardan daha alt tabakada bulunan sosyal sınıflar onların sahip olduğu eşyalara veya giysilere sahip olamazlardı. Halkın giyim kuşamı, binekleri evlerinin büyüklüğü devletin koymuş olduğu kanunlarla belirlenmişti³⁹⁶⁵. Sâsânî soyluları için gümüşten yapılan eşyalar üretilirken, bunların dışındaki sınıflara mensup insanlar için genelde kilden yapılmış eşyalar üretilmekteydi. Bundan dolayı fakir halkın elindeki eşyalar arasında altın, gümüş veya madeni eşyalar yerine genel olarak kilden

³⁹⁵⁸ Michael G. Morony, age, s. 185; Artur Kristensen, age, s. 425.

³⁹⁵⁹ Artur Kristensen, age, s. 538.

³⁹⁶⁰ Artur Kristensen, age, s. 613.

³⁹⁶¹ Kaveh Farrokh, age, s. 170.

³⁹⁶² Michael G. Morony, age, s. 183.

³⁹⁶³ Artur Kristensen, age, s. 614.

³⁹⁶⁴ Rahim Reisneya, age, s. 638

³⁹⁶⁵ İlber Ortaylı, age, s. 11

yapılmış eşyalar bulunmaktaydı³⁹⁶⁶. Halk içerisinde sadece köylü sınıfı ile iç içe yaşayan dihanlar ve azadanlar giyim kuşamları ile fakir halktan ayırt edilebilirlerdi. Hatta dihanların bile kendi aralarında beş sınıfa ayrıldığı ve bunların birbirlerinden üzerlerindeki elbiselerinden fark edildiği söylenmektedir³⁹⁶⁷. Bunlar eğitilmiş ve giyimli bir zümre oldukları için yaşam standartları açısından biraz daha ayrıcalıklıydılar ve giyim kuşam ile tüketim araçları halka göre daha iyi düzeydeydi³⁹⁶⁸. Yine halk içerisinde sadece asilzadeler silah ve at kullanabilirler onun dışındaki halkın silah ve at kullanmasına izin verilmezdi³⁹⁶⁹.

³⁹⁶⁶ Rahim Reisneya, age, s. 652

³⁹⁶⁷ Michael G. Morony, age, s. 187

³⁹⁶⁸ İlber Ortaylı, age, s. 13

³⁹⁶⁹ İlber Ortaylı, age, s. 14

SONUÇ

İran ve Irak toprakları üzerinde 429 yıl hüküm süren bu devlet Sasani hanedanından olmayan ve saltanatı gasbeden iki hükümdar hariç olmak üzere ikisi kadın 31 hükümdar tarafından yönetilmiştir. Partların iktidarı döneminde Fars Eyaletinin en önemli ana tapınaklarından biri olan Anahita tapınağının başrahibi olarak görev yapan Sâsân elde etmiş olduğu bu manevi konumu sayesinde hanedanını halk nazarında mümtaz bir konuma getirerek insanların desteğini sağlamıştır. Anılan kişi hanedanlığını kutsal bir zemin üzerine oturtarak kısa zamanda kendi hanedanının ileride Partların yerini almasını sağlamıştır. Halkın gözünde kutsal bir konuma ulaşan bu hanedan, İran halkının desteği ile dört yüz yıldan fazla bir zaman zarfında iktidarda kalmayı başarmış ve Sâsânî toplumu bu hanedanın dışında herhangi bir soylunun Sâsânî tahtına oturmasına izin vermemiştir. Sâsânî ordularının genel komutanları olan Behram Çûbîn ve Ferhan Şahrbaraz'ın farklı dönemlerde Sâsânî tahtını bir darbe ile ele geçirmeleri akabinde yönetimi Sâsânî hanedanının elinden alma girişimleri sonuçsuz kalmış ve halk ayaklanmaları sonucunda taht tekrar eski sahipleri olan Sâsânî hanedan üyelerine geçmiştir. Sâsânî devleti, halkın Zerdüştlük dinine olan inancını, bu dini Farsların milli bir dini haline getirerek İran coğrafyası üzerinde yaşayan bütün Aryen topluluklarını İran kimliği altında milli bir devlete dönüştürmek suretiyle merkeziyetçi büyük bir devlet haline getirmiştir. Fars milli birliğini kuran bu devlet, kısa zamanda Yunan kültürünün ülkeyi paramparça hale getirmiş olduğu mahalli krallıkları kısa zamanda ortadan kaldırarak ülke içerisindeki birlik ve beraberliği tesis edebilmiştir.

Sâsânî devleti, idari anlamda merkez ve eyalet teşkilatı olmak üzere iki şekilde idari örgütlenme yoluna giderek geniş bir alana yayılmış olan topraklarını bu şekilde yönetmeye çalışmıştır. Sâsânîler, merkeze uzak bölgeleri yönetime bağlı şahî unvanlı hükümdarlıklar, yakın bölgeleri ise yönetime bağlı eyaletler haline getirerek organize etmişlerdir. İran'da Sâsânî merkez teşkilatına bağlı güçlü bir ordu, maliye, adliye ve eğitim teşkilatı bulunmaktaydı. Bunun dışında ulaşım ve haberleşmeyi sağlayan örgütlü ve düzenli posta ve casusluk teşkilatı oluşturulmuştur. Bu teşkilatların hepsi Sâsânî sarayındaki soylular meclisi tarafından idare edilmekteydi ve bu meclis aynı zamanda hükümdarı denetleme ve tahta çıkacak yeni hükümdarı belirleme konumuna da sahipti. Sâsânî devleti yönetim alanında kurumların sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için din adamlarının gözetiminde güçlü bir anayasaya sahipti. Bütün kurumlar kendi içinde

çalışmalarını düzenleyen yönetmeliklere ve tüzüklere sahiplerdi. Merkeze bağlı idari kurumların başında saray meclisi üyesi olan vezirlerden biri bulunmaktaydı ve bu vezirler ülkenin önemli hanedanlarına mensup soylulardan seçilmekteydi.

Kendi iç dinamiklerini sağlamlaştıran Sâsânî devleti bunun sonucu olarak, dış politikada daha etkin bir hale gelmiş ve komşusu olan imparatorluklara karşı çok büyük başarılar elde etmiştir. Kendilerini *İran* şeklinde adlandıran bu medeniyet kendisi dışındaki bütün toplumları *Aniran* şeklinde tabir ederek kendi egemenlikleri dışındaki bütün kavimleri ötekiler olarak görmüştür. Kurulduğu ilk dönemlerde batı komşuları olan Roma İmparatorluğuna karşı Ermenistan toprakları üzerinde egemenlik kurmaya çalışan, Anadolu ve Suriye toprakları üzerinde genişleme siyaseti güden ve böylece Mezopotamya topraklarında kalıcı bir Sasani varlığı oluşturmak isteyen bu medeniyet Roma'dan sonra onların doğudaki temsilcileri Bizanslılara karşı bu mücadelelerini dört yüz yıl boyunca devam ettirmiştir. Buna karşılık olarak da Roma ve onlardan sonraki dönemlerde Bizanslılar Sasanileri Mezopotamya topraklarından atarak Anadolu ve Suriye topraklarını güvence altına almak ve Ermenistan'ı siyasi ve dini açıdan kendilerine bağlamak istemişlerdir. Buna ek olarak Sâsânî devleti doğuda bulunan Kuşan, Akhun, Göktürk gibi Türk imparatorluklarıyla Orta Asya, Maveraünnehir ve Horasan'ın verimli toprakları, zengin şehirleri ve üzerinde bulundukları ipek yoluna egemen olmanın mücadelesini vermiştir. Kuzeyde Kafkas Türk kavimleri ile mücadele halinde olan Sâsânî devleti Kafkaslar üzerinden gelen boyların ülkelerine yönelik akınlarını durdurmak ve bu bölge ticaretini denetimleri altına almak için büyük uğraşlar içerisine girmiştir. Yine güneyde Hint denizyolları trafiği üzerinde tam denetim sağlamak Kızıldeniz, Umman Denizi ve Hint Okyanusu deniz trafiğini ele geçirmek için Bizanslılarla mücadeleye giren Sâsânîliler, Yemen ve Arap yarımadasını ele geçirerek Bizanslıların müttefikleri olan Etiyopyalılar ile savaşmışlardır. Ülkesinin sınırlarını doğuda Ceyhun nehrine kadar dayandıran Sâsânî Devleti, güney doğuda Sint ve Hint topraklarına seferler düzenleyerek ülke sınırlarını Mekran ve Pencab'a kadar genişletmiştir. Sâsânîler son dönemlerine doğru Bizans'a karşı önemli başarılar elde etmiş ve Mısır, Suriye, Filistin, Anadolu topraklarını ele geçirerek ülke sınırlarını eski Pers imparatorluğunun sınırlarına ulaştırmışlardır. Anılan devlet ele geçirmiş olduğu topraklar üzerindeki egemenliğini korumak için buralarda resmi dinleri olan Zerdüştlüğü yaymaya çalışmıştır. Sâsânîler dinlerini yayabildikleri topraklar üzerinde uzun süre varlıklarını devam ettirebilmişlerdir.

Güçlü bir ekonomik yapıya sahip olan Sâsânî devleti, erken ortaçağların en iyi ve etkili vergi sistemlerini geliştirmek suretiyle hem halkıyla barışık bir devlet yapısına kavuşmuş hem de ekonomik anlamda güçlü bir dayanağa sahip olmuştur. Bunun dışında doğu ve batı arasındaki ipek yolu başta olmak üzere kara ve deniz ticaret yolları üzerindeki önemli konumu sayesinde iktisadi anlamda gelişmiş ve dış politikada bu avantajını güzel bir şekilde kullanabilmiştir. Sâsânî devleti gelişmiş endüstri kollarıyla güçlü bir iç üretim alanına sahipti ve ülkesindeki yeraltı kaynaklarını güzel bir şekilde işleyerek üretime dönüştüren önemli bir maden sanayisine sahipti. Sâsânî devletinin sahip olduğu güçlü ekonomik yapı Sâsânî parası olan dirhem'in Asya'nın en güçlü mübadele aracı halini almasını sağlamış ve Bizans'tan Çin'e kadar yayılmıştır. Ülkesinde mantıklı bir toprak politikası işleyen Sâsânî devleti, ülkesinin verimli topraklarını çok iyi bir şekilde kullandığı gibi çorak arazileri de tarıma açarak tarım alanında kendine yeterli ve dünyaya açılan bir tarım ülkesi haline getirmiştir. Güçlü bir dokuma sanayisine sahip olan bu devlet kumaş ve ipekli dokuma ürünlerini dünyanın birçok ülkesine ihraç ederek ekonomik anlamda hatırı sayılır bir gelir elde etmiştir.

Farklı sosyal sınıflara sahip olan Sâsânî devleti oluşturmuş olduğu kast sistemi sayesinde toplumun genelinde büyük bir oto kontrol mekanizması oluşturmuştur. Sahip olduğu idari kurumları bu kast sisteminde bulunan insanlar arasında işbölümü yaptırmak suretiyle dağıtan Sâsânîler, halkın bütün kesimlerini ordu, tarım, ticaret, ziraat, hayvancılık, endüstri, sanayi, mimari gibi alanlarda yerleştirerek büyük bir üretim toplumu oluşturmayı hedeflemiş ve aynı zamanda toplumun bütün kesimlerinin ekonomik anlamda kendisine yeterli düzeye gelmesini sağlamaya çalışmışlardır. Bu sosyal sınıflar arasında birlik ve beraberliği koruyabilmek ve toplumun dağılmasını önlemek amacıyla güçlü bir din bağı oluşturan Sâsânî devleti, toplum içerisinde kutsal sayılan günleri bayram kutlamaları, festivaller ve şölenlerle toplumun birliği ve dayanışması için kullanmışlardır. Sâsânî resmi dini olan Zerdüştlüğün dışında Sâsânî toplumunda Maniheizim, Mazdekizm, Zürvanizm gibi İran kaynaklı yeni dinlerde ortaya çıkmış; bu dinlerin dışında Sâsânî toplumu İsevilik ve Yahudilik gibi semavi dinler ile Budaizm, Genostizm, Gök Tanrı dinlerinin de etkisinde kalmıştır.

Güçlü bir eğitim sistemine sahip olan Sâsânî devleti, ülkesindeki bilimsel gelişmelerde çığır açmış edebi ve felsefi açıdan çağının en güzel sanat eserlerini ortaya koymuştur. Kültürel anlamda önemli değerlere sahip olan Sâsânî devleti günümüzde kutlanan birçok bayram, farklı platformlarda oynan oyun ve değerli klasikleri günümüz

dünyasına kazandırmıştır. Şehircilik ve mimari alanda çağının üzerinde bir düzey yakalayan Sâsânîler, Erken Ortaçağların en düzenli ve modern kentlerini oluşturmuşlardır. Sâsânî şehirlerinin modern tekniklerle inşa edilmiş düzenli yollarla birbirine bağlayan Sâsânîler, çağdaşı ülkelerde benzeri olmayan kanal sistemleri ile şehirlerin su ve atık su tahliye problemlerine köklü çözümler getirmişler ve bunun sonucu olarak güçlü barajlar ve sulama kanalları inşa etmişlerdir. Sâsânî sanatın görkem ve azametini ortaya koyan saray, tapınak, heykel, kabartma ve resimler hala daha İran topraklarının genelinde varlıklarını devam ettirerek mimari eserleri sağlamlıkları açısından hayret uyandıracak derecede ayakta kalmayı başarabilmişlerdir. Günümüz müziği üzerinde çok önemli bir yere sahip olan Sâsânî devleti oluşturmuş olduğu müzik aletleri ve makamlarla günümüzde dahi kullanılan müzik aletleri ile müzik makamlarının temelini atmıştır. Sâsânî soylularının ve halkının giyim kuşam tarzları ve yemek kültürleri kendilerinden sonraki birçok devlet ve toplum üzerinde derin izler bıraktığı gibi, günümüzde Asya toplumları arasında pişirilen birçok yemeğin icadına bile bu dönemde başlanmıştır.

KAYNAKLAR

ABDÎ, Kamyar, Susan Pollock, Reinhard Bernbeck, "Fars Archaeology Project 2003 Excavations at Tolle Bashi" *Iran* (The British Institute of Persian Studies) V. XLI, London, 2003, s. 339–344.

ADAMS Robert M, "Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran", *American Association Advancement Science*, V. 136, No: 3511, 13 April 1962, s. s. 109–122.

AGRAWAL, Ashvini, *Rise and Fall of the Imperial Guptas*, Delhi, 1989.

AHMED, Lebî İbrahim, "İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.

AHMETBEYOĞLU, Ali, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", *Türkler Dergisi*, C. I, Ankara, 2002, s. 522–529.

AKBULUT, Dursun Ali, "Mevaraünnehir ve Horasan'da Türkler", *Türkler Dergisi*, C.I, Ankara, 2002, s. 832–843.

ALİZADE, Said, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, *Iran a Chronological History*, İran, 2002.

ALTUNGÖK, Ahmet, *Sâsânîler Dönemi Türk Fars İlişkileri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2007.

AMİNEH, Mehdi Parvizi, *Towards the Control of Oil Resources in the Caspian Region*, New York, 1999.

ARÛDÎ, Nizamî, *Chahar Maqala*, (Trs. Edward G. Browne), Cambridge, 1921.

ATAN, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi*, C. I, TTK Yay, Ankara, 1990.

ATİYA, Aziz S, *The History of Eastern Christianity*, London, 1968.

AVCI, Casim, "Medâin", *TDVİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 289- 291.

AYETOLLAHİ Habibollah, *The Book of Iran; The History of Iranian Art*, (Çev. Shermin Hagshenas), Tahran, 2003.

AZADEHFAR, Mohammad Reza, *Rhythmic Structure in Iranian Music*, Tehran, 2006.

AZARPAY, Guitty, *Soğdian Painting*, Berkeley, 1981.

_____, "Sâsânîan Seal Stones; An Electronic Cataloguing Project", *Central Asia on Display*, V. II, (Edt. Julia Katschnig), Wien, 2005, s. 195–199.

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağışı*, Ankara, 2000.

_____, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.

_____, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.

_____, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.

_____, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, “Basra Maddesi”, İstanbul, 1992, c. V, s. 108–111.

_____, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta, Kâğıt Sanayi”, *Belleten*, c. 65, S. 242, Ankara, 2001.

_____, “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri”, *OTAM*, C. I, S. I, Elazığ, 2003, s. 7–34.

_____, “Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) ile İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi”, *T. C. Diyarbakır Valiliği I.Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848.

_____, “Farsnâme”, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 23–148.

_____, “Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük”, *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak, 2008, C. VI, S. 1, Elazığ, 2009, s. 27-76.

_____, “Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul”, *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, (Edt. Feridun M. Emecen), İstanbul, 2010, s. 149-174.

_____, “Erken Ortaçağlarda Irak’ın Meşhur Şehri el-Hire”, *Fırat Üniversitesi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri*, Elazığ 29-31 Mayıs 2009, *Bildiriler*, Elazığ, 2011, s. 29-55.

_____, Ahmet Altungök, “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, sy. 2, İzmir, 2011, s. 361-422.

BALCI, İsrail, “Hz. Ömer’in Komutan Atama Stratejisi; Sad b. Ebî Vakkas ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh Örneği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20-21, Samsun, 2005, s. 171-211.

BALL, Warwick, *Rome in the East: the Transformation of An Empire*, New York, 2001.

_____, "Some Rock-Cut Monuments in Southern Iran" *Iran* (The Biritish Institute of Persian Studies) V. XXIV, London, 1986, s. 95–116.

BATAYÎNE, Muhammed Dayfallah, "Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 271–242.

BATMANGLIJ, Najmieh K, *A Taste of Persia*, New York, 2007.

BEHNAM, A, *Temeddün-i İranî*, Tahran, 1337.

BENNİSON, Amira K, *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*, New York, 2009.

BERNARD, P, "The Greek Kingdoms of Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 2, (Edt. Janos Harmatta-B. N. Puri-G. F. Etemadi), Delhi, 1999, s. 99–130.

BERNBECK, Reinhard; Susan Pollock, "A Cultural Historical Framework", *Archaeologies of the Middle East*, Victoria, 2005, s. 11–40.

BIVAR, A. D. H, "The History of Eastern Iran" *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Pres, 1983, s. 181–231.

_____, "The Political History of Iran Under Arsacids", *The Cambridge History of Iran*, V. 3 (1), (The Seleucid, Parthian and Sâsânîan Periods) (Edt. Ehsan Yarshater), Cambridge University Pres, 2006, s. 21–99.

BİCKERMAN, E, "The Seleucid Period", *Cambridge History of İran; The Seleucid, Parthian and Sâsânîan Periods*, V. 3 (1), (Edt. Ehsan Yarshater), Cambridge University Press, 1983, s. 3–20.

BİRLEY, A. R, "Hadrian to the Antonines", *The Cambridge Ancient History; The High Empire A.D. 70–192*, V. XI, (Edts. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone), Cambridge University Press, 2000, s. 132–194.

BLOÏS, François de, "Translation in the Ancient Iranian World", Traduction: Encyclopedie Internationale de la Recherche Sur la Traduction, (Edt, Harald Kittel, Juliane House, Brigitte Schultze), Belirlin, 2007, s. 1194–1195.

BOERM Henning-Josef Wiesehoefer, *Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sâsânîan, and Early Islamic Near East*, Düsseldorf, 2010.

BOSWORTH, C. E, "The Early Ghaznavids", *The Cambridge History of Iran; From the Arab Invasion to the Saljuqs*, V. 4, (Edt. R. N. Frye), New York, 1975, s. 162–197.

_____, "Iran and the Arabs Before Islam" *The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Pres, 2000, s. 593–612.

BOYCE, Mary, *A History of Zoroastrianism: The Early Period*, V. I, Leiden, 1996.

_____, "Middle Persian Literature", *Iranistik Literature I*, Leiden, 1968.

_____, "Iranian Festivals", *The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3(2), Cambridge University Press, New York, 1996, s. 792–818.

BOWERSOCK, Glen Warren, Peter Brown, Oleg Grabar, *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, Harvard University Press, 1999.

BREASTED, J. Henry, *Ancient Times or A History of the Early World*, Boston, 1916.

BRIANT, Pierre, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Paris, 1996.

_____, "History of the Persian Empire", *Forgotten Empire*, (Edt. John E Curtis-Nigel Tallis), Los Angeles, 2005, s. 12–17.

BROSIUS, Maria, *The Persians*, New York, 2006.

BROWN, Daniel W, *A New Introduction to Islam*, Second Edition, Singapore, 2009.

BROWNE, Edward G, *A Literary History of Persia*, (Edt. Caro Owen Miniasian) The Cambridge University, London, 1908.

BROWNING, Robert, *The Emperor Julian*, California University Press, 1978.

BROCK, Sebastian P, "Christians in the Sāsānian Empire" *Syriac Perspectives on Late Antiquity VI*, Hampshire, 1985, s. 69–86.

BRUNNER, Christopher, "Geographical and Administrative Divisions; Settlements and Economy", *The Cambridge History of Iran; The Seleucid, Parthian And Sāsānian Periods*, V. 3 (2), New York, 1983, s. 747–767.

BUCK, Cristopher, "Parsee Festivals", *Festivals in Indian Society*, (Edt. Usha Sharma), New Delhi, 2008, s. 53–55.

BUTCHER, Kevin, *Roman Syria and the Near East*, London, 2003.

BULLIET, Richard W, "Naw Bahar And The Survival of Iranian Buddhism" *Iran (The British Institute of Persian Studies)* V. XIV, London, 1976, s. 140–145.

BURKE, Andrew, *Lonely Planet Iran*, London, 2004.

BURY, John Bagnell, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D to 800 A.D, C. I*, Adamant Media Corporation, 2005.

_____, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D to 800 A.D, C. II*, New York, 2009.

CAFERÎ, Ebuzer, “Tahlil-i Tarihî ve Kalbedî; ve Berres-i İntibak Mekân-i An ba Taht-i Süleyman”, *Neşriye-i Hünerhây-i Zibâ*, Şumare 25, Bahar, 1385, s. 25-34.

CAMERON, Averil, *Procopius and the Sixth Century*, London, 1996.

CANEPA, Matthew P, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sâsânîan Iran*, Los Angeles, 2009.

CASABONNE, Oliver, “Akamenid İmparatorluğu; Büyük Kral ve Persler”, *ArkeoAtlas*, 2007, S. 6, s. 20–35.

CASEAU, Beatrice, “Sacred Landscapes”, *Late Antiquity* (Edt. Glen W. Boversock), Harvard University Press, 2000.

CAVENDİSH, Marshal, *World and Its Peoples*, (Yrız), 2007.

CELİLİYÂN, Şehram, “Şahgûzinî der Devreyî Sâsâniyân; Ferâyend Şahgûzinî der Nameyî Tenser be Guşnesb”, *Tarihî İrân*, S. 59/5, Zemestan, 1387 (2009), s. 89–115.

CHALIAND, Gerard, *Nomadic empires: from Mongolia to the Danube*, New Jersey, 2004.

CHEGİNİ, N N-A V Nikitin, “Sâsânîan İran-Economy, Society, Arts and Crafts”, *History of civilizations of Central Asia*, C.3, (Edt. Ahmad Hasan Dani), Delhi, 1999, s. 39–80.

CHEN, Huaiyu, “The Encounter of Nestorian Christianity With Tantric Buddhism in Medieval China”, *Hidden Treasures and Intercultural Encounters*, (Edt. Dietmar W Winkler, Li Tang), Berlin, 2009, s. 195–214.

CHRISTENSEN, Peter, *The Decline of Irranshahr; Irrigation and Environments in the History of the Middle East 500 BC to AD 1500*, Odense, 1993.

_____, “Middle Eastern Irrigation: Legacies and Lessons”, *Yale Bulletin*, C. 103, (Trs), s. 15–30.

COLLEDGE, M. A. R, “The Seleucid Kingdom”, *The Cambridge Ancient History*, V. 7, (Edt. Roger Ling), New York, 1984, s. 17–24.

COLLON, Dominique, *Ancient Near Eastern Art*, Los Angeles, 1995.

CONTİ, Flavio, *A Profile of Ancient Rome*, Los Angeles, 2002.

CONDER, Claude Reignier, *Syrian Stone Lore or the Monumental History of Palestine*, (Yrz, Trz).

CORDOVA, Carlos E, "The Degradation of the Ancient Near Eastern Environment", *A Companion to the Ancient Near East*, (Edt. Daniel C Snell), Victoria, 2005, s. 109–125.

COWPER, Harris, *Journal of Sacred Literature and Biblical Record*, Kessinger Publishing, 2003.

CRONE, Patricia, "Kavad's Heresy And Mazdak's Revolt", *Iran*, (Journal of The British Institute of Persian Studies), Volume xxix, London, 1991, s. 21–42.

_____, "Dünya'da İslam'ın Yükselişi", *Cambridge İslam Ülkeleri Tarihi*, (Edt. Francis Robinson), (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul, 2005, s. 29–68.

CTESİAS, *Persian History*, V. I, (Trs. Jan P. Stronk), Düsseldorf, 2010.

CURTİS, Vesta Sarkhosh, "The Iranian Revival in the Parthian Period", *The Age of the Parthians; The Idea of Iran V. II*, (Edt: Vesta Sarkhosh Curtis- Sarah Stewart), New York, 2007, s. 7–25.

CURTİS, Vesta Sarkhosh, Sarah Stewart, "Introduction", *Birth of the Persian Empire, V. I*, London, 2005, s. 1–6.

CURRAN, John, "From Jovian to Theodosius", *The Cambridge Ancient History; The Late Empire, A.D. 337–425*, (Edts. Averil Cameron, Peter Garnsey,), Cambridge, 1998, s. 78–110.

CÜNEYDİ, Feridun Cüneydi, *Tarih-i Mühendisî der İran*, Nişabur, 1376.

DANDAMADEV, M. A, *A Political History of the Achaemenid Empire*, Leiden, 1989.

DANİ, Ahmad Hasan-P Bernard, "Alexander and His Successor in Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 2, (Edts. Janos Harmatta-B. N. Puri-G. F. Etemadi), Delhi, 1999, s. 67–98.

DANİEL, Elton L, *The History of Iran*, Westport, 2001.

DARYAEE, Touraj, *Sāsānīan Persia the Rise and Fall of an Empire*, London, 2009.

_____, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", *Journal of World History*, V. 14, No. 1, Hawai, 2003, s. 1–16.

_____, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V. 30, No. 3, Duke University Press, 2010, s. 401–409.

DEHKORDİ, Forood Azari, “Introducing Geo-Cultural Landspaces of Iran”, *Landscape Ecology in Asian Cultures*, (Edt. Sun-K. Hong), London, 2011, s. 55–68.

DELAL, Gulam Abbas, *Ethics in Persian Poetry*, New Delhi, 1995.

DİGNAS, Beate-Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity Neighbours And Rivals*, Cambridge University Press, New York, 2007.

DODGEON, Michael H-Samuel N.C.Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226–363)*, London, 1991.

DONKİN, R. A, *Beyond Price: Pearls and Pearl-Fishing; Origins to the Age of Discoveries*, Philadelphia, 1998.

DOSTİYEV, Tarık, “Kafkasya’da Hunlar” (Çev. Sadık Sadıkov) *Türkler Dergisi*, C. I, Ankara, 2002, s. 922–928.

DÖLEBANİ, M. F. Yuhanna, *el-Kaddis Mar Yakubu’l-Barad’i es-Süryani*, Buenos Aires, 1942.

DUBNOV, Simon, *History of the Jews: From the Roman Empire to the Early Medieval Period*, c. 2, New Jersey, 1968.

DUCHESNE, Monsignor L, *Early History of the Christian Church from Its Foundation to the End of the Fifth Century*, Brunton Press, 2008.

DURANT, Will, *Tarih-i Temeddün*, (Trc. Ebu Talib Sarihi), Sazman-ı Amuzeş-i İslamî, Tahran, 1398.

DUYMAZ, Ali, “Anadolu ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş; Zümrüdü Anka”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. I, S. 1, 1998, s. 91-97.

EADİE, John, “Media”, *A Biblical Cyclopaedia*, London, 1870, s. 430–432.

EİLERS, Wilhelm, “İran and Mesopotamia” *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Press, 2000, s. 481–504.

EMİRİ, Şehram, “Dihganen ve Fütûh-u İslamî”, *Tarikh-i Tamaddun-i İslamî*, Sal-i Çaharom, Şumare-i Haftom, Bahar ve Tabistan, 87, s. 21-32.

EMMERİCK, R. E, “Budism Among Iranian Peoples”, *The Cambridge History Of İran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3(2), Cambridge University Press, New York, 1983, s. 949–964.

ETTİNGHAUSEN, Richard, "Some Comments on Medieval Iranian Art", *Artibus Asiae*, V. 31, No. 4, Artibus Asiae Publisher, 1969, s. 276–300.

EVERY, Edward, "Asûriler", *FÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10: 1, (Çev. Sami Kılıç), Elazığ, 2005, s. 97–106.

FARAZMAND, Ali, "State Tradition and Public Administration in Iran; Ancient and Contemporary Perspectives", *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, (Edt, Ali Farazmand), New York, 2001, s. 612–630.

_____, "Learning from Ancient Persia; Administration of the Persian Achaemenid World State Empire", *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, (Edt, Ali Farazmand), New York, 2001, s. 37–69.

FARR, Edward, *History of the Assyrians, Chaldeans, Medes, Lydians and Carthaginians*, New York, 1850.

FARROKH, Kaveh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, New York, 2007.

_____,—Angus McBride, *Sassanian Elite Cavalry-AD 624–642*, Osprey Publishing, New York, 2005.

FATTAH, Hala Mundhir-Frank Caso, *A Brief History of Iraq*, New York, 2009.

FAYDA, Mustafa, "Cerib", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 402.

FELTHAM, Heleanor B, "Justinian and the International Silk Trade", *Sino-Platonic Papers*, V. 194, San Fransisco, 2009, s. 1–40.

FEREHANİ, Meşhid, "Tarih-i Musikiy-i İran", *Ayiney-i Hayal*, Şomare, 11, s. 114–115.

FERGUSSON James, *A History of Architecture in All Countries*, V. II, London, 1867.

FERRUHMEND, Yunus, "Merkez-i İlmi Cündişapur ve Caygah-ı An der Tahavvulat-ı Ferheng-i Müselmanan", *Tarih-i Tamaddun-i İslami*, Şomarey-i Evvel, Tabistan, 84, s. 3–19.

FİNDLAY, Ronald, Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, New Jersey, 2007.

FİNLAY, George, *Greece Under the Romans*, C. I, London, 1857.

FİSHER, W. B, "Physical Geographia" *The Cambridge History of Iran*, V. I, (Edt. W. B. Fisher), New York, 1978, s. 3–110.

FLATTERY, David Stophlet, Martin Schwartz, *Haoma and Harmaline*, London, 1989.

FORTESCUE, Adrian, *The Lesser Eastern Churches*, New Jersey, 2001.

FOSTER, Benjamin Read, Karen Polinger Foster, *Civilizations of Ancient Iraq*, New Jersey, 2009.

FRASER, James Baillie, *Mesopotamia and Assyria: From the Earliest ages to the Present Time*, New York, 1842.

FRYE, Richard Nelson, *The Heritage of Central Asia from Antiquity to the Turkish Expansion*, Princeton, 2001.

_____, *The History of Ancient Iran*, München, 1984.

_____, "The Sassanians", *The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire, A.D. 193–337*, V. XII, (Edt. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron) Cambridge University Press, 2005, s. 461–480.

_____, "The Political History of Iran Under the Sâsânîans" *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1) , Cambridge University Press, 2000, s. 116–180.

_____, "Ethnic Identity in Iran", *JSAL*, S. 26, Harward University, 2002, s. 78–83.

_____, *İbn-i Fadlan's Journey to Russia*, Princeton, 2005.

FURON, Raymond, *Iran*, (Trc, G. Kemali Söylemezoğlu), İstanbul, 1943.

GABAÏN, A. Von, "Irano-Turkish Relations in the Late Sâsânîan Period", *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (1), Cambridge University Press, 2000, s. 613–624.

GARİBOLDİ, Andrea, "The Role Gold of Silver in the Sâsânîan Society", *Proceedings of the 5th Conference of the Societas Iranologica Europea*, V. I, (Edts. Antonio Panaino, Andrea Piras), Milano, 2006, s. 415–436.

GARSOÏAN, Nina, "Byzantium and the Sâsânîans" *The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3, Cambridge University Press, 2000, s. 568–592.

GARTWHITE, Gene R, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005.

GERSTER, Georg, Charlotte Trümpler, *The Past from Above: Aerial Photographs of Archaeological Sites*, Munich, 2003.

GIBBON, Edward-Henry Hart Milmana, *The History of the decline and fall of the Roman Empire*, V. I, Philadelphia, 1868.

GIGNOUX, P - B. A. Litvinsky, "Religions and Religious Movements I" *History of civilizations of Central Asia*, C.3, (Edt. Ahmad Hasan Dani), Delhi, 1999, s.403–420.

GİRİŞMEN, Roman, *İran Ez Agaz Ta İslam*, (Trc. Muhammed Mu'in), Tehran, 1336.

GODARD, A, "Hüner ve Sanayi-i Sâsânîan", *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 193–197.

GOODRICH, S. Griswold, *A History Of All Nations, From The Earliest Periods To The Present Time*, New York, 1855.

GORDER; A. Christian Van, *Christianity in Persia and the Status of Non-Muslims in Iran*, Plymouth, 2010.

GÖMEÇ, Sadettin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 1997.

GRANTOVSKI, E. A, *Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz*, (Trc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran, 1359.

GREGORY, Timothy E, *A History of Byzantium*, Singapore, 2010.

GRENET, Frantz, "An Archaeologist's Approach to Avestan Geography", *Birth of the Persian Empire, V. I*, (Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart), London, 2005, s. 29–51.

GRİFFİN, Miriam, "The Flavians", *The Cambridge Ancient History; The High Empire A.D. 70–192*, V. XI, (Edts. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone) Cambridge University Press, 2000, s. 1–83.

GROHMANN, A, "Zengibar", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 13, İstanbul, 1986, s. 532-533.

GRUEN, Erich S, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, London, 1984.

GYSELEN, Rika, *Acta Iranica, Sâsânîan Seals and Sealings in the A. Saeedi Collection*, Belgium, 2007.

_____, *Materiaux Pour l'Histoire Economique du Monde Iranien*, Paris, 1999.

HAARDT, Robert, *Gnosis-Charecter and Testimony*, Leiden, 1971.

HABİBÎ, Abdulhay, *Sehm-i Afganistan der İntikal-i Ferheng-i Asyayî Meyane, İdare-i Hizmet-i Kültür-i Afganistan*, 2002.

HAMÎDULLAH, Muhammed, "Hendek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, İstanbul, 2001, s. 194-195.

HABİCHT, C, “The Seleucids and Their Rivals”, *The Cambridge Ancient History; Rome and Mediterranean to 133 B. C.*, Cambridge University Press, 1989, s. 324–387.

HAKİKAT, Rafi, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362.

HAMLİN, Alfred D, *History of Architecture*, Verlag, (Yrz, Trz).

HAN, Zafer İslam, “Talmud’un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri”, AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 25, (Çev. Mehmet Aydın), Ankara, 1953, s. 139-152.

HANSEN, Valerie, *Voyages in World History*, Boston, 2010.

HAREKÂT, İbrahim, “Berid”, *MEB İA*, C. 5, İstanbul, 1997, s. 498–501.

HARL, Kenneth W, *Coinage in the Roman Economy; 300 BC to AD 700*, London, 1996.

HARRİS, Cyrill M, *Illustrated Dictionary of Historic Architecture*, New York, 1977.

HARTZ, Paula, Martin Palmer, *Zoroastrianism*, New York, 2009.

HASAN, Hadi, Sergüzeşti Keştiranî İraniyan, (Trc. Ümid İktidarî), (Yrz, Trz).

HASTİNGS, James, “Altar”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, c. I, Edinburgh, 2005, s. 333–354.

HÂŞİMÎ, Rıda Cevad, “Basra Körfezinde Eski Ticari Faaliyetler ve Bu Faaliyetlerin Medeniyete Tesirleri”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 590-615.

HAUG, Martin, *An Old Pahlavi-Pazand Glossary*, Bombay, 1870.

HAUSSİG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997.

HAYYAT, Halife bin, *Tarihu Halife bin Hayyat (Halife bin Hayyat Tarihi)*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001.

HEBBE, Gustaf Clemens, *An Universal History, in a Series of Letters*, C.1, New York, 1848.

HEEREN, A. H. Ludwig, *History of the States of Antiquity*, New York, 1828.

HELM, S.W, YAGODİN, V. N, BETTS, A.V.G, KHOZHANİYAZOV, G. and KIDD, F. E, “Five Seasons of Excavations in the Tash-K’irman Oasis of Ancient

Chorasmia, 1996–2000, *Iran*, (*The British Institute of Persian Studies*) V. XXXIX, London, 2001, s. 119–146.

HELWING, Barbara, “İranda İlk Kentler”, *Arkeoatlas*, (Edt. N. Karul), S.2, 2003, s. 80–89.

HENNING, Walter Bruno, *Acta Iranica*, V. 6, Tahran, 1977.

HERMANN, Georgina, KURBANSAKHATOV, K, SIMPSON, StJohn, “The International Merv Project. Preliminary Report on the Sixth Season” *Iran*, (*The British Institute of Persian Studies*), V. XXXVI, London, 1998, s. 53–76.

HERODOTUS, *History of Herodotus*, C. 1, (Edt. George Rawlinson), London, 1862.

HINNELLS, John R, *Mithraic Studies*, V. I, Manchester, 1975.

HOLLAND, Tom, *Persian Fire*, New York, 2007.

HONOUR, Hugh, John Fleming, *A World History of Art*, London, 2005.

HOUTSMA, M. Th, “Al-Kadisiya”, *E. J. Brill's first encyclopaedia of Islam 1913–1936*, C. IV, Leiden, 1987, s. 611–613.

_____, “Al-Madâ'in”, *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913–1936*, C. IV, Leiden, 1987, s. 75–82.

HOURANİ, George F, *Arab Seafaring*, New Jersey, 1995.

HOURLADE, Bernard, “İran”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 392–394.

HUNTER, Erica C D, *The Persian Contribution to Christianity in China Reflections in the Xi'an Fu Syriac Inscriptions, Hidden Treasures and Intercultural Encounters*, (Edt. Dietmar W Winkler, Li Tang), Berlin, 2009.

IYER, Meena, *Faith and Philosophy of Zoroastrianism*, Kalpaz Pulpation, Delhi, 2009.

İBNU'L BELHÎ, *Farsname*, (Tsh. Guy Le Strange, R. E. Nikolsen), Tahran, 1339.

İBNÜ'L-BELHÎ, “Farsnâme”, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 23–150.

İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Trc. Ebu'l-Kasım Halet), (Yrz), 1382.

İBNÜ'L-HAVKAL, *Suretu'l Arz*, (Trc. Cafer Şiar), Liden, 1338.

İBRAHİM, Mir Muhammed, *Sociology of Religions*, New Delhi, 2008.

İSMAİLÎ, Purya; Bakır Ali Adilfer, “Nizam-ı Abyâriy-i İran der Ruzgar-ı Sâsânîyan”, *Fasılnameyi İlmî-Pejohîşi Tarihi*, Sal. 3, Şomare. 8, s. 10–22.

JACKSON, A. V. Williams, *Persia Past and Present*, The Macmillan Company, London, 1906.

JAQUES, Tony, *Dictionary of Battles and Sieges*, C. 2, Greenwood Press, 2007.

JONG, Albert de, *Traditions of the Magi*, Leiden, 1997.

JOHANSON, Lars, “Converging Codes in Iranian Semitic and Turkic”, *Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*, (Edt, Eva Agnes), Oxfordshire, 2005, s. 3–34.

JOHNSTON, J. Howard, *East Rome, Sâsânîan Persia and the End of Antiquity*, Cornwall, 2006.

_____, *Witnesses to a World Crisis*, Oxford, 2010.

JOHNSTON, Sarah I, *Religions of the Ancient World*, Harvard, 2004.

KAEGİ, Walter Emil, *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Cambridge, 2003.

_____, *Byzantium and the Early İslamic Conquests*, Cambridge University Press, 1992.

KALLEK, Cengiz, “Haraç”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul, 1997, s. 71-88.

KALMİN, Richard Lee, *Jewish Babylonia Between Persia and Roman Palestine*, Oxford Universty Press, 2006.

_____, *The Sage in Jewish Society of Late Antiquity*, New York, 1999.

KARABABA, Hüseyin Nadirî, “Ticaret ve Mesail-i Hukukî-i Ân der Dore-i Sâsânîyan”, *Roşd Amuzeş-i Tarihî*, C 12, S. 4, Tabistan, 1390, s. 14–21.

KARATAY, Osman, *İran ve Turan – Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta Doğu*, Ankara, 2003.

KAZVİNÎ, Hamdullah, *Tarih-i Güzide*, C. I, (Orjian taş baskısı), London, 1910.

KEAL, E. J, “Qalah-ı Yazdigird” *İran*, (The Biritish Institute of Persian Studies) V. V, London, 1967, s. 99–122.

KENNEDY, Hugh N, *The Great Arap Conquests*, Philedelphia, 2007.

KHANLARI, Parviz Natel, "A Three Thousand Year Old Language", (Trs. Richard Foltz) *Persian Studies in North America*, (Edt. Mehdi Marashi), Maryland, 1994, s. 247–254.

_____, "A Three Thousand Year Old Language", (Trs. Richard Foltz), *Persian Studies in North America*, (Edt. Mehdi Marashi), Maryland, 1994, s. 255–272.

KOCHAVA, Bezalel B, *The Seleucid army: Organization And Tactics In The Great Campaigns*, Cambridge University Press, 1976.

KONUKÇU, Enver, "Akhunlar", *Türkler*, C. I, Ankara, 2002, s. 828–831.

KOSHELENKO, G. A-V. N. Pilipko, "Parthia", *History of Civilizations of Central Asia*, V. 2, (Edt. Janos Harmatta-B. N. Puri-G. F. Etemadi), Delhi, 1999, s. 131–150.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Berid", *MEB İA*, C. 2, İstanbul, 1970, s. 541-549.

KRISTENSEN, Artur, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, (Trc. Raşid Yasemî), Tahran, 1368hş.

_____, "Makam-ı Musiki der Temeddün-i Sâsânî", *Temeddün-i İranî*, (Çev-A. Behnam), Tahran, 1337, s. 197–206.

KUIPER, Kathleen, *Mesopotamia; The World's Earliest Civilizations*, New York, 2011.

KUHRT, Amelie, *The Persian Empire*, V. I, New York, 2007.

KURZ, Otto, "Culturel Relations Between Parthia and Rome", *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (1), Cambridge University Pres, 1983, s. 559–567.

LATİFÎ, Abdulhüseyin, "Caygah-ı Zen ve Ahkâm-ı İzdivâc der Din-i Mazdayî", *Nimsal Name-i Tehassusi Pejohişnamey-i Edyân*, S. 2, No. 3, (Yrs, Trz), s. 101-120.

LANG, David M, "İran, Armenia and Georgia" *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (1), Cambridge University Press, 2000, s. 505–536.

LAPIDUS, Ira Marvin, *A History of Islamic Societies*, Madrid, 2002.

LEE, A. D, *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, New York, 1993.

_____, *War in Late Antiquity: A Social History*, Victoria, 2007.

LERNER, Jeffrey D, *The Impact of Seleucid Decline on the Eastern Iranian Plateau*, Stuttgart, 1999.

LEWIS, Bernard, *Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Selen Y. Kölay) Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2005.

LINDSAY, John, *A View of The History and Coinage of The Parthians*, Maryville, Cork, October 18, 1852.

LIEU, Samuel N. C, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen, 1992.

_____, *Manichaeism in Central Asia and China*, Leiden, 1998.

LIGHTSTONE, Jack N, *The Rhetoric of the Babylonian Talmud: Its Social Meaning and Context*, Ontario, 1994.

LIU, Xinru, *The Silk Road in World History*, New York, 2010.

_____, “The Silk Road; Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia”, *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt, Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 151–180.

LOMBARD, Maurice, *The Golden Age of Islam*, New York, 2004.

LUCASSEN, Jan, *Wages and Currency; Global Comparisons from Antiquity to the Twentieth Century*, Bern, 2007.

LUKONIN, V. G, “Political, Social and Administrative Institutions: Taxes and Trade”, *The Cambridge History Of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3(2), Cambridge University Press, 2000, s. 681–746.

MACKINTOSH, Marjorie E, “Roman Influences on the Victory Reliefs of Shapur I of Persia”, *California Studies in Classical Antiquity*, C. 6. (Edt. Ronald Stroud, Norman Austin), California, 1974, s. 181-204.

MAHMÛDÎ, Muhammed Ali, “Ceşni Abrizgân ve Takî Buzurgî Bustân”, *Zeban ve Adâbî Farsî*, S. 209, Tebriz, 1388, s.115–136.

MALCOLM, Sir John, *The History of Persia from the Most Early Period to Present Time*, V. I, London, 1806.

MALEKANDATHIL, Pius, *Maritime, India: Trade, Religion and Polity in the Indian Ocean*, New Delhi, 2010.

MANGO, Cyril A, *The Oxford History of Byzantium*, New York, 2002.

MANGO, Marlia Mundell, “Byzantine Trade: Local, Regional, Interregional and International”, *Byzantine Trade; 4th-12th Centuries*, (Edt. M. M. Mango), Burlington, 2009, s. 3–14.

- MARCELLINUS, Ammianus, *Roman History*, (Trs. C. D. Yonge), London, 1846.
- MARTIN, Peggy J, *5 Steps to 5 Ap World History*, New York, 2008.
- MASSE, H, “Sâsânîan”, *Temeddün-i İrani*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 167–171.
- _____, “Tesisat-ı Zaman-ı Sâsânî”, *Temeddün-i İrani*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 183–187.
- _____, “İğtişat-ı Mezhebi ve İctimai der Zaman-ı Sâsânîyan, Mazdek”, *Temeddün-i İrani*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 229–233.
- MAVOR, William Fordyce, *Universal History, Ancient And Modern: from the Earliest Records of Time to General Peace of 1801*, C. 8, New York, 1804.
- McCLELLAN, James E, Harold Dorn, *Science and Technology of World History*, Hopkins University Press, 2006.
- McLACHLAN, Keith S, “Traditional Regions and National Frontiers of Iran”, *Boundary Politics and International Boundaries of Iran*, Florida, 2006, s. 29–37.
- McNEILL, William H, *The Rise of the West: A History of the Human Community*, London, 1963.
- MEÏSAMÎ, Julie Scott, *Persian Historiography To The End Of The Twelfth Century*, Edinburg Unersity Pres, Edinburg, 1999.
- MENASCE, P. J, “Mezheb-i Zerdüşt-Mezheb-i Resmi Devleti”, *Temeddün-i İrani*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 178–183.
- _____, “Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî”, *Temeddün-i İrani*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 207–211.
- MERİ, Joseph W, “Persian Epics”, *Medieval Islamic Civilization; An Ancylopedia*, New York, 2006, s. 232–233.
- _____, “Ibn Al-Muqaffa”, *Medieval Islamic Civilization; An Ancylopedia*, New York, 2006, s. 346–347.
- _____, “Post or Barid”, *Medieval Islamic Civilization; An Ancylopedia*, New York, 2006, s. 631–632.
- _____, “Road Network”, *Medieval Islamic Civilization; An Ancylopedia*, New York, 2006, s. 681–682.
- MESUDÎ, Ali bin Hüseyin, *Murucu’z Zeheb*, C. I, (Trc. Ebu’l Kasım Payende), Tahran, 1382.

- MEŞKÜR, Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366.
- MIEROOP, Marc Van de, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000–323 BC*, Victoria, 2004.
- MIGNAN, Robert, *A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia*, C. II, London, 1839.
- MILLAR, Fergus, *A Greek Roman Empire: Power and Belief Under Theodosius II*, Los Angeles, 2006.
- MILWRIGHT, Marcus, *An Introduction Islamic Archaeology*, Edinburgh, 2010.
- MİRVAİSİ, Hamma F, *Return to Medes, An Analysis of Iranian History*, Arizona, 2010.
- MISSIOU, A, “The Hellenistic Periods”, *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, (Edt. A. F. Christidis), New York, 2001, s. 325–341.
- MORİDANİ, Bijan, *The Persian Wedding*, California, 2005.
- MORİER, James J, *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople*, Philadelphia, 1816.
- MORONY, Michael G, *Iraq After the Muslim Conquest*, Gorgias Press, New Jersey, 2005.
- MORRİS, Ian-Walter Scheidel, *The Dynamics of Ancient Empires State Power from Assyria to Byzantium*, Oxford University Pres, New York, 2009.
- MOURİ, E, *İran Bastan*, (Trc. Şehram Celiliyan), Tahran, 1380.
- MOOREY, P. R. S, “Some Ancient Metal Belts: Their Antecedents and Relatives” *Iran*, (The British Institute of Persian Studies), V. V, London, 1967, s. 83–98.
- MOUNTJOY, Shane, *River in World History; the Tigris and Euphrates River*, Philadelphia, 2005.
- MUIR, Sir William, *The Caliphate: Its rise, Decline and Fall From Original Sources*, Edinburg, 1924.
- MURRAY, John, *A Handbook for India; Madras*, London, 1859.
- MURRAY, Hugh, *The Ancyclopaedia of Geography Comprising a Complete Description of the Earth*, V. II, Philadelphia, 1839.
- MÜDERRİSİ, Fatıma, “Nakş-i Samaniyan der İhyay-i Ferheng-i Adab-i Farsî”, *Faslname-i Ferhengistan*, Sal-i Çaharom, Şumare-i Dovvom, Tabistan, 1378, s. 92-100.

MÜLLER, Eva, *Ancient Near Eastern Seals in a Danish Collection*, Copenhagen, 1991.

MÜLER, F. M, *The Sacred Boks of the East*, V–4, Curzon Pres, 2001.

NASHAT, Guity, Lois Beck, *Women in Iran; From the Rise of Islam to 1800*, Illinois University Press, 2003.

NASR, Sayyed Hussain, *Islamic Art and Spirituality*, New York, 1987.

NEFİSÎ, Said, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331hş.

NEUSNER Jacob, *A History of the Jews in Babylonia*, Leiden, 1970.

_____, *Talmudic Judaism in Sâsânîan Babylonia: Essays and Studies*, c.1, Leiden, 1976.

NICOLLE, David, *Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD*, Montvert, 1996.

_____, *The Great Islamic Conquest*, New York, 2009.

_____, Adam Hook, *Saracen Strongholds AD. 630–1050; The Midle East and Central Asia*, New York, 2008.

NORTHEGE, Alastair, “Creswell, Herzfeld and Samarra”, *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, V. VIII, (Edt. Oleg Grabar), Leiden, 1991, s. 74–93.

OORT, Johannes van, “Manichaeism, Its Sources and Influences on Western Christianity”, *Gnosis and Hermeticism from Antiquity to Modern Times*, (Edt. Roelof van den Broek, Wouter J. Hanegraaff), State Universty of New York, 1998, s. 37–51.

OUSELEY, William, *Travels in Various Countries of the East, More Particularly Persia*, C. III, London, 1823.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Maveraünnehir” *TDVİA*, C. 28, İstanbul, 2000, s. 177–180.

PANAİNO, Antonio, “Commerce and Conflict of Religions in Sâsânîan Iran Between Social Identity and Political Ideology”. *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction*, (Edt. Robert Rollinger, Christoph Ulf) Stuttgart, 2004, s. 385–401.

PENROSE, Jane, *Rome and Her Enemies; An Empire Created and Destroyed by War*, New York, 2005.

PERÏKHANÏAN, A, "Iranian Society and Law", *The Cambridge History of Iran*, V. 3 (2), New York, 2007, s. 627–680.

PETERS, Francis E, *The Monotheists*, C. II, New Jersey, 2003.

PETERSEN Andrew, *Dictionary of Islamic Architecture*, New York, 1999.

PORTER, Sir Robert K, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, C. II, London, 1822.

POTTS, D.T, "Cyrus the Great and the Kingdom of Anshan", *Birth of the Persian Empire, V. I*, (Edt. Vesta Sarkhosh Curtis-Sarah Stewart), London, 2005, s. 7–37.

PUECH, Henri Charles, "Vaz'î Mezheb der İran-ı Garbî der Zaman-ı Sâsânîan", *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s.171–178.

_____, "Manî", *Temeddün-i İranî*, (Çev-A. Behnam), Tahran, 1337, s. 211–215.

POURSHARIATÏ, Parvaneh, *Decline and Fall of the Sâsânîan Empire*, New York, 2008.

_____, "The Parthians and the Production of the Canonical Shahnamas", *Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sâsânîan, and Early Islamic Near East*, (Edt. Henning Boerm, Josef Wieschoefer) , Düsseldorf, 2010, s. 347–392.

_____, "Hamza el-Isfehânî and Sâsânîd Historical Geography", *Res Orientales*, C. XVII, 2007, (Edt. Rika Gyselen), s. 111–140.

RAMAKRÎSHNAN, Ram, *Many Paths One Destination*, Tucson, Arizona, 2009.

RAWLÏNSON, George, *A Manuel of Ancient History from the Earliest Times to the Fall of the Sassanian Empire*, Oxford Universty Press, Second Edition, (Trz).

_____, *The Seven Great Monarchies Of The Ancient Eastern World*, V. III, Gorgias Pres, New York, 2002 ve New York, 2004.

_____, *Parthia*, New York, 2007.

RASÎ, Mohsen, "Tesir Zaban ve Farhang-i Farsî der Zaban ve Adab-i Arabî", *Pejuhişname-i Ulûm-u İnsanî*, Şomare 54, Tabistan, 2007, s. 279–296.

RASSAM, Suha, *Christianity in Irak*, Herefordshire, 2006.

RAVENDÎ, Murtaza, *Tarih-i İctimâiy-i Îrân*, C. 3, Tahran, 1357.

REÏSNEYA, Rahim, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (Trz).

REZEVÎ, Ebulfazıl, “Sahtar-ı Zendeği Şehr der İran Devran-ı İslam”, *Kitab-i Mah Tarih ve Coğrafya*, S. 134, Tahran, 1388, s. 2–17.

RIZA, İnyetullah, *İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan*, Tahran, 1376hş.

ROBINSON, John, *Ancient History*, London, 1831.

ROLLIN, Charles, *The Ancient History*, V. II, New York, 1820.

ROSE Jenny, *Zoroastrianism; An Introduction*, New York, 2010.

_____, “Three Queens, Two Wives and a Goddess; Roles and Images of Women in Sâsânîan Iran”, *Women in the Medieval Islamic World*, (Edt. Gavin Hambly), New York, 1999, s. 29–54.

RUDOLPH, Kurt, *Gnosis; The Nature and History of Gnosticism*, Edinburgh, 1983.

RUSSELL, James R, “Christianity I. In Pre-Islamic Persia: Literary Sources,” *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V, s. 525–526.

RUZRUH, Babek, “Daveri der Nizam Kazay-i Sâsânîyan”, *Arbitration Center of Iran Chamber (ACIC)*, S. 254, Tahran, 1358, s. 2–4.

SHAHBAZÎ, A. Shapur, “The History of the İdea of İran”, *Birth of the Persian Empire, V. I*, (Edt. Vesta Sarkhosh Curtis-Sarah Stewart), London, 2005, s. 100–111.

SHOJA, Mohammad Ali M, R. Shane Tubb, “The History of Anatomy in Persia” *Journal Compilation Anatomical Society of Great Britain and Ireland*, S. 210, 2007, s. 359–378.

SAGGS, H. W. F, *Everyday Life In Babylonia And Assyria*, (Yrz), 1965.

SAHİLLİÖĞLU, Halil, “Dinar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 1994, s. 352–356.

_____, “Dinar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 1994, s. 368–371.

SARFARAZ, Ali Akbar, *Mad, Ahamaniş, Aşkani, Sâsânî*, Marlik, 1996.

SCHLUMBERGER, Daniel, “Parthian Art”, *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Pres, 1983, s. 1027–1054.

SEÂLEBÎ, Abdulmelik bin Muhammed bin İsmail, *Gureru'l-Ahbar Mülûk-u Fars ve Sirehûm*, Paris, 1900.

SECUNDA, Nicholas-Simon Chew, *The Persian Army–560–330 BC*, Osprey Publishing, 1992.

SEMİAZER, Ali Rıza, *Tarih-i Tahavvulat-i Medaris der İran*, Tahran, 1376.

SERVETİAN, Nesrin, “Rabıta-i Sâsânîyan ba Serzeminhâ Şark-i İran”, *Bisto Heft Hitabe-Şişomin Kongre-i Tahkikat-i İran-Kirman*, (Edt. Muhammed Ruşen), Tahran, 1358, s. 934–940.

SESTON, W, “İmparatoriye Bizans ve Sâsânî”, *Temeddün-i İranî*, (Trc. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 187–192.

SHAW, Brent D, “War and Violence”, *Late Antiquity; a Guide to the Postclassical Worlds*, (Edt. Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar), Harvard University Press, 1999, s. 130–169.

SHEPHERD, Dorothy, “Sâsânîan Art”, *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Press, 1983, s. 1055–1112.

SICKER, Martin, *The pre-Islamic Middle East*, Greenwood, 2000.

SIMMONS, Shirin, *Treasury of Persian Cuisine*, Stamford, 2007.

SKJAERVE, P. O, “Iranian Language”, *Concise Encyclopedia of Languages of the World*, (Edt. Keith Brown, Sarah Ogilvie), Oxford, 2009, s. 537–541.

SMEDLEY, Edward, “Persia”, *Encyclopedia Metropolitana*, V. 23, London, 1845, s. 254–278.

SMITH, Rowland, “The Imperial Court of the Late Roman Empire”, *The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, (Edt. A. J. S. Spawforth) Cambridge University Press, New York, 2007, s. 157–207.

SOMERVILL, Barbara A, *Great Empires of the Past: Empires of Ancient Mesopotamia*, New York, 2010.

SÖYLEMEZ, Mahfuz, “Câhız’ın et-Tebessur bi’t-Ticâre Adlı Risâlesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 42, Ankara, 1953, s. 307–331.

SPEIDEL, Michael P, *Riding for Caesar: The Roman Emperors' Horse Guards*, Great Britain, 1994.

STAUSBERG, Michael, *Zoroastrian Rituals in Context*, Leiden, 2004.

STRANGE, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, New York, 2011.

STRECK, M, “Esedâbâd”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1964, s. 369.

STRONK Jan P, *Ctesias' Persian History*, V. I, Düsseldorf, 2010.

STURGIŞ, Russel, "Persian Architecture", *Sturgis' Illustrated Dictionary of Architecture and Building*, V. III, New York, 1901, s. 106–117.

SYKES, P. M, *A History of Persia*, C. 1, Macmillan Company Press, London, 1915.

SHAHÎD, İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 1, Harvard University Press, 1995.

SHOKOOHY, Mehrdad, "Two Fire Temples, Converted to Mosques in Central Iran", *Acta Iranica*, c. XI, Liege, 1985, s. 545–572.

ŞAYESTE, Feridun, "Coğrafyayı Tarihi İran", *Kitab-i Mah Tarih ve Coğrafya*, S. 134, Tahran, 1388, s. 84–92.

ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyehatnamesi ve Ekleri*, İstanbul, 2010.

TABBAA, Yasser, *Constructions of Power and Piety in Medieval Aleppo*, Pennsylvania, 1997.

TABERÎ, M. Cerir, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, C. II, Can Kitabevi Yay. Konya, 1982.

TAFAZZOLÎ, Ahmad, "The Kings Seat in the Fire Temple" *Acta Iranica*, c. XII, (Edt. J. Peter Asmussen), Belgium, Liege, 1988, s. 101–107.

_____, A. L. Khromov, "Sâsânîan Iran; Intellectual Life", *History of Civilizations of Central Asia*, V. III, (Edt. B. A. Litvinsky), Paris, 1996, s. 79–102.

TALGAM, Rina, *The Stylistic Origins of Umayyad Sculpture and Architectural Decoration*, c.1, Wiesbaden, 2004.

TARDIEU, Michel, *Manicheism*, (Trs. M B de Bevoise), University of Illinois Press, 2008.

TARN, William Woodthorpe, *The Greeks in Bactria and India*, New York, 2010.

TAYLOR, W. C, *A Manual of Ancient History*, New York, 1852.

TECVİDÎ, Ekber, "Dûşvârihâyi Nigâriş Tarihi Hüneri İran", *Gûlistâni Hüner*, S. 3, Behar, 1385, s. 7–17.

TEZCAN, Mehmet, "Kuşanların Menşei", *Türkler Dergisi*, C. III, Ankara, 2002, s. 790–815.

THOMAS, Edward, "The Initial Coinage of Bengal", *The Journal of the Royal Asiatic Society V. II*, London, 1860, s. 145–224.

THOMPSON Glen L, "Was Alopen a Missionary", *Hidden Treasures and Intercultural Encounters*, (Edt. Dietmar W Winkler, Li Tang), Berlin, 2009, s. 267–278.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, İstanbul, 1981.

TOTEVA, Galya D, "Pers Kentleri ve Sanatı-On Binlerin Düşü", *Arkeoatlas* 2007, S. 6, (Edt. N. Karul), 36–53.

TREADGOLD, Warren, *Byzantium and Its Army, 284–1081*, California, 1995.

_____, *A History of the Byzantine State and Society*, California, 1997.

TUCKER, E, "Avestan", *Languages of the World*, (Edt. Keith Brown, Sarah Ogilvie), Oxford, 2009, s. 107–108.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, C. I, İstanbul, 1969.

USLU, Recep, "İstahr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 23, İstanbul, 2001, s. 202–203.

UTAS, Bo, "Semitic in Iranian; Written, Read and Spoken Language", *Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*, (Edt. Eva Agnes), Oxfordshire, 2005, s. 65–78.

VASİLİEV, Aleksandr A, *History of the Byzantine Empire, 324–1453*, C. 1, Canada, 1952.

VAUX, William Sandys Wright, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arap Conquest*, New York, 2005.

YAKUBÎ, Ahmed bin İshak, *Tarih-i Yakûbî*, C. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382.

YAKUT el-HAMEVÎ, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündi), Beyrut, (Trz).

YARSHATER, Ehsan, "Iranian National History" *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (1), Cambridge University Pres, 2000, s. 359–480.

_____, "Introduction", *The Cambridge History of Iran V. III, (The Seleucid, Parthian And Sâsânîan Periods)* Cambridge University Press, 2006, s. xvii-lxxv.

_____, "Mazdakizm", *The Cambridge History Of Iran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3 (2), Cambridge University Pres, 1983, s. 991–1025.

_____, “The Persian Presence in the Islamic World”, *The Persian Presence in the Islamic World*, (Edt. Richard G. Hovannisian, Georges Sabagh), Melbourne, 1988.

YILDIRIM, Recep, *Uygarlık Tarihine Giriş, İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Ankara, 2004.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.

YOUNG, T. Cuyler, “The Early History of the Medes and the Persians and the Achaemenid Empire to the Death of Cambiyses”, *The Cambridge Ancient History: Persia, Greece and the Western Mediterranean c.525-479 B. C.*, V. IV, (Edt. John Boardman), Cambridge, 1988, s. 1–52.

YULE, Henry, *Cathay and the Way Thither*, V. IV, New Delhi, 2005.

YÜCEL, Mualla Uydu, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Dergisi*, C. II, Ankara, 2002, s. 445–463.

ZAKERİ, Mohsen, “Translation from Midle Persian (Pahlavi) into Arabicto the Early Arabic Period”, Traduction: Encyclopedie Internationale de la Recherche Sur la Traduction, (Edt. Harald Kittel, Juliane House, Brigitte Schultze), Belirlin, 2007, s. 1199–1205.

ZEİMAL, E. V, “The Political History Of Transoxiana”, *The Cambridge History Of İran* (Edt. Ehsan Yarshater) V. 3(1), Cambridge University Pres, 1983, s. 232–262.

ZERRİNKOOB, A. Hüseyin, *Do Karn-ı Sükût*, Tahran, 1378.

_____, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam*, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1383.

ZUHUR, Sherifa, *Colors of Enchantment*, Cairo, 2011.

VALAÎ, Zekeria, “Consideration on Sassanid Architectural Works and Urban Planning in Ancient Persia”, *Indian Journal of Science and Technology*, V. IV, No. 10, (2011), s. 1384–1390.

WALKER, Joel, *The Legend of Mar Qaedagh, Narrative and Christian Heroism in Late Antique Irak*, Los Angeles, 2006.

_____, “Art of the Sâsânîan Empire”, *American Journal of Archaeology*, V. 111, No. 4, October, 2007, s. 795–801.

WATERS, Matt, “Cyrus and Achaemenids”, *Iran*, V. XLII, London, 2004, s. 91–102.

WATERHOUSE, John, *Zoroastrianism*, London, 2006.

WELLS, H. G, *The Outline of History, Volume 2: The Roman Empire to the Great War*, Barnes, 2004.

WEST, E. W, *Pahlavi Texts of Zoroastrianism*, Part, 1–5, Oxford, 1880.

WHITE, Susan Sherwin-Amelie Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*, Los Angeles, 1993.

WHITEHOUSE, David, Robert H. Brill, *Sâsânîan and Post Sâsânîan Glass*, New York, 2005.

_____, “Sâsânîan Maritime Trade”, *Iran*, (The Biritish Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973, s. 29–50.

WIDENGREN, G, “Manichaeism and Its Iranian Background”, *The Cambridge History of Iran*, (Edt. Ehsan Yarshater), V. 3 (2), London, 2008, s. 965–990.

WIESEHÖFER, Josef, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. M. Ali İnci) Telos Yayıncılık, İstanbul, 2003.

_____, King, Court and Royal Representation in the Sâsânîan Empire, *The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, (Edt. A. J. S. Spawforth) Cambridge University Press, New York, 2007, s. 10–79.

WILCOX, Peter, *Rome's Enemies: Parthians and Sassanid Persians*, Osprey Publishing, Oxford, 1986.

WILLIAMS, A. V, “Pahlavi”, *Languages of the World*, (Edt. Keith Brown, Sarah Ogilvie), Oxford, 2009, s. 827–828.

WILLIAMS, Jay G, *Judaism*, Illinois, 1980.

WOODHEAD, Linda, *An Introduction Christianity*, Cambridge, 2004.

EKLER

Şekil 17 St Leu Paris müzesinde sergilenen Sâsânîler dönemi üzerinde kanatlı at motifi bulunan ipekli dokuma örneği. (Heleanor B. Feltham, 2009, s. 15)

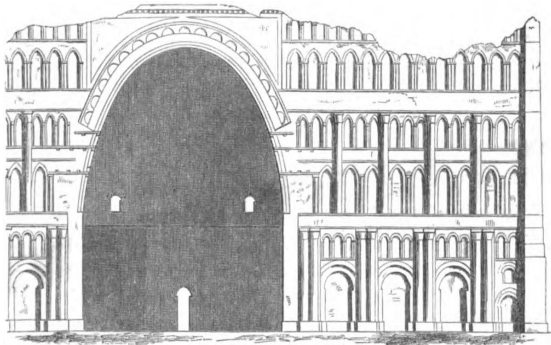
Şekil 18 I. Erdeşîr'e ait Firuzabad kabartmaları. (Maria Brosius, 2006, s. 161)

Şekil 19 II. Şapur'un Roma imparatoru Valerianus'a karşı olan zaferini gösteren Bişapur kabartmaları. (Maria Brosius, 2006, s. 146)

Şekil 20 Sâsânîler dönemine ait I. Erdeşîr dönemi olaylarını gösteren taş kabartmalar. (Zekeria Valaî, 2011, s. 1386)

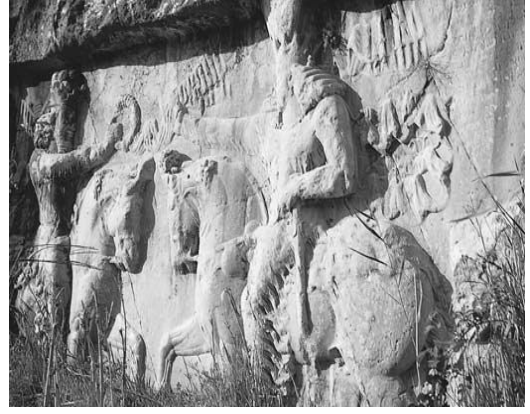
Şekil 21 Sâsânî başkenti Ctesiphon'da bulunan yönetim sarayı Tak-ı Kisra. (James Fergusson, 1867, s. 431)

Şekil 22 II. Hüsrev döneminde kendi adına basılmış bir Sâsânî gümüş dirhemine ait ön ve arka yüzü. (Hüseyin Nadiîrî Karababa, 1390, s. 15)

Şekil 23 Sırasıyla Camasp, I. Hüsrev ve IV. Hüzmüz dönemine ait gümüş sikkeler. (N. N. Chegini-A. V. Nikitin, 1999, s. 53)

Şekil 24 I. Behram'ı askeri üniforma içerisinde gösteren bir taş kabartma. (Gene R. Garthwaite, 2005, s. 88)

Şekil 25 Tanrı Ahuramazda ve su tanrıçası Anahita arasında kutsanmakta olan Sâsânî hükümdarı kabartması. (Muhammed Ali Mahmûdî, 1388, s. 134)

Şekil 26 Tak-ı Bostan'da II. Hüsrev ve çok sevdiği atı Şebdiz'i gösteren bir heykel. (Kaveh Farrokh- Angus McBride, 2005, s. 21)

Şekil 27 Tak-ı Bostan'da II. Erdeşir'e ait bir taş kabartma. (Beate Dignas-Engelbert Winter, 2007, s. 93)

Şekil 28 II. Şapur'a ait kraliyet av merasimini gösteren altın tabak. (Maria Brosius, 2006, s. 166)

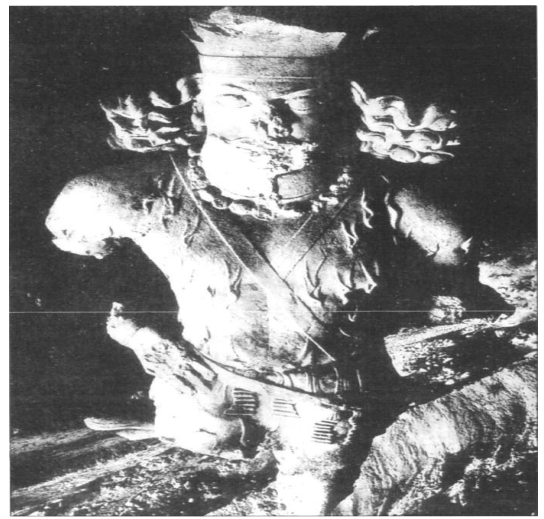
Şekil 29 Firuzâbad şehri kalıntıları; Sâsânîler dönemi tipik dairevî şehir planı. (Zekeria Valaî, 2011, s. 1384)

Şekil 30 I. Şapur'un Romalılara karşı zaferlerin anısına yapılmış bir taş kabartma. (Gene R. Garthwaite, 2005, s. 91)

Şekil 31 Nakş-ı Rüstem'de I. Erdeşir'e ait bir taş kabartma. (Beate Dignas-Engelbert Winter, 2007, s. 235)

Şekil 32 I. Şapur'un, Bişapur şehrinde bir mağaranın önünde bulunan meşhur heykeli. (Kaveh Farrokh- Angus McBride, 2005, s. 31)

Şekil 33 Sâsânîlerin kuruluş döneminde uzun bir dönem baş vezir olarak görev yapan önemli devlet adamı Tenser'in (Kerdir) Nakş-ı Receb üzerindeki portresi. (N. N. Chegini-A. V. Nikitin, 1999, s. 69)

Şekil 34 III. Hüzmüz ile Piruz'un taht kavgaları sırasında devleti yöneten anneleri Dinag. (Maria Brosius, 2006, s. 166)

Şekil 35 Urumiye gölü kenarında dairevî bir şehrin ortasına kurulmuş olan Taht-ı Süleyman tapınağı. (N. N. Chegini-A. V. Nikitin, 1999, s. 62)

Şekil 36 II. Behram, eşi Şapurdoht ve şehzadesinin üzerinde fotoğraflarının bulunduğu kendi dönemlerine ait gümüş sikke. (Kaveh Farrokhi-Angus McBride, 2005, s. 29)

Şekil 37 Tak-ı Bostan'da II. Hüsrev'i at üzerinde gösteren heykel. (Beate Dignas-Engelbert Winter, 2007, s. 67)

Şekil 38 Tak-ı Bostan üzerinde II. Hüsrev ve eşini gösteren bir taş kabartma. (Maria Brosius, 2006, s. 177)

Şekil 39 II. Hüsrev'i aslan avlarken gösteren gümüş bir tabak. (Gene R. Garthwaite, s. 115)

Şekil 40 Nakş-ı Rüstem üzerinde hükümdar Narse'yi bir tören anında gösteren taş rölyef. (N. N. Chegini-A. V. Nikitin, 1999, s. 69)

ÖZGEÇMİŞ

1978 Elazığ doğumluyum. İlkokulu ilimiz *Elazığ Yakup Şevki Paşa İlköğretim Okulunda*, ortaokulu *Vali Muharrem Göktaoğlu Orta Okulunda* ve liseyi ise *Elazığ Lisesinde* okudum. 1998 yılında Elazığ Fırat Üniversitesi *Fen Edebiyat Fakültesi Tarih* bölümünü kazandım. 2002 yılında bu bölümden mezun olarak aynı yıl Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Şanlıurfa ili Akçakale ilçesine öğretmen olarak atandım. 2004 yılında Fırat Üniversitesi Tarih bölümünde lisans danışman hocam Prof. Dr. Abdulhalik Bakır'ın yanında yüksek lisansa başladım ve yüksek lisansı 2007 yılında bitirerek aynı yıl doktora programına girmeye hak kazandım. Halen Elazığ ili Kovancılar ilçesi *Eti Holding İlköğretim Okulunda* sınıf öğretmeni olarak görev yapmakla beraber, evli olup iki çocuk babasıyım.